Price—Rs. 9.00

PRINTED IN INDIA

PRINTED AND PUBLISHED BY SIBENDRANATH KANJILAL,
SUPERINTENDENT, CALCUTTA UNIVERSITY PRESS,
45, HAZRA ROAD, BALLYGUNGE, CALCUTTA.

॥ न्यायकुसुमाञ्जलिः ॥

NYĀYAKUSUMĀÑJALI

PART II

WITH THE COMMENTARIES OF

ŚAṄKARA MIŚRA

AND

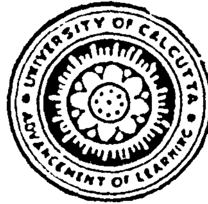
GUṆĀNANDA VIDYĀVĀGĪŚA

EDITED BY

NARENDRACHANDRA VEDANTATIRTHA, M.A.,

(BAGCHI BHATTACHARYA SANKHYATIRTHA MIMAMSATIRTHA TATTWARATNA SASTRI)

Retired Lecturer in Sanskrit, Calcutta University

UNIVERSITY OF CALCUTTA

1964

SIR ASUTOSH MOOKERJEE

महतो महीयसे

आ शु तो षा य

अनुक्रमणिका

उदयनाचार्यस्य कुसुमाञ्जलिग्रन्थेऽस्मिन् 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति श्रुतिविहितं परमात्ममननं प्रतिपादितम्। आत्मतत्त्व-विवेके तावत् क्षणभङ्गादिवादान् निरस्य विज्ञानादतिरिक्तं स्थायिनमात्मानं निरूप्य यदुपासनया जीवात्मा मोक्षमधिगच्छेत् सोऽयं परमात्मा ईश्वरपदाभिधेयोऽत्र विस्तरेण व्यवस्थापितः। तथा च अदृष्टाधिष्ठातृतया तर्कबलेनेश्वरव्यवस्थापनमस्य प्रतिपाद्यो विषयः। तत्र विप्रतिपत्तयः--(१) अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावात् अदृष्टाधिष्ठातृतया नेश्वरसिद्धिरिति चार्वाकाः। (२) अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवात् नित्यागमतया नेश्वरसिद्धिरिति मीमांसकाः। (३) तदभावावेदकप्रमाणसद्भावात् नेश्वरसिद्धिरिति सौगताः। (४) सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात् न प्रमाणभूतेश्वर-सिद्धिरिति दिगम्बराः। (५) तत्साधकप्रमाणासम्भवात् नेश्वरसिद्धिरिति सांख्याः। एतानि चार्वाक-मीमांसक-सौगत-दिगम्बर-सांख्यानां विप्रतिपत्तिमूलानि मतानि ईश्वरसिद्धिप्रतिकूलानि यथाक्रमं पञ्चसु स्तबकेषु निराकृत्य भगवानीश्वरः परमात्मपदाभिधेयः सम्यगत्र व्यवस्थापित आचार्येणेत्यतीव समीचीनोऽयं ग्रन्थः। प्रसङ्गतोऽन्यान्यपि बहूनि वस्तून्यत्र विचारितानि।

नैयायिकास्तावन्मन्यन्ते--अग्निहोत्रादिकर्मणां स्वर्गफलकत्वम् 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यादिश्रुतिषु अवगम्यते। स्वर्गश्च सुखविशेषः। "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्"॥ इत्यभियुक्तोक्तेः। न चायं सुखविशेषोऽत्र लोके सम्भवति, सर्वस्याप्यैहिकसुखस्य दुःखसम्भिन्नत्वात् दुःखपक्षे निक्षेपणीयत्वाच्च। तस्मात् स्वर्गफलं लोकान्तरे भवतीति वक्तव्यम्। अग्निहोत्रादिकर्मणां च क्रियारूपत्वादुत्पन्नप्रध्वंसित्वाच्च न तेषामा स्वर्गकालमवस्थानं स्यात्। अतः सतः कारणात् कार्योत्पत्तिरिति न्यायेन स्वर्गकालपर्यन्तस्थायी कश्चिद् व्यापारः अग्निहोत्रादिजन्यः स्वर्गरूपकार्यस्य कारणतयाऽवश्यमभ्युपेयः। स हि व्यापारः अदृष्टम् अपूर्वमिति वाख्यायते। अदृष्टं धर्माधर्मौ इति अचेतनत्वात् चेतनमन्तरेण स्वर्गफलं जनयितुं नालमिति अदृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरः सिध्यति। अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वात् चेतनानामपि जीवात्मनामदृष्टगोचरापरोक्षज्ञानाभावात् अदृष्टाधिष्ठातृत्वं न सम्भवतीति तदधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिरिति।

अत्र चार्वाकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते--प्रमाणाभावाददृष्टं नाम किञ्चिन्नास्ति। तत्र प्रत्यक्षं न क्रमते अदृष्टत्वादेव। अनुमानादीनां प्रामाण्याभावात् नास्त्यदृष्टं नाम। इदं चार्वाकमतं प्रथमस्तवके निराकृतम्।

मीमांसकास्तावन्मन्यन्ते--वेदस्य नित्यत्वात् वेदकर्तृतया नेश्वरसिद्धिः। इदं मीमांसकमतं द्वितीयस्तवके निराकृतम्।

सौगतास्तु मन्यन्ते--प्रत्यक्षानुपलम्भबाधितत्वात् ईश्वरो न सिध्यति, प्रत्यक्षानुपलम्भबाधितेऽर्थेऽनुमानं न प्रवर्तते इति न्यायात्। अशरीरत्वादप्रयोजनवत्त्वाच्च नेश्वरः क्षित्यादिकर्ता भवितुमर्हति। इदं सौगतमतं तृतीयस्तवके निराकृतम्।

दिगम्बरास्तु मन्यन्ते–ईश्वरो न प्रमाकरणम्, नापि प्रमाकर्ता। इदं दिगम्बरमतं चतुर्थस्तवके निराकृतम्।

सांख्यास्तु मन्यन्ते–प्रकृतेरेव जगत्कर्तृत्वात् क्षित्यादिकर्तृतया नेश्वरसिद्धिः। उक्तं च सांख्यसूत्रे 'ईश्वरासिद्धे'रित्यादि। इदं सांख्यमतं पञ्चमस्तवके निराकृतम्।

वङ्गदेशे न्यायाचार्याणां रघुनाथशिरोमणीनां प्रादुर्भावात् पूर्वं मिथिलायामेव प्राधान्येन न्यायचर्चासीदिति वङ्गदेशीया अपि अन्तेवासिनस्तत्र गत्वा न्यायशास्त्रमधीतवन्तः। वङ्गदेशे न्यायग्रन्थानां सौलभ्ये स्वदेशप्राधान्यविलोपमाशङ्क्य मैथिलास्तेऽध्यापका अध्ययनान्ते स्वदेशगमनकाले वङ्गीयान्तेवासिभिर्लिखितानि सर्वाण्येव पुस्तकानि बलादाक्षिप्य नयन्ति स्म इति श्रूयते। एवं बहुतिथे काले गते हरिदासभट्टाचार्यो मिथिलायामधीत्य कुसुमाञ्जलिं कण्ठस्थं कृत्वा स्वदेशमागत्य यथास्मृतं ग्रन्थस्य कारिकांशं गद्यांशमप्यनुसृत्य व्याख्यानवान्। अतएव स्मृतिशैथिल्यात् पञ्चमस्तवके "उद्देश एव तात्पर्य"-मित्यादि-कुसुमाञ्जलिकारिका अन्योक्तितया 'तदुक्तमि'त्यनेन तेनोद्धृता कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्यायाम्। अन्यत्रापि क्वचित् किञ्चित् व्याख्यावैलक्षण्यं जातम्। तदानीं गद्यपद्यात्मकमूलकुसुमाञ्जलेः प्रचारो वङ्गदेशे विरल आसीदिति। गुणानन्दविद्यावागीशेन 'कुसुमाञ्जलिविवेक'-नाम्नी गद्यपद्यात्मककुसुमाञ्जलेरुपरि काचित् समीचीना टीका कृता, येयमत्र प्रकाशिता, शङ्करमिश्रस्या'मोद'टीकया सहिता। तदानीं गद्यांशस्यापि प्रचारोऽत्र जात इत्यनुमीयते। अतएव रामभद्रसार्वभौमेन च तस्य 'कारिका'-व्याख्यायां क्वचित् क्वचित् गद्यांशस्यापि टीका कृता। 'उद्देश एव तात्पर्य'मित्यादिका कारिका अपि मूलकारिकातयैव तेन व्याख्याता। यत्तु मुद्रितेयं रामभद्रव्याख्या पुष्पिकाभावात् रामभद्रस्यापि तु शङ्करमिश्रस्यामोद एवेति कैश्चिद् विजृम्भितं तत् खलु परप्रत्ययनेयबुद्धीनां देवानांप्रियाणामेव शोभते। मुद्रितरामभद्र-व्याख्याने ११२-तमे पृष्ठे 'महामहोपाध्याय–श्रीरामभद्रसार्वभौमभट्टाचार्यकृता' इति पुष्पिका चक्षुष्मद्भिरवलोकनीया, नायं स्थाणोरपराधो यदेनमन्धा अन्यैर्लिखितं स्वलिखिततया प्रचारयन्तो न पश्यन्तीत्यहो साहसम्।

विस्तरस्तु रामभद्रसार्वभौमकृतकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्यानुक्रमणिकायामवगन्तव्य इत्यावेदयामः।

श्रीनरेन्द्रचन्द्रभट्टाचार्याः

SELECT GLOSSARY

P. 73. अनुल्वणत्वम् means प्रसिद्धि: (अतिस्फुटता), vide, Cakravartin on *Kāvyaprakāśa*, ch. VIII. (cf. श्लेष).

P. 75. कर्मविभावनानुरूपम्—Sankara Miśra's reading seems to be better as it is more explicit than 'विभव'.

P. 91. स्वाभाविकी is more explicit than 'भाविकी' in the printed editions.

P. 128. स्वत एव in the printed editions for अतएव does not fit in well.

P. 152. F. N. 2. Read Guṇānanda reads 'तत्रैव' for आकाश एव.

P. 179. The Form 'सुस्वाप' is grammatically correct, according to *Pāṇ*. VIII. 3. 38.

P. 186. अनुभुज: for अन्नभुज: should be the correct reading as अन्नभुज: gives no sense. अनुभुज: rightly means भृत्यसहभुज: or भृत्यै: सह भुज: in both Śaṅkara Miśra and Guṇānanda's commentaries. It is curious to note that all the editions read अन्नभुज: for अनुभुज:. Here अनु is सहार्थ.

P. 189. देशनैव for देशेनैव is the correct reading, supported by Śaṅkara Miśra and Guṇānanda. देशेनैव does not carry any meaning here. It does not fit in. It is curious indeed that the printed editions have all read देशेनैव.

P. 214. After 'व्यापानुपलब्धे:', a certain text of NK. has been omitted in all the printed editions, as it appears from the commentary of Guṇānanda.

P. 225. Read व्यभिचारात् for व्यभिचारत:, which is omitted in the footnote.

P. 227. अश्रुतातिदेशवाक्यस्य is more explicit than अश्रुतवाक्यस्य.

P. 268. घट्टकुटयाम्—see Vardhamāna's *Prakāśa*, in this connection.

P. 346. F. N. 1. Read तेन instead of ते.

P. 366. [illegible]..[illegible]. A certain text of NK. is omitted here in the printed editions.

P. 368. [illegible]. A certain text of NK. is omitted here in the printed editions.

P. 377. [illegible] gives a better sense than [illegible].

P. 378. [illegible] and not [illegible] as is evident from the context.

P. 389. [illegible] etc. A certain text of NK. is omitted here.

Intro. P. 88. The footnote here refers to Viśvanātha's *Bhāṣāpariccheda* and *Siddhānta-muktāvalī* (p. 89) which are attributed to Kṛṣṇadāsa Sārvabhauma in *Vāṅgālīr sārasvat avadān*. Pt. I (followed slavishly by some modern writers).

AN INTRODUCTION TO THE NYĀYA SYSTEM

NARENDRACHANDRA VEDANTATIRTHA, M.A.

AN INTRODUCTION TO THE NYĀYA SYSTEM

I

Knowledge and Error

Pramā and Pramāṇa : Cognition is divided into *two* classes—valid and invalid. All systems of Indian Philosophy are unanimous in defining Pramā as a cognition having the characteristic of truth, and truth is regarded as the differentia of knowledge. But views with regard to the meaning of truth and error vary and consequently the characteristic of a valid or an invalid cognition is variously expressed. The Naiyāyikas to whom the extramental world has an objective value, adopt a realistic theory of knowledge. Vātsyāyana defines valid knowledge as the apprehension of an object as it really is. In other words, according to the Naiyāyikas a cognition is said to be valid when it represents the true nature of the object, and the validity and the invalidity of cognitions are determined by or inferred from the successful and unsuccessful activity respectively, *i.e.*, both the validity and the invalidity of cognitions are external. Further, the Nyāya school with its pragmatic attitude towards truth makes utility the criterion of truth.

According to the Sāṁkhyas valid cognition consists in the correspondence of the knowledge-form with the object-form. The Sāṁkhyas agree with the Nyāya so far, but the former differs from the latter in two respects. In the first place, according to the Sāṁkhyas the validity and the invalidity of knowledge are the inherent characteristics of knowledge and they can be known by themselves, hence both the validity and the invalidity of knowledge are internal. In the second place, the former does not appeal to pragmatic test, while the latter applies the pragmatic criterion to the test of truth.

Bhāṭṭa Mīmāṁsists and Śāṁkara Vedāntists hold that a valid cognition is that which is free from contradiction and which has not been already apprehended—'Anadhigatābādhitārthaviṣayajñānam'. Further, according to both the Mīmāṁsists and the Vedāntists, the validity of knowledge is self-evident and does not require any external evidence for its validity, but the invalidity of knowledge cannot be known by itself; it can be known through the knowledge of discrepancy between the knowledge and its objects. Both the Mīmāṁsists and the Naiyāyikas are realists, but the former differs from the latter in two respects. In the first place, according to the Mīmāṁsists the validity of knowledge is self-evident and the invalidity of knowledge is

वमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥ २ ॥ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूर्भुवःस्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूताय

वपति । एतस्मादेव ज्येष्ठाय श्रेष्ठायेत्यादिप्राणलिङ्गाद् ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद् एवास्मिन् कर्मण्यधिकारः । रेतस

सम्भवः स्रुवावलिप्तमाज्यं मन्थद्रव्ये प्राणदेवताकत्वात्प्राणो मे क्रोडत्र सर्वात्मकत्वम् । तथा च सर्वदेहेषु प्राणरूपेण त्वं भ्रमसि प्राणस्य चलनात्मकत्वात्तद्रूपत्वाच्च । तथाग्निरूपेण च त्वं ज्वलसि प्रकाशात्मकत्वादग्नेस्तद्रूपत्वाच्च । तदनु ब्रह्मरूपेण त्वं पूर्णमसि । तथोद्रूपेण प्रजाः निष्क्रमयसि सर्वैरविरोधित्वात् [illegible] जगदेकसुखदानेन नभो-

स्वाहेतरग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भवि-
ष्यते स्वाहेतरग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति
विश्वाय स्वाहेतरग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति
सर्वाय स्वाहेतरग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति
प्रजापतये स्वाहेतरग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति
॥ ३ ॥ अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्ण-
मसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रिय-
माणमस्युद्गीथमसि उद्गीथमानमसि श्रावितमसि
प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभू-
रस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संवर्गोऽसीति
॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्यामꣳस्यामꣳहि ते महि स
हि राजेशानोऽधिपतिः स माꣳ राजेशानोऽधिप-
पतिं करोत्विति ॥ ५ ॥

इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति ॥२॥
अपरयोपमन्थन्या पुनर्मथ्नाति ॥ २ ॥ अथैनमभिमृशति

व्यापरिच्छिन्नतया स्थितं वस्तु त्वमसि । प्रस्तोता यज्ञारम्भे त्वमेव हिं-
कृतमसि । तेनैव यज्ञमध्ये हिंक्रियमाणं चासि उद्गाता च यज्ञारम्भे
तन्मध्ये चोद्गीथमुद्गीयमानश्चासि । अध्वर्युणा त्वं श्रावितमसि । आ-
ग्नीध्रेण च प्रत्याश्रावितमसि ॥ आर्द्रे मेघोदरे सम्यग्दीप्तमसि ।
त्रिविधं भवतीति विभुः । प्रभुः समर्थो भोग्यरूपेण सोमात्मना
स्थितत्वादन्नं भोक्तृरूपेणाग्न्यात्मना ज्योतिः कारणत्वान्निधनं

अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधुवाता ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धव माध्वीर्नः सन्त्वोषधीर्भूः स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा । धियो यो नः प्रचोदयान्मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्य्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति । सर्व्वाञ्च सावित्रीमन्वाह सर्व्वाश्च मधुमतीरहमेवेदꣳ सर्व्वं भूयासं भूर्भु-

भ्रमदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छति सह प्राणेनं हस्ते गृह्णाति आमंस्यामंहि ते महीत्यनेन ॥ ५ ॥

अथैनमाचामति भक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमग्रासमाचामति । तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासम् । तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया व्याहृत्या तृतीयं ग्रासम् ।

त्वयोऽध्यात्माधिदैवयोर्भोगादीनाञ्च संहरणात् त्वं संवर्गोऽसीत्यभिमर्शन-मन्त्रस्यार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

आमंसि त्वं सर्व्वं विजानासि ॥ सयञ्च ते तव महि महत्त्वं तद्वयमामंहि मन्यामहे । स हि प्राणो राजादिगुणः । स च मां तथाभूतं करोत्वित्युद्यच्छनमन्त्रस्यार्थः ॥ ५ ॥ सवितुर्देवस्य वरेण्यं श्रेष्ठं पदं धीमहीति सम्बन्धः । वाता वायुभेदा मधुयुक्तं ऋतायते यच्छन्ति । सिन्धवो नद्यो मधु क्षरन्ति मधुररसान् स्रवन्ति । ओषधीयाम्मान् प्रति माध्वीर्मधुररसाः सन्तु । देवस्य सवितुर्भर्गस्तेजोऽन्नाद्यमृतं यदादित्य-

वः स्वः स्वाहेतयन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्छिराः संविशति प्रातरादित्य-मुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमस्य हं मनुष्याणा-मेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेना-ग्निमासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

सर्वां सावित्रीं सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदं सर्वं भूया-समिति चान्ते भूर्भुवःस्वः स्वाहेति समस्तं भवन्तीति यथा चतुर्भिर्ग्रासैस्तद्द्रव्यं सर्वं परिसमाप्यते तथा पूर्व-मेव निरूपयेत्। यत्पात्रावलिप्तं तत्पात्रं सर्वं निर्णिज्य तूष्णीं पिबेत्। पाणी प्रक्षाल्याप आचम्य जघनेनाग्निं पश्चा-दग्नेः प्राक्शिराः संविशति। प्रातःसन्ध्यामुपास्यादित्य-मुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमित्यनेन मन्त्रेण। यथेतं यथागतमेत्यागत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

ग्रामः। नक्तं रात्रिरुतोषसो दिवसाश्च मधु प्रीतिकराः सन्तु। पार्थिवं रजो मधु मदनुद्वेगकरमस्तु। द्यौश्च पिता नोऽस्माकं मधु सुखकरोऽस्तु। यः सविता नोऽस्माकं धियो बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तस्य तद्वरेण्य-मिति सम्बन्धः ॥ वनस्पतिसोमोऽस्माकं मधुमानस्तु। गावो रश्मयो दिशो वा माध्वीः सुखकराः सन्तु। अत्रशब्दादितिशब्दाच्चोपरिष्टादुक्तोऽनुषङ्गः एवं ग्रासचतुष्टये निवृत्ते सतत्रवशिष्टे द्रव्ये किं कर्त्तव्यं तत्राह। यदेति पात्रावशिष्टस्य परित्यागं वारयति। यदिति ॥ निर्णिज्य प्रक्षाल्येति याव-वत्। पाणिप्रक्षालनवचनसामर्थ्यात्प्राग्शुद्ध्यर्थं स्मार्त्तमाचमनमनुजानाति। अयमाचम्येति ॥ एकपुण्डरीकशब्दः सखण्डश्रेष्ठवाची ॥ ६ ॥

तꣳ हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥ एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयः पलाशानीति ॥ ९ ॥ एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकाय आयस्थू-

---

तं हैतमुद्दालक इत्यादि सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरन्नेवासिन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति। एवमेतमेनं मन्थमुद्दालकात्प्रभृत्यैकैकाचार्यक्रमागतं सत्यकाम आचार्यो बहुभ्योऽन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच। किमन्यदुवाचेत्युच्यते। अपि य एनं शुष्के स्थाणौ गतप्राणेऽपि एनं मन्थं भक्षणाय संस्कृतं निषिञ्चेत् प्रक्षिपेज्जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवासिन् स्थाणौ शाखा अवयवा इवास्य प्ररोहेयुः पलाशानि पर्णानि यथा जीवतः

तमेतं नापुत्रायेत्यादेरर्थमाह । विद्वेति ॥ शिष्यः श्रोत्रियो नेमार्थं

नायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन७ँ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥ एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन७ँ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥ एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एन७ँ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतन्नापुत्राय वानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥ चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर

स्थाणोः किमुतानेन कर्म्मणा कामः सिद्ध्येदिति। ध्रुवफलमिदं कर्म्मेति। कर्म्मस्तुत्यर्थमेतद्विद्याधिगमे षट् तीर्थानि। तेषामिह स प्राणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायेते पुत्रश्चान्तेवासी च। ७। ८ ९। १०। ११। १२॥

चतुरौडुम्बरो भवतीति व्याख्यातम्। दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति ग्राम्याणान्तु धान्यानां दश नियमेन ग्राह्याणीत्यवोचाम तान्येतानीति निर्द्दिश्यन्ते। व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवोऽणवश्चाणुशब्दवाच्याः। खल्व-

---

धनदायी मित्रः पुत्रो विद्यया विद्यादातेति षट् तीर्थानि सम्प्रदानानि

इध्म औदुम्बर्यौ उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धा-
न्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्-
गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च
तान् पिष्टान् दधनि मधुनि घृत उपसिञ्चत्याज्य-
स्य जुहोति ॥ १३ ॥ इति अष्टमस्य तृतीयं
ब्राह्मणं ॥ ३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो

इमे प्रियङ्गवः प्रसिद्धाः कङ्गुशब्देन खल्वा निष्पावा
च वल्लशब्दवाच्याः । लोके खलकुलाः कुलत्थाः । एत-
द्व्यतिरेकेण यथाशक्ति सर्वौषधयो ग्राह्याः । फलानि चेत्यं
वोचाम अयाज्ञिकानिव वर्जयित्वा ॥ १३ ॥ इत्यष्टमस्य
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादितो यैश्च गुणैर्विशिष्टः पुत्र
आत्मनः पितुश्च लोक्यो भवतीति तत्सम्पादनाय ब्राह्मण-
मारभ्यते । प्राणदर्शिनः श्रीमन्थं कर्म कृतवतः पुत्र
मन्थेऽधिकारो । यदा पुत्रमन्थं चिकीर्षति तदा श्रीमन्थं
कृत्वा ऋतुकाल पत्न्याः प्रतीक्षत इत्येतत् । रेतस ओप-

॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०। ११। १२। १३॥ इत्यष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

प्राणोपासकस्य विज्ञानिनो मन्थाख्यं कर्मोक्त्वा ब्राह्मणान्तरमार-
भ्यते । यादृगिति ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] यथोत्पादितः [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । प्राणेति । [illegible] [illegible]-

ऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फला-
नि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियꣳ ससृजे ताꣳ सृष्ट्वाऽध

ध्यादिरसतमत्वं श्रुत्यावगम्यते । एषां वै चराचराणां भूतानां पृथिवी रसः सारभूता सर्व्वभूतानां मध्विति ह्युक्तं । पृथिव्या आपो रसोऽस्या हि पृथिव्योता च प्रोता च । अपामोषधयो रसः कार्य्यत्वाद्रसत्वमोषध्यादीनाम् । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः । सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजःसम्भूतमिति श्रुत्यन्तरात् । यत एवं सर्वभूतानां सारतममेतद्रेतोऽतः क्व नु खल्वस्य योग्या प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

स ह स्रष्टा प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे ईक्षां कृत्वा स्त्रियं ससृजे । ताञ्च सृष्ट्वाऽध उपास्त मैथुनाख्यं कर्म्माध उपासनं नाम कृतवान् । तस्मात्स्त्रियमध उपासीत । श्रेष्ठानु-

---

यमाभावनाशङ्क्याह । यदेति ॥ किमत्र गमकमित्याशङ्क्य रेतःश्रुतिरित्याह इत्येतदिति ॥ पृथिव्याः सर्व्वभूतसारत्वे मधुब्राह्मणं प्रमाणयति । सर्व-भूतानामिति ॥ तत्र गार्गिब्राह्मणं प्रमाणमित्याह । अस्या हीति ॥ अपां पृथिव्याश्च रसत्वं करणत्वाद्युक्तमोषध्यादीनां कथमित्याशङ्क्याह । कार्य-त्वादिति । रेतोऽसृजतेति प्रस्तुत्य रेतस्तत्र तेजःशब्दप्रयोगात्तस्य पुरुषे सारत्वमैतरेयके विवक्षितमित्याह । सर्वेभ्य इति ॥ १ ॥

श्रेष्ठमनुस्मयन्त्यनुसरन्तीति श्रेष्ठानुस्मयणाः पशुकर्मणि सारस्येन प्राणिमात्रस्य प्रवृत्तेर्द्दृष्ट्या विधिरित्याशङ्क्याह । अतेति ॥ अवाच्यं कर्म

उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपासीत स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥२॥ तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासञ्चरत्या-

श्रयणा हि प्रजा अत्र वाजपेयसामान्यात्किमित्याह । स एतं प्राञ्चं प्रकृष्टगतियुक्तमात्मानं ग्रावाणं सोमाभिषवोपलस्थानीयं काठिन्यसामान्यात् प्रजननेन्द्रियमुदपारयत् उत्पूरितवान् स्त्रीव्यंजनं प्रति तेन एनां स्त्रियमभ्यसृजत् अभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥ तस्या वेदिरित्यादि सर्वं सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धो ग्निर्मध्यतः स्त्रीव्यञ्जनस्य तौ मुष्कावधिषवणफलके इति व्यवहितेन सम्बध्यते । वाजपेययाजिनो यावांल्लोकः प्रसिद्धस्तावान् विदुषो मैथुनकर्मणो लोकफलमिति श्रूयते तस्माद्बीभत्सा नो कार्येति । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते आवर्जयत्यत्र पुनर्यो वाजपेयसम्पत्तिं न

सम्पत्त्यर्थं ॥ २ ॥ मुष्कौ वृषणौ योनिपार्श्वयोः कठिनौ मांसखण्डौ । तत्राधिषवणशब्दितसोमफलकदृष्टिर्यद्वानडुहं चर्म सोमकण्डनार्थं तद्-दीरस्य देशस्य च चर्माणि कर्तव्येत्याह । तावेति ॥ उपासनप्रकार-स्तुत्या फलोक्तौ तात्पर्यमाह । वाजपेयेनेति । स्मर्यते मैथुनाख्य कर्मेति शेषः । स्तुतिफलमाह । तस्मादिति ॥ इतिशब्दः स्तुतिसन्दर्शनार्थः । उपासकोऽधिकृत इत्याह । य एवमिति ॥ अविदुषो दुर्व्यापारनिरतस्य

साꣳ स स्त्रीणाꣳ सुकृतं वृङ्क्तेऽथ य इदमविद्वा-
नधोपहासञ्चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहै-
तद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै
तद्विद्वान् कुमारहारित आह बहवो मर्य्या ब्राह्म-
णायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयान्ति
य इदमविद्वाꣳसोऽधोपहासञ्चरन्तीति बहु वा

जानात्यविद्वान् रेतसो रसतमत्वञ्चाधोपहासं चरति । अ,
अस्य स्त्रियः सुकृतमादञ्जते अविदुषः ॥ ३ ॥
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह अधोप-
हासाख्यं मैथुनकर्म्म वाजपेयसम्पन्नं विद्वानित्यर्थः । तथा
नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च किं ता आहुः-
रित्युच्यते । बहवो मर्य्या मरणधर्म्मिणो मनुष्या
ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायना ब्रह्मबन्धवो
जातिमात्रोपजीविन इत्येतन्निरिन्द्रिया विश्लिष्टेन्द्रिया
विसुकृतो विगतसुकृतकर्म्माणोऽविद्वांसो मैथुनकर्मासक्ता

प्रत्यवायं दर्शयति । अथेति ॥ ३ ॥ अविदुषामतिगर्हितमिदं कर्मेत्यत्राचार्यपरम्परासम्मतिमाह । एत-
द्धेति ॥ पशुकर्मणो वाजपेयसम्पन्नत्वमिदंशब्दार्थः । अविदुषामबाच्यो
कर्मणि प्रवृत्तानां दोषित्वमुपसंहर्तुमितिमन्दः । विदुषो लाभमविदु-
षश्च दोषं दर्शयित्वा क्रियाकालात्प्रागेव रेतस्खलने प्रायश्चित्तं दर्शयति ।
श्रीमन्थमिति ॥ यः प्रतीच्यते तस्य रेतो यदि स्कन्दति इति योजना ॥४॥

इदꣳ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दन्ति ॥ ४ ॥ तदभिमृषेदन वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः। इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः। पुनरग्निर्धिष्ण्या यथा स्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

इत्यर्थः । ते किमस्माल्लोकात्प्रयन्ति परलोकात्परिभ्रष्टा इति मैथुनकर्म्मणोऽत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति । य इद-मविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति । श्रीमन्थं कृत्वा पत्नीम् ऋतुकालं ब्रह्मचर्य्येण प्रतीक्षतो यदीदं रेतः स्कन्दति । अल्पं बाल्यं वा सुप्तस्य जाग्रतो वा रागप्राबल्यात् ॥ ४ ॥ तदभिमृशेदनुमन्त्रयेत वाऽनुजपेदित्यर्थः । यदाऽभि-मृशति तदाऽनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तद्रेत आदत्ते आददे इत्येवमन्तेन मन्त्रेण पुनर्मामित्यनेन निमृञ्ज्यादन्तरेण भ्रुवौ मध्ये भ्रुवोर्वा स्तनौ स्तनयोर्वा ॥ ५ ॥

मे ममाद्य प्राप्तकाले यद्रेतः पृथिवीं प्रत्यस्कान्त्सीत् रागातिरेकेन स्कन्नमा-सीत् ओषधीः प्रति अप्यसरदगमद्यदपः स्वयोनिं प्रति गतमभूत् तदिदं रेतः सम्प्रत्याददेऽहमित्याददाममन्त्रस्यार्थः ॥ केनाभिप्रायेण तदादान तदाह । पुनरिति ॥ यत्पुना रेतोरूपेण बहिर्निर्गतमिन्द्रियं मां प्रत्येतु समागच्छतु तेजस्त्वगता कान्तिर्भगः सौभाग्यं ख्याम वा तदपि सर्वं रेतो-निर्गमात्तदात्मना बहिर्निर्गतं सन्मां प्रत्यागच्छतु । अग्निर्धिष्ण्याः स्थानं येषां ते धिष्ण्याः देवता रेतो यथास्थानं कल्पयन्त्विति मार्जन-मन्त्रार्थः ॥ ५ ॥

अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणꣳ सुकृतमिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात् सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद

यदि कदाचिदुदक आत्मानमात्मच्छायां पश्येत्तया अभिमन्त्रयेत अनेन मन्त्रेण मयि तेज इति। श्रीर्ह वै एषा पत्नी स्त्रीणां मध्ये यत् यस्मान्मलोद्वासा उत्कृतमलवद्वासास्तस्मात्तां मलोद्वाससं यशस्विनीं श्रीमतीं अभिक्रम्याभिगत्योपमन्त्रयेत। इदमद्यावाभ्यां कार्य्यं यत् पुत्रोत्पादनमिति त्रिरात्रान्त आप्लुताम्॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यान्मैथुनं कामं तु काममेनामवक्रीणीयात् आभरणादिना ज्ञापयेत्। तथापि सा नैव दद्यात् काम

अयोनौ रेतस्खलने प्रायश्चित्तमाह रेतो योनावुदके रेत. सिक्त्वाच्छायादर्शने प्रायश्चित्तं दर्शयति। अथेतदप्रा दमा॥ निमित्तान्तरे प्रायश्चित्तान्तरप्रदर्शनप्रक्रमार्थोऽथशब्दः। मयि तेज प्रभृति देवाः कल्पयन्त्विति मन्त्रयोजना॥ पत्नी रेत सिञ्चेद् यस्मा स्त्रो जनयितव्या तां स्त्रियं स्तौति। श्रीरित्यादिना॥ पत्नी सा यशस्विनी न किं तस्याः ख्यातिरस्ति तत्राह। यदिति॥ रजस्वलाभिगमनादिप्रतिषिद्धमित्यागमप्रतिषिद्धमाह। त्रिरात्रेति॥ २॥

ज्ञापयेदात्मीयं प्रेमातिरेकमिति शेषः। बलादेव वशीकृतां भार्य्यां पशुकर्मार्थं कथमुपगच्छेदित्याकाङ्क्षायामाह॥ खल्विति॥ ७॥ ८॥

द्वत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्या-
दिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यश-
स्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥ स यामिच्छेत्कामयेत
मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धायो-
पस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि
हृदयादधिजायसे स त्वमङ्ग कषायोऽसि दिग्ध-
विद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥

मेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्याभिक्रामेन्मैथुनाय
शपामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य तामनेन मन्त्रे-
णोपगच्छेदिन्द्रियेण यशसा यश आदद इति । तस्मात्तदति-
शापाद्वन्ध्या दुर्भगेति व्याख्याता अयशा एव भवति ॥ ७ ॥
सा चेदस्मै दद्यादनुगुणा एव स्यात्तर्हि तदानेन मन्त्रे-
णोपगच्छेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति तदा
यशस्विनावेवोभावपि भवतः ॥ ८ ॥ स यां स्वभार्यामि-
च्छेदियं मां कामयेतेति तस्यामर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाय
निक्षिप्य मुखेन मुखं सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपे-
दिमं मन्त्रमङ्गादङ्गादिति ॥ ९ ॥

भर्त्तुर्भार्य्यावशीकरणप्रकारमुक्त्वा पुरुषद्वेषिण्याः स्त्रियास्तद्विषये प्रीतिस-
म्पादनप्रक्रियां दर्शयति ॥ स यामित्यादिना ॥ अङ्गे रेतस्त्वं सर्वस्मादङ्गात्
सर्वस्मादङ्गात्सम्भवसि विशेषतस्तु हृदयादन्तरमद्वारेण जायसे स
त्वमङ्गानां कषायो रस असि न दिग्धशरविद्धां मृगीमिवामूं मदीयां
स्त्रियं मे मादय मद्वशां कुर्विति ॥ ९ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धायाभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥ १० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत न धारयेद् गर्भिणी मा भूदिति तस्यामर्थमिति पूर्ववदभिप्राण्याभि प्राणनं प्रथमं कृत्वा पश्चादपान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यनेन मन्त्रेणारेता एव भवति न गर्भिणी भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अथ यामिच्छेद्दधीत गर्भमिति तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेणापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

तस्याः स्वविषये प्रीतिमापाद्याऽथाऽऽत्मकर्मानुष्ठानदशायामभिप्रायविशेषानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति । अथ यामित्यादिना । तत्र तस्यामर्थमित्यनन्तरमुपक्रमार्थो नेतव्यः । पशुकर्मकाले प्रथमं स्वकीयपुंस्त्वद्वारा तदीयस्त्रीत्वे वायुं विसृज्य तेनैव द्वारेण ततस्तदादानाभिमानं कुर्यादित्याह । अभिप्राण्येति ॥ भर्तुरेवाभिप्रायान्तरानुसारिणं विधिमाह । अथ यामित्यादिना ॥ स्वकीयपस्थेन्द्रियेण तदीयपस्थमेन्द्रियाहितः स्त्रीत्वस्य तत्सन्तानोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति पत्या स्वकीयरेतसा सह तस्मिन्निक्षिप्तेत्तदिदमपानमं प्राणनञ्च तत्पूर्वकं रेतःसेचनम् ॥१०॥११॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तञ्चेद्द्विष्यादा-मपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमꣳ शरबर्हि-स्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पि-षाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूꣳस्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ

अथ पुनर्यस्य जायायै जार उपपतिः स्यात्तञ्चेद्द्वि-ष्यादभिचरिष्याम्येनमिति मन्येत तस्येदं कर्म्म । आमपात्रेऽ-ग्निमुपसमाधाय सर्वं प्रतिलोमं कुर्य्यात् तस्मिन्नग्नावेताः शरभृष्टीः शरेषीकाः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ताः घृताभ्युक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीरित्याद्या आहुतीरन्ते सर्व्वा-साममाविति नामग्रहणं प्रत्येकम् । स एष एवंविधं ब्राह्मणः शपति स विसुकृतो विगतपुण्यकर्म्मा प्रैति । तस्मादेवंवित् श्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत् नर्म्मापि न कुर्य्यात् ।

सम्प्रति प्रासङ्गिकमभिचारिकं कर्म्म कथयति । अथ पुनरिति । द्वेषव-तानुष्ठितमिदं कर्म्म फलवदिति यस्तु द्विष्यादित्यधिकारिविशेषणं आम-विशेषणं पात्रस्य प्रकृतकर्म्मयोग्यत्वख्यापनार्थम् । अग्निमितीतरकर्म्मवदुप-समाधानवचनाच्चावसथ्याग्निरत्र विवक्षितः । सर्वं परिस्तरणादि तस्य प्रतिलोमत्वे कर्म्मणः प्रतिलोमत्वं एव कर्त्तव्यम् । मम स्वभूते योषाग्नौ योऽस्मादिना समिद्धे रेतो हुतवानसि ततोऽपराधिनस्तव प्राणापानावा-ददे इत्यादिहोमो निर्वर्त्तयितव्यः । तदन्ते चामावित्यात्मनः शत्रोर्वा नाम गृह्णीयात् । इष्टं श्रौतं कर्म्म सुकृतं स्मार्त्तं आशा प्रार्थना वाचा

ता आददेऽसाविति । स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माल्लोकात्प्रैति यमेवं विद्वान् ब्राह्मणः शपति तस्मादेवं विच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ १२ ॥ अथ यस्य जायामार्त्तवं विन्देत्त्र्यहं कंसेन पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥

किमुताधोपहासम् । हि यस्मादेवंविदपि तावत्परो भवति शत्रुर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथ यस्य जायामार्त्तवं विन्देत् ऋतुभावं प्राप्नुयादित्येवमादिग्रन्थः श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणामित्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः । सामर्थ्यात् त्र्यहं कंसेन पिबेदहतवासाश्च स्यात् । नैनां स्नातामस्नाताञ्च वृषलो वृषली वा नोपहन्यान्नोपस्पृशेत् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रव्रतसमाप्तावाप्लुत्य स्नात्वा अहतवासाः स्यादिति व्यवहितेन सम्बन्धः । तामाप्लुतां व्रीहीनवघातयेत् व्रीह्यवघाताय तामेव विनियुञ्ज्यात् ॥ १३

यत्प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादनं तस्य प्रतीचा पराकाशा ॥ यथोक्ताहोमद्वारा शापदानस्य फलं दर्शयति । स एष इति ॥ एवंवित्त्वं मन्त्रकर्मद्वारा प्राणविद्यावत्त्वम् । तस्मादेवं विदितत्वेन वित्त्वं परदारागमने यथोक्तदोषज्ञातृत्वम् ॥ तच्छब्दोपात्तं हेत्वन्तरमाह । एवंविदपीति॥१२॥ आभिचारिकं कर्म्म प्रसङ्गागतमुक्त्वा पूर्व्वोक्तमृतुकालं ज्ञापयति । अथेति ॥ श्रीर्हवा एषा स्त्रीणामितेग्रन्थपेक्षया पूर्व्वत्वं पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वं हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥ कर्म्मवशादिति यावत् ॥१३॥

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रु-
वीत सर्व्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत
द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्व्वमायुरियादिति दध्यौ-
दनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ
जनयितवै ॥ १५ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो
लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदाननुब्रुवीत सर्वमा-
युरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तम-

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत वेदमेक-
मनुब्रुवीत सर्वमायुरियाद्वर्षशतं क्षीरौदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुम्।
दध्यौदनं दध्ना चरुं पाचयित्वा द्विवेदश्चेदिच्छति पुत्रं
तदैवमगननियमः। केवलमेव स्वाभाविकमोदनं
उदकग्रहणमन्यरसङ्गनिवृत्त्यर्थं दुहितुः पाण्डित्यं गृहतन्त्र-
विषयमेव वेदेनाधिकारात्। तिलौदनं कृशरं विविधं
गीतो विगीतः प्रख्यात इत्यर्थः। स समितिंगमं सभां

किं पुनरवघातनिष्पन्नैस्तण्डुलैश्चरुश्रपणं तत्राह। स य इति॥ वर्णदे-
शादस्य वा शुक्लत्वं वा गुरुत्वं वा स्वाभाविकमोदनं पाचयति चेत्किम-
र्थमुदकग्रहणं तद्व्यतिरेकेणौदनस्याकाममसम्भवादित्याशङ्क्याह। उदकग्रहण-
मिति॥ क्षीरादेरिति शेषः। वेदविषयमेव तत्पाण्डित्यं किं न स्यादत
आह। वेद इति। समितिर्विद्वत्सभा तां गच्छतीति। विद्वानेवोच्यत इति

श्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ ॥१६ ॥ अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्व्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतः समितिं गमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्व्वान् वेदाननुब्रवीत सर्व्वमायुरियादिति माꣳसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा औक्ष्णेन वा ऋषभेण वा ॥ १८ ॥

गच्छतीति । प्रगल्भ इत्यर्थः ॥ पाण्डित्यस्य पृथग्ग्रहणात् शुश्रूषितां श्रोतुमिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता । संस्कृता या अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसमिश्रौदनं मांसौदनम् । तन्मांसनियमार्थमाह औक्ष्णेन वा मांसेन । उक्षा सेचनसमर्थः पुङ्गवस्तदीय मांसम् । ऋषभस्तु गोऽप्यधिकवयास्तदीयमार्षभं मांसम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

चेन्नेत्याह । पाण्डित्यस्येति । सर्वशब्दो वेदचतुष्टयविषयः । औक्ष्णेनेत्यादि तृतीया सहार्थे । देशविशेषापेक्षया कालविशेषापेक्षया वा मांसनियमः । अथशब्दस्तु पूर्ववाक्येषु यथारुचि विकल्पार्थः ॥ १४ ॥ ॥१५॥१६॥१७॥१८॥

अथाभि प्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वो-द्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्ष-त्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सञ्जायां पत्या सहेति ॥ १९ ॥ अथैनामभिपद्यतेऽमो

अथाभि प्रातरेव कालेऽवघातनिर्वृत्तांस्तण्डुलाना-दाय स्थालीपाकावृता स्थालीपाकविधिना आज्यं चेष्टित्वा आज्यसंस्कारं कृत्वा चरुं श्रपयित्वा स्थालीपाकस्याहुती-र्जुहोति। उपघातं उपहत्योपहत्य अग्नये स्वाहा इत्याद्यो गार्ह्यः सर्वो विधिर्द्रष्टव्यः। अत्र हुत्वोद्धृत्य चरुशेषं प्राश्नाति स्वयं प्राश्येतरस्याः पत्न्यै प्रयच्छत्युच्छिष्टम्। प्रक्षाल्य पाणी

कदा पुनरिदमोदनपाकादि कर्त्तव्यं तदाह। अथेति॥ कोऽसौ स्थाली-पाकविधिः कथं वा तत्र होमकृत्याह। गार्ह्य इति॥ गृह्ये प्रसिद्धो गार्ह्यः। अत्रेति पुत्रमन्थकर्मणि। अतो मन्त्रार्थं समाचष्टे। विश्वावसो गन्धर्व उत्तिष्ठान्यामिच्छ जायां प्रपूर्व्यां तरुणीं पत्या सहोढां नामिच्छ अहं पुनः त्वामिमां जायां समुपैमीति मन्त्रार्थः। अभिपत्ति-रालिङ्गनम्। कदा क्षीरोदनादिभोजनं तदाह। क्षीरेति॥ मूर्धाऽ-भिपद्य इति मन्त्रः। अहं पतिरमः प्राणोऽस्मि त्वं वागसि त्वं-नो प्राणत्वं मम वाक्त्वमित्र यथा वाचः प्राणाधीनत्वं तद्वत् मदधीनत्वा-दित्यभिप्रेतम् सा त्वमित्यादि पुनर्व्याख्यातम्। सामगाधार ऋचि साम गी-यते। अस्ति च मदाधारत्वं तव। तदा च मम सन्तानेऽवलम्बस्व त्वं।

हमस्मि सा त्वꣳ सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सꣳरभावहै सह रेतो दधावहै पुꣳसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावा-पृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु आसिञ्चतु

आचम्योदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेनैनां त्रिरभ्युक्ष्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठात इति सकृन्मन्त्रोच्चारणम् । अथैनामभिमन्त्र्य क्षीरौदनानि यथाऽपत्यकामं भुङ्क्तेति क्रमो द्रष्टव्यः । संवेशनकाले मोहमस्मीत्यादि मन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १९ ॥ २० ॥

अथास्य ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी-त्यनेन । तस्यामर्घमित्यादि पूर्ववत् । त्रिरेनां शिरःप्रभृ-

द्यौरहं पितृत्वात् पृथिवीत्वं मातृत्वात्तयोर्मातापितृत्वसिद्धिरित्यर्थः । तावावां संरभामहै संरभमुद्यमं करवामहै । एहि त्वमागच्छ । कोऽसौ संरभस्तमाह । सहेति । पुंस्त्वयुक्तपुत्रलाभाय रेतोधारणं कर्त्तव्य-मित्यर्थः ॥ १९ ॥२०॥

उर्व्वोः सम्बोधनं द्यावापृथिवी इति । विजिहीतां भवन्तौ युवा-मित्यर्थः । विष्णुर्व्यापनशीलो भगवान् भवत्या योनिं कल्पयतु पुत्रो-त्पत्तिसमर्थां करोतु । त्वष्टा सविता रूपाणि पिंशतु विभागेन दर्शनयो-ग्यानि करोतु । प्रजापतिर्व्विराडात्मा सदात्मना स्थित्वा त्वयि रेतः समासिञ्चतु प्रक्षिपतु । धाता पुनः सूत्रात्मा त्वदीयं गर्भं तदात्मना स्थित्वा धारयतु पुष्णातु च । सिनीवाली दर्शनाहर्देवता तदात्मना व-र्त्तते । सा च पृथुष्टुका विस्तीर्णस्तुतिर्भो सिनीवालि पृथुष्टुके गर्भमिम

प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते। गर्भं धेहि सिनी-
वालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके। गर्भं ते अश्विनौ देवा-
वाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥ हिरण्मयी अरणी
याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ। तं ते गर्भं हवामहे
दशमे मासि सूतवे। यथाऽग्निगर्भा पृथिवी
यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी। वायुर्दिशां यथा
गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥
सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति। यथा वायुः पुष्करिणीं
समिङ्गयति सर्व्वतः। एवा ते गर्भ एजतु
सहावैतो जरायुणा। इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः

त्यनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिमित्यादि प्रति मन्त्रम्। अन्ते
नाम गृह्णात्यसाविति तस्याः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सोष्यन्ती-
मद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसवनार्थमनेन मन्त्रेण।
यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः। एवा ते गर्भं

धेहि धारय। अश्विनौ देवौ सूर्य्याचन्द्रमसौ स्वकीयरश्मिमालिनौ तव गर्भं तदात्मना स्थित्वा समाधत्ताम्। ज्योतिषि प्रसवार्थमाधीयमानं गर्भं दृष्टान्तेन दर्शयति। यथेति ॥ इन्द्रेण सूर्य्येणेति यावत्। असाविति पत्युर्वा निर्द्देशः। तस्या नाम गृह्णातीति पूर्व्वेण सम्बन्धः। समिङ्गयति स्वरूपोपघातमकुर्व्वन्नेव चालयतीत्येतत्। एवा ते एवमेव ते स्वरूपोपघातमकुर्व्वन्नेजतु गर्भश्चलतु। जरायुणा गर्भवेष्टनमांसखण्डेन सहावैतु निर्गच्छतु। इन्द्रस्य प्राणस्यायं व्रजो मार्गः सर्गकाले गर्भाधानकाले सा कृतः सार्गल इत्यस्य व्याख्या सपरिश्रय इति परिवेष्टनेन जरायुणा सहित इत्यर्थः। तं मार्गं प्राप्य तमिन्द्रगर्भेण

सागरः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावराᳬ सहेति ॥ २३ ॥ जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय कᳬसे पृषदाज्यᳬ सन्नीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन् सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसद्यां मा छैत्सीत् प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणाᳬस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्कर्मणात्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकर । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्स्विष्टᳬ सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

एजत्विति ॥ २३ ॥ अथ जातकर्म्म । जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्कमुपाधाय पुत्रं कंसे पृषदाज्यं सन्नीय संयोज्य दधिघृते पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन् सहस्रमित्याद्याऽवापस्थाने ॥ २४ ॥

सह निर्जहि निर्गच्छ । गर्भनिःसरणानन्तरं या मांसमेशी निर्गच्छति सा वरा ताञ्च निर्गमयेत्यर्थः । एतमिश्रं दधि घृतं पृषदाज्यमित्युच्यते । उपघातमित्यभीक्ष्णं पौनःपुन्यं विवक्षितम् । पृषदाज्यस्थाल्या आदाय पुनः-पुनर्जुहोतीत्यर्थः । अस्मिन् स्वगृहे पुत्ररूपेण वर्द्धमानो मनुष्याणां सहस्रं पुष्यासमनेकमनुष्यपोषको भूयासमस्य मत्पुत्रस्योपसद्यां सन्ततौ प्रजया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूयादित्याह । अग्निरिति ॥ मयि पितरि ये प्राणाः सन्ति तान् पुत्रे त्वयि मनसा समर्पयामीत्याह । मयीति ॥ अत्यरीरिचमित्यतिरिक्तं कृतवानस्मि इह कर्म्मण्यकरवं तत्सर्वं विद्वानग्निः स्विष्टकृद्भूत्वा स्विष्टमनधिकं सुहुतमन्यूनञ्चास्माकं करोत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधिमधुघृतꣳ सन्नीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति । भूस्ते दधामि । भुवस्ते दधामि । स्वस्ते दधामि । भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥ अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो

अथास्य दक्षिणकर्णमभिनिधाय स्वं मुखं वाग्वागिति त्रिर्जपेत् । अथ दधि मधु घृतं सन्नीयानन्तर्हितेना-व्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन प्राशयत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकं भूरिति ॥ २५ ॥ अथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति । तदस्य तद्गुह्यं नाम भवति वेद इति ॥ २६ ॥ अथैनं मात्रे प्रदाय स्वाङ्कस्थं स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तन इत्यादि-

---

अस्य जातस्य शिशोरित्यर्थः । त्रयीलक्षणा वाक् त्वयि प्रविशत्विति जपतोऽभिप्रायः । एतैर्मन्त्रैर्भूस्ते दधामीत्यादिभिरिति शेषः । वेद-नाम्ना व्यवहारो लोके नास्तीत्याशङ्क्याह । तदस्येति ॥ यत्तद्वेद इति नाम तदस्य गुह्यं भवति । वेदनं वेदोऽनुभवः सर्वस्य निजं स्वरूपमित्यर्थः । हे सरस्वति यस्ते स्तनः शशयः फलं तेन सह वर्त्तमानो यश्च सर्वप्राणिनां स्थितिहेतुत्वभावेन जातो यश्च रत्नधा अन्नपयसोर्धाता यश्च वसु कर्म्मफलं तद्विन्दतीति वसुवित् यश्च सुदत्र ददातीति सुदत्रो येनं च स्तनेन विश्वानि वार्य्याणि वरणीयानि देवादीनि भूतानि त्वं पुष्यसि तं स्तनं मदीयपुत्रस्य धातवे पानाय मदीयभार्य्यायाः स्तने प्रविष्टं कुर्वित्यर्थः । इलास्तुत्या भोग्यासि । मित्रावरुणाभ्यां सम्भूतो मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्य्या मैत्रावरुणी सा चारुन्धती तद्वत्त्वं तिष्ठसीति

यो मयोऽभूर्य्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्र । येन विश्वा पुष्यसि वार्य्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत्सा त्वं वीरवती भव । याऽस्मान् वीरवतो करदिति तं वा एतमाहुरति पिता बताभूरति पितामहो बताभूः परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्च्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति॥२८॥ इति अष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणं॥ ४ ॥

मन्त्रेण ॥ २७ ॥ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इलासी-त्यनेन । तं वा एतमाहुरित्यनेन विधिना जातः पुत्रः पितरं पितामहं वा अति शेत इति । श्रिया यशसा ब्रह्म-वर्चसेन परमां निष्ठां प्रापदित्येव स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य चैवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते स चैवं स्तुत्यो भवती-त्यध्याहार्य्यम् ॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

भार्यां सम्बोधयति । मैत्रावरुणीति ॥ वीरे पुरुषे मयि निमित्तभूते भवती वीरं पुत्रमजीजनत् सा त्वं वीरवती जीव बहुपुत्रा भव । या भवती वीरवतः पुत्रसम्पन्नानस्मान् कृतवतीति मन्त्रार्थः । पितरम-तीत्य वर्त्तते इत्यतिपिता । अहो महानेष विषयो यत्पितरं पिता-महं च सर्वमेव त्वं समतीत्य सर्वस्मादधिकस्त्वं जातोऽसीत्यर्थः । न केवलं पुत्रस्यैव स्तुतिरपि तु यथोक्तपुत्रसम्पन्नस्य पितुरपीत्याह ॥ २६ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ वंशः । पौतिमाषीपुत्र कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रःकात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात् कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वा-

---

अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः । स्त्रीप्राधान्यात् । गुणवान् पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेषणादाचार्य्यपरम्परा कीर्त्त्यते । तानीमानि शुक्लानीलव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवाऽयातयामानीमानि

सान्निध्यात् खिलकाण्डस्य वंशोऽयमिति शङ्कां निवर्त्तयन् वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह । अथेति ॥ विद्याभेदादतीतस्य काण्डद्वयस्य प्रत्येकं वंशभाक्त्वेऽपि नास्य पृथग्भागित्वं खिलत्वेन तच्छेषत्वात् । तथा च समाप्तौ पठितो वंशः समस्तस्यैव प्रवचनस्य भविष्यतीत्यर्थः । पूर्वौ वंशौ पुरुषं विशेषितौ तृतीयस्तु स्त्री विशेषितः । तत्र किं कारणमित्याशङ्क्याह । स्त्रीप्राधान्यादिति । तदेव स्फुटयति । गुणवानिति । कीर्त्यते ब्राह्मणेनेति सम्बन्धः । शुक्लानि यजूंषीत्यस्य व्याख्यानमव्यामिश्राणीति दोषैर-

र्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आ-र्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गी-पुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्र आलम्बायनीपु-त्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जा-यन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्मा-ण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रा-द्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चि-कीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृ-तीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः प्राची-नयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात् साञ्जीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र

यजूंषि तानि शुक्लानि शुद्धानीत्येतत्प्रजापतिमारभ्य याव-त्पौतिमाषीपुत्रस्तावदधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वंशो ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य । तस्यैतद्ब्रह्म प्रजापतिप्रबन्धपरम्प-

---

असङ्कीर्णानि पौरुषेयत्वदोषद्वाराभावादित्यर्थः । अयातयामान्यदुष्टान्यग-तार्थानीत्यर्थः । पाठक्रमेण मनुष्यादिः प्रजापतिपर्यन्तो वंशो व्याख्यातः ॥ सम्प्रत्यर्थक्रममाश्रित्याह । प्रजापतिमिति ॥ अधोमुखतया पाठक्रमापे-क्षयोच्यते । तत्रापि प्रजापतिमारभ्य साञ्जीवीपुत्रपर्यन्तं वाजसनेयि-शाखासु सर्वास्वेको वंश इत्याह । समानमिति ॥ प्रवचनाख्यस्य वंशा-त्मनो ब्रह्मणः स्वयम्भूप्रजापतिर्विद्यां लक्षणानित्याह । ब्रह्मण इति ॥

मकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुराकावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ६ ॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ॥ इति वाजसनेयके बृहदारण्यकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ओं तत्सत् ॥

ओं तत्सत् ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतायां बृहदारण्यकटीकायां अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ उपनिषद्भाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ओं तत्सत् ॥

नमो जन्मादिसम्बन्धिविघ्नविध्वंसहेतवे ।
शरणे परमानन्दपरिज्ञानप्रवर्त्तते ॥ १ ॥
नमस्त्वयात्मसन्दोहसरसीरुहभानवे ।
गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां बृहदारण्यकभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः । उपनिषद्भाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ओं तत्सत् ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ॥

त्यार्थता बाध्यते क्रियान्तरत्वादाचमनस्य। तस्मादश्नमानस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तत्रापां वासःप्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते। अप्राप्तत्वादन्यतः॥ १४॥ षष्ठस्य प्रथमं ब्राह्मणम्॥ १॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य सम्बन्धः। खिलाधिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदुच्यते। सप्तमाध्यायान्ते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणोऽग्नेर्मार्गयाचनं कृतम्। अग्ने नय सुपथेति। तत्रानेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः सुपथेति विशेषणात्पन्थानश्च कृतविपाकप्रतिपत्तिमार्गाः। वक्ष्यति च यत्कृत्वेत्यादि। ते च कति कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्वसंसारगत्युपसंहारार्थोऽयमारम्भः। एतावती हि संसारगतिरेतावान्कर्मविपाकः

दोषाभावे फलितं दर्शनविधिमुपसंहरति। तस्मादिति॥ अप्राप्तत्वाद्वासोदृष्टेर्विधिव्यतिरेकेण प्राप्त्यभावाददृष्टं चात्र सकलत्वात्कार्य्यं ज्ञानादनर्व्वमिति च न्यायादित्यर्थः॥ १४॥ षष्ठोऽध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्॥ १॥

ब्राह्मणान्तरमादाय तस्य पूर्व्वेण सम्बन्धं प्रतिजानीते। श्वेतकेतुरिति॥ कोऽसौ सम्बन्धस्तमाह। खिलेति॥ तत्र कर्म्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्काण्डे वक्तव्यमस्य खिलाधिकारत्वात्तथा च पूर्व्वमनुक्तं वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः। वक्तव्यशेषं दर्शयितुं वृत्तं कीर्त्तयति। सप्तमेति समुच्चयकारिणो मुमुक्षोरग्निप्रार्थनेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याह। तत्रेति॥ अध्यायावसानं सप्तम्यर्थः॥ सामर्थ्यमेव दर्शयति। सुपथेतीति॥ विशेषणसामर्थ्यलभ्या मार्गा भान्तु किं पुनस्तेषां स्वरूपं तदाह। पन्थानश्चेति॥ तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति॥ वक्ष्यति चेति॥ सङ्गत्याकाङ्क्षाद्वारा समनन्तरब्राह्मणतात्पर्य्यमाह, तत्रेति

फलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्तिः। प्रतिषिद्धानिष्टफलसम्बन्धश्च वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेयः सः। न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति।

अकर्त्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात्। क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्नादाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते। मृगतृष्णिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषययाथात्म्यविज्ञानेन तस्मिन्बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति। विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्नि-

---

पातस्य च सम्बन्धो न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यात्प्रतीयते। तथापि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह। न चेति। सम्बन्धस्याभावार्थत्वान्नानुष्ठेयतेत्यर्थः। अभक्षणादिकार्य्यमिति विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किन्न स्यादित्याशङ्क्याह। न चेति। तस्यापि कार्य्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गान्नञश्च स्वसम्बन्ध्यभावबोधेन मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापातान्निषिद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः। भावविषयं कर्त्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह। अकर्त्तव्यतेति। अभावस्य भावार्थत्वाभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हिशब्दार्थः। प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणादिज्ञानदर्शनात् तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात् तन्निष्ठमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह। क्षुधार्त्तस्येति। विषलिप्तबाणहतस्य पशोर्मांसं कलञ्जम्। ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्यान्नपानादि। तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यद्भ्रमज्ञानं क्षुत्प्राबल्योत्पन्नं तन्निषेधधी-

वृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्य्यस्तदभावे। तस्मात्प्रतिषेधविधीनां वस्तु याथात्म्यज्ञाननिष्ठतैव न पुरुषव्यापारनिष्ठतागन्धोऽप्यस्ति। तथेहापि परमात्मादियाथात्म्यज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्य्यवसानतैव स्यात्। तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानाम्प्रवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात्। परमात्मादियाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञानबाधितेऽभावः स्यात्।

ननु कलञ्जादिभक्षणादेरनर्थार्थत्वेन वस्तु याथात्म्यज्ञानस्य स्मृत्या स्वाभाविके तद्भक्ष्यत्वादिविपरीतज्ञाने निवर्त्तिते तद्भक्षणाद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववदप्रतिषेधविषयत्वाच्छा-

---

संस्कृतस्य तद्वीक्षतया बाध्यमितयत्र लौकिकदृष्टान्तमाह। स्मृतदप्यु कायामिति। तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेतयाह। तस्मिन्निति। तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरितयर्थः। दृष्टान्तमुपसंहरति। तस्मादिति। दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति। न केवलं तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्य्यवसानता किन्तु सर्व्वकर्म्मनिवर्त्तकत्वमपि सिद्धतीतयाह। तथेति। ममकर्त्तृभोक्तृब्रह्माहमिति ज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावः स्यादिति सम्बन्धः। तस्माद्ब्रह्मभावाद्विपरीतोऽर्थो यस्य कर्तृत्वादिज्ञानस्य तन्निमित्तानामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः। कदा पुनस्तासामभावः स्यादत आह। परमात्मादीति। भ्रान्तिप्राप्तभक्षणादि निरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेधवाक्यमानत्ववत् तत्त्वमादेरपि प्रतग्गज्ञानोत्थकर्त्तृत्वादि निवर्त्तकत्वेन मानत्वोपपत्तिरिति समुदायार्थः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तियोर्वैषम्यमाशङ्कते।

नन्विति। तस्य निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव यद्वस्तु याथात्म्यं तज्ज्ञानेन निषेधे कृते तत्संस्कारद्वारा सम्पादितस्मृतया शास्त्रीयज्ञानविपरीतज्ञाने बाधिते तत्कार्य्यप्रवृत्त्यभावो निमित्ताभावे नैमित्तिकाभाव-

स्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत्। न। विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात्। कलञ्ज भक्षणादिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वञ्च यथा तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि। तस्मात् परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थत्वेन च तुल्यत्वात् परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निवर्त्तिते युक्त एवाभावः। ननु तत्र युक्तो नित्यानान्तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो न युक्त इति चेत्। न। अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात्। यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपौर्णमासादीनि काम्यानि कर्म्माणि विहितानि तथा सर्व्वानर्थवीजाविद्यादिदोषवतस्तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रेरिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिप-

---

न्यायेन युक्तो न तथाग्निहोत्रादिप्रवृत्त्यभावो युक्तः। ब्रह्मविदाऽग्निहोत्रादि न कर्त्तव्यमिति निषेधानुपलम्भादित्यर्थः। तत्त्वमस्यादिवाक्येनार्थान्निषिद्धमग्निहोत्रादीति मन्वानः साम्यमाह। नेत्यादिना। शास्त्रीयप्रवृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वादनर्थार्थत्वमहङ्कर्त्त्र्याद्यभिमानकृतत्वेन विपरीतज्ञाननिमित्तत्वम्। एतदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति। कलञ्जेति। काम्यानामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यां विदुषस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो नित्यानान्तु शास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वान्नाज्ञानकृतत्वम्। प्रत्यवायाख्यानार्थध्वंसित्वाच्च नानर्थकरत्वम्। अतस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो न भवतीति शङ्कते। नन्विति। नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वमसिद्धमिति परिहरति। नेत्यादिना। तदेव प्रपञ्चयति। यथेति। अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितादिक्लेशचतुष्टयोक्तिः। तैरविद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्तौ तादृगनिष्टप्राप्तौ च क्रमेण रागद्वेषवतः पुरुषस्येष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारञ्च वाञ्छतस्ताभ्यामेव रागद्वेषा-

रिहारार्थिनो नित्यानि कर्म्माणि विधीयन्ते न केवलं शास्त्रनिमित्तान्येव। न चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्मणां स्वतः काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति।

कर्त्तृगतेन हि स्वर्गादिकाम्यदोषेण कामार्थता। तथा विद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव नित्यानीति युक्तं तत्प्रति विहितत्वात्। न परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शमोपायव्यतिरेकेण किञ्चित् कर्म विहितमुपलभ्यते। कर्म्मनिमित्तदेवतादिसर्वसाधनविज्ञानोपमर्द्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते। न चोपमर्द्दितक्रियाकारकादिविज्ञानस्य कर्म्मप्रवृत्तिरुपपद्यते। विशिष्टक्रियासाधनादिज्ञानपूर्वकत्वात् क्रियाप्रवृत्तेः। न हि देशकालाद्यनवच्छिन्ना-

---

भ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामनाभिप्रेरिताविशेषप्रवृत्तियुक्तस्य नित्यानि विधीयन्ते। स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यानि। तुल्यन्तूभयेषां केवलशास्त्रनिमित्तत्वमित्यर्थः। किञ्च काम्यानां दुष्टत्वं ब्रुवता नित्यानामपि तद्दिष्टमुत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारविधिरूपे विशेषाभावदित्याह। नचेति। कथन्तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राह।

कर्त्तृगतेनेति। स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनं काम्यविधिरिष्टं मे स्यादनिष्टं माभूदित्यविशेषकामप्रेरिताविशेषितप्रवृत्तिमतो नित्यविधिरित्युक्तमित्यर्थः। नन्वविद्यादिदोषवतो नित्यानि कर्माणीत्ययुक्तम्। परमात्मज्ञानवतोऽपि यावज्जीवश्रुतेस्तेषामनुष्ठेयत्वादित्याशङ्क्य श्रुतेरविरक्तविषयत्वान्नैवमित्याह। न परमात्मेति। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति स्मृतेर्ज्ञानपरिपाके कारणं कर्मोपशमः एव प्रतीयते न तथा कर्मविधिरित्यर्थः। न केवलं विहितं नोपलभ्यते न सम्भवति

स्थूलाद्वयादिब्रह्मप्रत्ययधारिणः कर्मावसरोऽस्ति ॥ भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत् स्यादिति चेत्। न। अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः। न तु तथा नियतं कदाचित् क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति नित्यं कर्मोपपद्यते। केवलदोषनिमित्तत्वात्तु भोजनादिकर्मणोऽनियतत्वं स्यात्। दोषोद्भवाभिभवयोरनियतत्वात् कामानामिव काम्येषु।

शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वाच्च नित्यानामनियतत्वानुपपत्तिः। दोषनिमित्तत्वे सत्यपि यथा काम्याग्निहोत्रस्य

चेत्याह। कर्मनिमित्तेति। यदा नासि त्वं संसारी किन्त्वकर्तृभोक्तृ ब्रह्मासीति स्मृत्या ज्ञाप्यते तदा देवतायाः सम्प्रदानत्वं करणत्वम्। व्रीह्यादेरित्येतत् सर्वमुपमृदितं भवति। तत् कथमकर्त्रादिज्ञानवतः सम्भवति कर्मविधिरित्यर्थः। उपमृदितमपि वासनावशादुद्भविष्यति ततश्च विदुषोऽपि कर्मविधिः स्यादित्याशङ्क्याह। न चेति। वासनावशादुद्भूतस्याभासत्वादात्मस्मृत्या पुनः पुनर्बाधाच्च विदुषो न कर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः। किञ्चानवच्छिन्नं ब्रह्मास्मीति स्मरतस्तदात्मकस्य देशादिसापेक्षं कर्म निरवकाशमित्याह। नहीति। विदुषो भिक्षाटनादिवत् कर्मावसरः स्यादिति शङ्कते भोजनादीति। अपरोक्षज्ञानवतो वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिप्रवृत्तिः नाद्यः। अनभ्युपगमात् तत्प्रतीतेर्बाधितानुवृत्तिमात्रत्वात्। अग्निहोत्रादेरबाधिताभिमाननिमित्तस्य तथात्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह। नेति। न द्वितीयः। परोक्षज्ञानिनः शास्त्रानपेक्षक्षुत्पिपासादिदोषकृतत्वात् तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वादित्याह। अविद्यादीति। अग्निहोत्राद्यपि तथा स्यादिति चेन्नेत्याह। नत्विति। भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिं विवृणोति। केवलेति। न तु तथेत्यादि प्रपञ्चयति। शास्त्रनिमित्तेति।

शास्त्रविहितत्वात् सायं प्रातःकालाद्यपेक्षत्वं एवं तद्भोजनादिप्रवृत्तौ नियमवत् स्यादिति चेत्। न। नियमस्याक्रियात्वात् क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वान्नासौ ज्ञानस्यापवादकरः। तस्मात् परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्विपरीतस्थूलद्वैता-

---

तर्हि शास्त्रविहितकालाद्यपेक्षत्वान्नित्यानामदोषप्रभवत्वं भवेदित्याशङ्क्याह। दोषेति। एवन्दोषकृतत्वेऽपि नित्यानां शास्त्रापेक्षत्वात् कालाद्यपेक्षत्वमविरुद्धमित्याह। एवमिति। भोजनादेर्दोषकृतत्वेऽपि चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं यतीनान्तु चतुर्गुणमित्यादिनियमवद्विदुषोऽग्निहोत्रादिनियमोऽपि स्यादिति शङ्कते। तद्भोजनादीति। विदुषो नास्ति भोजनादिनियमोऽतिक्रान्तविधित्वात्। न चैतावता यथेष्टचेष्टापत्तिरधर्माधीनाऽविवेककृता हि सा। न तौ विदुषो विद्येते। अतोऽविद्यावस्थायामप्यसती यथेष्टचेष्टा विद्यादशायां कुतः स्यात्। संस्कारस्याप्यभावात्। बाधितानुवृत्तेश्च। अग्निहोत्रादेस्तनाभासत्वान्न बाधितानुवृत्तिरित्याह। नेति। किञ्चाविदुषां विविदिषूणामेषनियमः। तेषां विधिनिषेधगोचरत्वात्। न च तेषामप्येष ज्ञानोदयपरिपन्थी। तस्यान्यनिवृत्तिरूपस्य स्वयं क्रियात्वाभावात्। नापि सत्क्रियामाक्षिपन् ब्रह्मविद्यां प्रतिक्षिपति। अन्यनिवृत्त्यालम्बनस्यादाक्षेपत्वासिद्धेरित्याह। नियमस्येति। कर्मस्तु रागादिमतोऽधिकारात्। विरक्तस्य ज्ञानाधिकारात्। ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्माभावात्। तस्य भोजनाद्यतुल्यत्वात्। तत्त्वमादेः सर्वव्यापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्त्तकत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादितमुपसंहरति। तस्मादिति। तत्र विधिरुत्पादकं वाक्यम्। तस्य निषेधवाक्यवत् तत्त्वज्ञानहेतोस्तद्विरोधिमिथ्याज्ञानध्वंसित्वात्। अशेषव्यापारनिवर्त्तकत्वेन कूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं प्रामाण्यम्। मिथ्याज्ञानध्वंसे हेत्वभावे फलभावन्यायेन सर्वकर्मनिवृत्तेरित्यर्थः। तत्प्रदोपात्तं हेतुमेव स्पष्टयति। कर्मप्रवृत्तीति। यथा प्रतिषेधे भक्षणादौ प्रतिषेधशास्त्रवशात् प्रवृत्त्यभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्यात्कर्मस्वपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमित्यर्थः। प्रतिषेधशास्त्रवाक्ये तत्त्वमस्यादिशास्त्रेऽप्युच्यमाने तथैव निवृत्तिनिष्ठत्वं स्यान्-

ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वा-
गुदगायत् ।

द्विज्ञाननिवर्त्तकत्वात् सामर्थ्यात् सर्वकर्म्मप्रतिषेधविध्यर्थत्वं सम्पद्यते । कर्म्मप्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वाद्यथा प्रतिषेधविषये । तस्मात्प्रतिषेधविधिवच्च वस्तुप्रतिपादनं तत् परत्वञ्च सिद्धं शास्त्रस्य ॥ १ ॥

ते देवा ह एवं विनिश्चित्य वाचं वागभिमानिनीं देवतां ऊचुरुक्तवन्तः । त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गाय औद्गात्रं कर्म्म कुरुष्व वाग्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्म्म दृष्टवन्तः । तामेव च देवतां जपमन्त्राभिधेयां असतो मा सद्गमयेति । अत्र चोपासनायाः कर्म्मणश्च कर्त्तृत्वेन वागादय एव विवक्ष्यन्ते । कस्मात् । यस्मात् परमार्थतस्तत्कर्त्तृकास्तद्विषय एव च

वस्तुप्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । प्रतिषेधो हि प्रसक्तक्रियां निवर्त्तयंस्तदुपरमोपलक्षितौदासीन्यात्मके वस्तुनि पर्य्यवस्यति । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपादकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । वेदान्तानां सिद्धे प्रामाण्यवदर्थवादादीनामन्यपराणामपि संवादविसंवादयोरभावे स्वार्थे मानत्वसिद्धौ सिद्धा विग्रहादिगुणवती प्राणदेवतेति चकारार्थः । १ ।

ध्यानमिह परीक्ष्यमाणमित्येतत् प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य ते ह वाचमित्यादि व्याचष्टे । ते देवा इति । अचेतनाया वाचो नियोज्यत्वं वारयति । वागभिमानिनीमिति । नियोक्तॄणां देवानामभिप्रायमाह । वाग्देवतेति । नन्वौद्गात्रं कर्म्म जपमन्त्रप्रकाश्या देवता निर्वर्त्तयिष्यति नतु वाग्देवतेति तत्राह । तामेवेति । असतो मा सद्गमयेति जपमन्त्राभिधेयां दृष्टवन्त इति पूर्व्वेण सम्बन्धः । वागाद्यात्मत्वं कर्त्तृत्वादि दर्शयतोऽर्थवादस्य प्रासङ्गिकतात्पर्य्यमाह । अत्र चेति ।

सर्व्वो ज्ञानकर्म्मसंव्यवहारः। वक्ष्यति हि ध्यायतीव लेलायतीवेत्यात्मकर्त्तृत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे। इहापि चाध्यायान्त उपसंहरिष्यति अव्याकृतादिक्रियाकारकफलजातं त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म्मेत्यविद्याविषयम्। अव्याकृतात्तु यत्परं परमात्माख्यं विद्याविषयमनामरूपकर्म्मात्मकं नेति नेतीतरप्रतीत्याख्यानेनोपसंहरिष्यति पृथक्॥ यस्तु वागादिसमाहारोपाधिकल्पितः संसार्य्यात्मा तच्च वागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यति तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति। तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्म्मकर्त्तृ-

---

आत्माश्रये कर्त्तृत्वादावनवभासमाने तस्य वागाद्याश्रयत्वमयुक्तमित्याह। कस्मादिति। परस्य जीवस्य वा कर्त्तृत्वादि विवक्षितमिति विकल्प्याद्यन्दूषयति। यस्मादिति। विचारदशायां वागादिसङ्घातस्य क्रियादिशक्तिमत्त्वात् कर्त्तृत्वादिस्तदाश्रयो यस्मात्प्रतीतस्तस्मात्परस्यात्मनः स्वतस्तच्छक्तिशून्यस्य न तदाश्रयत्वमित्यर्थः। किञ्चाविद्याश्रयः सर्व्वो व्यवहारो न तद्धीने परस्मिन्नवतरतीत्याह। तद्विषय इति। कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति न्यायेन कर्त्तृत्वमात्मनोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याशङ्क्य यथा च तक्षोभयथेति न्यायादौपाधिकन्तस्मिन् कर्त्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह। वक्ष्यति हीति। यदुक्तमविद्याविषयः सर्व्वो व्यवहार इति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति। इहापीति। इतश्च परस्मिन्नात्मनि कर्त्तृत्वादिव्यवहारो नास्तीत्याह। अव्याकृतात्त्विति। अनामरूपकर्म्मात्मकमित्यस्मादुपरिष्टात् तत्पदमध्याहर्त्तव्यं पृथग्विद्याविषयात् क्रियाकारकफलजातादिति शेषः। मा भूत् परमात्मा कर्त्तृत्वाद्याश्रयो जीवस्तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याह। यस्त्विति। जीवशब्दवाच्यस्य विशिष्टस्य कल्पितत्वात् न तात्त्विकं कर्त्तृत्वादिकं। किन्तु तद्द्वारा स्वरूपे समारोपितमिति भावः। आत्मनि तात्त्विककर्त्तृत्वाद्यभावे फलितमर्थवादतात्पर्य्यमुपसंहरति। तस्मादिति।

योवाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं वदति तदात्मने ।

त्वफलप्राप्तिविवक्षा ॥ तथेति तथास्त्विति देवैरुक्ता वाक् तेभ्यो ऽर्थिभ्योऽर्थायोदगायदुद्गानङ्कृतवती ।

कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थाय उद्गानकर्मणा वाचा निर्वर्त्तितः कार्यविशेष इति उच्यते । यो वाचि निमित्तभूतायां वागादिसमुदायस्य य उपकारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण स एव । सर्वेषां ह्यसौ वाग्वदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलम् । तम्भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वावशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्त्विज्यं फलं यत् कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभिनिर्वर्त्तयति तदात्मने मह्यमेव । तद्ध्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत् सम्यग्वर्णानामुच्चारणं अतस्तदेव विशिष्यते यत् क-

त्तात्पर्य्यमर्थवादस्योक्त्वा नियुक्तया वाग्देवतया यत् कृतन्तदुपन्यस्यति । तथेत्यादिना ।

उद्गातृत्वं जपमन्त्रप्रकाश्यत्वञ्चात्मनोऽङ्गीकृत्य वागुद्गाने प्रवृत्ता चेत्यया कश्चिदुपकारो देवानामुद्गानेन निवर्त्तनीयः । स च नास्तीति शङ्कते । कः पुनरिति । वदनादिव्यापारे सति यः सुखविशेषः सङ्घातस्य निष्पद्यते स एव कार्यविशेष इत्याह । उच्यत इति । यो वाचीति प्रतीकमादाय व्याख्यायते कथम्पुनर्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादिना निष्पन्नं फलं सर्व्वसाधारणमित्याशङ्क्यानुभवमनुसृत्याह । सर्वेषामिति । किञ्च देवार्थमुद्गायन्त्या वाचः स्वार्थमपि किञ्चिदुद्गानमस्ति । तथा च ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्राणि तत्र त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु याजमानं फलमुद्गानेन कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत् कल्याणवदनसामर्थ्यन्तदात्मने स्वार्थमेवागायत् इत्याह । तं भोगमिति । ऋत्विजां क्रीतत्वान्न फलसम्बन्धः

ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

ल्याणं वदतीति। यत्तु वदनकार्यं सर्वसङ्घातोपकारात्मकं तद्याजमानिकमेव। तत्र कल्यानवदनात्मसम्बन्धसङ्गावसरं देवताया रन्ध्रमेव प्रतिलभ्यते।

विदुरसुराः कथमनेनोद्गात्रा नोऽस्मान् स्वाभाविकं ज्ञानं कर्म्म चाभिभूयातीत्य शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गात्रात्मनाऽत्येष्यन्ति अतिगमिष्यन्तोत्येवं विज्ञाय तमुद्गातारमभिद्रुत्याभिगम्य स्वेनासङ्गलक्षणेन पाप्मनाऽविध्यन्ताडितवन्तः संयोजितवन्त इत्यर्थः। स यः स पाप्मा प्रजापतेः पूर्व्वजन्मावस्थस्य वाचि न क्षिप्तः स एष प्रत्यक्षोक्रियते कोऽसौ यदेवेदं

सम्भवतीत्याशङ्क्याह। वाचनिकमिति। अथात्मनेऽन्नाद्यमागायदिति श्रुतमित्यर्थः। कल्याणवदनसामर्थ्यञ्च स्वार्थत्वं समर्थयते। तद्धीति।' कल्याणवदनं वाचोऽसाधारणं चेत् कर्स्तर्हि यो वाचीत्यादेर्विषयस्तत्राह। यत्त्विति। वागदेवतायामसुराणामवकाशन्दर्शयति। तत्रेति। स्वार्थे परार्थे चोद्गाने सतीति यावत्। कल्याणवदनस्यात्मना वाचैव सम्बन्धे योऽयमासङ्गोऽभिनिवेशस्स एवावसरो देवतायास्तमवसरं प्राप्येत्यर्थः। अवसरमेव व्याकरोति। रन्ध्रमेवेति। अस्मानतीत्येति सम्बन्धः।

कोऽसावसुरात्ययस्तं व्याचष्टे। स्वाभाविकमिति। तत्रोपायमुपन्यस्यति। शास्त्रेति। असुरानभिभूय केनात्मना देवाः स्यास्यन्तीति विवक्षायामाह। ज्योतिषेति। प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्तोऽसुरैरिति कुतोऽवगम्यते तत्राह। स इः स पाप्मेति। प्रतिषिद्धवदनमेव पाप्मेत्ययुक्तमदृष्टस्य क्रियातिरिक्तत्वाङ्गीकारादित्याशङ्क्याह। येनेति। असभ्यं स्त्री समनसार्णैहं नातिबीभत्सं भयानकम्रृतादिवर्णनं अन्ततमययादृष्टवचनं

अथ ह प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उद्गायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्य आगायत्

मप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति येन प्रयुक्तोऽसभ्यबीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति अनेन कार्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतिः कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्त्तते स एवाप्रतिरूपवदनेनानुमितः स प्रजापतेर्वाचि गतः पाप्मा कारणानुविधायि हि कार्यमिति । २ ।

तथैवं प्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्त्तकत्वाज्जपमन्त्रप्रकाश्या उपास्याश्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तो देवानाञ्चैतन्निश्चितमासीत् वागादिदेवताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसम्बन्धासङ्गहेतोरासुरपाप्मसंसर्गादुद्गीथनिर्वर्त्तनासमर्थाः ।

आदिशब्दात् पिशुनत्वं गृह्यते। किमत्र प्रजापतेर्वाचि पाप्मसत्त्वे मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य स एव स पाप्मेति व्याकरोति । अनेनेति । प्रजापत्यासु प्रजासु प्रतिपन्नेनासत्यवदनादिना लिङ्गेन तद्वाचि पाप्मानुमीयते । विमतं पाप्मापूर्व्वकं प्रतिकूलधीविषयत्वात् दुःखवद्यः स पाप्मा प्रजावाच्यनुमितः स एव प्रजापतिवाचि पाप्मानं गमयति । विमतं कारणपूर्वकं कार्यत्वात् घटवत् । न च प्रजागतन्दुरितं प्राजापत्यं तद्विना हेत्वन्तरादेव स्यात् कारणानुविधायित्वात् कार्य्यस्य । न च तत्कारणेऽपि परस्मिन् प्रसङ्गोपायविद्धमिति श्रुतेः । न च न वै देवान् पापङ्गच्छन्तीति श्रुतेर्न स्वत्वेऽपि पापे वेधस्तस्य फलावस्थस्यापापत्वेऽपि यजमानावस्थस्य तद्भावादित्यर्थः। आद्यसकाराभ्यां कारणस्य पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्य्यस्थत्वमुच्यते । उत्तराभ्यान्तु कार्य्यस्य पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमिति विभागः ॥ २ ॥

वागदेवताया जपमन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वञ्च-नेति निर्धार्य्यविशिष्टपर्यायचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह । तथैवेति । परीक्षाफलनिर्णयमाह । देवाना-

यत् कल्याणञ्जिघ्रति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत्। यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद् यः श्रोत्रे भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ शृणोति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अतोऽनभिधेयाः। असतो मा सद्गमयेति अनुपास्याश्चाशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति। एवमु खल्वनुक्ता अपि एतास्त्वगादिदेवताः कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनादेवं वागादिवदेवैनाः पाप्मनाऽविध्यन् पाप्मना विद्धवन्त इति यदुक्तन्तत् पाप्मभिरुपासृ-

---

ञ्चेति। अनुपास्यत्वे हेत्वन्तरमाह। इतरेति। इतरः कार्यकारणसङ्घातः तस्मिन्नव्यापकत्वं परिच्छिन्नत्वं अतश्चानुपास्यत्वं जपमन्त्राप्रकाश्यत्वञ्चेत्यर्थः।

अथ हमन ऊचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायत् यो मनसि भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणꣳ सङ्कल्पयति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ सङ्कल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेममासन्यम्प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति

जन् पाप्मभिः संसर्गं कृतवन्त इत्येतद्वागादिदेवता उपासीना अपि मृत्यतिगमनाय शरणाः सन्तो देवाः क्रमेण । ३।४।५।६

अथानन्तरं ह इममित्यभिनयप्रदर्शनं आसन्नं आस्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेत्येवं शरणमुपगतेभ्यः स एष प्राणो मुख्य उदगायत् इत्यादि पूर्व-

---

उक्तैरिन्द्रियैरनुक्तेन्द्रियाण्युपलक्षणीयानीति विवक्षित्वोपसंहरति । एवमिति । वागादिवत्त्वगादिषु कल्पकाभावान्न पाप्मावेधोऽस्तीत्याशङ्क्याह ।। कल्याणेति । पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मनाऽविध्यन्नित्यनयोरस्ति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयभावान्नैवमित्याह । इति यदुक्तमिति । सम्प्रति मुख्यप्राणस्य मन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वञ्च वक्तुमुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति । वागादीति । क्रमेणोपासीना इति सम्बन्धः । वागादिषु नैराश्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । विवक्षितार्थज्ञापकोऽसाधारणदेहतदवयवव्यापारोऽभिनयः । ३ । ४ । ५ । ६ । दोषासंसर्गिणं दोषेण संसृष्टङ्कर्तुमिच्छा कुतो जातेत्याशङ्क्याह । स्वेनेति ।

तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसेतैवꣳ हैवविध्वꣳ

वत् पाप्मनाऽविध्यन्त्स वेधनङ्कर्तुमिष्टवन्तस्ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसराः तदभ्यासानुवृत्त्या संसृज्यमाना विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः। कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते। स यथा स दृष्टान्तो यथा लोकेऽश्मानम्पाषाणमृत्वा गत्वा प्राप्य लोष्टः पांशुपिण्डः पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेत्। एवं हैव यथायन्दृष्टान्त एवमेव विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुर्विनष्टाः यतस्ततस्तस्मादसुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबन्धभूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो वियोगात्। असंसर्गधर्मिमुख्यप्राणाश्रयबलाद्देवा वागादयः प्रकृता अभवन्। किमभवन् स्वन्देवतारूपमग्न्याद्यात्मकं वक्ष्य-

---

तदभ्यासानुवृत्त्येति तस्य पाप्मसंसर्गकारणस्याभ्यासवशादिति यावत्। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। कथमित्यादिना। असुरनाशेनासङ्गजनितपाप्मवियोगे हेतुमाह। असंसर्गेति। वक्ष्यमाणं सोऽग्निरभवदित्यादि नेति शेषः। वागादीनां स्थितानां नष्टानाञ्च कुतोऽग्न्यादिरूपत्वमित्याशङ्क्याह। पूर्वमपीति। न तर्हि तेषाम्परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशङ्क्याह। स्वाभाविकेनेति। परिच्छेदाभिमानादग्न्याद्यात्माभिमानस्य बलवत्त्वं सूचयति। शास्त्रेति। न केवलमुक्तानामेवासुराणाम् संसर्गधर्मिप्राणाश्रयाद्विनाशः। किन्तु तुल्यजातीयानामपीत्यभिप्रेत्याह। किञ्चेति। वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन तत्संयतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासु-

समाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् परा॥

माणम्पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मानम्। एव सन्तः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमान आसन्। ते तत्पाप्मवियोगादुज्झित्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्यग्न्याद्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः। किञ्च ते प्रतिपक्षभूता असुराः पराभवन्नित्यनुवर्त्तते। पराभूता विनष्टा इत्यर्थः॥ यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिकः। एतामेवाख्यायिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्ष्य तांश्चापो ह्यासङ्गपाप्मास्पददोषवत्त्वेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य वागाद्याध्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा वैराजपिण्डाभिमानं वाभिगाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्त्तमानप्रजापतित्वं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपन्नः तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिना भवति। प्रजा-

---

रपाप्मध्वंसस्य फलत्वमुक्तम्। तत्र पूर्वकल्पीययजमानस्यातिशयशालित्वाद्यथोक्तफलवत्त्वेऽपि नेदानीन्तनस्यैवमित्याशङ्क्य परास्य भवतीत्यादिश्रुतिमवतारयति। यथेति। पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वजन्मस्थो यजमानः शास्त्रप्रकाशितं वर्तमानप्रजापतित्वम्प्रतिपन्नो यथेति सम्बन्धः। पूर्वयजमान इत्यस्य व्याख्या अतिक्रान्तकालिक इति। पुराकल्पमेव दर्शयति। एतामिति। तेनेति श्रुत्युक्तेनेत्येतत्। तेनैव विधिना श्रुतिप्रकाशितेन क्रमेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्येति शेषः। सापत्नो भ्रातृव्यस्तस्य द्विषन्निति कुतो विशेषणमर्थसिद्धत्वाद्द्वेषस्येत्याशङ्क्याह। यत इति। तस्य द्वेष्टृत्वनियमे हेतुमाह। पारमार्थिकेति। अपरिच्छिन्नदेवतात्वमत्र परमार्थिकमात्मस्वरूपं विवक्षितम्। तत्तिरस्कारणकारणत्वादुक्तपाप्मनो विशेषणमर्थवदिति शेषः। यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति वत् य एवं वेदेति प्रसिद्धार्थोपबन्धविधिपरं वा-

सुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

पतिस्वरूपेणात्मना परा चास्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा भ्रातृव्यो भवति ॥ यतोऽद्वेष्टापि भवति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितुल्यो यस्त्विन्द्रियविषयासङ्गजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो द्वेष्टा च। पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्कारणहेतुत्वात्। स च पराभवति विशीर्यते लोष्टवत्प्राणपरिष्वङ्गात्। कस्यैतत् फलमित्याह। य एवं वेद। यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदित्यर्थः॥ फलमुपसंहृत्याधुनाऽऽख्यायिकारूपमेवाश्रित्याह॥ कस्माच्च हेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय। यस्मादयंवागादीनां पिण्डादीनाञ्च साधारण आत्मेत्येतमर्थमाख्यायिकया दर्शयन्त्याह श्रुतिः॥ ७॥

कयम्। अतस्त्वेवं विद्यादिति विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह। यथोक्तमिति। फलवत्प्रधानोपास्तेरुक्तत्वात्ते होचुरित्याद्युत्तरवाक्यं गुणोपास्तिपरमित्याह। फलमिति। फलवन्तम्प्रधानविधिमुक्त्वा सम्प्रत्याख्यायिकामेवाश्रित्य गुणविशिष्टप्राणोपासनमाह्वानन्तरश्रुतिरित्यर्थः। शङ्कोत्तरत्वेन चोत्तरग्रन्थमवतारयति। कस्माच्चेति। विशुद्धस्योक्तत्वाद्धेत्वन्तरं जिज्ञास्यमिति द्योतयितुं च शब्दः। करणानां कार्यस्य तदवयवानाञ्च प्राणो यस्मादात्मा व्यापकस्तस्मात्स एवाश्रयितव्य इत्युपपत्तिनिरूपणार्थं तस्य व्यापकत्वमित्येतदर्थं चाख्यायिकया दर्शयन्ती श्रुतिर्हेत्वन्तरमाहेति योजना। तच्छब्दस्तस्य दर्थं ॥ ७॥

ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाᳬ हि रसः ॥ ८ ॥

ते प्रजापतिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा ह ऊचुः उक्तवन्तः फलावस्थाः किमित्याह। क्व नु इति वितर्के। क्व नु कस्मिन्नु सोऽभूत्। यो नोऽस्मान् इत्थमेवमसक्तं सञ्चितवान् देवभावमात्मत्वेनोपगमितवान्। स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं लोकवदेव स्मरन्तो विचारयमाणाः कार्य्यकरणसङ्घाते आत्मन्येवोपलब्धवन्तः। कथमयमास्येऽन्तरिति आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तरयमत्यक्षो वर्त्तत इति। सर्वो हि लोको विचार्य्याध्यवस्यति। तथा देवाः। यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्त्तमान उपलब्धो देवैः। तस्मात्स प्राण अ-

---

प्राणस्यात्मत्वादि व्यक्तीकर्त्तुमाख्यायिकां श्रुतिं विभजते। ते प्रजापतीति। वागादयश्चेत् प्राणमाश्रित्य फलावस्थास्तर्हि किमिति प्राणं स्मरन्ति प्राप्तफलत्वादित्याशङ्क्याह। स्मरन्ति हीति। विचारफलं उपलब्धिं कथयति लोकवदिति। तामेवोपलब्धिमाकाङ्क्षाद्वारेण विवृणोति। कथमिति। दृष्टान्तं स्फुटयति। सर्वो हीति। तथा देवा विचार्य्य प्राणमास्यान्तराकाशस्थं निर्धारितवन्त इत्याह। तथेति। किमनया कथया सिद्धमित्याशङ्क्याह। यस्मादिति। उपलब्धिसिद्धेऽर्थे युक्तिं समुच्चिनोति। विशेषेति। सर्वानेव वागादीनविशेषेणाग्न्यादिभावेन प्राणः सञ्चितवान्। न चासर्वस्थः साधारणं कार्य्यं निवर्त्तयति अतो युक्तितोऽप्ययमास्यान्तराकाशे वर्त्तमानः-

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्यु-

यास्यो विशेषानाश्रयाच्चासक्तसञ्जितवान् वागादीन्। अत एवाङ्गिरसः। आत्मा कार्यकरणानाम्। कथमाङ्गिरसः। प्रसिद्धं ह्येतदङ्गानां कार्यकरणलक्षणानां रसः सार आत्मेत्यर्थः। कथं पुनरङ्गरसत्वं तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः। यस्माच्चायमङ्गरसत्वाद्विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एव आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः। आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्योऽविपरीतबोधाच्छ्रेयः प्राप्तेर्विपर्य्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात्॥ ८॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति। ननु परिहृतमेतद्वागादीनां [कल्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्यासङ्गास्पदत्वाभावेन। वाढम्। किन्त्वाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या वागादि-

---

सिद्ध इत्यर्थः। आयास्यत्ववदाङ्गिरसत्वं गुणान्तरं दर्शयति। अत एवेति। सर्वसाधारणत्वादेवेति। यावत्। तथापि कुतोऽस्याङ्गिरसत्वं साधारणेऽपि नभसि तदनुपलब्धेरित्याशङ्क्य परिहरति। कथमित्यादिना। व्यङ्गेषु च रसधातोः सारत्वप्रसिद्धेर्न प्राणस्य तथात्वमिति शङ्कित्वा समाधत्ते कथं पुनरित्यादिना। कस्माच्च हेतोरित्यादि चोद्यपरिहारमुपसंहरति। यस्माच्चेति। वाक्यार्थं प्रपञ्चयति आत्मा हीति॥ ८॥

प्राणस्य शुद्धत्वाद्व्यापकत्वाच्चोपास्यत्वमुक्तं तत्र शुद्धत्वं वागादिवदसिद्धमित्याशङ्कते। स्यान्मतमिति। शङ्कामाक्षिप्य समाधत्ते। नन्वित्यादिना शवेन स्पृष्टिर्यस्यास्ति तेन स्पृष्टापरस्याशुद्धतावदशुद्धत्वं वागादिसम्बन्धादशुद्धत्वाशङ्का प्राणस्योन्मिषतीत्यर्थः। तात्पर्य्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनाव-

दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

द्वारेण शवस्पृष्टितत्स्पृष्टेरिवाशुद्धता शङ्कत इत्याह । शुद्ध एव प्राणः कुतः सा वा एषा देवता दूर्नाम यं प्राणं प्राप्याश्मानमिव लोष्टवत् विध्वस्ता असुराः त परामृशति । सेति । सैवैषा येयं वर्त्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिताऽयमास्येऽन्तरिति देवता च स्यात् उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वात् । यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता । नामशब्दः ख्यापनपर्य्यायः । तस्मात्प्रसिद्धास्या विशुद्धिर्दूर्नामत्वात् । कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह । दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवताया मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्माऽसंश्लेषधर्म्मित्वात् प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योस्तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिरेव प्राणस्य विशुद्धिज्ञापिका । विदुषः फलमुच्यते । दूरं ह वा

तारयति । आहेति । नन्वत्र प्राणो नोच्यते स्त्रीलिङ्गेनार्थान्तरोक्तिप्रतीतेरित्याशङ्क्याह । यं प्राणमिति । तस्यामूर्त्तस्य परोक्षत्वादपरोक्षवाची च कथमेतच्छब्दो युज्यते तत्राह । सैवेति । कथं प्राणो देवताशब्दो न हि तस्य तच्छब्दत्वं प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह । देवता चेति । यागे हि देवता कारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा । तथा प्राणोऽपि द्रव्याद्यन्यत्वे सति विहितक्रियागुणत्वाद्देवतेत्यर्थः । प्राणोपास्तेर्द्विविधं फलं पाप्महानिर्देवताभावश्च । तत्र पाप्महानेरेव प्रधानफलत्वात् श्रवणाद्दुर्गुणविशिष्टप्राणोपास्तिरिह विवक्षितेति वाक्यार्थमाह । यस्मादिति । न तावत्प्राणदेवताया दूर्नामत्वं निरूढं तत्र तच्छब्दप्रसिद्धेरदर्शनान्नापि यौगिकं प्राणस्य प्रत्यगात्त्वेदूरत्वाभावादित्याक्षिपति । कुतः पुनरिति । परिहरति । आहेति । कथं पाप्म-

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य

अस्मान् मृत्युर्भवति। अस्मादेवंविदो य एवं वेद। तस्मादेवमिति प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपासीत इत्यर्थः। उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्यासनं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति॥ लौकिकात्माभिमानवत्। देवो भूत्वा देवानप्येति किन्देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्येवमादिश्रुतिभ्यः॥ ९॥

सा वा एषा देवता दूरं ह वास्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तम्। कथं पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीत्युच्यते एवंवित्त्वविरोधादिन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते। वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविका-

---

सन्निधौ वर्त्तमानस्य ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याह। अस्मेति। उपास्ते सदा भावयतीति यावत्। ब्रह्मज्ञानादिव प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धिसम्भवे किं सदा तद्भावनयेत्याशङ्क्य भावनापर्यायोपासनशब्दार्थमाह। उपासनं नामेति। दीर्घकालादरनैरन्तर्यरूपविशेषवत्त्वं विवक्षित्वाह। लौकिकेति। तस्य मर्यादां दर्शयति। यावदिति। मनुष्योऽहमितिवद्देवोऽहमिति यस्य जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपातादूर्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह। देवो भूत्वेति। का देवता रूपं तवेति। किं देवोऽसि तद्भावो भातीत्यर्थः॥ ९॥

कश्चिद्वाक्यान्तरमवतार्य वृत्तं कीर्त्तयति सा वा इति। नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धर्म्मात्पापक्षयश्रुतेः। न चेदमुपासनं नित्यं नैमित्तिकं देवतात्मत्वकामिनो विधानाच्चतत्कथं पापमेवंविदो दूरे भवतीत्याक्षिपति। कथं पुनरिति।

ज्ञानहेतुत्वाच्च । शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा दूरम्भवतीति युक्तं विरोधात्तदेतत् प्रदर्शयति । सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थमेतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो म्रियते स ह्यतो मृत्युस्तं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपच्छिद्यापहत्य प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्युच्यते । विरोधादेव तु पाप्मैवंविदो दूरङ्गमो भवति किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येत्युच्यते ॥

विरोधिसन्निपाते पूर्वध्वंसमावश्यकं मन्वानः समाधत्ते । उच्यत इति । उक्तमेव व्यनक्ति । इन्द्रियेति । इन्द्रियाणां विषयेषु संसर्गे योऽभिनिवेशस्तेन जनितः पाप्मा परिच्छेदाभिमानो परिच्छिन्नेऽप्राणात्मन्यात्माभिमानवतो विरुध्यते परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । विरोधं साधयति । वागादीति । पाप्मनो वागादिविशेषवत्यात्मनि विशिष्टेऽभिमानहेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने ध्वंसोयुज्यते । दृश्यते हि । चाण्डालभाण्डावलम्बिनो जलस्य गङ्गाद्यविशेषभावापत्तावपेयत्वनिवृत्तिः । अशुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रतामिति न्यायादित्यर्थः । यन्नैसर्गिकाज्ञानजन्यं तदागन्तुकप्रमाणज्ञानेन निवर्त्यते । यथा रज्जुसर्पादिज्ञानम् । नैसर्गिकाज्ञानजन्यश्च पाप्मा । तेन प्रामाणिकप्राणविज्ञानेन तद्ध्वस्तिरित्याह । स्वाभाविकेति । नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्बाध्यबाधकत्वव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथो बाधः स्यात्तत्राह । शास्त्रजनितो हीति । उक्तमेव पापध्वंसरूपविद्याफलं प्रपञ्चयितुमुत्तरवाक्यमित्याह । तदेतदिति । मृत्युमपहत्य यत्रासान्दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकारेति सम्बन्धः । कथं पाप्मा मृत्युरुच्यते तत्राह । स्वाभाविकेति ।

यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार तदासां

यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामन्तोऽवसानं तत्तत्र गमयाञ्चकार गमनं कृतवानित्येतत्। ननु नास्ति दिशामन्तः कथमन्तं गमितवानित्युच्यते। श्रौतविज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामन्तो देशान्तोऽरण्यमिति यद्वदित्यदोषः तत्तत्र गमयित्वासां देवतानां पाप्मन इति द्वितीया बहुवचनं विन्यदधाद्विविधं न्यग्भावेनादधात् स्थापितवती प्राणदेवता प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्त्यजनेष्विति सामर्थ्यादिन्द्रियसंसर्गजो हि स इति प्राण्याश्रयतावगम्यते। तस्मात्तमन्त्यं जनं नेयात् न गच्छेत्सम्भाषणदर्शनादिभिर्न संसृजेत्। तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो

अपहत्येत्यत्र पूर्व्ववदन्वयः। प्राणदेवता चेत् पाप्मानं हन्ति सदैव किन्न हन्यादित्याशङ्क्याह। प्राणात्मेति। भवतु प्राणो वागादीनां पाप्मनोऽपहन्ता विदुषस्तु किमायातमित्याशङ्क्याह। विरोधादेवेति। अनन्ताकाशदेशत्वाद्दिशामन्ताभावाद्यत्रासामित्याद्ययुक्तमिति शङ्कते। नन्विति। शास्त्रीयज्ञानकर्म्मसंस्कृतो जनो मध्यदेशः। प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेशत्वात् तत्राप्यन्त्यजाधिष्ठितदेशस्य पापीयस्त्वस्वीकारात्तस्तं जनं तदधिष्ठितञ्च देशमवधिङ्कृत्वा तेनैव निमित्तेन दिशां कल्पितत्वादानन्त्याभावात् पूर्व्वोक्तजनातिरिक्तजनस्य तदधिष्ठितदेशस्य चान्तत्वोक्तेर्मध्यदेशादन्यो देशो दिशामन्त इत्युक्तेन काचिदनुपपत्तिरिति परिहरति। उच्यत इति। किमित्यन्त्यजनेष्वित्यधिकावापः क्रियते तत्राह। इति सामर्थ्यादिति। देशमात्रे पाप्मावस्थानानुपपत्तिरित्यर्थः। तामेवानुप-

पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियन्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

हि सः तज्जननिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यं नेयाज्जनशून्यमपि जनमपि तद्देशवियुक्तमित्युक्तमित्यभिप्रायः । नेदिति । परिवर्णार्थे निपातः । इत्थं जनसंसर्गे पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति । अनु अव अयानीति अनुगच्छेयमित्येवं भीतो जनमन्तं नेयादिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । १० ।

सा वा एषा देवता तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्मफलं वागादीनामग्न्याद्यात्मत्वमुच्यते । अथैना मृत्युमत्यवहत् । यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतस्तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः । तस्मात्स एव प्राण एना

पत्तिं साधयति । इन्द्रियेति । भवतु यथोक्तो दिशामन्तस्तया च पाप्मासंसर्गोऽस्तु तथापि किमायातमित्याशङ्क्य तस्य शिष्टैस्त्याज्यत्वमित्याह । तस्मादिति । निषेधद्वयस्य तात्पर्य्यमाह । जनशून्यमपीति । प्राणोपास्तिप्रकरणे निषेधश्रुतेस्तदुपासकेनैवायं निषेधोऽनुष्ठेयो न सर्वैरित्याशङ्क्याह । नेदित्यादिना । इत्थं श्रुत्युक्तं निषेधं न चदहङ्कुर्यां ततः पाप्मानमनुगच्छेयमिति । निषेधातिक्रमात् सर्वस्य भयं जायते न प्राणोपासकस्यैव । अतः सर्वोऽपि पापाद्भीतो न भयङ्गच्छेदिति वाक्यं हि प्रकरणाद्बलवदित्यर्थः ॥ १० ॥

द्विविधस्तूपास्तिफलं पापहानिर्देवताभावश्च । तत्र पापहानिमुपदिशता प्रासङ्गिकसाधारणो निषेधोदर्शितः । सम्प्रति देवताभावं वक्तुमुत्तरवाक्यमिदं

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

वागादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्युमतीत्यावहत्प्रापयत्स्वं स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपम् । ११ ।

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । स प्राणो वाचमेव प्रथमां प्रधानामित्येतदुद्गीथकर्म्मणीतरकरणापेक्षया साधकतमत्वं प्राधान्यं तस्मात्तां प्रथमामत्यवहद् वहनं कृतवान् । तस्याः पुनर्मृत्युमत्यतीत्योढायाः किंरूपमित्युच्यते । सा वाक् यदा यस्मिन् काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यत अतीत्यामुच्यत मोचिता स्वयमेव तदा सोऽग्निरभवत्सा वाक् पूर्वमप्यग्निरेव सती मृत्युवियोगेऽप्यग्निरेवाभवत् । एतावांस्तु विशेषो मृत्युवियोगे । सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः परेण मृत्युं परस्तान्मृत्योर्दीप्यते । प्राङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धोऽध्यात्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीदिदानीं तु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् । १२ ।

प्रतीकोपादानपूर्वकमाह । सा वा एषेति । अथ शब्दावद्योतितमर्थं कथयति । यस्मादिति । पाप्मापहन्तृत्वमनूद्यावशिष्टभाग व्याचष्टे । तस्मात्स एवेति ॥ ११ ॥

सामान्योक्तमर्थं विशेषेण प्रपञ्चयति । स वै वाचमित्यादिना । कथं वाचः प्राथम्यं तदाह । उद्गीथेति । वाचो मृत्युमतिक्रान्ताया रूपं प्रश्नपूर्वकं प्रदर्शयति । तस्या इति । अनग्नेरग्नित्वविरोधं धुनीते । सा वागिति । पूर्वमपि वाचोऽग्नित्वेनोपासनाभ्यन्तदग्नित्वमित्याशङ्क्याह । एतावानिति । उक्तं विशेषं विशदयति । प्रागिति ॥ १२ ॥

अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवंस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवं ह वा

तथा प्राणः प्राणो वायुरभवत् । स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः । सर्वमन्यदुक्तार्थम् ॥ १३ ॥ तथा चक्षुरादित्योऽभवत् स तु तपति ॥ १४ ॥ तथा श्रोत्रं दिशोऽभवन् । दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥ १५ ॥ मनश्चन्द्रमा भाति । यथा पूर्वं यजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत् । एवमेनं वर्त्तमानयजमानमपि ह वै एषा प्राणदेवता अतिवहति ।

वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वमाप्तावुपासकस्य किमायातम् । न हि तदेव तस्य फलमित्याशङ्क्याह । यथेति । देवतात्वप्रतिबन्धकान् पाप्मनः सर्वानपोह्योक्तवर्त्मना वागादीनामुपासकोपाधिभूतानामग्न्यादिदेवतात्वमाप्नोत्येव सोऽपि सदा प्राणमात्मत्वेनाध्यायन् भावनाबलाद्वैराजं पदं पूर्वयजमानवदाप्नोतीति भावः । कस्येदं फलमित्याकाङ्क्षायामुपासकं विशिनष्टि । यो वागादीति । उक्तोपासनस्य प्रागुक्तं फलमनुगुणमित्यत्र मानमाह । तं य-

एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥
अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

वागाद्यग्न्यादिभावेनैव यो वागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं वेद, तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ॥ १६ ॥

अथात्मने । यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यं फलमागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेष्वथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मने आत्मार्थमन्नाद्यमन्नञ्च तदाद्यञ्चान्नाद्यमागायत् । कर्त्तुः कामसंयोगो वाचनिक इत्युक्तम् । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह । यद्धि किञ्चेति । सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः । हीति हेतौ यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत् किञ्चिदन्नमद्यते भक्ष्यते तदनेनैव प्राणेनैव । अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अनः शब्दः सान्तः शकटवाची यस्त्वन्यः स्व-

---

येति । उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसङ्घातस्य विधारकत्वं नाम गुणान्तरं वक्तुमुत्तरवाक्यम् ॥ १३ । १४ । १५ । १६ ॥

तदादाय व्याकरोति । अथेत्यादिना । कर्त्तुरुद्गातुर्विक्रीतस्य फलसम्बन्धस्तत्राह । कर्त्तुरिति । पञ्चागानमात्त्विज्यमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं वाक्यशेषमनुकूलयति । कथमित्यादिना । तमेव हेतुमाह । यस्मादिति । प्राणेनैव तदद्यत इति सम्बन्धः । यस्मादित्यस्य तस्मादित्यादिभाष्येणान्वयः । अनितेः धातोरनशब्दस्य प्राणपर्यायस्तर्हि कथं शकटे तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह । अनः शब्द इति । इतश्च प्राणस्य स्वार्थमन्नागानं युक्तमित्याह । किञ्चेति । प्रा-

ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इद्ꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते

शान्तः स प्राणपर्यायः प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः। किञ्च न केवलं प्राणेनाद्यत एवान्नाद्यन्तस्मिन्शरीराकारपरिणतेऽन्नाद्ये इह प्रतितिष्ठति प्राणस्तस्मात्प्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यम्। यदपि प्राणेनान्नादनं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादिष्विव कल्याणासङ्गजपाप्मसम्भवः प्राणेऽस्ति।

ते देवाः। नन्ववधारणमयुक्तं प्राणेनैव तदद्यत इति। वागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनान्नैष दोषः। प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य। कथं प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह। ते वागादयो देवाः स्वविषयद्योतनाद्देवा अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुख्यं प्राणमिदमेतावन्नातोऽधिक-

---

येन वागादिश्रद्धात्मार्थमन्नमागीतञ्चेत्तर्हि तस्यापि पाप्मवेधः स्यादित्याशङ्क्याह। यदपीति। इहान्ने देहाकारपरिणते प्राणस्तिष्ठति तदनुसारिणश्च वागादयः स्थितिभाजः। प्राणजातस्थित्यर्थ प्राणस्यान्नमिति न पाप्मवेधस्तस्मिन्नस्तीत्यर्थः॥ १७॥

भर्त्ता श्रेष्ठः पुरोगन्तेत्यादिगुणविधानार्थं वाक्यान्तरमादत्ते। ते देवा इति। तस्य विवक्षितमर्थं वक्तुमादावाक्षिपति। नन्विति। अयुक्तत्वे हेतुमाह। वागादीनामिति। अवधारणानुपपत्तिं दूषयति। नैष दोष इति यथा प्राणस्योपकारोऽन्नकृतो न वागादिद्वारकस्तथा तेषामपि नासौ प्राणद्वारको विशेषाभावादिति शङ्कते। कथमिति वाक्येन परिहरति। एतमर्थमिति। आह विशेषमिति शेषः। तेषां देवत्वं साधयति स्वविषयेति।

वै माभिसंविशतेति तथेति तᳰ समन्तं परिण्य विशन्त ॥

मस्ति । वै इति स्मरणार्थम् । इदन्तत्सर्वमेतावदेव किं यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके तत्सर्वमात्मने आत्मार्थमागासीरागीतवानस्यागानेनात्मसात्कृतमित्यर्थः । वयञ्चान्नमन्तरेण स्थातुन्नोत्सहामहेऽतोऽनु पश्चान्नोऽस्मानस्मिन्नन्ने आत्मार्थे तवान्ने आभजस्वाभाजयस्व । णिचोऽश्रवणं छान्दसम् । अस्मांश्चान्नभागिनः कुरु इतर आह । ते यूयं यद्यन्नार्थिनः वै मा मामभिसंविशत समन्ततो मामाभिमुख्येन निविशतेत्येव मुक्तवति प्राणे तथेत्येवमिति तं प्राणं परिसमन्तं परिसमन्तान्न्यविशन्त निश्चयेनाविशन्त तम्प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तः इत्यर्थः ।

तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयितुं वैशब्द इत्याह । वा इति । स्मरणार्थं इति तत्प्रसिद्धस्यार्थस्येति शेषः । वाक्यार्थमाह । इदन्तदिति । एतावत्त्वमेव व्याचष्टे । तत्सर्वमिति । किमिदं प्राणार्थमन्नागानं नाम तदाह स्वागानेनेति । का पुनरेतावता भवताङ्कृतिस्तत्राह वयञ्चेति । अन्नमन्तरेण ममापि स्थातुमशक्तेर्मदर्थन्तदागीतमिति चेत्तत्राह । अत इति । आभजस्वेति श्रूयमाणे कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राह । णिच इति । तवैवान्नस्वामित्वेऽस्माकमपि तत्र प्रवेशमात्रं स्थित्यर्थमपेक्षितमिति वाक्यार्थमाह । अस्मांश्चेति । वैशब्दो यद्यर्थे प्रयुक्तः ।

तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येव ७ ह वा एन ७ स्वा अभिसंविशन्ति भर्त्ता स्वाना ७ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ

तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्राणस्थितिकरं सदन्नं तृप्तिकरं भवति न स्वातन्त्र्येणान्नसम्बन्धो वागादीनाम्। तस्माद्युक्तमेवावधारणमनेनैव तदद्यत इति। तदेव चाह। तस्माद्यस्मात्प्राणाश्रयतयैव प्राणानुज्ञयाभिसन्निविष्टा वागादीनान्देवतास्तस्माद्यदन्नमनेन प्राणेनात्ति लोकस्तेनान्नेनैता वागाद्यास्तृप्यन्ति। वागाद्याश्रयम्प्राणं यो वेद वागादयश्च पञ्च प्राणाश्रया इति तमप्येव ह वै स्वा ज्ञातय अभिसंविशन्ति वागादय इव प्राणम्। ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः। अभिसन्निविष्टानां च स्वानां प्राणवदेव वागादीनां स्वान्नेन भर्त्ता भवति। तथा श्रेष्ठः पुरोऽग्रत एता गन्ता भवति। वागादीनामिव प्राणः तथान्नादोऽनामयावी-

---

प्राणं परिवेष्ट्य तदनुज्ञया वागादीनामन्नार्थिनामवस्थानञ्चेत्तेषामपि प्राणवदन्नसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह। तथेति। त्यक्तप्राणस्यान्नवलाद्वागादिस्थित्यनुपलब्धेरित्यर्थः। वागादीनामन्नोपकारस्य प्राणद्वारत्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति। तेषामन्नकृतोपकारस्य प्राणद्वारकत्वे वाक्यशेषं संवादयति। तदेवेति। विद्याफलं दर्शयन् गुणजातमुपदिशति। वागादीति। वेदनमेव व्याचष्टे। वागादयश्चेति। स च प्राणोऽहमस्मीति

हैवंविद् ऌ स्वेषु प्रतिपत्तिर्बुभूर्षति न है वालं भार्य्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै तमनुभार्य्यान् बुभूर्षति स है वालं भार्य्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

त्यर्थः । अधिपतिरधिष्ठाय च पालयिता स्वतन्त्रः पतिः प्राणवदेव वागादीनां य एवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलम्भवति । किञ्च य उ ह एवं विदं प्राणविदम्प्रति स्वेषु ज्ञातीनाम्मध्ये प्रति पत्तिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्द्धी भवितुमिच्छति सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्पर्द्धिनो न है वालं न पर्य्याप्तो भार्य्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवितुमित्यर्थः । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनाम्मध्ये एवमेवं विदं वागादय इव प्राणमन्वनुगतो भवति यश्चैवै तमेवं विदमन्वेवानुवर्त्तयन्नेवात्मीयान् भार्य्यान्बुभूर्षति भर्त्तुमिच्छति यथैव वागादयः प्राणानुवृत्त्या आत्मबुभूर्षव आसन् । स है वालंपर्य्याप्तो भार्य्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्त्तुं नेतरः स्वतन्त्रः।

वेदेति चकारार्थः । अनामयावी व्याधिरहितो दीप्ताग्निरिति यावत् । सम्प्रति प्राणविद्यां स्तौत तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह । किञ्चेति । इदानीं प्राणविदम्प्रति अनुरागे लाभं दर्शयति । अथेत्यादिना ॥ १८ ॥

सो यास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः। प्राणो वा अङ्गानाꣳ रसः प्राणो हि वा अ-

---

सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तम्। कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणस्याङ्गिरसत्वमुपन्यस्तम्। सो यास्य आङ्गिरस इति अस्माद्धेतोरयमाङ्गिरस इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्तस्तद्धेतुसिद्ध्यर्थमारभ्यते। तद्धेतुसिद्ध्यायत्तं हि कार्य्यकरणात्मत्वं प्राणस्यानन्तरञ्च वागादीनां प्राणाधीनतोक्ता। सा च कथमुपपादनीयेत्याह। सो यास्य आङ्गिरस इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयते। उत्तरार्थं प्राणो वा अङ्गानां रस इत्येवमन्तं वाक्यं यथा व्याख्यातार्थमेव पुनः स्मारयति। कथम्प्राणो वा अङ्गानां रस इति। प्राणो हि। हिशब्दः प्रसिद्धौ अङ्गानां रसः। प्रसिद्धमेतत् प्राणस्याङ्गरसत्वं न वागादीनाम्। तस्माद्युक्तं प्राणो वा इति स्मरणम्। कथं

ते देवा अब्रुवन्नित्यादौ गुणविधिर्विवक्षितो न विशिष्टविधिर्गुणफलस्यैवात्र श्रवणादित्याह। सर्वमेतदिति। उत्तरग्रन्थस्य व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं व्यवहितमनुवदति। कार्यकरणानामिति। अनन्तरग्रन्थमवतारयति। अस्मादिति। किमित्याङ्गिरसत्वसाधको हेतुः साधनीयस्तत्राह। तद्धेत्विति। सम्प्रत्यव्यवहितं सम्बन्धं दर्शयति। अनन्तरञ्चेति। प्रकारान्तरं समुच्चयसामग्रीमिति सूचयितुं च शब्दः। तर्हि यदुपपादनीयं तदुच्यतां किमित्युक्तस्य पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह! उत्तरार्थमिति। प्रतिज्ञानुवादो वक्ष्यमाणहेतोरुपयोगीत्यर्थः। यथोपन्यस्तमेवेत्यादि प्रपञ्चयति। प्राणो वा इति। उक्तार्थनिर्णयहेतुं पृच्छति। कथमिति तत्र प्रसिद्धिं हेतुं कुर्वन् परिहरति।

ङ्गानाᳪ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रा-
मति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गानाᳪ रसः १९

पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह । तस्माच्छब्द उपसंहारार्थ उप-रितेन सम्बध्यते । यस्माद्यतोऽवयवात्कस्मादनुक्तविशेषाद्यस्मा-त्कस्माद्यतः कुतश्चिदङ्गाच्छरीरावयवादविशेषितात् प्राण उत्क्रामत्यपसर्पति तदेव तत्रैव तदङ्गं शुष्यति नीरसम्भवति शोषमुपैति । तस्मादेष हि वा अङ्गानां रस इत्युपसंहारः । अतः कार्यकारणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धमात्मापाये हि शोषो मरणं स्यात्तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्मा-दुपास्य वागादीन् प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥ १९ ॥

प्राणो हीति । प्रसिद्धिमेव प्रकटयति । प्रसिद्धमिति । स एवं प्रसिद्धस्याङ्गि-रसत्वस्येति शेषः । प्रसिद्धेति शङ्कते । कथमिति तामन्वयव्यतिरेकाभ्यां सा-धयति । यत आहेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यस्मात्कस्मादिति । उक्तेन व्यतिरेकेणानुक्तमन्वयं समुच्चिनोति च शब्दः । तस्माच्छब्दस्योप-रिभावेन सम्बन्धमुक्तं स्फुटयति । तस्मादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामङ्गरस-त्वे प्राणस्य सिद्धे फलितमाह । अत इति । उक्तन्यायादङ्गरसत्वे सिद्धेऽपि कथमात्मत्वं सिद्धेदित्याशङ्क्याह । आत्मेति । अस्तु प्राणः सङ्घातस्यात्मा तथापि किं स्यात्तदाह । तस्मादिति । भवतु प्राणाधीनं सङ्घातस्य जीवनं तथापि कथं तस्यैवोपास्यत्वमित्याशङ्क्याह । तस्मादयास्येति ॥ १९ ॥

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २० ॥

एष उ। न केवलं कार्यकारणयोरेवात्मा प्राणो रूपकर्म्मभूतयो किन्तर्हि ऋग्यजुः साम्नां नामभूतानामात्मेति। सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन् महीकरोति उपास्यत्वाय। एष उ एव प्रकृत आङ्गिरसो बृहस्पतिः। कथं बृहस्पतिरिति। उच्यते। वाग्वै बृहती बृहती छन्दः षट्त्रिंशदक्षरा। अनुष्टुप् च वाक् कथम्। वाग्वा अनुष्टुबिति श्रुतेः। सा च वागनुष्टुब्बृहत्यां छन्दस्यन्तर्भवति अतो युक्तं वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धवदुक्तम्। बृहत्याञ्च सर्व्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति प्राणसंस्तुतत्वात्। प्राणो बृ-

बृहस्पत्यादिधर्म्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यान्तरमवतारयति। एष इति। तस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह। न केवलमिति। कार्य्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं रूपात्मकं करणञ्च ज्ञातक्रियाशक्तिमत्कर्म्मभूतं तयोरात्मा प्राण इत्युक्ता नामराशेरपि तथेति वक्तुं कविष्डकाचतुष्टयमित्यर्थः। किमिति प्राणस्य आत्मत्वेन सर्वात्मत्वोक्त्या स्तुतिरित्याशङ्क्याह। उपास्यत्वायेति। उशब्दोऽप्यर्थो बृहस्पतिशब्दादुपरि सम्बध्यते। बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीदिति श्रुतेर्देवपुरोहितो बृहस्पतिरुच्यते। तत्कथं प्राणस्य बृहस्पतित्वमिति शङ्कते। कथमिति। देवपुरोहितं व्यावर्त्तयितुमुत्तरवाक्येनोत्तरमाह। उच्यत इति। प्रसिद्धवचनं कथमित्याशङ्क्याह। बृहतीति। छन्द इति। सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दांसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते। सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धेत्यर्थः। भवतु यथोक्ता बृहती तथापि कथं वाग्वै बृहतीत्युक्तं तत्राह। अनुष्टुप् चेति। द्वात्रिंशदक्षरा तावदनुष्टुब्विधा सा चाष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः षट्त्रिंशाक्षरायां बृहत्या-

हती प्राण ऋच इत्येव विद्यादिति श्रुत्यन्तरात् । वागा-त्मत्वाच्चर्चां प्राणेऽन्तर्भावः । तत्कथमित्याह । तस्या वाचो बृहत्या ऋच एष प्राणः पतिः । तस्या निर्वर्त्तकत्वात् कौष्ठ्याग्निप्रेरितमारुतनिर्वर्त्या हि ऋक् पालनाद्वाचः पतिः प्राणेन हि पाल्यते वाक् । अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात् । तस्मादु बृहस्पतिः ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ।

मन्तर्भवत्यवान्तरसंख्याया महासंख्यायामन्तर्भावादित्याह । सा चेति । वागनुष्टुभोरनुष्टुब्बृहत्योश्चोक्तमैक्यमुपजीव्य फलितमाह । अत इति । भवतु वागात्मिका बृहती तथापि तत्पतित्वेन प्राणस्य कथमृक्पतित्वमित्याशङ्क्याह । इत्याश्चेति । सर्वात्मकप्राणरूपेण बृहत्याः स्तुतत्वात्तत्र सर्वासामृचामन्तर्भावः सम्भवति तस्मात्प्राणस्य बृहस्पतित्वे सिद्धमृक्पतित्वमित्यर्थः । प्राणरूपेण स्तुता बृहतीत्यत्र प्रमाणमाह । प्राणो बृहतीति । तथापि प्राणस्य विवक्षितमृगात्मत्वं कथं सिध्यतीत्याशङ्क्याह । प्राण इति । तस्य तदात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । वागात्मत्वादिति । तासां तदात्मत्वेऽपि कथं प्राणेऽन्तर्भावो न हि घटो मृदात्मा घटेऽन्तर्भवतीति शङ्कते । तत्कथमिति । प्राणस्य वाङ्निष्पादकत्वात्तद्भूतानामृचां प्राणे कारणे युक्तोऽन्तर्भाव इत्याह । तस्या इत्यादिना । प्राणस्य तन्निर्वर्त्तकत्वेऽपि न तस्मिन् वाचोऽन्तर्भावो न हि घटस्य कुलालेऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्याह । कौष्ठ्येति । कोष्ठनिष्ठेनाग्निना प्रेरितस्तद्गतो वायुरूर्ध्वमुच्चरन् कण्ठादिभिरभिहन्यमानो वर्णतया व्यज्यते तदात्मिका च वाङ्निर्णीता देवताधिकरणे ऋक् च वागात्मिकोक्ता तद्युक्तं तस्याः प्राणेऽन्तर्भूतत्वमित्यर्थः । ऋगात्मत्वं प्राणस्य प्रकारान्तरेण साधयति । पालनाद्वेति । सत्यन्यत्वे सति व्यापकत्वं तादात्म्यव्याप्तमित्यभिप्रेत्योपसंहरति तस्मादिति

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

तथा यजुषाम्। कथमेष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म यजुस्तच्च वाग्विशेष एव। तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत्। कथं पुनरेतदवगम्यते। बृहती ब्रह्मणो ऋग्यजुष्ट्वं न पुनरन्यार्थत्वमित्युच्यते। वाचोऽन्ते सामसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्वाग्वै सामेति। तथा च वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति च वाक्समानाधिकरणयो-र्ऋग्यजुष्ट्वं युक्तं परिशेषात् साम्न्यभिहिते ऋग्यजुषी एव परिशिष्टे। वाग्विशेषत्वाच्च वाग्विशेषे हि ऋग्यजुषी। तस्मात्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता। अविशेषप्रसङ्गाच्च। सामोद्गीथ इति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वम्। तथा

---

० यजुषामात्मेति पूर्वेण सम्बन्धः। नियतपादाक्षराणामृचामात्मत्वे कुतस्तद्विपरीतानां यजुषां तत्त्वमिति शङ्कित्वा परिहरति। कथमिति। तथापि कथमसौ यजुषामात्मेत्याशङ्क्याह। वाग्वै ब्रह्मेति। निर्वर्तकत्वं पालयितृत्वञ्चात्रापि तुल्यमित्याह। पूर्ववदिति। रूढिमाश्रित्य शङ्कते। कथं पुनरिति। वाक्यशेषविरोधान्नात्र रूढिः सम्भवतीति परिहरति। उच्यत इति। वाचोऽन्ते सामेत्यन्ते वाचः साम्नः सामानाधिकरण्येन निर्देशाद्वेदाधिकारोऽयमिति योजना। तथापि कथमृग्यजुषी बृहती ब्रह्मणी इति तत्राह। तथा चेति। परिशेषमेव दर्शयति। साम्नीति। इतश्च वाक्समानाधिकृतयोर्बृहती ब्रह्मणोरृग्यजुष्ट्वमेष्टव्यमित्याह। वाग्विशेषत्वाच्चेति। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। विशेषेति। प्रसङ्गमेव व्यतिरेकमुखेन विघटयति। सामेति। द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थः किञ्च वाग्वै बृहती वाग्वै

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् ॥

बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तम्। अन्यथाऽनिर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेश्च। विशेषाभिधानस्य वाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्याद् ऋग्यजुः सामोद्गीथशब्दानाञ्च श्रुतिष्वेवं क्रमदर्शनात् ॥ २१ ॥
एष उ एव साम। कथमित्याह वाग्वै सा यत्किञ्चित् स्त्रीशब्दाभिधेयं सा वाक्सर्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनाम साशब्दः। तथाऽमः एष प्राणः सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमः शब्दः। केन मे पौंस्यानि नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचेति श्रुत्यन्तरात्। वाक् प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ। तथा प्राणं निर्वर्त्य

ऋग्वेति वाक्याभ्यां बृहतीब्रह्मणोर्वागात्मत्वं सिद्धं न च तयोर्वाङ्मात्रत्वं वाक्यद्वयेऽपि वाग्वै वागिति पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्तस्माद्बृहतीब्रह्मणोरेष्टव्यमृग्यजुष्ट्वमित्याह। वाङ्मात्रत्वे चेति। तत्रैव स्थानमाश्रित्य हेत्वन्तरमाह ऋगिति।

ऋग्यजुष्ट्वं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्यैव सामत्वं साधयति। एष इत्यादिना। तदेव स्फुटयति। सर्वेति। सा शब्दो हि सर्वनाम। तथा च यः स्त्रीलिङ्गः सर्वः शब्दस्तेनाभिधेयं वस्तु वागित्यर्थः। अमः प्राण इत्युक्तमुपपादयति। सर्वपुंशब्देति। पुंलिङ्गेन सर्वेण शब्देनाभिधेयं वस्तु प्राण इत्यर्थः। तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति। केनेति। आचार्यस्य शिष्यं प्रत्येतद्वाक्यं पौंस्यानि पुंसो वाचकानि। तथापि कस्य सामशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य फलितमाह। वागिति। वागुपसर्जनः प्राणः सामशब्दाभिधेय इत्युभयत्र निर्देशादित्यर्थः। ननु गीतिषु सामाख्येति न्यायाद्विधि-

यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण

स्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयतेऽतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण साम नामास्ति किञ्चित्स्वरवर्णादेश्च प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च। एष उ एव प्राणः साम यस्मात्साम सामेति वाक् प्राणात्मकं सा चामश्चेति तत्तस्मात्साम्नो गीतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्वम्। तत्प्रगीत भुवि यत उ एव समस्तुल्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण तस्माद्वा सामेत्यनेन सम्बन्धः॥

वाशब्दः समशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्यात् लभ्यः। केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते।

---

१ या काचिद्गीतिः सामेत्युच्यते। तत्कुतो वागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वमत आह। तर्हीति। प्राणस्य सामत्वे सतीति यावत्। प्रगीते मन्त्रवाक्ये सामशब्दस्य रूढेरिष्टत्वाद्गीतिप्राणादिव्यतिरेकेण सामेत्याशङ्क्याह। स्वरेति। आदिपदेन पदवाक्यादिग्रहः। वागुपसर्जने प्राणे मुख्यः सामशब्दस्तत्सम्बन्धादितरत्र गौणो मञ्चादिशब्दवदित्यर्थः। उक्तेऽर्थे तत्साम्नः सामत्वमिति वाक्यं योजयति। यस्मादिति। इदं सामेदं सामेति यद्व्यवच्छिद्यते तद्वाक्प्राणात्मकमेवोच्यते सा चामश्चेति व्युत्पत्तेस्तस्मादेवं तस्मात्प्रसिद्धस्य साम्नो यत्सामत्वं तन्मुख्यसामनिर्वर्त्यत्वाद्गौणमेव सदध्येतृव्यवहारे प्रसिद्धमिति योजना। प्रकारान्तरेण प्राणस्य सामत्वमुपासनार्थमुपन्यस्यति। यद्वित्यादिना। प्रकारान्तरावद्योती वाशब्दोऽत्र न श्रूयत इत्याशङ्क्याह। वाशब्द इति। निमित्तान्तरमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति। केनेत्यादिना। ननु प्राणस्य

तस्माद्वैव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यँ सलोकतां जयति य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥

समः प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समो मशकेन मशकशरीरेण समो नागेन हस्तिशरीरेण समः । एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समोऽनेन जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कार्त्स्न्येन परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य । न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैवामूर्त्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्सङ्कोचविकाशितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वम् । त एते सर्व एव समाः । सर्वेऽनन्ता इति श्रुतेः । सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते । एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रसारितमहत्वं तस्यैतत्फलमश्नुते व्याप्नोति साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रि-

---

तत्तच्छरीरपरिमाणत्वे परिच्छिन्नत्वादानन्त्यानुपपत्तिस्तत्कथमस्य विरुद्धेषु शरीरेषु समत्वमित्याशङ्क्याह । पुत्तिकादीति । समशब्दस्य यथा श्रुतार्थत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्याह । न पुनरिति । आधिदैविकेन रूपेणामूर्त्तत्वं सर्वगतत्वञ्च द्रष्टव्यं । ननु प्रदीपो घटे सङ्कुचति प्रासादे च विकसति तथा प्राणोऽपि मशकादिशरीरेषु सङ्कोचमिभादिदेहेषु विकासञ्चापद्यतामिति । समत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह । न चेति । प्राणस्य सर्वगतत्वे समत्वश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह । सर्वगतस्येति । खण्डादिषु गोत्ववच्छरीरेषु सर्वत्र स्थितस्य प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणाया वृत्तेर्लाभः सम्भवति । सर्वगतस्यैव नभसस्तत्र तत्र कूपकुम्भाद्यवच्छेदोपलम्भादित्यर्थः । फलश्रुतिमवतार्य व्याकरोति । एवमिति । फलविकल्पे हेतुमाह । भावनेति । वेदनं व्याकरोति ।

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीद्ँ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥

याभिमानत्वं सालोक्यं समानलोकतां वा भावनाविशेषतो य एवमेतद्यथोक्तं साम प्राणं वेद आप्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपास्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एष उ वा उद्गीथः। उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्गानम्। सामाधिकारात्। कथमुद्गीथः प्राणः। प्राणो वा उत्प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगदुत्तब्धमूर्ध्वं स्तब्धं उत्तम्भितं विधृतमित्यर्थः। उत्तब्धार्थावद्योतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः। तस्मादुत्प्राणो वागेव गीथा शब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तेः। गायते शब्दार्थत्वाच्च

आप्राणेति। इदञ्च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः सम्बद्धमवधेयम् ॥ २२ ॥

प्रस्तावादिशब्दवदुद्गीथशब्दस्यापि भक्तिविशेषे रूढत्वादुद्गीथेनात्ययामेत्यत्र चौद्गात्रे कर्म्मणि प्रयुक्तत्वात्कथमुद्गीथः प्राण इत्याशङ्क्याह। उद्गीथो नामेति। नञ्प्रदस्योभयतः सम्बन्धः सामशब्दितस्य प्राणस्य प्रकृतत्वादिति हेतुमाह। सामाधिकारादिति। न तावदुद्गीथशब्दस्य प्राणे रूढिस्तस्य तस्मिन्वृद्धप्रयोगादर्शनान्नापि योगोऽवयववृत्तेरदृष्टेरिति शङ्कते। कथमिति। योगवृत्तिमुपेत्य परिहरति। प्राण इति। उच्छब्दो नास्यार्थस्य वाचको निपातत्वादित्याशङ्क्याह। उत्तब्धेति। तथापि कथं प्राणो वा उदित्युक्तं तत्राह। प्राणेति। वायुर्वै गौतमः तत्सूत्रमि-

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्द्धानं विपातयताद्यदितोऽ-

---

वागिव। न ह्युद्गीथभक्तिः शब्दव्यतिरेकेण किञ्चिद्रूपमुत्प्रेक्ष्यते तस्माद्युक्तमवधारणम्। वागिव गीथेत्युक्तप्राणो गीथा च प्राणतन्त्रावागित्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः॥२३॥

उक्तार्थदार्ढ्यायाख्यायिकारभ्यते। तद्धापि तत्रैतस्मिन्नुक्तेऽर्थे ह अपि आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म। ब्रह्मदत्तोब्रह्मदत्तो नामतः। चिकितानस्यापत्यं चैकितानः तदपत्यं युवा चैकितानेयो राजानं यज्ञे सोमं भक्षयन्नुवाच किमयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा त्यस्य तस्य ममानृतवादिनो मूर्द्धानं शिरो विपातयाद्विस्पष्टं पातयतु। तोरयन्तातङादेश आशिषि लोट्। विपातयतादिति। यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः। कथम्पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरित्युच्यते। यद्यदीतोऽस्मात् प्रकृतात् प्राणाद्वाक्संयुक्तादयास्यो

त्यादिश्रुतेरित्यर्थः। उद्गीथभक्तेः शब्दविशेषत्वेऽपि गीथावागिति कथमुच्यते तत्राह। गायतेरिति। अथावधारणं साधयति। नहीति। तथापि कथं प्राणस्योद्गीथत्वमित्याशङ्क्य वागुपसर्जनस्य तस्य तथात्वं कथयति। उक्तेति। २३।

तद्धापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याह। उक्तार्थेति। उद्गीथदेवताप्राणो न वागादिरित्युक्तोऽर्थः। जीवति तु वंश्ये युवा (पां ४। १। १६३) इति स्मरणात्पित्रादौ वंशे जीवति पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यन्तद्युवसञ्ज्ञकमिति द्रष्टव्यम्। क्रियापदनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति। तोरिति। तुप्रत्ययस्यायमाशिषि विषये तातङादेशः। तु ह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यां (पां ७। १। ३५) इति स्मरणादित्यर्थः। मूर्द्धपातः

यास्य आङ्गिरसोऽन्येनोद्‌गायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोद्‌गायदिति ॥ २४ ॥

मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते । विश्वसृजां पूर्वर्षीणां सत्रे उद्गाता सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तेनोद्‌गायदुद्गानं कृतवान् । ततोऽहमनृतवादी स्याम् । तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्द्धानं विपातयत्वित्येवं शपथञ्चकारेति विज्ञाने प्रत्ययदार्ढ्यकर्त्तव्यतां दर्शयति । तमिमं आख्यायिकानिर्द्धारितमर्थं स्वेन वचसोपसंहरति श्रुतिः । वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्यात्मभूतेन सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता उद्‌गायदित्येषोऽर्थो निर्द्धारित· शपथेन ॥ २४ ॥

शापकं दर्शयति । यदीति । अन्‍तवादित्वस्य शापकाभावादप्राप्तिरिति शङ्कते । कथमनृतिरिति । उद्गानस्य बुद्धादिसन्निधानात्तद्देवताप्राजापत्यादिलक्षणादिन्तस्मिन्देवता किंवा वर्णस्वरादिसन्निधानात्तद्देवतैव तत्र देवतेति विप्रतिपत्तेरनृतवादित्वे शङ्किते सत्त्वादत्तः शपथेन निर्णयञ्चकारेत्याह । उच्यत इति । प्राणाद्वाक्संयुक्तादन्येनायास्यो यद्युदगायदिति सम्बन्धः । नन्वयास्याङ्गिरसशब्दवाच्यो मुख्यः प्राणो देवता तन्नोद्गाता भवितुमर्हते तत्राह । मुख्येति । उक्तार्थदार्ढ्यायेत्युक्तमुपसंहरति । इति विज्ञान इति । उक्तरीत्या शपथक्रियया प्राण एवोद्गेयदेवतेत्यस्मिन्विज्ञाने प्रत्ययो विश्वासस्तस्य यद्दार्ढ्यन्तस्य कर्त्तव्यतामाख्यायिकया दर्शयति श्रुतिरिति यावत् । आख्यायिकार्थस्यैव वाचेत्यादिनोक्तेः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । तमिति । शपथस्य स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वेऽपि श्रुतिमूलतया प्रामाण्यं सिध्यतीति भावः ॥ २४ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यं कुर्य्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव ।

तस्य हैतस्य । तस्येति प्रकृतम्प्राणमभिसम्बध्नाति । ह एतस्येति मुखस्थं व्यपदिशत्यभिनयेन । साम्नः सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य यः स्वन्धनं वेद तस्य ह किं स्यात् । भवति हास्य स्वम् । फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषवे आह । तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वम् । स्वर इति कण्ठगतं माधुर्य्यन्तदेवास्य स्वं विभूषणम् । तेन हि भूषितमृद्धिमल्लभ्यते उद्गानम् । यस्मादेवं तस्मादार्त्विज्यं ऋत्विक्कर्मोद्गानं करिष्यन्वाचि विषये वाचि वागाश्रितं स्वरमिच्छेत ।। साम्नो धनवत्तां स्वरेण चिकीर्षुरुद्गाता । इदन्तु प्रासङ्गिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्य्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्त्तव्ये इच्छामात्रेण सौस्वर्य्यं न भवतीति दन्तधावनतैलपानादिसामर्थ्यात्कर्त्त-

---

उद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्धार्य्य स्वरसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयमवतारयति । तस्येत्यादिना । किमित्यादौ फलमभिलष्यते तत्राह । फलेनेति । सौस्वर्य्यं साम्नो भूषणमित्यत्रानुभवमनुकूलयति । तेन हीति । कथन्तर्हि कण्ठगतं माधुर्य्यं सम्पादनीयमित्याशङ्क्याह । यस्मादिति । प्राणोऽहं ममैव गीतिभावमापन्नस्य सौस्वर्य्यं धनमिति प्रकृते प्राणविज्ञाने गुणविधिर्विवक्षितश्चेत्किमित्युद्गातुरन्यकर्त्तव्यमुपदिश्यत इत्याशङ्क्य दृष्टफलतयेत्याह । इदन्त्विति । अथेच्छायां कर्त्तव्यत्वेन विहितायां तावन्मात्रे सिद्धेऽपि कथं सौस्वर्य्यं सिध्येन्नहि स्वर्गकामनामात्रेण स्वर्गः सिध्यत इत्याह । साम्न इति । तस्य सुस्वर-

अथो यस्य स्वम्भवति भवति हास्य स्वं य एवमेत-त्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य

व्यमित्यर्थः । तयैवं संस्कृतया वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यस्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरस्तेन स्वेन भूषित साम । अतो यज्ञे स्वरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिनमिव लौकिकाः । प्रसिद्धं हि लोकेऽथोऽपि यस्य स्वं धनम्भवति तं धनिनं दिदृक्षन्त इति । सिद्धस्य गुणविज्ञानफलसम्बन्धस्योपसंहारः क्रियते । भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति ॥ २५ ॥

अथान्यो गुणः सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते । असावपि सौस्वर्य्यमेव । एतावान्विशेषः । पूर्वं कण्ठगतमाधुर्यजमिदन्तु लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यं तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं

त्वेन तच्छब्दिवस्य प्राणस्योपासकात्मकस्य स्वरवत्त्वप्रत्यये कार्य्ये सति विहितेच्छामात्रेण साम्नः सौस्वर्यं न भवतीत्यस्मात्सामर्थ्याद्दन्तधावनादिकर्त्तव्यमित्येतदत्र विधित्सितमिति योजना । सौस्वर्यस्य सामभूषणत्वे गमकमाह । तस्मादिति । दृष्टान्तमनन्तरवाक्यावष्टम्भेन स्पष्टयति । प्रसिद्धं हीति । भवति हास्यस्वमिति प्रागेवोक्तत्वादनर्थिका पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । सिद्धस्येति ॥ २५ ॥

साम्नो गुणान्तरमवतारयति । अथेति । तर्हि पुनरुक्तिः स्यात्तत्राह । एतावानिति । लाक्षणिकं कण्ठोऽयं वर्णो दन्त्योऽयमिति लक्षणज्ञानपूर्वकं शुद्ध वर्णोच्चारणं ममैव सामशब्दितप्राणभूतस्य धनमिति यावत् । लाक्षणिक-

सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि

वेद भवति हास्य सुवर्णम् । सुवर्णशब्दसामान्यात् स्वरसुवर्णयोर्लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलम्भवतीत्यर्थः । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ॥ २६ ॥

तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्सन्नाह । तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा वाक् तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं यो वेद स प्रतिष्ठति ह । तं यथा यथोपासत इति श्रुतेः । तद्गुणवत्त्वं युक्तम् । पूर्ववत् फलेन प्रतिलोभिताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषवे आह । तस्य वै साम्नो वागेव । वागिति जिह्वामूलीयादीनां स्थानानामाख्या । सैव प्रतिष्ठा ।

सौस्वर्यगुणवत्प्राणविज्ञानवतो यथोक्तफललाभे हेतुमाह । सुवर्णशब्देति । वाक्यार्थमाह । लौकिकमेवेति । फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य किं तत्सुवर्णमिति शुश्रूषवे ब्रूते । तस्येति । गुणविज्ञानफलमुपसंहरति । भवतीति । साम्नस्तच्छब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वरूपभूतस्येति यावत् ॥ २६ ॥

उपास्यस्य प्रतिष्ठागुणत्वेऽपि कथमुपासकस्य तद्गुणत्वन्तत्राह । तं यथेति । आदिपदादुरःशिरःकण्ठदन्तौष्ठनासिकातालूनि गृह्यन्ते । अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठं शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ

खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु

तदाह वाचि हि जिह्वामूलीयादिषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः सन्नेष प्राण एतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते। तस्मात्साम्नः प्रतिष्ठा वागन्ने प्रतिष्ठितो गीयत इत्यु ह एकेऽन्ये आहुः इह प्रतितिष्ठतीत्युक्तं अनिन्दितत्वादेकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्य्यात् वाग्वा प्रतिष्ठान्नं वेति ॥ २७ ॥

एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्म्म विधित्स्यते। यद्विज्ञानवतो जपकर्म्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम्। अथानन्तरं यस्माच्चैव विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावायाभ्यारोहफलं जपकर्म्म अतस्तस्मात्तद्विधीयते। इह तस्य चोद्गीथसम्बन्धात्सर्वत्र

ष्ठ तालु च। किमित्यष्टौ स्थानानि वागित्युच्यन्ते तत्राह। वाचि हीति। पक्षान्तरमाह। अन्न इति। अन्नशब्देन तत्परिणामो देहो गृह्यते। एकीयपक्षे युक्तिमाह। इहेति। कथन्तर्हि प्रतिष्ठागुणस्य प्राणस्य विज्ञानं कर्त्तव्यमत आह। अनिन्द्यत्वादिति ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामित्यादिवाक्यमवतारयति। एवमिति। तत्राथशब्दं व्याचष्टे यद्विज्ञानवत इति। अतःशब्दार्थमाह। यस्माच्चेति। इहेति प्राणविदुक्तिः। कदा तर्हि जपकर्म कर्त्तव्यं तत्राह। तस्येति। उद्गीथेनात्ययाम त्वं न उद्गायेति च प्रकरणादुद्गीथेन सम्बन्धाज्जपस्य सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्तौ पवमानानामेवेति वचनात्कालनियमसिद्धिरित्यर्थः। स वै खल्वित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह। पवमानेष्विति। ननु कर्त्तव्यत्वेनाभ्यारोह

प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत्

प्राप्तो पवमानानामिति वचनात्। पवमानेषु त्रिष्वपि कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसङ्कोचङ्करोति। स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति। स प्रस्तोता यत्र यस्मिन् काले साम प्रस्तुयात् प्रारभेत तस्मिन् काल एतानि जपेत्। अस्य च जपकर्म्मण आख्याऽभ्यारोहः आभिमुख्येनारोहत्यनेन जपकर्म्मणा एवं विद्वेवभावमात्मानमित्यभ्यारोहः। एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूंषि। द्वितीयानिर्द्देशाद् ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथा पठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्त्रः। याजमानं जपकर्म्म ॥

श्रूयते। जपकर्म विधित्सितमिति चोच्यते। किं केन सङ्गतमित्याशङ्क्याह। अस्य चेति। अभ्यारोहशब्दस्य न तत्र रूढिर्द्दृष्टप्रयोगाभावादित्याशङ्क्याह। आभिमुख्येनेति। यजुर्मन्त्राक्षराणामनियतपादाक्षरत्वादसतो माऽसद्गमयेत्यारभ्यैको वा द्वौ वा मन्त्रावित्याशङ्क्याह। एतानीति। यद्यमो याजुषा मन्त्रास्तर्हि मान्त्रेण स्वरेण वैभाषिकमन्योक्तेन भाव्यमित्याशङ्क्याह। द्वितीयेति। यत्र स्वरो विवक्षितस्तत्र तृतीयानिर्द्देशो दृश्यते। उच्चैर्ऋचा क्रियते उच्चैः साम्नो पांशुयजुषेति। प्रकृते तु द्वितीयानिर्द्देशाज्जपकर्ममात्रं प्रतीयते मान्त्रस्तु स्वरो न प्रतिभातीत्यर्थः। केन तर्हि स्वरेण प्रयोगो मन्त्राणामिति चेत्तत्राह। ब्राह्मणेति। भवतु शातपथेन स्वरेण मन्त्राणां प्रयोगस्तथापि किमार्त्विज्यं किंवा याजमानजपकर्म्मेति विवक्षायामाह। याजमानमिति।

असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्ग-

एतानि तानि यजूंषि। असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मन्त्रार्थम्। स मन्त्रो यदाह यदुक्तवान् कोऽसावर्थ इत्युच्यते। असतो मा सद्गमयेति। मृत्युर्वा असत्स्वाभाविककर्म्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्यते। असदत्यन्ताधोभावहेतुत्वात्। सदमृतं सच्छास्त्रीयकर्म्मविज्ञानोऽमरणहेतुत्वादमृतम्। तस्मादसतोऽसत्कर्म्मणोऽज्ञानाच्च मा मां सच्छास्त्रीयकर्म्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः। तत्र वाक्यार्थमाहामृतं मा कुर्वित्येवैतदाहेति। तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति। मृत्युर्वै तमः सर्वं ह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमस्तदेव च मरणहेतुत्वान्मृत्युः। ज्योतिरमृतं पूर्व्वोक्तविपरीतदैवस्वरूपम्। प्रकाशात्मकत्वाज्ज्ञानं ज्योतिस्तदेवामृतमविनाशात्मकत्वात्तमसो

व्याचिख्यासितयजुषां स्वरूपं दर्शयति। एतानीति। मन्त्रार्थशब्देन पदार्थो वाक्यार्थस्तत्फलञ्चेति त्रयमुच्यते। लौकिकन्तमो व्यावर्त्तयति। सर्वं हीति। पूर्व्वोक्तपदेन व्याख्यातन्तमो गृह्यते। वैपरीत्ये हेतुमाह। प्रकाशात्मकत्वादिति। ज्ञानन्तेन साध्यमिति यावत्। पदार्थोक्तिसमाप्ताविति शब्दः। उत्तरवाक्याभ्यां वाक्यार्थस्तत्फलञ्चेति द्वयं

मयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मामृत गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मामृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति। अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मात्तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तं स एष

मा ज्योतिर्गमयेति। पूर्ववत् मृत्योर्मामृतं गमयेत्यादि। अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह। दैवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः। पूर्वो मन्त्रोऽसाधनस्वभावात्साधनभावमापादयेति, द्वितीयस्तु साधनभावादप्यज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति। मृत्योर्मामृतङ्गमयेति पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव। नात्र तृतीये मन्त्रे तिरोहितमन्तर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति यथा श्रुत एवार्थः॥

याजमानमुद्गानं कृत्वा पवमानेषु त्रिष्वथानन्तरं यानीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्। प्राणविदुद्गाता प्राणभूतः प्राणवदेव यस्मात्स एष उद्गाता

क्रमेणोच्यत इत्याह। पूर्ववदिति। फलवाक्यमादाय पूर्वस्माद्विशेषं दर्शयति। अमृतमिति। प्रथमद्वितीयमन्त्रयोरर्थभेदाप्रतीतेः पुनरुक्तिमाशङ्क्यावान्तरभेदमाह। पूर्वमन्त्र इति। तथापि तृतीये मन्त्रे पुनरुक्तिस्तदवस्थेत्याशङ्क्याह। पूर्वयोरिति।

वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे। याजमानमिति। यथा प्राथम्येषु पवमानेषु साधारणमागानङ्कृत्वा शिष्टेषु स्तोत्रेषु

एवंविदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यता-

एवं प्राणं यथोक्तं वेत्त्यतः प्राणवदेव तं कामं साधयितुं समर्थस्तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तं काम वरं वृणीत प्रार्थयेत। यस्मात्स एष एवविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव सम्बध्यते। आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते इच्छत्युद्गाता तमागानेन साधयत्येवं तावज्ज्ञानकर्म्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तं। तत्र नास्त्याशङ्कासम्भवः। अतः कर्म्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्कते तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह। तद्धैतल्लोकजिदेवेति। तत् ह तदेतत्प्राणदर्शनं कर्म्म वियुक्तं केवलमपि लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव। न ह एवालोक्यतायै अलोकार्हत्वायाशा शंसनं प्रार्थनं नैवास्ति ह। न हि

स्वार्थमागानमकरोत्तथेत्याह। प्राणविदिति॥ तद्विदो तद्वदागाने योग्यतामाह। प्राणभूत इति॥ हेतुवाक्यमादौ योजयति। यस्मादिति॥ प्रतिज्ञावाक्यं व्याचष्टे। तस्मादिति॥ किमिति व्यत्यासेन वाक्यद्वयव्याख्यानमित्याशङ्कार्थाच्चेति न्यायेन पाठक्रममनादृत्य परिहरति। यस्मादित्यादिना॥ स एष एवंविदुद्गाताऽऽत्मने यजमानाय वा यङ्कामं कामयते तमागानेन साधयति। यस्मादिति हेतुग्रन्थस्तस्मादिति प्रतिज्ञाग्रन्थात्प्रागेव संबध्यत इति योजना॥ वृत्तं कीर्त्तयति। एवं तावदिति॥ तत्र कर्म्मसमुच्चिते ज्ञाने देवताप्तौ शङ्कासम्भवो नास्ति। मिथः सहकृतयोर्ज्ञानकर्म्मणोस्तदाप्तिहेतुत्वादित्याह। तत्रेति॥ समनन्तरं वाक्यमवतारयति। अत इति॥ समुच्चयात्फलाप्तेर्दृष्टत्वादिति यावत्॥ न हेत्यादिना पदानि छिन्दन्वाक्य-

स्या आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

प्राणात्मन्युत्पन्नात्माभिमानस्य तत्राशंसा प्रशंसनं सम्भवति। न हि ग्रामस्थः कदा ग्रामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्थ इवाशास्ते। असन्निकृष्टविषये ह्यनात्मन्याशंसनं न तत्स्वात्मनि सम्भवति। तस्मान्नाशास्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रतिपद्येयमिति। कस्यैतद्य एवमेतत्साम प्राणं यथोक्तं निर्धारितमहिमानं वेदाहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरासुरैः पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्धो वागादिपञ्चकञ्च मदाश्रयत्वादग्न्याद्यात्मस्वरूपं स्वाभाविकविज्ञानोत्थेन्द्रियविषयासङ्गजनितासुरपाप्मदोषवियुक्तं सर्व्वभूतेषु च मदाश्रयान्ना-

---

मादाय व्याकरोति। अलोकार्हत्वा[इ]ति। तदेव स्फुटयति। न हीति ॥ तत्र दृष्टान्तमाह। न हीति ॥ दृश्यसं[प]माशंसनं तर्हि कस्मिन्विषये स्यादित्याशङ्क्याह। असन्निकृष्टेति ॥ प्रा[णा]त्मना व्यवस्थितस्य विदुषस्तदात्मभावं कदाचिदहं न प्रतिपद्येयमित्याशंसनं नास्तीति निगमयति। तस्मादिति। कर्म्मसमुच्चितादुपासनात्केवलाच्च प्राणात्मत्वं फलमुक्तं तत्र समुच्चितादुपलु यजमानस्य वा फलं केवलाच्चोपासनात्तयोरन्यतरस्यान्यस्य वा कस्यचिदिति जिज्ञासमानः शङ्कते। कस्येति ॥ ज्ञानकर्म्मणोरुभयत्र सम्भवादुभयोरपि वचनात्फलसिद्धिः। आश्रमान्तरविषयन्तु केवलज्ञानस्य लोकजयहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याह। य एवमिति ॥ एवं शब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्पूर्व्वोक्तं सर्व्वं वेद्यस्वरूपं सङ्क्षिपति। अहमस्मीत्यादिना ॥ तस्य वागादिभ्यो विशेषं दर्शयति। इन्द्रियेति ॥ किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यतया वागा-

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततो-

-द्योपयोगबन्धनमात्मा चाहं सर्व्वभूतानामाङ्गिरसत्वाद्दग्य-जुःसामोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा तद्व्याप्तेस्तन्निवर्त्तकत्वाच्च मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यन्धनं भूषणं सौस्वर्य्यं ततोऽप्यन्तरतरं सौवर्ण्यं लाक्षणिकं सौस्वर्य्यं गीतिभाव-मापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि प्रतिष्ठा। एवं गुणोऽहं पुत्तिकादिशरीरेषु कार्त्स्न्येन परिसमाप्तोऽमूर्त्तत्वात्सर्व्वगत-त्वाच्चेति। आ एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेदोपास्त इत्यर्थः॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये तृतीयं ब्राह्मणं॥ ३॥

आत्मैवेदमग्र आसीद् ज्ञानकर्म्मभ्यां समुच्चिताभ्याम्प्रजा-पतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता। केवलप्राणदर्शनेन च तद्वैतल्लोक-

-दिपञ्चकरूपेक्षितमिति नेत्याह। वागादीति॥ तस्य प्राणाश्रयत्वेऽपि कुतो देवतात्वमासङ्गपाप्मविद्धत्वादित्याशङ्क्याह। स्वाभाविकेति॥ अनुक्तोपकारं प्राणद्वारा वागादौ स्मारयति। सर्व्वेति॥ रूपात्मके जगति प्राणस्य स्वरूप-मनुसंधत्ते। आत्मा चेति॥ नामात्मके जगति प्राणस्यात्मत्वमुक्तं स्मारयति। ऋगिति॥ सति सामत्वे गीतिभावावस्थायां प्राणस्योक्तं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च सौस्वर्य्यं सौवर्ण्यमिति गुणद्वयमनुवदति। ममेति। तस्यैव वैकल्पिकीं प्रति-ष्ठामुक्तामनुस्मारयति। गीतीति॥ तद्वैवेत्यादिनोक्तं परामृशति। एवं गुणोऽहमिति॥ इत्येवमभिमानाभिव्यक्तिपर्य्यन्तं यो ध्यायति तस्येदं फलमि-त्युपसंहरति। इतीति॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम्॥०॥ ३॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य्य पूर्व्वेण सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। आत्मैवे-त्यादिना। केवलप्राणदर्शनेन च प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्यातेति सम्बन्धः॥ इदानीमात्मेत्यादेस्तद्वेदमित्यतः प्राक्तनग्रन्थस्यापाततस्तात्पर्य्यमाह। प्रजा-

जिदमित्यादिना प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्म्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते। तेन च कर्म्मकाण्डविहितज्ञानकर्म्मस्तुतिः कृता भवेत् सामर्थ्याद्विवक्षितन्त्विदन्त्। सर्व्वमप्येतज्ज्ञानकर्म्मफलं संसार एव भयारत्यादियुक्तत्वश्रवणात्कार्य्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति॥ ब्रह्मविद्यायाः केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थञ्चेति। न हि संसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणादविरक्तस्यात्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकारोऽस्त्यपि तस्येव पाने। तस्माज्ज्ञानकर्म्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरा-

---

र्थमेतेरिति। आदिपदेन सर्व्वात्मत्वादि गृह्यते॥ फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह। तेन चेति। कर्म्मकाण्डपदेन पूर्वग्रन्थोऽपि सङ्गृहीतः। फलातिशयो हेत्वतिशयापेक्षोऽन्यथाऽऽकस्मिकत्वापातादतो ज्ञानकर्म्मफलभूतस्तत्त्वविभूतिरुच्यमाना ज्ञानकर्म्मणोर्महत्त्वन्दर्शयतीत्याह। सामर्थ्यादिति॥ आपातिकन्तात्पर्य्यमुक्त्वा परमतात्पर्य्यमाह। विवक्षितन्त्विति॥ किञ्च। विमतं संसारान्तर्भूतं कार्य्यकरणात्मत्वादस्मदादिकार्य्यकरणवदित्याह। कार्य्येति॥ प्राजापत्यपदस्य संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह। स्थूलेति॥ स्थूलत्वं साधयति। व्यक्तेति॥ अनित्यत्वाद्दृश्यत्वाच्च प्रजापतित्वं संसारान्तर्गतमित्याह। अनित्येति। इतिशब्दो विवक्षितार्थसमाप्त्यर्थः॥ किमित्येतद्विवक्षितमुपवर्ण्यते तत्राह। ब्रह्मविद्याया इति। तच्चेदं विवक्षितार्थवचनमेकाकिन्या विद्याया वक्ष्यमाणाया मुक्तिहेतुत्वमित्युत्तरार्थमिति द्रष्टव्यं॥ यदा हि कर्म्मज्ञानफलं प्रजापतित्वं संसार इत्युच्यते तदा तात्पर्य्यन्तावत् सर्व्वस्मात्तस्माद्विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकार सेत्स्यतीत्यर्थः अथ यस्य कस्यचिदर्थितामात्रेण तत्राधिकारसम्भवाद्वैराग्यं न मृग्यमित्याशङ्क्याह। न हीति। उभयत्रापि विषयशब्दः पूर्व्वेण समानाधिकरणः॥ विवक्षितमर्थमुपसंहरति।

र्थं। तथाच वक्ष्यति। तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात् इत्यादि... तदेतत्पदनीयमस्य तदेतत्प्रेयः पुत्रा-
दित्यादि आत्मैवात्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्य्य-
भिधीयते। वैदिकज्ञानकर्म्मफलभूतः स एव किमिदं शरी-
रभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तमात्मैवासीत् अग्रे-
प्राक् शरीरान्तरोत्पत्तेः। स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः
शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट् स एव प्रथमः सम्भूतः।
अनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा कोऽहं किं लक्षणो वास्मीति
नान्यद्वस्त्वन्तरमात्मनः प्राणपिण्डात्मकात् कार्य्यकरणरू-
पान्नापश्यन्न ददर्श। केवलन्त्वात्मानमेव सर्व्वात्मनामपश्यत्॥

तस्मादिति। वैराग्यमन्तरेण ज्ञानानधिकाराज्ज्ञानादिफलस्य प्रजापति-
त्वस्योत्कर्षवतः संसारत्वं चन ततो विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारार्थं।
विरक्तस्य विद्याधिकारे मोक्षादपि वैराग्यं स्यादित्याशङ्क्याह। तथा चेति।
ननु मोक्षार्थं विद्यायाम्प्रवर्त्तितव्यं मोक्षस्यापुरुषार्थत्वान्न प्रेक्षावता प्रार्थ्यते
तत्राह। तदेतदिति॥ आपातिकमनापातिकञ्च तात्पर्य्यं कृत्वा प्रतीकमादा-
याक्षराणि व्याकरोति। आत्मेवेति॥ तस्याश्वमेधाधिकारे प्रकृतत्वं सूच-
यति। अण्डज इति। पूर्व्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह।
वैदिकेति। स एवासीदिति सम्बन्धः। स्थित्यवस्थायामपि प्रजापतिरेव सम-
ष्टिदेहस्तद्व्यष्ट्यात्मना तिष्ठतीति विशेषासिद्धिरित्याशङ्क्याह। तेनेति।
आत्मशब्देन परस्यापि शब्दसम्भवे किमिति विराडेवोपादीयत इत्याशङ्क्य
वाक्यशेषादित्याह। स चेति। वक्ष्यमाणमन्वालोचनादि विराडात्मकर्त्तृकमे-
वेत्याह। स एवेति। स्वरूपधर्म्मविषयौ द्वौ विमर्शौ नान्यदिति वाक्यमा-
दायाक्षराणि व्याचष्टे वस्त्वन्तरमिति। दर्शनशक्त्यभावादेव वस्त्वन्तरम्प्रजाप-
तिर्न दृष्टवानित्याशङ्क्याह। केवलन्त्विति।

ऽहन्नामाभवत् तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्व्वोऽस्मा-

---

तथा पूर्व्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः सर्व्वात्माहमस्मीत्यग्रे व्याहरद् व्याहृतवान्। ततस्तस्माद्यतः पूर्व्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे तस्मादहन्नामाऽभवत् तस्योपनिषदोऽहमिति श्रुतिप्रदर्शितमेव नाम वक्ष्यति ।

तस्माद्यस्मात् कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात् कार्य्यभूतेषु प्राणिष्वेतर्ह्येतस्मिन्नपि काल आमन्त्रितः कस्त्वमित्युक्तः सन्नहमयमित्येवाग्र उक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिधायाग्रे पुनर्विशेषनामजिज्ञासवेऽथानन्तरं विशेषपिण्डाभिधानं देवदत्तो यज्ञदत्तो वेति प्रब्रूते कथयति

सोऽहमित्यादि व्याचष्टे । तथेति । यथा सर्व्वात्मा प्रजापतिरहमिति पूर्व्वस्मिन् जन्मनि श्रौतेन विज्ञानेन संस्कृतो विराडात्मा तथेदानीमपि फलावस्थः सोऽहं प्रजापतिरस्मीति प्रथमं व्याहृतवानिति योजना । व्याहरणफलमाह । तत इति । किमिति । प्रजापतेरहमिति नामोच्यते । साधारणं हीदं सर्व्वेषामित्याशङ्क्योपासनार्थमित्याह । तस्येति । आध्यात्मिकस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्याहमिति रहस्यं नामेति यतो वक्ष्यत्यतः श्रुतिसिद्धमेवैतन्नामास्य ध्यानार्थमिहोक्तमित्यर्थः ।

प्रजापतेरहन्नामत्वे लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तस्मादिति । उपासनार्थं प्रजापतेरहन्नामोक्त्वा पुरुषनामनिर्व्वचनं करोति । स चेत्यादिना । पूर्व्वस्मिन् जन्मनि साधकावस्थायां कर्म्माद्यनुष्ठानैरहमहमिकया प्रजापतित्वं प्रेप्सूनां मध्ये पूर्व्वो यः सम्यक् कर्म्माद्यनुष्ठानैः सर्व्वं

त्सर्व्वस्मात्सर्व्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष औष-
ति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्व्वो बुभूषति य एवं
वेद ॥ १ ॥

यन्नामास्य विशेषपिण्डस्य मातापितृकृतम्भवति तत् कथ-
यति। स च प्रजापति रतिक्रान्तजन्मनि सम्यक् कर्म्म-
ज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात् कर्म्मज्ञान-
भावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपित्सूनां पूर्व्वः प्रथमः सन्न-
स्मात् प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्व्वस्मादादावौषदद-
हत् किमासङ्गाज्ञानलक्षणान् सर्व्वान् पाप्मनः प्रजापतित्वप्रति-
बन्धकारणभूतान्।

यस्मादेवन्तस्मात् पुरुषः पूर्व्वमौषदिति पुरुषो यथा-
यम्प्रजापतिरौषित्वा प्रतिबन्धकान् पाप्मनः सर्व्वान् स
पुरुषः प्रजापतिरभवत्। एवमन्योऽपि ज्ञानकर्म्मभावना-

प्रतिबन्धकं यस्माददहत्तस्मात् स प्रजापतिपुरुष इति योजना। उक्तमेव
स्फुटयति। प्रथमः सन्निति। सर्व्वस्मादस्मात् प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदा-
यात् प्रथमः सन्नौषदिति सम्बन्धः। आकाङ्क्षापूर्व्वकन्दाहन्दर्शयति। किमि-
त्यादिना।

पूर्व्वम्प्रजापतित्वप्रतिबन्धकप्रध्वंसित्वे सिद्धमर्थमाह। यस्मादिति।
पुरुषगुणोपासकस्य फलमाह। यथेति। स्वयम्प्रजापतिरिति भविष्यद्वृत्त्या
साधकोक्तिः पुरुषः प्रजापतिरिति फलावस्थः स कथ्यते। कोऽसावौषतीत्य-
पेक्षायामाह। तन्दर्शयतीति। पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति यो विद्या-

सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति सहायमीक्षाञ्चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नबिभेमीति तत एवास्य भ-

मुष्ठानवह्निना केवलं ज्ञानबलाद्दोषति भस्मीकरोतीति ह वै स: तंक योऽस्माद्विदुष: पूर्वं प्रथम: प्रजापतित्वम्बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थ: । तन्दर्शयति य एवं वेदेति सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान् । नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्सैवंविदा चेद्दह्यते। नैष दोष:। ज्ञानभावनोत्कर्षाभावात् प्रथमम्प्रजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाद्दाहस्य। उत्कृष्टसाधन: प्रथमम्प्रजापतित्वम्प्राप्नुवन् न्यूनसाधनो न प्राप्नोतीति स तन्दहतीत्युच्यते न पुन: प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधनेनेतरो दह्यते। यथा लोके आजिसृतां य: प्रथममाजिमुपसर्पति तेनेतरे दग्धा इवापहृतसामर्थ्या भवन्ति तद्वत् ॥१॥

यदिदं तुष्टूषितं कर्म्मकाण्डविहितज्ञानकर्म्मफलं प्राजापत्यलक्षणं नैव तत्संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थमाह-

त्सोऽन्यानोषतीत्यर्थ: । विद्यासाम्ये कथमेषा व्यवस्थेत्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति । हेतुसाम्ये दाहकत्वानुपपत्तेस्तत्प्रकर्षवाञ्चितरान्दहतीत्यर्थ: । प्रसिद्धन्दाहमादाय चोदयति । नन्विति । तथा च तत्प्राप्त्यायोगात्तदुपास्त्यसिद्धिरित्यर्थ: । विवक्षितन्दाहन्दर्शयन्नुत्तरमाह । नैष इति । तदेव स्फुटयति । उत्कृष्टेति । प्राप्नुवन् भवतीति शेष: । औपचारिकन्दाहन्दृष्टान्तेन साधयति । यथेति । आजिर्मर्य्यादा तां सरन्ति धावन्तीत्याजिसृतस्तेषामिति यावत् ॥ १ ॥

ज्ञानकर्म्मफलं सौत्रस्मदमुत्कृष्टत्वात्तद्भक्तिस्तदन्यस्तुत्यभावात्तद्धेतु सम्यग्धीसिद्धये प्रवृत्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य सोऽबिभेदित्यस्य तात्पर्यमाह । यदिदमिति ।

यं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यत् द्वितीयाद्वै भयम्भवति ॥ २ ॥

र्शयिष्यन्नाह सोऽविभेत्। स प्रजापतिर्योऽयम्प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः सोऽविभेद्भीतवान् अस्मदादिवदेवेत्याह यस्मादयम्पुरुषविधः शरीरकरणवान् आत्मनाशविपरीतदर्शनवत्त्वादविभेत्तस्मात्तत्सामान्यादद्यत्वेऽप्येकाकी विभेति। किञ्चास्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनं सोऽयम्प्रजापतिरीक्षामीक्षणञ्चक्रे कृतवान् स्म ह। कथमित्याह। यद्यस्मान्मत्तोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरम्प्रति द्वन्द्वीभूतं नास्ति तस्मिन्नात्मविनाशहेत्वभावे कस्मान्नु विभेमीति। तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय विस्पष्टमपगत-

---

तदूषितं स्तोतुमभिप्रेतमिति यावत्। आह विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थं हेतुमभयप्राप्तमिति शेषः। ज्ञानकर्म्मफलं त्रैलोक्यात्मत्वलक्षणमुत्कृष्टमपि संसारान्तर्भूतमेव न कैवल्यमिति वक्तुमुक्तवाक्यमित्यर्थः। अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीत्यात्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वात् प्रजापतिर्भीतवान् इत्यत्र किम्प्रमाणमित्याशङ्क्य कार्य्यगतेन लिङ्गेन कारणे प्रजापतौ तदनुमेयमित्याह। यस्मादिति। तत्सामान्यादेकाकित्वाविशेषादिति यावत्। प्रजापतेः संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह। किञ्चेति। यथास्मदादिभीरज्जुस्थाण्वादौ सर्व्वपुरुषादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं सम्पाद्यते तथा प्रजापतिरपि भयस्य तद्धेतोश्च विपरीतधियो ध्वस्तिहेतु तत्त्वज्ञानं विचार्य्य सम्पादितवानित्यर्थः। परमार्थदर्शनमेव प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति। कथमित्यादिना। तस्मिन्नित्यत्र तस्मादित्यादौ पठितव्यं सच्छब्दोपलक्षितं प्रत्यक्चैत-

वत् तस्य प्रजापतेर्यद्भयन्तत् केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह कस्माद्ध्यभेष्यत् किमित्यसौ भीतवान् परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः। यस्माद्द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयम्भवति द्वितीयञ्च वस्त्वन्तरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव। न ह्यदृश्यमानन्द्वितीयम्भयजन्मनो हेतुः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति मन्त्रवर्णात्। यच्चैकत्वदर्शनेन भयमपनुनोद अपनोदितन्तद्युक्तम्। कस्माद्द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयम्भवति तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनीतमिति नास्ति यतः अत्र चोदयन्ति। कुतः प्रजा-

---

न्यमद्वितीयब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा सहेतुभीतिम्प्रजापतिराक्षिपतीत्युक्त इदानीन्तत्त्वज्ञानफलमाह। तत इति। कस्मादित्यादेरुत्तरस्य पूर्व्वेण पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य विदुषो हेत्वभावान्न भयमित्युक्तसमर्थनार्थत्वादुत्तरस्य नैवमित्याह। तस्येत्यादिना। अनुपपत्तौ हेतुमाह। यस्मादिति। परमार्थदर्शनेऽपि वस्त्वन्तरात् किमिति भयं न भवति इत्याशङ्क्याह। द्वितीयञ्चेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतस्याविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेऽपि कुतस्तदुत्थद्वैतदर्शनम्भयकारणं न भवतीत्याशङ्काह। न हीति। तत्त्वज्ञाने सत्यज्ञानायोगात्तदुत्थं द्वैतं तद्दर्शनञ्चायुक्तमित्यतो हेत्वभावाद्भयानुपपत्तिरित्यर्थः। अद्वैतज्ञाने भयनिवृत्तिरित्यत्र मन्त्रं संवादयति। तत्रेति। विराडैक्यदर्शनेनैव प्रजापतेर्भयमपनीतं नाद्वैतदर्शनेनेत्यस्मिन्नर्थेऽपि यन्मदन्यन्नास्तीत्यादिवाक्यं व्याख्यातुमित्याशङ्क्याङ्गीकुर्व्वन्नाह। यच्चेति। तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति। कस्मादित्यादिना। प्रथमव्याख्यानानुसारेण चोद्यमुत्थापयति। अत्रेति। प्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्भीतिध्वस्तिरुक्ता न च तस्य तज्ज्ञानं युक्तं हेत्वभावादित्याह। कुत इति। यस्मादस्मत्कर्मैक्यधीस्तस्मादेव तस्यापि स्यादित्याशङ्क्याह। को वेति।

पतेरेकत्वदर्शनञ्जातं को वा अस्मा उपदिदेश। अथानुपदिष्टमेव प्रादुरभूत्। अस्मदादेरपि तथा प्रसङ्गः। अथ जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकम्। एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः। यथा-प्रजापतेरतिक्रान्तजन्मावस्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यविद्याबन्धकारणं नापनिन्ये। यतोऽविद्यासंयुक्त एवायञ्जातोऽबिभेदेवं सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति। अन्त्यमेव निवर्त्तकमिति चेत्। न। पूर्व्ववत्पुनः प्रसङ्गेनानैकान्त्यात्। तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति नैष दोषः। उत्कृष्टहेतूद्भवत्वाल्लोकवद्यथापुण्यकर्म्मोद्भवैर्विविक्तैः कार्य्यकरणैः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधास्मृतिवैशारद्यन्दृष्टम्। तथा प्रजा-

---

न हि तस्य शास्त्रश्रवणमाचार्य्याभावान्नापि सन्न्यासस्तस्य त्रैवर्णिकविषयत्वान्नापि शमाद्यैश्वर्य्यासक्तत्वादतोऽस्मात्मसिद्धश्रवणादिविद्याहेत्वभावान्न प्रजापतेरैक्यधीर्युक्तेत्यर्थः। उपदेशानपेक्षमेव प्रजापतेरैक्यज्ञानं प्रादुर्भूतमिति शङ्कते। अथेति। अतिप्रसक्त्या प्रत्याह। अस्मदादेरिति। प्रजापतेर्जन्मानावस्थायामाचार्य्यस्य सत्त्वाच्छ्रवणाद्यापत्तेरैक्यज्ञानोदयात् तत्संस्कारोत्थं तथाविधमेव तज्ज्ञानं फलावस्थायामपि स्यादिति चोदयति। अथेति। दूषयति। एकत्वेति। अज्ञानध्वंसित्वे नार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याह। यथेति। तत्र गमकमाह। यत इति। दार्ष्टान्तिकमाह। एवमिति। नन्वस्मिन्नेव जन्मनि प्रजापतेरैक्यधीरनपेक्षा जायते। ज्ञानमप्रतिघं यस्येति स्मृतेः। न च तदुत्पत्त्यनन्तरमेव सहेतुं बन्धं निरुणद्धि भयारत्यादिफलेन प्रारब्धकर्म्मणा प्रतिबन्धादतो मरणकालीनं तदज्ञानध्वंसीति शङ्कते। अन्त्यमेवेति। प्रवृत्तफलस्य कर्म्मण· स्वोपपादकाज्ञानलेशाद्विज्ञानशक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि जन्मान्तरादिसर्व्वसंस्कारहेत्वज्ञानध्वंसिज्ञानसामर्थ्यप्रतिबन्धकत्वे मानाभावान्मध्ये जातं ज्ञानमनिवर्त्तकमित्याशङ्क्य वक्तुमन्त्यस्य च ज्ञानस्य निवर्त्तकत्वेनान्त्यत्वं

पतेर्धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यविपरीतहेतुसर्वपाप्मदाहाद्विशुद्धैः कार्य्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टञ्जन्म तदुद्भवञ्चानुपदिष्टमेव युक्तमेकत्वदर्शनम्प्रजापतेः। तथा च स्मृतिः। ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यञ्च प्रजापतेः। ऐश्वर्य्यञ्चैव धर्म्मश्च सहसिद्धञ्चतुष्टयमिति। सहसिद्धत्वे भयानुपपत्तिरिति चेत्। न ह्यादित्येन सह तम उदेति। नान्यानुपदिष्टार्थत्वात् सहसिद्धवाक्यस्य। श्रद्धातात्पर्य्यप्रणिपातादीनामहेतुत्वमिति चेत्। स्यान्मतम्। श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः। तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्येवमादीनां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञानहेतूनामहेतुत्वम्। प्रजापतेरिव जन्मा-

---

हेतुः। यजमानान्तरस्यान्ते ज्ञाने तद्ध्वंसित्वादृष्टेरन्यत्वस्याज्ञानध्वंसित्वेऽनियमात्। न च यजमानान्तरे प्रजापतौ चान्त्यं ज्ञानं ज्ञानत्वादज्ञानध्वंसि सर्वज्ञानेषु तस्य हेतुत्वज्ञानध्वंसित्वादृष्टेर्ज्ञानहेतोरनैकान्त्यात्। न चान्त्यमैक्यज्ञानत्वादज्ञानध्वंसीति युक्तं। उपान्त्यतादृग्ज्ञानवदन्त्येऽपि तदयोगात्। उपान्त्ये हेतोरनैकान्त्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति। नेत्यादिना।

कृत्स्नकारणाभावात्तदन्तरेण चोत्पत्तावतिप्रसङ्गात् संस्काराधीनत्वेऽपि विशेषाभावादन्त्यस्य च ज्ञानस्य चाज्ञानध्वंसित्वासिद्धेरयुक्तं प्रजापतेरेकत्वदर्शनमित्युपसंहरति। तस्मादिति। प्रजापतेः सुप्तप्रतिबुद्धवत्प्रकृष्टादृष्टोत्थकार्य्यकरणवत्त्वात् पूर्व्वकल्पीयपदपदार्थवाक्यस्मरणवतः स्मृतिविपरिवर्त्तिनो वाक्याद्विचार्य्यमाणादृष्टसहकृतात्तत्त्वज्ञानं स्यात्। लोके विशिष्टादृष्टोत्थकार्य्यकरणानां प्रज्ञाद्यतिशयदर्शनात्तेन च ज्ञानेन जन्मान्तरहेत्वविद्याक्षयेऽप्यारब्धं कर्म्म तज्जञ्च भयारत्याद्यविद्यालेशतो भविष्यतीति परिहरति। नैष दोष इति। सङ्गृहीतमर्थं समर्थयते। यथेत्यादिना धर्म्मादिचतुष्टयाद्विपरीतमधर्म्मा-

न्तरकृतधर्म्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेत्। न। निमित्तसमुच्चयविकल्पगुणवद्गुणत्वभेदोपपत्तेः। लोके हि नैमित्तिकानां कार्य्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते। तथा निमित्तसमुच्चयः। तेषाञ्च विकल्पितानां समुच्चितानाञ्च पुनर्गुणवद्गुणवत्त्वकृतो भेदो भवति। तद्यथा रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्य्ये तमसि विनालोकेन चक्षूरूपसन्निकर्षो नक्तञ्चराणां रूपज्ञाने निमित्तं भवति। मन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगि-

---

दि चतुष्टयं तत्र हेतोः सर्व्वस्य पाप्मनो ज्ञानाद्यतिशयेन नाशादिति यावत्। उत्कृष्टत्वं प्रकृष्टज्ञानादिशालित्वम्। उक्तजन्मफलमाह। तदुद्भवश्चेति। तस्य ज्ञानादिवैशारद्ये पौराणिकीं स्मृतिमुदाहरति। तथा चेति। अप्रतिघमप्रतिबद्धं निरङ्कुशमित्येतत् प्रत्येकं सम्बध्यते। तस्यैतच्चतुष्टयं सहसिद्धं सह निरवर्त्ततेति सम्बन्धः। सहसिद्धत्वस्मृतेः सोऽबिभेदिति श्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति विरोधाधिकरणन्यायेन शङ्कते। सहसिद्धत्व इति। सत्येव सहजे ज्ञाने स्वहेतोर्भयमपि स्यादिति चेत् नेत्याह। नहीति। अन्येनाचार्य्येणानुपदिष्टमेव प्रजापतेर्ज्ञानमुदेति इत्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य तज्ज्ञानात् प्राक् तस्य भयमविरुद्धम्। अर्द्ध ज्ञाज्ञानलेशादतो न विरोधः श्रुतिस्मृत्योरिति समाधत्ते। नेत्यादिना। ज्ञानोत्पत्तेराचार्य्याद्यनपेक्षत्वे श्रद्धादिविधानानर्थक्यादनेकश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादिति शङ्कते। श्रद्धेति। आदिपदेन शमादिग्रहः। अजरादिषु तेषां हेतुत्वमिति चेन्नेत्याह। प्रजापतेरिवेति। चोदितं विरोधं निराकरोति। नेत्यादिना। निमित्तानां विकल्पः समुच्चयो गुणवत्त्वमगुणवत्त्वमित्यनेन प्रकारेण कार्य्योत्पत्तौ विशेषसम्भवान्न श्रद्धादिविध्यानर्थक्यमित्यर्थः सङ्क्षेपवाक्यं विवृणोति। लोके हीति। तद्धि सर्व्वं विकल्पादि यथा ज्ञातुं शक्यं तथैकस्मिन्नेव

नामस्माकन्तु सन्निकर्षालोकाभ्यां सह तथादित्यचन्द्राद्यालोकभेदैः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति । तथाऽऽलोकविशेषणवद्गुणवत्त्वेन भेदाः स्युः । एवमेवात्मैकत्वज्ञानेऽपि क्वचिज्जन्मान्तरकृतं कर्म्म निमित्तम्भवति । यथा प्रजापतेः क्वचित्तपोनिमित्तं । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः । क्वचिदाचार्य्यवान् पुरुषो वेद । श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं । तद्विद्धि प्रणिपातेन । आचार्य्याद्धैव ज्ञातव्यो द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इतिश्रुतिस्मृतिभ्यः । एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्वं श्रद्धाप्रभृतीनां । अधर्म्मादिनिमित्तवियो-

---

नैमित्तिके रूपज्ञानाख्ये कार्य्ये दर्शयामीत्याह । तद्यथेति । तत्र विकल्पमुदाहरति । तमसीत्यादिना । समुच्चयन्दर्शयति । अस्माकन्त्विति । विकल्पितानां समुच्चितानाञ्च निमित्तानां गुणवद्गुणत्वप्रयुक्तम्भेदञ्च दर्शयति । तथेति । आलोकविशेषस्य गुणवत्त्वं बहुलत्वमगुणवत्त्वं मन्दप्रभवत्त्वं चक्षुरादेर्गुणवत्त्वं निर्म्मलत्वादि तिमिरोपहतत्वादि चागुणवत्त्वमिति भेदः । दृष्टान्तम्प्रतिपाद्य दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । तथान्यस्यापि प्रजापतितुल्यस्य वामदेवादेर्जन्मान्तरीयसाधनवशादीश्वरानुग्रहाद्स्मिन् जन्मनि स्मृतवाक्यादैक्यज्ञानमुदेतीति शेषः । भृगुस्तत्तुल्यो वाधिकारी क्वचिदित्युच्यते । ततोऽन्वयव्यतिरेकाख्यमालोचनं श्वेतकेतुप्रभृतिषु ज्ञाननिमित्तानां समुच्चयन्दर्शयति । क्वचिदित्यादिना । एकान्तं नियतमावश्यकं ज्ञानोदयलाभे निमित्तत्वमिति यावत् । अथ प्रणिपातादिव्यतिरेकेण न प्रजापतेरपि ज्ञानं सम्भवति सामग्र्यभावादत आह । अधर्म्मादीति । प्रणिपातादेर्ज्ञानोदयप्रतिबन्धकनिवर्त्तकत्वात् प्रजापतेश्च तन्निवृत्तेर्जन्मान्तरीयसाधनायत्तत्वादाधुनिक प्रणिपातादिना विना स्मृतवाक्यादेवैक्याधीः सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि श्रवणादिव्यतिरेकेणापि प्रजापतेर्ज्ञानं स्यादित्याशङ्क्याह । वेदान्तेति । न तैर्विना ज्ञानं कस्य-

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् ।

गहेतुत्वात् । वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनानाञ्च साक्षाज्ज्ञेयविषयत्वात् । पापादिप्रतिबन्धक्षये चात्ममनसोर्भूतार्थज्ञाननिमित्तस्वाभाव्यात् । तस्मादहेतुत्वं न ज्ञानस्य श्रद्धाप्रणिपातादीनामिति ॥ २ ॥

इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वं यतः स प्रजापतिर्वै नैव रेमे रतिं नान्वभवत् अरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थोऽस्मदादिवदेव यत इदानीमपि । तस्मादेकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेकाकी न

चिदपि स्यात् प्रजापतेस्तु जन्मान्तरीयश्रवणवशादिदानीमनुस्मृतवाक्यात्तदुत्पत्तिरिति शेषः । तर्हि श्रद्धादिकमपि प्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वेन प्रजापतेरादरणीयं तन्निवृत्तिमन्तरेण ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । पापादीति । आत्ममनसोर्मिथःसंयुक्तयोः सम्बन्धि यत् पापं तत्कार्यञ्च रागादि । तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धस्य पूर्व्वोक्तेन न्यायेन क्षये सति प्रजापतेरीश्वरानुग्रहात् स्मृतवाक्यस्य परमार्थज्ञानोत्पत्तौ केवलस्य निमित्तत्वात्तस्याधुनिकश्रद्धाद्यतिरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तद्विधिवैयर्थ्यम् । अस्माकन्तद्वशादेव तदुत्पत्तेर्वाक्यतात्पर्यादि ज्ञानं सर्व्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्य्यादिषु पुनर्विकल्पसमुच्चयाविति । अधिकारिभेदेन ज्ञानहेतुषु विकल्पेऽपि तेषामस्मासु समुच्चयान्न श्रुतिस्मृतिविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ २ ॥

प्रजापतेर्भयाविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तमिदानीन्तत्रैव हेत्वन्तरमाह । इतश्चेति । अरत्याविष्टत्वे प्रजापतेरेकाकित्वं हेतूकरोति । यत इति । कार्य्यस्या रतिः कारणस्याऽरतेर्लिङ्गमित्यनुमानं सूचयति । इदानीमपीति । आदिपदेन भयाविष्टत्वादिग्रहः । अरतिप्रतियोगिनि-

स हैतावानास यथा स्त्री पुमाꣳसौ सम्परिष्वक्तौ

रमते रतिं नानुभवति । रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा क्रीडा । तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । स तस्या अरतेरपनोदाय द्वितीयमरत्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्त्वैच्छद् गृद्धिमकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मनो भावो बभूव ॥

तेन सत्येप्सुत्वात् ह एतावानेतत्परिमाण आस बभूव ह । किम्परिमाण इत्याह । यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदाय सम्परिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां तदा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः । स तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विःप्रकारमपातयत्पातितवानिममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थं । न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराड्भावोपमर्देनैतावानास । किन्तर्हि आत्मना व्यवस्थितस्यैव

शक्तिद्वारा निर्वक्ति । रतिर्नामेति । कथन्तर्हि यथोक्ताऽरतिनिरसनमित्याशङ्क्य स द्वितीयमैच्छदित्येतद्व्याचष्टे । स तस्या इति । स हेत्यस्य वाक्यस्य यातनिकां करोति । तस्येति । तेन भावेनेति यावत् ।

कथमभिमानमात्रेण यथोक्तपरिमाणत्वम् । तत्राह । सत्येति । निपातोऽवधारणे । तस्यैव पुनरनुवादोऽन्वयार्थः । परिमाणमेव प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति । किमित्यादिना । सम्प्रति स्त्रीपुंसयोरुत्पत्तिमाह । स तथेति । ननु द्वैधाभावो विराजो वा संसक्तस्त्रीपुम्मानस्य पिण्डस्य वा नाद्यः । सशब्देन विराड्व्यपायोगात् तस्य कर्म्मत्वाद् द्वितीये त्वात्मशब्दानुपपत्तिस्तत्राह । इममिति । तथा च सशब्देन कर्तृतया विराड्ग्रहणमविरुद्धमित्यर्थः । तदेव स्फुटयति । नेत्यादिना । कस्य तर्हि द्विधाकरणमि-

स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्द्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः ।

विराजः सत्यसङ्कल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरिमाणं शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तथा भूतः स हैतावानासेति सामानाधिकरण्यात्ततस्तस्मात्पातनात्पतिश्च पत्नी चाभवतामिति दम्पत्योर्निर्वचनं लौकिकयोरत एव तस्माद्यस्मादात्मन एवार्द्धः पृथग्भूतो येयं स्त्री तस्मादिदं शरीरमात्मनोऽर्द्धं बृगलमर्द्धञ्च तद्बृगलञ्च तदर्द्धबृगलं विदलमर्द्धविदलमिवेत्यर्थः । प्राक्स्त्र्युद्वहनात्कस्यार्द्धबृगलमित्युच्यते । स्व आत्मन इति ।

एवमाह स्म उक्तवान्किल याज्ञवल्क्यः यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कः तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो देवरातिरित्यर्थः । ब्रह्मणो

त्याशङ्क्याह । किन्तर्हीति । तच्च द्विधाकरणकर्म्मेति शेषः । कथन्तर्हि तत्रात्मशब्दः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । स एव चेति । तथा भूतः संसक्तजायापुंपरिमाणोऽभूदिति यावत् । न केवलं मनुः शतरूपेत्यनयोरेव दम्पत्योरिदं निर्वचनं । किन्तु लोकप्रसिद्धयोः सर्व्वयोरेव तयोरेतद्द्रष्टव्यं । सर्व्वत्रास्य सम्भवादित्याह । लौकिकयोरिति । उक्तो निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति । तस्मादिति । प्रागिति सहधर्म्मचारिणीसम्बन्धात्पूर्व्वमित्यर्थः । आकाङ्क्षाद्वारा षष्ठीमादायानुभवमवलम्ब्य व्याचष्टे । कस्येत्यादिना । बृगलशब्दो विकारार्थः ।

अनुभवसिद्धेऽर्थे प्रामाणिकसम्मतिमाह । एवमिति । द्वेधापातने सत्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु स्त्रीत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । यस्मादिति । उद्वहना-

स्त्रिया पूर्य्यत एव ताᳩं समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त
सो हेयमीक्षाञ्चक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा
सम्भवति हन्त तिरोसानीति सा गौरभवदृषभ

वाऽपत्यं यस्मादयं पुरुषार्द्ध आकाशः स्त्र्यर्द्धशून्यःपुनरुद्वहनात्त-स्मात्पूर्य्यते स्त्र्यर्द्धेन पुनः सम्पुटीकरणेनैव विदलार्द्धः । तां स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगतवान् ततस्तस्मात्तदुपगमनान्मनु-ष्या अजायन्तोत्पन्नाः ॥ ३ ॥

सा शतरूपा उह इयं सेयं दुहितृगमने स्मार्त्तं प्रतिषेध-मनुस्मरन्तीक्षाञ्चक्रे । कथन्विदमकृत्यं यन्मा मामात्मन एव जनयित्वेत्याद्य सम्भवत्युपगच्छति । यद्यप्ययं निर्घृणोऽय ह-न्तेदानीं तिरोसानि जात्यन्तरेण तिरस्कृता भवानीत्येवमी-

त्मागतस्याकाशाकाशः पुरुषार्द्धस्त्र्यर्द्धशून्यो यस्मादसम्पूर्णो वर्त्तते तस्मादुद्वह-नेन प्राप्तस्त्र्यर्द्धेन पुनरितरो भागः पूर्य्यते । यथा विदलार्द्धोऽसम्पूर्णः संपुटीकरणेन पुनः सम्पूर्णः क्रियते तद्वदिति योजना । पूर्व्वमपि स्वा-भाविकयोग्यतावशेन संसर्गोऽभूटनादित्वात्संसारस्येति सूचयितुं पुनरि-त्युक्तं पुरुषार्द्धस्येतरार्द्धस्य च मिथःसम्बन्धान्मनुष्यादिसृष्टिरित्याह । ता-मित्यादिना । स्मार्त्तं प्रतिषेधमिति न सगोत्रां समानप्रवरां भार्य्यां विन्देते-त्यादिकमिति यावत् ॥ ३ ॥

अकृत्यं हीदं यद्दुहितृगमनं मातृतश्चापञ्चमात्पुरुषात्पितृतश्चा-सप्तमादिति स्मृतेरिति मत्वाह । कथमिति । तयोर्जात्यन्तरगमनं क-

इतरस्ताᳫ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराभ-
वदश्ववृष इतरो गर्द्दभीतरा गर्द्दभ इतरस्ताᳫ समे-
वाभवत्तत एकशफमजायताऽजेतरा भवद्बस्त इतरोऽ-
विरितरा मेष इतरस्ताᳫसमेवा भवत्ततोऽजावयोऽ-
जायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्य-
स्तत्सर्व्वमसृजत ॥ ४ ॥

च्छिलाऽसौ गौरभवदुत्पाद्य प्राणिकर्म्मभिश्चोद्यमानायाः पुनः
पुनः सैव मतिः शतरूपायाः मनोश्चाभवत्ततश्च ऋषभ इतरस्तां
समेवाभवदित्यादिपूर्व्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा वड-
वेतराभवदश्ववृष इतरस्तथा गर्द्दभीतरा गर्द्दभ इतरस्तत्र वड-
वाश्ववृषादीनां सङ्गमात्तत एकशफं एकखुरमश्वाश्वतरगर्द्दभाख्यं
त्रयमजायत । तथा ऽजेतराभवद्वस्तश्छाग इतरस्तथाविरि-
तराभेष इतरः सतां समेवाभवत्तां तामिति वीप्सा । तामजां
तामविञ्चेति समभवदेवेत्यर्थः । तत अजाश्चावयश्चाजावयोऽ-
जायन्त । एवमेव यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं मिथुनं स्त्रीपुंसल-

यमित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । शतरूपायां गो भावमापन्नायामृषभादि-
भावो मनोर्भवतु तावता यथोक्तदोषपरिहारस्तयोर्वडवादिभावे तु न का-
रणमस्तीत्याशङ्क्याह । उत्पाद्येति । ततस्तस्या गोभावादनन्तरमिति या-
वत् । गवां जन्मार्थं मिथःसम्भवनं ततःशब्दार्थः । तत्र तेषामुत्पत्तौ
सत्यामिति यावत् । वाक्यद्वये वीप्सा विवक्षितेत्याह । तामिति । ता-
मेवाभिनयति । तामजामिति । तां वडवां तां गर्द्दभीं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

सोऽवेदहं वाऽवसृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्व्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

मणं द्वन्द्वमापिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सहानेनैव न्यायेन तत्सर्व्वमसृजत जगत्सृष्टवान् ॥ ४ ॥

स प्रजापतिः सर्व्वमिदं जगत्सृष्ट्वाऽवैत्कथमहं वाव अहमेव सृष्टिः सृज्यत इति सृष्टं जगदुच्यते सृष्टिरिति । यन्मया सृष्टं जगन्मदभेदत्वादहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरिच्यते । कुत एतदहं हि यस्मादिदं सर्व्वं जगदसृक्षि सृष्टवानस्मि तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिस्ततस्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टिनामाभवत्सृष्ट्यां जगति ह अस्य प्रजापतेरेतस्यामेतस्मिन् जगति स प्रजापतिवत् स्रष्टा भवति स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य जगतः । को य एवं प्रजापतिवद्यथोक्तं

ततो मिथःसम्भवनाद्यथोक्तादिति यावत् । विशेषणानामानन्त्यात् प्रत्येकमुपदेशासम्भवं मन्वानः सङ्क्षिप्योपसंहरति । एवमेवेति । तद्विभजते । इदं मिथुनमिति ॥ ४ ॥

पशुकर्म्म प्रयोगो न्यायः । यद्यपि मन्वादिसृष्टिरेवोक्ता तथापि सर्व्वा सृष्टिरुक्तैवेति सिद्धवत्कृत्याह । स प्रजापतिरिति । अवगतिं प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति । कथमित्यादिना । कथं सृष्टिरस्मीत्यवधार्य्यते कर्तृक्रिययोरैकत्वायोगादित्याशङ्क्याह । सृज्यत इतीति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यन्मयेति । जगच्छब्दादुपरि तच्छब्दमध्याहृत्याहमेव तदस्मीति तत्र हेतुमाह । मदभेदत्वादिति । एवकारार्थमाह । नेति । मदभेदत्वादित्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते । कुत इत्यादिना । न हि सृष्टं स्रष्टुरर्थान्तरं तस्यैव तेन मायाविवदस्थानादित्यर्थः । ततः सृष्टिरित्यादि व्याचष्टे ।

अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निम-

स्वात्मनो ऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्माधिभूताधिदैवं जगदहम-स्मीति वेद ॥ ५ ॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादि-वर्णनियन्त्रीर्देवताः सिसृक्षुरादावथेति शब्दद्वयमभिनयप्रदर्श-नार्थं। अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभ्यमन्थदाभिमुख्येन मन्थनमकरोत्स मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा मुखाच्च योनेर्हस्ता-भ्याञ्च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्त्तारमसृजत सृष्ट-वान्। यस्माद्दाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयं हस्तौ मुखञ्च। त-स्मादुभयमप्येतदलोमकं लोमविवर्जितं। किं सर्व्वमेव न अन्त-रत अभ्यन्तरतोऽस्ति हि योन्या सामान्यमुभयस्यास्य। किम-लोमका हि योनिरन्तरतः स्त्रीणां। तथा ब्राह्मणोऽपि मुखा-

---

यस्मादिति। किमर्थं सृष्टेरेषा विभूतिरुपदिष्टेत्याशङ्क्याह। सृष्ट्यामिति। जगति भवतीति सम्बन्धः। वाक्यार्थमाह। प्रजापतिवदिति ॥ ५ ॥

ननु सर्व्वा सृष्टिरुक्ता उक्तञ्च प्रजापतेर्विभूतिसङ्कीर्त्तनफलं किम-र्थमिष्यते यदर्थमुत्तरं वाक्यमित्याशङ्क्याह। एवमिति। आदावभ्यम-न्थदिति सम्बन्धः। अभिनयप्रदर्शनमेव विशदयति। अनेनेति। मुखा-देरग्निसृतियोनित्वे गमकमाह। यस्मादिति। प्रत्यक्षविरोधं शङ्कित्वा दूषयति। किमित्यादिना। हस्तयोर्मुखे च योनिशब्दप्रयोगे निमित्त-माह। अस्ति हीति। प्रजापतेर्मुखादित्यमग्निः सृष्टोऽपि कथं ब्रा-ह्मणमनुगृह्णाति तत्राह। तथेति। उक्तेऽर्थे श्रुतिस्मृतिसंवादं दर्श-यति। तस्मादिति। आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिर्द्रष्टव्या। अग्निमसृजतेत्येतदुपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्य सृष्ट्यन्तर-

सृजत तस्मादेतदुभयमलोमकन्तरतो ऽलोमकाद्धि योनिरन्तरः ।

देव जज्ञे प्रजापतिस्तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यतेऽग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदैवत्यो मुखवीर्य्यश्चेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं । तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं क्षत्रियजातिनियन्तारं क्षत्रियञ्च तस्मादैन्द्रं क्षत्रं बाहूवीर्य्यश्चेति श्रुतौ स्मृतौ चावगतं । तथोरुत ईहा चेष्टा तदाश्रयाद्वस्वादिलक्षणं विशो नियन्तारं विशञ्च । तस्मात्कृष्यादिपरो वस्वादिदैवत्यश्च वैश्यः । तथा पूषणं पृथ्वीदैवतं शूद्रञ्च पद्भ्यां परिचरणक्षममसृजतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः । अत्र क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकीर्त्त्यै । यथेयं श्रुतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्व्वे देवा

माह । तथेति । बलभिदिन्द्रः । आदिशब्देन वरुणादिर्गृह्यते । क्षत्रियञ्चासृजतेत्यनुवर्त्तते । उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति । तस्मादिति । ऐन्द्रो राजन्य इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिरवधेया । विशञ्चासृजतेति पूर्व्ववत् । ऊर्व्वाश्रयादूरुतो जातत्वं वस्वादेर्व्यैश्यत्वञ्च तच्छब्दार्थः । पद्भ्यां शूद्रो अजायतेत्याद्या श्रुतिस्तथाविधा च स्मृतिरनुसर्त्तव्या । अग्निसर्गस्य वक्ष्यमाणेन्द्रसर्गोपलक्षणत्वे सति सृष्टिसाकल्यादेष उ एव सर्व्वे देवा इत्युपसंहारसिद्धिरिति फलितमाह । अत्रेति । उक्तेन वक्ष्यमाणोपलक्षणं सर्व्वशब्दः सूचयतीति भावः । किञ्च सृष्टिरत्र न विवक्षिता । किन्तु येन प्रकारेण सृष्टिश्रुतिः स्थिता तेन प्रकारेण देवतादि सर्व्वं प्रजापतिरेवेति विवक्षितमित्याह । यथेति । तत्र हेतुमाह । श्रुतेरिति । तथापि कथं देवतादि सर्व्वं प्रजापतिमात्रमि-

तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उह्येव सर्व्वे देवाः ॥

इति निश्चितोऽर्थः। स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टानां। प्रजापतिनैव सृष्टत्वाद्देवानां। अथैवं प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतान्तरनिन्दोपन्यासे नान्यनिन्दाऽनिन्दार्थैव ॥

किन्त्वन्यस्तुतये तत्तत्र कर्म्मप्रकरणे केवलयाज्ञिका यागकाले यदिदं वच आहुरमुमग्निं यजामुमिन्द्रं यजेत्यादि नामशस्त्रस्तोत्रकर्म्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः। तन्न। तथा विद्याद्यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्व्वः। एष उ हि एव प्रजापतिरेव प्राणः सर्व्वे देवाः। अत्र विप्रतिपद्यन्ते। पर एव

त्याशङ्क्याह। प्रजापतिनेति। तद्यदिदमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्य्यमाह। अथेति। स्रष्टा प्रजापतिरेव सृष्टं सर्व्वं कार्य्यमिति प्रकरणार्थे पूर्व्वोक्तप्रकारेण व्यवस्थिते सत्यनन्तरं तस्यैव स्तुतिविवक्षया तद्यदिदमित्याद्यविद्वन्मतान्तरस्य निन्दार्थं वचनमित्यर्थः।

मतान्तरे निन्दितेऽपि कथं प्रकरणार्थः स्तुतो भवतीत्याशङ्क्याह। अन्येति। एकैकं देवमित्यस्य तात्पर्य्यमाह। नामेति॥ काठकं काण्वकमितिवन्नामभेदात्तत्तुषु तत्तद्देवतास्तुतिभेदाद्घटप्रकटादिवदर्थक्रियाभेदाच्च प्रत्येकं देवानां भिन्नत्वात्कर्म्मिणामेतद्वचनमित्यर्थः। आदिशब्देन रूपादिभेदात्तद्भेदत्वं सङ्गृह्णाति। नन्वत्र कर्म्मिणां निन्दा न प्रतिभाति।

हिरण्यगर्भ इत्येके। संसारीत्यपरे। पर एव तु मन्त्रवर्णात्। इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरिति श्रुतेः। एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्व्वे देवा इति श्रुतेः। स्मृतेश्च एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिमिति। यो ऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभाविति च

तन्मतोपन्यासस्यैव प्रतीतेरित्याशङ्क्याह। तन्नेति। एकस्यैव प्राणस्यानेकविधो देवताप्रभेदः शाकल्यब्राह्मणे वच्यत इति विवक्षित्वा विधिनष्टि। प्राण इति। अग्न्यादयो देवाः सर्व्वे प्रजापतिरेवेत्युक्तम्। सम्प्रति तत्स्वरूपनिर्द्दिधारयिषया तत्र विप्रतिपत्तिं दर्शयति। अत्रेति। हिरण्यगर्भस्य परत्वमाद्ये द्वितीये कल्पे संसारित्वं विधेयमिति विभागः। तत्र पूर्व्वपक्षं गृह्णाति। पर एव त्विति। नन्वेकस्यानेकात्मकत्वं मन्त्रवर्णादवगम्यते न तु परमात्मत्वं प्रजापतेरित्याशङ्क्य ब्राह्मणवाक्यमुदाहरति। एष इति। ब्रह्मप्रजापती सूत्रविराजौ। एष शब्दः परमात्मविषयः। स्मृतेश्च पर एव हिरण्यगर्भ इति सम्बन्धः। तत्रैव वाक्यान्तरं पठति। योऽसाविति। कर्म्मेन्द्रियाविषयत्वमतीन्द्रियत्वम्। अग्राह्यत्वं ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वम्। तत्र हेतुमाह। सूक्ष्मोऽव्यक्त इति। न च तस्यासत्त्वं प्रमात्रादिभावाभावसाक्षित्वेन सदा सत्त्वादित्याह। सनातन इति। इतश्च तस्य नासत्त्वं सर्व्वेषामात्मत्वादित्याह। सर्व्वेति। अन्तःकरणाविषयत्वमाह। अचिन्त्य इति। योऽसौ परमात्मा यथोक्तविशेषणः स एव स्वयं विराडात्मना भूतवानित्याह। स एवेति। मन्त्रब्राह्मणस्मृतिषु परस्य सर्व्वदेवतात्मत्वदृष्टेरत्र च सूत्रस्य तत्प्रतीतेस्तस्य परत्वमित्युक्तम्।

संसार्य्येव वा स्यात् सर्व्वान् पाप्मन औषदिति श्रुतेः। न ह्यसंसारिणः पाप्मदाहप्रसङ्गोऽस्ति। भयारतिसंयोगश्रवणाच्च। अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजतेति च। हिरण्यगर्भम्पश्यते जायमानमिति च मन्त्रवर्णात्। स्मृतेश्च कर्म्मविपाकप्रक्रियायां ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म्मो महानव्यक्तमेव च। उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति। अथैवंविरुद्धार्थानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेन्न। कल्पनान्तरोपपत्तेरविरोधादुपाधिविशेषसम्बन्धाद्विशेषकल्पनान्तरमुपपद्यते। आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्व्वतः। कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हत्येवमादिश्रुतिभ्यः। उपाधिवशात् संसारित्वं

इदानीं पूर्व्वपक्षान्तमाह। संसार्य्येवेति। सर्व्वपाप्मदाहश्रवणमात्रेण कथं प्रजापतेः संसारित्वन्तत्राह। न हीति। अतस्तद्धर्म्मोपदेशादित्यत्र परस्यापि सर्व्वपाप्मोदयाङ्गीकारान्नेदं संसारित्वे लिङ्गमित्याशङ्क्याह। भयेति। असृजतेति च श्रवणादिति सम्बन्धः। न केवलं मर्त्यत्वश्रुतेरेव संसारित्वं किन्तु जन्मश्रुतेश्चेत्याह। हिरण्यगर्भमिति। यथोक्तहेतूनां संसार्य्येव स्यादिति प्रतिज्ञयान्वयः। कर्म्मफलदर्शनाधिकारे ब्रह्मेत्याद्यायाः स्मृतेश्च तत्फलभूतस्य प्रजापतेः संसारित्वमेवेत्याह। स्मृतेश्चेति। विराड्ब्रह्मेत्युच्यते। विश्वसृजो मन्वादयः धर्म्मस्तदभिमानिनी देवता यमः। महान् प्रकृतेराद्यो विकारः। स्वतं अव्यक्तं प्रकृतिरिति भेदः। अस्तु तर्हि द्विविधवाक्यवशात्प्रजापतेः संसारित्वमसंसारित्वञ्चेत्याशङ्क्याह। अथेति। तद्द्विविधवाक्यश्रवणानन्तर्य्यमथशब्दार्थः। एवंशब्दः संसारित्वासंसारित्वप्रकारपरामर्शार्थः। विरोधकृतमप्रामाण्यं निराकरोति। नेत्यादिना। स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया च संसारित्वमिति कल्पनान्तरसम्भवात्। द्विविधश्रुतीनामविरोधात्प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः। कल्प-

परमार्थतः स्वतोऽसंसार्य्येव । एवमेकत्वं नानात्वञ्च हिरण्यगर्भस्य । तथा सर्व्वजीवानाम् । तत्त्वमसीति श्रुतेर्हिरण्यगर्भस्तूपाधिशुद्ध्यतिशयापेक्षया प्रायशः पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः प्रवृत्ताः । संसारित्वन्तु क्वचिदेव दर्शयन्ति ॥

जीवानां तूपाधिगताशुद्धिबाहुल्यात् संसारित्वमेव प्रायशोऽभिलप्यते । व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिभेदापेक्षया तु सर्व्वः परत्वेनाभिधीयते श्रुतिस्मृतिवादैः । तार्किकैस्तु परित्यक्ता-

---

नया संसारित्वमित्येतद्विशदयति । उपाधीति । औपाधिकी परस्य विशेषकल्पनेत्यत्र प्रमाणमाह । आसीन इति । स्वारस्येन कूटस्थोऽप्यात्मा मनसः शीघ्रं दूरगमनदर्शनात्तदुपाधिको दूरं व्रजति । तथा स्वप्ने शयानोऽपि मनसो गतिभ्रान्त्या सर्व्वत्र यातीव भाति यथा जागरेऽपीत्यर्थः । कल्पितेन हर्षादिविकारेण स्वाभाविकेन तदभावेन च युक्तमात्मानं न कश्चिदपि निश्चेतुं शक्नोतीत्याह । कस्तमिति । आदिपदेन ध्यायतीवेत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते । उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्य्यमाह । उपाधीति । किन्तर्हि पारमार्थिकन्तदाह । स्वत इति । पूर्व्वेण संबन्धः । हिरण्यगर्भस्य वास्तवमवास्तवञ्च रूपं निरूपितमुपसंहरति । एवमिति । तस्याप्यस्मदादिवन्न स्वतो ब्रह्मत्वं किन्तु संसारित्वमेव स्वाभाविकमित्याशङ्क्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह । तथेति । सर्व्वजीवानामेकत्वं नानात्वञ्चेति पूर्व्वेण संबन्धस्तेषां स्वतो ब्रह्मत्वे प्रमाणमाह । तत्त्वमिति । कस्तर्हि हिरण्यगर्भे विशेषो येनासावस्मदादिभिरुपास्यते तत्राह । हिरण्यगर्भस्त्विति । ननु श्रुतिस्मृतिवादेषु क्वचित्तस्य संसारित्वमपि प्रदर्श्यते । सत्यं । तत्तु कल्पितमित्यभिप्रेत्याह । संसारित्वन्त्विति । अस्मदादिषु तुल्यमेतदित्याशङ्क्याह । जीवानां त्विति । कथन्तर्हि तत्त्वमसि । क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धीत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः सङ्गच्छन्ते । तत्राह । व्यावृत्तेति । स्वमते तत्त्वनिश्चयकृता

अथ यत्किञ्चेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोमः

गमबलैरस्तिनास्तिकर्त्ताकर्त्तेत्यादिविरुद्धं बहु तर्कयद्भि-
राकुलीकृतः शास्त्रार्थः । तेनार्थनिश्चयो दुर्लभः । ये तु
केवलशास्त्रानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव
निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः । तत्र प्रजापतेरेकस्य
देवस्थानादिलक्षणो भेदो विवक्षित इति । तत्राग्निरुक्तो
ऽन्नाद्यः सोम इदानीमुच्यते ॥

अथ यत्किञ्चेदं लोके आर्द्रं द्रवात्मकं तद्रेतस
आत्मनो वीजादसृजत रेतस आप इति श्रुतिरबात्मकश्च
सोमस्तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोमएव ।
एतावद्वै एतावदेव नातोऽधिकमिदं सर्व्वम् । किन्तदन्नञ्चैव

परमते तदभावमाह । तार्किकैस्त्विति । नन्वेकजीववादेऽपि सर्व्वव्यवस्था-
नुपपत्तेस्तत्त्वनिश्चयदौर्लभ्य तुल्यमिति चेन्नेत्याह । ये त्विति । स्वप्रव-
प्रबोधात्प्रागशेषव्यवस्थासम्भवादूर्द्ध्वञ्च तदभावस्येष्टत्वादेकमेव ब्रह्माज्ञानाद्यविद्या-
वशादेव व्यवहारास्पदमिति पक्षे न काचन दोषकलेति भावः । सर्व्वदेव-
तात्मकस्य प्रजापतेः स्वतोऽसंसारित्वकल्पनया वैपरीत्यमिति स्थिते सत्यथेत्या-
द्युत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह । तत्रेति । विवक्षित इत्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरिति
शेषः । तस्य विषयं परिशिनष्टि । तत्राग्निरिति । अन्नाद्ययोर्निर्धा-
रणार्था सप्त[illegible]

सम्प्रति प्र[illegible]दायाक्षराणि व्याकरोति । अथेति । अस्तुः सर्गा-
नन्तर्य्यसयशब्दार्थ[illegible] रेतस सकाशादपां सर्गेऽपि सोमशब्दे किमायात-
मित्याशङ्क्याह । [illegible]त्मकश्चेति । अङ्गाख्याहुतेः सोमोत्पत्तिश्रवणात्तत्
र्थे रोपलब्धेश्चेति भा[illegible] सोमस्य द्रवात्मकत्वे फलितमाह । तस्मादिति ।

एतावद्वा इदँसर्व्वमन्नञ्चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः ।

सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकमन्नादश्चाग्निरौष्ण्याद्रूक्षत्वाच्च । तत्रैवमवध्रियते सोम एवान्न । यदद्यते तदेव सोम इत्यर्थो य एवात्ता स एवाग्निरर्थबलाद्ध्यवधारणं । अयमग्निरपि क्वचिद्धूयमानः सोमपक्षस्यैव । सोमोऽपीज्यमानोऽग्निरेवात्तृत्वात् । एवमग्नीषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन् केनचिद्दोषेण लिप्यते । प्रजापतिश्च भवति । सैषा ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया ॥

अग्नीषोमयोरन्नाद्ययोः सृष्टावपि जगति सृष्ट्यन्तरमवशिष्टमस्तीत्याशङ्क्याह । एतावदिति । आप्यायकः सोमो द्रवात्मकत्वादन्नञ्चाप्यायकं प्रसिद्धं तस्मादुपपन्नं सोमस्यान्नत्वमित्याह । द्रवात्मकत्वादिति । सोम एवान्नमग्निरन्नाद इत्यवधारणस्य विवक्षितमर्थमाह । तत्रेति । यथोक्तं वाक्यं सप्तम्यर्थः । यथाश्रुतमवधारणमवधार्य कुतो विधान्तरेण तद्व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । अर्थबलादिति । अन्नादस्य संहर्तृत्वादग्नित्वमन्नस्य च संहरणीयतया सोमत्वमवधारयितुं युक्तमित्यर्थः । नन्वन्नस्य सोमत्वेन न नियमोऽग्नेरपि जलादिना संहारान्न चात्तुरग्नित्वेन नियमः । सोमस्यापि कदाचिदिज्यमानत्वेनात्तृत्वात्तत्कुतोऽर्थबलमित्याशङ्क्याह । अग्निरपीति । सोऽपि संहार्यश्चेत्सोम एव । स च संहर्त्ता चेदग्निरेवेत्यवधारणसिद्धिरित्यर्थः । प्राजापतेः सर्व्वात्मत्वमुपक्रम्य जगतो द्वेधाविभक्तत्वाभिधानं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्य तस्य स्तुतौ पर्य्यवसानात्तस्मिन्नात्मबुद्ध्योपासकस्य सर्व्वदोषराहित्यं फलमत्र विवक्षितमित्याह । एवमिति । अनुम्याहऋदेवसृष्टिं शिष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति । सैषेति ।

यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याᳪ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

का सेत्याह । यच्छ्रेयसः प्रशस्यतरादात्मनः सकाशाद्यस्मादसृजत देवान् सैषा तस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिः । कथं पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह । अथ यद्यस्मान्मर्त्त्यः सन्मरणधर्म्मा सन्नमृतानमरणधर्म्मिणो देवान् कर्म्मज्ञानवह्निना सर्व्वानात्मन पाप्मन उषित्वाऽसृजत । तस्मादियमतिसृष्टिरुत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः । तस्मादेतामतिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति ॥ ६ ॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सर्व्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्म्मलक्षणं कर्त्राद्यनेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारोऽथैतस्यैव साध्यसा-

---

अग्निर्मूर्द्धेत्यादिश्रुतेरग्न्यादयोऽस्यावयवास्तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽतिशयवतीत्याशङ्कते । कथमिति । प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टवचनमविरुद्धमिति परिहरति । अत आहेति । देवसृष्टेरतिसृष्टित्वाभावशङ्कानुवादार्थोऽथशब्दः । ज्ञानस्येत्युपलक्षणं कर्म्मणोऽपीति द्रष्टव्यं । अतिसृष्ट्यामित्यादिव्याचष्टे । तस्मादिति । देवतादिस्रष्टा तदात्मा प्रजापतिरहमेवेत्युपासितुस्तद्भावापत्त्या तत्स्रष्टृत्वं फलतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्व्वोत्तरग्रन्थयोः सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकमादाय वृत्तं कीर्त्तयति । तद्धेत्यादिना । तस्मादेयत्वार्थं वैदिकमित्युक्तं । साधनमित्युक्ते युक्तिसाधनं पुरः स्फुरति तन्निरस्यति । ज्ञानेति । एककस्य

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्

धनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात्प्राग् बीजावस्था या तां निर्दिदिक्षत्यङ्कुरादिकार्य्यानुमितामिव वृक्षस्य कर्म्मबीजोऽविद्याचेत्रोह्यसौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्त्तव्य इति। तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः। तथाचोक्तं। ऊर्द्ध्वमूलोऽवाक्शाख इति काठके। गीतासु च ऊर्द्ध्वमूलमधः शाखमिति। पुराणे च ब्रह्मवृक्षः सनातन इति। तद्धैतदिति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेः। तर्हि तस्मिन् काले परोक्षत्वात्सर्व्वनाम्नोऽप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते। भूतकालसंबन्धित्वादव्याकृतभाविनो जगतः सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो हशब्दः। एवंह

मोक्षस्यानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः। मुक्तिसाधनं मानवस्तुतन्त्रं तत्वज्ञानमिदन्तु कारकसाध्यमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह। कर्त्रादीति। किञ्चेदं प्रजापतित्वफलावसानं मृत्युरस्यात्माभवतीति श्रुतेः। न च तदेव कैवल्यं भयारत्यादिश्रवणादतोऽपि नेदं मुक्त्यर्थमित्याह। प्रजापतित्वेति। किञ्च नित्यसिद्धामुक्तिरिदन्तु साध्यफलमतोऽपि न मुक्तिहेतुरित्याह। साध्यमिति। किञ्च मुक्तिर्व्याकृतादर्थान्तरमन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेः। इदन्तु नामरूपं व्याकृतमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह। यता वदेवेति। सम्प्रत्यव्याकृतकण्डिकामवतारयन् प्रवेशवाक्यात्प्राक्तनस्य तद्धेदमित्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्य्यमाह। अथेति। ज्ञानकर्म्मफलोक्त्यानन्तर्य्यमथशब्दार्थः। बीजावस्था साभासप्रत्यगविद्या तस्यानिर्दिष्टमिष्टत्वमेव न साक्षान्निर्देश्यत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तं। वृक्षस्य बीजावस्थां लोको निर्दिशतीति सम्बन्धः। यज्ज्ञाने पुमर्थोप्तिस्तदेव वाच्यं किमिति प्रत्यगविद्योच्यते तत्राह। तदुद्धरणकर्म्मेति। उद्धर्त्तव्य इति तन्मूलनिरूपणमर्थवदिति शेषः। अथ पुरुषार्थमर्थ्यमानस्य तदुद्धारोऽपि

तदासीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतोऽवस्थां प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यद्वदिदं व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधीयते तदिदंशब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतोऽवगम्यते। तदेवेदमिदमेव च तदव्याकृतमासीदिति। अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्य्यस्येत्यवधृतं भवति॥

कोपयुज्यते तत्राह। तदुद्धरणे हीति। ननु संसारस्य मूलमेव नास्ति स्वभाववादात्प्रधानादेव वा तन्मूलं नाम्नातं ब्रह्मेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिभ्यां परिहरति। तथा चेति। ऊर्द्धमुत्कृष्टं कारणं कार्य्यापेक्षया परमव्याकृतं मूलमस्यैवेत्यूर्द्धमूलो हिरण्यगर्भादयो मूलापेक्षया ऽवाक्शाखा इत्यवाक्शाखः। एवमूर्द्धमूलमधःशाखमित्यादिगीता अपि नेतव्याः। अस्ति हि संसारस्य मूलं नेदममूलम्भविष्यतीति श्रुतेस्तच्चाम्नातं ब्रह्मैवेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति भावः। सम्प्रति प्रतीकमादाय पदानि व्याचष्टे। तद्धेत्यादिना। अप्रत्यक्षाभिधानेन तदिति सर्व्वनाम्ना वीजावस्थं जगदभिधीयते परोक्षत्वादिति सम्बन्धः। कथं जगतो वीजावस्थत्वमित्याशङ्क्य तर्हीत्यस्यार्थमाह। प्रागिति। कथन्तस्य परोक्षत्वं तत्राह। भूतेति। निपातार्थमाह। सुखेति। हशब्दार्थमाभनयति। किलेति। यथा वर्णितमित्यनर्थत्वेन संसारेऽसारत्वोक्तिः। पदद्वयसामानाधिकरण्यलब्धमर्थमाह। तदिदमिति। एकत्वमभिनयेनोदाहरति। तदेवेति। एकत्वावगतिफलं कथयति अथेति। सामानाधिकरण्यवशादेकत्वे निश्चिते सत्यनन्तरं नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति स्मृतिरनुसृता भवतीति भावः॥

तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदंरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव

तद्देवम्भूतं जगदव्याकृतं सन्नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपेणैव च व्याक्रियत। व्याक्रियतेति कर्म्मकर्तृप्रयोगात्तत्स्वयमेवात्मैव व्याक्रियत। वि आ अक्रियत विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्य्यादं व्यक्तीभावमापद्यत। सामर्थ्यादाक्षिप्तनियन्तृकर्त्तृसाधनक्रियानिमित्तं असौ नामेति सर्व्वनाम्नाऽविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति। देवदत्तो यज्ञदत्त इति

अज्ञातं ब्रह्म जगतो मूलमित्युक्ता तद्विवर्त्तो जगदिति निरूपयति। तद्देवम्भूतमिति। तृतीयामित्थम्भावार्थत्वेन व्याचष्टे। नाम्नेति। क्रियापदप्रयोगाभिप्रायन्तद्गुणादपूर्व्वकमाह। व्याक्रियतेति। तत् यदच्छेदपूर्व्वकन्तद्वाच्यमर्थमाह। व्याक्रियतेत्यादिना। स्वयमेवेति कुतो विशेष्यते कारणमन्तरेण कार्य्योत्पत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह। सामर्थ्यादिति। निर्हेतुकार्य्यसिद्ध्यनुपपत्त्याक्षिप्तो नियन्ता जनयिता कर्त्ता चोत्पत्तौ साधनक्रियाकरणव्यापारस्तन्निमित्तन्तदपेक्षं व्यक्तीभावमापद्यत इति योजना। नामसामान्यं देवदत्तादिना विशेषनाम्ना संयोज्य सामान्यविशेषवानर्थो नाम व्याकरणवाक्ये विवक्षित इत्याह। असावित्यादिना। असौशब्दः श्रौतोऽव्ययत्वेन नेयो रूपसामान्यं शुक्लकृष्णादिना विशेषेण संयोज्योच्यते रूपव्याकरणवाक्ये नेत्याह; तथेत्यादिना। अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्तमित्येतत्सुप्तप्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति। तदिदमिति। तद्वेत्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्य्यमुक्तमिदानीं प्रवेशवाक्यस्यसमशब्दापेक्षितमर्थमाह। यदर्थ इति। काण्डद्वयात्मनो वेदस्यारम्भो यस्य परस्य प्रतिपत्त्यर्थो विज्ञायते। कर्म्मकाण्डं हि स्वार्थानुष्ठानाहितचित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगीष्यते। ज्ञानकाण्डन्तु साक्षादेव तत्नोपयुज्यते सर्व्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति च श्रूयते। स एष इह प्रविष्टो

व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदंरूप इति स एष इह प्रविष्टः ॥

वा नामास्येत्यसौ नामाय । तथेदमिति शुक्लकृष्णादीनामविशेषः । इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमस्येतीदंरूपः । तदिदमव्याकृतं वस्त्वेतर्ह्येतस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदंरूप इति । यदर्थः सर्व्वशास्त्रारम्भो यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाध्यारोपणा कृता यः कारणं सर्व्वस्य जगतो यदात्मके नामरूपे सलिलादिव स्वच्छान्मलमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते । यश्च ताभ्यां

देहादाविति योजना । सर्व्वस्याम्नायस्य ब्रह्मात्मनि समन्वयमुक्त्वा तत्र विरोधसमाधानार्थमाह । यस्मिन्निति । अध्यासस्य चतुर्विधख्यातीनामन्यतमत्वं वारयति । अविद्ययेति । तस्या मिथ्याज्ञानत्वेन सादित्वादनाद्यध्यासहेतुत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह । स्वाभाविक्येति । विद्याप्रागभावत्वमविद्याया व्यावर्त्तयति । कर्त्रिति । न हि तदुपादानत्वमभावस्य सम्भवति नचोपादानान्तरमस्तीति भावः । अन्वयस्तु सर्व्वत्र यच्छब्दस्य पूर्ववद्द्रष्टव्यः । आत्मनि कर्तृत्वाध्यासस्याविद्याकृतत्वोक्त्या समन्वये विरोधः समाहितःसम्प्रत्यध्यासकारणसोक्तत्वेऽपि निमित्तोपादानभेदं साङ्ख्यवादमाशङ्क्योक्तमेव कारणं तद्भेदनिराकरणार्थं कथयति । यः कारणमिति । श्रुतिस्मृतिवादेषु परस्य तत्कारणत्वं प्रसिद्धमिति भावः । नामरूपात्मकस्य द्वैतस्याविद्याविद्यमानदेहत्वाद्विद्यापनोद्यत्वं सिध्यतीत्याह । यदात्मकेति । व्याकर्त्तुरात्मन स्वभावतः शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । सलिलादिति । व्याक्रियमाणयोर्नामरूपयोः स्वतोऽशुद्धत्वाद्दृष्टान्तमाह । मलमिवेति । यथा फेनादि जलोत्थं तन्मात्रमेव तथा ज्ञातब्रह्मोत्थं जगद् ब्रह्ममात्रं तज्ज्ञानबाध्यञ्चेति भावः । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमपि वस्तु न स्वतोऽज्ञाननिवर्त्तकं केवलस्य तत्साधकत्वात् । वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यारूढन्तु तथेति स-

नामरूपाभ्यां विलक्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः स एषोऽव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्व्वन् ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु देहेष्विह कर्म्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सु प्रविष्टः ॥

नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तं कथमिदानीमुच्यत पर एव त्वात्माऽव्याकृतं व्याकुर्व्वन्निह प्रविष्ट इति । नैष दोषः । परस्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वादाक्षिप्तनियन्तृकर्तृक्रियानिमित्तं हि जगदव्याकृतं व्या-

---

न्वानो ब्रूते । यश्चेति । आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रुतिमाश्रित्याह । ताभ्यामिति ॥ नामरूपात्मक-
तासंसर्गित्वादेवनित्यशुद्धत्वं अशुद्धेर्द्वैतसंबन्धाधीनत्वात्तत्राविद्या मयो-
[illegible]
भिप्रेत्य संबन्धं निषेधति । बुद्धेति ॥ तस्मादेव दुःखाद्यनर्था-
संसर्गित्वमाह । मुक्तेति ॥ विद्यादशायां शुद्ध्यादिसद्भावेऽपि बन्धावस्थायां [illegible]
नैवमिति चेन्नेत्याह । स्वभाव इति । अव्याकृतवाक्योक्तमनूद्य परमा-
त्मानं परामृशति । स इति ॥ तमेव कार्य्यस्थं प्रत्यञ्चं निर्दिशति ! एष
इति । आत्मा हि स्वतो नित्यशुद्धत्वादिरूपोऽपि स्वाविद्यावशान्नाम-
रूपे व्याकरोतीति तत्सर्जनस्याविद्यामयत्वं विवक्षित्वाह । अव्याकृत इति
तयोरात्मना व्याकृतत्वे तदतिरेकेणाभावः फलतीति मत्वा विशिनष्टि ।
आत्मेति ॥ जनिमन्मात्रमिह शब्दार्थं कथयति । ब्रह्मादीति । तत्रैव
दुःखादिसंबन्धो नात्मनोति मन्वानो विशिनष्टि । कर्मेति । ब्रह्मात्मैक्ये
पदद्वयसामानाधिकरण्याधिगते हेतुमाह । प्रविष्ट इति ।
परमात्मा स्रष्टा सृष्टे प्रविष्टो जगतीत्यादिष्टमाक्षिपति । नन्विति ।
पूर्व्वापरविरोधं समाधत्ते । नेत्यादिना । व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगा-
ज्जगत्कर्तृत्वविवक्षितत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह । आक्षिप्तेति । उच्यते वस्तुः
स्वयमेवेति कर्म्मकर्त्तरि लकारो व्याकरणलौकिकापेक्षया सत्येव कर्त्तरि निर्व-

क्रियतेत्यवोचाम । इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्च व्याकृत-शब्दस्य यथेदं जगन्नियन्त्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेष-वद्व्याकृतं । तथाऽपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृत । व्याकृताव्याकृतमात्रन्तु विशेषो दृष्टश्च लोके विवक्षातः शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्य इति कदाचि-द्ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम आगत इति कदाचिदुभयविवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयो-गो भवति ग्रामञ्च न प्रविशेदिति यथा । तद्वदिहापि जगदिदमव्याकृतं व्याकृतञ्चेत्यभेदविवक्षायामात्मानात्म-नोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मक-मिति केवलजगद्व्यपदेशस्तथा महानज आत्माऽस्थूलोऽ नणुः स एष नेति नेत्यादि केवल आत्मव्यपदेशः ॥

च्छतीति भावः । अव्याकृतशब्दस्य नियन्त्रादियुक्तजगद्वाचित्वे हेत्वन्तरमाह । इदंशब्देति । कथमुक्तसामानाधिकरण्यमात्रादव्याकृतस्य जगतो नियन्त्रादियुक्तत्वं तत्राह । यथेति । नियन्त्रादीत्यादिशब्देन कर्तृकरणादिग्रहणं । निमित्तादीत्यादिपदेनोपादानमुच्यते । विमतं नियन्त्रादिसापेक्षं कार्य्यत्वात्सम्मतिमच्चर्वदित्यर्थः । कस्तर्हि प्रागवस्थे सम्प्रतितने च जगति विशेषस्तत्राह । व्याकृतेति । कथम्पुनरव्याकृतेन जगद्वाचिना परो गृह्यते । एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायोगादत आह । दृष्टश्चेति । उक्तमेव स्फुटयति । कदाचिदिति । उभयविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदि-ति । इहेत्यव्याकृतवाक्योक्तिः । निवासमात्रविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्यापि दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । निवासिजनमात्रविवक्षया तत्प्रयोगस्यापि दार्ष्टान्तिकं कथयति । तथा महानिति ।

ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं सर्व्वतो व्याप्तं सर्व्वदा जगत् कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते। अप्रविष्टो हि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते। यथा पुरुषेण ग्रामादिर्नाकाशेन किञ्चिन्नित्यप्रविष्टत्वात्पाषाणे सर्पादिवद्धर्म्मान्तरेणेति चेद्यथापि स्यान्नपरं आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश किन्तर्हि तत्स्थ एव धर्म्मान्तरेणोपजायते तेन प्रविष्ट इत्युपचर्य्यते यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः सर्पो नारिकेले वा तोयं न तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः। यः स्रष्टा स भावान्तरमनापन्न एव कार्य्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते। यथा

अव्याकृतवाक्ये परस्य प्रकृतत्वात्तस्य प्रवेशवाक्ये सयच्छेन परामृष्टस्य सृष्टे कार्य्ये प्रवेश उक्तस्तञ्च प्रकारान्तरेणाक्षिपति। नन्विति। कथमिति सूचितामनुपपत्तिमेव स्फुटयति। अप्रविष्टो हीति। दृष्टान्तादष्टम्भेन प्रवेशवादी शङ्कते। पाषाणेति। तदेव विवृणोति। अथापीत्यादिना परस्य परिपूर्णस्य क्वचित्प्रवेशाभावे ऽपीति यावत्। तच्छब्दः सृष्टकार्य्यविषयः। धर्म्मान्तरं जीवाख्यं। दृष्टान्तं व्याचष्टे। यथेति। पाषाणाद्यान्तः सर्पादिस्तत्र प्रविष्ट इति शङ्कापोहार्थं सहजं विशेषणं। सर्पादेरन्नादिरूपेण स्थितभूतपञ्चकपरिणामत्वात्तत्र सहजत्वं पाषाणादौ यानि भूतानि स्थितानि तेषां परिणामः सर्पादिस्तद्रूपेण तत्र भूतानामनुप्रवेशवदपरिच्छिन्नस्यापि परस्य जीवाकारेण बुद्ध्यादौ प्रवेशसिद्धिरित्यर्थः। आचेप्ता ब्रूते! नेति। तदेव स्फुटयति। यः स्रष्टेति। ननु तक्षणिर्मिते वेश्मनि ततो ऽन्यस्यापि प्रवेशो दृश्यते। तथा परेण सृष्टे जगत्यन्यस्य प्रवेशो भविष्यति नेत्याह। यथेति। पाषाणसर्पन्यायेन कार्य्यस्यस्यैव परस्य जीवाख्ये परिणामे तत्सृष्ट्वेत्यादिस्मरणमनुपपन्नमिति व्यतिरेकं दर्शयति। नत्विति। अस्तु तर्हि परस्य मार्जारादिवत्पूर्व्वावस्थात्यागेनावस्थानान्तरसंयोगात्मा प्रवेशो नेत्याह।

भुक्त्वा गच्छतीति भुजिगमिक्रिययोः पूर्व्वापरकालयोरितरेतरविच्छेदोऽविशिष्टस्य कर्त्ता तद्वदिहापि स्यान्नतु तत्स्थस्यैव भावान्तरोपजनन एतत्सम्भवति। न च स्थानान्तरेण वियुज्यस्थानान्तरसंयोगलक्षणः प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः। सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेन्न। दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषो निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतिभ्यः। सर्व्वव्यपदेश्यधर्म्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च। प्रतिबिम्बप्रवेशवदिति चेन्न। वस्त्वन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः। द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत्। न। अनाश्रितत्वान्नित्यपरतन्त्रस्यैवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उपचर्य्यते। न तु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते। फले वीजवदिति चेन्न। सावयवत्ववृद्धिक्षयो-

न चेति निरवयवो ऽपरिच्छिन्नश्चात्मा तस्य स्थानान्तरेण वियोगं प्राप्य स्थानान्तरेण सह संयोगलक्षणो यः प्रवेशः स सावयवे परिच्छिन्ने च मार्जारादौ दृष्टप्रवेशसदृशो न भवतीति योजना। वियुज्येति पाठे तु स्फुटैव योजना। प्रवेशश्रुत्या निरवयवत्वासिद्धिं शङ्कते। सावयव इति। प्रवेशश्रुतेरन्यथोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्नैवमिति परिहरति। नेत्यादिना। अमूर्त्तत्वं निरवयवत्वं। पुरुषत्वं पूर्णत्वं। प्रकारान्तरेण प्रवेशोपपत्तिं शङ्कते। प्रतिबिम्बेति। आदित्यादौ जलादिना सन्निकर्षादिसम्भवात्प्रतिबिम्बाख्यप्रवेशोपपत्तिः। आत्मनि तु परस्मिन्नसङ्गेऽनवच्छिन्ने केन चिदपि तदभावान्न यथोक्तप्रवेशसिद्धिरित्याह। न वस्त्वन्तरेणेति। प्रकारान्तरेण प्रवेशं चोदयति। द्रव्य इति। परस्यापि कार्य्ये प्रवेश इति शेषः।

गुणापेक्षया परस्य वैलक्षण्यन्दर्शयन्परिहरति। नेत्यादिना। स्वातन्त्र्यश्रवणमेष सर्व्वेश्वर इत्यादिपनसादिफले वीजस्य प्रवेशवत्कार्य्ये परस्य प्रवेशः स्यादिति शङ्कित्वा दूषयति। फल इत्यादिना। विनाशादी-

त्पत्तिविनाशादिधर्म्मवत्त्वप्रसङ्गात्। न चैवं धर्म्मवत्त्वं ब्रह्मणो ऽजोऽजर इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात्। अन्य एव संसारी पारच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेन्न। सेयं देवतैक्षतेत्यारभ्य नामरूपे व्याकरवाणीति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः। तथा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्स एतयेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यत। सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि पुरश्चक्रे रूपमिति च मन्त्रवर्णान्न परादन्यस्य प्रवेशः। प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमिति चेत्। न। एको देवो बहुधा सन्निविष्टः एकःसन्बहुधा विचार त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्ट एको देवः सर्वभूतेषु

त्यादिशब्देनानात्मत्वानीश्वरत्वादि गृह्यते। प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे। न चेति। जन्मादीनां धर्म्माणां धर्म्मिणो भिन्नत्वाभिन्नत्वासम्भवादिन्यायः। बीजफलयोरवयवावयवित्वं। पाषाणसर्पयोराधाराधेयतेत्यपुनरुक्तिः। परस्य सर्व्वप्रकारप्रवेशासम्भवे श्रुतेरालम्बनं वाच्यमित्याशङ्क्य पूर्व्वपक्षमुपसंहरति। अन्य एवेति। जगतो हि परः स्रष्टेति वेदान्तमर्य्यादा स्रष्टैव च प्रवेष्टा प्रविश्य व्याकरवाणीति प्रवेशव्याकरणयोरेककर्तृत्वश्रुतेस्तस्मात्परस्मादन्यस्य प्रवेशो न युक्तिमानिति सिद्धान्तयति। नेत्यादिना। तत्रैव तैत्तिरीयश्रुतिं संवादयति। तथेति। ऐतरेयश्रुतिरपि यथोक्तमर्थमुपोद्बलयतीत्याह। स एतमेवेति। श्रीनारायणाख्यमन्त्रमपि अत्रानुकूलयति। सर्व्वाणीति। वाक्यान्तरमुदाहरति। त्वं कुमार इति। अत्रैव वाक्यशेषस्यानुगुण्यं दर्शयति पुर इति। उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्य्यमाह। न परादिति। परस्य प्रवेशे प्रविष्टानां मिथो भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि नानात्वप्रसक्तिरिति शङ्कते। प्रविष्टानामिति। न

गूढः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुतिभ्यः प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु तावत्प्रविष्टानां संसारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य ससारित्वमिति चेत् न। अशनायाद्यत्ययश्रुतेः। सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेति चेत्। न। न लिप्यते शोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेः। प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत्। न। उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेर्न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञात्रित्यादिश्रुतिभ्योऽनात्मविषयं विज्ञानं। किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपायात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितो दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमि-

---

परस्यानेकत्वमेकत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति। नेत्यादिना। विचार विचचारेति-यावत्। परस्य प्रवेशे नानात्वप्रसङ्गं प्रत्याख्याय दोषान्तरञ्चोदयति। प्रवेश इति तेषां संसारित्वेऽपि परस्य किमायातन्तदाह। तदनन्यत्वादिति। श्रुत्यवष्टम्भेन दूषयति। नेति। अनुभवमनुसृत्य शङ्कते। सुखीति। नासंसारित्वमिति शेषः।

गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह। नेति। आगमो हि परस्यासंसारित्वे मानं त्वयोच्यते। स चाध्यक्षविरुद्धोऽस्वार्थे न मानं न च वैपरीत्यम्। ज्येष्ठत्वेन बलवत्त्वादिति शङ्कते। प्रत्यक्षादीति। शङ्किते पूर्व्ववादिनि स्वाशयमाविष्कुर्वति सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमाह। नोपाधीति। उपाधिरन्तःकरणं तदाश्रयत्वेन जनितो विशेषश्चिदाभासस्तद्गतदुःखादिविषयत्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्तेनात्मन्यसंसारित्वागमस्य न विरोधोऽस्तीत्यर्थः। किञ्च प्रत्यक्षादीनामनात्मविषयत्वादात्मविषयत्वाच्चागमस्य भिन्नविषयतया नानयोर्मिथो विरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यात्मनोऽध्यक्षाविषयत्वे श्रुतीरुदाहरति। न दृष्टेरिति। सुख्यहमित्यादि प्रतिभासस्य तर्हि का गतिरित्या-

ति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारान्नान्यदतोऽस्ति द्रष्टित्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्म्मत्वं आत्मनस्तु कामायेत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न । यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात्तत्केन कं पश्येन्नेह नानास्ति किञ्चन तत्र को मोहः कः शोक इत्यादि विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्म्मत्वं । तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

शङ्का पूर्वोक्तमेव स्मारयति । किन्त्वीति । बुद्ध्यादिरुपाधिस्तत्रात्मप्रतिच्छाया तत्प्रतिबिम्बस्तद्विषयमेव सुख्यहमित्यादि विज्ञानमिति योजना । आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वन्तरमाह । अयमिति । अयं देहोऽहमिति हश्येन द्रष्टुस्तादात्म्याध्यासदर्शनाद्दृश्यविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वान्न केवलस्यात्मनो दुःखादिसंसारोऽस्तीत्यर्थः । किञ्चास्थूलादिविशेषणमक्षरं प्रकृत्य तस्यैव प्रत्यगात्मत्वं दर्शयन्ती श्रुतिरात्मनः संसारित्वं वारयतीत्याह । नान्यदिति । किञ्च पादयोर्दुःखं शिरसि दुःखमिति देहावयवावच्छिन्नत्वेन तत्प्रतीतेस्तद्धर्म्मत्वनिश्चयान्नात्मनि संसारित्वं प्रामाणिकमित्याह ।। देहेति । श्रुतिवशादात्मनः संसारित्वं शङ्कते । आत्मनस्त्विति । सुखं तावदात्माश्रयमात्मनस्तु कामायेति सुखसाधनस्यात्मार्थत्वश्रुतेरतस्तदविनाभूतं दुःखमपि तत्रेत्यात्मन्यसंसारित्वमयुक्तमित्यर्थः । आविद्यसंसारित्वानुवादेनात्मनोऽनतिशयानन्दत्वप्रतिपादकमात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यमिति मत्वाह । नेति । तदाविद्यसंसारानुवादीत्यत्र गमकमाह । यत्रेति । अनेन हि वाक्येनाविद्यावस्थायामेवात्मार्थत्वं सुखादेरभ्युपगम्यते । अतो न तस्यात्मधर्म्मत्वमित्यर्थः । आत्मनि संसारित्वस्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि गमकमाह । तक्केनेति आत्मनोऽसंसारित्वे विद्वदनुभवमनुकूलयितुं च शब्दः । तर्कशास्त्रप्रामाण्यादात्मनः संसारित्वमिति शङ्कते । तार्किकेति । बुद्ध्यादिचतुर्दशगुणवानात्मेति तार्किकसमयस्तेन विरोधात्तस्या-

चेन्न। युक्त्याप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः। न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेष्यत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वादाकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न। एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। न हि सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते। तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वादिषय्यभावप्रसङ्गः॥

संसारित्वमयुक्तं। तर्काविरुद्धो हि सिद्धान्तो भवतीत्यर्थः। सर्व्वतर्काविरोधो वा कतिपयतर्काविरोधो वा सिद्धान्तः। नाद्यः। तार्किकादिसिद्धान्तस्यापि मिथो वैदिकतर्कैश्च विरोधादसिद्धिप्रसङ्गात्। द्वितीये तु श्रौततर्काविरोधादात्मासंसारित्वसिद्धान्तोऽपि सिद्धेरित्यभिसन्धायाह। न युक्त्यापीति। किञ्च दुःखादिरात्मधर्म्मो न भवति वेद्यत्वाद्रूपादिवदित्याह। न हीति प्रत्यक्षाविषयत्वोक्त्या प्रतीचस्तद्विषयदुःखाविशेष्यत्वमयुक्तं। प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः शब्दाकाशयोरिव दुःखात्मनोरपि गुणगुणित्वसम्भवादिति शङ्कते। आकाशस्येति। यत्र धर्म्मधर्म्मिभावस्तत्रैकज्ञानगम्यत्वं दृष्टं यथा शुक्लो घट इति तद्व्यापकं व्यावर्त्तमानं दुःखात्मनो धर्म्मधर्म्मित्वं व्यावर्त्तयति। शब्दाकाशयोरपि गुणगुणिभावो नास्माकं सम्मतः। शब्दतन्मात्रमाकाशमिति स्थितेरित्याशयेनाह। नैवेति। कथन्तदनुपपत्तिस्तत्राह। न हीति। नित्यानुमेयस्येति जरत्तार्किकमतानुसारेण साङ्ख्यसमयानुसारेण वोक्तं। आधुनिकं तार्किकम्मत्याह। तस्य चेति। सुखादिवदात्मनोऽपि प्रत्यक्षेण विषयीकारे सत्येकस्मिन्देहे तदैक्यसम्मतेरात्मान्तरस्य तत्रायोगादेकत्र भोक्तृद्वयानिष्टेः पुरुषान्तरस्यान्यस्मात्प्रत्यक्षत्वात्तद्द्रष्टृभावादात्मादृश्यत्वासिद्धिरित्यर्थः।

एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न। युगपदसम्भवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च। एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तं। प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वेनानुमानं। दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिसामानाधिकरण्याच्च मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्वविक्रियावत्वानित्यत्वप्रसङ्गात्। न ह्यविकृत्य

दीपस्य स्वव्यवहारहेतुत्वेन विषयविषयित्ववदेकस्यैवात्मनो द्रष्टृदृश्यत्वसिद्धेर्द्रष्टृभावो नास्तीति शङ्कते। एकस्यैवेति। आत्मनो विषयविषयित्वं कात्स्न्र्येनांशाभ्यां वा। आद्येऽपि युगपत्क्रमेण वा। नाद्य इत्याह। न युगपदिति। क्रियायां गुणत्वं कर्त्तृत्वं तत्र प्राधान्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रियां प्रत्येकस्य साकल्येन गुणप्रधानत्वायोगान्नैवमित्यर्थः। न द्वितीयः। एकभावेऽन्याभावादिति मत्वा कल्पान्तरमुत्थाप्याह। आत्मनीति। एतेन प्रदीपदृष्टान्तोऽपि प्रतिनीतस्तस्यांशाभ्यां तद्भावे प्रकृतानानुकूलत्वात्। ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साकल्येन ग्राह्यग्राहकत्वमुपयान्ति तथा त्वदात्मनोऽपि स्यात्तत्राह। एतेनेति। एकस्योभयत्वनिरासेनेत्यर्थः। मा भूत्प्रत्यक्षमागमिकं पारिभाषिकं वात्मनः संसारित्वं। आनुमानिकं तु भविष्यति दुःखादि क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपादिवदित्याश्रये सिद्धे परिशेषादात्मनस्तदाश्रयत्वादित्याशङ्क्याह। प्रत्यक्षेति। न हि मिथोविरुद्धयोर्गुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादेश्च साभासबुद्धिस्थत्वात्पारिशेष्यासिद्धिरित्यर्थः। साभासान्तःकरणनिष्ठं दुःखादीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं सिद्धसाधनमित्याशङ्क्य दुःख्यहमित्यादिप्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणत्वादुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यतया परिशेषासिद्धिरित्याह। दुःखस्येति। यत्र रूपादिमति देहे दाहच्छेदादि दृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलम्भान्नात्मनस्तद्वत्त्वमिति हेत्वन्तरमाह। रूपादीति। यत्त्वात्ममनःसंयोगदात्मनि बुद्ध्यादयो नव वैशेषिका गुणा भवन्तीति तद्दूषयति। संयोगेति। दुःखस्यात्मनि

संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्नपयन्वा दृष्टः क्वचित्। न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचिदनित्यगुणाश्रयं वा नित्यं। न चाकाश आगमवादिभिर्नित्यतयावगम्यते। न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेर्नित्यमेवेति चेन्न। द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानु-

---

मनःसंयोगजत्वेऽभ्युपगतेऽपि मनोवदात्मनः संयोगित्वात्सावयवत्त्वादिप्रसङ्गादात्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः। तत्र संयोगित्वेन सक्रियत्वं साधयति। न हीति। सम्प्रति सक्रियत्वेन सावयवत्वं प्रतिपादयति। न चेति। यद्वा दुःखाद्यात्मनो विक्रियेति कैश्चिदिष्टत्वात्तस्य सक्रियत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याह। न चेति। आत्मा न परिणामी निरवयवत्त्वान्नभोवदिति भावः। किञ्चात्मा न गुणी नित्यत्वात्सामान्यवदित्याह। अनित्येति। नित्यं पश्याम इति शेषः। वा शब्दो नञनुकर्षार्थः। आकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याह। न चेति। आकाशस्य नित्यत्वं चेदात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति सूचयितुमागमवादिभिरित्युक्तं। परमाण्वादौ व्यभिचारमाशङ्क्याह। न चान्य इति। न तावदणवः सन्ति त्र्यणुकेतरसत्त्वे मानाभावाद्दिगाकाशेऽन्तर्भवन्ति कालस्तु सर्वे निमेषा जज्ञिरे इत्यादिश्रुतेरुत्पत्तिमात्मनोऽप्यजन्मत्वं श्रुतिप्रसिद्धमतो न क्वचिद्व्यभिचार इति भावः। यस्मिन्विक्रियमाणे तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते तदपि नित्यमिति न्यायेन परिणामवादी शङ्कते। विक्रियमाणमिति। तत्प्रत्ययस्तदेवेदमिति प्रत्ययः। विक्रियां वदता द्रव्यस्यावयवान्यथात्वं वाच्यं। तदेव तस्यानित्यत्वं अत्यन्ताभावस्य प्रामाणिकत्वे दुर्वचत्वादिति परिहरति। न द्रव्यस्येति। आत्मनः सक्रियत्वं सावयवत्वं वाऽस्तु तथापि नानित्यत्वमिति स्याद्वादी शङ्कते। सावयवत्वेऽपीति। यत्सावयवं तदवयवसंयोगकृतं यथा पटादि। तथा सति संयोगस्य विभागावसानत्वाद-

पपत्तेः। सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न। सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः॥

वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेन्नानुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य। तस्मान्नात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः। परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेन्नाविद्याऽध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात्। आत्मनि प्रकृतसङ्ख्यापूरणभ्रमापोहवत्कल्पितदुःखात्माभ्युपगमाच्च। जलसूर्य्यादिप्रतिविम्बवदात्मप्रवेशश्च प्रतिविम्बवद्व्याकृते कार्य्ये उपलभ्यत्वं। प्रागुत्पत्तेरनुपलब्ध आत्मा पश्चात्कार्य्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेरन्तरुपलभ्यमानः सूर्य्यादिप्रतिविम्बवज्जलादौ कार्य्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते। स एष इह प्रविष्टः।

वयवविभागे द्रव्यनाशोऽवश्यम्भावीति दूषयति। न सावयवस्येति। यत्सावयवं तदवयवसंयोगपूर्व्वकमिति न व्याप्तिः।

सावयवेष्वेव वज्रादिष्ववयवसंयोगपूर्व्वकत्वे प्रमाणाभावादिति शङ्कते। वज्रादिष्विति। विमतमवयवसंयोगपूर्व्वकं सावयवत्वात्पटवदित्यनुमानेन परिहरति। नानुमेयत्वादिति। आत्मनो मनःसंयोगजन्यदुःखादिगुणत्वे सावयवत्वसक्रियत्वानित्यत्वादिप्रसङ्गम्प्रतिपाद्य प्रकृतमुपसंहरति। तस्मादिति। आत्मनोऽनर्थध्वंसार्थं शास्त्रारम्भान्यथानुपपत्त्या संसारितेत्यर्थापत्त्या शङ्कते। परस्येति। अविद्याविद्यमानमात्मस्यमनर्थभ्रमं निराकर्त्तुं तदारम्भः सम्भवतीत्यन्यथोपपत्त्या समाधत्ते। नाविद्येति। पदस्यैवाविद्याकृतसंसारित्वभ्रान्तिध्वंसार्थं शास्त्रमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति। आत्मनीति। यत्तु परस्माद्दुःखित्वमन्यस्य दुःखिनोऽसत्त्वन्तत्राह। कल्पितेति। न तावत्परस्मादन्यो दुःखी नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः स पुनरनाद्य-

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् स एतमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यत। सेयं देवतैक्षत। हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्येवमादिभिः। न तु सर्वगतस्य निरवयवस्य दिग्देशकालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते। न च परावात्मनो ऽन्योऽस्ति नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ इत्यादिश्रुतेरित्यवोचाम। उपलब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानामुपलब्धेः। पुरुषार्थश्रवणादात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवद्ब्रह्मविदाप्नोति परं। स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्याचार्य्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिभ्यः। ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं।

निर्वाच्या स्वानसम्बन्धात्तज्जन्यबुद्ध्यादिभिरैक्याध्यासमापन्नः संसरति। तथाच कल्पिताकारद्वारा दुःखिनः परस्यात्मनो ऽङ्गीकारान्नार्थापत्तेरुत्थानमित्यर्थः। परस्य प्रवेशे प्राप्तां दोषपरम्परां पराकृत्य तत्प्रवेशस्वरूपं निरूपयति। जलेति। यथा जले सूर्य्यादेः प्रतिबिम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते। तथात्मनोऽपि सृष्टे कार्य्ये काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः। अनवच्छिन्नाद्वयचिद्वस्तुनो वस्त्वन्तरेण सन्निकर्षासम्भवान्न प्रतिबिम्बाख्यप्रवेशः सम्भवतीत्याशङ्क्य वस्त्वन्तरकल्पनया कल्पितसन्निकर्षाद्यादाय प्रतिबिम्बपक्षं साधयति। आत्मेति तदेव प्रपञ्चयति। प्रागुत्पत्तेरित्यादिना। स्वाभिप्रेतं प्रवेशं प्रतिपाद्य परेष्टं प्राचष्टे। नत्विति। कुतश्चिद्दिशो देशात्कालाच्चापक्रमणेन दिगन्तरे देशान्तरे कालान्तरे च प्राप्तिलक्षण इति यावत्। यत्तु परस्मादन्यस्य प्रवेष्टृत्वमिति तत्राह। न चेति। अथेदं प्रवेशादि वस्तुतो विद्यमानमस्तु किमित्याविद्यं कल्प्यते तत्राह। उपलब्धीति। आत्मज्ञानार्थत्वेन प्रवेशादीनां कल्पितत्वात्तद्वाक्यानां न स्वार्थे

तद्वाग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं तत इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। भेददर्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः। तस्मात्कार्य्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्युपचर्य्यते॥

आनखाग्रेभ्यो नखाग्रमर्य्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते। तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह। यथा लोके क्षुरधाने क्षुरो धीयते ऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्कराधाने क्षुरोऽन्तःस्थो यथोपलभ्यते ऽवहितः प्रवेशितः स्याद्यथा वा विश्वम्भरोऽग्निर्विश्वस्य भरणाद्विश्वम्भरः कुलाये नीडे ऽग्निः काष्ठादाववहितः स्यादित्यनुवर्त्तते तत्र हि स मथ्यमान उपलभ्यते। यथा च क्षुरः क्षुरधानैकदेशे ऽवस्थितो

पर्य्यवसानमित्यर्थः। फलवत्सन्निधावफलन्तदङ्गमिति न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति। उपलब्धेरित्यादिना। ततःशब्दो भक्तियोगपरामर्शी तदित्यात्मज्ञानमुच्यते। तस्याग्र्यत्वं साधयति। प्राप्यते हीति। सृष्ट्यादिवाक्यानामैक्यज्ञानार्थत्वे हेत्वन्तरमाह। भेदेति। कल्पितं प्रवेशं प्रतिपादितमुपसंहरति। तस्मादिति।

का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्य्यादेत्याशङ्काह। आनखाग्रेभ्य इति। सम्भवति मर्य्यादान्तरे किमिति प्रवेशस्येयमेव मर्य्यादेत्याशङ्क्याह। नखाग्रेति। दृष्टान्तद्वयमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थापयति। तत्रेति। प्रवेशाधारो देहादिः सप्तम्यर्थः। प्रथमोदाहरणप्रतीकोपादानं। यथेति। तद्व्याचष्टे लोक इति। तत्र प्रवेशितत्वं क्षुरस्य कथं सिद्धमत आह। अन्तःस्थ उपलभ्यत इति। विश्वम्भरस्याग्निविषयत्वं व्युत्पादयति। विश्वस्येति। तस्य तद्भर्त्तृत्वं महाभूतत्वाज्जाठरत्वाद्वा द्रष्टव्यं काष्ठादावग्नेरवहितत्वे युक्ति-

स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलायं तन्न पश्यन्ति।
कृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति ॥

यथा चाग्निःकाष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थित एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा। तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान्दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते। तस्मात्तत्रैवं प्रविष्टं तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यन्ति नोपलभन्ते।

नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयं तन्न पश्यन्तीति दर्शनस्याप्रकृतत्वान्नैष दोषः। सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनं। रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य

माह। तत्रेति। दृष्टान्तद्वये विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह। यथेत्यादिना। आत्मनो जाग्रत्स्वप्नयोर्देहे द्वयी वृत्तिः स्वापे तु सामान्यवृत्तिरेव तत्रावान्तरविभागमाह। तत्र हीति। अवस्थाद्वयं सप्तम्यर्थः। न केवलं विशेषवृत्तिरेव तदोपलब्धा किन्तु सामान्यवृत्तिश्चेति चकारार्थः। अवस्थान्तरे सैवेत्यपि तस्यैवार्थः। वाक्यान्तरमवतारयितुं भूमिकामाह। तस्मादिति। यस्मादुभयी वृत्तिरात्मनः शरीरे दृश्यते तस्मात्तत्रैव जलसूर्यवदविद्यया प्रविष्टोऽयमिति योजना। व्याकृताज्जगतः सकाशादात्मानं पृथक्कर्त्तुं तन्न पश्यन्तीति वाक्यं तद्व्याचष्टे। तमात्मानमिति। विशिष्टं पश्यन्तोऽपि केवलमात्मानं न पश्यन्तीति यावत्। चाक्षुषत्वनिषेधस्येष्टत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे। नोपलम्भ इति।

उक्तनिषेधमाक्षिपति। नन्विति। प्रतिषेध्यस्य प्राप्तिं दर्शयन्परिहरति। नेत्यादिना। तन्नामरूपाभ्यां स एष इत्यादिवाक्यानां ज्ञानार्थत्वे मानमाह। रूपमिति। विशिष्टस्य दर्शनेऽपि पूर्वस्यादर्शने हेतु-

वदन् वाक् पश्यꣳश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्म्मनामान्येव ॥

रूपं प्रति चक्षणायेति मन्त्रवर्णात्। तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह। अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्टः। कुतः पुनरकृत्स्नत्वमित्युच्यते। प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति। प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीत्युच्यते नान्यां क्रियां कुर्वन्। यथा लावकः पाचक इति। तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो हि सः॥

तथा वदन्क्रियां कुर्वन्वक्तीति वाक्पश्यंश्चक्षुश्चष्टे द्रष्टा चक्षुरिति शृण्वञ्शृणोतीति श्रोत्रं प्राणन्नेव प्राणो वदन्वागित्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रमित्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते। नाम-

---

क्तिरनन्तरवाक्यमित्याह। तत्रेति। प्रतिज्ञावाक्यार्थे स्थिते सतीति यावत्। तस्मात्तद्दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शनमिति शेषः। विशिष्टस्यापि पूर्णत्वमात्मत्वात्। अन्यथा प्राणनादिकर्तृत्वायोगादिति। शङ्कते। कुत इति। प्राणनादिक्रियाकर्त्ता प्राणादिभिः संहतत्वात्पूर्णो न भवतीत्युत्तरवाक्यैरुत्तरमाह। उच्यत इति। आत्मनि प्राणशब्दप्रवृत्तिमुपपादयति। प्राणनक्रियाकर्तृत्वादिति। तत्कर्तृत्वादात्मा प्राण उच्यते प्राणितीति व्युत्पत्तेरिति योजना। सदृष्टान्तमेवकारार्थमाह। नान्यामिति। एवकारार्थमनूद्य हेत्वर्थमुपसंहरति। तस्मादिति।

स्वापावस्थायां समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राणस्य व्यापारदर्शनात्प्राधान्यावगमात्प्राणन्नित्यादिवाक्यमादौ व्याख्याय क्रियाशक्तित्वेन प्राणसाधर्म्याद्वाचो वदन्नित्येतत्पूर्वकमुत्तरवाक्यानि व्याचष्टे। तथेत्यादिना। प्राणनवदनाभ्यामनुक्तकर्म्मेन्द्रियव्यापारमुपलक्ष्य वाक्यद्वयतात्पर्यमाह।

रूपविषयत्वाद्विज्ञानशक्तेः। नहि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति। तयोश्चोपलम्भकरणं चक्षुः श्रोत्रे क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी। तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ वाक्करणं। तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि सर्व्वेषामुपलक्षणार्थां वाक्। एतदेवहि सर्व्वं व्याकृतं त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म्मेति हि वक्ष्यति। मन्वानो मनो मनुत इति ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं मनः मनुतेऽनेनेति पुरुषस्तु कर्त्ता सन्मन्वानो मन इत्युच्यते। तान्येतानि प्राणादीन्यस्यात्मनः कर्म्मनामानि कर्म्मजानि नामानि कर्म्मनामा-

---

प्राणन्नेवेति। प्राणनागाद्युपाधिद्वारेणात्मनीति शेषः। दृष्टिश्रुतिभ्यामनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापारोपलक्षणं कृत्वानन्तरवाक्ययोस्तात्पर्य्यमाह। पश्यन्निति। चक्षुराद्युपाधिद्वारात्मनीति पूर्व्ववत्। उक्तबुद्धीन्द्रियव्यापाराभ्यामनुक्तं तद्व्यापारमुपलक्ष्यात्मनः प्रष्टृत्वादिपरिच्छेदो न सिध्यति। सम्बन्धं विनोपलक्षणादित्याशङ्क्याह। नामरूपेत्यादिना। प्रकाश्यप्रकाशकातिरिक्तज्ञेयाभावात्तदुपलम्भे च चक्षुःश्रोत्रयोरिव त्वगादेरपि करणत्वादेकार्थत्वरूपसम्बन्धादुपलक्षणसम्भवादात्मनः प्रष्टृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः। तथाप्युक्तकर्म्मेन्द्रियव्यापारेणानुक्ततद्व्यापारोपलक्षणादात्मनो न गन्तृत्वादिपरिच्छेदः सङ्गच्छते। विना सम्बन्धमुपलक्षणासिद्धेरित्याशङ्क्याह। क्रिया चेत्यादिना। सर्व्वा क्रिया नामरूपव्यङ्ग्या प्राणाश्रया च। तत्र प्राणाश्रयनामसन्निषयोच्चारणक्रियाव्यञ्जकत्वं वाचो हस्तादीनान्तदाश्रयादानादिव्यञ्जकता। तस्मादेकाश्रयक्रियाव्यञ्जकत्वयोगादुपलक्षणसम्भवादात्मनो गन्तृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः। मन्त्रिद्वयोर्ङ्गनोक्त्या समस्तसंसारस्य प्रतीत्यध्यासोऽत्र विवक्षित इत्याह। एतदेवेति। उद्भूतं यत्त्रयमेतच्छब्दार्थः। उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमनुकूलयति। त्रयमिति। आत्मा मन्वानः सन्मन इत्युच्यते। मनुत इति व्युत्पत्तेरिति वाक्यान्तरं व्याचष्टे। मन्वान इति। करणे प्रसिद्धस्य मनः-

स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत

न्येव न तु वस्तुमात्रविषयाणि। अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि। एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि ॥

स योऽतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकं प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकं मनसाऽयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति न स वेद न स जानाति ब्रह्म। कस्मादकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मादेष आत्मा अस्मात्प्राणनादिसमुदायादतः प्रविभक्त एकैकेन विशेषणेन विशिष्ट इतरधर्मान्तरानुपसंहाराद्भवति। यावदयमेवं वेद पश्यामि शृणोमि स्पृशामीति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद तावदञ्जसा कृत्स्नमात्मानं न वेद। कथम्पुनः पश्यन् वेदे-

---

शब्दस्य कथमात्मनि वृत्तिरित्याशङ्क्य व्युत्पत्तिभेदमाह। प्राणन्नेवेत्यादिना। आत्मादिशब्देभ्यो विशेषमाह। तानीति। कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि न भवन्तीत्येतदेव स्फुटयति। एवं हीति। प्राणादीनां कर्मनामत्वे स्थितेति यावत्। अवद्योत्यमानोऽपि न कृत्स्नो दृष्टः स्यादिति शेषः।

अकृत्स्नदर्शिनो ऽप्यात्मदर्शित्वमाशङ्क्याह। स य इति। आत्मोपासितुरात्मदर्शनासत्त्वमयुक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति। कस्मादित्यादिना। तस्माद्विशिष्टात्मदर्शी न ब्रह्मात्मत्वदर्शीति शेषः। उपास्तिर्ज्ञानमुपास्त इति जानाति न स्वभावादुपासनविद्याकृत्वात्। तथा च जानन्न जानातीति व्याहतिरित्याशङ्क्याह। यावदिति। य एवं वेदेत्येतदेव विवियते। पश्यामीत्यादिना। आकाङ्क्षापूर्वकं विद्याकृत्स्नमवतारयति। कथमिति। तत्र व्याख्येयं पदमादत्ते। आत्मेतीति। तद्व्याचष्टे। प्राणादीति। व्याख्येयमपदमादत्ते। आत्मेतीति। तद्व्याचष्टे। माया-

एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व्वे एकं भवन्ति ।

त्याह । आत्मेत्येव आत्मा इति ॥ प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि तानि यस्य स आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते । स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन्कृत्स्नो भवति । वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति । तथाच वक्ष्यति ध्यायतीव लेलायतीवेति । तस्मादात्मेत्येवोपासीत । एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणो भवति । कस्मात्कृत्स्न इत्याशङ्क्याह । अत्रास्मिन्नात्मनि हि यस्मान्निरूपाधिके जलसूर्य्यप्रतिबिम्बभेदा इवादित्ये प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्म्मजनामाभिधेया यथोक्ता ह्येते एकमभिन्नतां भवन्ति प्रतिपद्यन्ते अत आत्मेत्येवोपासीतेति ॥

दीति । । तस्मिन् दृष्टे पूर्व्वोक्तदोषराहित्यं दर्शयति । स तथेति । तद्विशेषणव्याप्तिद्वारेणेति यावत् । कथन्तत्तद्विशेषोपसंहारी तेन तेनात्मना तिष्ठन् कृत्स्नः स्यात्तत्राह । वस्तुमात्रेति । स्वतोऽस्य प्राणनादिसम्बन्धे सम्भवति किमित्युपाधिसम्बन्धेनेत्याशङ्क्याह । तथा चेति । आत्मनि सर्व्वोपसंहारवति दृष्टे पूर्व्वोक्तदोषाभावात्तं पश्यन्नेवात्मदर्शीत्युपसंहरति । तस्मादिति । यथोक्तात्मोपासने पूर्व्वोक्तदोषाभावे प्रागुक्तमेव हेतुं स्मारयति एवमिति । तस्यार्थं स्फोरयति । स्वेनेति । वाङ्मनसातीतेनाकार्य्यकारणेन प्रत्यग्भूतेनेति यावत् । आकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य्य व्याकरोति । कस्मादित्यादिना । । तस्माद्यथोक्तमात्मानमेवोपासीतेति शेषः । स्फुटैव द्योतको द्वितीयो हि शब्दः ।

आत्मेत्येवोपासीतेति नापूर्व्वविधिः । पक्षे प्राप्तत्वाद्य-त्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमय इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं वि-ज्ञानमुत्पादितं । तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयाना-त्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मिका वि-द्या निवर्त्तिता । तस्यां निवर्त्तितयां कामादिदोषा-नुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्तिः । पारिशेष्यादात्मचिन्तैव । तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यं । प्राप्तत्वात् । ति-ष्ठतु तावत् पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्या वेत्यपूर्व्वविधिः

विद्यासूत्रं विधिस्पर्शं विना विवक्षितेऽर्थे व्याख्यायां पूर्व्वविधिरय-मिति पक्षम्तत्राह । आत्मेत्येवेति । अत्यन्ताप्राप्तार्थो ह्यपूर्व्वविधिर्यथा स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति । नायं तथा पक्षे प्राप्तत्वादात्मोपा-सनस्य तस्य तत्प्राप्तिश्च पुरुषविशेषापेक्षया विचारावसाने स्पष्टीभविष्यती-त्यर्थः । इदानीमात्मज्ञानस्याविधेयत्वख्यापनार्थं वस्तुस्वभावालोचनया नित्य-प्राप्तिमाह । यत्साक्षादिति । उत्पाद्यतामुक्तश्रुतिभिरात्मविज्ञानं किन्तावि-तेत्याह । तत्रेति । कारकादीत्यादिपदं तदवान्तरभेदविषयं । नन्ववि-द्यायामपनीतायामपि रागद्वेषादिसद्भावाद्द्वैधी प्रवृत्तिः स्यान्न हि विद्द-विदुषोर्व्यवहारे कश्चिद्विशेषः पश्वादिभिश्चाविशेषादिति न्यायादत आह । तस्यामिति । बाधितानुवृत्तिमात्रान्न वैधीप्रवृत्तिरबाधिताभिमानमन्तरेण तदयोगादिति भावः । विदुषः सुषुप्तत्वं व्यावर्त्तयति । पारिशेष्या-दिति । श्रौतज्ञानात्पूर्व्वमपि सर्व्वासां चित्तवृत्तीनां जन्मनैवात्मचैतन्य व्यञ्जकत्वात्प्राप्तमात्मज्ञानं श्रौते तु ज्ञाने नास्त्यनात्मेति स्फुरणं । आत्मज्ञानमेवेति नित्यप्राप्तिमभिप्रेत्याह । तस्मादिति । अस्मिन् पक्ष इति नित्यप्राप्तत्वपक्षोक्तिः । अपूर्व्वविधिवादी शङ्कते । तिष्ठतु ताव-दिति । सर्व्वेषां स्वभावतो विषयप्रवणानीन्द्रियाणि नात्मज्ञानवार्ता

स्यात् ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वान्न स वेदेति विज्ञानं प्रस्तुत्यात्मेत्येवोपासीतेत्यभिधानाद्वेदोपासनशब्दयोरेकार्थतावगम्यते । अनेन ह्येतत्सर्व्वं वेदात्मानमेवावेदित्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञानमुपासनं तस्य चाप्राप्तत्वाद्विध्यर्हत्वं । न च स्वरूपान्वाख्याने पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मादपूर्व्वविधिरेवायं कर्म्मविधिसामान्याच्च । यथा यजेत जुहुयादित्यादयः कर्म्मविधयो नतैरस्यात्मेत्येवोपासीतात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशेषोऽवगम्यते । मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य ।

मपि स्वप्यन्ते तदत्यन्ताप्राप्तत्वादात्मज्ञाने भवत्यपूर्व्वविधिरिति भावः । त्रिविधस्याधिकारिणः शाब्दज्ञानं शब्दादेव सिद्धमिति कथमप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । ज्ञानेति । न खल्वत्र शाब्दज्ञानं विवक्षितं किन्तूपासनं नाम मानसं कर्म्म तदेव ज्ञानावृत्तिरूपत्वाज्ज्ञानमित्येकत्वे सत्यप्राप्तत्वाद्विधेयमित्यर्थः । तयोरेकत्वं विवृणोति । नेत्यादिना । अनेन ह्येतादौ वेदशब्दस्यार्थान्तरविषयत्वन्न स वेदेत्यत्रापि किन्न स्यादित्याशङ्क्याह । अनेनेति । उक्तश्रुतिभ्यो यद्विज्ञानं श्रुतं तदुपासनमेवेति योजना स योऽत एकैकमुपास्त इत्युपक्रमादात्मेत्येवोपासीतेत्युपसंहाराच्च न स वेदेत्यत्र तावद्वेदशब्दस्योपासनार्थत्वमेष्टव्यमन्यथोपक्रमोपसंहारविरोधात् । तथा चार्थैकरसासम्भवादुपासनमेव सर्व्वत्र वेदनं तच्च सर्व्वथैवाप्राप्तमिति तस्मिन्नपूर्व्वविधिः स्यादिति भावः । कुतश्च तस्मिन्नेष्टव्यो विधिरित्याह । न चेति । अतः प्रवर्त्तकोविधिरपेय इति शेषः । स चात्यन्ताप्राप्तविषयत्वान्नियमादिरूपो न भवतीत्याह । तस्मादिति । आत्मोपास्तिर्विधेयेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । कर्म्मविधीति । कर्म्मात्मज्ञानविध्योः शब्दानुसारेणाविशेषमभिदधाति । यथेत्यादिना । सम्प्रत्यर्थतोऽप्यविशेषमाह । मानसेति ।

यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्याद्या मानसी क्रिया विधीयते । तथात्मेत्येवोपासीत मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्याद्या क्रियैव विधीयते ज्ञानात्मिका । तथाऽवोचाम वेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति । भावनांशत्रयोपपत्तेश्च । तथा हि यजेतेत्यस्यां भावनायां किं केन कथमिति भाव्याद्याकाङ्क्षापनयकारणमंशत्रयमवगम्यते । तथोपासीतेत्यस्यामपि भावनायां विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत कथमुपासीतेत्यस्यामाकाङ्क्षायामात्मानमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्य्यशमदमोपरमतितिक्षादीतिकर्त्तव्यतासंयुक्त इत्यादिशास्त्रेणैव समर्प्यतेऽंशत्रयं ॥ यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः । एवमौपनिषदात्मोपासनप्र-

---

तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । यदि क्रिया विधीयते कथं ज्ञानात्मिकेति विशेष्यते तत्राह । तथेति । इतश्चात्मोपासनविधिरस्तीत्याह । भावनेति । वेदान्तेषु भावनापेक्षितांशत्रयोपपत्तिं विशदयितुं दृष्टान्तमाह । यथेति । भावनायां विधीयमानत्वे सतीति शेषः । प्रेरणाधर्मकशब्दव्यापारः स्वज्ञानकारणकः स्तुत्यादिज्ञानेतिकर्त्तव्यताकः पुरुषप्रयत्नभाव्यनिष्ठः शब्दभावनोच्यते । स्वर्गं यागेन प्रयाजादिभिरुपकृत्य साधयेदिति पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावनेति विभागः । दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । तथेत्यादिना । त्यागो निषिद्धकाम्यवर्जनं उपरमो नित्यनैमित्तिकत्यागः । तितिक्षादीत्यादिपदं समाधानादिसङ्ग्रहार्थमित्यंशत्रयमिति सम्बन्धः । शास्त्रं शान्तो दान्त इत्यादि । उक्तप्रकारमंशत्रयं अन्यदपि सुलभमिति वक्तुमादिपदं । विधियुक्तानां वेदान्तानां कार्य्यपर-

करणस्यात्मोपासनविध्युद्देश्यत्वेनैवोपयोगो नेति नेत्यस्थूलमेकमेवाद्वितीयमशनायाद्यतीत इत्येवमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलञ्च मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिर्वा ॥

अपरे वर्णयन्त्युपासनेनात्मविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं भावयेत्तेनात्मा ज्ञायतेऽविद्यानिवर्त्तकञ्च तदेव नात्मविषयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमित्येतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत । द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य सोऽन्वेष्टव्यः स जिज्ञासितव्य इत्यादीनि । नार्थान्तराभावात् ॥ न चास्तीत्येवोपासीतेत्यपूर्व्वविधिः कस्मादात्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थान्तरस्य कर्त्त-

---

त्वेऽपि तच्छेषानां तेषां वस्तुपरतेत्याशङ्क्याह । यथा चेति । विध्युद्देश्यत्वेन तच्छेषत्वेनेति यावत् । अस्थूलादिवाक्यानामारोपितद्वैतनिषेधेनाद्वयं वस्तुसमर्पयतां कथमुपास्तिविधिशेषत्वमित्याशङ्क्याह । नेत्यादिना । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मविदित्यादीनां फलार्पकत्वेनोपास्तिविध्युपयोगमभिप्रेत्याह । फलञ्चेति । मोक्षो ब्रह्मप्राप्तिः ।

आत्मोपासनं विधेयमिति पक्षमुक्त्वा पक्षान्तरमाह । अपर इति । तस्यानुपयोगमाशङ्क्याह । तेनेति । शब्दस्य ज्ञानस्यासंसृष्टापरोक्षात्मविषयत्वाभावमिति शब्देन हेतूकरोति । ज्ञानान्तरं वेदान्तेषु विधेयमित्यत्र मानमाह । एतस्मिन्निति । पक्षद्वये प्राप्ते प्रथमपक्षं प्रत्याह । नार्थान्तराभावादिति । तत्र नञर्थमेव स्वयं व्याचष्टे । न चेति । शाब्दज्ञानवतो विषयाभावान्न विधिः सम्भवत्यविद्यातत्कार्य्यनिवृत्तौ स्वयं फलावस्थत्वाच्चेत्यर्थः । हेतुभागं प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति । कस्मादित्यादिना । आत्मोपदेशेनानात्मनिषेधद्वारा वाक्योत्थज्ञानातिरेकेणेति

व्यस्य मानसस्य वाह्यस्याभावात् । तत्र हि विधेः साफल्यं । यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादौ । न हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानं । तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि । न तु नेति नेत्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत् पुरुषव्यापारः सम्भवति । सर्व्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य । नह्युदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकमब्रह्मात्मविज्ञाननिवर्त्तकत्वाच्चैकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्येवमादिवाक्यानां । न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते । विरोधात् । वाक्यजनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मात्मविज्ञाननिवृत्तिरिति चेन्न ॥

यात् । कर्त्तव्यान्तराभावेऽपि वाक्यजन्यविज्ञानमेव विषयं स्यादित्याशङ्क्याह । तत्र हीति । दृष्टान्तेऽपि वाक्योत्थज्ञानातिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याह । न हीति । तर्हि वाक्यार्थज्ञानाधीनमिति व्यर्थो विधिस्तत्राह । तच्चेति । अधिकारो विधिपुरुषसम्बन्धस्तत्कृतज्ञानापेक्षमनुष्ठानमित्यर्थवान् विधिरित्यर्थः । तर्हि प्रकृतेऽपि वाक्योत्थज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषव्यापारसम्भवाद्विधिसाफल्यमित्याशङ्क्याह । नत्विति । अथ विमतं प्रवर्त्तकं वैदिकज्ञानत्वाद्विधिवाक्योत्थज्ञानवदित्याशङ्क्य प्रवर्त्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह । न हीति । मिथ्याज्ञाननिवर्त्तकत्वमुपाध्यन्तरमाह । अब्रह्मेति । वाक्योत्थज्ञानस्य तन्निवर्त्तकत्वेऽपि प्रवर्त्तकत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । द्वितीयोपाधेः साधनव्याप्तिं शङ्कते । वाक्येति । ब्रह्मात्मैक्यधीपरवाक्योत्थविज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यध्वंसित्वध्रौव्यान्न साधनव्याप्तिरित्याह । नेत्यादिना ।

तत्त्वमसि नेति नेत्यात्मैवेदमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदममृतं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिवाक्यानां तद्वादित्वात्। द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्येतानीति चेन्नार्थान्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात्। आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैस्तत्त्वमसीत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वाद्द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानान्तरं कर्त्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत्। आत्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणात्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रवर्त्तत इति चेन्नात्मवादिवाक्यश्रवणेनात्मविज्ञानस्य जनितत्वात्किं भोः कृतस्य करणं। तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्त्तत इति चेन्नानवस्थाप्रसङ्गात्। यथात्मवादिवाक्यार्थश्रवणे विधिमन्तरेण न प्रवर्त्तते तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्तरेण न प्रवर्त्स्यत इति विध्यन्तरापेक्षा। तथा तदर्थश्रवणे

तद्वादित्वाद्वस्तुपरत्वादिति यावत्। उक्तानां वाक्यानां विद्ध्यपेक्षितार्थकत्वेन तच्छेषत्वं शङ्कितमनुभाषते। द्रष्टव्येति। सिद्धान्तोपक्रमेण समाहितमेतदित्याह। नेति। तदेव स्पष्टयति। आत्मेति। परोक्तमुद्भावयति। आत्मस्वरूपेति। कुत्र तर्हि विधिरात्मज्ञाने वा वाक्यश्रवणे वा तदर्थज्ञानस्मृतिसन्ताने वा चित्तवृत्तिनिरोधे वा। नाद्य इत्याह। नात्मवादीति। द्वितीयं शङ्कते। तच्छ्रवणेऽपीति। अनिष्टावादिवाक्यस्यासत्वादिवचनस्य विधिं विना श्रवणवत्तत्त्वमादेरपि तस्मादृते श्रवणमविरुद्धमित्यभिसन्धाय दोषान्तरमाह। नेत्यादिना। तत्त्वमादिश्रवणप्रयोजको विधिरात्मनोऽपि प्रयुङ्क्ते श्रवणमिति चेन्नैवं। स खल्वध्ययनविधिरन्यो वा। आद्ये तदपेक्षया श्रुतस्य तत्त्वमस्यादेः स्वार्थबोधित्वं कर्म्मवाक्यवदिति स्वार्थनिष्ठत्वाविशेषः। द्वितीये तस्याप्रमाणत्वात्तदीयस्वपरनिर्वाहकत्वं दूरोत्सारितमित्यभिप्रेत्यानवस्थां विवृ-

ऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत । वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृतिसन्ततेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्थान्तरत्वमिति चेन्नार्थप्राप्तत्वात् । यदैवात्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यते । तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्त्तयदेवोत्पद्यते । आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवः स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्यो नात्मवस्तुभेदविषयाः । अनर्थत्वावगतेश्च । आत्मावगतौ हि सत्यामन्यद्वस्त्वनर्थत्वेनावगम्यते अनित्यदुःखाशुद्ध्यादिबहुदोषवत्त्वा दात्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात् ॥

तस्मादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः । पारिशेष्यादात्मैकविज्ञानस्मृतिसन्ततेरर्थत एव भावान्न विधेयत्वं । शोकमोहभयायासादिदुःखदोषनिवर्त्तकत्वाच्च तत्स्मृतेर्विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदोषः । तथा च

णोति । यद्येत्यादिना । तृतीयमाशङ्कते । वाक्यजनितेति । ततः सा विधेयेति शेषः । तस्या विधेयत्वं दूषयति । नेति । अर्थप्राप्तिं विवृणोति । यदैवेति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्य्यस्मृत्यनुपपत्तेः स्वभावतःप्राप्तैवात्मस्मृतिरित्युक्तं । इदानीमनात्मस्मृतेरनर्थत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चात्मस्मृतिः स्वभावप्राप्तेत्याह । अनर्थत्वेति । अनात्मनो ऽनर्थत्वनिश्चयाच्च तदीयस्मृत्यनुपपत्तेरितरस्मृतिरर्थप्राप्तेत्याह । आत्मावगताविति । आत्मनश्च परमेष्टत्वावगमादर्थप्राप्ता तदीयस्मृतिरित्याह । आत्मवस्तुनश्चेति ।

अर्थप्राप्ता विधेयत्वाभावमुपसंहरति । तस्मादिति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञानाभावादित्यक्षरार्थः । अर्थं तच्चिदेकरसात्मस्वभावत्वादिति यावत् । दृष्टफलत्वाच्चात्मस्मृतिर्न विधेयेत्याह । शोकेति । मिथ्याज्ञानमेव सा निवर्त्तयति न शोकादीत्याशङ्क्याह । विपरीतेति । आत्म-

तत्र को मोहो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनाभयं वै जनक प्राप्तोऽसि भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतयः। निरोध-स्त्वर्थान्तरमिति चेद्यथापि स्याच्चित्तवृत्तिर्निरोधस्य वेद-वाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात्। तन्त्रान्तरेषु च कर्त्तव्यतयावगतत्वाद्विधेयत्वमितिचेन्न। मोक्षसाधनत्वेना-नवगमात्। न हि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परम-पुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते। आत्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्व्व-मभवत्। ब्रह्मविदाप्नोति पर। स यो ह वै तत्परम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। आचार्य्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरमभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्येवमादिश्रुतिश-तेभ्यः। अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य। न ह्यात्मविज्ञान-

---

स्मृतेः शोकादिनिवर्त्तकत्वे मानमाह। तथा चेति। चतुर्थसूत्रमाप-र्यति। निरोधस्त्वर्थेति। यदि वाक्योत्थज्ञानादेरविधेयत्वं तर्हि चित्त-तद्वृत्तिनिरोधो मुक्तिसाधनत्वेन विधीयतां तस्योक्तज्ञानादेरर्थान्तरत्वा-दित्यर्थः। चोद्यमेव विवृणोति। यथापीति। अर्थान्तरत्वात्तस्य विधे-यतेति शेषः। तस्य मुक्तिहेतुत्वेन विधेयत्वे योगशास्त्रं संवादयति। तन्त्रान्तरेष्विति। अथ योगानुशासनमिति। निःश्रेयसहेतुः समाधिः स्थितस्तस्य च लक्षणमुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति। तन्निरोधा-वस्थायाञ्चात्मनः स्वरूपप्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं। तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽ-वस्थानमित्येवं योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेनेष्टो निरोधविधिरित्यर्थः। योग-शास्त्रादपि बलवतीं श्रुतिमाश्रित्योत्तरमाह। नेत्यादिना। चित्ततद्वृत्ति-निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न विधेयत्वं विधिं विना तत्सिद्धेरित्याह। अनन्येति। न तावद्यथा कथञ्चिन्निरोधो विधेयः सर्व्वस्यापि तत्सम्भवा-द्विधिवैयर्थ्यान्नापि सर्व्वात्मना तन्निरोधो विधेयो ज्ञानादेव तत्सिद्धेर्विध्य-

तत्स्मृतिसन्तानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्त्यभ्युपगम्येदमुक्तं । न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणान्यन्मोक्षसाधनमवगम्यते । आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभावः । यदुक्तं यजेतेत्येवमादौ किङ्केन कथमिति भावनाकाङ्क्षायां फलसाधनेति कर्त्तव्यताभिराकाङ्क्षापनयनं यथा तद्वदिहाप्यात्मविज्ञानविधावप्युपपद्यत इति। तदसत् ॥

एकमेवाद्वितीयं । तत्त्वमसि । नेति नेत्यनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्व्वाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तिः प्रवर्त्तते । विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम । न चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु विधिरवगम्यते । आत्मस्वरूपान्वाख्यानेनैवावसितत्वात् । वस्तुरूपान्वाख्यानमात्रत्वा-

---

नर्थक्यादित्यर्थः । नान्यः पन्था विद्यते ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिशास्त्रमनुसरन्नुपेत्य वादं त्यजति । अभ्युपगम्येति । निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वमिदमापराम्टष्टं । योगशास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिविरोधे न प्रमाणम् । एतेन योगः प्रत्युक्त इति न्यायादिति भावः । वेदान्तेषु विधेयाभावोक्त्या विधिर्निरस्तः सम्प्रत्यंशत्रयवती भावना तेष्वस्तीत्युक्तं दूषयति । आकाङ्क्षेति । तदेव स्फुटयितुमुक्तमनुवदति । यदुक्तमिति । आगमावष्टम्भेन निराचष्टे । तदसदिति ।

विधिमन्तरेण वाक्यार्थज्ञाने पदन्वययोगाद्वैधमेव ज्ञानं सर्व्वाकाङ्क्षानिवर्त्तकमित्याशङ्क्याह । न चेति । यथा कर्म्मकाण्डे स्वाध्यायविधेरर्थावबोधपर्य्यन्तत्वेन ज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञाने विध्यन्तरं नापेक्षते तथा ज्ञानकाण्डेऽपि स्यादित्यर्थः । तत्रापि वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति विध्यन्तरप्रयुक्तमेव वाक्यार्थज्ञानमित्याशङ्क्याह । विध्यन्तरेति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च

दप्रामाण्यमिति चेदथापि स्याद्यथा सोऽरोदीद्यदरोदी-त्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वा-दप्रामाण्यं । एवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न । विशेषात् । न वाक्यस्य वस्त्वन्वाख्यानंक्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्ये कारणं । किन्तर्हि निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम् । तद्य-त्रास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं यत्र नास्ति तदप्रमाणं । किञ्च भोः पृच्छामस्त्वामात्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्नि-श्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते न वोत्पद्यते चेत्कथमप्रामाण्य-मिति किंवा न पश्यस्यविद्याशोकमोहभयादिसंसारवीज-दोषनिवृत्तिं विज्ञानफलं न शृणोषि वा किं तत्र मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारन्तारयतु

न विधिशेषत्वं वेदान्तानामित्याह । न चेति । वेदान्ताः स्वार्थे न मानं सिद्धार्थवाक्यत्वात्सो ऽरोदीत्यादिवदित्यनुमानात्तेषां विधिशेषत्वं प्रामाण्याय-श्रेष्टव्यमिति शङ्कते । वस्तुस्वरूपेति । तदेवानुमानं प्रपञ्चयति । स्या-द्यापीति । विधेरश्रुतत्वेऽपीति यावत् । फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वमु-पाधिरिति मन्वानः समाधत्ते । न विशेषादिति । नञर्थं स्पष्टयति । न वाक्यस्येति । विशिष्टं व्याचष्टे । किन्तर्हीति । तस्य प्रामाण्यप्रयो-जकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति । तद्यत्रेति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयन्पृच्छति । किञ्चेति । किन्तेषु तादृग्ज्ञानमुत्पद्यते न वेति प्र-श्नार्थः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः स्यादिति मत्वा पक्षान्तरमनूद्य प्रत्याह । उत्पद्यते चेदिति । प्रामाण्ये हेतुसद्भावान्नाप्रामाण्यमित्यर्थः । निश्चित-ज्ञानजनकत्वेऽपि फलवत्त्वविशेषणमसिद्धमित्याशङ्क्याह । किञ्चेति । विद्व-दनुभवफलश्रुतिसिद्धं विशेषणमिति भावः । दृष्टान्तं विघटयितुं लक्ष्यान्तरं

इत्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतान्येव विद्यन्ते । किं सोऽरोदीदि-त्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानं । न चेद्विद्यतेऽस्य-प्रामाण्यं । तदप्रामाण्ये फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्यं स्यात् । तदप्रामाण्ये वा दर्शपूर्णमासा-दिवाक्येषु को विस्रम्भः ॥

ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानो-त्पादकत्वात् प्रामाण्यं । आत्मविज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति सत्य-मेव । नैष दोषः । प्रामाण्यकारणोपपत्तेः । प्रामाण्यकार-णञ्च यथोक्तमेव नान्यदलङ्कारश्चायं यत्सर्वप्रवृत्तिवीज-निरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानां ना-प्रामाण्यकारणं । यत्तूक्तं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादि-वचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासनार्थत्वमिति ।

मन्त्रीति । एवमिति । वेदान्तैरपिवेति यावत् । किंवा नेति शेषः । आद्ये साध्यवैकल्यं मत्वा द्वितीयं दूषयति । न चेदिति । तर्हि तद्दृष्टा-न्तेन तत्त्वमस्यादेरपि स्यादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह । तदप्रामाण्य इति । विमतं स्वार्थेमानं यथोक्तज्ञानजनकत्वाद्दर्शादिवाक्यवदिति भावः । विपक्षे दोषमाह । तदप्रामाण्ये वेति ।

प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति शङ्कते । नन्विति । साधनव्याप्तिं धुनोते । आत्मेति । प्रवर्त्तकधीजनकत्वधर्म्मोऽपि नास्तीत्यङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि यथोक्तोपाधिसद्भावादनुमानानुत्थानमित्याशङ्क्याह । नैष दोष इति । न हि प्रवर्त्तकधीजनकत्वं प्रामाण्ये कारणं निषेधवाक्येष्व-प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च निवर्त्तकधीजनकत्वमपि । तथाविधावप्रामाण्य-प्रसङ्गात् । न चोभयं प्रत्येकमुभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्यादिति भावः । वेदान्तेषु प्रवर्त्तकधीजनकत्वाभावो न केवलमदोषः किन्तु गुण इत्याह ।

सत्यमेतत्किन्तु नापूर्वविध्यर्थता पक्षे प्राप्तस्य नियतार्थतैव। कथम्पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्यावता पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसन्ततिर्नित्यैवेत्यभिहितं । वाढं । यद्यप्येवं शरीरारम्भकस्य कर्म्मणो नियतफलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्तावप्यवश्यम्भाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानां लब्धवृत्तेः कर्म्मणो बलीयस्त्वान्मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत्तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिदौर्बल्यं। तस्मात्त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलम्बेनात्मविज्ञानस्मृतिसन्त-

---

त्यलङ्कारस्येति । आत्मानं चेदित्यादिश्रुतेरेतद्बुद्ध्वेत्यादिस्मृतेश्चात्मज्ञानं कृतकृत्यतानिदानं । न च ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तद्युक्तं प्रवृत्तीनां क्लेशावहत्वकत्वादतो यथोक्तज्ञानजनकत्वं वाक्यानां भूषणमेवेत्यर्थः । शब्दोत्थं ज्ञानं विधेयमिति प्रतिक्षिप्य पूर्व्वोक्तपक्षान्तरमनुवदति । यत्तूक्तमिति । उपासनार्थत्वमित्यात्मोपासनेन तत्साक्षात्कारं भावयेदित्येवमर्थत्वमित्यर्थः । अभ्युपगमवादेन परिहरति । सत्यमिति । यथोक्तेषु वाक्येषु आत्मोपासनं तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेत्प्रकृतेऽपि वाक्ये तत्सम्भवाद्धापूर्व्वविधिरिति प्रक्रमो भज्येतेत्याशङ्क्याह । किन्त्विति । कथन्तर्हि विध्यङ्गीकारवाचो युक्तिरित्याशङ्क्याह । पक्षेति । यथा पक्षे प्राप्तस्यावघातस्य व्रीहीनवहन्तीति नियमरूपो विधिरङ्गीकृतस्तथात्मोपासनस्यापि पक्षे प्राप्तस्य तदेव कर्त्तव्यं नानात्मोपासनमिति यो नियमस्तदर्थता प्रकृतवाक्यस्येति न प्रक्रमविरोधोऽस्तीत्यर्थः । पाक्षिकीं प्राप्तिमुक्तामाक्षिपति । कथमिति । का पुनरत्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । यावतेति । आत्मनि वाक्योत्थे विज्ञाने सत्यनात्मस्मृतिहेतूनां मिथ्याज्ञानादीनामपनीतत्वाद्धेत्वभावे फलाभावन्यायेन तासामसम्भवादात्मस्मृतिसन्ततिरेव पुनः सदा स्यात्प्रकारान्तरायोगादिति सिद्धान्तिनोक्तत्वान्नात्मोपासनस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः । तस्य नितरप्राप्तिमुक्तामङ्गीकरोति । वाढमिति । तर्हि नियमविधियाचो युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह । यद्यपीति । आत्मनि नितरापरोक्षसंविदे कृताने-

तिर्नियन्तव्या भवति न त्वपूर्वा कर्त्तव्याप्राप्तत्वादित्यवोचाम। तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसन्ताननियमविध्यर्थानि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्यन्यार्थासम्भवात् ॥

अनात्मोपासनमिदमिति शब्दप्रयोगाद्यथा प्रियमित्येतदुपासीतेत्यादौ न प्रियादिगुण एवोपास्यः किन्तर्हि प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यं। तथेहापीति परात्मशब्दप्रयोगादात्मगुणवदनात्मवस्तूपास्यमिति गम्यते। आत्मो-

---

र्थं विस्मरणं वा यद्यपि नोपपद्यते तथापि तयोस्तस्मिन्ननुभवसिद्धत्वान्नियमविधेः सावकाशत्वमितरभ्याशयेनाह। शरीरेति। अथारब्धफलस्यापि कर्मणः सम्यग्ज्ञानान्निवृत्तेर्नैर्विदुषो वागादीनामप्रवृत्तिरत आह। त्वक्तेति। यथा मुक्तस्येषुपाषाणादेरप्रतिबन्धाद्यावद्वेगं प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी। तथा प्रवृत्तफलस्य कर्मणो ज्ञानेनोपजीव्यतया ततो बलवत्त्वात्तद्वशाद्विदुषोऽपि यावद्भोगं वागादिप्रवृत्तिध्रौव्यमित्यर्थः। आरब्धकर्मप्राबल्ये फलितमाह। तेनेति। आरब्धस्य कर्मणो यथोक्तेन न्यायेन प्राबल्ये तद्वशात्
स्मृत्यादिदोषो यदोद्भवति तदात्मनि विस्मरणादिसम्भवात्तज्ज्ञानप्राप्तेः पाक्षिकत्वादवश्यम्भाविकर्मापेक्षया तद्दौर्बल्यं स्यादित्यर्थः। तथापि नियमविध्यङ्गीकारस्य किमायातन्तदाह। तस्मादिति। ज्ञानस्य पक्षे प्राप्तत्वं तच्छब्दार्थः। आदिपदं ब्रह्मचर्यशमदमादिसङ्ग्रहार्थं। विज्ञायेत्यादिवाक्यानां नियमविध्यर्थत्वमुपसंहरति। तस्मादिति। आदिपदेन प्रकृतमपि भाष्यं सङ्गृह्यते। तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति। अन्यार्थेति। शाब्दज्ञानादेर पुमर्थसिद्धेस्तस्य तदावृत्तेस्तृतीयज्ञानस्य वा विधेयत्वाभावाद्वेदान्ताः शुद्धे सिद्धेऽर्थे मानमित्युक्तं।

इदानीमितिशब्दप्रयुक्तं चोद्यमुत्थापयति। अनात्मेति। आत्मशब्दादूर्ध्वमितिशब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थस्योपास्यत्वेनाविवक्षितत्वादात्मगुणकस्यानात्मनोऽव्याकृतशब्दितस्य प्रधानस्योपासनमस्मिन्वाक्ये विवक्षितमित्यर्थः।

पास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च । परेण च वक्ष्यत्यात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र च वाक्ये आत्मैवोपास्यत्वेनाभिप्रेतो द्वितीयाश्रवणादात्मानमेवेति । इह तु न द्वितीया श्रूयत इति । परस्यात्मशब्द आत्मेत्येवोपासीतेति । अतो नात्मोपास्य आत्मगुणश्चान्य इति त्ववगम्यते । न वाक्यशेष आत्मन उपास्यत्वेनावगमादस्यैव वाक्यस्य शेष आत्मैवोपास्यत्वेनावगम्यते । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मान्तरतरं यदयमात्मात्मानमेवावेदिति प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधादनुपास्यत्वमिति चेत् । यस्यैवात्मनः प्रवेश उक्तस्तस्यैव दर्शनं वार्यते । तन्न । पश्यन्तीति प्रकृतोपादानात् । तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमिति चेन्न । अकृत्स्नत्वदोषाद् दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण नात्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय प्राणना-

---

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । अनात्मोपासनमेवात्र विधित्सितमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । आत्मेति । तदेव प्रपञ्चयति । परेणेति । तत्रो वैलक्षण्यं दर्शयति । इह त्विति । वैलक्षण्यान्तरमाह । इति परस्येति । वैलक्षण्यफलमाह । अत इति । नात्मानात्मोपासनं विवक्षितमिति परिहरति । नेत्यादिना । हेत्वर्थं स्फुटयति । अस्यैवेति । आत्मनश्चेदुपास्यत्वं तदा प्रक्रमविरोधः स्यादिति शङ्कते । प्रविष्टस्येति । आत्मनो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति । यस्येति । तस्यैवेति नियमे हेतुमाह । प्रकृतेति । तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्प्रविष्टस्य च प्रकृतत्वात्तस्य तेनोपादानादिति हेत्वर्थः । पूर्व्वपक्षं निगमयति । तस्मादिति । प्राणनादिविशिष्टस्य परिच्छिन्नत्वात्तस्य दृष्टत्वेऽपि पूर्णस्य न दृष्टेति निषेधपर्य्यवसानान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति । नेत्यादिना । तदेव विशदयति । दर्शनेति । कथमयमभिप्रायभेदः श्रुतेरवगम्यते तत्राह । प्राणनादीति । प्राणन्नेवेत्यादिना क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनात्मनो विशेषणात्तस्य

दिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् । आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतं प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीत्यनेकैकविशिष्टस्त्वात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धं । यस्त्वात्मशब्दस्येति परः प्रयोगः । आत्मशब्दप्रत्यययोरात्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थमन्यथात्मानमुपासीतेत्येवमवक्ष्यत् । तथा चार्थादात्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्यातां । तच्चानिष्टं नेति नेति विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातृ यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतिभ्यः । यत्त्वात्मानमेव लोकमुपासीतेति तदनात्मोपासनप्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वान्न वाक्यान्तरं ॥

द्रष्टव्योऽपि नाशौ परिपूर्णो द्रष्टः स्यादिति श्रुतेराशयो वक्ष्यते । केवलस्य तु तस्योपास्यत्वमभिसंहितमकृत्स्नत्वदोषाभावादित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति । आत्मनश्चेदिति । तस्यानुपास्यत्वार्थं तद्वचनमर्थवदित्याशङ्क्य तदुपास्यत्वनिषेधस्यात्मोपास्यत्वे पर्यवसानमभिप्रेत्याह । नैकैकेति । उपक्रमोपसंहाराभ्यां उपास्यत्वमात्मनो दर्शितमिदानीमितिशब्दप्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह । यस्त्विति । प्रयोगशब्दाद्उपरिष्टात्मशब्दो द्रष्टव्यः इति शब्दस्य यथोक्तार्थत्वाभावे दोषमाह । अन्यथेति । न चात्मनः स्वातन्त्र्येणानुपास्यत्वार्थमितिशब्दोऽर्थवान्पूर्व्वापरवाक्यविरोधादिति । द्रष्टव्यं । इति शब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमाह । तथेति । तस्य शब्दप्रत्ययविषयत्वमिष्टमेवेति चेत्तत्राह । तचेति । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्यादनात्मोपासनमेतदित्युक्तं दूषयति । यत्त्विति । आत्मैव ज्ञातव्यो नानात्मेति प्रतिज्ञायाव हीत्यादिहेतुरुक्तः । इत्यति तदेतत्पदनीयमित्यादिवाक्यापोद्यं चोद्यमुत्थापयति । अनिर्ज्ञातत्वेति ।

तदेतत्पदनीयमस्य सर्व्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्व्वं वेद ॥

अविज्ञातत्वसामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽनात्मा च । तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयते । आत्मेत्येवोपासीतेति नेतरविज्ञान इत्यत्रोच्यते । तदेतदेव प्रकृतं पदनीयं गमनीयं नान्यदस्य सर्व्वस्येति निर्द्धारणार्था षष्ठी । अस्मिन् सर्व्वस्मिन्नित्यर्थः । यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं किं न विज्ञातव्यमेवान्यत्र किं तर्हि ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षते । आत्मज्ञानात् । कस्मादनेनात्मज्ञानेन हि यस्मादेतत्सर्व्वमनात्मजातमन्यद्यत्तत्सर्व्वं समस्तं वेद जानाति । नन्वन्यज्ञानेनान्यन्न ज्ञायत इत्यस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन वक्ष्यामः । कथं पुनरेतत्पदनीयमिति ।

उत्तरमाह । अत्रेति । निर्द्धारणमेव स्फोरयति । अस्मिन्निति । नान्यदित्युक्तत्वादनात्मनो विज्ञातव्यत्वाभावश्चेदनेन ह्येत्यादिशेषविरोधः स्यादिति शङ्कते । किं नेति । तस्याज्ञेयत्वं निषेधति । नेति । तस्यापि ज्ञातव्यत्वेनान्यदिति वचनमनवकाशमित्याह । किं तर्हीति । तस्य सावकाशत्वं दर्शयति । ज्ञातव्यत्वेऽपीति । आत्मनः सकाशादनात्मनोऽर्थान्तरत्वात्तस्यात्मज्ञानाज्ज्ञातव्यत्वायोगाज्ज्ञातव्यत्वे ज्ञानान्तरमपेक्षितमेवेति शङ्कते । कस्मादिति । उत्तरवाक्येनोत्तरमाह । अनेनेति । आत्मन्यनात्मजातस्य कल्पितत्वात्तस्य तदतिरिक्तस्वरूपाभावात्तज्ज्ञानेनैव ज्ञातत्वसिद्धेर्नास्ति ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः । लोकदृष्टिमाश्रित्यानेनेत्यादिवाक्यार्थमाक्षिपति । नन्विति । आत्मकार्य्यत्वादनात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावात्तज्ज्ञानेन ज्ञानमुचितमिति परिहरति । अस्येति । सत्योपायाभावादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वासिद्धिरिति शङ्कते । कथमिति ।

यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्त्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥

उच्यते। यथा ह वै लोके पदेन गवादिखुराङ्कितो देशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विविदिषितं पशुं पदेनान्विष्यमाणोऽनुविन्देत लभेत। एवमात्मनि लब्धे सर्व्वमुपलभत इति। नन्वात्मनि विज्ञाते सर्व्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति। न। ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात्। आत्मनो ह्यलाभोऽज्ञानमेव। तस्माज्ज्ञानमेवात्मनो लाभो नानात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षणः। आत्मलाभो लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात्। यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति तत्रात्मा लब्धा लब्धव्योऽनात्मा। स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः। स त्वप्राप्त-

---

असत्वस्यापि श्रुत्या चार्थादेरर्थक्रियाकारित्वसम्भवादात्मतत्वस्य पदनीयत्वोपपत्तिरित्याह। उच्यत इति। विविदिषितं लब्धुमिष्टं। अन्वेषणोपायत्वं दर्शयितुं पदेनेनेति पुनरुक्तिः। अनेनेत्यत्र वेदेति ज्ञानेनोपक्रमस्यानुविन्देदिति लाभश्रुत्वा कीर्त्तिमित्यादिश्रुतौ पुनर्ज्ञानार्थेन विदिनोपसंहारादनुविन्देदिति श्रुतेरुपक्रमोपसंहारविरोधः स्यादिति शङ्कते। नन्विति। शङ्कितं विरोधं निराकरोति। नेति। कथं तयोरैकार्थ्यं ग्रामादौ तदेकत्वाप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याह। आत्मन इति। ग्रामादावप्राप्तप्राप्तिरेव लाभो न ज्ञानमात्रं तथात्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याह। नेत्यादिना। ज्ञानलाभशब्दयोरर्थभेदस्तर्हि कुत्रेत्याशङ्क्याह। यत्र हीति। अनात्मनि लब्धृलब्धव्ययोर्ज्ञातृज्ञेययोश्च भेदे क्रियाभेदात् फलभेदसिद्धिरि-

प्राप्तिलक्षणोऽनित्यो मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्स्वप्ने पुत्रादिलाभवत् । अयन्तु तद्विपरीत आत्मा आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः । अतोऽनित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानं । यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्य्ययेन रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथाग्रहणं । ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थं त्वाज्ज्ञानस्य । एवमिहाप्यात्मनोऽलाभोऽविद्यामात्रव्यवधानं । तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेव लाभो नान्यः कदाचिदुपपद्यते । तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्यानर्थक्यं वक्ष्यामः । तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह । ज्ञानं प्रक्रत्यानुविन्देदिति । विन्दतेर्लाभार्थत्वाद्गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते । यथाऽयमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गतः

त्यर्थः । नन्वात्मलाभोऽपि ज्ञानाद्भिद्यते लाभत्वादनात्मलाभवदित्याशङ्क्य ज्ञानहेतुमात्रानधीनत्वमुपाधिरित्याह । स चेति । अप्राप्तत्वं व्यक्तीकरोति । उत्पाद्येति । तद्व्यवधानमेव साधयति । कारकेति । किं चानात्मलाभोऽविद्याकल्पितः कादाचित्कत्वात्सम्मतवदित्याह । स त्विति । किञ्चासावविद्याकल्पितोऽप्रामाणिकत्वात्सम्मतिपन्नवदित्याह । मिथ्येति । प्रकृते विशेषं दर्शयति । अयन्त्विति । वैपरीत्यमेव स्फोरयति । आत्मत्वादिति । आत्मनस्तर्हि नित्यलब्धत्वान्न तत्रालब्धत्वबुद्धिः स्यादित्याशङ्क्याह । नित्येति । आत्मन्यलाभोऽज्ञानं लाभस्तु ज्ञानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । शुक्तिकायाः स्वरूपेण गृह्यमाणाया अपीति योजना । आत्मलाभोऽविद्यानिवृत्तिरेवेत्युक्तम् । वक्ष्यमाणं च गमकं

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्व्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ॥

आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्तवानित्येवं यो वेद स कीर्त्तिं ख्यातिं श्लोकं च सङ्घातमिष्टैः सह विन्दते लभते। यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षूणामपेक्षितं कीर्त्तिशब्दितमैकात्म्यज्ञानं तत्फलश्लोकशब्दितमुक्तिमाप्नोतीति मुख्यमेव फलं ॥ ७ ॥

कुतश्चात्मतत्त्वमेव ज्ञेयमनादृत्यान्यानीत्याह तदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात् पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति। तथा वित्ताद्धिरण्यरत्नादेस्तथान्यस्माद्यद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्सर्व्वस्मादित्यर्थः। तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रिय-

---

दर्शयति। तस्मादिति। अविरोधमुपसंहरति। तस्मादित्यादिना। तयोरेकार्थत्वेऽपि कथमनुविन्देदिति मध्ये प्रयुज्यते तत्राह। विन्दतेरिति। आदिमध्यावसानानामविरोधमुक्त्वा कीर्त्तिमित्यादिवाक्यमवतार्य्य व्याकरोति। गुणेत्यादिना। इतिशब्दादुपरिष्टाच्चेत्यस्य सम्बन्धो ज्ञानस्तुतिश्चात्र विवक्षिता ज्ञानिनामीदृक् फलस्यानभिलषितत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

आत्मनः पदनीयत्वे तस्यैवाज्ञातत्वसम्भवो हेतुरुक्तोऽधुना तत्रैव हेत्वन्तरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति। कुतश्चेति। इतश्चेति यावत्। विरक्तस्य पुत्रे प्रीत्यभावात्कथमात्मनस्तस्मात् प्रियतरत्वमित्याशङ्क्याह। पुत्रो हीति। प्रियतरमात्मतत्त्वमिति शेषः। लोकदृष्टिमेवावष्टभ्याह। तथेति। वित्तपदेन मानुषवित्तवद्दैवं वित्तमपि गृह्यते। विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रद-

तरं न प्राणादीत्युच्यते बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्ड-समुदायी ह्यन्तरोऽभ्यन्तरः सन्निकृष्ट आत्मनः। तस्मा-दभ्यन्तरतरादन्तरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं। यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्व्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति। तथायमात्मा सर्व्वलौकिकाप्रियेभ्यः प्रियतमः। तस्मात्तल्लाभे महान् यत्न आस्थेय इत्यर्थः। कर्त्त-व्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुज्झित्वा कस्मात् पुनरा-त्मानात्मप्रिययोरन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियोपादानप्राप्तौ आत्म-प्रियोपादानेनेवेतरहानः क्रियते न विपर्य्यय इत्युच्यते॥

र्शनमशक्यमित्याशयेनाह। तथान्यस्मादिति। पुत्त्रादौ प्रीतिव्यभिचारेऽ-पि प्राणादौ तदव्यभिचारादात्मनो न प्रियतमत्वमिति शङ्कते। तत्कस्मा-दिति। पदान्तरमादाय व्याकुर्व्वन् परिहरति। उच्यत इत्यादिना। अन्तरतरत्वे प्रियतमत्वसाधने हेतुरात्मत्वमित्यभिप्रेत्य विशेष्यं व्यपदिशति। यदयमिति। आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेऽपि कुतस्तस्यैव पदनीयत्व-मित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह। यो हीत्यादिना। पुत्त्रादिलाभे रागादीनां कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलाभे प्रयत्नः सुकरो न भवतीत्याशङ्क्या-ह। कर्त्तव्येति। आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वे युक्तिं पृच्छति। कस्मादिति। आत्मप्रियस्योपादानमनुसन्धानमितरस्यानात्मप्रियस्य हान-मननुसन्धानं। विपर्य्ययोऽनात्मनि पुत्त्रादावभिनिवेशेनात्मप्रियस्याननु-सन्धानमिति विभागः। युक्तिविशेषं दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवतारयति। उ-च्यत इति। कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादन्यं प्रियं ब्रूयादिति सम्बन्धः।

६ स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रिय-

स यः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियतरमात्मनः सकाशाद्ब्रुवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी । किं प्रियं तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति । स कस्मादेवं ब्रवीति यस्मादीश्वरः समर्थः पर्य्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव स्याद्यत्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति । यथाभूतवादी हि सः यस्मात्सर्व्वं ईश्वरो वक्तुमीश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित् । भवेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात्तस्मादुज्झित्वान्यत्प्रियमात्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते आत्मैव

वक्तव्यं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । किमित्यादिना । आत्मप्रियवादिन्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाशस्तद्वाक्यार्थो नियतो न सिध्यतीत्याशङ्क्य परिहरति । स कस्मादित्यादिना । हशब्दोऽवधारणार्थः समर्थपदादुपरि सम्बध्यते । तस्मादेवं वक्तीति शेषः । उक्तं सामर्थ्यमनूद्य फलितमाह । यस्मादिति । अथात्मप्रियवादिनां यथोक्तं सामर्थ्यमेव कथं लब्धमित्याशङ्क्याह । यथेति । अतोऽन्यदार्त्तमित्यनात्मनां विनाशित्वाद्विनाशिनश्च दुःखात्मकत्वात्तत्प्रियत्वस्य भ्रान्तिमात्रत्वादात्मनस्तद्वैपरीत्यान्मुख्या प्रीतिस्तत्रैवेति भावः । पक्षान्तरमनूद्य वृद्धप्रयोगाभावेन दूषयति । ईश्वरशब्द इति । आत्मन्यमुख्या प्रीतिरिति स्थितेः फलितमाह । तस्मादिति । उपास्तिमनूद्य तत्फलं कथयति । स य इति । अनुवादद्योतको हशब्दः । प्रियमात्मगुणं तस्यापि लौकिकसुखवन्नाशः सुखत्वादित्याशङ्किते तन्निरासार्थमनुवादमात्रं विवक्षितमित्याह । नित्येति । फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह । आ-

मुपासीत स आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्व्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ।

प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यते । अन्यल्लौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते चिन्तयति न हास्यैवंविदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवति । नित्यानुवादमात्रमेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावादात्मप्रियग्रहणस्तुत्यर्थं वा प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मदर्शिनस्ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् ॥ ८ ॥

सूत्रिता ब्रह्मविद्या आत्मेत्येवोपासीतेति यदर्थोपनिषत्कृत्स्नापि तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनाभिधित्सयोपोज्जिघांसति । तदिति वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्ये-

त्मप्रियेति । महद्भोदसात्मप्रियग्रहणं यत्तन्निष्ठस्य प्रियं न प्रणश्यति तस्मात्तदनुसन्धानं कर्त्तव्यमिति स्तुत्यर्थं फलकीर्त्तनमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह । प्रियगुणेति । यो मन्दः सन्नात्मदर्शी तस्य प्रियगुणविशिष्टात्मोपासने प्रियं प्राणादि न नश्यतीति फलं विधातुं फलवचनमित्यर्थः । नन्वात्मानं प्रियमुपासीनस्य प्रियं प्राणादिविध्वंसासामर्थ्याद् न नश्यति । तथा च मन्दविशेषणं मन्दमित्याशङ्क्याह । ताच्छील्येति । ताच्छील्येऽर्थे विहितस्योकञ्प्रत्ययस्य श्रुत्योपादानात्स्वभावदानायोगाच्च प्रमरणशीलत्वाभावे प्राणादेरात्यन्तिकमप्रमरणमविवक्षितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तदाहुरित्यादेर्गतेन ग्रन्थेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । सूत्रितेति । तस्यामाम्नायमाह । यदर्थेति । तर्हि सूत्रव्याख्यानेनैव सर्व्वोपनिषदर्थसिद्धेस्तदाहुरित्यादि वृथेत्याशङ्क्याह । तस्येति । विद्यासूत्रं

ऽवयीत्यं वस्तु। आहुर्ब्राह्मणा ब्रह्म विविदिषवो जन्मजरामरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं गुरुमासाद्य तत्तीरमुक्तितीर्षवो धर्म्माधर्म्मसाधनतत्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपान्निर्व्विण्णास्तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवः किमाहुरित्याह। यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्व्वं निरवशेषं भविष्यन्तो भविष्याम इत्येवं मनुष्या यन्मन्यन्ते। मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम्। मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिश्श्रेयस

व्याख्यातुमिच्छन्ती श्रुतिः सूत्रितं विद्याविवक्षितप्रयोजनाभिधानायोपोद्घातञ्चिकीर्षति। प्रतिपाद्य मर्थं बुद्धौ सङ्गृह्य तादर्थ्येनार्थान्तरोपवर्णनस्य तथात्वाच्चिन्ताम्प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातम्प्रचक्षत इति न्यायादित्यर्थः। यद्ब्रह्मविद्ययेत्यादि वाक्यप्रकाश्यञ्चोद्यं तच्छब्देनोच्यते। प्रकृतसम्बन्धासम्भवादित्याह। तदिति। ब्राह्मणमात्रस्य चोद्यकर्त्तव्यत्वं व्यावर्त्तत इति। ब्रह्मेति। उक्तलक्षणया ब्रह्मवेदनेच्छावत्त्वं व्यावर्त्तयितुं तदेव विशेषणं विभजते। जन्मेति। जन्म च जरा च मरणञ्च तेषां प्रबन्धे प्रवाहे चक्रवदनवरतं भ्रमणेन कृतं यदायासात्मकं दुःखं तदेवोदकं यस्मिन्नपारे संसाराख्ये महोदधौ तत्र प्लवभूतं तरणसाधनमिति यावत्। तत्तीरं तस्य संसारसमुद्रस्य तीरं परं ब्रह्मेत्यर्थः। तेषां विविदिषायाः साफल्यार्थं तत्प्रत्यनीके संसारे वैराग्यं दर्शयति। धर्म्मेति। निर्वेदस्य निरङ्कुशत्वं वारयति। तद्विलक्षणेति। उत्तरवाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे। किमित्यादिना। अथ परा। यया तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह। तद्ययेति मनुष्या यन्मन्यन्ते तत्र विरुद्धं वस्तु भातीति सम्बन्धः। मनुष्य-

किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति ।

साधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायो यथा कर्म्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्म्मभ्यो मन्यन्ते । तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्व्वात्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् ॥

तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः । किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात् सर्व्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते तत्किमवेद्यस्माद्विज्ञानात्तत्सर्व्वमभवद्ब्रह्म च सर्व्वमिति श्रूयते । तद्यद्यविज्ञाय किंचित्सर्वमभवत्तथान्येषामप्यस्तु ।

प्रश्नस्य क्षतमाह । मनुष्येति । ननु देवादीनामपि विद्याधिकारो देवताधिकरणन्यायेन वक्ष्यते तत्कुतो मनुष्याणामेवाधिकारज्ञापनमित्यत आह । मनुष्या इति । विशेषतः सर्व्वाविसंवादेनेति यावत् । तथापि किमिति ते ज्ञानान्मुक्तिं सिद्धवद्ब्रुवन्तीत्याशङ्क्याह । यथेति । उभयत्र कर्म्मब्रह्मणोरिति यावत् ।

उत्तरवाक्यमुपादत्ते । तत्रेति । मनुष्याणां मतं तच्छब्दार्थः । वस्तुशब्देन ज्ञानात्फलमुच्यते । आक्षेपगर्भस्य चोद्यस्य प्रवृत्तौ विरोधप्रतिभासो हेतुरित्यतः शब्दार्थः । तद्ब्रह्मपरिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं वेति कुतो ब्रह्मणि चोद्यते तत्राह ; यस्येति । प्रश्नान्तरं करोति । तत्किमिति । ब्रह्म स्वात्मा नाम आसीदतिरिक्तं वेति प्रश्नस्य प्रसङ्गं दर्शयति । यस्मादिति । सर्व्वस्य व्यतिरिक्तविषये ज्ञानं प्रसिद्धं तत्किं विचारेणेत्याशङ्क्याह । ब्रह्म चेति । सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणः सर्व्वात्मत्वश्रवणादतिरिक्तविषयाभावादात्मानमवेदिति पक्षस्य सावकाशतेत्यर्थः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वमुक्त्वाऽऽक्षेपार्थमाह । तद्यदीति । ब्रह्म हि किंचिदज्ञात्वा सर्व्वमभवज्ज्ञात्वा वा । नाद्यः । ब्रह्मविद्यानर्थक्यादित्युक्त्वा द्वितीयमनुवदति । तथेति । स्वरूपमन्यद्वा ज्ञात्वा ब्रह्मणः सर्व्वापत्तिरिति

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् ।

किं ब्रह्मविद्यया विज्ञाय सर्व्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वात्कर्म्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । सर्व्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्यानवस्थादोषश्च । तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्व्वमभवत्ततः पूर्व्वमप्यन्यद्विज्ञायेति । तावदविज्ञाय सर्व्वमभवत् शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात् फलानित्यत्वदोषः । तर्हि नैकोऽपि दोषोऽर्थविशेषोपपत्तेः । यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्व्वमभवत् पृच्छामः किन्नु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति ॥ ८ ॥

एवञ्चोदिते सर्व्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह ब्रह्मापरं सर्व्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः । न हि परस्य ब्रह्मणः

विकल्पोभयत्र साधारणदूषणमाह । विज्ञानेऽपि । द्वितीयदोषान्तरमाह । अनवस्थेति । वहिरेवाक्षेपं परिहरति । न तावदिति । अज्ञात्वैव ब्रह्मणः सर्व्वभावोऽस्मदादेस्तु ज्ञानादिति शास्त्रार्थे वैरूप्यं न चास्मदादेरपि तदन्तरेण तद्भावः । शास्त्रानर्थक्याज्ज्ञानात् ब्रह्मणः सर्व्वभावपक्षे स्वोक्तं दोषमाशङ्क्य स्मारयति । सर्व्वेति । स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्माविद्यातत्कार्य्यसम्बन्धात्परिच्छिन्नवद्भाति तन्निष्ठमौपाधिकं सर्व्वभावस्य साध्यत्वं । न चानवस्था । ज्ञेयान्तरानङ्गीकारान्नापि क्रियाविरोधो विषयत्वमन्तरेण वाक्यावबुद्धौ स्फुरणादिति परिहरति । नैकोऽपीति । एतेन विद्यानैयर्थ्यमपि परिहृतमित्याह । यथेति । यद्यपि ब्रह्म परिच्छिन्नं नित्यसिद्धं तथापि तत्र विद्या तत्कार्यध्वंसरूपस्यार्थविशेषस्य ज्ञानादुपपत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । इदानीं मतमनूद्य तदुत्तरत्वेन ब्रह्मेत्यादिश्रुतिमवतारयति । यदीत्यादिना । तत्र इच्छितां मतानुसारेण ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्रह्मेति ॥ ८ ॥

तस्य परिच्छिन्नत्वाज्ज्ञानेन सर्व्वभावस्य साध्यत्वमसम्भवादिति हेतुमाह । सर्व्वभावस्येति । सिद्धान्ते यथोक्तहेत्वनुपपत्तिदोष

सर्व्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या । विज्ञानसाध्याञ्च सर्व्वभावापत्तिमाह । तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति । तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यपरं ब्रह्म भवितुमर्हति । मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मणः स्यात् । सर्व्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त इति हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाभ्युदयनिःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तं । न परस्य ब्रह्मणो नात्यपरस्य प्रजापतेः। अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्म्मसहितयाऽपरब्रह्मभावमुपसम्पन्नो भोज्यादपावृत्तः सर्व्वप्रात्मगोच्छिन्नकामकर्म्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते । दृष्टश्च लोकेऽपि भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो यथौदनं पचतीति शास्त्रे च परिव्राजकः सर्व्वभूताभयदक्षिणामित्यादिस्तथेहेति केचिद्‌ ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण

माह। न हीति। सा तर्हि विज्ञानसाध्या माभूदित्यत आह। विज्ञानेति। हिरण्यगर्भस्य नोपदेशजन्यज्ञानं ब्रह्मभावः सहसिद्धचतुष्टयमिति स्मृतेः। स्वाभाविकज्ञानवत्त्वात्तस्य तत्सर्व्वमभवदिति चोपदेशाधीनधीसाध्योऽसौ श्रुतो न चासीदित्यतीतकालावच्छेदश्लिकाले तस्मिन् युज्यते। समवर्त्ततेति च जन्ममात्रं श्रूयते। कालात्मके तत्सम्बन्धस्य श्रयपराहतत्वान्मनुष्याणां प्रकृतत्वाच्च नापरं ब्रह्मेह ब्रह्मशब्दमित्यपरितोषादवृत्तिकारमतं हित्वा ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निर्द्दिश्यत इति भर्तृप्रपञ्चोक्तिमाश्रित्य तन्मतमाह। मनुष्येति। तदेव प्रपञ्चयति। सर्व्वमित्यादिना। द्वैतैकत्वं सर्व्वं जगदात्मकमपरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म। तस्मिन् विद्या हिरण्यगर्भोऽहमित्यहङ्ग्रहोपास्तिः। तया समुच्चितया तद्भावमिहैवोपगतो हिरण्यगर्भपदे यद्भोज्यं ततो-

इति व्याचक्षते। तन्न। सर्वभावोपपत्तेरनित्यत्वदोषात्। नहि सोऽस्मिन् लोके परमार्थतो यो निमित्तवशाद्भावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति। तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्वभावापत्तिर्नित्या चेति विरुद्धं। अनित्यत्वे च कर्म्मफलतुल्यतेत्युक्तो दोषः। अविद्याकृताऽसर्वत्वनिवृत्तिश्चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्था स्यात्। प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्व्वो जन्तुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव सर्व्वभावापन्नः। परमार्थतोऽविद्ययात्वब्रह्मत्वमसर्व्वत्वञ्चाध्यारोपितं। यथा शुक्तिकायां रजतं। व्योम्नि वाऽतलं मलवत्त्वादि तथेह ब्रह्मणि अध्यारोपितमविद्ययाऽब्रह्मत्वमसर्व्वत्वञ्च ब्रह्मविद्यया निवर्त्त्यत इति मन्यसे यदि।

ऽपि दोषदर्शनाद्विरक्तः। सर्व्वकर्म्मफलप्राप्त्या निवृत्तकामादिनिगडः साध्यान्तराभावाद्विद्यासेवार्थसमानस्तद्वान्ब्रह्मभावी जीवोऽस्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्दार्थ इति फलितमाह। अत इति। कथं ब्रह्मभाविनि जीवे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह। दृष्टश्चेति। आदिशब्देन रहस्यः रहगो भावं विन्देतेत्यादि गृह्यते इति प्रकृतवाक्यकथनं। भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानं दूषयति। तन्नेति। ब्रह्मशब्देन परमात्मार्थान्तरस्य पक्षे तस्य सर्व्वभावापत्तेः साध्यत्वादनित्यत्वापत्तेर्न तत्कल्पनमुचितमित्यर्थः। साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमाशङ्क्य यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्याह। न हीति। सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति। तथेति। भवतु सर्व्वभावापत्तेरनित्यत्वं का हानिरित्यत आह। अनित्यत्वे चेति। किञ्च जीवस्याब्रह्मत्वं तत्राविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्प्याद्यमनूद्य दूषयति। अविद्याकृतेति। तत्रानुवादभागं विभजते। प्रागित्यादिना॥

तदायुक्तं यत्परमार्थत आसीत् परम्ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्मिन् वाक्य उच्यत इति वक्तुं । यथा भूतार्थवादित्वाद्वेदस्य । न त्वियं कल्पना युक्ता । ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति । श्रुतहानाश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसत्यविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वमसर्वत्वञ्च विद्यत एवेति चेन्न । तस्य ब्रह्मविद्ययापोहानुपपत्तेः । न हि कदाचित्साक्षाद्वस्तुधर्मस्यापोढ्री दृष्टा कर्त्री वा विद्या । अविद्यायास्तु सर्वत्रैव निवर्त्तिका दृश्यते । तथेहाप्यब्रह्मत्वमविद्याकृतमेव निवर्त्त्यतामसर्वत्वञ्च ब्रह्मविद्यया । न तु पारमार्थिकं वस्तु कर्त्तुं निवर्त्तयितुं वार्हति ब्रह्मविद्या ।

ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्थेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । तदेति । तस्मिन् पक्षे ब्रह्मज्ञानात् पूर्व्वमपि परमार्थतः परं ब्रह्मासीत्तदेव प्रकृते वाक्ये ब्रह्मशब्देनोच्यत इति युक्तं । तद्धि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनमिति योजना । गौर्वाहिक इति वदमुख्यार्थोऽपि ब्रह्मशब्दो निर्वहतीत्याशङ्क्याह । यथेति । निरतिशयमहत्त्ववत् वस्तु ब्रह्मशब्देन श्रुतं । अश्रुतस्तु ब्रह्मभावी पुरुषः । श्रुतहान्यश्रुतकल्पना न न्याय्यवती । तस्मात्तत्कल्पना न युक्तेति व्यावर्त्यमाह । न त्विति । अग्निरधीतेऽनुवाकमित्यादौ श्रुतहान्यश्रुतोपादानं दृष्टमित्याशङ्क्याह । महत्तर इति । तत्राग्निशब्दस्य मुख्यार्थत्वे सत्यन्विताभिधानानुपपत्त्या वाक्यार्थसिद्धेरनुष्ठाने प्रयोजने श्रुतमपि हित्वाऽश्रुतं गृह्यते । प्रकृते त्वसति प्रयोजनविशेषे श्रुतहान्यादिर्न युक्तिमानित्यर्थः । मनुष्याधिकारं निर्वोढुं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्य महत्तरविशेषणं । यद्ब्रह्मविद्ययेति । परस्यापि तत्त्वमधिकृतत्वं तस्य चाविद्याद्वाराऽधिकारित्वमविरुद्धमित्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति भावः । द्वितीयं कल्पमुत्थापयति । अवि-

तस्मादन्यथैव श्रुतहानमश्रुतकल्पना ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्ति-
रिति चेन्न। ब्रह्मणि विद्याविधानात्। न हि शुक्तिकायां
रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते। चक्षुर्गोचरा-
पन्नायामियं शुक्तिका न रजतमिति। तथा सदेवेदं सर्व्वं
ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्व्वं नेदं द्वैतमस्ति। अब्रह्मेति ब्रह्म-
ण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायाम-
सत्यां। न ब्रूमः शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्म्माध्यारोपणा
नास्तीति किं तर्हि न ब्रह्मस्वात्मन्यतद्धर्म्माध्यारोप निमि-
त्तमविद्याकर्तृ चेति। भवत्वेवं नाविद्याकर्तृ भ्रान्तं ब्रह्म।
किन्तु नैवाब्रह्माविद्याकर्त्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते।
नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ तत्त्वमस्या-
त्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्म्यन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स

चेति। ब्रह्मविद्यावैयर्थ्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति। न तस्येति। अनु-
पपत्तिमेव साधयति। नहीति। साक्षादारोपमन्तरेणेति यावत्। वस्तु-
धर्म्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्येत्यर्थः। विद्यायास्तर्हि कथमर्थवत्त्वं
तत्राह। अविद्यायान्त्विति सर्व्वत्र शुक्त्यादाविति यावत्। विमतमवि-
द्यात्मक विद्यानिवर्त्त्यत्वाद्रजतादिवदित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति।
विमत न कारकं विद्यात्वाच्छुक्तिकाविद्यावदित्याशयेनाह। नत्विति। अब्र-
ह्मत्वादेर्वास्तवत्वायोगादयुक्ताब्रह्मभावि पुरुषकल्पनेत्युपसंहरति। तस्मा-
दिति। ब्रह्मण्यविद्यानिवृत्तिर्विद्याफलमित्युक्त चोदयति। ब्रह्मणीति।
न हि सर्व्वज्ञे प्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादित्येतमोवदुपपन्नमिति
भावः। तस्याज्ञातत्वमज्ञत्वं वाऽऽक्षिप्यते नाद्य इत्याह। न ब्रह्मणीति।
न हि तत्त्वमसीति विद्याविधानं विज्ञाते ब्रह्मण्ययुक्तं पिष्टपिष्टिप्रस-

वेदेत्यादिश्रुतिभ्यः। स्मृतिभ्यश्च समं सर्वेषु भूतेषु अहं-मात्मा गुडाकेश शुनि चैव श्वपाके च। यस्तु सर्वाणि भूतानि यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मन्त्रवर्णात्॥

नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति। बाढं। एवमवगतेऽस्त्वेवानर्थक्यमवगमानर्थक्यमपीति चेन्न। अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात्तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्वमिति चेन्न। दृष्टविरोधात्। दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिर्दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात्। न च दृष्टविरोधः केनचिदप्यभ्युपगम्यते। न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वा-

---

ज्ञात्। अतस्तदज्ञातमेष्टव्यमित्यर्थः। ब्रह्मात्मैक्यमज्ञातं शास्त्रेण ज्ञाप्यते तद्विषयञ्च श्रवणादि विधीयते। तेन तस्मिन्नज्ञाततत्त्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति। न हीति। मिथ्याज्ञानस्याज्ञानव्यतिरेकाद्ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायां शुक्तौ रौप्यारोपणं दृष्टान्तितमिति द्रष्टव्यं। कल्पान्तरमालम्बते। न ब्रूम इति। ब्रह्माविद्याकार्ये न भवतीत्यस्य यथाश्रुतोऽर्थस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा तत्राद्यमङ्गीकरोति। भवत्विति। अनादित्वादविद्यायाः कर्तृमेवाभावाद्विना च द्वारं ब्रह्मणि भ्रान्त्यनभ्युपगमादित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह। किन्त्विति। ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनो नास्तीत्यत्र श्रुतिस्मृती उदाहरति। नान्योऽस्तीत्यादिना ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनोऽपि नास्तीत्यत्र मन्त्रद्वयं पठति। यस्त्विति।

ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञस्याभावे दोषमाशङ्कते। नन्विति। किमिदमानर्थक्यमवगतेऽनवगते वा चोद्यते तत्राद्यमङ्गीकरोति। बाढमिति। द्वितीयेनोपदेशानर्थक्यमवगमादिति द्रष्टव्यं। उपदेशवदवगमस्यापि स्वप्रकाशे वस्तुनि नोपयोगोऽस्तीति शङ्कते। अवगतेति। अनुभवमनुसृत्य परिहरति। नानवगतेति। सा वस्तुनो भिन्ना चेद्द्वैतहानिरभिन्ना चेज्ज्ञानाधीनत्वासिद्धिरिति शङ्कते। तन्निवृत्तेरिति। अनवगमतन्निवृत्तेर्दृश्य-

देव दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्तत्राप्येवैव युक्तिः। पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति। तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते। मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसारी अवगम्यते। तद्विलक्षणश्च परः स एष नेति नेत्यशनायाद्यत्येति य आत्मा ऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इत्यादिश्रुतिभ्यः काणादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते। संसारदुःखापनयार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणो ऽवगम्यते ऽवाकप्रानादरः। न मे पार्थास्तीति श्रुतिस्मृतिभ्यः।

मानतया स्वरूपापलापायोगात्प्रकारान्तरासम्भवाच्च पञ्चम प्रकारमेष्टव्यमिति मत्वाह। न दृष्ट इति। दृष्टमपीत्युक्ते विरोधितप्राज्यमित्याशङ्क्याह। दृश्यमानमिति। दृष्टविरुद्धमपि कुतो नेष्यते तत्राह। नचेति। अनुपपन्नत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह। न चेति। युक्तिविरोधे दृष्टिराभासो भवतीति शङ्कते। दर्शनेति। दृष्टिविरोधे [illegible] ति। अनुस्यादिति परिहरति। तत्रापीति। अनुपपत्त्यै [illegible] क्तेरेवाभासत्वं वस्तुदिष्टं दृष्टस्य त्वनुपपन्नत्वेन किञ्चिन्निमि [illegible] य वस्त कल्पनां निराकृत्य स्वपक्षे शास्त्रस्य [illegible] सर्व्वस्य दृष्टिबलामवि- [illegible] ब्रह्मभाविपुरुष- ति। पूर्व्वपक्षयति। पुण्य इति। आदि [illegible] प्रकारान्तरेण तत्रद्या श्रुतिर्गृह्यते। कुरु कर्म्मैव तस्य त्वर्मि [illegible] प्राक् [illegible] अन्- विरुद्धयोरेकत्वायोगः। विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः। [illegible] मिथो [illegible] न्यत्वेऽपि न तस्य ततोऽन्यत्वेऽपि मतस्य ततोऽन्यतत्वमित्याशङ्क्याह। तद्विलक्षणश्चेति। परस्य तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्तिमाह। काणादेति। क्षित्यादिकमुपलब्धिमत्कर्त्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्याद्योपपत्तिस्तयोर्मिथोभेदे हेत्वन्तरमाह। संसारेति। जीवस्य स्वगतदुःखध्वंसे

अहं ब्रह्मास्मीति ॥

सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यस्तं विदित्वा न लिप्यते ब्रह्मविदाप्नोति परं एकधैवानुद्रष्टव्यमेतद्यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वा तमेव धीरो विज्ञाय प्रणवो धनुःशरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यत इत्यादिकर्म्मकर्तृनिर्द्देशाच्च ।

मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषोपदेशात् । असति भेदे कस्य कुतो गतिः स्यात्तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिर्गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति । भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः सर्वमेतदुपपन्नं । कर्म्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च । भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्याद्युक्तास्तं प्रत्यभ्युदयनिःश्रेयससाधनयोः कर्म्मज्ञानयोरुपदेशो नेश्वरस्याप्तकामत्वात् । तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेन्न । ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । संसारी चेद्ब्रह्मभाव्यब्रह्म सन्विदित्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत्तस्य संसार्य्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभा-

दुःखं मे माभूयादित्यर्थित्वेन प्रवृत्तिर्दृष्टा नेशस्य सास्ति दुःखाभावादतो भेदस्तयोरित्यर्थः । इतश्चेश्वरस्य न प्रवृत्तिर्हेतुफलयोरभावादित्याह । एवकारेति । मिथो भेदे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह । सोऽन्वेष्टव्य इति ।

तत्रैव लिङ्गान्तरमाह । मुमुक्षोश्चेति । गतिर्देशयानाद्या तस्या मार्गविशेषोऽर्चिरादिर्देशो गन्तव्यं ब्रह्म तेषामुपदेशास्तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादयस्तथापि कथं भेदसिद्धिस्तत्राह । असतीति । माभूद्गतिरित्याशङ्क्याह । तदभावे चेति कथं तर्हि गत्यादिकमुपपद्यते तत्राह । भिन्नस्येति । जीवेश्वरयोर्मिथोभेदे हेत्वन्तरमाह । कर्म्मेति । भेदे सत्युपपत्त्याः सम्भवन्तीति शेषः तदेव स्फुटयति । भिन्नश्चेदिति । तद्भेदैः प्रामाणिकेऽपि कथं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्योपसंहरति । तस्मादिति । ब्रह्म-

वस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तं । तद्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसम्पादनार्थं उपदेश इति चेद- निर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं सम्पादयेदहं ब्रह्मास्मीति । निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या सम्पत्तुं । नायमात्मा ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा तत्सत्यं स आत्मा ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रकृत्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः समानाधिकरण्यादेका- र्थत्वमेवेत्यवगम्यते । अन्यस्य ह्यन्यत्वे सम्पत्क्रियते नैकत्वे । इदं सर्वं यदयमात्मेति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्यात्मन एकत्वं दर्शयति । तस्मान्नात्मनो ब्रह्मत्वसम्पदुपपत्तिर्न चाप्यन्यत्प्र- योजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते । [illegible] वेद ब्रह्मैव भवति । अभयं

भाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे ब्रह्मोपदेशस्यानर्थक्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति । नेत्यादिना । प्रसङ्गमेव प्रकटयति । संसारी चेदिति । विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थवानिति । चेत्तत्र किं कर्मविधिशेषत्वे नो- पास्तिविधिशेषत्वेन वा तदर्थवत्त्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । तद्विज्ञान- स्येति । अविनियोगाद्विनियोजकश्रुत्याद्यभावादिति शेषः । कल्पान्तरमा- दत्ते । संसारिण इति । उपदेशस्य ज्ञानार्थत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च सम्पत्ते- स्तस्य कथं तादर्थ्यमित्याशङ्क्याह । अनिर्ज्ञाते हीति । व्यतिरेकमुक्ता- न्वयमन्वाचष्टे । निर्ज्ञातेति । पदयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्म- योरभेदावगमान्न सम्पत्तिः सम्भवतीति समाधत्ते । नेत्यादिना । कथ- मेकत्वे गम्यमानेऽपि सम्पदोऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । अन्यस्य हीति । एकत्वे हेत्वन्तरमाह । इदमिति । एकत्वे फलितमाह । तस्मादिति ।

वै ब्रह्म भवतीति च। तदापत्तिश्रवणात्सम्पत्तिश्चेत्तदापत्तिर्न स्यात्। नह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते॥

वचनात्सम्पत्तेरपि तद्भावापत्तिर्ज्ञापकं स्यादिति चेन्न। सम्पत्तेः प्रत्ययमात्रत्वाद्विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्त्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम। न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकं ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः। स एष इह प्रविष्ट इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितं। तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना साध्वी। दृष्टार्थबाधनाच्च। सैन्धवघनवदनन्तरमबाह्यमेकरसं ब्रह्मेति विज्ञानं सर्व्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधारणादवगम्यते। इत्यनुशासनमेतावदेव खल्वल्पममृतत्वमिति। तथा सर्व्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैक-

---

किञ्च सम्पत्तिपक्षे तदापत्तिः फलमन्यद्वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह। न चेति। आद्यं दूषयति। सम्पत्तिश्चेति।

तं यथायथेत्यादिवाक्यमाश्रित्य शङ्कते। वचनादिति। सम्पत्तेरमानत्वान्न तद्वदन्यस्यामानत्वमित्याह। नेति। तस्यामानत्वेऽप्येवं मानस्य कारकत्वात्। न च स्तुत्याद्युपासनादप्यन्यस्यामानत्वम्। स्थितस्य इस्य वाऽनुपपत्तेः। श्रुतिश्च न पूर्व्वसिद्धत्वस्तुत्यादिभावाभिधायिनी। सादृश्याश्रया तद्भावोपचारादतो ब्रह्मभावः स्वतः सिद्धो न साध्या-द्रूकमित्याह। विज्ञानस्येति। अथान्यस्यान्यभावे यथोक्तं वचनमेव तस्याऽधायकमित्याशङ्क्याह। न चेति। ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गाच्च ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह। स एष इति। ब्रह्मोपदेशस्य सम्पत्तिपक्षे दोषान्तरमाह। दृष्टार्थेति। तदेव विद्वद्भिर्दृष्टमर्थमाचष्टे। सैन्धवेति। यथोक्तं वस्तुतात्पर्य्यगम्यमस्यामुपनिषदीत्यत्र हेतुमाह। काण्डद्वयेऽपीति। मधुकाण्डावगतमवधारणं दर्शयति। इत्य-

त्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः। तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽन्य आत्मानमेवावेदिति कल्प्येत। इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात्। तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमञ्जसं कल्पितं स्याद्व्यपदेशानुपपत्तेश्च। यदि चात्मानमेवावेदिति संसारी कल्प्येत। ब्रह्मविद्येतिव्यपदेशो न स्यात्। आत्मानमेवावेदिति संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः। आत्मेति वेत्तुरन्यदुच्यत इति चेन्न। अहं ब्रह्मास्मीति विशेषणात्। अन्यश्चेद्वेद्यः स्यादयमसाविति विशेष्येत। नत्वहमस्मीति अहमस्मीति विशेषणादात्मानमेवावेदिति चावधारणान्निश्चितमात्मैव ब्रह्मेत्यवगम्यते। तथा च सत्युपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नान्यथा विद्या ह्यन्यथा स्यात्। न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने

त्त्वपासनमिति। ज्ञानिकाण्डान्ते व्यवस्थितमुदाहरति। एतावदिति। न केवलमुपदेशस्य सम्यक्त्वेपक्षे बृहदारण्यकविरोधः। किन्तु सर्वोपनिषद्विरोधोऽस्तीत्याह। तथेति। इष्टमर्थमित्युक्ता तद्बाधनं निगमयति। तत्रेति। ननु बृहदारण्यके ब्रह्मकाण्डिकायां जीवपरयोर्भेदोऽभिमत उपसंहारेत्वभेद इति व्यवस्थायां तद्विरोधः शक्यः समाधातुमित्यत आह। तथाचेति। ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामुपदेशानर्थक्यमिष्टार्थबाधश्चेत्युक्तम्। इदानीं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये ब्रह्मशब्देन परस्याग्रहणे तद्विद्यायां ब्रह्मविद्येति सञ्ज्ञाऽनुपपत्तिदोषान्तरमाह। व्यपदेशानुपपत्तेश्चेति। अत्रेतात्रह्मशब्दार्थश्चेत्तुजीवादन्यस्तदात्मानमित्यत्रात्मशब्देन परो गृह्यते। तद्विद्या च ब्रह्मविद्येति सञ्ज्ञासिद्धिरिति शङ्कते। आत्मेति। वाक्यशेषविरोधान्नैवमित्याह। नाहमिति। तदेव प्रपञ्चयति। अन्यश्चेदिति। यथोक्तावगमे फलितमाह। तथाच सतीति। अत्यन्तभेदे व्यपदेशानुपपत्तिं विशदयति। संसारीति। जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदोपगमादभेदेन ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः सेत्स्यतीत्याशयेन चेति। स्यातां

तस्मात्तत्सर्व्वमभवत्

परमार्थतस्तमःप्रकाशाविव भानोर्विरुद्धत्वात् । न चोभय-निमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तस्तदा ब्रह्म-विद्या संसारिविद्या च स्यात् ॥

न च वस्तुनोऽर्द्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं । तत्त्वज्ञान-विवक्षायां श्रोतुः संशयो हि तथा स्यात् । निश्चितञ्च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते । यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति । संशयात्मा विनश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यामतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना । ब्रह्मणि साधकत्वकल्पना-स्मदादिष्विवापेशला । तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभव-दितीति चेन्न । शास्त्रोपलम्भात् । न ह्यस्मत्कल्पनेयं शास्त्रकृता तु तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भः । न च ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुणा

णा ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदौ तथापि भिन्नाभिन्नविद्यायां ब्रह्मविद्येति नियतो व्यपदेशो न स्यादित्याह । न चेति । निमित्तं॰विषयं भिन्नाभिन्नविषया विद्या ब्रह्मविषयापि भवत्येवेति व्यपदेशसिद्धिमाशङ्क्याह । तदेति ।

उभयात्मकत्वाद्वस्तुनस्तद्विद्यापि तथेति विकल्पोपपत्तिमाशङ्क्याह । न चेति । अस्तु तर्हि वस्तु ब्रह्म वाब्रह्म वा वैकल्पिकमित्याशङ्क्याह । श्रोतुरिति । संशयितमपि ज्ञानं वाक्यादुत्पद्यते चेत्तावतैव पुरुषार्थः श्रोतुः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । निश्चितञ्चेति । श्रोतुर्निश्चितज्ञानस्य फल-त्वेऽपि वक्तुः संशयितमर्थं वदतो न काचन हानिरित्याशङ्क्याह । अत इति । निश्चितस्यैव ज्ञानार्थस्य पुमर्थसाधनत्वं न संशयितस्येत्यतः श-ब्दार्थः । जीवपरयोरत्यन्तभेदस्य भेदाभेदयोश्चायोगात्परमेव ब्रह्मशब्दवाच्यं

शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्य्यः । न चैतावत्येवाद्वमा युक्ता भवतः सर्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि कल्पितमेकैकधैवानुद्रष्टव्यं । नेह नानास्ति किञ्चन यत्र हि द्वैतमिव भवति एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यशतेभ्यः सर्वो हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येव कल्पितो न परमार्थः सन्नित्यल्पमिदमुच्यते । इयमेव कल्पनापेशलेति । तस्माद्यत्प्रविष्टं स्रष्टृ ब्रह्म तद्ब्रह्म । वै शब्दोऽवधारणार्थः ।

न जीवस्तद्भावीत्युक्तम् । सम्प्रत्यत्यन्ताभेदपक्षे दोषमाशङ्कते । ब्रह्मणीति । तदात्मानमेवावेदिति ज्ञातृत्वं ब्रह्मण्युच्यते तदयुक्तम् । तस्य ज्ञानमूर्त्तित्वादत एव न तत्कर्म्मत्वमपि । न च स्वकर्त्तृकर्म्मकज्ञानान्मुक्तिः क्रियाकारकफलविलक्षणादतो न परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दितमित्यर्थः । शास्त्रं ब्रह्मणि साधकत्वादि दर्शयति तच्चापौरुषेयमदोषाशोपलम्भाद्वि । तथाच तस्मिन्नाविद्यसाधकत्वाद्यविरुद्धमिति । समाधत्ते । न शास्त्रेति । स चायुक्तस्तस्यापौरुषेयत्वेनासम्भावितदोषत्वादिति शेषः । ननु ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वमरीक्षणार्थं शास्त्रमभ्युपालम्भ्यते नेत्याह । न चेति । शास्त्राद्धि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं गम्यते साधकत्वादि च तस्य तेनैवोच्यते । न चार्द्धजरतीयमुचितम् । तथाच वास्तवं नित्यमुक्तत्वं कल्पितमितरदित्यास्थेयम् । यदि तस्य नित्यमुक्तत्वार्थं सर्व्वथैव साधकत्वादि नेष्यते तदा स्वार्थपरित्यागः स्यात्साधनत्वादिना विनाभ्युदयनिःश्रेयसयोरसम्भवात् । न च ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनोऽचेतनो वास्ति । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ब्रह्मैवेदं सर्व्वमित्यादिश्रुतेस्तस्माद्यथोक्ता व्यवस्थाऽऽस्थेयेत्यर्थः । किञ्च सर्व्वस्यापि संसारस्य ब्रह्मण्येवाविद्याध्यासतदन्तर्भूतं साधकत्वाद्यपि तत्राध्यस्तमित्युपगमे कानुपपत्तिरित्याह । न चेति । तस्यास्मिन्नुकल्पितत्वं कुतोऽवगतमित्याशङ्क्याह । एकधेति । उक्तश्रुतितात्पर्य्यं सङ्कलयति । सर्वो हीति । सर्वस्य द्वैतव्यवहारस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वे प्रकृतचोद्यस्याभासत्वं फलतीत्याह । इत्यल्पमिति । परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं दर्शयति । तस्मादिति । तद्व्याति-

इदं शरीरस्थं यद्गृह्यतेऽग्रे प्राक् प्रतिबोधादपि ब्रह्मैवासीत् सर्वज्ञेदं ॥

किन्त्वप्रतिबोधाद्ब्रह्मास्मि सर्वं चेत्यात्मन्यध्यारोपात्कर्त्ताहं क्रियावान् फलानाञ्च भोक्ता सुखी दुःखी संसारीति चाध्यारोपयति। परमार्थतस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्वज्ञ तत्कथञ्चिदाचार्य्येण दयालुना प्रतिबोधितं नासि संसारीत्यात्मानमेवावेत्स्वाभाविकमविद्याध्यारोपित विशेषवर्जितमित्येव शब्दस्यार्थः। ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविको ऽयमात्मानं विदितवद्ब्रह्म। ननु न स्मरस्यात्मनं दर्शितो ह्यसौ य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानिति उदानिति समानितीति। नन्वसौ गौरसावश्व इत्येवमसौ व्यपदिश्यते

रेकेण जगन्नास्तीति सूचयति। वैशब्द इति। तत्पदार्थमुक्त्वा त्वंपदार्थं कथयति। इदमिति। तयोर्वस्तुतो भेदं शङ्कित्वा पदान्तरं व्याचष्टे॥ प्रागिति। तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह। सर्वज्ञेति।

कथं तर्हि विपरीतधीरित्याशङ्क्याह। किन्त्विति। यथा प्रतिभासं कर्त्तृत्वादेर्वास्तवत्वमाशङ्क्य शास्त्रविरोधान्मैवमित्याह। परमार्थतस्त्विति। तद्विलक्षणमध्यस्तसंसाररहितमिति यावत्। किमुत ब्रह्मेति चोद्यं परिहृत्य किमदवेदिति चोद्यान्तरं मत्वाह। तत्कथञ्चिदिति। पूर्ववाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारित्वेन व्यवस्थितं ब्रह्म नासि संसारीत्याचार्य्येण दयावता कथञ्चिद्बोधितमात्मानमेवावेदिति सम्बन्धः। आत्मैव प्रमेयस्तज्ज्ञानमेव प्रमाणमित्येवमर्थत्वमेवकारस्य विवक्षत्याह। स्वविदेरिति। प्रकृतमात्मशब्दार्थं विविच्य वक्तुं पृच्छति। ब्रूहीति। स एष इह प्रविष्ट इत्यत्रात्मनो दर्शितत्वात्प्राणनादिलिङ्गस्य तस्य तथैवानुसन्धातुं शक्यत्वात्प्रश्नमुक्तमयुक्तमित्याह। नन्विति। आत्मानं प्रत्यक्षयितुं पृच्छतस्तत्परोक्षवचन-

भवता। नात्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि। एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता
मन्ता विज्ञाता स आत्मेति। नन्वत्रापि दर्शनादिक्रिया-
कर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि। न हि गमिरेव गन्तुः
स्वरूपं छिदिर्वा छेत्तुरेवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता
मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति। नन्वत्र को विशेषो
द्रष्टरि। यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य द्रष्टा सर्वथापि
द्रष्टैव द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति। द्रष्टा तु
यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य द्रष्टा द्रष्टैव न विशेषोपपत्तिः।
अस्त्यत्र विशेषो यो दृष्टेर्द्रष्टा स दृष्टिश्चेद्भवति नित्यमेव
पश्यति दृष्टिं न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्ट्रा तत्र

मनुत्तरमितिशङ्कते। नत्वसाविति। आत्मानं चेत्प्रत्यक्षयितुमिच्छसि।
तर्हि प्रत्यक्षमेव तं दर्शयामीत्याह। एवं तर्हीति। नेदं प्रतिज्ञानुरूप-
प्रतिवचनमिति। चोदयति। नन्वत्रेति। प्रत्यक्षत्वाद्दर्शनादिक्रियाया-
स्तत्कर्तुः स्वरूपमपि तथेत्याशङ्क्याह। न हीति। यदि दर्शनादिक्रिया-
कर्तृस्वरूपोक्तिमात्रेण जिज्ञासानोपशाम्यति तर्हि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेना-
त्मोक्त्या तुष्यतु भवानित्याह। एवं तर्हि दृष्टेरिति। पूर्वस्मात्प्रतिवचना-
दस्मिन्प्रतिवचने द्रष्टृविषयो विशेषो नास्तीति शङ्कते। नन्विति। विशे-
षाभावं विशदयति। यदीत्यादिना। घटस्य द्रष्टा दृष्टेर्द्रष्टेति विशेषे
प्रतीयमाने तदभावोक्तिर्व्याहतेत्याशङ्क्याह। द्रष्टव्य एवेति। तथा द्रष्ट-
र्यपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह। द्रष्टा त्विति। वृत्तिमदन्तःकरणा-
वच्छिन्नः सविकारो घटद्रष्टा कूटस्थचिन्मात्रस्वभावः। सन्निधिसत्तामात्रेण
बुद्धितद्वृत्तीनां द्रष्टेति विशेषमङ्गीकृत्य परिहरति। नेत्यादिना। एत-
देव स्फुटयति। अस्तीति। सप्तमी द्रष्टारमधिकरोति। दृष्टेर्द्रष्टुस्ताव-
दन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विशदयति। यो दृष्टेरिति। भवतु दृष्टिसद्भावे
द्रष्टुः सदा द्रष्टृत्वं। तथापि कथं कूटस्थदृष्टित्वमित्याशङ्क्याह। तत्रेति।

द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यया भवितव्यं । अनित्या चेद्द्रष्टुर्दृष्टिस्तत्र दृश्या या दृष्टिः सा कदाचिन्न दृश्येत । अपि यथाऽनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु । न च तद्वद्दृष्टेर्द्रष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिं ।

किं द्वे दृष्टी द्रष्टुर्नित्याऽदृश्याऽन्याऽनित्या दृश्येति । बाढं । प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टिरन्धानन्धत्वदर्शनात् । नित्यैव चेत्सर्वोऽनन्ध एव स्याद्द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिर्न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेरनुमानाच्चान्धस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते। सा तर्हीतरदृष्टिनाशेन नश्यति द्रष्टुर्दृष्टिस्तयाऽविपरिलुप्तया नित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयं ज्योतिःसमाख्ययेतरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नबुद्धां तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां

नित्यत्वमुपपादयति । अनित्या चेदिति । उक्तपक्षे परमर्थार्था सप्तमी । कादाचित्के द्रष्टृदृश्यत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । घटादिव दृष्टिः कादाचित्कैव दृष्टा दृश्यते न सर्वदेत्यनिष्टापत्त्यभावमाशङ्क्याह । न चेति । विकारिणश्चित्तस्याद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वमन्यथाद्रष्टृत्वञ्च दृष्टं तत्साक्षिणो व्यावर्त्तमानं तस्य निर्विकारत्वं गमयतीति भावः ।

दृष्टिद्वयं प्रमाणाभावादसिद्धमिति शङ्कते । किमिति । तदुभयमङ्गीकरोति । बाढमिति । तत्रानित्यां दृष्टिमनुभवेन साधयति । प्रसिद्धेति । उक्तमर्थं युक्त्या व्यक्तीकरोति । नित्यैवेति । सम्प्रति नित्यां दृष्टिं श्रुत्या समर्थयते । द्रष्टुरिति । तत्रैवोपपत्तिमाह । अनुमानाच्चेति । तदेव विवृणोति । अन्धस्यापीति । जागरिते चक्षुरादिहीनस्यापि स्वप्ने पुंसो वासनामयघटादिविषया दृष्टिरुपलब्धा या च सा तस्मिन्काले चक्षुरादिजनितदृष्ट्यभावेऽपि स्वयमविनश्यन्त्यनुभूयते । सा द्रष्टुः स्वभावभूतार्थदृष्टिर्नित्यै-

नित्यमेव पश्यन् दृष्टेर्द्रष्टा भवति । एवञ्च सति दृष्टिरेः स्वरूपमस्यान्यौष्ण्यवन्न काणादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्तो न्योऽचेतनो द्रष्टा तन्नस्त्वात्मानमेव नित्यदृग्रूपमध्यारं पितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेवावेदिदितवत् । ननु विप्रतिषिद्धं न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया इति श्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञानं । नैवं विज्ञानान्न विप्रतिषेधः । एवं दृष्टेर्द्रष्टा इति विज्ञायत एव । अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च । न च द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यामाकाङ्क्षते । निवर्त्तते हि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकाङ्क्षा तदसम्भवादेव । नह्यविद्यमाने विषये आकाङ्क्षा कस्यचिदुपजायते । न च दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्त्तुमुत्सहते । यतस्तामाकाङ्क्षेत । न च स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव ।

दृष्ट्या । विमतं नित्यमव्यभिचारित्वात्परेष्टात्मवदिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः । नन्वात्माऽदृष्टिः स्वभावश्चेत्कथं दृष्टेत्युक्तमत आह । तयेति । नित्यत्वे हेतुः । स्वविपरिलुप्तयेति । नित्यद्वय परिहर्त्तुं स्वरूपभूतयेत्युक्तं । तस्या दृष्ट्यविपरिलुप्तत्वं व्यनक्ति । इतरामेवं वारयति । स्वयमिति । उक्तमविपरिलुप्तत्वं व्यनक्ति । इतरामिति । आत्माऽदृष्टेर्द्रष्टेति । नं स्तौति गच्छते । नान्यात । विभक्तानोऽचेतनो वेति ग्रेपदर्तिग्रादिना । ... एवञ्चेति । अन्यश्चेतनोऽचेतनो वेति शेषदर्शित्वादिना । ... एवञ्चेति । अन्यस्थितराणि येऽस्मविज्ञेर्व्यास्यते फलितमाह । परिशोध्य श्रुत्यर्थं यदि विशेषो ... । नित्यदृष्टिस्वभावमात्मपदार्थं परिशोध्य श्रुत्यर्थं परिच्छिन्नः स ... तदुक्तमिति । वाक्यशेषविरोधञ्चोदयति । नन्विति । ना... जयति तदुक्तमिति । वाक्यशेषविरोधं किं वा साक्षित्वेनेति वाच्यं । किं कर्मत्वेनात्मनो ज्ञानं विरुध्यते किं वा साक्षित्वेनेति वाच्यं । नाद्योऽनभ्युपगमादित्याह । नेति न द्वितीय इत्याह । एवमिति । तदेव स्फुटयति । एवं दृष्टेरिति । तर्हि तद्विषयं ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमिति कुतो विरोधो न प्रसरतीत्याशङ्क्याह । अन्यज्ञानेति । न विप्रतिषेध इति पूर्वेण सम्बन्धः । सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति । न चेति । । नित्यैव स्वरूपभूतेति शेषः । विज्ञातत्वं वाक्यशुद्धिवृत्तिसाम्यत्वम् । अन्यां दृष्टिं स्फु

तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा

तस्माद्ज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेवात्मानमेवावेदित्युक्तं नात्मनो-विषयीकरणं। तत्कथमवेदित्याह। अहं दृष्टेर्द्रष्टात्मा ब्रह्मास्मि भवामीति। ब्रह्मेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्माऽशनायाद्यतीतो नेत्यस्थूलमनणित्येवमादिलक्षणं॥

तदेवाहमस्मिन्नान्यः संसारी यथा भवानाहेति। तस्मादेवं विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत्। अब्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्य्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत्। तस्माद्युक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति

रणलक्षणम्। आत्मविषयस्फुरणाकाङ्क्षाभावं प्रतिपादयति निवर्त्तते हीति। आत्मनि स्फुरणरूपे स्फुरणान्तरस्यासम्भवेऽपि कुतस्तदाकाङ्क्षोपशान्तिरित्याशङ्क्याह। न हीति। किं च द्रष्टरि दृश्याऽदृश्या वा दृष्टिरपेक्षते। नाद्य इत्याह। न चेति। आदित्यप्रकाश्यस्य रूपादेस्तत्प्रकाशकत्वाभावादिति भावः। न द्वितीय इत्याह। न चेति। आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि स्फुरणाव्याप्यत्वानङ्गीकरणान्न वाक्यशेषविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति। तस्मादिति। वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्व्वकमादत्ते। तत्कथमिति। तदक्षराणि व्याचष्टे। दृष्टेरिति। इति पदमवेदित्यनेन सम्बध्यते। ब्रह्मशब्दं व्याचष्टे। ब्रह्मेतीति।

ब्रह्माहंपदार्थयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्य वाक्यार्थमाह। तदेवेति। आचार्य्योपदिष्टेऽर्थे स्वस्य निश्चयं दर्शयति। यथेति। इतिशब्दो वाक्यार्थज्ञानसमाप्त्यर्थः इदानीं फलवाक्यं व्याचष्टे। तस्मादिति। सर्व्वभावमेव व्याकरोति। ब्रह्मेति। ब्रह्मैवाविद्यया संसरति विद्यया च मुच्यत इति पक्षस्य निर्दोषत्वमुच्यत इति पक्षस्य निर्दोषत्वमुप-

मृतत्वप्राप्तिविघ्नं कुर्य्युरिति न्याय्यैवैषा शङ्का। स्वपशून् स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवाः। महत्तरां हि वृत्तिं कर्म्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनाम्। बहुपशुसमतयैकैकस्य पुरुषस्य। तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति हि वक्ष्यति। यथाह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवं-विदे सर्व्वाणि भूयान्यरिष्टिमिच्छन्तीति च ब्रह्मविच्चे-पाराऽर्थनिवृत्तेर्न स्वलोकत्वं पशुत्वञ्चेत्यभिप्रायोऽप्रिया-रिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते। तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफल-प्राप्तिं प्रति कुर्य्युरेव विघ्नं देवाः प्रभाववन्तश्च हि ते। नन्वेवं सत्यन्यास्वपि कर्म्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेय-

---

त्वनः इति। यथाऽधमर्णान् प्रत्युत्तमर्णा विघ्नमाचरन्ति तथा देवादयः। स्वस्थितिपरिरक्षणार्थं परतन्त्रान् कर्म्मिण' प्रत्यस्तृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य विघ्नं कुर्वन्तीति तेषां तान् प्रति विघ्नकर्त्तृत्वशङ्का सावकाशैवेत्यर्थः। पशुनिदर्शनेन विवक्षितमर्थं विवृणोति। स्वपशूनिति। पशुस्थानीयानां मनुष्याणां देवा-दिभीरक्ष्यत्वे हेतुमाह। महत्तरामिति। इतश्च देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्न-कर्त्तृत्वममृतत्वप्राप्तौ सम्भावितमित्याह। तस्मादिति। इतश्च तेषां तान् प्रति विघ्नकर्त्तृत्वं भातीत्याह। यथेति। स्वलोको देह एवंवित्त्वं सर्वभूतभो-ज्योऽहमिति कल्पनावत्त्वम्। क्रियापदानुषङ्गार्थश्चकारः। ब्रह्मवित्त्वेऽपि मनुष्याणां देवादिपारतन्त्र्याऽविद्या। तत्किमिति ते विघ्नमाचरन्तीत्याश-ङ्क्याह। ब्रह्मवित्त्व इति। देवादीनां मनुष्यान् प्रति विघ्नकर्त्तृत्वशङ्का-मुपपादितामुपसंहरति। तस्मादिति न केवलमुक्तहेतुबलादेव। किन्तु साम-र्थ्याञ्चेत्याह। प्रभाववन्तश्चेति। सामर्थ्याच्चेद्विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरत्वं तर्हि कर्म्मफलप्राप्तावपि स्यादित्यतिप्रसङ्गं शङ्कते। नन्विति। भवतु तेषां सर्वत्र विघ्नाचरणमित्यत आह। हन्तेति। अविश्वासाभावः सामर्थ्या-द्विघ्नकर्त्तृत्वेऽतिप्रसक्त्यन्तरमाह। तथेति। अतिप्रसङ्गान्तरमाह। तथा

पानसमम्। हन्त तर्ह्यविस्रम्भोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु। तथेश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणे प्रभुत्वम्। तथा कालकर्म्ममन्त्रौषधितपसामेषां हि फलसम्पत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम्। अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रानुष्ठाने।

न सर्व्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानाज्जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च। स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः। सुखदुःखादिफलनिमित्तं कर्म्मेत्येतस्मिन् पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते दैवेश्वरकालास्तावन्न कर्म्मफलविपर्य्यासकर्त्तारः। कर्म्मणां काङ्क्षितकारकत्वात्। कर्म्म हि शुभाशुभं पुरुषाणां दैवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नात्मानं प्रति लभते लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थं। क्रियाया हि

कालेति। विघ्नकरणे प्रभुत्वमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः। ईश्वरादीनां यथोक्तकार्य्यकरणत्वे प्रमाणमाह। एषा ह्येति। एष ह्येव साधु कर्म्म कारयति। कर्म्म ह्येव तदूचहारित्रादिवाक्यं शास्त्रं शब्दार्थः। देवादीनां विघ्नकर्त्तृत्ववदीश्वरादीनामपि तत्सम्भवाद्वेदार्थानुष्ठाने विश्वासाभावात्तदप्रामाण्यं प्राप्तमिति फलितमाह। अतोऽपीति।

किमिदमवैदिकस्य चोद्यं किंवा वैदिकस्येति विकल्पाद्यं दूषयति। नेत्यादिना। दध्याद्युत्पिपादयिषया दुग्धाद्यादानदर्शनात्प्राणिनां सुखदुःखादितारतम्यदृष्टेः स्वभाववादे च, नियतनिमित्तादानवैचित्र्यदर्शनयोरनुपपत्तेस्तद्योगात्कर्म्मफलं जगद्वैचित्र्यमित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। सुखेति। कर्म्म ह्येवेत्याद्या श्रुतिः। कर्म्मणा बाध्यते जन्तुरित्यादिस्मृतिर्जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिश्च न्यायः। कथमेतावता देवादीनां कर्म्मफले विघ्नकर्त्तृत्वाभावस्तत्राह कर्मणामिति। कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्म्मणः स्वोत्पत्तौ देवाद्यपेक्षां व्यतिरेकमुखेन दर्शयति। कर्म्म ह्येति। स्वफलेऽपि तस्य तत् सापेक्षत्वमस्तीत्याह। लब्धेति। निष्पन्नमपि कर्म्म पूर्वोक्तं कारकमनपेक्ष्य स्वफ-

कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात्। तस्मात् क्रियानुगुणा हि दैवेश्वरादय इति कर्म्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविस्रम्भः। कर्म्मणामप्येषां वशानुगत्वं क्वचित्स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात्कर्म्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधानभावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य कर्म्मैव कारकं नान्यत्फलप्राप्ताविति केचित्। दैवमेवेत्यपरे। काल इत्येके। द्रव्यादिस्वभाव इति केचित्। सर्व्वे एते संहता एवेत्यपरे। तत्र कर्म्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्मृतिवादाः।

त्वदाने शक्तं न भवतीत्यर्थः। कर्म्मणः स्वोत्पत्तौ स्वफले च कारकसापेक्षत्वे हेतुमाह। क्रियाया हीति। कारकादीनामनेकेषां निमित्तानामुपादानेन स्वधार्थो निष्पद्यते यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावः कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यं। तस्मादुभयत्र परतन्त्रं कर्म्मेत्यर्थः। दैवादीनां कर्म्मापेक्षितकारकत्वे फलितमाह; तस्मादिति। इतोऽपि कर्मफलेनाविस्रम्भोऽस्तीत्याह। कर्मणामिति एषां दैवानां क्वचिद्विघ्नलक्षणे कार्य्ये कर्मणां वशवर्त्तित्वमेष्टव्यम्। प्राप्तिकर्मापेक्षामन्तरेण विघ्नकरणेऽतिप्रसङ्गादतोऽन्यत्रापि सर्व्वत्र तेषां तदपेक्षा वाच्या इत्यर्थः। तत्र तेषां कर्मवशवर्त्तित्वे हेत्वन्तरमाह। स्वसामर्थ्यस्येति। विघ्नलक्षणं हि कार्य्यं दुःखमुत्पादयति। न च दुःखमतेऽपायाद्युपपद्यते। दुःखविषयेऽपायसामर्थ्यस्य शास्त्राधिगतस्यामत्याख्येयत्वात्तच्चात्मार्थिनामदृष्टवशादेव दैवादयो विघ्नकारणमित्यर्थः। दैवादीनां कर्मपारतन्त्र्ये कर्म तत्परतन्त्रं न स्यात्प्रधानगुणभावविपरीत्यायोगादित्याशङ्क्याह। कर्मेति। इतरेषां नामीषां नियतो गुणप्रधानभावोऽस्तीत्याह। दुर्विज्ञेयश्चेति। इतिशब्दो हेत्वर्थे। यतो गुणप्रधानकृतो मतिविभ्रमो लोकस्योपलभ्यते। तस्मादसौ दुर्विज्ञेयो न नियतोऽस्तीति योजना।।

आत्मा ह्येषां स भवति

पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेत्यादयः। यद्य-प्येषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भव इतरेषां तत्कालीन-प्राधान्यशक्तिस्तम्भस्तथापि न कर्म्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यनै-कान्तिकत्वम्। शास्त्रन्यायनिर्द्धारितत्वात्कर्म्मप्राधान्यस्य।

नाविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य। यदुक्तं ब्रह्म-प्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्य्युरिति तत्र न देवानां विघ्न-करणे सामर्थ्यम्। कस्मात्। विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्रा-प्तिफलस्य। कथं। यथा लोके द्रष्टुश्चक्षुष आलोकेन न सं-योगो यत्कालस्तत्काल एव रूपाभिव्यक्तिः। एवमात्मवि-षयं ज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयाज्ञानतिरोभावः

मतिविभ्रमे वादिविप्रतिपत्तिर्हेतुमाह। कर्म्मैवेत्यादिना। कथं तर्हि निश्चयस्तत्राह। तत्रेति। वेदवादानुदाहरति। पुण्यो वा इति। आदिपदेन धर्म्मरज्ज्वा व्रजेदूर्द्ध्वमित्यादिस्मृतिवादा गृह्यन्ते। सूर्य्योदयदाह-सेचनादौ कालज्वलनसलिलादेः प्राधान्यप्रसिद्धेर्न कर्म्मैव प्रधानमित्याश-ङ्क्याह। यद्यपीति। अनैकान्तिकत्वमप्रधानत्वम्। तत्र हेतुमाह। शास्त्रेति। श्रुतिस्मृतिलक्षणं शास्त्रमुदाहृतम्। जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिर्न्यायः।

कर्म्मफले देवादीनां विघ्नकर्तृत्वं प्रसङ्गागतं निराकृत्य विद्याफले तेषां तदाशङ्कितं निराकरोति। नाविद्येति। तत्र नञर्थमुक्तानुवादपूर्व्वकं विशदयति। युक्तमिति। तत्र प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तं हेतुं स्फुटयति। कस्मा-दिति। आत्मनो ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपाया मुक्तेरज्ञानध्वस्तिमात्रत्वात्तस्याश्च ज्ञानेन तुल्यकालत्वात्तस्मिन् सति तस्य फलस्यावश्यकत्वाद्देवादीनां विघ्ना-चरणे नावकाशोऽस्तीत्यर्थः। उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकं दृष्टान्तेन समर्थयति।

स्यात्। अतो ब्रह्मविद्यायां सत्यामविकार्य्यानुपपत्तेः प्रदीप
इव तमःकार्य्यस्य। तत्केन कस्य विघ्नं कुर्य्युर्देवाः। यत्रात्मत्व-
मेव देवानां ब्रह्मविदस्तदेतदाहात्मस्वरूपं ध्येयम्। यत्तत्सर्व्व-
शास्त्रैर्विज्ञेयं ब्रह्म। हि यस्मादेषां देवानां स ब्रह्मविद्भ-
वति। ब्रह्मविद्यासमकालमेवाविद्यामात्रव्यवधानापगमा-
च्छुक्तिकाया इव रजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यवोचाम।
अतो नात्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः सम्भवति। यस्य
ह्यनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं तत्रानात्म-
विषये सफलः प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवादीनाम्। न त्विह
विद्यासमकाल आत्मभूते देशकालनिमित्तानन्तरिते।

कथमित्यादिना। ब्रह्मविद्यातत्फलयोःसमानकालत्वे फलितमाह।
इति। देवादीनां ब्रह्मविद्याफले विघ्नकर्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह।
यत्रेति। यस्यां विद्यायां सत्या ब्रह्मविदो देवादीनामात्मत्वमेव तस्यां सत्या
कथं ते तस्य विघ्नमाचरेयुः स्वविषये तेषां प्रातिकूल्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः।
एतोऽर्थं समनन्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। तदेतदाहेति। कथं ब्रह्मविद्या-
समकालमेव ब्रह्मविद्देवादीनामात्मा भवति तत्राह। अविद्यामात्रेति।
यथेदं रजतमिति। रजताकारायाः शुक्तिकात्वमविद्यामात्रव्यवहितं तथा
ब्रह्मविदोऽपि सर्वात्मत्वे तन्मात्रव्यवधानात्तस्याश्च विद्योदयेनान्तरीयकत्वेन
निरुक्तेर्युक्तं विद्यातत्फलयोः समानकालत्वम्। उक्तञ्च तत्प्रतिवचनदशा-
यामित्यर्थः। उक्तस्य हेतोरपेक्षितं वदन् ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलित-
माह। अत इति। कैवल्ये तेषां विघ्नकर्तृत्वे कुत तत्कर्तृतेत्याशङ्क्याह।
यस्य हीति। तेषां निरङ्कुशं प्रसरत्वं वारयति। न त्विति। सफल-
प्रयत्न इति पूर्वेण सम्बन्धः। तस्य निरवकाशत्वादिति हेतुमाह। अन्त-
उरेति। ज्ञानस्यानन्तरफलत्वात्तत्फले देवादीना न विघ्नकर्तृतेत्युक्तमुपेत्य

वसरानुपपत्तेः। एवं तर्हि विद्याप्रत्ययसन्तत्यभावाद्विपरीतप्रत्ययतत्कार्य्ययोश्च दर्शनादन्य एवात्मप्रत्ययो विद्यानिवर्त्तको न तु पूर्व्व इति। न प्रथमो नानैकान्तिकत्वात्। यदि हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययो विद्यां न निवर्त्तयति तथान्त्योऽपि तुल्यविषयत्वात्।

एवं तर्हि सन्ततोऽविद्यानिवर्त्तको न विच्छिन्न इति। न। जीवनादौ सति सन्तत्यनुपपत्तेः। न हि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसन्ततिरुपपद्यते विरोधात्। अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्कारेणैवामरणान्ताद्विद्यासन्ततिरिति चेन्न। प्रत्ययेयत्तासन्तानानवधारणाच्छास्त्रार्थानवधारणदोषादियत्तां प्रत्ययानां सन्ततिरविद्याया

स्वयुष्यः शङ्कते। एवं तर्हीति। ज्ञानस्यानन्तरफलत्वेन तदज्ञानं निवर्त्तयेदज्ञानामिव तत्त्वज्ञानामपि ब्रह्मास्मीति ज्ञानसन्तत्यभावात्। न चाद्यमेव ज्ञानमज्ञानं ज्ञानध्वंसि प्रागिव ऊर्द्धमपि रागादेस्तत्कार्य्यस्य च दृष्टत्वात्। अतो देहपातकालीनं ज्ञानं विज्ञानं निवर्त्तयतीति कुतो जीवन्मुक्तिरित्यर्थः। अन्त्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वं तत्सन्ततेर्वा प्रथममेतस्या न्यत्वादात्मविषयत्वाद्वा तद्धंसितेति विकल्पयोभयत्र दृष्टान्ताभावं मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह। न प्रथमेनेति। तदेवानुमानेन स्फोरयति। यदि हीति।

कल्पान्तरं शङ्कयति। एवं तर्हीति। अविच्छिन्नाज्ञानसन्ततिर्ज्ञानं निवर्त्तयतीत्येतद्दूषयति। नेत्यादिना। जीवनादिहेतुकप्रत्ययो बुभुक्षितोऽहं भोक्ष्येऽहमित्यादिलक्षणः। तस्य बुभुक्षाद्युपप्लुतस्य ब्रह्मास्मीत्यविच्छिन्नप्रत्ययसन्ततेश्च विरुद्धतया यौगपद्यायोगं हेतुमाह। विरोधादिति। प्रत्ययसन्ततिमुपपादयन्नाशङ्कते। अथेति। उक्तरीत्या प्रत्ययसन्ततिमुपेत्य दूषयति। नेत्यादिना। तमेव दोषं विशदयति। इयत्तामिति। शास्त्रार्थौ

निवर्त्तिं कैत्यनवधारणाच्छास्त्रार्थो नावध्रियेत। तच्चानिष्टं।
सन्ततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेन्नाद्यन्तयोरविशेषा-
त्प्रथमा विद्या प्रत्ययसन्ततिर्मरणकालान्त्या वेति विशेषा-
भावादाद्यन्तयोः प्रत्यययोः पूर्व्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयाताम्।
एवं तर्ह्यनिवर्त्तक एवेति चेन्न। तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति श्रुतेः।
भिद्यते हृदयग्रन्थिस्तत्र को मोह इत्यादि श्रुतिभ्यश्चार्थवाद
इति चेन्न। सर्व्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात्। एता-
वन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्व्वशाखोपनिषदः प्रत्यक्षप्रमि-
तात्मविषयत्वादस्त्वेवेति चेन्न। उक्तपरिहारत्वादविद्या-

ज्ञानसन्ततिरज्ञानं निवर्त्तयतीत्येवमात्मक। आत्मेत्येवोपासीतेति श्रुतेरात्म-
ज्ञानसन्ततिमात्रसद्भावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याध्वस्तिरिति शास्त्रार्थनिश्चय-
सिद्धिरित्याह। सन्ततीति। आत्मधीसन्ततेः सत्त्वेऽपि न स्वात्मविषयत्वा-
द्विद्याद्वाराऽविद्या निवर्त्तयति। आद्यद्वितिचणस्यात्मसन्ततौ व्यभिचारा-
दिति परिहरति। नाद्यन्तयोरिति। पूर्व्वस्मिन् प्रतत्रये नाविद्यानिवर्त्त-
कत्वमन्त्ये तु तथेत्युक्तो तस्यान्त्यत्वात्तथात्वं चेद्दृष्टान्ताभावः। आद्या सन्ततिर्न
त्वात्तथात्वे प्रथमप्रत्यये व्यभिचारः स्यादित्युक्तौ दोषौ। विशेषाभावादन्यत्वात्तस्या
विद्याध्वंसिनो। अन्त्या तु तथेत्यङ्गीकारेऽपि आत्मविषयत्वात्तद्भावत्वमैकान्तिकत्व मित्ये-
निवर्त्तकत्वे दृष्टान्ताभाव। प्रथमेति। अन्त्यप्रत्ययस्य सन्तते-
तावेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विवृणोति। रागाद्यनुवृत्त्या तदयोगाज्ज्ञानमज्ञा-
नाविद्यानिवर्त्तकत्वासम्भवे प्रथमस्यापि। श्रुतिविरोधेन परिहरति।
नानिवर्त्तकमेवेति चोदयति। एवं तर्ह्यीति। शङ्कते। अर्थवाद इति
न तस्मादिति। तासामर्थवादत्वे नाविवक्षितत्वं यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वे
चेदिति। अतिप्रसङ्गेन दूषयति। न सर्वेति। एतावदिति।
ऽपि कथं सर्व्वशाखोपनिषदां तत्त्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह। एतावन्मात्रस्यार्थस्य सद्भावः।
एतावन्मात्रार्थत्वमात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येतावन्मात्रस्यार्थस्य सद्भावः।

शोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः। प्रत्यक्षत्वादिति चोक्त एव परिहारस्तस्मादाद्योऽन्त्यः सन्ततोऽसन्ततश्चेत्यचोद्यम्। एतदविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः। य एवाविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकृत्प्रत्यय आद्योऽन्त्यः सन्ततो ऽसन्ततो वा स एव विद्येत्यभ्युपगमान्न चोद्यस्यावतारगन्धो ऽप्यस्ति। यत्तूक्तं विपरीतप्रत्ययतत्कार्य्ययोश्च दर्शनादिति। न। तच्छेषस्थितिहेतुत्वात्। येन कर्म्मणा शरीरमारब्धं तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति। यावच्छरीरपातस्तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रागा-

---

अहम्भोगस्ये प्रतीतौ तासां प्रवृत्तेः संवादविसंवादाभ्यां मानत्वायोगादस्येवार्थवादतेति प्रसङ्गसेष्टत्वं शङ्कते। प्रत्यक्षेति। प्रमातुरहम्भोगस्यता नात्मनस्तत्साक्षिणस्तस्य वेदान्ताः ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न सवादादिशङ्केत्याह। नोक्तेति। विद्वदनुभवमाश्रित्यापि फलश्रुतेरर्थवादत्वं समाहितमित्याह। अविद्येति। आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्त्तकत्वे स्थिते परमतस्य निरवकाशत्वं फलतीत्याह। तस्मादिति। चोद्यस्यानवकाशमेव विशदयति। अविद्यादीति। ज्ञानसन्ततेरन्त्यज्ञानस्य वा ज्ञानध्वंसित्वासिद्धेराद्यमेव ज्ञानं तथेत्युक्तम्। सम्प्रति परोक्तमनुवदति यत्तूक्तमिति। दर्शनाद्याद्यं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति शेषः।

प्रारब्धकर्मशेषस्य विद्वद्देहस्थितिहेतुत्वाद्विदुषोऽपि यावदारब्धक्षयं रागाद्याभासाविरोधात्तत्क्षये च देहाभासजगदाभासयोरभावाच्चाद्यज्ञानाद्याज्ञाननिवर्त्तकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह। न तच्छेषेति। तदेव प्रपञ्चयति। येनेत्यादिना। तच्छब्दस्याक्षिपतीत्यनेन सम्बन्धः। आक्षेपकत्वनियमं साधयति। विप-

दिदोषश्च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव। मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वा-
त्तद्धेतुकस्य कर्म्मणस्तेन न तस्य निवर्त्तिका विद्याऽविरो-
धात्। किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्य्यं यदु-
त्पित्सु तन्निरूपणाद्यनागतत्वादतीतं हीतरत्। किञ्च न च
विपरीतप्रत्ययो विद्यावत उत्पद्यते। निर्विषयत्वादनव-
धृतविषयविशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विप-
रीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते। यथा शुक्तिकायां रज-
तमिति। स च विषयविशेषावधारणवतोऽशेषविपरीतप्र-
त्ययाश्रयस्योपमर्द्दितत्वान्न पूर्ववत् सम्भवति। शुक्तिकादौ

रीतेति। मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषेण च निरूढेन प्रवृत्तत्वादिति यावत्।
तथाभूतस्येत्यस्य विवरणं विपरीतप्रत्ययेत्यादि कर्मैव षष्ठ्या विशेष्यते। ताव-
न्मात्रं प्रतिभासमात्रशरीरं। प्रारब्धकर्मणोऽप्यज्ञानजन्यत्वेन ज्ञाननिव-
र्त्यत्वान्न ज्ञानिनस्ततो देहाभासादि सम्भवतीत्याशङ्क्याह। मुक्तेषुवदिति।
यथाप्रवृत्तवेगस्येष्वादेर्वेगक्षयादेवाप्रतिबद्धस्य क्षयस्तथा भोगादेवारब्धक्षयो
भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यन्त इति न्यायादित्यर्थः। तद्धेतुकस्य विप-
रीतप्रत्ययादिप्रतिभासकार्य्यजनकस्येति यावत्। ननु ज्ञानमनारब्धकर्मवदा-
रब्धमपि कर्मत्वाविशेषान्निवर्त्तयिष्यति नेत्याह। तेनेति। अविद्यालेशेन
सहारब्धस्य कर्मणो विद्यानिवर्त्तिका न भवतीत्यत्र हेतुमाह। अविरोधा-
दिति। न हि ज्ञानादारब्धकर्म क्षीयते तदविरोधित्वादविद्यालेशाच्च तदव-
स्थितेः अन्यथा जीवन्मुक्तिशास्त्रविरोधादिति भावः। आरब्धस्य कर्मणो
ज्ञानानिवर्त्त्यत्वे ज्ञानं कर्मनिवर्त्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याह। किं
तर्हीति। प्रसिद्धिविषयमाह। स्वाश्रयादिति। ज्ञानविरोधि यदज्ञान-
कार्य्यमनारब्धं कर्म ज्ञानाश्रयप्रभावाद्वाश्रयादज्ञानात् फलात्मना जन्माभि-
मुखं तन्निवर्त्तकं ज्ञानमिति प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यर्थः। विमतं न ज्ञाननिव-

सम्यक् प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात्। क्वचित्तु विद्यायां पूर्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययभ्रान्तिमकस्मात्कुर्वन्ति। यथा विज्ञातदिग्भागस्याप्यकस्माद्दिग्विपर्ययविभ्रमः सम्यग्ज्ञानवतोऽपि चेत्पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते सम्यग्ज्ञानेऽप्यविस्रम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसा स्यात् सर्वञ्च प्रमाणमप्रमाणं सम्पद्यते।

ननु कर्मत्वादारब्धकर्मवदित्यनुमानादनारब्धमपि कर्म न ज्ञाननिरस्यमित्याशङ्क्याह। अनागतत्वादिति।। अनारब्धं कर्मफलरूपेणाप्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तेन ज्ञानेन निवर्त्त्यम्। आरब्धं तु कर्मफलरूपेण जातत्वात्तद्भोगादृते न निवृत्तिमर्हति। अनुमानस्यागमाय बाधितमप्रमाणमित्यर्थः। नन्वनारब्धकर्मनिवृत्तावपि विदुषस्तेदारब्धकर्म न निवर्त्तते तथाच यथापूर्व्वं विपरीतप्रत्ययादिप्रवृत्तेर्विद्वदविद्वद्विशेषो न स्यादत आह। किञ्चेति। हेतुसिद्ध्यर्थं विपरीतप्रत्ययविषयं विशदयति अनवच्छेतेति। सम्प्रति विद्वद्विषये विषयाभावाद्विपरीतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिमुपन्यस्यति। स चेति। आश्रयस्यागृहीतविशेषस्य सामान्यमात्रस्यालम्बनस्येति यावत्। आश्रयस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः। विदुषो विपरीतप्रतिभासेन यथापूर्व्वं तत्त्वमस्य तु यथापूर्व्वं संसारित्वमित्यादिन्यायविरोधादिति मत्वोक्तम्। न पूर्व्ववदिति। तत्रानुभवं प्रमाणयति। शुक्तिकादाविति। यथाऽज्ञानवतो विपरीतप्रत्ययभावोऽनुभूयते तथा तद्वतोऽपि क्वचिद्विपरीतप्रत्ययो दृश्यते। तथा च कथं तवानुभवविरोधो न प्रसरेदित्याशङ्क्य परोक्षज्ञानवति विपरीतप्रत्ययसत्त्वेऽपि नापरोक्षज्ञानवति तद्दार्ढ्यमित्यभिप्रेत्याह। क्वचित्त्विति। परोक्षज्ञानाधारःसप्तम्यर्थः पञ्चमी त्वपरोक्षज्ञानार्था। अकस्मादितरज्ञानातिरिक्तकृप्तसामग्र्यभावोक्तिः।

विदुषो मिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वा विपक्षे दोषमाह। सम्यगिति। तत्पूर्व्वकमनुष्ठानमादिशब्दार्थः। सम्यग्ज्ञानाविस्रम्भे दोषान्तरमाह।

केवलमेवम्भूतो विद्वानविद्यादिदोषवानेव । किं तर्हि यथा पशुर्गवादिर्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते एवं स इज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वादेकैकेन देवादीनां । अतः पशुरिव सर्व्वार्थेषु कर्म्मस्वधिकृत इत्यर्थः । एतस्य ह्यविदुषो वर्णाश्रमादिविभागवतो ह्यधिकृतस्य कर्म्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्य्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः । शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्य्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तोऽपकर्षो यथाचैतत्तथा । अथ त्रयो वाव लोका इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्य्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत्संक्षेपतो दर्शितं सर्वा ह्येयमुपनिषद्विद्याऽविद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा ॥

स्वरूपानन्तर्य्यमविद्यास्तत्त्वस्याथ शब्दार्थः । यागो गन्धपुष्पादिना पूजा । बल्युपहारो निवेद्य समर्पणं । प्रणिधानमैकाग्र्यं । ध्यानं तत्रैवान्तरितप्रत्ययप्रवाहकरणं । आदिपदं प्रदक्षिणादिसङ्ग्रहणार्थं । भेददर्शनमात्रोपासनं न शास्त्रीयमित्यभिप्रेत्य तद्देव विवृणोति । अन्योऽसावित्यस्य मूलमाह । न स इति । वाक्यान्तरमवतार्य्य व्याचष्टे । न स केवलमिति । सोऽविद्वानेवमुक्तदृष्टान्तवशात्पशुरिव देवानां भवति । तेषां मध्ये तस्यैकैकेन बहुभिरुपकारैर्भोग्यत्वादिति योजना । पशुसाम्ये सिद्धमर्थं कथयति । अत इति । अथानेनाविद्यासूत्रेण किं कृतं भवतीत्यपेक्षायामविद्यायाः संसारहेतुत्वं सूचितमिति वक्तुमविद्याकार्य्यं कर्म्म फलं सङ्क्षिपति । एतस्येत्यादिना । कर्म्मसहायभूता विद्यादेवता ध्यानात्मिका शास्त्रीयवत्स्वाभाविककर्म्मणोऽपि द्वैविध्यं सूचयितुं च शब्दः । तत्र तु अहङ्कारिणी विद्या नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपेति भेदः ।

यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमाने

यथा चैषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः। यस्मादेवं तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशते विघ्नं कर्त्तुमनुग्रहं वेत्येतद्दर्शयति। यथाह वै लोके बहवो गोऽश्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनोऽधिष्ठातारं भुञ्ज्युः पालयेयुरेवं बहुपशुस्थानीय एकैकोऽविद्वान् पुरुषो देवान्देवानिति बहुवचनं पित्राद्युपलक्षणार्थं भुनक्ति पालयतीति। इमे इन्द्रादयोऽन्ये मत्तो ममेशितारो भृत्य इवाहमेषां स्तुतिनमस्कारेज्यादिनाऽऽराधनं कृत्वाभ्युदयं निःश्रेयसञ्च तत्प्रदत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसन्धिः। तत्र लोके बहुपशुमतो यथैकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रा-

कथं यथोक्तकर्मफलमविद्यावतः स्यादित्याशङ्क्याह। यथा चेति। स्वतन्त्रैविध्यसिद्ध्यर्थं विद्यास्तुत्यर्थमनुक्रामति। विद्यायाश्चेति। स्तुत्यान्तराशङ्कां वारयति। सर्वा हीति। कथमेतदवगम्यते तत्राह। यथेति। मनुष्याणामविद्यावतां देवपशुत्वे स्थिते। फलितमाह। यस्मादिति। तत्र प्रमाणत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्थापयति। एतदिति। किमिदमविद्यावतो देवादिपालनमित्याशङ्क्य वाक्यतात्पर्यमाह। इमे इन्द्रादय इति। अभिसन्धिरविद्यावतः पुरुषस्येति शेषः। एकस्मिन्नेवेत्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे। तत्रेति। मनुष्याणां पशुभावादनुत्थानमप्रियं देवानामिति स्थिते तदुपायमपि तत्त्वज्ञानं तेषां देवा विद्विषन्तीत्याह। तस्मादिति। तत्त्वविद्याया दौर्लभ्यत्वं कथञ्चनेत्युक्तं। मनुष्याणामुत्कर्षं देवा न सहन्तीत्यत्र प्रमाणमाह। तथा चेति। तेषां ब्रह्मविद्यायाः कैवल्याप्तिः सुतरामनिष्टेति भावः। देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्म-

ऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

दिनाऽपक्रियमाणे महदप्रियं भवति तथा बहुपशुस्थानीय एकस्मिन् पुरुषे पशुभावादुत्तिष्ठत्यप्रियं भवतीति किं चित्रं देवानां बहुपश्वपहरण इव कुटुम्बिनः। तस्मादेषां देवानां तन्न प्रियं किं तद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथञ्च न मनुष्या विद्युर्जानीयुः। तथा च स्मरणमनु गीतासु भगवतो व्यासस्य ॥ क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः। न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्त्तनमिति ॥ अतो देवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षन्ति। अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति। यन्तु मुमोचयिषन्ति तं श्रद्धादिभिर्योजयन्ति विपरीतमश्रद्धादिभिः। तस्मान्मुमुक्षु-

---

ज्ञानस्याप्रियत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याह। ब्रत इति। तेषां विघ्नकर्तृत्तामभिप्रायमाह। अस्मादिति। तर्हि देवादिभिरुपहतानां मनुष्याणां मुमुक्षैव न सम्पद्येतेत्याशङ्क्याह। यन्त्विति। उक्तं हि। न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत्। यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमिति। तर्हि किं सर्वानेव देवाननुगच्छन्तीत्याशङ्क्याह। विपरीतमिति। देवतापराङ्मुखममुमोचयिषितमिति यावत्। सम्प्रति देवाः प्रियवाक्येन। ध्वनितमर्थमाह। तस्मादिति। अविद्वत्सु मनुष्येषु देवादीनां स्वातन्त्र्यं तच्छब्दार्थः श्रद्धादिप्रधानस्तदाराधनपरः सन् देवानां प्रियः स्यात्तद्विपक्षस्य मुमुक्षा नैष्फल्यादित्यर्थः। तत्प्रीतिविषयश्च तत्प्रसादादापादितवैराग्यः सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य विद्याप्रापकं श्रवणादिकं प्रत्येकाग्रमना स्यादित्याह। अप्रमादीति श्रवणादिकमनुतिष्ठन्नपि वर्णा-

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳसन्न व्यभवत् ॥

देवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणेयोऽप्रमादी स्यादिद्या-प्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीति वा काक्वैतत्प्रदर्शितं भवति देवा अप्रियवाक्येन ॥ १० ॥

सूत्रितः शास्त्रार्थः । आत्मेत्येवोपासीतेति । तस्य च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययेत्या-दिना सम्बन्धप्रयोजनेऽभिहितेऽविद्यायाश्च संसाराधिका-रणत्वमुक्तं अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यादिना । तत्रा-विद्वान् ऋणी पशुवद्देवादिकर्म्मकर्त्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तं किंपुनर्देवादिकर्म्मकर्त्तव्यत्वे निमित्तं । वर्णाश्रमाश्च । तत्र

अनाचारपरो भवेदन्यथा विद्यालक्षणे फले प्रतिबन्धसम्भवादित्याशयेनाह । विद्यां प्रतीति । भयादिनिमित्तध्वनेर्विकृतिः काकुरुच्यते । यथाह काकुःस्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः । तथा काक्वा एव स्तुतेः स्वरकम्पेन भयमुपलक्ष्य देवादिभजने कल्प्यते तात्पर्य्यमित्याह । काक्वेति ॥ १० ॥

ब्रह्मकण्डिकामित्थं व्याख्याय ब्रह्म वा इदमित्यादि वाक्यस्यातीतेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । सूत्रित इति । शास्त्रार्थशब्दो ब्रह्मविद्या-विषयः । तदाहुरित्यादिनोक्तमनुवदति । तस्य चेति । अर्थवादस्तद्यो यो देवानामित्यादिः । सम्बन्धो ज्ञानस्य सर्वापत्तिफलेन साध्यसाधन-त्वमधिकारिणाश्रयाश्रयित्वमैक्येन विषयविषयित्वमिति विभागः । अवि-द्यासूत्रे वृत्तं कथयति । अविद्यायाश्चेति । संसारस्याधिकारःप्रवृत्तिरु-त्पत्तिरिति यावत् । यथा पशुरित्यादिनोक्तमनुभाषते । तत्रेति । अविद्या-धिकारः सप्तम्यर्थः । तत्राविद्याकार्य्यं प्रपञ्चयितुमध्यायशेषप्रवृत्तिरिति मन्वानोऽविद्याविवर्त्तिचातुर्व्वर्ण्यसृष्टिप्रकटनार्थं तदेतद्ब्रह्मेत्यस्मात् प्राक्तनं वाक्यमित्याकाङ्क्षापूर्व्वकमाह । किं पुनरिति । ब्रह्म वा इदमित्यादिवा-

के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते । यन्निमित्तसम्बन्धेषु कर्म्मस्वयं परतन्त्र एवाधिकृतः संसारी त्येतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनायाग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः । अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शितः । अयञ्चेन्द्रादिसर्गस्तत्रैव द्रष्टव्यस्तच्छेषत्वात् । इह तु स एवाभिधीयतेऽविदुषः कर्म्माधिकारहेतुप्रदर्शनाय । ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निं सृष्ट्वाग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानाद्ब्रह्मेत्यभिधीयते । वै इदं क्षत्रादिजातं ब्रह्मैवाभिन्नमासीदेकमेव । नासीत् क्षत्रादिभेदस्तद्ब्रह्मैकं क्षत्रादिपरिपालयित्रादिशून्यं सन्न व्यभवत् न विभूतवत्कर्म्मणे नालमासीदित्यर्थः ।

कथमिदमारभ्यते । वर्णानेव विविनक्ति यन्निमित्तेति । यैर्निमित्तैर्ब्राह्मणत्वादिभिः सम्बन्धेषु कर्म्मस्वयमविद्वानधिकृतः पशुरिव संसरतीति पशुनिदर्शनश्रुतौ प्रसिद्धं । तानि निमित्तानि दर्शयितुमुत्तरं वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः । कथं त्वस्य सम्बन्धित्वादनुयायिकदेवतासर्गं प्रकृत्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता नेन्द्रादीनां क्षत्रत्वविद्या प्रस्तुत्य तेषां सोच्यते । तत्र कः श्रुतेरभिप्रायस्तत्राह । एतस्येति । पूर्वमग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो वाच्योऽपि नोक्तं । फलाभावात् । इह त्वविदुषस्तत्तज्जात्यभिमानिनः कर्म्माधिकृतिरित्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं तदाविद्यत्वविवक्षया स व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । अग्निसर्गोऽपि तत्रत्यैव वाच्या विशेषाभावादित्याशङ्क्याह । अग्नेस्त्विति । प्रजापतेः सृष्टिपूर्त्यै चेदग्निसृष्टिस्तत्रोक्ता । तत्रेन्द्रादिसर्गोऽपि तत्रैव वाच्योऽन्यथा तदपूर्त्तेरित्याशङ्क्याह । अयञ्चेति । तर्हि तत्रोक्तस्य कस्मादत्रोक्तिः पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य तस्यैवार्थस्येत्यत्रोक्तं स्मारयति । इह त्विति । वक्ष्यमाणवाक्यमादाय व्याचष्टे ब्रह्मेति । अग्नेः क्षत्रादिसर्गात्पूर्वमिति यावत् । वै शब्दस्यावधारणार्थत्वं तदग्रेनान्वयोक्तिपूर्वकमितरस्यार्थमाह । इदमिति । द्वितीयमेवकारं व्याचष्टे । नासीदिति ।

तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा-क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्ज्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति ।

ततस्तद्ब्रह्म ब्रह्मणोऽस्मि ममेत्थं कर्त्तव्यमिति ब्राह्मण-जातिनिर्व्वर्त्त्य कर्म्मचिकीर्षात्मनः कर्म्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयो-रूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजतातिशयेनासृजत सृष्टवान्। तत् किं पुनस्तद्यत्सृष्टं क्षत्र क्षत्रियजातिस्तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति। यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्राणीति जात्या-ख्यायां पक्षे बहुवचनस्मरणाद्व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनं। कानि पुनस्तानीत्याह। तत्राभिषिक्ता एव विशे-षतो निर्दिश्यन्ते। इन्द्रो देवानां राजा। वरुणो यादसां। सोमो ब्राह्मणानां। रुद्रः पशूनां। पर्ज्यन्यो विद्युदादीनां। यमः पितॄणां। मृत्यू रोगादीनां। ईशानो भासामित्येवमा-दीनि देवेषु क्षत्राणि। तदन्विन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि

कथ तर्हि तस्य कर्म्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धिरित्याशङ्क्य समनन्तरवाक्यं व्याचष्टे। तदिति। तदेव स्पष्टमाकाङ्क्षाद्वारा स्पष्टयति। किंपुनरिति। एका चेत् क्षत्रजातिः सृष्टा कथं तर्हि यान्येतानीति बहूक्तिरित्याशङ्क्याह। तद्व्यक्तिभेदेनेति। क्षत्रजातेरेकत्वात् कथं क्षत्राणीति बहुवचनमित्या-शङ्क्य जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यां (पां १।२।५८।) इति स्मृतिमाश्रित्याह। जातीति। बहूक्तेर्गत्यन्तरमाह। व्यक्तीति। तासां बहुत्वाज्जातेश्च तदभेदात्तत्रापि भेदमुपचर्य्य बहूक्तिरित्यर्थः। क्षत्राणीति

तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म ।

मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्य्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः ।

यस्माद्ब्रह्मणातिशयेन सृष्टं क्षत्रं तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति-ब्राह्मणजातिरपि नियन्तृ । तस्माद्ब्रह्मणः कारणभूतः क्षत्रियस्य क्षत्रियमधस्तादवस्थितः सन् परिस्थितमुपास्ते । क्व। राजसूये । क्षत्र एव तदात्मीयं यशः ख्यातिरूपं ब्रह्मेति दधाति स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेनासन्द्यां स्थितेन राज्ञाऽऽमन्त्रितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक् पुनस्तं प्रत्याह त्वं राजन् ब्रह्मासीति । तदेतदभिधीयते क्षत्र एव तद्यशो दधातीति । सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव यद्ब्रह्म ।

बहुवचनमिति सम्बन्धः । तेषां विशेषतो ग्रहणं क्षत्रस्योत्तमत्वं ख्यापयितुमिति मन्वानः सन्नाह । कानि पुनरित्यादिना । ननु किमिति देवेषु क्षत्रसृष्टिरुच्यते । ब्राह्मणस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं मनुष्येष्वेव तत्सृष्टिरुपदेष्टव्येत्याशङ्क्याह । तदन्विति । तथापि विवक्षिता सृष्टिर्मुखतो वक्तव्येत्याशङ्क्योपोद्घातोऽयमित्याह । तदर्थ इति । तस्मादित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्षे हेत्वन्तरमाह । तस्मादिति । ब्रह्मेति प्रसिद्धं ब्राह्मणाख्यमिति यावत् । उक्तमेव प्रपञ्चयति । राजसूयेति । आसन्द्यां मञ्चिकायाम् । क्षत्रे स्वकीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्य निरुत्कर्षतामाशङ्क्याह । सैषेति ।

तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवा न्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान् भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ ११ ॥

तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं गच्छत्याप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेवान्ततोऽन्ते कर्म्मपरिसमाप्तावुपनिश्रयति स्वां योनिं पुरोहितं निधत्त इत्यर्थः। यस्तु पुनर्बलाभिमानात् स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उ एनं हिनस्ति न्यग्भावेन पश्यति स्वामात्मीयामेव स योनिमृच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति। स एतत्कृत्वा पापीयान् पापतरो भवति। पूर्व्वमपि क्षत्रियः पाप॰ एव। क्रूरत्वादात्मप्रसवहिंसया सुतरां। यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति तद्वत्।

तयोर्ब्राह्मणत्वस्य तुल्यत्वात्कुतोऽवान्तरभेदः। क्षत्रमपि क्रतुकाले ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह। तस्मादिति। क्षत्रस्य ब्रह्माभिभवे दोषश्रवणाच्च तस्य तदपेक्षया तद्गुणत्वमित्याह। यस्त्विति। प्रमादादपि वन्तुस्तुशब्दः। य एनं हिनस्तीति प्रतीकग्रहणम्। यस्तु पुनरित्यादिव्याख्यानमिति भेदः। ईयसुनस्तरबर्थस्य प्रयोगे हेतुमाह। पूर्व्वमपीति। ब्राह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन बुद्धावारोपयति। यथेति। ११।

स नैव व्यभवत् स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥

स नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै

क्षत्त्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत् कर्म्मणे ब्रह्म। तथा न व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात्। स विशमसृजत कर्म्मसाधनवित्तोपार्जनाय। कः पुनरसौ विट्। यान्येतानि देवजातानि स्वार्थे निष्ठा। य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः। गणशो गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते गणप्राया हि विशः। प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्थाः नैकैकशः। वसवोऽष्टसङ्ख्यो गणस्तथैकादशरुद्राः द्वादशादित्याः विश्वेदेवास्त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि सर्व्वे वा देवा मरुतः सप्त सप्त गणाः।

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्ण्णमसृजत शूद्र एव शौद्रः स्वार्थे वृद्धिः कः पुनरसौ

कर्त्तुर्ब्राह्मणस्य नियन्तुश्च क्षत्त्रियस्य सृष्टत्वात्किमुत्तरेणेत्याशङ्क्याह। क्षत्त्र इति। तद्व्याचष्टे। कर्म्मण इति। ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मीत्यभिमानी पुरुषः तथा क्षत्त्रसर्गात्पूर्व्वमिवेति यावत्। कथं तर्हि लौकिकसामर्थ्यसम्पादनद्वारा कर्म्मानुष्ठानमत आह। स विशमिति। देवजातानीत्यत्र तकारो निष्ठा गणं गणं कृत्वा किमित्याख्यानं विशामित्याशङ्क्याह। गणेति। विशां समुदायप्रधानत्वमद्यापि प्रत्यक्षमित्याह। प्रायेणेति ।१२।

कर्त्तृ पालयितृ धनार्जयितॄणां सृष्टत्वात् कृतं वर्णान्तरसृष्ट्येत्याशङ्क्याह। सपरिचारकेति। शौद्रं वर्णमसृजतेत्यत्रौकारो वृद्धिः। पु-

पूषेयꣳ हीदꣳ सर्व्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्म्मं तदे- तत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्म्मस्तस्माद्धर्म्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान् बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्म्मेण यथा

शूद्रो वर्णो यः सृष्टः। पूषणं पुष्यतीति पूषाकः। कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति। इयं पृथिवी पूषा। स्वयमेव निर्व्वचनमाह। इयं हीदं सर्वं पुष्यति पुष्णाति यदिदं किञ्च।

स चतुरः सृष्ट्वापि वर्णान्नैव व्यभवदुग्रत्वात्क्षत्रस्यानि- यताशङ्कया तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत। किं तद्धर्म्मं तदेत- च्छ्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ उग्रा- दप्युग्रं यद्धर्म्मो यो धर्म्मस्तस्मात् क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वाद्धर्म्मा- त्परं नास्ति। तेन हि नियम्यन्ते सर्वे तत्कथमित्युच्यते। अथो अप्यल्पबलीयान्दुर्बलतरो बलीयांसमात्मनो बलवत्तर-

---

ष्यतीति पुषेत्युक्तत्वात्प्रश्नस्यानवकाशत्वमाशङ्क्याह। विशेषत इति। पूषशब्द- स्यार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात् कथं पृथिव्यां वृत्तिरित्याशङ्क्याह। स्वयमेवेति ॥१३॥

ननु चातुर्वर्ण्ये सृष्टे तावतैव कर्मानुष्ठानसिद्धेरलं धर्मसृष्ट्येत्यत आह। स चतुर इति। अनियताशङ्कया नियामकाभावे तस्यानियतत्व- सम्भावनयेति यावत्। तच्छब्दः सृष्टब्रह्मविषयः। कुतो धर्मस्य सर्वनिय- न्तृत्वं क्षत्रस्यैव तत्प्रसिद्धेरित्याह। तत्कथमिति। अनुभवमनुसृत्य परि- हरति। उच्यत इत्यादिना। तदेवोदाहरति। यथेति। राज्ञा स्पर्द्ध- मान इति शेषः। धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियन्तृत्वे सत्यादभिन्नत्वे हेत्वन्तर-

राज्ञैवं यो वै स धर्म्मः सत्यं वै तत्तस्मात् सत्यं
वदन्तमाहुर्धर्म्मं वदतीति धर्म्मं वा वदन्तꣳ सत्यं
वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥१४॥

मप्याशंसते कामयते जेतुं धर्म्मेण बलेन । यथा लोके राजा
सर्व्वबलवत्तमेनापि कुटुम्बिकः । एवं तस्मात् सिद्धं धर्म्मस्य
सर्व्वबलवत्तरत्वात्सर्व्वनियन्तृत्वम् ॥ यो वै स धर्म्मो व्यवहार-
लक्षणो लौकिकैर्व्यवह्रियमाणः सत्यं वै तत्सत्यमिति
यथाशास्त्रार्थता स एवानुष्ठीयमानो धर्म्मनामा भवति ।
शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति । यस्मादेवं तस्मा-
त्सत्यं यथा शास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था-
उभयविवेकज्ञाः । धर्म्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं
वदतीति । तथा विपर्य्ययेण धर्म्मं वा लौकिकं व्यवहारं
वदन्तमाहुः सत्यं वदति शास्त्रादनपेतं वदतीत्येतद्यदुक्त-
मुभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानञ्च तद्धर्म्म एव भवति तस्मात्

माह । यो वा इति । कथं धर्मस्य सत्यत्वं । स हि पुरुषधर्मो वचन-
धर्मः । सत्यत्वमित्यवान्तरभेदादित्याशङ्क्याह । स एवेति । यथोक्ते विवे-
के लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति । यस्मादिति । उभयशब्दो धर्मसत्यवि-
षयो धर्मं वदतीत्येतदेव विभजते । प्रसिद्धमिति । यथा शास्त्रानुसा-
रेण वदन्तं धर्मं वदतीति तथा पूर्वोक्तादन्यद्वैपरीत्येन धर्मं वदन्तं सत्यं
वदतीत्याहुरिति योजना । धर्मत्वेन व्याचष्टे । लौकिकमिति । सत्यं
वदन्तीत्येतदेव स्फुटयति । शास्त्रादिति । कार्य्यकारणभावेनानयोरेकत्वमुप-
संहरति । यदुक्तमिति । शास्त्रार्थसंशये शिष्टव्यवहारान्निश्चयः । यथा यव-
वराहादिशब्देषु धर्मसंशयेषु तु शास्त्रार्थवशान्निर्णयः । यथा चैत्रवन्द-

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः

स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्व्वानेव नियमयति। तस्मात् स क्षत्रस्यापि क्षत्रमतस्तदभिमानोऽविद्वांस्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रनिमित्तविशेषमभिमन्यते। तानि च निसर्गत इव कर्म्माधिकारनिमित्तानि ॥ १४ ॥

तदेतच्चातुर्व्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इत्युत्तरार्थ उपसंहारो यत्तत्सृष्टं ब्रह्म तदग्निनैव नान्येन रूपेण देवेषु। ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवद् ब्राह्मणो ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवदिन्द्रादिदेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण

न दिव्युदासेनाग्निहोत्रादावता हेतुहेतुमद्भावादुभयोरैक्यमिति भावः। धर्मस्य सत्यादभेदे फलितमाह। तस्मादिति। तस्य सर्वनियन्तृत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह। तस्मात्स इति। तर्हि यथोक्तं धर्मवशादेव कर्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णाश्रमाभिमानस्य किंचित्करत्वमित्याशङ्क्याह। अत इति। धार्मिकत्वाद्यभिमानो ब्राह्मण्याद्यभिमानं पुरोधायानुष्ठापकश्चेत्तदभिमानोऽपि तथैवाभिमानान्तरं पुरस्कृत्यानुष्ठापयेदित्याशङ्क्याह। तानि चेति ॥ १४ ॥

न खल्वविदुषो धार्मिकस्य ब्राह्मण्यादिषु निमित्तेषु सत्सु कर्मप्रवृत्तौ निमित्तान्तरमपेक्षते प्रमाणाभावादित्यर्थः। पुनरुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्योक्तं। उत्तरार्थ इति। पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषूत्तरग्रन्थयोजनार्थ इति यावत्। सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवान्तरविभागमभिधातुमारभते। यत्तदिति। नान्येन देवान्तरस्वरूपेण क्षत्रादि-

शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत्

शूद्रः। यस्मात् क्षत्रादिषु विकारापन्नमग्नौ ब्राह्मण एव चाविकृतं स्रष्टृ ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्म्मफलमिच्छन्त्यग्निसम्बद्धं कर्म्म कृत्वेत्यर्थः। तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्म्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं। तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयत इत्येतदुपपन्नं ब्राह्मणे मनुष्येषु। मनुष्याणां मध्ये कर्म्मफलेच्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलम्भेनैव पुरुषार्थसिद्धिः। यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिस्तत्रैवाग्न्यादिसम्बन्धक्रियापेक्षा। स्मृतेश्च जप्येनैव तु संसिध्ये

विकारमन्तरेणेति यावत्। विकारान्तरमग्निब्राह्मणलक्षणं। क्षत्रियेणेत्यत्र विवक्षितमर्थमाह। इन्द्रादिदेवताधिष्ठित इति। वैश्येनेति वस्वाद्यधिष्ठितत्वं। शूद्रेणेति पूषाधिष्ठितत्वं। अग्न्यादिभावमापन्नस्य क्षत्रादिभावो न तु क्षत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण ब्रह्मणो विकृतत्वाविकृतत्वमग्निब्राह्मणयोस्तुल्यमुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे। यस्मादिति। यथोक्तमर्थं नया न्यायत्वं साधयति। तदर्थमेवेति। कर्म्मफलदानार्थमिति यावत्। मनुष्याणां मध्ये कर्मापि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामधिकरणसम्प्रदानभावेनावस्थिताग्नीन्द्रादिनिमित्तक्रियापेक्षा नास्ति किन्तु ब्राह्मणजातिप्राप्तिमात्रेण तत्सम्बद्धं जप्यादि कर्माभ्युपक्रावीति तन्मात्रेण पुरुषार्थः सिध्यतीति प्रतीकग्रहणपूर्वकमाह। मनुष्याणामिति। कुत्र तर्हि यथोक्तक्रियापेक्षेति तत्राह। यत्र त्विति। देवानां मध्येऽग्निसम्बन्धमेव कर्म कृत्वा पुरुषार्थलाभो मनुष्याणां मध्ये तु

दुब्राह्मणा नात्र संशयः। कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति। पारिव्राज्यदर्शनाच्च। तस्माद्‌ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं कर्म्मफलमिच्छन्ति। यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्म्मकर्त्रधिकरणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ ब्रह्म साक्षादभवत्॥

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित्। तदसत्। अविद्याधिकारे कर्म्माधिकारार्थं वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्परेण च विशेषणात्। यदि ह्यत्र लोकशब्देन पर एवात्मोच्येत परेण विशेषणमनर्थकं स्यात् स्वं लोकमदृष्ट्वेति। स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्यधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो लोकस्ततः स्वमिति युक्तं विशेषणं प्रकृतपरलोकनिवृत्त्य-

---

ब्राह्मणप्रयुक्तजप्यादिमात्रेण तत्प्राप्तिरित्यत्र प्रमाणमाह। स्मृतेश्चेति। जप्यग्रहणं जातिमात्रप्रयुक्तकर्मोपलक्षणार्थं। अन्यदग्निसम्बन्धं कर्म। कोऽयं ब्राह्मणो नाम तत्राह। मैत्र इति। सर्वेषु भूतेष्वभयप्रदो विशिष्टज तिमानिति यावत्। ननु यथोक्तस्मृतेर्ब्राह्मण्यप्रतिलम्भमात्रादभ्युदयलाभेऽपि कुतस्ततो निःश्रेयससिद्धिस्तत्राह। पारिव्रज्येति। ब्राह्मणो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति ब्राह्मणस्य पारिव्राज्य श्रूयते। तच्च सन्न्यासाद्‌ब्रह्मणः स्थानमिति ब्रह्मलोकसाधनं गम्यते। अतश्च ब्राह्मणजातिनिमित्तं लोकमिच्छन्तीति युक्तमित्यर्थः। ब्रह्मणो मनुष्येष्वित्यस्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। हेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे। यस्मादिति।

हिशब्दार्थो यस्मादित्युक्तो यत्स्रष्टृ ब्रह्म तदेताभ्यां यस्मात्साक्षादभवत्तस्मादग्नावेवेत्यादि युक्तमिति योजना। अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे च दत्त्वा परमात्मलक्षणं लोकमाप्तुमिच्छन्तीति भर्त्तृप्रपञ्चव्याख्यानमनुवदति। अत्रेति। सप्तमी तस्मादित्यादिवाक्यविषया। प्रकृतमालोचनायां

र्थत्वात् स्वत्वेन चाव्यभिचारात्परमात्मलोकस्य। अविद्याकृतानाञ्च स्वत्वव्यभिचारात्। ब्रवीति च कर्म्मकृतानां व्यभिचारं क्षीयत एवेति। ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्म्मार्थं। तच्च कर्म्म धर्म्माख्यं। सर्व्वानेव कर्त्तव्यतया नियन्तृ पुरुषार्थसाधनं च। तस्मात्तेनैव चेत्कर्म्मणा स्वो लोकः परमात्माख्योऽविदितोऽपि प्राप्यते किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह॥

कर्मफलमिह लोकशब्दार्थो न परमात्मा प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति। तद्वदिति। कर्माधिकारार्थं कर्मसु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिति यावत्। वाक्यशेषगतविशेषणवशादपि कर्मफलस्यात्र लोकशब्दवाच्यत्वमित्याह। परेण चेति। तदेव प्रपञ्चयति। यदि हीति। परपक्षे स्वमिति विशेषणं व्यावर्त्त्याभावान्न घटते चेत्त्वत्पक्षेऽपि कथं तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। स्वलोकेति। परशब्दोऽनात्मविषयः। ननु प्रकृते वाक्ये लोकशब्देन परमात्मा नोच्यते चेदुत्तरवाक्येऽपि तेन नासावुच्येत विशेषाभावादित्याशङ्क्य विशेषणसामर्थ्याच्चैवमित्याह। स्वत्वेन चेति। कर्मफलविषयत्वेनापि विशेषणस्य नेतुं शक्यत्वान्न विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याह। अविद्येति। तेषां स्वरूपव्यभिचारे वाक्यशेषं प्रमाणयति। ब्रवीति चेति। उत्तरवाक्यं व्यावर्त्त्यं पूर्वपक्षमाह। ब्रह्मणेति। तत्पुनरचेतनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह। तच्चेति। सर्वैरेव वर्णैः स्वस्वकर्त्तव्यतया तान् प्रति नियन्तृ भूत्वेति योजना। तस्य पुमर्थोपायत्वप्रसिद्धिमादाय फलितमाह। तस्मादिति। अविदितोऽपीति छेदः। देवतागुणकर्म कुतो हेतोरिति पक्षं प्रतिक्षेप्तुमुत्तरवाक्यमुत्थापयति। अत आहेति।

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तो

अथेति पूर्वपक्षविनिवृत्त्यर्थः। यः कश्चित् ह वै अस्मात्तां सारिकात् पिण्डग्रहणलक्षणादविद्याकामकर्म्महेतुकादन्यत्रोनकर्म्माभिमानतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्म्माभिमानितया वा आगन्तुकादस्वरूपभूताल्लोकात् स्वं लोकमात्माख्यमात्मत्वेनाव्यभिचारित्वाददृष्ट्वाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रैति म्रियते। स यद्यपि स्वो लोकोऽविदितोऽविद्यया व्यवहितोऽस्व इवाज्ञात एनं सङ्ख्यापूरण इव लौकिक आत्मान भुनक्ति न पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन। यथा च लोके वेदोऽननूक्तोऽनधीतः कर्म्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्त्यन्यद्वा लौकिकं कृष्यादि कर्म्माकृतं स्वात्मनान-

ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्मणेत्यागमप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः। तत्र निमित्तमुपादानञ्चेति द्वयं उत्क्षिपति। अविद्येति। निमित्तं विवृणोति अन्यत्र्येनेति। आत्माख्यस्य लोकस्य सत्वे हेतुमाह। आत्मत्वेनेति। अहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्ट्वेति सम्बन्धः। यः परमात्मानमविदित्वैव म्रियते तमेनं परमात्मानं पालयतीति योजना। परमात्मनः स्वरूपत्वादविदितस्यापि पालयितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह। स यद्यपीति। लोकशब्दादुपरिष्टात्तथापीति द्रष्टव्यं। अविदित इत्यस्य व्याख्यानमविद्ययेत्यादि। परमात्माख्यो लोको नाज्ञातो भुनक्तीत्यत्र कर्मफलभूतं लोकवैधर्म्यं दृष्टान्ततया दर्शयति। अस्व इति। अज्ञातस्यापालयितृत्वे साधर्म्यदृष्टान्तमाह। सङ्ख्येति। तथा लौकिको दशमो दशमोऽस्मीत्यज्ञातो न शोकादिनिवर्त्तनेनात्मानं भुनक्ति तथा परमात्मापीत्यर्थः। तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे। यथाचेत्यादिना। अवि-

ऽन्यद्वा कर्म्मकृतं यदिह वा अप्यनैवंविद् महत्पुण्यं कर्म्म करोति तद्धास्यां ततः क्षीयत

भिव्यञ्जितमात्मीयफलप्रदानेन भुनक्त्येवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्यादिप्रच्छादनेन न भुनक्त्येव। ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन कर्म्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यादिष्टफलनिमित्तस्य च कर्म्मणो बाहुल्यात्तन्निमित्तं पालनमक्षयं भविष्यति। तन्न। कृतस्य क्षयवत्त्वादित्येतदाह। यदि ह वै संसारेऽद्भुतवत्कश्चिन्महात्माप्यनेवंवित् स्वं लोकं यथोक्तेन विधिना विद्वान्महद्बह्वश्वमेधादि पुण्यं कर्म्मेष्टफलमेव नैरन्तर्य्येण करोत्यनेनैवानन्त्यं मम भविष्यतीति। तत्कर्म्म ह अस्याविद्यावतोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात् स्वप्नदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतिवदन्ततोऽन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव। तत्कारणयोर-

---

ण्यादीत्यादिशब्देन तद्गुण्यं सर्वं सङ्गृह्यते। यदिहेत्यादिवाक्यापोह्य शङ्कोद्य मुत्थापयति। न चेति। नन्वनिष्टफलनिमित्तस्यापि कर्म्मणः प्राप्तिध्रौव्यात्कथं कर्म्मणो मोक्षः सेत्स्यति तत्राह। इष्टेति। बाहुल्यमश्वमेधादिकर्म्मणो महत्तरत्वं तद्धि दुरितमभिभूय मोक्षमेव सम्पादयिष्यतीत्यर्थः। यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति। तन्नेत्यादिना। सप्तम्यर्थः संसार इति निपातार्थं सूचयति। अद्भुतवदिति।

अनेवंविदं व्याकरोति। स्वं लोकमिति। यथोक्तो विधिरन्वयव्यतिरेकादि। पुण्यकर्म्मच्छिद्रेषु दुरितप्रसक्तिं निवारयति। नैरन्तर्य्येणेति। तथा पुण्यं सञ्चिन्वतोऽभिप्रायमाह। अनेनेति। प्रकान्त-

एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म्म चीयते

विद्याकामयोश्चलत्वात् तत्त्वयधौव्योपपत्तिस्तस्मान्न पुण्यकर्म्मफलपालनानन्त्याशास्त्येव। अत आत्मानमेव स्वं लोकं। आत्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मिन्नर्थे स्वं लोकमिति प्रकृतत्वादिह च स्वशब्दस्याप्रयोगादुपासीत। स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते। तस्य किमित्युच्यते। न हास्य कर्म्म चीयते। कर्म्माभावादेवेति नित्यानुवादः। यथाऽविदुषः कर्म्मचयलक्षणं संसारदुःखं सन्ततमेव। न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः। मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चनेति यद्वत्। स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषोऽविद्यासंयोगात्कर्म्मैव न चीयत इत्यपरे वर्णयन्ति। लोकशब्दार्थञ्च कर्म्म-

यच्छब्दापेक्षितं कथयति। तत्कर्म्मेति। प्रागुक्तन्यायाद्योती निपात। कारणरूपेण कार्य्यस्य भुवत्वमाशङ्क्याह। तत्कारणयोरिति। सुक्ते-रनित्यत्वदोषसमाधिस्तर्हि केन प्रकारेण स्यादित्याशङ्क्याह। अत इति। आत्मशब्दार्थमाह। स्वं लोकमिति। तदेव स्फुटयति। आत्मानमिति। आत्मशब्दस्य प्रकृतस्वलोकविषयत्वे हेत्वन्तरमाह। इह चेति। प्रयोगे तु पुनरुक्तिभयादर्थान्तरविषयत्वमपि स्यादित्यर्थः। विद्याफलमाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति। स य इति। कर्म्मफलस्य क्षयित्वमुक्त्वा कर्म्मणोऽक्षयत्वं वदतो व्याहृतिमाशङ्क्याह। कर्म्मेति। वाक्यस्य विवक्षितमर्थं वैधर्म्म्य दृष्टान्तेन व्याचष्टे। यथेति। अविदुष इति छेदः। कर्म्मचयेऽपि वा विदुषो दुःखाभावे दृष्टान्तमाह। मिथिलायामिति। आत्मानमित्यादि केवलज्ञानान्मुक्तिरित्येवंपरतया व्याख्यातम्। सम्प्रति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामुत्था-

समवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किलैको व्याकृतावस्थः कर्म्माश्रयो लोको हिरण्यगर्भाख्यस्तं कर्म्मसमवायिनं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परिच्छिन्नकर्म्मात्मदर्शिनः कर्म्म क्षीयते। तमेव कर्म्मसमवायिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तूपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्म्मात्मदर्शित्वात्तस्य च कर्म्म न क्षीयत इति। भवतीयं शोभना कल्पना न तु श्रौती। स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् ॥

पयति। स्वात्मेति। आत्मलोकोपासकस्य कर्म्माभावे कथं तदक्षयतायां युक्तिरित्याशङ्क्य कर्म्माभावस्यासिद्धिमभिसन्धाय कर्म्मसाध्यं लोकं व्याकृताव्याकृतरूपेण भिनत्ति। लोकशब्दार्थमिति। औत्प्रेक्षिकी कल्पना न तु श्रौतीति वक्तुं किलेत्युक्तम्। तत्राद्यं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य दोषमाह। एक इति। परिच्छिन्नः कर्म्मात्मा तत्साध्यो व्याकृतावस्थो लोकस्तच्छिन्नदृष्टेस्तदुपासकस्येति यावत्। किलशब्दस्तु पूर्ववत्। द्वितीयं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य लाभं दर्शयति। तमेवेति। यथा कुण्डलादेरन्तर्बहिरन्वेषणे सुवर्णातिरिक्तरूपानुपलम्भात्तद्रूपेणास्य नित्यत्वम्। तथा कर्म्मसाध्यं हिरण्यगर्भादिलोकं कार्यत्वादव्याकृतं कारणमेवेत्यङ्गीकृत्य यस्तस्मिन्नहंबुद्ध्योपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्म्मसाध्यलोकस्योपासकत्वाद्व्यापित्वं कर्म्मित्वञ्च घटते। तस्य स्वरूपमेव कर्म्म। तेन तस्य तन्न क्षीयते। यः पुनरद्वैतावस्थामुपास्ते तस्यात्मीयं कर्म्म भवतीति हि सर्वमपञ्चीकृतमित्यर्थः। आत्मानमित्यादि वाक्यस्वरूपपरमिति मतं पक्षं प्रत्याह। भवतीति। श्रौतत्वाभावे हेतुमाह। स्वलोकेति। स्वं लोकमहद्देत्यत्र स्वलोकशब्देन परस्य प्रकृतस्यात्मानमेवेत्यत्र प्रकृतत्वानामकृता क्रियापरिहारादिसुकत्वाभावात् लोकद्वैविध्यकल्पना युक्तेत्यर्थः।

अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ १५ ॥

स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दं विहायात्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति। तत्र कर्म्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव। परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणाद्येषां नोऽयमात्मा लोक इति पुत्त्रकर्म्मापरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्टि अयमात्मा नो लोक इति। न हास्य केन च न कर्म्मणा लोको मीयते एषोऽस्य परमलोक इति च। तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता। इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनादस्मात्कामयत इत्ययुक्तमिति चेदिह स्वो लोकः परमात्मा तदुपासनात् स एव भवतीति स्थिते यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मनः

लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेत्वन्तरमाह। स्वं लोकमितीति। यथा लोकस्य स्वशब्दार्थो विशेषणं तथात्मानमित्यत्र स्वशब्दपर्य्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते न च कर्म्मफलस्य मुख्यमात्मत्वमतो लोकशब्दोऽत्र परमात्मैवेत्यर्थः। प्रकरणाद्विशेषणाच्च सिद्धमर्थं दर्शयति। तत्रेति। परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेत्वन्तरमाह। परेणेति। उत्तरमेव प्रपञ्चयति। पुत्त्रेति। अथ परेषु वाक्येषु परमात्मा लोकशब्दार्थः। प्रकृते तु कर्म्मफलमिति व्यवस्थेति देन्नैवमेकवाक्यत्वसम्भवे तद्भेदस्यान्याय्यत्वादित्याह। तैरिति। एकवाक्यत्वसम्भावनामेव दर्शयति। इहापीति। यथोत्तरवाक्ये दशब्देन लोको विशेषितस्तथात्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देन विशिष्यते। पूर्व्ववाक्ये च स्वं लोकमदृष्ट्वेति स्वशब्देनात्मवाचिना तस्य विशेषणं दृश्यते। तथा च पूर्व्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। प्रकरणेन परस्य लोकशब्दार्थत्वमयुक्तं लिङ्गविरोधादिति चोदयति। अस्मादिति। तदेव विवृणोति। इहेत्यादिना। अर्थवादस्थं लिङ्गं न

सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न। स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात्स्वस्मादेव लोकात्सर्व्वमिष्टं सम्पद्यत इत्यर्थो नान्यदतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात्। आत्मतः प्राण आत्मत आशा इत्यादि श्रुत्यन्तरेण। यथा सर्व्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्व्ववद्यदि हि पर एवात्मा सम्पद्यते तदा युक्तोऽस्माद्ध्येवात्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेवप्रकृतात्मनो लोकादित्येवमर्थः। अन्यथाऽव्याकृतावस्थात्कर्म्मणो लोकादिति सविशेषणमवक्ष्यत्। प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च। न ह्यस्मिन् प्रकृते विशेषितेऽश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते ॥ १५ ॥

प्रकरणोद्भवत्वादिति मत्वा समाधत्ते। नेत्यादिना। स्तुतिमेव स्फुटयति। स्वस्मादेवेति। लोकाज्ज्ञातादिति शेषः। यथाछान्दोग्ये स्तुत्यर्थमात्मनः स्रष्टृत्वमुच्यते तथात्राप्यात्मलोकं स्तोतुमेतत्फलवचनमित्याह। आत्मत इति। भवतु वा माभूदस्य ह्येवेत्यादिरर्थवादस्तथापि तस्य सर्व्वात्मत्वप्रदर्शनार्थत्वाद्युक्तमत्रलोकशब्देन परमात्मग्रहणमित्याह। सर्व्वात्मेति। तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति वाक्यं दृष्टान्तयति। पूर्व्वदिति किञ्चात्मशब्दस्य त्रिधा परिच्छेदशून्यार्थवाचिताया यच्चाप्नोतीत्यादिन्यायेन सिद्धत्वात्तत्सामानाधिकरण्यलोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात्परस्यैवात्र लोकत्वमित्याह। यदि हीति। किञ्च यदि लोकशब्देन परं हित्वार्थान्तरमुच्यते तदा सविशेषणं वाक्यं स्यादन्यथा स्वं लोकमिति प्रकृतपरमात्मलोकस्य त्वत्पक्षेऽनन्तरोक्तकर्म्मलोकस्य व्यावृत्त्ययोगात्। न चात्र सविशेषणं वाक्यं दृष्टमतः स्वलोकमिति प्रकृतः परमात्मैवात्मात्रापि लोक इत्याह। अन्यथेति। विशेषणं विनैवास्मादित्यत्र परापराभ्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। न हीति। स्वं लोकमिति प्रकृते परमात्मन्यात्मानमेवेति विशेषिते चाव्याकृताख्यापरापराभ्यामन्तरावस्था न प्रतिपत्तुं शक्यते तस्याः श्रुतत्वाभावादित्यर्थः ।१५।

अथो अयं वा आत्मा सर्व्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति,

अथो अयं वा आत्मा अताविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानी धर्म्मेण नियम्यमानो देवादिकर्म्मकर्त्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम्। कानि पुनस्तानि कर्म्माणि यत्कर्त्तव्यतया पशुवत्परतन्त्रो भवति। के वा ते देवादयो येषां कर्म्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति। अथो इत्ययं वाक्योपन्यासार्थः। अयं यः प्रकृतो गृही कर्म्माधिकृतोऽविद्वाञ्छरीरेन्द्रियसङ्घातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते। सर्व्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः। सर्व्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्म्मभिरुपकारित्वात्। कैः पुनः कर्म्मविशेषैरुपकुर्व्वन् केषां भूतविशेषाणां लोक इत्युच्यते। स गृही यज्जुहोति यद्यजते। यागो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः। स एवासेचनावधिको होमस्तेन होमयागलक्षणेन कर्म्मणावश्यकर्त्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकोऽथ यदनु-

---

काण्डकान्तरमवतार्य्य वृत्तमनूद्याकाङ्क्षापूर्व्वकं तात्पर्य्यमाह। अथो इत्यादिना। अत्रेतरविद्यावस्थापूर्व्वमन्यो वा गृह्यते। अपिपर्य्यायस्याथोशब्दस्यासङ्गतिमाशङ्क्य व्याकरोति। अथो इतीति। परस्यापि प्रकृतत्वात्ततो विशिनष्टि। गृहीति। गृहित्वे हेतुरविद्वानित्यादिरितरपर्य्युदासार्थं कर्म्माधिकृत इत्युक्तम्। कथन्तु तस्यात्मनः सर्व्वभोग्यतेत्याशङ्क्याह। सर्व्वेषामिति। तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति। कैः पुनरिति।

यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वा-
सयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ
यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य
गृहेषु श्वापदावयांस्यापिपीलिकाभ्य उपजी-

ब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहस्तेन ऋषीणां लोकोऽथ यत्पि-
तृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि । यच्च प्रजामि-
च्छते प्रजार्थमुद्यमं करोतीच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था प्रजापति-
मुत्पादयतीत्यर्थः । तेन कर्म्मणावश्यकर्त्तव्यत्वेन पितॄणां
लोकः पितॄणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः । अथ यन्मनुष्यान्
वासयते भूम्युदकादिदानेन गृहे यच्च तेभ्यो वसद्भ्योऽवसद्भ्यो
वार्थिभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशु-
भ्यस्तृणोदकं विन्दति लम्भयति तेन पशूनां यदस्य गृ-
हेषु श्वापदावयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलि-
भाण्डक्षालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोको यस्मादयमे-
तानि कर्म्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्माद्यथाह

यजतिजुहोत्योर्यागार्थत्वेनाविशेषात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य यजतिश्चोदना द्रव्य-
देवताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वादिति न्यायेनाह । याग इति । आसे-
चनं प्रक्षेपः । उक्तञ्च । जुहोतिरासेचनाधिकः स्यादिति । य-
थोक्तहोमादिभिर्देवादीन् प्रत्युपकुर्वतो गृहिणोऽविद्यया प्रतिबन्ध-
सम्भवाच्चोपकारित्वाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह । यस्मादिति । पूर्व्वेषा-
मध्यस्थानामभिप्रेतमर्थमनूद्य समनन्तरवाक्यमवतार्य तदर्थमाह ।
तस्मादिति । देवादीनां कर्म्माधिकारिणि कर्त्तृत्वादिपरिपालन-

वन्ति तेन तेषां लोको यथाह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितम् ॥ १६ ॥

वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टिमविनाशं स्वभावात्प्रच्युतिमिच्छेत्स्वस्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेदेवं ह एवंविदे सर्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रकारेण मयाऽवश्यमृणिवत्प्रतिकर्त्तव्यमित्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तान्यरिष्टिमविनाशमिच्छन्ति स्वत्वाऽप्रच्युत्यै सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिन इव पशूंस्तस्मादेषां तन्न प्रियमित्युक्तम् । तद्वै एतत्तदेतद्यथोक्तानां कर्म्मणामृणवदवश्यकर्त्तव्यत्वं पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं कर्त्तव्यतया मीमांसितं विचारितञ्चावदानप्रकरणे ॥ १६ ॥

मेव परिरक्षणमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तं स्मारयति । तस्मादिति । यथोक्तं कर्म कुर्व्वन् यद्यपि देवादीन् प्रत्युपकरोति तथापि न तत्कार्य्यत्वमावश्यकं मानाभावादित्याशङ्क्याह । तद्वा इति । भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेत्येवं पञ्च महायज्ञाः । ननु श्रुतमपि विचारं विना नानुष्ठेयम् । न हि रुद्ररोदनादि श्रुतमित्येवानुष्ठीयते तत्राह । मीमांसितमिति । तदेतदवदयते यद्यजते स यदग्नौ जुहोतीत्याद्यवदानप्रकरणम् । ऋणं ह वाव जायते जायमानो योऽस्तीत्यादिनार्थवादेनेति शेषः ॥ १६ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्मविद्यायै तस्मात्पशुभा-
वात्कर्त्तव्यताबन्धनरूपात्प्रतिमुच्यते । केनाय कारितः
कर्म्मबन्धनाधिकारोऽवश्य इव प्रवर्त्तते न पुनस्तद्विमोक्षणो-
पाये विद्याधिकार इति । ननूक्तं देवा रक्षन्तीति । बाढम् ।
कर्म्माधिकारे स्वगोचरारूढानेव तेऽपि रक्षन्ति । अन्यथा
कृताभ्यामागमकृतनाशप्रसङ्गात् । न तु सामान्यपुरुषमात्रं
विशिष्टाधिकारानारूढं तस्माद्भवितव्यम् । तेन येन प्रेरितो-
ऽवश एव बहिर्मुखीभवति स्वस्माल्लोकात् । नन्वविद्या साऽ-
विद्यावान् हि बहिर्मुखीभूतः प्रवर्त्तते । सापि नैव प्रवृ-
त्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्त्तकबीजत्वन्तु

वाक्यान्तरमादाय व्याख्यातुं पातनिकां करोति आत्मैवेत्यादिना
कर्म्मैव बन्धनं तत्राधिकारोऽनुष्ठानं तस्मिन्निति यावत् । विद्याधिकारस्त-
दुपाये श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तत्रेत्यर्थः । यथोक्ताधिकारिणो देवादिभीरक्षणं
प्रवृत्तिमार्गे नियमेन प्रवर्त्तकमिति शङ्कते । नन्विति । उक्तमङ्गीकरोति ।
बाढमिति । तर्हि प्रवर्त्तकान्तरं न वक्तव्यं तत्राह । कर्माधिकारेति ।
कर्म्माधिकारेण स्वगोचरत्वं प्राप्तानेव देवादयोऽपि रक्षन्ति न सर्व्वाश्रम-
साधारणं ब्रह्मचारिणामतोऽस्य कर्ममार्गे प्रवृत्तौ देवादिरक्षणस्याहेतुत्वाद्-
न्यत्कारणं वाच्यमित्यर्थः । प्रवृत्तिपरत्वपक्षपाते कारणं वाच्यमित्यत्राशङ्क्याह ।
अन्यथा ब्रह्मचारिणो निवृत्तिं त्यक्त्वा प्रवृत्तिपरत्वपक्षपाते तेषामचिन्त्यशक्तित्वादित्याशङ्क्याह ।
मनुष्यमात्रकर्मण्येव ते बलात्प्रवर्त्तयन्ति तेषामचिन्त्यशक्तित्वादित्याशङ्क्याह । न त्विति ।
स्वगोचरारूढानेवेत्येवकारस्य व्यावर्त्त्यं कीर्त्तयति । न त्विति ।
धारयेति । स्वगोचरारूढानेवेत्येवकारस्य व्यावर्त्त्यं कीर्त्तयति ।
विशिष्टाधिकारो गृहस्थानुष्ठेयकर्मसु गृहस्थत्वेन स्वामित्वं तेन देवगोचर-
तामप्राप्तमित्यर्थः । देवादिरक्षणस्याकारणत्वे फलितमाह । तस्मादिति ।
मतेऽङ्गविद्या यथोक्ताधिकारिणो नियमेन प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरिति शङ्कते ।

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत

प्रतिपद्यतेऽन्धत्वमिव गर्त्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः। एवं तर्हि उच्यतां किं यत्प्रवृत्तिहेतुरिति। तदिहाभिधीयते। एषणा काम: स: स्वाभाविक्यामविद्यायाञ्च वर्त्तमाना बालाः प्रवर्त्तन्ते। पराचः कामाननुयन्तीति काठकश्रुतौ। स्मृतौ च काम एष इत्यादि। मानवे च सर्वा प्रवृत्तिः कामहेतुकैवेति। स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्श्यत इहाध्यायपरिसमाप्तेः।

आत्मैवेदमग्र आसीत्। आत्मैव स्वाभाविकोऽविद्वान् कार्य्यकरणसंघातलक्षणो वर्णी अग्रे प्राग्दारसम्बन्धादात्मेत्यभिधीयते तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं

न्विति। तदेव स्फुटयति। अविद्यावानिति। तस्याः स्वरूपेण प्रवर्त्तकत्वं दूषयति। अपीति। अविद्यायास्तर्हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकौ कथमित्याशङ्क्य कारणकारणत्वेनेत्याह। प्रवर्त्तकेति। सत्यन्यस्मिन् कारणे कारणमेवाविद्या प्रवृत्तेरिति चेत्तत्राह। एवं तर्हीति। उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य्य तस्मिन् विवक्षितं प्रवर्त्तकं सङ्क्षिपति। तदिहाभिधीयत इति तत्रार्थेन: श्रुत्यन्तरं संवादयति। स्वाभाविक्यामिति। तत्रैव भगवतः सम्मतिमाह। स्मृतौ चेति। अथ केन प्रयुक्तोऽयमित्यादिप्रश्नस्योत्तरं काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव इत्यादि। अकामतः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित्। यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति वाक्यमाश्रित्याह। मानवे चेति। दर्शितमिति शेषः। उक्तोऽर्थं तृतीयाध्यायशेषमपि प्रमाणयति। स एषोऽर्थ इति।

एवं तात्पर्य्यमुक्त्वा प्रतीकमादाय पदानि व्याकरोति। आत्मैवेत्यादिना वर्णी द्विजत्वद्योतको ब्रह्मचारीति यावत्। कथं तर्हि हेत्वभावे तस्य कामित्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह। जायादीति। समस्तं व्याकुर्वन्नुत्तर-

जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेत्येतावान् वै कामो नेच्छꣳश्च

जायादिभेदरूपं नासीत् स एवैक आसीज्जायाद्येषणा बीजभूताविद्यावानेक एवासीत् स्वाभाविक्या स्वात्मनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणयाऽविद्यावासनया वासितः। सोऽकामयत कामितवान्। कथं जाया कर्म्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्त्तुः स्यात्तया विनाऽहमनधिकृत एव कर्म्मण्यतः कर्म्माधिकारसम्पत्तये भवेज्जाया। अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय। अथ वित्तं मे स्यात्कर्म्मसाधनं गवादिलक्षणमथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म्म कुर्वीय येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां लोकान् प्राप्नुयां तत्कर्म्म कुर्वीय। काम्यानि च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान् वै काम एतावद्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थः एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो यदु जायापुत्रवित्तकर्म्माणि। साधनलक्षणैषणा। लोकाश्च त्रयो

वाक्यमादायावशिष्टं व्याचष्टे। स्वाभाविक्येति। कामनाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति। कथमिति। कर्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति। तयेति। प्रजां प्रति जायाया हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः। प्रजाया मानुषवित्तात्प्राममभ्युपेत्य द्वितीयोऽथशब्दः। तृतीयस्तु वित्तस्य कर्मानुष्ठाने हेतुत्वविवक्षयेति विभागः। कर्मानुष्ठानफलमाह। येनेति। तत्किं नित्यनैमित्तिककर्मणामेवानुष्ठानं नेत्याह। काम्यानि चेति। क्रियापदमनुक्रष्टुं चशब्दः। कामशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं स्फुटयन्नेतावानित्यादिवाक्यस्याभिप्राय-

ञातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते

मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति फलभूता साधनैषणायास्याः। एतदर्था हि जायापुत्त्रवित्त-कर्म्मलक्षणा साधनैषणा। तस्मात् सैकैवैषणा या लोकैषणा सैव सत्त्येषणा साधनापेक्षेति द्विधाऽतोऽव-धारयिष्यत्युभे ह्येते एषणे एवेति। फलार्थत्वात्सर्व्वा-रम्भस्य। लोकैषणार्थप्राप्तोक्तैवेत्येतावान् वै एतावानेव काम इत्यवध्रियते। भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथ गभिधेया। तदर्थत्वाद्भोजनस्य। ते एते एषणे साध्यसाधन-लक्षणे कामो येन प्रयुक्तो विद्वानवश एव कोशकारवदा-त्मानं वेष्टयति कर्म्ममार्ग एवात्मानं न प्रणिदधद्बहिर्मु-खीभूतो न स्वं लोकं प्रतिजानाति। तथा च तैत्तिरीयके अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानातीति। का-

माह। साधनलक्षणेति। अस्या साधनैषणायाः फलभूता इति सम्बन्धः। द्वयोरेषणात्त्वमुक्त्वा लोकैषणा परिशिनष्टि। एतदर्था हीति। कथन्तर्हि साधनैषणोक्तिरित्याशङ्क्याह। सैकेति। एतेन वाक्यशेषो ऽप्यनुगुणोभव-त.तत्राह। अत इति। साधनवत्फलमपि काममात्रश्चेत्कथन्तर्हि श्रुत्या साधनमात्रमभिधायैतावानवध्रियते तत्राह। फलार्थत्वादिति। उक्तसाधने साध्यमार्थिकमित्यत्र दृष्टान्तमाह। भोजन इति। साधनोक्तौ साध्य-स्यार्थादुक्तेरेतावानिति द्वयोरनुवादेऽपि कथमेषणात्वे कामशब्दस्तत्र प्रयु-ज्यते। नहि तौ पर्यायौ। न च तद्वाच्यत्वे तयोरनर्थकतेत्याशङ्क्या-पर्यायत्वमेषणाकामशब्दयोरपेत्याह। त एत इति। वेष्टनमेव स्पष्ट-यति। कर्ममार्ग इति। अग्निमुग्धोऽग्निरेव होमादिद्वारेण मम श्रेयः-

जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नो-

---

ग्रं पुनरेतावत्त्वमवधार्य्यते । कामानामनन्तत्वादनन्ता हि कामा इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह । यस्मान्नेच्छंश्च न इच्छन्नपि अतोऽस्मात्फलसाधनत्वलक्षणाद्भूयोऽधिकतरं न विन्देत् । न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति । लब्धव्यविषयो हि कामस्तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावाद्युक्तं वक्तुमेतावान् वै काम इति । एतदुक्तं भवति दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणमविद्यावत् पुरुषाधिकारविषयमेषणाद्वयं . कामोऽतोऽस्माद्विदुषा व्युत्थातव्यमिति । यस्मादेवमविद्वानात्मा कामो पूर्व्वं कामयामास तथा पूर्व्वतरोऽपि । एषा लोकस्थितिः प्रजापतेश्चैवमेष सर्ग आसीत् सोऽविभेदविद्यया । ततः कामप्रयुक्त एकाक्यरममाणोऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छत्तां समभवत्ततः सर्गोऽयमा-

---

साधनं नात्मज्ञानमित्यभिमानवान् धूमतान्तो धूमेन ग्लानिमापन्नः । धूमतां वा ममान्ते देहावसाने भवतीति मन्यमानस्तो धूममभिसम्भवन्तीति श्रुतेः । स्वं लोकमात्मानं वाक्यान्तरमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । तस्मादेतावत्त्वमवधार्य्यते । तेषामिति शेषः । उक्तमेवार्थं लोकदृष्टिमवष्टभ्य स्पष्टयति । न हीति । लब्धव्यान्तराभावेऽपि कामयितव्यान्तरं स्यादित्याशङ्क्याह । लब्धव्येति । एतद्व्यतिरेकेण साध्यसाधनातिरेकेणेति यावत् । तयोर्द्वयोरपि कामत्वविधयिश्रुतेरभिप्रायमाह एतदुक्तमिति । कामस्यागर्हत्वात् साध्यसाधनयोश्च तावन्मात्रत्वात्सर्गादौ पुनरुक्ताविश्वासं तत्राह

त्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया ।

सोऽकामयतेति ह्युक्तम् । तस्मात्तत्सृष्ट्वाऽवेत्तर्ह्येतस्मिन्नपि काल एकाकी सन् प्राग्दारक्रियातः कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेह अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्व्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यम् । स एवं कामयमानः सम्पादयंश्च जायादीन् यावत्समस्तान् स एतेषां यथोक्तानां जायादीनां एकैकमपि न प्राप्नोत्यकृत्स्नोऽसम्पूर्णोऽहमित्येतावदात्मानं मन्यते । पारिशेष्यात्समस्तानेवैतान् सम्पादयति यदा तदा तस्य कृत्स्नता । यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां सम्पादयितुं तदास्याकृत्स्नत्वं तदास्य कृत्स्नत्वसम्पादनायाहतस्योक्तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयमेवं भवति । कथमय कार्य्यकरणसङ्घातः प्रविभज्यते तत्र मनोऽनुवृत्ति हीतरत्सर्व्वं कार्य्यकरणजातमिति । मनः प्रधानत्वादात्मेवात्मा । यथा

स्वप्नलाभतुल्याभ्यस्तिस्त्रिभ्योऽप्येषणाभ्यो व्युत्थानं सन्न्यासात्मकं कृत्वा काङ्क्षितमोक्षहेतुं ज्ञानमुद्दिश्य श्रवणाद्यावर्त्तयेदित्यर्थः । तत्र दपीत्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । प्राक्तनस्थितिरेषा न बुद्धिपूर्वकारिणामिदं वृत्तमित्याशङ्क्याह । प्रजापतेश्चेति । तत्र हेतुत्वेन पूर्व्वोक्तं स्मारयति । सोऽबिभेदित्यादिना । तत्रैव कार्य्यलिङ्गकानुमानं सूचयति । तस्मादिति । स यावदित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे स एवमिति । पूर्वशब्दो वाक्यप्रदर्शनार्थः । द्वितीयस्तु व्याख्यानमध्यपातीत्यविरोधः । अर्थसिद्धमर्थमाह । पारिशेष्यादिति । तस्माकृत्स्नतेत्येतदवतार्य्य व्याकरोति । यदेत्यादिना । अकृत्स्नत्वाभिमानिनो विरुद्धं कृत्स्नत्वमित्याशङ्क्याह । कथमिति ।

प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्द-
ते श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य

जायादीनां कुटुम्बपतिरात्मेव। तदनुकारित्वाज्जायादिचतुष्टयस्य। एवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै। तथा वाग्जाया मनोऽनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचो वागिति शब्दचोदनादिलक्षणा मनसा श्रोत्रादिद्वारेण गृह्यते ऽवधार्य्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वाक्॥

ताभ्याञ्च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्म्मार्थमिति प्राणः प्रजेव। तत्र प्राणचेष्टादिलक्षणं कर्म्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं वित्तम्। तद्द्विविधं वित्तं मानुषमितरच्चातो विशिनष्टि इतरवित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति। गवादि हि मनुष्यसम्बन्धि वित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्म्मसाधनं तस्मात्तत्स्थानीयम्। तेन सम्ब-

---

विरोधमन्तरेण कार्त्स्न्यार्थं विभागं दर्शयति। अयमिति। 'विभागे प्रस्तुते मनसो यजमानत्वकल्पनाया निमित्तमाह। तत्रेति। उक्तमेव व्यनक्ति। यथेति। तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः। वाचि जायात्वकल्पनायां निमित्तमाह। मन इति। वाचो मनोऽनुवृत्तित्वे स्वरूपकथनपुरःसरं स्फोरयति। वागिति।

प्राणस्य प्रजात्वकल्पनां साधयति। ताभ्याञ्चेति। कथं पुनश्चक्षुर्मानुषं वित्तमित्युच्यते पशुहिरण्यादि तद्धीत्याशङ्क्याह। तत्रेति। कर्म्मादिलक्षणे सिद्धे सतीति यावत्। आदिपदेन कायचेष्टा गृह्यते। मानुषमिति विशेषणस्यार्थवत्त्वं समर्थयते। तद्द्विविधमिति। सम्प्रति चक्षुषो मानुषवित्तत्वं प्रपञ्चयति। गवादीति। तत्पदपरामृष्टमेवार्थं व्याचष्टे।

कर्म्मात्मना हि कर्म्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदᳫ सर्व्वं य-

न्धाश्चक्षुर्मानुषं वित्त। चक्षुषा हि यस्मात्तन्मानुसं वित्तं विन्दते गवाद्युपलंभत इत्यर्थः। किं पुनरितरद्वित्तं श्रोत्रं दैवं देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य। विज्ञानं दैवं वित्तं तदिह श्रोत्रमेव सम्पत्तिविषयं। कस्माच्छ्रोत्रेण हि यस्मात्तद्दैवं वित्तं विज्ञानं शृणोति। अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तदिति किं पुनरेतैरात्मादिवित्तान्तैरिह नि-र्वर्त्त्यं कर्म्मेत्युच्यते। आत्मैव आत्मेति शरीरमुच्यते। कथं पुनरात्मा कर्म्मस्थानीयोऽस्य कर्म्महेतुत्वात्। कथं कर्म्म-हेतुत्वं आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म्म करोति तस्मा-त्कृत्स्नत्वाभिमानिनः। एवं कृत्स्नता सम्पन्ना। यथा वाह्य-जायादिलक्षणा। एवं तस्मात् स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तः पाङ्क्तो यज्ञो दर्शनमात्रनिर्वृत्तोऽकर्म्मिणोऽपि कथं पुनरस्य

तेन सम्बन्धादिति। तत्स्थानीयं मानुषवित्तस्थानीयं तेन मानुषेण वित्ते-नेत्येतत्। सम्बन्धमेव साधयति। चक्षुषा हीति। तस्माच्चक्षुर्मानुषं वित्त-मिति शेषः। आकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरवाक्यमुपादत्ते। किं पुनरिति। तद्व्याचष्टे। दैवेति। तत्र हेतुमाह। कस्मादित्यादिना। यजमाना-दिनिर्व्वर्त्त्यं कर्म्म प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति। किं पुनरित्यादिना। इहेति सम्पत्तिपक्षोक्तिः। शरीरस्य कर्म्मत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति। कथं पुनरिति। यस्येति यजमानोक्तिः हिशब्दार्थो यत इत्यमृद्यते। तस्मात्कृत्स्नतेत्युक्तमुपसंहरति। तस्येति। उक्तरीत्या कृत्स्नत्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति। यस्येति दर्शनोक्तिः। पशोः पुरुषस्य च

दिदं किञ्च तदिदꣳसर्व्वमाप्नोति यएवं वेद । ७ ।४।
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता एक-
मस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्त्रीण्यात्मनेऽकुरुत

पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेण यज्ञत्वमुच्यते । यस्माद्वाह्योऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्त एव । यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात् । तदाह पाङ्क्तः पशुर्गवादिः पङ्क्तः पुरुषः पशुत्वेनास्य विशेषः । पुरुषस्येति पृथक्पुरुष-ग्रहणम् । किं बहुना पाङ्क्तमिदं सर्व्वं कर्मसाधनं फलञ्च यदिदं किञ्च सर्व्वमेवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं यः सम्पादयति स तदिदं सर्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥

इति बृहदारण्यके तृतीये प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । ४ ।

यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता । तत्राविद्वा-नन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति सवर्णाश्रमा-

पाङ्क्तत्वं तच्छब्दार्थः । पुरुषस्य पशुत्वाविशेषात्पृथग्ग्रहणमयुक्तमित्या-शङ्क्याह । पशुत्वेऽपीति । न केवलं पशुपुरुषयोरेव पाङ्क्तत्वम् किन्तु सर्व-स्येत्याह । किं बहुनेति । तस्मादाध्यात्मिकस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्व-योगादनिरुद्धमिति शेषः । सम्पत्तिफलं व्याकरोति सर्वमिति । व्याख्या-तार्थवाक्यमनुवदन् ब्राह्मणमुपसंहरति । य एवं वेदेति । साध्यं साध-नञ्च पाङ्क्तत्वात्मना ज्ञात्वा तच्चात्मत्वेनानुसन्दधानस्य तदाप्तिरेव फलं तत्-क्रतुन्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणम् ।

ब्राह्मणान्तरमवतार्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । यत्सप्तान्नानी-त्यादिना । तत्रेत्यतिक्रान्तब्राह्मणोक्तिः । उपास्तिर्व्यक्तं भेददर्शनम-विद्याकार्यमनेनानूद्य न स वेदेति तद्धेतुरविद्या पूर्व्वत्र प्रस्तुतेति यो-

पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्सर्व्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदा यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन

भिमानः कर्म्मकर्त्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्म्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन् सर्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तम्। यथा च स्वकर्म्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः। एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वञ्च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत। एवमेकैकः स्वकर्मविद्यानुरूप्येण सर्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यञ्च सर्वस्य सर्वः कर्त्ता कार्य्यञ्चेत्यर्थः। एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः। सर्वं सर्वस्य कार्य्यं मध्वित्यात्मैकत्वविज्ञानार्थम्। यदसौ जुहोतीत्यादिना पाङ्क्तेन काम्येन कर्मणात्मभोज्यत्वेन जगदसृजत विज्ञानेन च

जना। अथोऽयमित्यत्रोक्तमनुवदति। वर्णाश्रमाभिमान इति। आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति। कामप्रयुक्त इति। उक्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयितुमपेक्षितं पूरयति यथा चेति। गृहिणो जगतश्च परस्परं स्वकर्म्मोपार्जितत्वमेष्टव्यमन्यथाऽन्योन्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः। ननु स्रष्टुरेव जगत्कर्तृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवत्त्वान्नेतरेषां तदभावादत आह। एवमिति। पूर्वकल्पीयविच्छिन्नप्रतिमिश्रज्ञानकर्म्मानुष्ठाता सर्व्वो जन्तुरुत्तरसर्गस्य पितृत्वेनात्र विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह। सर्वस्येति। सर्वस्य मिथो हेतुहेतुमत्त्वे प्रमाणमाह। एतदेवेति। सर्वस्यान्योन्यकार्य्यकारणत्वोक्त्या कल्पितत्ववचनं कुतोपयुज्यते तत्राह।

स देवानपि गच्छति स ऊर्ज्जमुपजीवतीति

श्लोकाः । १ ।

तज्जगत्सर्वं सप्तधा प्रविभज्यमानं कार्य्यकारणत्वेन सप्तान्युच्यन्ते भोज्यत्वात् तेनासौ पिता तेषामन्नानाम् । एतेषामन्त्रानां स विनियोगानां सूत्रभूताः सङ्क्षेपतः प्रकाशकत्वादि मे मन्त्राः यत्सप्तान्नानि यदजनयदिति क्रियाविशेषणं मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये । तयोः प्रकृतत्वान्तरे मेधातपसी अप्रकरणात् । पाङ्क्तं हि कर्म जायादिसाधनं य एवं वेदेति चानन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतम् । तस्मान्न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्का कार्य्या । अतो यानि सप्तान्नानि ज्ञानकर्मभ्यां जनितवान् पिता तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

एवं भूमिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह । यदन्नात्मैकत्वेति । अन्नत्वे हेतुः । भोज्यत्वादिति । उच्यन्ते । ध्यानार्थमिति शेषः । ब्राह्मणमवतार्य्य मन्त्रादीति । तेन ज्ञानकर्म्मभ्यां जनकत्वेनेति यावत् । तत्राद्यं मन्त्रभागमादाय व्याचष्टे । मवतारयति । तेषामिति । जनयदिति क्रियाया विशेषणं यदिति पदम् । तथा यत्सप्तान्नानीति । पित्वादिति शेषः । मन्त्रार्थधारणशक्तिर्मेधा । कृच्छ्रचान्द्रायणादि तपः । ते कस्मादत्र न स्त्यन्ते तत्राह । ज्ञानकर्म्मणीति । एव तद्युक्तं पाङ्क्तं हीति । इतरयोरप्रकृतत्वं हेतूक्तं तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति । ज्ञानकर्म्मणोः प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय समूह्य फलितमाह । तस्मादिति । अत इति ॥ १ ॥ वाक्यं पूरयति ।

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति-मेधया हि तपसाऽजनयत्पितैकमस्य साधारण-

तत्र मन्त्राणामर्थस्तिरोहितत्वात् प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्त्तते। तत्र यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति। अस्य कोऽर्थ उच्यत इति। हिशब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन। प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थो यदजनयदिति चानुवादस्वरूपेण मन्त्रेण प्रसिद्धार्थतैव प्रकाशिता। अतो ब्राह्मणमविशङ्कयैवाह। मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेति॥ ननु कथं प्रसिद्धतास्यार्थस्येत्युच्यते जायादिकर्मान्तानां लोकफलसाधनानां पितृत्वं तावत् प्रत्यक्षमेवाभिहितञ्च जाया मे

यत्सप्तान्नानीत्यादि मन्त्रभागं व्याख्याय ब्राह्मणवाक्यं समुपादाय तात्पर्य्यमाह। तत्रेति। मन्त्रब्राह्मणात्मको ग्रन्थः सप्तम्यर्थः। मेधया हीत्यादि ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति। तत्र यदिति। प्रकृतमन्त्रसमुदाय सप्तम्या परामृश्यते। व्याख्यानमेव सङ्गृह्णाति। प्रसिद्धो हीति। न केवलं हिशब्दान्मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किन्तु मन्त्रस्वरूपालोचनायामपि तत्सिध्यतीत्याह। यदिति। मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्यानुगुणत्वं हेतूकृत्य फलितमाह। अत इति। तत्प्रसिद्धमुपपादयितुं पृच्छति। नन्विति। साध्यसाधनात्मके जगति यत्पितृत्वमविद्यावतो भाति तत्प्रत्यक्षत्वात्प्रसिद्धमनुभूयते हि जायादि सम्पादयन्नविद्वानित्याह। उच्यत इति। श्रुत्या च प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्धमेतदित्याह। अभिहितञ्चेति। यच्च मेधातपोभ्यां स्रष्टृत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरुक्तं तदपि प्रसिद्धमेव विद्याकर्मप्रपञ्चाणामभावे लोकत्रयोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह। तत्र चेति। पूर्वोत्तरग्रन्थः सप्तम्यर्थः। पुत्रैषणायं लोको जय्य इत्यादौ वक्ष्यमाणत्वाच्चास्यार्थस्य प्रसि-

नतीदमेवास्य तत्प्रधारणमन्नं यदिदमद्यते ।

स्यादित्यादिना । तत्र च दैवं वित्तं विद्या कर्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टृत्वं प्रतीत्यभिहितं । वक्ष्यमाणश्च प्रसिद्धमेव । तस्माद्युक्तं वक्तुं मेधयेत्यादि । एषणा हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके । एषणा च जायादी-त्युक्तमेतावान्वै काम इत्यनेन । ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैकत्वात्कामानुपपत्तेः । एतेनाशास्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति । स्थावरान्तस्य चानिष्टफलस्य कर्मविज्ञाननिमित्तत्वात् । विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभावः । ब्रह्मविद्याविधित्सया तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात्सर्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः

इतेत्याह । वक्ष्यमाणश्चेति । मन्त्रार्थस्येत्थं प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थविषयं ब्राह्मणमुपपन्नमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्रकारान्तरेण मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धार्थत्वमाह । एषणा हीति । फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभवसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः । तस्या लोकप्रसिद्धत्वेऽपि कथं मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमत आह । एषणा चेति । जायाद्यात्मकस्य कामस्य संसारारम्भकत्वमन्मोक्षेऽपि कामः संसारमारभेत कामत्वाविशेषादित्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह । ब्रह्मविद्येति । तस्या विषयो मोक्षः । तस्मिन्नद्वितीयत्वाद्रागादिपरिपन्थिनि कामापरपर्यायो रागो नावकल्पते । न हि मिथ्याज्ञाननिदानो रागः सम्यग्ज्ञानाधिगम्ये मोक्षे सम्भवति । अतो न तत्र भवति तत्त्वबोधाधीनतया संसारविरोधिनी तत्र संसारानुपपत्तिर्मुक्ताविव्यर्थः । शास्त्रीयस्य जायादेः संसारहेतुत्वे कर्मादेरशास्त्रीयस्य कथं तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्याह । एतेनेति । अविद्योत्थस्य कामस्य संसारहेतुत्वोपदर्शनेनेति

स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रꣳ ह्येतद् ।

साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इत्येतस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्यारभ्यत इति । तत्रान्नानां विभागेन विनियोग उच्यते । एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्यानमिदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदायस्य । किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्व्वैः प्राणिभिरहन्यहनि तत्साधारणं सर्वभोक्त्रर्थमकल्पयत् पिता सृष्टान्नं ।

स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तात्पर्य्यं ॥ दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ ।

यावत् । स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्रयुक्ताभ्यामित्यर्थः । इतश्च तयोर्जगत्सृष्टिप्रयोजकत्वमेष्टव्यमित्याह । स्थावरान्तस्येति । यत्सप्तान्नानीत्यादिमन्त्रपदस्य मेधया हीत्यादि ब्राह्मणस्य चाक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्य्यार्थमाह । विवक्षितस्त्विति । शास्त्रपरवशस्य शास्त्रवशादेव साध्यसाधनभावादशास्त्रीयाद्वै मुख्यसम्भवाच्च तस्यात्र विवक्षितत्वमित्यर्थः । शास्त्रीयस्य साध्यसाधनभावस्य विवक्षितत्वे हेतुमाह । ब्रह्मेति । तदेव प्रपञ्चयति । सर्वो हीति । दुःखयतीति दुःखस्तद्धेतुरिति यावत् । प्रकृतमन्त्रब्राह्मणव्याख्यासमाप्ताविति शब्दो निर्वाचितार्थप्रदर्शनसमाप्तौ वा । मन्त्रब्राह्मणयोः श्रुतयोर्थास्यामर्थमुक्त्वा समनन्तरग्रन्थमवतारयति । तत्रेति । सप्तविधेऽन्ने सृष्टे सतीति यावत् । व्याख्यानमेव विवृणोति । अस्येत्यादिना ।

साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति । तत्परो भवतीति । उक्तं विवृणोति । उपासनं हीति । ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति ।

तस्माच्छरीरस्थित्यर्थान्नोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्म्मप्रधान इत्यर्थः। स एवम्भूतो न पाप्मनोऽधर्म्माद्व्यावर्त्तते न किमुच्यत इत्येतत्। तथाच मन्त्रवर्णो मोघमन्नं विन्दत इत्यादिः। स्मृतिरपि नात्मार्थं पाचयेदन्नं। अतिथिभ्यो ऽप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः। अन्नादेर्भ्रूणहा मार्ष्टीत्यादिः। कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्त्तते मिश्रं ह्येतत्सर्व्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते सर्व्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्व्वेषां तत्राशा प्रतिबद्धा। तस्मान्न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते। दुष्कृतं हि मनुष्याणामित्यादि स्मरणाच्च। गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्न-

---

तथा चेति। मोघं विफलं देवाद्यनुपभोग्यमन्नं यदि ज्ञानदुर्बलो लभते तदा सर्व्वथैव तस्येति साधारणान्नस्यासाधारणीकरणं निन्दितमित्यर्थः। तत्रैव स्मृतीरुदाहरति। स्मृतिरपीति। न वृथा घातयेत्पशुं न चैकः स्वयमश्नीयाद्विधिवर्जं न निर्वमेदिति पादत्रयं द्रष्टव्यम्। इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविता। तैर्दत्तानिति शेषः। अनेनाभिशंसतिस्तेन प्रयुक्ते राजनि तावन्नान्तसङ्कर इत्युत्तरपादत्रयं द्रष्टव्यम्। तत्राद्यपादस्यार्थो भ्रूणहा श्रेष्ठब्राह्मणघातकः। यदाहुः। वरिष्ठब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्यभिधीयत इति। स्वस्यान्नभक्षणे स्वपापं मार्ष्टि शोधयति। अन्नदातुः पापक्षयोक्तिरितरस्यासाधारण्यकृतं भुञ्जानस्य पापितेति। अदत्त्वात्तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः। स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मन इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः। आकाङ्क्षापूर्व्वकं हेतुमवतार्य्य व्याकरोति। कस्मादित्यादिना। सर्व्वभोज्यत्वं साधयति। यो

महन्यहनि निरूप्यत इति केचित्। तन्न सर्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य। तन्न सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत् प्रत्यक्षं नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलं। सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य ऽन्नं श्वचाण्डालाद्यद्यस्यान्नस्य ग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचाण्डालाद्यद्यान्नदर्शनात्तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनं। यदि हि तन्न गृह्णीत साधारणशब्देन पित्रा स्रष्टृत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयातां। इष्यते हि तत्स्रष्टृत्वं तद्विनियुक्तत्वञ्च सर्वस्यान्नजातस्य। न च वैश्वदेवाख्यं शास्त्रोक्तं कर्म्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता॥

सुख इति। परस्य श्वमार्जारादेरिति यावत्। पीडाकरत्वे हेतुमाह। ममेदमिति। प्रागुक्तदृष्टिफलस्य चेत्। तस्मादिति। साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वाणस्य पापानिवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह। दुष्कृतं हीति। यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमाश्रित्य तिष्ठति तदा तदसाधारणीकुर्वतो महत्तरं पापं भवतीत्यर्थः। एकमस्येत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोः स्वपक्षमुक्त्वा मतं परपक्षमाह। गृहिणेति। यदन्नं गृहिणा प्रत्यहमग्नौ वैश्वदेवाख्यं निर्वर्त्यते तत्साधारणमिति भर्तृप्रपञ्चैरुक्तमित्यर्थः। साधारणत्वानुपपत्तेर्न युक्तमिदं व्याख्यानमिति दूषयति॥ तन्नेति। वैश्वदेवस्य साधारणत्वं प्राप्तमित्याह। सर्वेति। वैश्वदेवग्रहेऽपीतरग्रहदृष्टिः स्यादिति चेन्नेत्याह। वैश्वदेवेति। यत्तु परपक्षे यदिदमद्यत इति वचो नानुकूलमिति तन्नास्मत्पक्षेऽस्तीत्याह। तत्रेति। प्रत्यक्षं साधारणान्नमित्यर्थः। विपक्षे दोषमाह। यदि हीति। प्रसङ्गस्येष्टत्वं निरा[illegible]ष्टे। इष्यते हीति। परपक्षे वाक्यशेषविरोधं दोषान्तरमाह। न चेति।

तद्देवेभ्यो देवानभाजयद्दिति हुतञ्च प्रहुतञ्च ।
जुह्वति च प्रजुह्वत्यथो आहुर्दर्शपौर्णमासाविति ।

न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति । न च मत्स्यबन्धनादिकर्म्मवत् स्वभावजुगुप्सितमेतच्छिष्टनिर्वर्त्यत्वादकरणेच प्रत्यवायश्रवणादितरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः । अहमन्नमन्नमदन्तमद्मीति मन्त्रवर्णात् । द्वे देवानभाजयद्दिति मन्त्रपदं । ये द्वे ऽन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत्के ते द्वे इत्युच्येते । हुतञ्च प्रहुतञ्च । हुतमित्यग्नौ हवनं । प्रहुतं हुत्वा बलिहरणं । यस्माद्द्वे एतेऽन्ने हुतप्रहुते देवानभाजयत्पिता । तस्मादेतर्ह्यपि गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वानाः प्र च जुह्वति प्रजुह्वति च हुत्वा च बलिहरणञ्च कुर्वत इत्यर्थः । अथोऽप्यन्ये आहुर्द्वेऽन्ने पिता देवेभ्यः

न च तस्येति । श्येनादितुल्यत्वं तस्य व्यावर्त्तयति । अनिषिद्धस्यापि तस्य स्वभावजुगुप्सितत्वात्तदनुष्ठायिनः पापानिवृत्तिरित्याशङ्क्याह । वैश्वदेवस्य प्रत्यवायश्रवणाच्च तदनुष्ठायिनो न पापलेशोऽस्तीत्याह । अकरणे चेति । सर्वसाधारणान्नमध्ये तु तत्परस्य निन्दावचनमुपपद्यते तेन तदेव न चेति । अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविरित्यकरणे वैश्वपाह्यमित्याह । इतरत्रेति । तत्रैव मन्त्रान्तरं संवादयति । अहमिति । अर्थिभ्योऽविभज्यान्नमदत्वा स्वयमेव भुञ्जानं नरमहमन्नमेव भक्षयामि तमनर्थभाजं करोमीत्यर्थः । मन्त्रान्तरमादायाकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे द्वे देवानित्यादिना । हुतप्रहुतयोर्देवान्नत्वे सम्मति तमनुष्ठानमनुकूलयति । यस्मादिति । पक्षान्तरमुपन्यस्य व्याकरोति । अथो इति । यदि दर्शपूर्णमासौ देवान्ने कथं तर्हि हुतप्रहुते इति पक्षस्य प्रशस्तत्वाह । हिवेति । तर्हि द्वे देवानिति । श्रुतद्वित्वस्य हुतप्रहुतयोरपि सम्भ-

प्रत्ते न हुतप्रहुते। किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति। द्वित्वश्रवणाविशेषादन्यत्र प्रसिद्धत्वाच्च हुतप्रहुते इति प्रथमः पक्षः। यद्यपि द्वित्वं हुतप्रहूतयोः सम्भवति तथापि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरं मन्त्रप्रकाशितत्वात्। गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतरावगतिः। दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं हुतप्रहुतापेक्षया। तस्मात्तयोरेव ग्रहणं युक्तं द्वे देवानभाजयदिति। यस्माद्देवार्थमेते पित्रा क्लृप्ते दर्शपूर्णमासाख्ये ऽन्ने तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघातायान्तीत्युच्यते। मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्ते नैवान्नेन वर्त्तन्ते

सक्तम्। तत्र क्रियाशब्दस्तूचितां पाठकप्रसिद्धिमाह। यातयतीति। कास्येवान्न प्रथमपक्षस्य पूर्वपक्षत्वमत आह। यद्यपीति। प्रसिद्धतरत्वे हेतुमाह। मन्त्रेति। अग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिमन्त्रेषु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वस्य प्रतिपन्नत्वादिति यावत्। इतश्च दर्शपूर्णमासयोरेव देवान्नत्वमिति वक्तुं सामान्यन्यायमाह। गुणेति। गुणप्रधानयोरेकत्र साधारणशब्दात्प्राप्तौ सत्यां प्रथमतरं प्रधाने भवत्यवगतिर्गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसम्प्रत्यय इति न्यायादित्यर्थः। अस्त्वेवं प्रस्तुते किं जातं तदाह। दर्शपूर्णमासयोश्चेति। तयोर्निरपेक्षश्रुतिदृष्टतया सापेक्षस्मृतिसिद्धहुतादापेक्षया प्राधान्यं सिद्धम्। तथा च प्रधानयोस्तयोरितरयोश्च गुणयोरेकत्र प्राप्तौ प्रधानयोरेव द्वे देवानिति मन्त्रप्रग्रहो युक्तिमानित्यर्थः। दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वे समनन्तरनिषेधवाक्यमनुकूलयति। यस्मादिति। इष्टियजनशीलो न स्यादिति सम्बन्धः। ननु तत्तदयजनशीलत्वाभावे कुतो दर्शपूर्णमासयोर्देवार्थत्वम्। न हि तावन्निष्पन्नौ तदर्थावित्याशङ्क्याह। इष्टिशब्देनेति। किं पुनरस्मिन्वाक्ये कास्येष्टिविषयत्वमितीष्टिशब्दस्येत्यत्र नियाम्

तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छ-
दिति तत्पयः । पयोह्यवाग्रे मनुष्याश्च पश-

नेष्टियाजुक इष्टियजनशीलः । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः शातपथीयं प्रसिद्धिस्ताच्छील्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ।

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति यत् पशुभ्य एकं प्रायच्छत्पिता किं पुनस्तदन्नं तत्पयः । कथं पुनरवगम्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह पयो ह्यग्रे प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीत्युचितं हि तेषां तदन्नमन्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः । कथमग्रे तदेवोपजीव-

---

ष्टीनामनुष्ठाननिषेधे स्वर्गकामवाक्यविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह । ताच्छील्येति । तत्र विहितस्तौच्छील्यप्रत्ययस्तस्य प्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानत्वमिह निषिध्यते । तच्च देवप्रधानयोर्दर्शपूर्णमासयोरवश्यानुष्ठेयत्वसिद्ध्यर्थं न तु ताः स्वतो निषिध्यन्ते तन्न स्वर्गकामवाक्यविरोधोऽस्तीत्यर्थः ।

पञ्चान्नविषयमन्त्रपदमादाय प्रश्नपूर्वकं तदर्थं कथयति । पशुभ्य इति । पशूनां पयोऽन्नमित्येतदुपपादयितुं पृच्छति । कथं पुनरिति । पयो हीति प्रतीकमुपादाय व्याकरोति । अग्र इति । पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्चेति श्रुतिमाश्रित्य मनुष्याश्चेत्युक्तम् । उचितं ह्रीत्यत्र हिशब्दस्तस्मादर्थे । यस्मादित्युपक्रमादौचित्यं व्यतिरेकद्वारा साधयति । अन्यथेति । नियमेन प्रथमं पशूनां तदुपजीवनमसम्प्रतिपन्नमिति शङ्कते । कथमिति मनुष्यविषये वा प्रश्नस्तदितरपशुविषये वेति पृच्छति । उच्यत इति । तत्राद्यमनुभूयावष्टम्भेन प्रत्याचष्टे । मनुष्याश्चेति । चकारो मनुष्यमात्रसङ्ग्रहार्थः ।

वत्सोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जात-

ऽयत्वेऽपि यथा पित्राऽऽदौ विनियोगः कृतस्तस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति। स्तनं वानुधापयन्ति पश्चात्पाययन्ति। यथासम्भवमन्येषां स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनां। अथ वत्सं जातमाहुः। कियत्प्रमाणो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इति नाद्यापि तृणमत्त्यतीव बालः पयसैवाद्यापि वर्त्तत इत्यर्थः। यच्चाग्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति यच्चेतरे पय एव तत्सर्व्वथापि पय एवोपजीवन्ति घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव

तेनैव पयसैवेति यावत्। घृतं वेतिवाशब्दो वक्ष्यमाणविकल्पद्योतकः। जातरूपं हेम त्रैवर्णिकेभ्यो ऽन्येषां जातकर्माभावाद्योग्यतामनतिक्रम्य स्तनमेव जातं कुमारं प्रथमं पाययन्तीत्याह। यथासम्भवमिति। यद्वा तेषां जातकर्मानधिकृतानां जातं कुमारं यथासम्भवं घृतं वा स्तनं वा प्रथमं पाययन्तीति यावत्। पशुविषयं प्रश्नं पशवश्चेति सूचितं समाधानं प्रत्याह। स्तनमेवेति। पशूनां जातवत्समिति सम्बन्धः। पशूनां पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धं प्रमाणयति। अथेति। द्विपात्स्वधिकारविच्छेदार्थो शब्दः प्रतिवचनं व्याचष्टे। नाद्यापीति। नन्वेषामग्रे घृतोपजीवित्वमुपलभ्यते पयस्तेनोपजीवन्ति घृतपयसोर्भेदादतः पश्वन्नत्वं पयसो भागासिद्धमत आह। यच्चेति। ननु घृतमुपजीवन्तोऽपि पय एवोपजीवन्तीत्ययुक्तं तद्भेदस्योक्तत्वात्तत्राह। घृतस्यापीति। मन्त्रपाठक्रममतिक्रम्य पश्वन्ने व्याख्याते प्रत्यवतिष्ठते। कस्मादिति। ह्रे देवानभाजयदिति व्याख्या-

माहुरतृणाद इति तस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितं। यच्च

कस्मात्पुरः सप्तमं सत् पश्वन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते कर्म्म-साधनत्वात्कर्म हि पयः साधनाश्रयमग्निहोत्रादि तच्च कर्मसाधनं वित्तंसाध्यं वक्ष्यमाणस्यानन्तयस्य साध्यस्य। यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्व्वोक्तावन्ने। अतः कर्मपक्षत्वात्कर्मणा सह पिण्डीकृत्योपदेशः। साधनत्वाविशेषादर्थसम्बन्धादानन्तर्य्य-मकारणमिति च। व्याख्यानप्रतिपत्तिसौकर्य्याच्च। सुखं हि नैरन्तर्य्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽन्नानि व्याख्यातानि च सुखं प्रतीयन्ते तस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितं। यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते। तस्मिन्पश्वन्ने पयसि सर्वमध्यात्माधिभूता-

ने साधिते साधनत्वाविशेषात्तयोरपि बुद्धिस्थमित्यर्थमाश्रित्य परिहरति। कर्म्मेति। तदेव स्फुटयति। कर्म्महीति। यद्यपि पयोरूपं साधनमाश्रित्य कर्म्म प्रवृत्तं तथापि दर्शपूर्णमासानन्तर्य्यं कथं पयसा सिध्यति तत्राह। तच्चेति। वित्तेन पयसा साध्यं कर्म्मानन्तयस्य साधनमिति। अत्र दृष्टान्त-माह। यथेति। पूर्व्वोक्तौ दर्शपूर्णमासौ हि देवान्ने वक्ष्यमाणस्यानन्त-यस्य यथा साधनं तथा पयसोऽप्यग्निहोत्रादिद्वारा तत्साधनत्वा-त्कर्मकोटिनिविष्टत्वाद्व्याख्यानानन्तर्य्यं पयोव्याख्यानस्य युक्तमित्यर्थः। पाठक्रमस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यार्थक्रमेण तद्बाधमभिप्रेत्याह। साधन-त्वेति। आनन्तर्य्यं पाठक्रमः। अकारणत्वमविवक्षितम्। पाठक्रमा-दर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्तेनेतरस्य बाध्यत्वमित्येतत्प्रथमे तन्त्रे स्थित-मितिभिप्रेत्याह। इति चेति। पश्वन्नस्य चतुर्थत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तर-माह। व्याख्यान इति। व्याख्यानसौकर्य्यं साधयति। सुखं हीति। प्रतिपत्तिसौकर्य्यं प्रकटयति। व्याख्यातानीति। चत्वारि साधनानि त्रीणि साध्यानीति विभज्योक्तौ वक्तृश्रोत्रोः सौकर्य्येण धीर्भवति ततश्च

प्राणिति यच्च नेति पयसि ह्रीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ।

धिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत्प्रतिष्ठितं । यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावद्यच्च न स्थावरं शैलादि । तत्र च हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातं । कथं पयो द्रव्यस्य सर्वप्रतिष्ठात्वं कारणत्वोपपत्तेः । कारणत्वञ्चाग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्व-मग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकञ्च । जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः । अतो युक्तमेव हि शब्देन व्याख्यातुं ॥

पाठक्रमातिक्रमः श्रेयानित्यर्थः । पश्चात्तस्य सर्व्वाधिष्ठानविषयं मन्त्रमन्-तार्थं प्रश्नपूर्व्वकं तदीयं ब्राह्मणं व्याचष्टे । तस्मिंश्चेत्यादिना । मन्त्राच्छेदो ब्राह्मणेन प्रतिभातीत्याशङ्क्याह । तत्रेति । पयसि हीति ब्राह्मणे हि-शब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकमस्ति । तेन च हेतुना हिशब्देन तस्मिन्नित्यादिकं मन्त्रपदं व्याख्यातमिति योजना । मन्त्रार्थस्य लोकप्रसिद्धभावान्न प्रसिद्धा-वद्योतिना हिशब्देन व्याख्यातुं न युक्तमिति शङ्कते । कथमिति । कार्य्यं कारणे प्रतिष्ठितमिति न्यायेन वैदिकीं प्रसिद्धिमादाय समाधत्ते । कारण-त्वेति । पयसो द्रवद्रव्यमात्रस्य कुतः सर्व्वजगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह । कारणत्वञ्चेति । तत्समवायित्वेऽपि कुतो जगतः कारणतेत्याशङ्क्याह । अग्निहोत्रादिति । ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत इत्यादयः श्रुतिवादा हुपरिजन्यव्रीह्यादिक्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भाकार-प्राप्तिन्दर्शयति । अग्नौ प्रास्ता हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या-ज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्यादिस्मृतिवादाः । पयसि हीत्यादि ब्राह्मणमुपसंहरति । अत इति । पयसः सर्व्वजगदाधारत्वस्य श्रुति-स्मृतिप्रसिद्धत्वादिति यावत् ।

तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति

यत्तद्ब्राह्मणान्तरेष्विदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति संवत्सरेण किल त्रीणि षष्टिशतान्यक्ष्णां तेषु च आहुतीनां सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मतीरिष्टका अभिसम्पद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्त्येवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वदपजयति पुनर्मृत्युमसतः प्रेत्य देवेषु सम्भूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थ इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुर्न तथा विद्यान्न तथा द्रष्टव्यं यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति न संवत्सराभ्यासमपेक्षत एवं विद्वान् सन् यदुक्तं पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पय आहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्येति । तदेकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते

सर्व्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये शाखान्तरीयमतं निन्दितमुद्भावयति । यत्तदिति । न केवलं कर्मणास्तत्पराजयः किन्तु दर्शनसहितेनेति दर्शयितुमग्निहोत्राहुतिषु सङ्ख्यां कथयति । संवत्सरेणेति । किलेत्याहुतिसङ्ख्यायां संवत्सरावच्छिन्नायामग्निहोत्रविदां सम्प्रतिपत्त्यर्थं किलेत्युक्तम् । ननु प्रत्यहं सायं प्रातश्चेत्याहुती द्वे विद्येते तत्कथमाहुतीनां षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतानि संवत्सरेण भवन्ति तत्राह । सप्त चेति । शतेत्रकमहोरात्रावच्छिन्नाहुतिप्रयोगाणामेकस्मिन् संवत्सरे पूर्व्वोक्ता सङ्ख्या तत्रैव प्रयोगाङ्गानां विंशत्यधिका सप्तशतरूपा सङ्ख्येति विवक्षितार्थः । व्याहुतीनां सङ्ख्यामुक्त्वा तासु याजुष्मतीनामिष्टकानां दृष्टिमाह । तासामपि षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतानि सङ्ख्यया याजुष्मतीरिति ।

तदाहुः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान् सर्व्वं ह्येभ्यो देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति ।

तदुच्यते अपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा विद्वाञ्छरीरेण वियुज्य स सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । कः पुनर्हेतुः सर्वात्मप्राप्तौ मृत्युमपजयतीत्युच्यते । सर्वं समस्तं हि यस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नमेव तदाद्यञ्च सायं प्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छति तद्युक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा

भवन्ति । तथा च प्रत्यहमाहुतेरभिनिष्पद्यमानाः सङ्ख्यासामान्येन याजुष्मतीरिष्टकाश्चिन्तयेदित्यर्थ । आहुतिमयीनामिष्टकानां संवत्सरावयवाहोरात्रेषु सङ्ख्यासामान्येनैव दृष्टिमन्वाचष्टे । संवत्सरस्येति । तान्यपि षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि प्रसिद्धानि । तथा च तेषु यथोक्तेष्टकादृष्टिः श्लिष्टेत्यर्थः । चित्यग्नौ संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह । संवत्सरमिति । यं संवत्सरं प्रजापतिस्तं चित्यग्निं विद्वांसः सम्पादयन्ति अहोरात्रेष्टकाद्वारा तयोः सङ्ख्यासाम्यादित्यर्थः । दृष्टिमनूद्य फलं दर्शयति । एवमिति । उक्तसङ्ख्यासामान्येनाग्निहोत्राहुतीरग्न्यवयवभूतयाजुष्मतीसञ्ज्ञकेष्टकाः सम्पाद्य तद्रूपेणाहुतीर्ध्यायन्नाहुतीमयीश्चेष्टकाः संवत्सरावयवाहोरात्राणि तेनैव सम्पाद्य पुरुषनाडीस्थसङ्ख्यासामान्येन तन्नाडीस्तान्येवाहोरात्राण्यापाद्य तद्रूपेणाहुतीरिष्टका नाडीश्चानुसन्दधानो नाड्यहोरात्रयाजुष्मतीद्वारा पुरुषसंवत्सरचित्यानां समत्वमापाद्याहमग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेवेति ध्यायन्नग्निहोत्रं पयसा संवत्सरं जुहुयादयया सहितहोमवशात्प्रजापतिं संवत्सरात्मकं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्यर्थः । एकीयमतमुपसंहृत्य तन्निन्दापूर्व्वकं मतान्तरमाह । दृत्येवमित्यादिना । एवं विद्वानित्युक्तं व्यक्तौ

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते।

पुनर्न म्रियत इति। अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन। ब्रह्म वै स्वयम्भु तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यैदिति॥

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति। यदा पित्रान्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक् पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि तदा प्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि। तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितिः

करोतीति। यदुक्तमिति। तत्तथैव विद्यानेकाहोरात्रावच्छिन्नाहुतिमात्रेण जगद्रूपं प्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्याह। तदेकेनेति। उक्तेऽर्थे श्रुतिसमवतार्थं व्याचष्टे। तदुच्यत इति। सर्वं हीत्यादि हेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याकरोति। कः पुनरित्यादिना। यथोक्तदर्शनवशादेकवैवाहुत्या मृत्युं प्रजयतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरं संवादयति। अथेति। यथा संवत्सरमित्याद्युक्तं तथा यदहरेवेत्याद्यपि ब्राह्मणान्तरे सूचितमित्यर्थः। ब्रह्म हिरण्यगर्भभावी जीवः स्वयम्भुः परस्यैव तदात्मनावस्थानात्तपोऽतप्यत कर्मान्वतिष्ठत्। यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन कर्मनिन्दाप्रकारमाह। तदैक्षतेति। कर्मसहायभूतामुपासनामुपदिशति हन्तेति। उपासनामनूद्य तस्य तत्फलं कथयति। तत्सर्वेष्विति। श्रैष्ठ्येऽपि राजकुमारवदस्वातन्त्र्यमाशङ्क्याह। स्वाराज्यमिति।

अधिष्ठाय पालयितृत्वमाधिपत्यम्। पश्वन्ने व्याख्याते। प्रश्नरूपं मन्त्रपदमादत्ते। कस्मादिति। ननु चत्वार्यन्नानि व्याख्यातानि त्रीणि व्याचिख्यासितानि तेष्वव्याख्यातेषु कस्मादित्यादिप्रश्नः कस्मादित्याशङ्क्य

सर्व्वदा नैरन्तर्य्येण क्षतच्चयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां चयः। न च तानि चीयमाणानि जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैवावस्थान-दर्शनाद्भवितव्यञ्चाच्चयकारणेन। तस्मात् कस्मात्पुनस्तानि न चीयन्त इति प्रश्नः। तस्येदं प्रतिवचनं। पुरुषो वा अक्षितिर्यथासौ पूर्व्वमन्नानां स्रष्टासीत्पिता मेधया जायादिसम्ब-न्धेन च पाङ्क्तकर्म्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव मेधया तपसा च जनयन्ति तान्यन्नानि। तदेतदभिधीयते पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता सोऽक्षितिरच्चयहेतुः। कथमस्याक्षि-तित्वमित्युच्यते स हि यस्मादिदं भुज्यमानं सप्तविधं

साधनेषूक्तेषु साध्यानामपि ते सामर्थ्यादुक्तत्वमस्तीत्यभिप्रेत्य प्रश्नप्रवृत्तिं सन्धानो व्याचष्टे। यदेति। सर्व्वदेत्यस्य व्याख्यानैरर्य्येणेत्यन्नानां सदा भोक्तृभिरद्यमानत्वे हेतुमाह। तन्निमित्तत्वादिति। भोक्तृणां स्थितेरन्न-निमित्तत्वात्तैः सदाद्यमानानि तानि यत्पूर्णकुम्भवद्भवन्ति चीणानीत्यर्थः। किञ्च ज्ञानकर्म्मफलत्वादन्नानां यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन चयः स-म्भवतीत्याह। क्षतेति। अस्तु तर्हि तेषां चयो नेत्याह। न चेति। भवतु तर्हि स्वभावादेव सप्तान्नात्मकस्य जगतोऽचीणत्वं नेत्याह। भवितव्य-ञ्चेति। स्वभाववादस्यातिप्रसङ्गित्वादित्यर्थः। प्रश्नं निगमयति। तस्मा-दिति। प्रतिवचनमादाय व्याचष्टे। तस्येत्यादिना। तेषां पितृत्वे हेतु-माह। मेधयेति। भोगकालेऽपि विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्म्मसम्भवात् प्रवाह-रूपेणान्नाच्चयं सम्भवतीत्यर्थः। तत्र प्रतिज्ञाभागमुपादायाक्षराणि व्या-चष्टे। तदेतदिति। हेतुभागमुद्याम्य विभजते। कथमित्यादिना। तस्मात्तदच्चयः सम्भवति। प्रवाहात्मनेति शेषः। उक्तं हेतुं व्यतिरेकद्वारो-पपादयितुं यद्वैतदित्यादि वाक्यं तदव्याचष्टे। यदिति। अन्वयव्यतिरेक-

कार्य्यकारणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो भूयो-जनयते उत्पादयति धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या तया प्रज्ञया कर्म्मभिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैर्यद्यदि यद्येतत्सप्तविधमन्नमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुर्य्यात्प्रज्ञया कर्म्मभिश्च ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत ह। तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्तान्नानां नैरन्तर्य्येण यथा प्रज्ञं यथा कर्म्म च करोत्यपि तस्मात्पुरुषोऽक्षितिः सातत्येन कर्तृत्वात्तस्माद्भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इत्यर्थः। अतः प्रज्ञाक्रियाफललक्षणप्रबन्धारूढः सर्व्व-लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहता-नेकप्राणिकर्म्मवासनासन्तानोऽवष्टब्धत्वात् क्षणिकोऽशुद्धोऽसारो-

---

सिद्धं हेतुं निगमयति। तस्मादिति। यथा तथाप्रज्ञमिति। पठितव्यं साध्यं निगमयति। ऋचयहेवौ सिद्धं फलितमाह। तस्माद्भुज्यमानानीति। धिया धियेत्यादि श्रुतेः स हीदमित्यत्रोक्तं परिहारं प्रपञ्चयन्त्याः सप्त-विधान्नस्य कार्य्यत्वात् प्रतिक्षणध्वंसित्वेऽपि पुनः पुनः क्रियमाणत्वात् प्रवाहात्मना तदक्षतम्। मन्दा पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्य्यमाह। अत इति। प्रज्ञाक्रियाभ्यां हेतुभ्यां लभ्यते व्यावर्त्त्यते निष्पाद्यते यः प्रबन्धः समुदायस्तदारूढस्तदात्मकः सर्व्वो लोकश्चेतनाचेतनात्मको द्वैतप्रपञ्चः साध्य-त्वेन च वर्त्तमानो ज्ञानकर्मफलभूतः क्षणिकोऽपि नित्य इव लक्ष्यते। तत्र हेतुः। संहतेति। संहतानां मिथः सहायत्वेन स्थितानामनेकेषां प्राणिना-मनन्तानि कर्माणि वासनाश्च तत्सन्तानेनावष्टब्धत्वाद्दृढीकृतत्वादिति यावत्।

यो वै तामच्चितिं वेदेति पुरुषो वा अच्चितिः स हीदमन्नं धियाधिया जनयते कर्म्मभिर्यद्धैतन्न कुर्य्यात्चीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं

नदीस्रोतः प्रदीपसन्तानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः फेनमायामरीच्यम्भः स्वप्नादिसमस्तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्य्यमाणोऽनित्यः सारवानिव लच्यते। तदेतद्वैराग्यार्थमुच्यते धिया धिया जनयते कर्म्मभिर्यद्धैतन्न कुर्य्यात् चीयेत हेति विरक्तानां हि। तस्माद् ब्रह्मविद्यारम्भव्या चतुर्थ-प्रसुखेनेति। यो वै तामच्चितिं वेदेति वच्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नान्यस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्याविज्ञानफलमुपसंक्रियते। यो वै तामच्चितिमच्चयहेतुं यथोक्तं वेद पुरुषो वा अच्चितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्म्मभिर्यद्धैतन्न कुर्य्यात् चीयेत हेति सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते मुखं मुख्यत्व प्राधान्यमित्येतत्प्रा-

---

प्रातीतिकमेव संसारस्य स्थैर्य्यं न तात्त्विकमिति वक्तुं विशिनष्टि। नदीति। असारोऽपि सारवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह। कदलीति। अशुद्धोऽपि शुद्धवद्भातीत्यत्रोदाहरणमाह। मायेत्यादिना। अनेकोदाहरणं संसारस्यानेकरूपत्वद्योतनार्थं। केषां पुनरेष संसारोऽन्यथा भातीत्यपेचायां संसाराय पराग्दृशामिति न्यायेनाह। तदात्मेति। किमिति प्रतिचणं प्रध्वंसि जगदिति स्तूयोच्यते तत्राह। तदेतदिति। वैराग्यमपि कुत्रोपयुज्यते तत्राह। विरक्तानां हीति। इति वैराग्यमर्थवदिति शेषः। पुरुषोऽन्नानामच्चये हेतुरित्युपपाद्य तज्ज्ञानमनूद्य फलमाह। यो वै तामित्यादिना। यथोक्तमनुवदति। पुरुष इति। फलविषयमन्त्रपदमुपादाय

प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्ज्ज-मुपजीवतीति प्रशꣳसा । २ ।

त्रीण्यात्मने कुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मने कुरुतान्यत्रमना अभूवन्नादर्शमन्यत्रमना

श्चान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद सोऽन्न-मत्ति नान्नं प्रतिगुणभूतः सन् यथाऽन्नस्तथा विद्वानन्ना-नामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते स देवानपि गच्छति स ऊर्ज्जमुपजीवति देवानपि गच्छति देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्ज्जममृतञ्चोपजीवतीति यदुक्तं सा प्रशंसा नापूर्व्वार्थोऽन्योऽस्ति ॥ २

पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपक्षि-प्तानि तानि कार्य्यत्वात् विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्व्वेभ्योऽन्नेभ्यः पृथगुत्कृष्टानि तेषां व्याख्यानार्थं उत्तरो ग्रन्थ आब्रा-ह्मणपरिसमाप्तेः त्रीण्यात्मने कुरुतेति । कोऽस्यार्थ इत्यु-

---

तदीयब्राह्मणमवतार्य्य व्याकरोति । सोऽन्नमित्यादिना । यथोक्तोपासना-वतो यथोक्तं फलमुपास्तिप्राधान्येनैव सोऽन्नमत्तीति सम्बन्धः । विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे हेतुमाह । अन्नानामिति । उक्तमर्थं प्रतिजानीते । भोक्तैवेति । प्रशस्तिं सिद्धये प्रपञ्चयति । स देवानित्यादिना । साधना-त्मकमन्त्रचतुष्टयमध्याध्ययकारणमक्षितित्वगुणप्रक्षेपेण पुरुषोपासनस्य फलञ्चो-क्तम् ॥ २ ॥

इदानीमाब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह । पाङ्क्तस्येत्या-दिना । ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्य्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनूद्याकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मण-मुपाय व्याचष्टे । त्रीणीत्यादिना । ज्ञानकर्मभ्यां सम्पादितानि सृष्ट्वा चत्वारि

अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ।

च्यते मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो वाचं प्राणञ्चात्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवान् सृष्ट्वादौ पिता । तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपञ्च प्रति संशय इत्यत आह अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिवाह्यकरणव्यतिरिक्तं । यत एवं प्रसिद्धं वाह्यकरणविषयात्मसम्बन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्य-न्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहमनन्यमना आसं नादर्शम् । तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति । तस्माद्यस्यासन्निधौ रूपादिग्रह-णसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसम्बन्धे रूपशब्दा-दिज्ञानं न भवति । यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो

भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्थं कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः । अन्य-त्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते । तेषामिति । षष्ठी निर्द्धारणार्था । तत्र मन-सोऽस्तित्वमादौ साधयति । अस्ति तावदिति । आत्मेन्द्रियार्थसान्निध्ये सत्यपि कदाचिदेवार्थधीर्जायमाना हेत्वन्तरमाक्षिपति । न चादृष्टादिति । युक्तं तस्य दृष्टसंवादित्वात्तस्य दर्शादिसान्निध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्ति-र्मनःसाधिकेत्यर्थः । लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह । यत इति । अतोऽस्ति वाह्यकरणाद्व्यतिरिक्तं विषयग्राहि करणमिति शेषः । तामेव प्रसिद्धिमुदाहरणतयोदाहरति । किं दृष्टवानित्यादिना । तत्रैवान्वय-व्यतिरेकावनुपन्यस्यति । तस्मादिति । यथोक्तार्थापत्तिर्लोकप्रसिद्धिवशादिति

कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृति ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि

नामान्तः करणं सर्वकरणविषयोपयोगीत्यवगम्यते। तस्मात्सर्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावादस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते॥

कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः। सङ्कल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन। विचिकित्सा संशयज्ञानं। श्रद्धाऽदृष्टार्थेषु कर्मस्वास्तिक्यबुद्धिर्देवतादिषु च। अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः। धृतिर्धारणं देहाद्यवसाद उत्तम्भनम्। अधृतिस्तद्विपर्य्ययः। ह्रीर्लज्जा। धीः प्रज्ञा। भीर्भयं इत्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि। मनोऽस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते। तस्मा-

---

यावत्। विमतमात्माद्यतिरिक्तापेक्षं तस्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वाद्घटवदित्यनुमानं तच्छब्दार्थः। तस्मादनुमानादिमानादन्यदस्ति मनो नास्तीति सम्बन्धः। रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सत इति प्रमातोच्यते। अन्तःकरणस्य चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यमाह। सर्व्वेति। समनन्तरं वाक्यं फलितार्थविषयत्वेनादत्ते। तस्मादिति। तच्छब्देनोक्तं हेतुं स्पष्टयति। तद्व्यग्रत्व इति। कामादिवाक्यमवतार्य्य व्याकुर्व्वन्मनसः स्वरूपं प्रति संशयं निरस्यति। अस्तित्व इति।

अश्रद्धादिवत्कामादिविशिष्टोऽस्तीति मत्वा मनोबुद्ध्योरेकत्वमुपेत्योपसंहरति। इत्येतदिति। इतश्चान्तर्मुखं मनो भोक्तृकर्म्मवशाज्ज्ञानार्थकारेण विवर्त्तत इत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमवतारयति। मनोऽस्तित्वमिति। तदेवान्यत्कारणं स्फोरयति। यस्मादिति। तस्मादस्ति विवेककारणमन्तःकरणमिति सम्बन्धः। चक्षुरसंप्रयोगात्तेन स्पर्शविशेषादर्शनेऽपि संप्रयुक्तया त्वचा विनापि मनोविशेषदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याह। यदीति। त्वङ्मात्रस्य

पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सा ।

मनो नामास्त्यन्तःकरणं । यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्धस्तस्यायं स्पर्शो जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते । यदि विवेकक्तन्मनो नाम नास्ति त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्याद्यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनोऽस्ति तावन्मनः स्वरूपञ्च तस्याधिगतम् । त्रीण्यन्नानीह फलभूतानि कर्म्मणां मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवञ्च व्याचिख्यासितानि । तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनः प्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं वाग्वक्तव्येत्यारम्भो यः कश्चिल्लोके शब्दो ध्वनिस्ताल्वादिव्यङ्ग्यः प्राणिभिर्वर्णादिलक्षण इतरो वा वादित्रमेघादिनिमित्तः सर्वो ध्वनिर्वागेव स इद तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्य्यमुच्यते ॥

स्पर्शमात्रग्राहित्वेन विवेचकत्वायोगादित्यर्थः । विवेचके कारणान्तरे सत्यपि कुतो मनःसिद्धिरित्याह । यत्तदिति । इत्तं कीर्त्तयति । अस्ति तावदिति । उत्तरग्रन्थमवतारयितुं भूमिकां करोति । त्रीणीति । एवं भूमिकामारचय्याध्यात्मिकवाग्व्याख्यानार्थं यः कश्चेत्यादि वाक्यमादाय व्याकरोति । अथेत्यादिना । शब्दपर्य्यायो ध्वनिर्द्विविधो वर्णात्मकोऽवर्णात्मकस्तत्राद्यो व्यवहर्त्तृभिस्ताल्वादिस्थानव्यङ्ग्यो द्वितीयो मेघादिस्ततः स सर्व्वोऽपि प्रकृता वागेवेत्यर्थः । प्रकाशमात्रं वागित्युक्त्वा तत्र प्रमाणमाह । इदं तावदिति । तस्मादभिधेयनिर्णायकत्वान्नासावपलापार्हेति शेषः ।

एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्व्वं प्राण एवैतन्मयो

एषा वाग्घि यस्मादन्तमभिधेयावसानमभिधेयनिर्ण- यमायत्तानुगता एषा पुनः स्वयन्नाभिधेयवत्प्रकाश्या- भिधेयप्रकाशिकैव • प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपादिवन्न हि प्रदीपादिप्रकाश· प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते तद्वद्वाक्यप्र- काशिकैव स्वयं न प्रकाशेत्यनवस्थां श्रुतिं परिहरत्येषा हि न प्रकाश्या प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्य्यमित्यर्थः। अथ प्राण उच्यते। प्राणो मुखनासिकासञ्चार्य्या हृदय- वृत्तिः। प्रणयनात्प्राणः। अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानो ऽधोवृत्तिः। आनाभिस्थानो व्यानो व्यायमनकर्म्मा व्यानः। प्राणापानयोः सन्धिर्वीर्य्यवत्कर्म्महेतुश्च। उदान उत्कर्षो-

वचोऽपि प्रकाश्यत्वमत्कथं प्रकाशमात्र' वागित्युक्तमाशङ्क्याह। एषेति। दृष्टान्तं समर्थयते। न हीति। प्रकाशान्तरेण सजातीयेनेति शेषः। प्रकाशिकापि वाक् प्रकाश्या चेत्तत्रापि प्रकाशकान्तरमेष्टव्यमित्यवस्था स्यात्त- न्निरासार्थमेषा हि नेति श्रुतिः प्रकाशमात्र' वागित्याह। स्वपरनिर्व्वाह- कत्वशब्दः। तस्मात्प्रकाशकत्व' कार्य्यं यत्र दृश्यते तत्र वाच स्वरूपमनु- गतमेवेत्याह। तद्वदित्यादिना। आध्यात्मिकप्राणविषय' वाक्यमवतार्य्य व्याकरोति। अथेति। मुखादौ सञ्चार्य्यासञ्चरणार्हा हृदयसम्बन्धिनी या वायुवृत्तिः। तत्र प्राणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह। प्रणयनादिति। पुरतो निःसरणादिति यावत्। व्यायन' प्राणापानयोर्नियमन' कर्म्मास्येति तयोक्तः वीर्य्यवत्कर्म्मारण्यासमन्थ्युत्पादनादि। उत्कर्षो देहे पुष्टिः। आ- दिपदेन क्रान्तिरुक्ता। प्राणशब्देनानशब्दस्य रूचिमाशङ्क्याह। अन इत्ये-

वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

र्ध्वगमनादिहेतुरापादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः समानः समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्वं प्राण एव । प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिकोऽननुक्तः कर्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम् । व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यन्नान्येतन्मय एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनः प्राणैरारब्धः । कोऽसावयं कार्य्यकारणसङ्घात आत्मा पिण्ड आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिरविशेषेणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषणं वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इत्यपि प्राक्स्फुटीकरणम् ॥ ३॥

प्राणमिति । तथापि तृतीयस्य प्राणशब्दस्य नाश्यां पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । प्राण इतीति । साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । मनसो दर्शनादिवद्वाचोऽभिधेयप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्य्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह । कर्म चेति । एतन्मय इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वं वृत्तसङ्कीर्त्तनपूर्व्वकं कथयति । व्याख्यातानीति । आध्यात्मिकाना वागादीनामारम्भकत्वं वारयति । प्राजापत्यैरिति । आरब्धस्वरूपं प्रश्नपूर्व्वकमनन्तरवाक्यमनिर्द्धारयति । कोऽसाविति । कार्य्यकारणसङ्घाते कथमात्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । आत्मस्वरूपत्वेनेति । वाङ्मय इत्यादि वाक्यस्य पूर्व्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह अविशेषेणेति ॥ ३ ॥

त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोकोमनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः । ४ । त्रयोवेदा एतएव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः । ५ । देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः । ६ । पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा । ७ । विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च-

---

तेषामेव प्राजापत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते । त्रयो लोकाः भूर्भुवः स्वरित्याख्या । एतएव वाङ्मनः प्राणास्तत्र विशेषो वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ तथा त्रयो वेदा इत्यादीनि वाक्यानि ऋज्वर्थानि ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव तत्र विशेषो यत्किञ्च विज्ञान विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपं तत्र स्वयमेव हेतुमाह । वाग्धि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेद्या-

---

वागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनाय उत्तरग्रन्थमवतारयति । तेषामेवेति ॥ ४ ॥ तत्रेत्युक्तं सामान्य परामृशति । त्रिलोकीवाक्यवदुत्तरं वाक्यं विज्ञातादिवाक्यात् प्राक्तनं नेतव्यमित्याह । तथेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विज्ञातादि वाक्यमादाय तद्गतं विशेषं दर्शयति । विज्ञातमिति । विज्ञातं सर्व्वं वाचो रूपमिति प्रतिज्ञातोऽर्थः । सप्तम्यर्थः । प्रकाशकत्वेऽपि कथं वाचो विज्ञातत्वमित्याशङ्क्याह । कथमिति । प्रकाशात्मकत्वमेव कुतोवाच सिद्धमित्याह । वाचेति । वाग्विशेषस्तद्विभूतिः सन्दिह्यमाना-

विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति । ८ । यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽ

न्यानपि विज्ञापयति वाचैव सम्राट् बन्धुः प्रज्ञायत इति हि वक्ष्यति वाग्विशेषविद इदं फलमुच्यते वागेवैनं यथोक्तवाग्विभूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति पालयति । विज्ञातरूपेणैवास्यान्नं भोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तथा यत्किञ्चाविस्पष्टं विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्व्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात्सन्दिह्यमानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यं । पूर्व्ववन्मनो विभूतिविदः फलं मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्य स्वरूपेणैवान्नत्वमापद्यते ॥ ९ ॥ तथा यत्किञ्चाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च सन्दिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञात अविज्ञातरूपो हि यस्मात्प्राणोऽनिरुक्तश्रुतेर्विज्ञातविजिज्ञा-

---

कारत्वात्सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वादिति यावत् । तस्मात्सर्व्वं विजिज्ञास्यं मनोरूपमिति । योजना । विज्ञातादिरूपमिति सम्बन्धः । पूर्व्ववद्वाग्विभूतिविदो यथा फलमुक्तं तद्वदिति यावत् । अनिरुक्तश्रुतेरविज्ञातरूपो यस्मात्प्राणस्तस्मादविज्ञातं सर्व्वं प्राणस्य रूपमिति योजना । विज्ञातादिरूपातिरेकेण लोकवेदाद्यभावाद्विज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैव वागादीनां लोकाद्यात्मत्वे सिद्धे किमर्थं त्रयो लोका इत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य तथैव ध्यानार्थमित्याह । विज्ञातेति । भूरादिष्वेकैकत्र विज्ञातादित्रयदृष्टेर्भोगादेश्च व्यवस्थितत्वात्कुतो विज्ञातादेर्भोगाद्यात्मकत्वं नियन्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह सर्व्वत्रेति । प्राणविभूतिविदः सम्प्रति फलं कथयति । प्राणे

वति । ९ । यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति । १० ।
तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमय

स्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनः प्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका इत्यादयो वाचनिका एव । सर्व्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शना इचनादेव तस्य नियमः स्मर्त्तव्यः । प्राण एनं तद्भूत्वा ऽवत्याविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । शिष्य-पुत्रादिभिः सन्दिह्यमाना अविज्ञातोपकारा आचार्य्य-पुत्रादयो दृश्यन्ते । यथा मनः प्राणयोरपि सन्दिह्य-मानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्तिः ॥ १० ॥

व्याख्यातो वाङ्मनः प्राणानामाधिभौतिको विस्तारो ऽथायमाधिदैविकार्थ आरम्भस्तस्यैतस्या वाचः प्रजापते-रन्नत्वेन प्रस्तुतायाः पृथिवी शरीरं बाह्य आधारो ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं पृथिव्या आधेयभूतं अयं

इति । लोके विज्ञातस्यैव भोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । शिष्येति । शिष्यैरविवेकिभिः सन्दिह्यमानोपकारा अपि गुरवस्तेषां भोज्यतामापद्यमाना दृश्यन्ते पुत्रादिभिश्चातिबालैरविज्ञातोपकाराः पित्रादयस्तेषां भोज्यत्वमुप पद्यते तथा प्रकृतेऽपि सम्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वृत्तमनूद्य तस्यैव वाचः पृथिवीत्याद्यवतारयति व्याख्यात इति । आधिदैविकार्थस्तद्विभूतिप्रदर्शनार्थ इति यावत् । समनन्तरसन्दर्भस्य ता-त्पर्यमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति । तस्या इति कथमाधाराधेयभावो वाचो निर्द्दिश्यते तत्राह । द्विरूपा हीति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्य निगम-

मग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानय-मग्निः । ११ ।

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसा-वादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावान-

पार्थिवोऽग्निर्द्विरूपो हि प्रजापतेर्वाक्कार्य्यमाधारोऽप्रकाशः कारणञ्चाधेयं प्रकाशस्तदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापते-स्तत्र यावत्परिमाणैवाध्यात्माधिभूतभेदभिन्ना सती वाग्भवति तत्र सर्वत्राधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता तावत्येव भवति कार्य्यभूता तावानयमग्निराधेयः कारण-रूपी ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति समानमुत्तरम् ॥ ११ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैव मनसो द्यौर्द्युलोकः शरीरं कार्य्यमाधारो ज्योतीरूपं कारणमाधेयोऽसावा-दित्यस्तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूतं वा मन-

सतीति । तदुभयमिति । अध्यात्ममधिभूतञ्च या वाक् परिच्छिन्ना तस्यास्तु-ल्यपरिमाणत्वमाधिदैविकवागंशत्वादंशांशिनोश्च तादात्म्यात्तया सह दर्श-यति । तत्रेति । तावानयमग्निरिति प्रतीकमादाय व्याकरोति । आ-धेय इति । समानमुत्तरमित्यस्यायमर्थोऽध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोर-धिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमुच्यते । तथाच वाचा समानं प्राणादावुत्तरवाक्ये कथ्यमानसमानपरिमाणत्वमिति ॥ ११ ॥

आधिदैविकवाग्विभूतिव्याख्यानानन्तर्य्यमथशब्दार्थः । मनसो हैरूप्य-मुक्त्वा व्याप्तिमभिधत्ते । तत्रेति । मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजेत्यध्यात्मं मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजेत्यधिभूतञ्च वाङ्मनसयोः

सावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद । १२ ।

एतावती तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योतीरूपस्य करणस्याधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौस्तावानसावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयं तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे आधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसंसर्गं समैतां सङ्गच्छेतां । मनसादित्येन प्रसूतं पित्रा वाचाग्निना माता प्रकाशितं कर्म्म करिष्यामीत्यन्तरा रोदस्योस्ततस्तयोरेव सङ्गमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दाय कर्म्मणे । यो जातः स इन्द्रः परमेश्वरो न केवलमिन्द्र एवासपत्नोऽविद्यमानः सपत्नो यस्य कः पुनः सपत्नो नाम द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतो द्वितीयः सपत्न इत्युच्यते तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते

प्राणस्य प्रजात्वमुक्तं तथाऽधिदैवेऽपि तस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह । सावित्ति । कथमादित्यस्य मनसः प्राणं प्रति पितृत्वं वाचो वाग्नेर्मातृत्वं तत्राह । मनसेति । सावित्रं पाकमाग्नेयं च प्रकाशस्तते कार्य्यसिद्धदर्शनात्तयोः सिद्धं जनकत्वमित्यर्थः । कर्म्मशब्देन कार्य्यमुच्यते तत्करिष्यामीति प्रत्येकमभिसन्धिपूर्व्वकमादित्याग्न्योर्द्यावापृथिव्योरन्तरे सङ्गतिरासीदित्याह । कर्म्मेति । सङ्गतिकार्य्यमभिप्रायानुसारि दर्शयति तत इति । वायोरिन्द्रत्वासपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह । यो जात इति । द्वितीयस्य सपत्नत्वे वागादेरपि तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याह ।

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ

प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव तत्र प्रासङ्गिकासपत्नविज्ञानफलमिदं नास्य विदुषः सपत्नः प्रतिपक्षो भवति य एवं यथोक्तं प्राणमसपत्नं वेद ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्य न प्रजोक्तस्यानन्तरनिर्दिष्टस्यापः शरीरं कार्य्यं कारणाधारः पूर्व्ववज्ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तत्र यावानेव प्राणो यावत्परिमाणोऽध्यात्मादिभेदेषु तावद्व्याप्तिमत्य आपस्तावत्परिमाणास्तावानसौ चन्द्र आधेयस्तास्वप्स्वनुप्रविष्टः करणभूतोऽध्यात्ममधिभूतञ्च तावद्व्याप्तिमानेव तान्येतानि पित्रा पाङ्क्तेन कर्म्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वाङ्मनःप्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतञ्च जगत्समस्तमेतैर्व्याप्तं नैतेभ्योऽन्यदस्ति

प्रतिपक्षत्वेनेति । यथोक्तसपत्नव्याख्यानफलमाह । तेनेति । सपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणयति । तत्रेति । प्राणस्यासपत्नत्वे सिद्धे सतीति यावत् । प्रासङ्गिकत्वं प्रजोत्पत्तिप्रसङ्गादागतत्वम् ॥ १२ ॥

आधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्द्देशानन्तर्य्यमथेत्युक्तम् । नन्वेतस्येतच्छब्देन प्रजात्वेनोक्तस्य प्राणस्य किमिति न ग्रहणं तत्राह । न प्रजेति । अन्नत्रयस्य समप्रधानत्वेन प्रकृतत्वादेतच्छब्देन प्रधानपरामर्शोपपत्तौ नाप्रधानं परामृश्यतेत्यर्थः । पूर्व्ववद्वाचो मनसश्च पृथिवी द्यौश्च शरीरं यथा तथेत्यर्थः । द्वैरूप्ये प्राणस्योक्ते व्याप्तिमवशिष्टां व्याचष्टे । तत्रेति । तावानित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे । चन्द्र इति । वाङ्मनःप्राणानामाधिदैविकरूपेणोपासनं विधातुं वृत्तं कीर्त्तयति । तानीति । एतेभ्यो

चन्द्रस्त एते सर्व्व एव समाः सर्व्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति । १३ ।

कार्य्यात्मकं कारणात्मकं वा । समस्तानि त्वेतानि प्रजापतिस्त एते वाङ्मनःप्राणाः सर्व्व एव समास्तुल्या व्याप्तिमन्तो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिता अत एवानन्ता यावत्संसारभाविनो हि ते । न हि कार्य्यकरणप्रत्याख्यानेन संसारोऽवगम्यते । कार्य्यकरणात्मका हि त इत्युक्तं । स यः कश्चित् ह एतान् प्रजापतेरात्मभूतानन्तवतः परिच्छिन्नानधिभूतरूपेणाध्यात्मरूपेण वोपास्ते स च तदुपासनानुरूपमेव फलमन्तवन्तं लोकं जयति परिच्छिन्न एव जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अथ पुनर्यो हैताननन्तान् सर्व्वात्मकान् सर्व्वप्राण्यात्मभूतानपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकं जयति ॥ १३ ॥

ऽतिरिक्तमभिधानमस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि । कार्य्यात्मकमिति । प्रजापतिरेतेभ्योऽतिरिक्तोऽस्तीत्याशङ्क्याह । समस्तानीति । स्वोपस्कारं हत्तमन्य वाक्यमादाय व्याचष्टे । त एत इति । तुल्यां व्याप्तिमेव व्यनक्ति । यावदिति । तावदशेषं जगत्व्याप्येति योजना । तुल्यव्याप्तिमत्त्वमुपजीव्याह । अत एवेति । तेषां यावत्संसारभावित्वमभिव्यनक्ति । न हीति । कार्य्यकरणयोर्यावत्संसारभावित्वेऽपि प्राणानां किमायातमत आह । कार्य्येति । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह । स य इति । एवं पातनिकां कृत्वा विवक्षितमुपासनमुपदिशति । अथेति ॥ १३ ॥

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोड़शकलस्तस्य रात्रयएव पञ्चदशकलाध्रुवैवास्य षोड़शी कला स रात्रिभिरेवावपूर्य्यतेऽप च चीयते सोऽमा-

पिता पाङ्क्तेन कर्म्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्या-त्मार्थमकरोदित्युक्तं। तान्येतानि पाङ्क्तकर्म्मफलभूतानि व्याख्यातानि। तत्र कथं पुनः पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलमेतानी-त्युच्यते। यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वन्नेषु पाङ्क्ततावगम्यते। वित्तक-र्म्मणोरपि तत्र सम्भवात्॥ तत्र पृथिव्यग्नी माता। दिवादित्यौ पिता। योऽयमनयोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातं। तत्र वित्तकर्म्मणी सम्भावयितव्ये इत्यारम्भः। स एष संवत्सरो योऽयं त्र्यन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशे-षतो निर्द्दिश्यते षोडशकलः षोडशकला अवयवा अस्य सोऽयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा काल-रूपः। तस्य च कालात्मनः प्रजापते रात्रय एवाहोरा-त्राणि-तिथय इत्यर्थः। पञ्चदशकलाः ध्रुवा एव नित्या

अन्नत्रये फलवद्दर्शनविषये व्याख्याते वक्तव्याभावात्तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्या-शङ्क्य इत्तं कीर्त्तयति। पितेति। तेषां तत्फलत्वे प्रमाणाभावमादाय शङ्कते। तत्रेति। प्रकृतं व्याख्यानं सप्तम्यर्थः। कार्य्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन्नुत्तरमाह। उच्यत इति। अनुमानमेव स्फुटयितुमन्नेषु पाङ्क्त-त्वावगतिं दर्शयति। यस्मादिति। तस्मात्तत्कारणमपि तादृशमिति शेषः। कथं पुनस्तत्र पाङ्क्तत्वधीरित्याशङ्क्याह। वित्तेति। आत्मा जाया प्रजेति त्रयं सङ्गृहीतमपि शब्दः। उक्तं हेतुं व्यक्तीकुर्वन्नुक्तं स्मारयति। त-त्रेति। अन्नत्रयं सप्तम्यर्थः। तथापि कथं पाङ्क्तत्वमित्याशङ्क्यानन्तर-

वास्या॰ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं
प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेता॰

व्यवस्थिता अस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी
कला स रात्रिभिरिव तिथिभिः कलोताभिरापूर्य्यते
चापचीयते च। प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमाः प्रजापतिः
शुक्लपक्षे आपूर्य्यते। कलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्द्धते यावत्स-
म्पूर्णमण्डलः पौर्णमास्यां। ताभिरेवापचीयमानाभिः कला-
भिरपचीयते कृष्णपक्षे यावद्ध्रुवैका कला व्यवस्थिता
ऽमावास्यायां। सः प्रजापतिः कालात्मामावास्याममावा-
स्यायां रात्रिं रात्रौ या व्यवस्थिता ध्रुवा कलोतैतया
षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत्प्राणिजातमनुप्रविश्य
यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्वमेवौषध्यात्मना
सर्वं व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रात-
र्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः। एवं पाङ्क्तात्मको

यन्त्यमन्तारवर्त्ति। तत्र विर्त्तेति। सप्तमी पूर्व्ववत्। अवतारितमन्त्रं
व्याचष्टे। योऽयमित्यादिना। कथं प्रजापतेस्तिथिभिरापूर्य्यमाणत्वम-
पचीयमाणत्वञ्च तत्राह। प्रतिपदाद्याद्भिरिति। वृद्धेर्मर्य्यादा दर्शयति।
यावदिति। अपचयस्य मर्य्यादामाह। यावद्ध्रुवेति। अवशिष्टाममा-
वास्यां निविष्टां कलां प्रपञ्चयन् द्वितीयकलोत्पत्तिं शुक्लप्रतिपदि दर्शयति।
स प्रजापतिरिति। प्राणिजातमेव विशिनष्टि। यदिति। स्थावरं जङ्गम-
ञ्चेत्यर्थः। ओषध्यात्मनेत्युपलक्षणं जलात्मनेत्यपि द्रष्टव्यम्। फलभूते
प्रजापतौ पाङ्क्तत्वं वक्तुमुपक्रान्तं तदद्यापि नोक्तमित्याशङ्क्याह। एवमिति।
तदेव पाङ्क्तत्वं व्यनक्ति। द्विवेति। कथं नाम वित्तवदित्तत्वे हेतुमाह।

रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृक-
लासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

ऽसौ प्रजापतिः। दिवादित्यौ मनः पिता। पृथिव्यग्नी वाग्जाया माता तयोश्च प्राणः प्रजाः। चान्द्रमस्यस्तिथयः कलाः। वित्तमुपचयापचयधर्म्मित्वाद्वित्तवत्तासां च कलानां कालावयवानां जगत्परिणामहेतुत्वं कर्म्म। एवमेष कृत्स्नः प्रजापतिर्जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेत्येषणानुरूप एव पाङ्क्तस्य कर्म्मणः फलभूतः संवृत्तः। कारणानुविधायि हि कार्य्यमिति लोकेऽपि स्थितिर्यस्मादेष चन्द्र एतां रात्रिं सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्त्तते। तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणन्न विच्छिन्द्यात्प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतदपि कृकलासस्य। कृकलासो हि पापात्मा स्वभावेनैव हिंस्यते प्राणिभिर्दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा। ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिहिंसा अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति। बाढं प्रतिषिद्धा तथापि नामावास्यायां

उपचयेति। पाङ्क्तत्वनिर्द्देशेन लब्धमर्थमाह। एवमेष इति। सम्प्रति कृत्स्नस्य प्रजापतेरुपक्रमानुसारित्वं दर्शयति। जायेति। भवतु प्रजापतेरुक्तनीत्या पाङ्क्तत्वं तथापि कथं पाङ्क्तकर्मफलत्वं तत्राह। कारणेति। पाङ्क्तकर्मफलत्वं प्रजापतेरुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह। यस्मादिति। अपि कृकलासस्येति कुतो विशेषोक्तिरित्याशङ्क्याह। कृकलासो हीति। कुतस्तस्य पापात्मत्वं तत्राह। दृष्टोऽपीति। विशेषनिषेधस्य शेषानुज्ञापरत्वाद्विरोधः सामान्यशास्त्रेण स्यादिति शङ्कते। नन्विति। तीर्थशब्दः शास्त्र-

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽय-मेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्च-दशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनै-

---

अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं वचनं हिंसायाः कृकलासविषये वा किन्तर्ह्येतस्याः सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थं ॥ १४ ॥

यो वै स परीक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं परोक्षो मन्तव्यो यस्मादयमेव सः प्रत्यक्ष उपलभ्यते। कोऽसावयं यो यथोक्तं अन्नात्मकं प्रजापतिसात्मभूतं स एवंवित्पुरुषः केन सामान्येन प्रजापतिरिति तदुच्यते तस्यैवंविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्चदशकला उपचयापचयधर्म्मित्वात्तद्वित्तसाध्यञ्च कर्म्म। तस्य कृत्स्नतायै आत्मैव पिण्ड एवास्य विदुषः

विदितप्रदेशविषयः। साधारण्येन सर्वत्र निषिद्धापि हिंसा विशेषतोऽस्यामाख्यायां निषिध्यमाना सोमदेवतापूजार्था। ततः शेषानुज्ञाभावाच्च सामान्योक्तिविरोधोऽस्तीति परिहरति। बाढमिति ॥ १४ ॥

यत्पूर्व्वमाधिदैविकमन्नात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण कर्त्तव्यमित्याह। यो वा इति। प्रत्यक्षमुपलभ्यमानं प्रजापतिं प्रश्नद्वारा प्रकटयति। कोऽसाविति। तस्य प्रजापतित्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति। केनेत्यादिना। कलानां जगद्विपरिणामहेतुत्वे कर्मेत्युक्तम्। वित्तेऽपि कर्महेतुत्वमस्ति तेन तत्र कलाशब्दप्रवृत्तिरुचितेत्याह। वित्तेति। यथा चन्द्रमाः कलाभिः शुक्लकृष्णपक्षयोरापूर्य्यते ऽपचीयते च तथा स विद्वान्वित्तेनोपचीयमानेनापूर्य्यतेऽपचीयमानेन चापचीयते। एतच्च लोकप्रसिद्धत्वान्नप्रतिपादनसापेक्षमित्याह। स चन्द्रम-

वाच पूर्य्यतेऽप च चीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्व्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधि नागादित्येवाहुः ॥ १५ ॥

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको

षोडशी कला ध्रुवस्थानीया स चन्द्रवद्वित्तेनापूर्य्यते चापचीयते च। तदेतल्लोके प्रसिद्धं। तदेतन्नभ्यं नाभ्यै हितं नभ्यं नाभिं वार्हतीति किं तद्यदयं योऽयमात्मा पिण्डः प्रधिर्वित्तं परिवारस्थानीयं वाह्यं चक्रस्येवारनेम्यादि। यस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोतीत्यात्मना चक्रनाभिस्थानीयेन चेद्यदि जीवति प्रधिना वाह्येन परिवारेणायमगात् क्षीणोऽयं यथा चक्रमरनेमिविमुक्तमेवमाहुर्जीवंश्चेदरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयत इत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

एवं पाङ्क्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्म्मणा त्र्यन्नात्मकः प्रजापतिर्भवतीति व्याख्यातमनन्तरञ्च जायादि-

---

दिति। आत्मैव ध्रुवा कलेत्युक्तं तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्फुटयति। तदेतदिति। नाभिश्चक्रपिण्डिका तत्स्थानीयं वा नभ्यं तदेव प्रश्नद्वारा स्फोरयति। किन्तदिति। शरीरस्य चक्रपिण्डिकास्थानीयत्वमयुक्तं परिवारादपि भिन्नादित्याशङ्क्याह प्रधिरिति। शरीरस्य रथचक्रपिण्डिकास्थानीयत्वे फलितमाह। तस्मादिति। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह जीवश्चेति ॥ १५ ॥

अनन्तरयात्मानि प्रजापतावहङ्ग्रहोपासनस्य फलस्योक्तत्वादुक्तव्याभावादुत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तद्विषयं वक्तुं वृत्तमनुवदति। एवमिति। साध-

देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति ॥ १६ ॥

वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तं । तत्र पुत्रकर्म्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं न पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसम्बन्धनियमः । सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसम्बन्धो वक्तव्य इत्युत्तरकण्डिका प्रणीयते । अथेति वाक्योपन्यासार्थस्त्रयो वा वेत्यवधारणार्थस्त्रय एव शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकान्यूनानधिका वा । के त इत्युच्यते । मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साध्यो यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्यामो नान्येन कर्म्मणा विद्यया वेति वाक्यशेषः । कर्म्मणा

नोक्त्वैव फलमुक्तम् । तयोर्मिथो बद्धत्वात्प्रजापतग्रञ्च फलं दर्शितं तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य सामान्येन तत्प्रतीतावपोदमस्येति विशेषो नोक्तस्तदुक्त्यर्थमुत्तरा श्रुतिरित्याह । तत्रेति । पूर्व्वग्रन्थः सप्तम्यर्थः । नियमो नावगत इति सम्बन्धः । उपन्यासः प्रारम्भः । वा च शब्दस्यावधारण-रूपमर्थं विवृणोति । त्रय एवेति । तदेव लोकत्रयं प्रश्नद्वारा स्फोरयति । के त इत्यादिना । जयो नाम पुत्रेण मनुष्यलोकातिक्रम इति केचित्तान् प्रत्याह । साध्य इति । पुत्रेणास्य सिद्धत्वमसिद्धत्वमित्याशङ्क्याह । यथा चेति । द्विविधो हि मनुष्यलोकजो यः कर्त्तव्यग्रंषानुष्ठानं भोगश्च ।

अथातः सम्प्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्या-

अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया। विद्यया देवलोको न पुत्रेण नापि कर्म्मणा। देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्य-तमः। तस्मात्तत्साधनत्वाद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्म्म-विद्याख्यानि त्रीणि साधनानि। जाया तु पुत्रकर्म्मार्थ-त्वान्न पृथक्साधनमिति पृथङ्नाभिहिता। वित्तं च कर्म्मसाधनत्वान्न पृथक्साधनम्। विद्याकर्म्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम्। पुत्रस्य त्वक्रियात्म-कत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति। न ज्ञायतेऽत-स्तद्वक्तव्यमित्यर्थानन्तरमारभ्यते। सम्प्रत्तिः सम्प्रदानम्। सम्प्रत्तिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्म्मणो नामधेयम्। पुत्रे हि

तत्राद्यमाश्रित्यान्ययोगव्यवच्छेदमेवकारार्थं दर्शयति। नान्येनेति। द्वितीये त्वयोगव्यवच्छेदार्थः। ज्योतिषेमं लोकं जयतीति साधनान्तरेणापि मनुष्यलोकजयश्रुतेरिति भावः। पूर्व्ववाक्यस्यमेवकारमुत्तरवाक्ययोरनुषक्त-मुपेत्य वाक्यद्वयं व्याचष्टे। कर्म्मणेत्यादिना। साधनद्वयापेक्षया फलद्वार-कमुत्कर्षं दर्शयति। विद्यया देवलोक इति ॥ १६ ॥

उक्तमनुवदति। एवमिति। पुत्रादिवज्जायावित्तयोरपि प्रसक्तत्वा-त्फलविशेषे विनियोगो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह। जाया त्विति। न पृथक् पुत्रकर्म्मभ्यामिति शेषः। न पृथक् साधनं कर्म्मणः सकाशादिति द्रष्टव्यम्। भवत्वेवं साधनत्रयनियमस्तथापि विद्याकर्म्मणी हित्वा तद-नन्तरमन्ये किमिति पुत्रनिरूपणमित्याशङ्क्याह। विद्याकर्म्मणोरिति।

ह्यहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किञ्चानूक्तं तस्य सर्व्वस्य ब्रह्मेत्येकता ।

स्वात्मव्यापारसम्प्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पिता तेन सम्प्रत्तिसञ्ज्ञकमिदं कर्म्म तत्कस्मिन्काले कर्त्तव्यमित्याह । स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन्मरिष्यन्मरिष्यामीत्यरिष्टादिदर्शनेन मन्यतेऽथ तदा पुत्रमाहूयाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स एवमुक्तः प्रत्याह स तु पूर्व्वमेवानुशिष्टो जानाति मयैतत्कर्त्तव्यमिति तेनाह अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । एतद्वाक्यत्रयमेतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्त्तते । यद्वै किञ्च यत्किञ्च शिष्टमनूक्तमधीतमनधीतञ्च तस्य सर्व्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन् पद एकतैकत्वं योऽध्ययनव्यापारो मम कर्त्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः । स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्वित्यर्थः ॥

यथोक्ते चोद्ये पुत्रस्य लोकहेतुत्वज्ञापनार्थं सम्प्रत्तिवाक्यमित्याह । अत इति । अथात इति पदद्वयं व्याख्याय सम्प्रत्तिपदं व्याचष्टे । सम्प्रत्तिरिति । किमिदं सम्प्रदानं नाम तदाह । सम्प्रत्तिरितीति । तदेव कर्म्म विशदयति । पुत्रे ह्येति । अनेन प्रकारेणेति वक्ष्यमाणप्रकारोक्तिः । अरिष्टादीत्यादिपदेन दुःस्वप्नादिसङ्ग्रहः । प्रत्याह वाक्यत्रयमिति सम्बन्धः । पुत्रस्याहं ब्रह्मेत्यादि प्रतिवचने हेतुमाह । स त्विति । मया कार्यं यदध्ययनादि तदेवावशिष्टं त्वया कार्यमिति । पुत्रस्य प्रागनुशिष्टताभावे प्रतिवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्वै किञ्चेत्यादि वाक्यानां पुत्रानुमन्त्रणवाक्यैरर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । एतस्येति । यद्वै किञ्चेत्यादिवाक्ये वाक्यार्थमाह । योऽध्ययनेति ।

ये वै के च यज्ञास्तेषाᳲ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाᳲ सर्व्वेषां लोक इत्येकतै-

---

तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयानुष्ठितायानुष्ठिताश्च तेषां सर्व्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन् पदे एकत्वं मत्कर्त्तृका यज्ञा य आसन्। तदित ऊर्द्धं यज्ञस्त्वत्कर्तृका भवन्त्वित्यर्थः। ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च तेषां सर्व्वेषां लोक इत्येतस्मिन् पदे एकता इत ऊर्द्धं त्वं लोकस्त्वया जेतव्यास्ते इत ऊर्द्धं मयाध्ययनयज्ञलोकजयकर्त्तव्यक्रतुस्त्वयि समर्पितोऽहन्तु मुक्तोऽस्मि कर्त्तव्यताबन्धनविषयात्क्रतोः। स च सर्व्वं तथैव प्रतिपन्नवान् पुत्रोऽनुशिष्टत्वात्। तत्रेमं पितुरभिप्रायं मत्वाऽऽचष्टे श्रुतिरेतावदेतत्परिमाणं वै इदं सर्व्वं यद्गृहिणा कर्त्तव्य यदुत वेदा अध्येतव्या यज्ञा यष्टव्या लोकाश्च जेतव्या एतन्मा सर्वं सन्नयं सर्वं हीमं भारं मदधीनं

त्वं ब्रह्मेति वाक्यवत् यज्ञ इति वाक्यमपि शक्यं व्याख्यातुमित्याह। तथेति। आत्मार्थिं सङ्क्रान्ति। मत्कर्त्तृका इति। त्वं लोक इत्यस्य व्याख्यानं ये वै केचिदित्यादि। तत्र पदार्थोक्त्वा वाक्यार्थमाह। इत इति। किमिति त्वत्कर्तृकमध्ययनादिकमपि समर्थ्यते त्वयैव किं नानुष्ठीयते तत्राह। इत ऊर्द्धमिति। कर्त्तव्यतैव बन्धनं तद्विषयः। क्रतुः सङ्कल्पस्तस्मादिति यावत्। स पुत्र इत्यादेस्तात्पर्य्यमाह। स चेति। तत्रेत्यर्थोक्तानुशासनोक्तिः। एतत्सर्व्वमित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे। सर्व्वं हीति। अनद्यतने भूतेऽर्थे विहितस्य लङो भविष्यदर्थत्वं कथमित्याशङ्क्याह। छन्दसीति। पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह। यस्मादि-

तावद्वा इदꣳ सर्व्वमेतन्मा सर्व्वꣳ सन्नयमितोऽभुन-
जदिति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मा-

मत्तोऽपच्छिद्यात्मनि निधायेतोऽस्माल्लोकान्मा मामभुन
जत् पालयिष्यतीति लृडर्थे लङ् छन्दसि कालनियमा-
भावाद्यस्मादेवं सम्पन्नः पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्त्तव्य-
ताबन्धनतो मोचयिष्यति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं
लोकहितं पितुराहुर्ब्राह्मणाः। अत एव ह्येनं पुत्रमनु-
शासति लोक्योऽयं नः स्यादिति पितरः स पिता यदा
यस्मिन् काले एवंवित् पुत्रसमर्पितकर्त्तव्यताक्रतुरस्माल्लोका-
त्प्रैति म्रियतेऽथ तदा एभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैः
पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति अध्यात्मपरिच्छेदहेत्वपग-
मात्पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेनाधिदैविकेन रूपेण पृथिव्य-
ग्न्याद्यात्मनाभिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वमाविशन्ति तैः
प्राणैः सह पिताप्याविशति वाङ्मनःप्राणात्मभावितत्वा-
त्पितुरहमस्म्यनन्ता वाङ्मनःप्राणा अध्यात्मादिभेदवि

तत्रादिना। कृतसम्प्रतिकः सन् पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह। स
पितेति। कोऽयं प्रवेशो न हि विशिष्टस्य केवलस्य वा पुत्रे सर्पवत्प्रवेशः
सम्भवत्यत आह। अध्यात्मेति। हेतुर्मिथ्याज्ञानादि। वागादिष्वा-
विष्टेष्वपि कुतोऽर्थान्तरस्य पितुरावेशधीरित्याशङ्क्याह। वागिति। तद्भा-
वित्वमेव स्फोरयति। अहमिति। भावनाफलमाह। तस्मादिति। पुत्र-
विशेषणात्परिच्छिन्नत्वं पितुस्तद्वदित्याशङ्क्याह। सर्व्वेषां हीति।
मृतस्य पितुरितो लोकादप्राप्तस्य कथं यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्याह।

देनमनुशास्ति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभि रेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति। स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णया कृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्व्व-

स्मारा इत्येव भावितो हि पिता। तस्मात्तत्प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्तमुक्त मेभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति। सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुत्रस्य चैतदुक्तं भवति। यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्त्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो मन्तव्य इत्यर्थः। तथा च श्रुत्यन्तरे सोऽस्यायमितर आत्मा पुण्येभ्यः कर्म्मभ्यः प्रतिधीयत इति। अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह। स पुत्रो यदि कदाचि दनेन पित्रा अक्ष्णया कोणच्छिद्रतोऽन्तराऽकृत भवति कर्त्तव्यम्। तस्मात्कर्त्तव्यताकृपात्पित्राऽकृतात्सर्व्वस्माल्लोकप्रा-प्तिप्रतिबन्धरूपात्पुत्रो मुञ्चति मोचयति तत्सर्वं स्वयमुप-तिष्ठन् पूरयित्वा। तस्मात्पूरणेन त्रायति पितरम्। यस्मात्त-

एतदुक्तमिति। पुत्ररूपेणात्र स्थितिमेव विभजते। नैवेति। मृत पिता-ऽनुशिष्टपुत्रात्मनात्र वर्त्तते नास्मदतमन्तं व्यावृत्तः फलरूपेण च परत्रेति भावः। उक्तेऽर्थे ऐतरेयश्रुतिं संवादयति। तथा चेति। षष्ठीप्रथमसाम्यं पितापुत्रावुच्येते।

सपदोत्रादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति। अथेत्यादिना। अकृत-मकृतादिति च्छेदः। तस्मादिति प्रतीकमादाय व्याकरोति। पूरणेनेति तदेव प्रपञ्चयति। इदं तदिति। पुत्रवैशिष्ट्यं निगमयति। स पितेति। पुत्रेणैतल्लोकजयमुपसंहरति। एवमिति। यथोक्तात्पुत्राद्विद्याकर्म्मणोर्वि-शेषमाह। न तथेति। कथं तर्हि ताभ्यां पिता तौ जयति तत्राह।

स्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणै-

स्मात्पुत्रो नामेदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितुश्छिद्रं पूरयित्वा त्रायते स पितैवंविधेन पुत्रेण मृतोऽपि सन्नमृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येवमसौ पिता पुत्रेणेमं मनुष्यलोकं जयति । न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलोकपितृलोकौ स्वरूपलाभसत्तामात्रेण । नहि विद्याकर्मणी स्वरूपलाभव्यतिरेकेण पुत्रवद्व्यापारान्तरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्येते । अथ कृतसम्प्रत्तिकं पितरमेनमेते वागादयः प्राणा दैवा हिरण्यगर्भा अमृता अमरणधर्माण आविशन्ति कथमिति वक्ष्यति पृथिव्यै चैनमित्यादि । एवं पुत्रकर्मापरविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यार्थता प्रदर्शिता श्रुत्या स्वयमेवात्र केचिद्वावदूकाः

स्वरूपेति । तदेव स्फुटयति । न हीति । अनुशिष्टपुत्रेणैतल्लोकजयेन पितरमधिकृत्य अथैनमित्यादि वाक्यं तद्व्याकरोति । अथेति । पुत्रप्रकरणविच्छेदार्थोऽथशब्दः । आवेशप्रकारबुभुत्सायामुत्तरवाक्यप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । कथमित्यादिना । पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्य व्याख्येयं पक्षं वृत्तानुवादपूर्वकमुत्थापयति । एवमिति । अत्रेति वैदिकानिर्धारणे सप्तमी । बहुवदनशीलत्वे हेतुः श्रुत्यर्थेति । मोक्षार्थतां ऋणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां वदन्तीति शेषः । मीमांसकपक्षं प्रकृतश्रुतिविरोधेन दूषयति । तेषामिति । कथमित्याशङ्क्य श्रुतेरादिमध्यावसानालोचनया पुत्रादेः संसारफलत्वावगमान्न मुक्तिफलतेत्याह । जायेत्यादिना । पुत्रादीनाञ्चेति चकारादेतावान्वै काम इति मध्ये सङ्गृह्यते । यदुक्तमृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां पुत्रादेर्मुक्तिफलतेति तत्राह । तस्मादिति । पुत्रादेः श्रुतं संसार-

वास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥१७॥

अत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदन्ति। तेषां मुखापिधान अत्येदं क्तं जाया मे स्यादित्यादि पाङ्क्तं काम्यं कर्मेत्युपक्रमेण पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च। तस्म दृणश्रुतिरविद्वद्विषया न परमात्मविद्याविषयेति सिद्धम्। वक्ष्यति च किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति। केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोकाभ्यां व्यावृत्तिरेव। तस्मात् पुत्रकर्मापरविद्याभिः समुच्चित्यानुष्ठिताभिस्त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परम्परया मोक्षार्थान्येव पुत्रादि-

फलत्वं परामृशत्युक्तञ्च। श्रातशब्दः स्मृतेरुपलक्षणार्थः। श्रुतिस्मृत्योरविरक्तविषयत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति। वक्ष्यति चेति। मीमांसकपक्षं निराकृत्य भर्तृप्रपञ्चपक्षमुत्थापयति। केचित्त्विति। मनुष्यलोकजयस्ततो व्यावृत्तिर्यथेत्यपेरर्थः। पुत्रादिसाधनाधीनतया लोकत्रयव्यावृत्तावपि कथं मोक्षः संपद्यते। न हि पुत्रादीन्येव मुक्तिसाधनानि विरक्तत्वविरोधादित्याशङ्क्याह। तस्मादिति। पृथिव्यै चेत्याद्योत्तरा श्रुतिरेव मीमांसकमतवद्भर्तृप्रपञ्चमतमपि निराकरोतीति दूषयति। तेषामिति। कथं सा तन्मतं निराकरोतीत्याशङ्क्य श्रुतिं विशिनष्टि। कृतेति। त्वन्मात्मोपासितुस्तदाप्तिवचनविरुद्धं परमतमित्युक्तम्। तदाप्तेरेव मुक्तित्वादित्याशङ्क्याह। न चेति। तथापि कथं यथोक्तं फलं मोक्षो न भवति तत्राह। मेधेति। त्वन्नात्मनो ज्ञानकर्मजन्यत्वे हेतुमाह। पुनः पुनरिति। कृताप्तेरमुक्तित्वे हेत्वन्तरमाह। यद्वेति।

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥

साधनानीच्छन्ति । तेषामपि मुखापिधानायेयमेव श्रुतिरुत्तराकृतसम्प्रत्तिकस्य पुत्रिण: कर्म्मिणस्त्वग्न्यात्मविद्याविद: फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ता। न चेदमेव फलं मोक्षफलमिति शक्यं वक्तुम्। अन्नसम्बन्धान्मेधातप: कर्म्मत्वाच्चान्नानां पुन: पुनर्जनयत इति दर्शनात्। यद्वैतन्न कुर्य्यात् क्षीयेत हेति च त्रयंत्रयमाच्छरीरं ज्योतीरूपमिति च कार्य्यकरणत्वोपपत्तेस्त्रय वा इदमिति च नामरूपकर्म्मात्मत्वेनोपसंहारात्। न चेदमेव साधनत्रय सहृतं सत्कस्यचिन्मोक्षार्थं कस्यचित् त्वन्नात्मफलमित्यस्मादेव वाक्यादवगन्तुं शक्यम्। पुत्रादिसाधनानां त्वन्नात्मफलदर्शनेनैवोपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य ॥ १७ ॥

पृथिव्यै पृथिव्याश्च एनमग्नेश्च दैवी अधिदैवात्मिका वागेनं कृतसम्प्रत्तिकमाविशति सर्व्वेषां हि वाच: उपा-

---

कार्य्यकारणवत्त्वश्रुतेरपि स्वभावो न मुक्तिरित्याह। शरीरमिति। अविद्यातद्दुत्थद्वैतस्य त्रयात्मत्वेनोपसंहारात्तदात्मस्वभावोबन्धान्तर्भूतो न मुक्तिरिति युक्त्यन्तरमाह। त्रयमिति। नन्वविरक्तस्यात्मस्य स्वर्गाग्निफलमपि कर्म्मादिविरक्तस्य विदुषो मुक्तिफलमिति व्यवस्थितिर्नेत्याह। न चेदमिति। नहि पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्यैकस्य सकृच्छ्रुतस्यानेकार्थत्वम्। भिद्यते हि तथा वाक्यमिति न्यायादित्यर्थ: ॥ १७ ॥

पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यावष्टम्भेन पक्षद्वयं प्रतिक्षिप्य तदक्षराणि व्याचष्टे। पृथिव्या इति। एनमित्युक्तमनूद्य व्याकरोति। एनमिति। कथं पुन:

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥

दानभूता दैवी वाक् पृथिव्यग्निलक्षणा । सा ह्याध्यात्मिकासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा । विदुषस्तद्दोषापगमे आवरणभङ्ग इवोदकं प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोति । तदेतदुच्यते पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवी वागाविशतीति । सा च दैवी वागनृतादिदोषरहिता शुद्धा । यया वाचा दैव्या यद्यदेव आत्मने परस्मै वा वदति तत्तद्भवत्यमोघाऽप्रतिबद्धास्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तथा दिवश्चैनं आदित्याच्च दैव मन आविशति । तच्च दैव मनः स्वभावनिर्म्मलत्वाद्येन मनसाऽसावानन्द्येव भवति सुख्येव भवत्यथो ऽपि न शोचति शोकादिनिमित्तासंयोगात् ॥ १९ ॥

सूत्रात्मभूता वागुपासकमाविशति तत्राह । सर्व्वेषां हीति । तर्हि तयोरभेदादविदुषोऽपि व्याप्नुयाद्वागिति विदुषि विशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह । सा हीति । दैव्या वाचि दोषविगमसुत्तरवाक्येन साधयति । सा चेति । विद्वद्वाचः स्वरूपं सङ्क्षिपति । अमोघेति ॥ १८ ॥

वाचि दर्शितन्यायं मनस्यतिदिशति । तथेति । यन्मनः स्वभावनिर्म्मलत्वेन दैवमित्युक्तं तदैव विशिनष्टि । मन इति अशाविति विद्वदुक्तिं । येन मनसा विद्वान्न शोचत्यपि तद्वैत्वभावात्तद्दैवमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ १९ ॥

अग्निरश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः सञ्चरꣳश्चासञ्चरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्व्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳ स यथैतां देवताꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्व्वाणि भूतान्यवन्ति।

तथाग्निश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति। स वै दैवः प्राणः किं लक्षण इत्युच्यते। यः सञ्चरन् प्राणिभेदेष्वसञ्चरन् समष्टिव्यष्टिरूपेणाथ वा सञ्चरन् जङ्गमेष्वसञ्चरन् स्थावरेषु न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते। अथो ऽपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामापद्यते। स यो यथोक्तमेवं वेत्ति त्र्यन्नात्मदर्शनं स सर्वेषां भूतानामात्मा भवति सर्व्वेषां भूतानां प्राणो भवति सर्व्वेषां भूतानां मनो भवति वाग्भवतीत्येवं सर्व्वभूतात्मतया सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः। सर्व्वकृच्च यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता। एवमेव नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वकृत्त्वे वा क्वचित्प्रतिघातः। किञ्च स इति दृष्टान्तनिर्देशो यथैतां हिरण्यगर्भदेवतामिज्यादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति

मनस्युक्तं न्यायं प्राणे ऽतिदिशति। तथेति। तमेव दैवं प्राणं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति। स वा इति। स एवंविदित्यादि व्याचष्टे। स य इति। विदिरत्र लाभार्थः। न केवलं यथोक्तमेव विद्याफलं किन्तु फला-

यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति

पूजयन्त्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति इज्यादिलक्षणां पूजां सततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः ।

अथेदमाशङ्क्यते सर्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तं । तस्य च सर्वप्राणिकार्य्यकरणात्मकत्वे सर्वप्राणिसुखदुःखैः सम्बध्यत इति । तन्न । अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात्परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां ह्याक्रोशादौ दुःखसम्बन्धो दृष्टोऽनेनाहमाक्रुष्ट इत्यस्य तु सर्वात्मना य आक्रुश्यते यश्चाक्रोशति तयोरात्मत्वबुद्धिविशेषाभावान्न तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते मरणदुःखवच्च निमित्ताभावात् । यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्यचिद्दुःखमुत्पद्यते ममासौ पुत्रो भ्राता चेति पुत्रादिनिमित्तं । तन्निमित्ताभावे तन्मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजायते । तथेश्वरस्यापरिच्छिन्नात्मनो ममतादिदुःखनिमित्तमिथ्या-

---

न्तरमप्यस्तीत्याह ।. किञ्चेति । सर्व्वभूतात्मत्वे तद्दोषयोगात्प्राजापत्यं पदमनादेयमित्युत्तरवाक्यव्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह ।

अथेति । सर्व्वप्राणिसुखदुःखैरित्यस्मादूर्द्ध्वं सशब्दोऽध्याहर्त्तव्यः । सर्व्वात्मके विदुष्येकैकभूतनिष्ठदोषयोगो नास्तीत्युत्तरमाह । तन्नेति । तदेव प्रपञ्चयति । परिच्छिन्नेति । अपरिच्छिन्नधीत्वेऽपि सूत्रात्मके विदुषि सर्व्वभूतान्तर्भावात्तद्दुःखादियोगः स्यादेवेत्याशङ्क्य जठरकुहरविपरिवर्त्ति-क्रिमिदोषैरस्माकमसंसर्गवत्प्रकृतेऽपि सम्भवान्नैवमित्यभिप्रेत्याह । मरणेति । नोपपद्यते विदुषो दुःखमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । दृष्टान्तं विवृणोति । यथेति । मैत्रस्य स्वहस्ताद्यभिमानवतस्तद्दुःखादियोगवद्विदुषः सूत्रात्मनः स्वांशभूत-सर्व्वभूताभिमानिनस्तद्दुःखादिसंसर्गः स्यादित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकमाह ।

पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति ॥ २० ॥

अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्द्धन्त वदिष्याम्ये-

---

ज्ञानादिदोषाभावान्नैव दुःखमुपजायते। तदेतदुच्यते। यत् उ किञ्च यत्किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्ति अमैव सहैव प्रजाभिस्तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं भवत्यासां प्रजानां परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात्सर्वात्मनस्तु। केन सह किं संयुक्तं भवेद्वियुक्तं वा। अमुन्तु प्राजापत्ये पदे वर्त्तमानं पुण्यमेव शुभमेव फलमभिप्रेतं पुण्यमिति। निरतिशयं हि तेन पुण्यं कृतं तेन तत्फलमेव गच्छति। न ह वै देवान् पापं गच्छति पापफलस्यावसराभावात्पापं फलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तं नान्यतमगतो विशेष उक्तः। किमे-

---

तथेति। मम तावदित्यादिपदेनाहन्ताग्रहणम्। तदेव दुःखनिमित्तं मिथ्याज्ञानम्। आदिशब्देन रागादिरुक्तः। उक्तोऽर्थं श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे। तदेतदिति। सुखमेव गच्छतीति सम्बन्धः। फलरूपेण वर्त्तमानस्य कथं कर्मसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह। फलमिति। उक्तमेव व्यनक्ति। निरतिशयमिति ॥ २० ॥

अथेत्यादिवाक्यस्य वक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्य व्यवहितोपासनानुवादेन तदङ्गव्रतविधानार्थमुत्तरं वाक्यमित्यानर्थक्यं

वार्द्धमिव वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्या-म्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्म्माणि यथा कर्म्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा

त्वमेव प्रतिपत्तव्यं किंवा विचार्य्यमाणे कश्चिद्विशेषो व्रत-मुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्युच्यते। अथातोऽनन्तरं व्रतस्य उपासनस्य मीमांसा उपासनकर्म्मविचारणेत्यर्थः। एषां प्राणानां कस्य कर्म्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा प्रवर्त्तते। तत्र प्रजापतिहॆशब्दः किलार्थे प्रजा-पतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्म्माणि करणानि वागादीनि कर्म्मार्थानि हितानीति कर्म्माणीत्युच्यन्ते ससृजे सृष्ट-वान्वागादीनि करणानीत्यर्थः। तानि पुनः सृष्टान्यन्यो-ऽन्येनेतरेतरमस्पर्द्धन्त स्पर्द्धां सङ्घर्षं चक्रुः। कथं वदिष्या-म्येवं स्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्व्रतं दध्रे धृतवती। यद्यन्योऽपि मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपरन्तुं शक्तः सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्य्यमिति। तथा द्रक्ष्या-

---

परिहरति। त एत इत्यादिना। व्रतमित्यवश्यानुष्ठेयं कर्म्मोच्यते। जिज्ञासायाः सत्त्वमतः शब्दार्थः। उपासनोक्त्यानन्तर्य्यमथशब्दार्थं कथ-यति। अनन्तरमिति। विचारणामेव स्फोरयति। एषामिति। प्रवृ-त्तायां मीमांसायां प्राणव्रतमभग्नत्वेन धारणीयमिति निर्धारणार्थसाख्या-यिकां प्रणयति। तत्रेत्यादिना। कथं वागादिकरणेषु कर्म्मशब्दप्रवृत्ति-रित्याशङ्क्याह। कर्म्मार्थानीति। तदीयसृष्टेरुपयोगमुपदर्शयितुं भूमिकां करोति। तानीति। स्पर्द्धाप्रकारं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति। कथमित्या-

मृत्युरवारुन्धत्तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे।

श्रोत्रमेवमन्यान्यपि ... स्यहमिति चक्षुः। श्रोष्यास्यहमिति ... कर्म्माणि करणानि यथा कर्म्म यद्यदस्य कर्म्म यथा- कर्म्म तानि करणानि मृत्युर्मारकः श्रमः श्रमरूपी भूत्वा उपयेमे सञ्जग्राह। कथं तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृत्- तान्याप्नोत्क्रमरूपेणात्मानं दर्शितवानाप्ता च तान्यवारु- न्धदवरोधं कृतवान् मृत्युः स्वकर्म्मभ्यः प्रच्यावितवानि- त्यर्थः। तस्मादद्यत्वेऽपि वदने स्वकर्म्मणि प्रवृत्ता वाक् श्राम्यत्येव श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्म्मतः प्रच्या- व्यते। तथा श्राम्यति चक्षुः। श्राम्यति श्रोत्रं। अथेममेव मुख्यं प्राणं नाप्नोन्न प्राप्तवान्मृत्युः श्रमरूपी। योऽयं मध्यमः प्राणस्तं तेनाद्यत्वेऽपि अश्रान्त एव कर्म्मणि प्रवर्त्तते तानीतराणि करणानि तं ज्ञातुं दध्रिरे धृतवन्ति मनः॥

... दिना। यथा कर्म स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दध्रिरे त्वगादीनि करणानीत्यर्थः। प्रजापतेर्वागादिषु श्रमद्वारा स्वकर्मप्रच्युतिरासीदित्यत्र कार्य्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति। तस्मादिति। वागादीनां भग्न- व्रतत्वनिर्धारणानन्तर्य्यमथशब्दार्थः। प्रजापतेः प्राणे मृत्युग्रस्तत्वाभावे कार्य्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति। तेनेति। प्रवर्त्तते प्राण इति सम्बन्धः। तथापि कथं प्राणस्यैव व्रतं धार्य्यमित्यपेक्षायामाह। तानीति।

अयं वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरꣳश्चासञ्चरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवꣳस्तस्मादेत एतेनाख्या-

---

अयं वै नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमोऽभ्यधिको यस्माद्यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्ते-दानीं अस्यैव प्राणस्य सर्वे वयं रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येमहि। एवं विनिश्चित्य त एतस्यैव सर्वे रूपम-भवन् प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राणव्रतमेव दध्रि-रेऽस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानीति। यस्मात्प्रा-णेन रूपेण रूपवन्तीतराणि चलनात्मना स्वेन च प्रका-शात्मना। न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वोपपत्तिश्चल-नव्यापारपूर्वकाण्येव हि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते। तस्मादेते वागादयः एतेन प्राणाभिधानेनाख्यायन्तेऽभि-धीयन्ते प्राणा इति। एवं य एवं प्राणात्मतां सर्वकरणानां वेत्ति प्राणशब्दाभिधेयत्वं च तेन ह वाव तेनैव विदुषा

आपनार्थमनुसन्धानप्रकारमेव दर्शयति। अयमिति। तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह। हन्तेति। इतिशब्दं व्याकरोति। एवं विनिश्चित्येति। अस्माकं वागादीनां व्रतानि मृत्योर्वारणाय न पर्याप्तानीति विनिश्चित्य दध्रिरे प्राणव्रतमेवेति सम्बन्धः। प्राणरूपत्वसंज्ञा करणानां तन्नामत्वमाह। यस्मादिति। यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन सम्बन्धः। प्राणरूपं चलना-त्मत्वमिति कुतो निश्चीयते तत्राह। न हीति। तर्हि करणेषु प्रकाशात्मकत्व-मेव न चलनात्मत्वमित्याशङ्क्याह। चलनेति। सम्प्रति विद्याफलमाह।

यन्ते प्राणा इति तेन हवाव तत्कुलमाचक्षते यस्मि-न्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्द्धते ऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मं ॥ २१ ॥

अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे

तत्कुलमाख्यातमाचक्षते लौकिकाः। यस्मिन्कुले स विद्वा-ञ्जातो भवति तत्कुलं विद्वन्नाम्नैव प्रथितं भवति अमुष्येदं कुलमिति। यथा तापत्य इति। य एवं यथोक्तं वेद वागा-दीनां प्राणस्वरूपतां प्राणाख्यत्वं च तस्यैतत्फलं। किञ्च यः कश्चित् उ ह एवंविदा प्राणात्मदर्शिना स्पर्द्धते तत्प्रति-पक्षी सन् सोऽस्मिन्नेव शरीरेऽनुशुष्यति शोषमुपगच्छति अनुशुष्य हैव शोषं गत्वैवान्ततोऽन्ते म्रियते न सहसोपद्रुतो म्रियते इत्येवमुक्तमध्यात्मं प्राणात्मदर्शनमित्युक्तोपसंहारोऽधि-दैवतप्रदर्शनार्थः॥ २१ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते। कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते अध्या-त्मवत्सर्वं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे। तपस्याम्यहमित्या-

य एवमिति। तदेव स्फुटयति। यस्मिन्निति। तपती सूर्य्यसुता तस्या वंशस्तापत्यः। कस्येदं फलमित्युक्ते पूर्वोक्तमेव स्फुटयति। य एवमित्या-दिना। न केवलं विद्याया यथोक्तमेव फलं किन्तु फलान्तरमप्यस्तीत्याह। किञ्चेति। प्राणविदा सह स्पर्द्धा न कर्त्तव्येति भावः। इत्यध्यात्मस्यान-र्थक्यमाशङ्क्याह। इत्येवमिति। २१।

अध्यात्मदर्शनमुक्त्वाऽधिदैवतदर्शनं वक्तुमनन्तरवाक्यमवतारयति। अथे-ति। तर्हि ज्वलिष्यामीत्यादि किमर्थमित्याशङ्क्याह। कस्येति। वदि-

तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतꣳ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषा नस्तमिताऽदेवता यद्वायुः ॥ २२ ॥

दित्यः। भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः। एवमन्या देवताः। यथा दैवतं स दृष्टान्तोऽध्यात्मं वागादीनामेषां प्राणानां मध्ये मध्यमः प्राणो मृत्युना नाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन प्राणव्रतेनाभग्नव्रतो यथा एवमेतासामग्न्यादीनां देवतानां वायुरपि म्लोचन्त्यस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते यथाध्यात्मं वागादयोऽन्या देवता अग्न्याद्या न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणोऽतः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुर्योऽयं वायुरेवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा निर्द्धारित वायात्मनो व्रतमभग्नमिति ॥ २२ ॥

प्यामीत्यादावुक्तं व्याख्यानमिहापि द्रष्टव्यमित्याह। अध्यात्मवदिति। यथादैवतं स्वं स्वं देवताव्यापारमनतिक्रम्यान्या देवता विद्युदाद्या दध्रिरे व्रतमित्यर्थः। स यथेत्यादि व्याचष्टे। अध्यात्ममिति। वायुरपि मृत्युना नाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावित इति। स्वेन वायुव्रतेनाभग्नव्रत इति शेषः॥ तदेव साधयति। म्लोचन्तीति। ब्राह्मणोक्तमर्थमुपसंहरति। एवमिति ।२२॥

अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्य्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तन्देवाश्चक्रिरे धर्म्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्व्वन्ति ।

अथेवस्यैतार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति यतश्च यस्माद्वायोरुदेत्युद्गच्छति सूर्य्योऽध्यात्मं च चक्षुरात्मना प्राणादस्तञ्च यत्र वायौ प्राणे च गच्छत्यपरसन्ध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य तं देवास्तं धर्म्मं देवाश्चक्रिरे धृतवन्तो वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं च पुरा विचार्य्य स एवाद्येदानीं श्वोऽपि भविष्यत्यपि कालेऽनुवर्त्त्यतेऽनुवर्त्तिष्यते च देवैरित्यभिप्रायः। तत्रेमं मन्त्रं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणम्। प्राणाद्वा एष सूर्य्य उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्म्मं स एवाद्य। स उ श्व इत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते। यद्वै एते व्रतममुर्हि अमुष्मिन्काले वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाध्रियन्त

ब्राह्मणार्थदार्ढ्यार्थं मन्त्रमवतार्य्य व्याकरोति। अथेत्यादिना। सूर्य्योऽधिदैवमुदयकाले वायोरुद्गच्छति तत्र वापरसन्ध्यासमयेऽस्तं। गच्छति। स एवाध्यात्मं प्रबोधसमये चक्षुरात्मना प्राणादुदेति पुरुषस्य स्वापसमये च तस्मिन्नेवास्तं गच्छतीति यतश्चेत्यादौ विभागः। श्लोकस्योत्तरार्द्धं प्राणादित्यादि ब्राह्मणव्यवहितं श्लोकपूर्णताज्ञापनार्थं प्रथमं व्याचष्टे। ते देवा इति। धारणस्य प्रकृतत्वात्सामान्येन च विशेषं लक्षयित्वाह। धृतवन्त इति। स एवेति धर्म्मपरामर्शः। तत्रेति सप्तमी सम्पूर्णमन्त्रमधिकरोति।

तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समा-

तदेवाद्यापि कुर्व्वन्त्यनुवर्त्तन्तेऽनुवर्त्तिष्यन्ते व्रतं तयोर-भग्नमेव। यत्तु वागादिव्रतं च तद्भग्नमेव। तेषामस्तमन-काले च वायौ प्राणे च निम्लुक्तिदर्शनात् ॥

अथैतदन्यत्रोक्तम्। यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं मनः प्राणं चक्षुः श्रोत्रं यदा प्रबु-ध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इत्यध्यात्मम्। अथाधिदैवतम्। यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्ह्यनूद्वाति। तस्मादे-नमुदवासीदित्याहुर्वायुं ह्यनूद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिताः वायोरेवाधि पुनर्जायन्त इति। यस्मादेव व्रतं वागादिष्व-ग्न्यादिषु चानुगत यदेतद्वायोश्च प्राणस्य च परिस्पन्दात्म-कत्वं सर्व्वैर्देवैरनुवर्त्त्यमानं व्रतम्। तस्म दन्योऽप्येकमेव व्रतं

इमं मन्त्रमिति। पूर्व्वोक्तोक्तिः। उत्तरार्द्धस्य ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे। तमित्यादिना। तैरभग्नं देवैरभग्नत्वेन मीमांसितं तेऽनुग-च्छन्तीत्यर्थः। विशेषणस्यार्थवत्त्वं साधयति। यत्त्विति। उक्तहेतुमग्नि-रहस्यमाश्रित्य विशदयति। अथेति।

यथात्वेत्युपमार्थोऽयशब्दार्थः। अनुगच्छति शाम्यतीत्येतत्। वायु-मनु तदधीन एव तस्मिन्काल उद्वात्यस्तमेति उदवासीदस्तं गत इत्यर्थः। इतिशब्दोऽग्निरहस्यविषयवाक्यसमाप्त्यर्थः। अध्यात्मप्राणव्रतमधिदैवतञ्च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्य्यमिति मन्त्रब्राह्मणाभ्यां प्रतिपाद्य तस्मादिति व्याचष्टे। यस्मादिति। न हि वागादयोऽग्न्यादयो वा परिस्पन्दविर-

पिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यꣳ सलो-
कतां जयति ॥ २३ ॥ पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

चरेत्। किन्त्वप्राण्यात्प्राणनव्यापारं कुर्य्यादपान्यादपानन-
व्यापारञ्च। न हि प्राणव्यापारस्य प्राणनापनलक्षणस्य
उपरमोऽस्ति। तस्मात्तदेवैकं व्रतं चरेद्धित्वेन्द्रियान्तरव्या-
पारं नेन्मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमरूपी आप्नुवन्नाप्नुयात्।
नेच्छब्दः परिभये। यद्यहमस्माद्व्रताच्च्युतः स्यां ग्रस्त
एवाहं मृत्युनेत्येवं त्रस्तो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः।
यदि कदाचिदु चरेत्प्रारभेत प्राणव्रतं समापिपयिषेत्समा-
पयितुमिच्छेद्यदि ह्यस्माद्व्रतादुपरमेत्प्राणः परिभूतः
स्याद्देवाश्च। तस्मात्समापयेदेव। तेन उ तेनानेन व्रतेन प्राणा-
त्मप्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्च मदात्मका
एवायं प्राण आत्मा सर्वपरिस्पन्दकृदेवं तेनानेन व्रत-
धारणेनैवास्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावमेका-

त्मत्वं सलोकतामेकस्थानत्वं वा। जयति प्राप्नोति। एतदेवैतस्यै प्राणदेवतायै सायुज्यं सलोकतामेकस्थानत्वं वा जयति। एकत्वमाप्नोतीत्यर्थः॥ २३॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये प्रथमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्॥

त्विणः स्यात्तमर्हन्ति। तेन प्राणादिव्रतं तैरनुवर्त्त्यत एवेत्यर्थः। एक
एकमेवेति नियमे प्राणव्यापारस्याभग्नत्वं हेतुमाह। न हीति। तद-
नुपरमे फलितमाह। तस्मादिति। ननु प्राणनाद्यभावे जीवनासम्भवात्तस्या-
यित्वात्तदनुष्ठानमविधेयमित्याशङ्क्यैवकारलभ्यं नियमं दर्शयति। हित्वे
ति। नेदित्यादि वाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्य्यार्थमाह। यद्यहमिति।
प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्व्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्तिरूपं सन्न्यासमाम-
रणमनुवर्त्तयेदित्याह। यदीति। विपक्षे दोषमाह। यदि हीति।
प्राणादिपरिहारार्थं नियमं निगमयति। तस्मादिति। विद्याफलं वक्तुं
भूमिकां करोति। तेनेति। व्रतमेव विशिनष्टि। प्राणेति। प्रतिपत्ति-

त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म्म तेषां नाम्नां वागित्ये-

त्मत्वं सलोकतां समानलोकतां वैकस्थानत्वं विज्ञानमा-
द्यापेक्ष्यमेतज्जयति प्राप्नोतीति ॥ २३ ॥ इति श्रीमद्वृह
दारण्यके शाङ्करीयभाष्ये तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

यदेतद्विद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्य साधनलक्षणं व्याकृतं
जगत्प्राणात्मप्राप्त्यन्तोत्कर्षवदपि फलम्। या चैतस्य व्याकर-
णात्प्रागवस्थाव्याकृत शब्दवाच्या वृक्षवीजवत्सर्वमेतत्त्रयम्।
किं तत्त्रयं इत्युच्यते। नामरूपं कर्म्म चेत्यनात्मैव नात्मा
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म। तस्मादस्माद्विरज्येतेत्येवमर्थस्त्रयं
वा इत्याद्यारम्भः। न ह्यस्मादनात्मनोऽव्यावृत्तचित्तस्या-
त्मानमेव लोकमहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः प्रवर्त्तते
वाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात्। तथा काठके। पराञ्चि
खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराँ पश्यति नान्तरात्मन्।

मेव प्रकटयति। सर्व्वभूतेष्विति। सम्प्रति विद्याफलं कथयति। एव-
मिति। कथमेकस्मिन्नेव विज्ञाने फलविकल्पः स्यादित्याशङ्क्य विज्ञानप्रक-
र्षापेक्षं सायुज्यं तन्निकर्षापेक्षञ्च सालोक्यमित्याह। विज्ञानेति ॥ २३ ॥
तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं।

प्रपञ्चितस्याविद्याकार्य्यस्य संक्षेपेणोपसंहारार्थं ब्राह्मणान्तरमवतार-
यति। यदेतदिति। फलमपि ज्ञानकर्म्मणोरुक्तविशेषणवद्यदेतत्प्रस्तुतमिति
सम्बन्धः। अव्याकृतप्रक्रियायामुक्तं स्मारयति। या चेति। व्याकृताव्या-
कृतस्य जगतः सङ्गृहीतं रूपमाह। सर्वमिति। वाङ्मनःप्राणाख्यं त्रय-
मिति शङ्कां प्रत्याह। किन्तदित्यादिना। किमर्थः पुनरयमुपसंहार
इत्याशङ्क्याह। अनात्मैवेति। आत्मशब्दार्थमाह। यत्साक्षादिति।

तदेषामुक्थमतो हि सर्व्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादि । कथं पुनरस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारणफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्म्मात्मतैव । न पुनरात्मत्वमित्येतत्सम्भावयितुं शक्यतइत्यत्रोच्यते । तेषां नाम्नां यथोपन्यस्तानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । यः कश्च शब्दो वागेव सेत्युक्तत्वाद्वागित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसामान्यमात्रमेतदेषां नामविशेषाणामुक्थकारणमुपादानं सैन्धवलवणकणानामिव सैन्धवाचलस्तदाहातो ह्यस्मात्रामसामान्यात् सर्व्वाणि नामानि यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागान्युत्तिष्ठन्ति उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते

स्वात्मत्वेन जगतो हेयत्वं तच्छब्देन परामृश्यते । वैराग्यमपि किमर्थमित्याशङ्क्याह । न हीति । अविरक्तोऽपि कुतूहलितया तत्राधिकारी स्यादित्याशङ्क्याह । वाच्येति । अनात्मप्रमाणमप्यात्मानं प्रत्याययिष्यत्यात्मनः सर्वात्मकत्वात्कुतो विरोध इत्याशङ्क्याह । तथेति । कथं तर्हि प्रत्यगात्मधीस्तत्राह । कश्चिदिति । उपसंहारस्यैत्यफलत्वेऽपि सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वे प्रमाणाभावादयुक्तमिति शङ्कते । कथमिति । अनुमानैः सम्भावनां दर्शयति । अत्रेति । तत्र तत्कार्य्यत्वहेतुकमनुमानमाह । तेषामिति । वागित्येतदुक्थमिति सम्बन्धः । इन्द्रियव्यावृत्त्यर्थं वाक्पदार्थमाह । शब्देति । सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति । यः कश्चेत्यादिना । उक्तमुपपादयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह । तदाहेति । कार्य्यं कारणभावे किमायातमत आह । कार्य्यञ्चेति । सर्वे नामविशेषास्तन्मात्रास्तत्तो न भिद्यन्ते । तत्कार्य्यत्वाद्यत्कार्य्यं तत्ततो न भिद्यते । यथा मृदो घट इत्य-

एतदेषाᳪ सामैतद्धि सर्व्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्व्वाणि नामानि बिभर्त्ति ॥ १ ॥

लवणाचलादिव लवणकणाः कार्य्यञ्च कारणेनाव्यतिरिक्तं । तथा विशेषाणाञ्च सामान्येऽन्तर्भावात्कथं सामान्यविशेषभाव इति । एतच्छब्दसामान्यमेषां नामविशेषाणां साम समत्वात्साम सामान्यमित्यर्थः । एतद्धि यस्मात्सर्व्वैर्नामभिरात्मविशेषैः समं । किञ्च आत्मलाभाविशेषाच्च नामविशेषाणां । यस्य च यस्मादात्मलाभो भवति, स तेनाविभक्तो दृष्टो यथा घटादीनां मृदा कथं नामविशेषाणां आत्मलाभो वाच्य इत्युच्यते । यत एतदेषां वाकच्छब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्मात्मा ततो ह्यात्मलाभो नाम्नां । शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेस्तत्प्रतिपादयत्येतच्छब्दसामान्यं हि यस्माच्छब्दविशेषान् सर्व्वाणि नामानि बिभर्त्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन । एवं

र्थ । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्ये कल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्धत्वाद्रज्जिवद्-संभावनुविद्धसर्पादिवदित्यनुमानान्तरस‌ूह । तथेति । कार्य्याणां कारणेऽन्तर्भावादिति यावत् । उक्तमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना । सामत्वं साधयति । एतद्धीति । इतस्च नामविशेषा नाममात्रेऽन्तर्भवन्तीत्याह । किञ्चेति । नामविशेषाणां नाममात्रादात्मलाभात्तस्मादविशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्यान्न पृथक् वस्तुतः सन्ति । तेनात्मवत्त्वाद्ये ह्यात्मवन्तस्ते ततोऽन्ये वस्तुतो न सन्ति । यथा मृदात्मवन्तो घटादयो वस्तुतस्ततोऽन्ये न सन्तीत्युक्तेऽनुमाने व्याप्तिं साधयति । यस्य चेति । हेत्वसमर्थमुत्तरवाक्यमुत्थापयति । कथमित्यादिना । अतः

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्व्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्व्वै-रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मै तद्धि सर्व्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति ॥ २ ॥

कार्य्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदा नोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयो-रपि सर्व्वं योज्यं यथोक्तं ॥ १ ॥

अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभृतीनां चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुःशब्दाभिधेयं रूपसामान्यमात्रं प्रकाश्यमात्रमभिधीयते । अतो हि सर्व्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठ-न्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्व्वैरूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति ॥ २ ॥

शब्दमात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभो भवतीति शेषः । तत्रैव युक्ति-माह । ततो हीति । तत्रैव वाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे । तदित्यादिना । तस्मात्तन्मात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभ इति वाक्यशेषः । पृथक्कण्डिकायां सिद्धमर्थमुपसंहरति । एवमिति । उपपत्तित्रयमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि तुल्यमित्या-दिशति । एवमुत्तरयोरिति ॥ १ ॥

तत्र व्याख्यानसापेक्षाणि पदानि व्याकरोति । अथेत्यादिना । नामव्याख्यानानन्तर्य्यमथशब्दार्थः । चक्षुरुक्थमिति सम्बन्धः । चक्षुरिति चक्षुःशब्दाभिधेयं चक्षुर्विषयसामान्यमभिधीयते तच्चक्षुरूपसामान्यं तदपि प्रकाश्यमात्रमिति योजना ॥ २ ॥

अथ कर्म्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्व्वाणि कर्म्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्व्वैः कर्म्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्व्वाणि कर्म्माणि

अथेदानीं सर्व्वकर्म्मविशेषाणां मननदर्शनात्मकानां चलनात्मकानां च क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव उच्यते। कथं सर्व्वेषां कर्म्मविशेषाणामात्मा शरीरं सामान्यमात्मात्मनः कर्म्मात्मेत्युच्यते। आत्मना हि शरीरेण कर्म्म करोतीत्युक्तम्। शरीरे च सर्व्वं कर्म्माभिव्यज्यते। अतस्तात्स्थ्यात्तच्छब्दं कर्म्मसामान्यमात्रं सर्व्वेषामेषामुक्थमित्यादि पूर्ववत्तदेतद्यथोक्तं नामरूपं कर्म्मत्रयं इतरेतराश्रयमितरेतराभिव्यक्तिकारणमितरेतरप्रलयं संहतं त्रिदण्डविष्टम्भवत्सदेकम्। केनात्मनैकत्वमित्युच्यते अयमा-

रूपप्रकरणानन्तर्य्यमथेत्युच्यते। क्रियाविशेषाणां क्रियामात्रेऽन्तर्भावं मन्त्रद्वारा स्फोरयति। कथमित्यादिना। आत्मशब्देनात्र शरीरनिर्वर्त्त्यकर्म्मग्रहणे पुरुषविधब्राह्मणशेषमनुकूलयति। आत्मना हीति। तत्रैवोपपत्तिमाह। शरीरे चेति। तथापि कथमात्मशब्दः शरीरनिर्वर्त्त्यं कर्म्म ब्रूयादित्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह। अत इति। संक्षेपस्यापि संक्षेपान्तरमाह। तदेतदिति। तदेतत्त्रयं त्रिदण्डविष्टम्भवत् संहतं सदेकमिति सम्बन्धः। कथं संहतत्वमत आह। इतरेतराश्रयमिति। रूपं विषयमाश्रित्य नामकर्म्मणी सिध्यतः स्वातन्त्र्येण निर्विषययोस्तयोः सिद्ध्यदर्शनात् नामकर्म्मणी चाश्रित्य रूपं सिद्ध्यति। न हि ते हित्वा किञ्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः। वाचकेन वाच्यस्य तेनेतरस्य ताभ्याञ्च क्रियायास्तया त्रयोरभेदादर्शनादन्योऽन्यमभिव्यञ्जकत्वमाह। इतरेतरेति। सति नाम्नि

बिभर्त्ति तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्मो एकः सन्ने-तत्त्रय तदेतदमृतꣳ सत्येन छन्नं प्राणो वा अमृतं

त्रयं पिण्डः कार्य्यकारणात्मसङ्घातस्तथान्नत्रये व्याख्यात एतन्मयो वा अयमात्मेत्यादिना एतावद्वीदं सर्वं व्याकृतमव्याकृतं च। यदुत नामरूपं कर्म्मेत्यात्मा उ एकोऽयं कार्य्यकरणसङ्घातः सन्नध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितमेतदेव त्रयन्नामरूपं कर्म्मेति। तदेतद्वक्ष्यमाणममृतं सत्येन छन्नमित्येतस्य वाक्यस्यार्थमाह। प्राणो वाऽमृतं करणात्मकोऽन्तरुपष्टम्भकर्म्मा आत्मभूतोऽमृतोऽविनाशी। नामरूपे सत्यं कार्य्यात्मिके शरीरावस्थे

रूपसंहारदर्शनाद्रूपे च ति नामसंहारदृष्टेः सतोश्च तयोः कर्म्मण्यसत्यस्मिंश्च सति तयोरुपसंहारोपलम्भादितरेतर प्रलयमित्याह। इतरेतरप्रलयमिति। त्रयाणामेकत्वं विरुद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति। केनेत्यादिना॥ कथं कार्य्यकरणसङ्घातात्मना त्रयाणामेकत्वं तदाह। त्रयेति॥ नामरूपकर्म्मणां कार्य्यकरणसङ्घातमात्रत्वेऽपि ततो व्यतिरिक्तं सङ्घातादन्यत्स्यादित्याशङ्क्याह। एतावदिति। नामादित्रयस्य सङ्घातमात्रत्वे कथं व्यवहारासाङ्कर्य्यमित्याशङ्क्याह। आत्मेति। सङ्घातोऽयमात्मशब्दितः स्वयमेकोऽपि सन्नध्यात्मादिभेदेन स्थितं त्रयमेव भवतीति व्यवहारसाङ्कर्य्यमित्यर्थः। एकस्मिन्नपि सङ्घाते कार्य्यकरणरूपेणावान्तरविभागमाह। तदेतदिति। आत्मभूतस्तस्योपाधित्वेन स्थित इति यावत्। अविनाशी स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षं न गच्छतीत्यर्थः। सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकं तदात्मे नामरूपे इत्याह। नामेति। करणयाथात्म्यं कथयति। क्रियात्मकस्त्विति। पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं तत्कार्य्यं सर्व्वं सच्च त्यच्चेति व्युत्पत्तेः

नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥ इति बृहदारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥

क्रियात्मकस्तु प्राणस्तयोरुपष्टम्भको वाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायधर्म्मिभ्यां मर्त्त्याभ्यां छन्नोऽप्रकाशीकृतः । एतदेव संसारसत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् । अत ऊर्द्ध्वं विद्याविषय आत्माधिगन्तव्य इति चतुर्थ आरभ्यते ॥ ३ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ बृहदारण्यकभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

सत्यं वैराजं शरीरं कार्य्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्य्यात्मककरणरूपसप्रदेशफलिङ्गस्य.सूत्राख्यस्यायतनं तस्यैवाच्छादकं तत्खल्वनात्मापि स्थूलदेहछन्नत्वाद् दुर्विज्ञातं तेनापि छन्नं प्रत्यग्वस्तु सुतरामिति तज्ज्ञानेऽवहितैर्भाव्यमिति भावः । इदानीसविद्याकार्य्यप्रपञ्चमुपसंहरति । एतदिति अविद्याविषयविवरणस्य वक्ष्यमाणोपयोगमुपसंहरति । अत इति । प्रपञ्चितं सत्यविद्याविषये यतो विरक्तस्यात्मानं विविदुषस्तज्ज्ञापनार्थं चतुर्थप्रमुखः सन्दर्भो भविष्यति । तस्मादविद्याया विषयविवरणमुपयोगीति भावः ॥३॥ षष्ठं ब्राह्मणम् । इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्येण श्रीमद्भगवदानन्दज्ञानेन कृतायां बृहदारण्यकभाष्यटीकायां षष्ठं ब्राह्मणम् । तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

ओँ तत् सत् ।

श्रीगणेशाय नमः। आत्मेत्येवोपासीत तदन्वेषणं चैं सर्वमन्विष्टं स्यात्तदेव चात्मतत्वं सर्वस्मात्प्रेयस्त्वादन्वेष्टव्यम्। आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतत्त्वमेकं विद्याविषयम्। यस्तु भेददृष्टिविषयः सोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यविद्याविषयः एकधैवानुद्रष्टव्यं मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ विद्याविद्याविषयौ सर्वोपनिषत्सु। तत्र च योऽविद्याविषयः स सर्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यात आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः। स च व्याख्यातो

तृतीयाध्याये सूत्रितविद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता सम्प्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं चतुर्थमध्यायमारभमाणो वृत्तं सङ्कीर्तयति। आत्मेति। किमित्यर्थान्तरेषु सत्स्वात्मतत्त्वमेवानुसंधातव्यं तत्राह। तदन्वेषणे चेति। तस्यैवान्वेष्टव्यत्वे परप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वं हेत्वन्तरमाह। तदेवेति। आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्वोपत्तिफलत्वाच्च तदेवान्वेष्टव्यमित्याह। आत्मानमिति। उक्तया परिपाट्या प्रसिद्धमर्थं सङ्गृह्णाति। आत्मतत्त्वमिति। उक्तमर्थान्तरमनुवदति। यस्त्विति। सोऽविद्याविषय इति सम्बन्धः। कथं भेददृष्टिविषयस्याविद्याविषयत्वं तत्राह। अन्योऽसाविति। यो भेददृष्टिपरःसन् वेदेत्यविद्या तद्दृष्टिमूलं सूचिता तेन तद्विषयो भेददृष्टिविषय इत्यर्थः। कथं यथोक्तौ विद्याविद्याविषयावसङ्कीर्णाववमन्तुं शक्येते तत्राह। एकधेति। सप्तान्नब्राह्मणे वृत्तमर्थं कथयति। तत्र चेति। विद्याविद्याविषययोरिति यावत् आदिपदं साध्यसाधनावान्तरभेदसङ्ग्रहार्थं यथोक्तो भेद एव विशेषः। तस्मिन्विनियोगो व्यवस्थापनं तेनेत्यर्थः। उपसंहारब्राह्मणान्ते वृत्तमनुभाषते। स चेति। अथ योक्तौ विद्याविद्याविषयौ कथमसङ्कीर्णौ मन्तव्याविव्याशङ्क्याह एकधेति। तत्रोत्तरग्रन्थस्य विषयपरिशेषार्थं पुरुषविधब्राह्मणशेषमारभ्योक्तं दर्शयति। तत्र चेति। तर्हि समा-

ऽविद्याविषयः। सर्व एव द्विप्रकारोऽन्तः प्राण उपष्टम्भको गृहस्येव स्तम्भादिलक्षणः प्रकाशकोऽमृतो वाह्यश्च कार्य्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्म्मकस्तृणकुशमृत्तिकासमो गृहस्येव सत्यशब्दवाच्यो मर्त्यस्तेनामृतशब्दवाच्यः प्राणश्छन्न इति चोपसंहृतः। स एव च प्राणो वाह्याधारभेदेष्वनेकधा विस्तृतः। प्राण एको देव इत्युच्यते। तस्यैव वाह्यः पिण्ड एकः साधारणो विराड्वैश्वानर आत्मा पुरुषविधः प्रजापतिः। को हिरण्यगर्भ

शत्वादविद्याविषयस्य कथमविदुषो गार्ग्यस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तदर्थमवान्तरविभागमनुवदति। स चेति। तावेव प्रकारौ दर्शयन्नादौ सूक्ष्मशरीरमुपन्यस्यति। अन्तरिति। तस्य वाह्यकरणद्वारा स्थूलेषु विषयेषु प्रकाशकत्वममृतत्वं च व्युत्पादितं द्वितीयं प्रकारमाचष्टाणः स्थूलं दर्शयति। वाह्यश्चेति। तस्य कयापि विधया सूक्ष्मदेहं सत्यप्रकाशकत्वादप्रकाशकत्वमागमापायित्वेनावहेयत्वं सूचयति। उपजनेति। यथा गृहस्य तृणादि वहिरङ्गं तथा सूक्ष्मस्य देहस्य स्थूलो देहस्तथापि तृणादिना विना गृहस्य व्यवहारायोग्यत्ववत्तस्यापि स्थूलदेहं विना न तद्योग्यत्वमिति मत्वाह। तृणेति। तस्य पूर्व्वप्रकरणान्ते नामरूपे सत्यमित्यत्र प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह। सत्येति। सर्व्वथा वाधवैधुर्य्यसत्यत्वमिति शङ्कां निरसितुं शिशिनष्टि। मर्त्य इति। तस्य कार्य्यं दर्शयति। तेनेति। वृत्तमनूद्यानातशत्रुब्राह्मणमवतारयति। स एवेति। आदित्यचन्द्रादयो वाह्याधारभेदा अनेकधात्वमतिष्ठा मूर्द्धत्यादिवक्ष्यमाणगुणवशाद्द्रष्टव्यम्। कथं तर्हि तस्यैकत्वं तत्राह। प्राण इति। प्राणस्य नानात्वनेकत्वञ्चोक्तं तत्रैकत्वं विवृणोति। तस्यैवेति। प्राणस्यैव स्वभावभूतोऽमात्मलक्षणः पिण्डः समष्टिरूपो हिरण्यगर्भादिशब्दैरुपाधिविषयैस्तत्र स्तुतिस्तत्योरु-

इत्यादिभिः पिण्डप्रधानैः शब्दैराख्यायते सूर्य्यादिप्रविभक्तकरणः ॥

एकञ्चानेकञ्च ब्रह्मैतावदेव नातः परमस्ति प्रत्येकञ्च शरीरभेदेषु परिसमाप्तं चेतनावत्कर्तृ भोक्तृ चेत्यविद्याविषयमेवात्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्तोपस्थाप्यते तद्विपरीतात्मदृग्जातशत्रुः श्रोता। एवं हि यतः पूर्व्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्प्यमाणोऽर्थः श्रोतुश्चित्तस्य वशमेति। विपर्य्यये हि तर्कशास्त्रवत्केवलार्थानुगमवाक्यैः समर्प्यमाणो दुर्ज्ञेयः स्यादत्यन्तसूक्ष्मत्वाद्वस्तुनः। तथा च काठके। श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इत्यादिवाक्यैः सुसंस्कृतदेवबुद्धिगम्यत्वं सामान्यमात्रबुद्धबुद्धि-

---

च्यते। स चाग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्य्यावित्यादि श्रुतेः सूर्य्यादिभिः प्रविभक्तैः करणैरुपेतो भवतीत्यर्थः।

यद्ब्रह्म समस्तं व्यस्तं च तदिदं हिरण्यगर्भमात्रमेव न तस्मादधिकमस्तीति हिरण्यगर्भं स्तौति। एकञ्चेति। एकत्वं विशदीकृत्य प्राणस्य नानात्वं विशदयति। प्रत्येकञ्चेति। गोत्वादिसामान्यतुल्यत्वं व्यावर्त्तयति। चेतनावदिति। केवलभोक्तृत्वपक्षं वारयति। कर्त्तृ इति। वक्ता पूर्व्वपक्षवादीति यावत्। तस्मादस्मात्ब्राह्मणो विपरीतं शुद्धं ब्रह्म तस्मिन्नात्मदृष्टो राजा श्रोता सिद्धान्तवादीत्यर्थः। किमिति वक्तृश्रोतृरूपाख्यायिका प्रणीयते तत्राह। एवं हीति। एतं शब्दार्थमेव स्फुटयति। पूर्व्वपक्षेति। अतो भवितव्यमाख्यायिकयेति शेषः। आख्यायिकानङ्गीकारे दोषमाह। विपर्य्यये हीति। यथा तर्कशास्त्रेण समर्थ्यमाणोऽर्थो ज्ञातुं न शक्यते श्रौतैर्युक्तितर्काणां निरङ्कुशत्वात्। यथा केवलमर्थोऽनुगम्यते। प्रश्नप्रतिवचनभावरहितैर्वाक्यैस्तैः समर्थ्यमाणोऽपि दुर्विज्ञेयोऽर्थः स्यात्। यद्याख्यायिका नाश्रीयते। तेन सा शुश्रू-

गम्यत्वं च सम्प्रपञ्चं दर्शितम्। आचार्य्यवान् पुरुषो वेद। आचार्य्याद्धैव विद्येति च छान्दोग्ये। उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति च गीतासु। इहापि च शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादेनातिगह्वरत्वं महता संरम्भेण ब्रह्मणो वक्ष्यति। तस्माच्छ्लिष्ट एवाख्यायिकारूपेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमापाद्य एवं वस्तु समर्पणार्थमस्यारम्भः आचारविध्युपदेशार्थश्च। एवमाचारवतोर्वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुगतोऽर्थोऽवगम्यते। केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्था चाख्यायिका। नैषा तर्केण मतिरपनेया। न तर्कशास्त्रदग्धायेति श्रुतिस्मृतिभ्यां श्रद्धा च ब्रह्मविज्ञाने परमं साधनमित्याख्यायिकार्थः।

प्रतिपत्त्यर्थमनुसर्त्तव्येत्यर्थः। कुतो दुर्विज्ञेयत्वन्तत्राह। अत्यन्तेति। यथोक्तस्य वस्तुनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुतिस्मृतिसंवादं दर्शयति। तथा चेति। सुसंस्कृतापरिशुद्धा देवबुद्धिः सात्त्विकी बुद्धिः। सामान्यमात्रबुद्धिस्तामसी राजसी च बुद्धिः। अति गह्वरत्वमत्यन्तगम्भीरत्वं संरम्भस्तात्पर्य्यं। ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वे फलितमाह। तस्मादिति। आख्यायिकायाः सुखप्रतिपत्त्यर्थत्वमुक्त्वाऽर्थान्तरमाह। आचारेति.। उत्तमादधमेन प्रणिपातोपसदनादि द्वारा विद्या ग्राह्या। अधमात्तूत्तमेन तद्व्यतिरेकेण श्रद्धादिमात्रेण सा लभ्यत इत्याचारप्रकारज्ञापनार्थश्चायमारम्भ इत्यर्थः। आख्यायिकाया यथोक्तेऽर्थे नियत्वं कथयति। एवमिति। वक्तृश्रोत्रोर्मध्ये यथोक्ताचारवता श्रोत्रा विद्या लब्धव्या। वक्त्रा च तादृशेन सोपदेष्टव्येत्येषोऽर्थोऽस्यामाख्यायिकायामनुगतो गम्यते। तस्मादाचारविशेषन्दर्शयितुमेषाऽऽख्यायिका युक्तेत्यर्थः। आगमानुसारिगुरुसम्प्रदायादेव तत्त्वधीर्लभ्यते। यस्तु केवलस्तर्कस्तद्वशान्नैषा बुद्धिः सिद्ध्यति। तथा च केवलतर्कप्रयुक्ता तत्त्वबुद्धिरिति सम्भावना निषेधार्थाऽऽख्यायिकेति पक्षान्तरमाह। केवलेति। केवलेन तर्केण तत्त्वबुद्धिर्न सिद्ध्यतीत्यत्र श्रुतिस्मृती दर्शयति। नैषेति। मतिर्द्व्यादिति शेषः। प्रकारान्तरेणाख्यायिकामवताय्र्य तत्रा

॥ ॐ ॥ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स

तथा हि गार्ग्याजातशत्रोरतीव श्रद्धालुता दृश्यते आख्यायिकायाम्। श्रद्धावान् लभते ज्ञानमिति च स्मृतिः॥

तत्र पूर्वपक्षवाद्यविद्याविषयब्रह्मविद् दृप्तबालाकिर्दृप्तो गर्वितोऽसम्यग्ब्रह्मवित्त्वादेव बलाकाया अपत्यं बालाकिर्दृप्तश्चासौ बालाकिश्च दृप्तबालाकिर्हशब्द ऐतिह्यार्थ आख्यायिकायामनूचानोऽनुवचनसमर्थो वक्ता वाग्मी गार्ग्यगोत्रत आस बभूव। कचित्कालविशेषे स ह उवाचाजातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्य ब्रह्म ते ब्रवाणीति ते तुभ्यं ब्रह्म ब्रवाणि कथयानि। स एवमुक्तोऽजातशत्रुरुवाच सहस्रं गवां दद्मः। एतस्यां वाचि यो मां प्रत्यवोचो ब्रह्म ते ब्रवाणीति तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमित्यभिप्रायः। साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं कस्मान्नापेक्षते सहस्रदाने ब्रह्म ते ब्रवाणीति। इयमेव तु वाक् निमित्तमपेक्षत इत्युच्यते। यतः श्रुतिरेव राज्ञोऽभिप्राय-

---

ख्यायिकानुगुणान्दर्शयति। तथा हीति। श्रद्धा ब्रह्मज्ञाने परमसाधनमित्यत्र भगवतोऽपि सम्मतिमाह। श्रद्धावानिति।

आख्यायिकार्थे बहुधा स्थिते तदक्षराणि व्याचष्टे। तत्रेत्यादिना। पूर्वपक्षवादित्वे हेतुमाह। अविद्याविषयेति। गर्वितत्वे हेतुमाह। असम्यगिति। इयमेव तु वाक् निमित्तमित्यत्रापि कस्मादित्यनुषज्यते। अतो ब्रह्म ते ब्रवाणीति वागेव सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः। श्रुति

होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मामै-

माह। जनको दाता जनकः श्रोतेति वै तस्मिन्वाक्यद्वयं पदद्वयमभ्यस्यतं जनको जनक इति। वैशब्दः प्रसिद्धाव-द्योतनार्थः। जनको दित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति। ब्रह्मशुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना धावन्तीत्यभिगच्छन्ति। तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि सम्भावितवानसीति ॥ १ ॥

एवं राजानं शुश्रूषुमभिमुखीभूतं स ह उवाच गार्ग्यः। य एवासावादित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी चक्षुर्द्वारेणेह हृदि प्रविष्टोऽहं भोक्ता कर्त्ता चेत्यवस्थितः। एतमेवाहं ब्रह्म पश्याम्यस्मिन्कार्यकरणसङ्घात उपासे। तस्मात्तमहं

व्याचष्टे। जनक इति। प्रसिद्धं जनकस्य दातृत्वादि तद्द्योतको वै निपात इति यावत्। वाक्यार्थमाह। जनको दित्सुरित्यादिना। सम्भावितवानसीति प्रागुक्तं वाङ्मात्रं सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः। तस्मान्मत्प्रसिद्धिरीतिं क्रमणादिति यावत्। तत्सर्वं दातृत्वादिकमित्यर्थः। इति शब्दोऽभिप्रायसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

हृदि प्रविष्टो भोक्ताहमित्यादि प्रत्यक्षं प्रमाणयति। अहमिति। दृष्टिफलं नैरन्तर्याभ्यासं दर्शयति। उपास इति। तावता मम किमायातं तदाह। तस्मादिति। मामेति प्रतीकमादायाभ्यासस्यार्थमाह। मामेति। विनिवारयन्प्रत्युवाचेति सम्बन्धः। एकस्य माङो निवारकत्वमपरस्य संवादेन सङ्गतिरिति विभागे सम्भवति कुतो द्विवचनमित्याशङ्क्याह। मामे-

तस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्व्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्व्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीम्युपास्स्वेति। स एवमुक्तः प्रत्युवाचाजातशत्रुर्मामा मामेति हस्तेन विनिवारयन्नेतस्मिन् ब्रह्मणि विज्ञेये मा संवदिष्ठा मामित्याबाधनार्थं द्विर्वचनम्। एवं समाने विज्ञानविषय एव आवयोरज्ञानज्ञानवत इव दर्शयता बाधिताः स्यामोऽतो मा संवदिष्ठा मा संवादं कार्षीरस्मिन्ब्रह्मणि। अन्यच्चेज्जानासि तद्ब्रह्म वक्तुमर्हसि। न तु यन्मया ज्ञायत एवाथ चेन्मन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु तद्विशेषेणोपासनफलानीति तन्न मन्तव्यं यतः सर्वमेतदहं जाने। यद्ब्रवीषि कथमतिष्ठा अतीत्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीति। अतिष्ठाः सर्वेषां च भूतानां मूर्द्धा शिरो राजेति। वै राजादीप्तिगुणोपेतत्वादेतैर्विशेषणैर्विशिष्टमेतद्ब्रह्मास्मिन्कार्य्यकरणसंघाते कर्त्तृ भोक्तृ चेत्यहमेतमुपास इति फलमप्येव विशिष्टोपासकस्य। स य एत-

---

त्याबाधनार्थमिति। तदेव स्फुटयति। एवमिति। त्वदुक्तेन प्रकारेण यो विज्ञानविषयोऽर्थस्तस्मिन्नावयोर्विज्ञानसाम्यादेव समानेऽपि विज्ञानवत्त्वे सत्यस्मान् विज्ञानवत इव स्वीकृत्य तमेवार्थमस्मान् प्रत्युपदेशेन ज्ञापयता भवता वयं बाधिताः स्याम इति योजना। तथापि गार्ग्यस्य कथमीषद्ग्राधनं तत्राह। अत इति। अतिष्ठाः सर्व्वेषामित्यादि वाक्यं यद्ध्रा-

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति

मेवमुपास्ते ऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति यथा गुणोपासनमेव हि च फलन्त यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ॥ २ ॥

संवादेनादित्यब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चन्द्रमसि ब्रह्मान्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्त्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् । बृहन्महत्पाण्डरं शुक्लं वासो यस्य सोऽयं पाण्डरवासा अप्शरी-

द्वारा अवतार्य व्याकरोति । अथेत्यादिना । एतत्पुरुषमिति शेषः । इतिशब्दो गुणोपास्तिसमाप्त्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या त्रिभिर्गुणैर्विशिष्टे ब्रह्म तदुपासकस्य फलमपि जानामीत्युक्त्वा फलवाक्यमुपादत्ते । स य इति । किमिति यथोक्तं फलमुच्यते तत्राह । यथेति ॥ २ ॥

मनसि चेति चकाराद्बुद्धौ चेत्यर्थः । एकः पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपासे त्वञ्चेत्यनुपास्वेत्युक्ते मा मैत्यादिना प्रत्युवाचेत्याह । इति पूर्ववदिति । भानुमण्डलतो द्विगुणश्चन्द्रमण्डलमिति प्रसिद्धिमाश्रित्याह । महानिति । कथं पाण्डरं वासश्चन्द्राभिमानिनः प्राणस्य सम्भवतीत्याशङ्क्याह । अप्शरीरत्वादिति । पुरुषो हि शरीरेण वाससेव वेष्टितो भवति पाण्डरत्वञ्चापां प्रसिद्धं आपो वासः प्राणस्येति च श्रुतिरतो युक्तं प्राणस्य पाण्डरवासस्त्वमित्यर्थः । न केवलं सोमशब्देन चन्द्रमा स्मर्यते । किन्तु लतापि समानधर्म्मत्वादित्याह । यश्चेति । चन्द्रमसं लतात्मकं बुद्धिनिष्ठञ्च पुरुषमेकीकृत्याहंग्रहेणोपास्तिरित्यर्थः । सम्प्रत्युपास्तिफलमाह । य-

वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्
र्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमु-
पास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति
तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

त्वात्प्राणस्य। यस्मादन्नभूतोऽभिषूयते लतात्मको यज्ञे तमे-
वोक्तस्यैतमेवाहं ब्रह्मोपासे यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्या-
हरहः सोमोऽभिषुतो यज्ञे प्रसुतश्च विकारेष्वन्नञ्चास्य न
क्षीयतेऽन्नात्मकोपासकस्य ॥ ३ ॥

तथा विद्युति त्वचि हृदये चैका देवता तेजस्वीति
विशेषणं तस्यास्तत्फलं तेजस्वीह भवति तेजस्विनी ह्यस्य
प्रजा भवति। विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणादात्मनि प्रजा-
याञ्च फलबाहुल्यम् ॥ ४ ॥

ओक्तेति सुतशब्देन प्रकृतिरुक्ता। विकारशब्देन विकृतयो गृह्यन्ते। यथो-
क्तोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलया लभ्यमित्यर्थः। अन्नात्मब्र-
ह्मोपासनानुसारित्वादुपपन्नत्वमभिप्रेत्योपासकं विशिनष्टि। अन्नात्मेति
॥ ३ ॥

संवाददोषेण चन्द्रे ब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मान्तरमाह। तथेति।
कथमेकमुपासनमेकफलमित्याशङ्क्याह। विद्युतामिति। अप्रवर्त्तित्वमप्रव-
र्त्तकत्वमक्रियावत्त्वं वा। कथमेकस्मिन्नायावपराजिता सेनेति गुणः सम्भ-

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्त्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्य्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

तथाऽऽकाशे हृद्याकाशे चैका पूर्णमप्रवर्त्ति चेति विशेषणद्वयं पूर्णत्वविशेषणफलमिदं पूर्य्यते ह प्रजया पशुभिरप्रवर्त्तिविशेषणफलं नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तत इति प्रजा सन्तानाविच्छित्तिः । ५ ॥

तथा वायौ प्राणे हृदि चैका विशेषणमिन्द्रः परमेश्वरो वैकुण्ठोऽप्रसह्यो नरैर्जितपूर्व्वा पराजिता सेना मरुतां गणत्वप्रसिद्धेरुपासनफलमपि । जिष्णुर्ह जयनशीलोऽपराजिष्णुर्न च परैर्जितस्वभावो भवति । अन्यतस्त्यजायी अन्यतस्त्यानां सपत्नानां जयनशीलो भवति ॥ ६ ॥

वति तत्राह । मरुतामिति । विशेषणत्रयस्य फलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति । जिष्णुरित्यादिना । अन्यतस्त्यानामन्यतो मात्रतो जातानां । तद्विशि-

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

अग्नौ वा चिद्दृदि चैवा विशेषणं विषासहिर्मर्षयिता प्रशेषां अग्निबाहुल्यात्फलबाहुल्यं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

अप्सु रेतसि हृदि चैका विशेषणं प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेव । एनमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीतमन्यच्चास्मात्तथाविध एवोपजायते ॥ ८ ॥

ष्यते चिष्यते तत्सर्वं मर्षणेन सहते तेनाग्निर्विषासहिः । यथा पूर्वं विद्युतां बाहुल्यादात्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यमुक्तं तथा चात्राप्यग्नीनां बहुलत्वादुपासकस्यात्मनि प्रजाया च दं प्राग्नित्वं सिध्यतीत्याह । अग्नीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्रतिरूपत्वं प्रतिकूलत्वमित्येतद्व्यावर्त्तयति । अनुरूप इति । अन्यच्च फलमिति सम्बन्धः । अस्मादुपासितुरित्यर्थः । तथाविधश्रुतिस्मृत्यनुकूल

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वाꣳस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरितिवा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥

आदर्शे प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गादौ ह्यादर्शे च स्वत्वशुद्धिस्वाभाव्ये चैका विशेषणं रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः फलञ्च तदेव रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥ ९ ॥

यं 'तं गच्छन्तं' य एवायं शब्दः पृष्ठतोऽनूदेत्यध्यात्मञ्च जीवनहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्याहासुः प्राणो जीवनहेतुरिति । गुणस्तस्य फलं सर्व्वमायुरस्मिन् लोके एतीति । यथोपात्तं कर्म्मणायुः कर्म्मफलपरिच्छिन्नकालात्पुरा पूर्व्वं रोगादिभिः पीड्यमानमप्येनं प्राणो न जहाति ॥ १० ॥

इति यावत् । ह्यादर्शे चेत्येतदेव स्पष्टयति । स्वत्वेति । सर्व्वत्रैकेति विशेषणस्य देवतेति विशेष्यतया सम्बध्यते । तदेव रोचिष्णुत्वमित्यर्थः । आदर्शेतमेवाहमित्यादीति शेषः । तस्य गुणवदुपासनस्येत्यर्थः । सर्व्वमायुरित्येतद्व्याचष्टे । यथोपात्तमिति ।८।९।१०।

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एत-मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अह-मेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीय-वान् ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं च्छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमु-पास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्व्वꣳ हैवास्मिं-ल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युराग-च्छति ॥ १२ ॥

दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैकाश्विनौ देवाववियुक्तस्वभावौ, गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वमनपगत्वमवियुक्तता चान्योऽन्यं दिशा-मश्विनोश्चैवंधर्म्मित्वात्तदेव च फलमुपासकस्य गणाविच्छेदो द्वितीयवत्त्वञ्च ॥ ११ ॥

छायायां बाह्ये तमस्यध्यात्मं चावरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका देवता विशेषणं मृत्युः फलं सर्व्वं पूर्व्ववन्मृत्योरनागमे रोगादिपीडाभावो विशेषः ॥ १२ ॥

का पुनरसावेका देवता तत्राह । अश्विनाविति । तस्य देवस्येति यावत् । यथोक्तं गुणद्वयमुपपादयति । दिशामिति । द्वितीयवत्त्वं साधु-भृत्यपरिवृतत्वं । यद्ब्रह्मोपासकस्यैव तन्नो ब्रह्मोपासकस्यापि फलमित्या-

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेत-मुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वीह भवत्यात्मन्विनीहास्य प्रजा भवति स ह तूष्णी-मास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इत्येतावद्धीति

आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैकात्मन्वीह भवत्यात्मवान् भवति आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति बुद्धि-बहुलत्वात्प्रजायां सम्पादनमिति विशेषः। स्वयं परिज्ञात-त्वेनैवंक्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यो ऽक्षीणब्रह्मविज्ञा-नोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाङ्मुखो आस ॥ १३ ॥

तं तथाभूतमालक्ष्य गार्ग्यं स होवाचाजातशत्रुरेता-वन्नू इति। किमेतावद्ब्रह्म निर्ज्ञातमाहोस्विदधिकमप्यस्ती-तर आह एतावद्धीति। नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं

ह। फलमिति। फलभेदे च कथमुपासनभेदः स्यादित्याशङ्क्याह। व्यत्यो-रिति। व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्मोपदिशति। प्रजापता-विति। आत्मवत्त्वं वश्यात्मकत्वं फलस्यात्मगामित्वान्न प्रजायां तदभिधान-मुचितमित्याशङ्क्याह। बुद्धीति। ११। १२। १३।

विचारार्थी स्तुतिरिति कथयति। किमेतावदिति। वाक्यार्थं चोद्य-समाधिभ्यां स्फुटयति। किमित्यादिना। आदित्यादेरविदितत्वनिषेधं प्रति-

नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उपत्वायानीति ॥ १४ ॥

भवतीत्याहाजातशत्रुः किमर्थं गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणीति किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते न फलवद्विज्ञानश्रवणान्न चार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगन्तुं शक्यमपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं लक्ष्यन्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानामित्यादीनि तदनुरूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयन्ते । विभक्तान्यर्थवादत्वे एतदसमञ्जसम् । कथं तर्हि नैतावता विदितं भवतीति । नैष दोषोऽधिकृतापेक्षत्वात् । ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवेऽजातशत्रवे अमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यः प्रवृत्तः स युक्त एव मुख्यब्रह्मविदाऽजातशत्रुणाऽमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुं यन्मुख्यं ब्रह्म वक्तुं प्रवृत्तस्त्वं तन्न जानीष इति । यद्यमुख्यब्रह्मविज्ञानमपि प्रत्याख्यायेत तदेतावतेति न ब्रूयान्न किञ्चिज्ज्ञातं त्वयेत्येवं ब्रूयात्तस्माद्भवन्त्येतान्यविद्याविषये ब्रह्मण्येता-

---

ज्ञाने हेतुमाह । न फलवदिति । नैतानि वाक्यानि फलवद्विज्ञानपराणि । अर्थवादत्वादित्याशङ्क्याह । न चेति । फलवत्त्वाच्चापूर्वविधिपराण्येतानि वाक्यानीत्याह । तदनुरूपाणीति । अर्थवादत्वेऽपि तेषामपूर्वार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । अर्थवादत्व इति । वाक्यानां फलवद्विज्ञानपरत्वमुपेत्य निषेधवाक्यस्य गतिं पृच्छति । कथं तर्हीति । तस्यानर्थक्यं परिहरति । नैष दोष इति । अधिकृतापेक्षत्वाद्वेदनप्रतिषेधस्येत्युक्तं स्फुटयति । ब्रह्मेति । नैतावतेत्यविशेषेणामुख्यब्रह्मज्ञानमपि निषिध्यत इति चेन्नेत्याह । यदीति । किञ्च निष्कामेन चेदेतान्युपासनान्यनुष्ठी-

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृहन्पा-

वद्विज्ञानद्वारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुं नैतावता विदितं भवतीति। अविद्याविषये विज्ञेयत्वं नामरूपकर्म्मात्मकत्वञ्चैषां तृतीयेऽध्याये प्रदर्शितम्। तस्मान्नैतावता विदितं भवतीति ब्रुवता अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दर्शितं भवति। तच्चानुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेवाहोपत्वायानीत्युपगच्छानीति त्वाम्। यथाऽन्यः शिष्यो गुरुम्॥ १४॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोम विपरीतञ्च तत्किं तद्यद्ब्राह्मण उत्तमवर्ण आचार्य्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रियमनाचार्य्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्येतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धम्। तस्मात्तिष्ठ त्वमा-

यत्ते तदेतेषां ब्रह्मज्ञानार्थत्वान्मुख्यब्रह्मज्ञाननिषेधमन्तरेण निषेधोपपत्तिरित्याह। एतावद्विज्ञानेति। आदित्यादिकमेव मुख्यं ब्रह्मेति निषेधानर्थक्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याह। अविद्येति। आदित्यादेर्मुख्यब्रह्मत्वाभावान्निषेधस्योपपन्नत्वात्तत्सामर्थ्यसिद्धमर्थमुपन्यस्यति। तस्मादिति। उपगमनवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। तच्चेति॥ १४॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते। अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः। नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेदित्यादीन्या-

पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणि-
ना पेषं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

चार्य एव सन्। विज्ञापयिष्याम्येव त्वामहम्। यस्मिन्विदिते ब्रह्म विदितं भवति। यत्तन्मुख्यं ब्रह्म वेद्यं तं गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विश्रम्भजननाय पाणौ हस्त आदाय गृहीत्वोत्तस्थावुत्थितवान्। तौ ह गार्ग्याजातशत्रू पुरुषं सुप्तं राजगृहप्रदेशे क्वचिदाजग्मतुरागतौ। तं च पुरुषं सुप्तं प्राप्यैतैर्नामभिर्बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्नित्येतैरामन्त्रयाञ्चक्रे। एवमामन्त्र्यमाणोऽपि स सुप्तो नोत्तस्थौ। ... पुरुषं पाणिना पेषं आपिष्यापिष्य बोधयाञ्च-... प्रतिबोधितवान्। तेन स होत्तस्थौ। तस्माद्यो गार्ग्येणाभिप्रेतो नासावस्मिञ्छरीरे कर्त्ता भोक्ता ब्रह्मेति ॥ १५ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते सुप्तपुरुषगमनतत्सम्बोधनानुत्थानैर्गार्ग्याऽभिमतस्य ब्रह्मणोऽब्रह्मत्वं ज्ञापितमिति। जागरितकाले यो गार्ग्याभिप्रेतः पुरुषः कर्त्ता भोक्ता ब्रह्म स सन्निहितः करणेषु यथा तथा अजातशत्रुभिप्रेतोऽपि

चारविधिशास्त्राणि। आदित्यादिब्रह्मभ्यो विशेषमाह। यस्मिन्निति। प्राणस्य व्याप्रियमाणस्यैव सम्बोधनार्थं प्रयुक्तानामाश्रवणादापेषणाच्चोत्थानात्तस्याभोक्तृत्वं सिध्यतीति फलितमाह। तस्मादिति ॥ १५ ॥

तौ ह सुप्तमित्यादि सुप्तपुरुषगत्युक्तिनाक्षिपति। कथमिति। गार्ग्यकाश्याभिमतयोरुभयोरपि जागरिते करणेषु सन्निधानाविशेषात्तत्रैव किमिति विवेको न दर्शित इत्यर्थः। जागरितेषु करणेषु द्वयोः सन्निधानेऽपि वाह्य-

तत्स्वामी भृत्येष्विव राजसन्निहित एव । किन्तु भृत्यस्वामिनोर्गार्ग्यजातशत्रुभिप्रेतयोर्यद्विवेकावधारणकारणं तत्सङ्कीर्णत्वादनवधारितविशेषं यद्द्रष्टृत्वमेव भोक्तुर्न द्रष्टृत्वं यच्चाभोक्तुर्दृश्यत्वमेव । न तु द्रष्टृत्वं तच्चोभयमिह सङ्कीर्णत्वाद्विविच्य दर्शयितुमशक्यमिति सुषुप्तपुरुषगमनम् । ननु सुप्तेऽपि पुरुषे विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रितो भोक्तैव प्रतिपत्स्यते नाभोक्तेति नैव निर्णयः स्यादिति । न निर्द्धारितविशेषत्वाद्गार्ग्याभिप्रेतस्य । यो हि सत्येन छन्नः प्राणात्माऽमृतो वागादिष्वनस्तमितो निम्लोचत्सु यस्यापः शरीरं पाण्डरवासा अग्नाऽसपत्नवान् यश्च बृहन् यश्च सोमो राजा षोडशकलः स स्वव्यापारारूढोयथा निर्ज्ञात एवाऽनस्तमितस्वभाव आस्ते । न चाऽन्यस्य कस्यचिद्व्यापारस्तस्मिन् काले गार्ग्येणाभिप्रेयते तद्विरोधिनः । तस्मात्स्वनामभिरामन्त्रितेन प्रतिबोद्धव्यं न च प्रत्यबुद्ध्यत ।

त्यादिदुष्करं विवेचनमिति परिहरति । जागरितेति । अन्नशब्दादूर्द्ध्वं सशब्दमध्याहृत्य योजना । तर्हि स्वामिभृत्यन्यायेन तयोर्विवेकोऽपि सुकरः स्यादित्याशङ्क्याह । किन्त्विति । तद्विवेकावधारणकारणं तदाह । यद्द्रष्टृत्वमिति । कथं तदनवधारितविशेषमिति तदाह । तच्चेति । द्रष्टेति जागरितेक्ति । यद्यपि जागरितं हित्वा सुप्ते पुरुषे विवेकार्थं तयोरुपगतिस्तत्र यो भोक्तैव स बोधितः स्वनामभिस्तच्छब्दं श्रोष्यति नाचेतनस्तथापि नेष्टविवेकसिद्धिर्गार्ग्यकाश्याभीष्टात्मनोऽस्थितसंशयादिति शङ्कते । नन्विति । संशयं निराकरोति । नेत्यादिना । विशेषावधारणमेव विशदयति । यो हीत्यादिना । स्वव्यापारस्तु मूलशब्दादिः । यथा निर्ज्ञातो यथोक्तैर्विशेषणैरुपलब्धं रूपमनतिक्रम्य वर्त्तमानः प्राणस्योक्तविशेष

तस्मात् पारिशेष्याज्जार्ग्याभिप्रेतस्याभोक्तृत्वम्। ब्रह्मणो भोक्तृस्वभावश्चेद्गृह्णीतैव स्वं विषयं प्राप्तम्। न हि दग्धृस्वभावः प्रकाशयितृस्वभावः सन् वह्निस्तृणोलपादि दाह्यं स्वविषयं प्राप्तं न दहति प्रकाश्यञ्च न प्रकाशयति। न चेत् दहति प्रकाशयति च प्राप्तं स्वं विषयं नासौ वह्निर्दग्धा प्रकाशयिता चेति निश्चीयते। तथाऽसौ प्राप्तशब्दादिविषयोपलब्धस्वभावश्चेज्जार्ग्याभिप्रेतः प्राणो बृहन्पाण्डरवासा इत्येवमादिशब्दं स्वं विषयमुपलभेत। यथा प्राप्तं तृणोलपादि वह्निर्दहेत् प्रकाशयेच्चाव्यभिचारेण तद्वत्। तस्मात्प्राप्तानां शब्दादीनामप्रतिबोधादभोक्तृस्वभाव इति निश्चीयते। न हि यस्य यः स्वभावो निश्चितः स तं व्यभिचरति कदाचिदपि। अतः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वं सम्बोधनार्थनामविशेषेण सम्बन्धग्रहणादप्रतिबोध इति चेत्। स्यादेतत्। यथा बहुष्वासीनेषु स्वनाम-

---

भवतः स्वापेऽप्यस्थानेऽपि तस्य तदा भोगाभावस्तत्र भोक्त्रन्तराभ्युपगमादित्याशङ्क्याह। न चेति। तस्यैव भोक्तृत्वे फलितमाह। तस्मादिति।

अस्तु तस्य प्राणशब्दश्रवणं तत्राह। न चेति। परिशेषसिद्धमर्थमाह। तस्मादिति। प्राणस्याभोक्तृत्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति। भोक्तृस्वभावश्चेदिति। न च भुङ्क्ते तस्मादभोक्तेति शेषः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति। न हीत्यादिना। उक्तं वा लक्षण। विपक्षे दोषमाह। न चेदिति। उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह। यथेत्यादिना। प्राणस्याभोक्तृत्वमुक्तमुपसंहरति। तस्मादिति। यद्यपि प्राणः स्वापे शब्दादीन् न प्रतिबुध्यते तथापि भोक्तृस्वभावो भविष्यति नेत्याह। न हीति। सम्बोधनशब्दाश्रवणमतः

विशेषेण सम्बन्धाग्रहणान्नामयं सम्बोधयतीति शृण्वन्नपि सम्बोध्यमानो विशेषतो न प्रतिपद्येत । तथेमानि बृहन्नित्येवमादीनि मम नामानीत्यग्रहीत् । सम्बन्धत्वात्प्राणो न गृह्णाति । सम्बोधनार्थं शब्दं न त्वविज्ञातत्वादेवेति चेत् । न । देवताभ्युपगमेऽग्रहणानुपपत्तेः । यस्य हि चन्द्राद्यभिमानिनी देवता ऽध्यात्मं प्राणो भोक्ता ऽभ्युपगम्यते । तस्य तया संव्यवहाराय विशेषनाम्ना सम्बोधोऽवश्यं गृहीतव्यो ऽन्यथाऽऽह्वानादिविषये संव्यवहारो ऽनुपपन्नः स्यात् । व्यतिरिक्तपक्षेऽप्यप्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेत् । यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता तस्यापि बृहन्नित्यादिनामभिः सम्बोधने बृहत्त्वादिनाम्नां तदा तद्विषयत्वात् प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दैः सम्बोधितः प्रतिपद्यमानो दृश्यते । तस्मात् अकारणम-

---

शब्दार्थः । तस्य स्वनामाग्रहणं सम्बन्धाग्रहणकृतं नानात्मत्वकृतमिति शङ्कते । सम्बोधनार्थेति । शङ्कामेव विशदयति । स्यादेतदित्यादिना । देवतायाः सम्बन्धाग्रहणमयुक्तं सर्वज्ञत्वादित्युत्तरमाह । न देवतेति । तदेव प्रपञ्चयति । यस्य हीत्यादिना । तयेति सहणकर्तृनिर्देशः । अवश्यमिति सूचितामनुपपत्तिमाह । अन्यथेति । आदिपदेन यागस्तुतिनमस्कारादिर्गृह्यते । संव्यवहारोऽभिज्ञाभोगप्रसादादिः । सम्बोधननामाग्रहणकृतानात्मदोषस्त्वदिष्टात्मनोऽपि तुल्य इति शङ्कते । व्यतिरिक्तेति । सङ्गृहीतं चोद्यं विवृणोति । यस्य चेति । तदा सुषुप्तिदशायां प्रतिपत्तिर्युक्तेति सम्बन्धः । तद्विषयत्वादित्यतिरिक्तात्मविषयत्वादिति यावत् । अस्येवातिरिक्तस्यात्मनः सम्बोधनमकारणमिति चेन्नेत्याह । न कदाचि-

भोक्तृत्वे सम्बोधनाप्रतिपत्तिरिति चेत् । न । तद्वतस्तावत्स्यात्राभिमानानुपपत्तेः । तस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता स प्राणादिकरणवान् प्राणो यस्य न प्राणदेवतामात्रेऽभिमानो यथा हस्ते । तस्मात् प्राणनामसम्बोधने कृत्स्नाभिमानिनो युक्तैवाप्रतिपत्तिः ॥ ननु प्राणस्यासाधारणनामसंयोगे देवतात्मत्वानभिमानाच्चात्मनः स्वनामप्रयोगेऽप्यप्रतिपत्तिदर्शनादयुक्तमिति चेत् । सुषुप्तस्य यल्लौकिकं देवदत्तादि नाम तेनापि सम्बोध्यमानः कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्तस्तथा भोक्तापि सन् प्राणो न प्रतिपद्यत इति चेत् । न । आत्मप्राणयोः सुप्तासुप्तत्वविशेषोपपत्तेः । सुप्तत्वात्प्राणग्रस्ततयोपरतकरण आत्मा स्वं नाम प्रयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते ।

इति । त्वदिष्टात्मनः सम्बोधनशब्दाप्रतिपत्तावपि भोक्तृत्वाङ्गीकारस्तच्छब्दार्थः । अतोभोक्तृत्वेऽपि प्राणस्येति शेषः । यथा हस्तः पादोऽङ्गुलिरित्यादि नामोक्तौ मैत्रो नोत्तिष्ठति । सर्व्वदेहाभिमानित्वेन तन्मात्रानभिमानित्वादेव काश्येष्टात्मनः सर्व्वकार्य्यकरणाभिमानित्वादङ्गुलिस्थानीयप्राणमात्रे तदभावात्तन्नामाग्रहणं न त्वचेतनत्वादिति परिहरति । न तद्वत इति तदेव स्फुटयति । यस्येति । प्राणमात्रे प्राणादिकरणवतोऽभिमानाभावे फलितमाह । तस्मादिति ।

चन्द्रस्यापि प्राणैकदेशत्वात्तन्नामभिः सम्बोधने कृत्स्नाभिमानी सन्नुत्तिष्ठति । अत्राप्यङ्गुल्यादिदृष्टान्तोपपत्तेरित्याशङ्क्याह न त्विति । गोत्ववत्तस्य सर्व्ववस्तुषु समाप्तेरहमिति सर्वत्राभिमानसिद्धेर्बोधाबोधौ तुल्याविल्याशङ्क्याह । देवतेति । विशिष्टस्यात्मनो देवतायामात्मत्वाभिमानाभावादितरस्य च कूटस्थस्याभिमानत्वेन तद्योगाच्च तुल्यतेत्यर्थः । प्रकारान्तरेण तस्याभोक्तृत्वं वादयन्नाह । स्वनामेति । अयुक्तं प्राणेतरस्य

न तु तदसुप्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्वे उपरतकरणत्वं सम्बोधनाग्रहणं वा युक्तम्। अप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनमयुक्तमिति चेत्। सन्ति हि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि प्राणादिनामानि। तान्यपोह्याप्रसिद्धैर्बृहत्त्वादिनामभिः सम्बोधनमयुक्तं लौकिकन्यायापोहात्। तस्माद्भोक्तुरिव सतः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेन्न। देवताप्रत्याख्यानार्थत्वात्। केवलसम्बोधनमात्राप्रतिपत्त्यैवासुप्तस्याध्यात्मिकस्य प्राणस्याभोक्तृत्वे सिद्धे यच्चन्द्रदेवताविषयैर्नामभिः सम्बोधनं तच्चन्द्रदेवता प्राणोऽस्मिञ्छरीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिनिराकरणार्थम्। न हि तल्लौकिकनाम्ना सम्बोधने शक्यं कर्तुम्। प्राण-

---

भोक्तृत्वमिति शेषः। तदेव विवृणोति। सुषुप्तस्येति। विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह। नात्मेति। कार्य्याभीष्टात्मनः सुप्तत्वयुक्तं फलमाह। सुषुप्तत्वादिति। प्राणस्यापि संहृतकरणत्वात्स्वनामाग्रहणमित्याशङ्क्य तस्यासुप्तत्वकृतं कार्य्यं कथयति। न त्विति। न हि करणस्वामिनि व्याप्रियमाणे करणोपरमः सम्भवति। तस्य चानुपरतकरणस्य स्वनामाग्रहणमयुक्तमित्यर्थः। प्राणनामत्वेनाप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनात्तदनुत्थानं नानात्मत्वादिति शङ्कते। अप्रसिद्धेति। तदेव स्फुटयति। सन्ति हीति। प्रसिद्धमनूद्याप्रसिद्धं विधेयमिति लौकिको न्यायः। अप्रसिद्धसञ्ज्ञाभिः सम्बोधनस्यायुक्तत्वे फलितमाह। तस्मादिति। चन्द्रदेवताऽस्मिन्देहे कर्त्री भोक्त्री चात्मेति गार्ग्याभिप्रायनिषेधदैवतानामग्रहस्य तात्पर्य्यात्तदग्रहोऽर्थवानिति परिहरति। न देवतेति। तदेव प्रपञ्चयति। केवलेति। प्राणादीनामपि सम्बोधनेऽपि तन्निराकरणं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह। न हीति। लौकिकनाम्नो देवताविषयत्वाभावादित्यर्थः। प्राणस्याभोक्तृत्वेऽपीन्द्रियाणां भोक्तृत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह। प्राणेति। प्राणकरणत्वं चन्द्रदेवतानाम भोक्तृ-

प्रत्याख्यानेन प्राणव्यस्तत्वाकरणान्तराणां प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिः। देवतान्तराभावाच्च। नन्वतिष्ठा इत्याद्यात्मन्वीत्यन्तेन गुणवद्देवताभेदस्य दर्शितत्वादयुक्तमिति चेन्न। तस्य प्राण एवैकत्वाभ्युपगमात्। सर्व्वश्रुतिष्वदनाभिनिदर्शनेन सत्येन छन्नः प्राणो वाङ्मृतमिति च प्राणवाह्यस्यान्यस्यानभ्युपगमाद्भोक्तुः। एष उ ह्येव सर्वे देवाः कतम एको देव इति प्राण इति च सर्व्वदेवानां प्राण एवैकत्वोपपादनाच्च॥

तथा करणभेदेष्वनाशङ्का। देहभेदेष्विव स्मृतिज्ञानेच्छादिप्रतिसन्धानानुपपत्तेः। न ह्यन्यदृष्टं अन्यः स्मरति जानातीच्छति प्रतिसन्दधाति वा तस्मान्न करणभेदविषये

त्वेऽपि देवतान्तरमत्र भोक्तृ स्यादित्याशङ्क्याह। देवतान्तराभावाच्चेति। भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिरिति पूर्व्वेण सम्बन्धः। तत्रोपक्रमविरोधं शङ्कते। नन्विति। दर्शितत्वाद्देवतान्तराभावो नास्तीति शेषः। स्वान्तो देवताभेदो नास्तीति समाधत्ते। न तस्येति। प्राणे देवताभेदस्यैक्ये युक्तिमाह। सर्व्वाभीति। न देवतान्तरस्य भोक्तृत्वं गार्ग्यस्य स्वपक्षविरोधादिति शेषः। सर्व्वश्रुतिष्विदुक्तं ताः सङ्क्षेपतो दर्शयति। एष इति। कति देवा याज्ञवल्क्येत्यादिना सङ्क्षेपविस्तराभ्यां सर्व्वेषां देवानां प्राणात्मन्येवैकत्वमुपपाद्यते। अतो न देवताभेदोऽस्तीत्याह। सर्व्वदेवानामिति। प्राणात्पृथग्भूतस्य देवस्यात्मातिरेके सत्यसत्त्वापत्तेश्च प्राणान्तर्भावः। सर्व्वदेवताभेदस्येति वक्तुं चशब्दः।

करणानामभोक्तृत्वे हेत्वन्तरमाह। तथेति। देवताभेदेष्विवेति यावत्। अनाशङ्का भोक्तृत्वस्येति शेषः। तत्रोदाहरणान्तरमाह। देहभेदेष्विवेति। न हि हस्तादिषु प्रत्येकं भोक्तृत्वं शङ्क्यते। तथा श्रोत्रनेत्रादिष्वपि न

तथा शब्दादिपटुमान्द्यादिकृतश्च। अस्ति चायं विशेषो यस्मात् स्पर्शमात्रेणाप्रतिबुध्यमानं पुरुषं सुप्तं पाणिना पेषमापिष्यापिष्य बोधयाञ्चकाराजातशत्रुः। तस्माच्च आपेषणेन प्रतिबुबुधे ज्वलन्निव स्फुरन्निव कुतश्चिदागत इव पिण्डश्च पूर्व्वविपरीतं बोधचेष्टाकारविशेषादिमत्त्वेनापादयन् सोऽन्योऽस्ति गार्ग्याभिमतब्रह्मभ्यो व्यतिरिक्त इति सिद्धं। संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य। गृहस्य स्तम्भादिवच्छरीरस्यान्तरुपष्टम्भकः प्राणः शरीरादिभिः संहत इत्यवोचाम। आरनेमिवत्च नाभिस्थानीये एतस्मिन्सर्व्वमिति च। तस्माद्गृहादिवत् स्वावयवसमुदायजातीयव्यतिरिक्तार्थं संहन्यत इत्येवमवगच्छेमहि।

ङ्कारात्। अतः सङ्घातमात्रे भोक्तरि प्रतिबोधे विशेषासिद्धिरित्यर्थः।

शब्दस्पर्शादीनां पटुत्वमतिपटुत्वं मान्द्यमतिमान्द्यमित्येवमादिना कृतो विशेषो बोधे दृश्यते। सोऽपि सङ्घातवादे न सिद्ध्यतीत्याशयेनाह। तथेति। संयुक्त इति यावत्। चकारो विशेषानुकर्षार्थः। मा तर्हि प्रतिबोधे विशेषोऽभूदित्याशङ्क्याह। अस्ति चेति। विशेषदर्शनफलमाह। तस्मादिति। आदिशब्देन गुणादि गृह्यते। अन्यः सङ्घातादिति शेषः। देहादेरनात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यानात्मत्वे हेत्वन्तरमाह। संहतत्वाच्चेति। हेतुं साधयति। गृहस्येति। यथा नेमिरराश्च मिथः संहन्यन्ते तथैव प्राणस्य संहतिरित्याह। अरनेमिवच्चेति। किञ्च प्राणे नाभिस्थानीये सर्वमर्पितमिति श्रूयते तद्युक्तं तस्य संहतत्वमित्याह। नाभीति। संहतत्वफलमाह। तस्मादिति। प्राणस्य गृहादिवत्पारार्थ्येऽपि संहतशेषित्वमेषितव्यं गृहादे-

भोक्तृत्वाशङ्का विज्ञानमात्रविषया वा कदाचिदप्युपपद्यते । ननु सङ्घात एवास्तु भोक्ता किं व्यतिरिक्तकल्पनयेति । नापेषणे विशेषदर्शनात् । यदि हि प्राणशरीरं सङ्घातमात्रो भोक्ता स्यात्सङ्घातमात्राविशेषात्सदा पिष्टस्यानापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात् । सङ्घातव्यतिरिक्ते तु पुनर्भोक्तरि सङ्घातसम्बन्धविशेषानेकत्वात्पेषणापेषणकृतवेदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तमकर्म्मफलभेदोपपत्तेश्च विशेषो युक्तो न तु सङ्घातमात्रे सम्बन्धकर्म्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषो युक्तः ।

भोक्तृत्वाशङ्का युक्ता । तेषु स्मृतिरूपज्ञानस्येच्छाया योऽहं रूपमद्राक्षं स शब्दं शृणोमीत्यादिप्रतिसन्धानस्य चायोगादित्यर्थः । अनुपपत्तिमेव स्फुटयति । न हीति । क्षणिकविज्ञानस्य निराश्रयस्य भोक्तृत्वाशङ्कापि प्रतिसन्धानासम्भवादेव प्रत्युक्तेत्याह । विज्ञानेति । प्राणादीनामनात्मत्वमुक्त्वा स्थूलदेहस्य तद्वक्तुं पूर्वपक्षयति । नन्विति । सङ्घातो भूतचतुष्टयसमाहारः स्थूलो देह इति यावत् । गौरोऽहमश्नामीत्यादि प्रत्यक्षेण तस्यात्मत्वदृष्टेरिति भावः । प्रमाणाभावादतिरिक्तकल्पना न युक्तेत्याह । किं व्यतिरिक्तेति । सङ्घातस्यात्मत्वं दूषयति । नापेषण इति । विशेषदर्शनं व्यतिरेकद्वारा विशदयति । यदि हीति । प्राणेन सहितं स्थूलं शरीरमेव सङ्घातस्तन्मात्रो यदि भोक्ता स्यादिति योजना । त्वत्पक्षेऽपि कथं पेषणापेषणयोस्त्याने विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । सङ्घातेति । तस्य सङ्घातेन सम्बन्धविशेषात्स्वकर्मारभ्यत्वादात्मात्मीयत्वस्वप्राणपरिपाल्यत्वादयस्तेषामनेकत्वात्पेषणापेषणयोरिन्द्रियोद्भवाभिभवकृतवेदनायाः स्फुटत्वास्फुटत्वात्मको विशेषो युक्तः । सुखदुःखमोहानामुत्तममध्यमाधमकर्म्मफलानां कर्मोद्भवाभिभवकृतविशेषसम्भवाच्च यथोक्तो विशेषः सम्भवतीत्यर्थः । परपक्षेऽपि तथैव विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । न त्विति । न हि तत्र स्वकर्मारभ्यत्वादयः सम्बन्धविशेषाः कर्मफलभेदो वा युज्यते । सङ्घातवादिनाऽतीन्द्रियकर्माऽन-

स्तम्भकुड्यतृणकाष्ठादिरूपैहावयवानां स्वात्मजन्मोपचयापक्षयविनाशानामाकृतिकार्य्यधर्म्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञातृत्वं दृष्टा मन्यामहे तत्सङ्घातस्य च। तथा प्राणाद्यवयवानां तत्सङ्घातस्य च स्वात्मजन्मोपचयापक्षयविनाशानामाकृतिकार्य्यधर्म्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञातृत्वं भवितुमर्हति। देवताचेतनावत्त्वे समत्वात् गुणाभावाऽनुपगम इति चेत्। प्राणस्य विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रणदर्शनाच्चेतनावत्त्वमभ्युपगतम्। चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपगमः समत्वादनुपपन्न इति चेन्न। निरुपाधिकस्य केवलस्य विजिज्ञापयिषितत्वात् क्रियाकारकफलात्मकता ह्यात्मनो नामरूपोपाधिजनिता विद्याध्यारोपिता। तन्निमित्तो लोकस्य क्रियाकारकफलाभिमानलक्षणः संसारः स निरु-

---

स्तथा दर्शनादित्याशङ्क्याह। स्तम्भेति। स्वात्मना स्तम्भादीनां जन्मचोपचयश्चापचयश्च विनाशश्च नाम चाकृतिश्च कार्य्यञ्चेत्येते धर्म्मास्तन्निरपेक्षतया लब्धा युक्ता स्फुरणं येन स च तेषु स्तम्भादिषु विषयेषु द्रष्टा च श्रोता च मन्ता च विज्ञाता च तदर्थत्वं तेषां तत्सङ्घातस्य च दृष्टा प्राणादीनामपि तथात्वं भवितुमर्हतीति मन्यामहे इति सम्बन्धः। प्राणादिः स्वातिरिक्तद्रष्टृशेषः। संहतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानात्तत्तायां तत्प्रतीतौ च प्राणादिविक्रियानपेक्षतया सिद्धो द्रष्टा निर्विकारो युक्तस्तस्य विकारवत्त्वे हेत्वभावादिति भावः। प्राणदेवतापारार्थ्यानुमानं व्याप्त्यन्तरविरुद्धमिति शङ्कते। देवतेति।

प्राणदेवतायाश्चेतनत्वमेव कथमभ्युपगतं तत्राह। प्राणस्येति। तत्रापि प्रकृतेऽनुमाने कथं व्याप्त्यन्तरविरोधस्तत्राह। चेतनावत्त्वे चेति। यो येन समः स तच्छेषो न भवति। यथा दीपो दीपान्तरेण तुल्यो न तच्छेष इति व्याप्तिविरोधः स्यादित्यर्थः। नायं विरोधः समाधातव्यः। शेषशे-

पाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्त्तयितव्य इति तत्स्वरूप-विजिज्ञापयिषयोपनिषदारम्भो ब्रह्म ते ब्रवाणि नैतावता विदितं भवतीति चोपक्रम्यैतावदरे खल्वमृतत्वमिति चोपसंहारान्न चातोऽन्यदन्तराले विवक्षितमुक्तं वास्ति । तस्मादनवसरः समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चोद्यस्य विशेषवतो हि सोपाधिकस्य संव्यवहारार्थो गुणगुणिभावो न विपरीतस्य निरुपाख्यो हि विजिज्ञापयिषितः सर्व्वस्यामुपनिषदि स एष नेति नेतीत्युपसंहारात् । तस्मादादित्यादिब्रह्मभ्य एतेभ्यो विज्ञानमयेभ्यो विलक्षणोऽन्योऽस्ति विज्ञानमय इत्येतत् सिद्धम् ॥

भिभावस्यात्मप्रतिपाद्यत्वादिति परिहरति । न निरुपाधिकस्येति । तदेव स्फुटयति । क्रियेत्यादिना । उपनिषदारम्भो निरुपाधिक स्वरूपं ज्ञापयितुमित्यत्र गमकमाह । ब्रह्मेति । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्चेत्यादिदर्शनादस्यामुपनिषदि सोपाधिकमपि ब्रह्म विवक्षितमित्याशङ्क्याह । न चेति । वित्तवादस्य कृत्स्नविषयवत्त्वान्नेतीति निर्विशेषवस्तुसमर्पणादतोऽन्यदार्त्तमिति चोक्तेरत्र निरुपाधिकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति भावः । शेषशेषिभावस्याप्रतिपाद्यत्वे फलितमाह । तस्मादिति । किमेवं तर्हि शेषशेषिभावोऽत्र नोक्त इत्यत आह । विशेषवतो हीति । सोपाधिकस्य शेषशेषिभावो विवक्षितस्तत्र तत्र च स्वमित्युक्तन्यायेन विशेषणत्वादसिद्धं तत्त्वनिश्चयः । न च विपरीतस्य निरुपाधिकस्य शेषशेषित्वमस्तीत्यत्र हेतुमाह । निरुपाख्यो हीति । शेषशेषित्वाद्यशेषविशेषशून्य इत्यर्थः । प्रासङ्गिकमन्यविचारार्थं संक्षिप्योपसंहरति । आदित्यादीति ।

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष

स एवमजातशत्रुर्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य गार्ग्यमुवाच । यत्र यस्मिन्काल एष विज्ञानमयः पुरुष एतत् स्वपनं सुप्तोऽभूत्प्राक्प्राणिपेषप्रतिबोधाद्विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेत्यन्तःकरणं बुद्धिरुच्यते तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः । किं पुनस्तत्प्रायत्वं तस्मिन्नुपलभ्यत्वं तेन चोपलभ्यत्वमुपलब्धृत्वं च । कथं पुनर्मयटोऽनेकार्थत्वे प्रायार्थतैवावगम्यते । स वा अयमात्मा ब्रह्मविज्ञानमयो मनोमय इत्येवमादौ प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात्परविज्ञानविकारत्वस्याप्रसिद्धत्वाद्य एष विज्ञानमय इति च प्रसिद्धवदनुवादादवयवोपमार्थयोश्चात्मन्यसम्भवात्पारिशेष्यात्प्रायार्थतैव । तस्मात्सङ्कल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मय इत्येतत्पुरुषः पुरि शयनात्क्वैष

इत्तमनूद्यानन्तरमन्यमवतार्य व्याचष्टे । स एवमित्यादिना । एतत् स्वपनं यथा भवति तथेति यावत् । यत्रेत्युक्तं कालं विशिनष्टि । प्रागिति । तदा क्वाभूदिति सम्बन्धः । विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानं परं ब्रह्म तद्विकारो जीवस्तेन विकारार्थे मयडिति केचित्तन्निराकरोति । विज्ञानमिति । अन्तःकरणप्रायत्वमात्मनो न प्रकल्प्यते तस्यासङ्गस्य तेनासम्बन्धादित्याक्षिपति । किं पुनरिति । असङ्गस्याप्याविद्यं बुद्ध्यादिसम्बन्धमुपेत्य परिहरति । तस्मिन्निति । तत्साक्षित्वाच्च तत्प्रायत्वमित्याह । उपलब्धृत्वञ्चेति । नियामकाभावं शङ्कित्वा परिहरति । कथमित्यादिना । एकस्मिन्नेव वाक्ये पृथिवीमय इत्यादौ प्रायार्थत्वोपलम्भाद्विज्ञानमय इत्यत्रापि तदर्थमेव मयटो निश्चितमित्युक्तं इदानीं जीवस्य परमात्मरूपविज्ञानविकारस्य श्रुतिस्मृत्योरप्रसिद्धत्वाच्च प्रायार्थत्वमेवेत्याह । परेति । अप्रसिद्धमपि विज्ञानविकारत्वं

विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

तदाऽभूदिति प्रश्नः । स्वभावविजिज्ञापयिषया प्राक् प्रतिबोधात्क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्य्याभावेन दिदर्शयिषितम् । न हि प्राक् प्रतिबोधात्कर्म्मादि कार्य्यं सुखादि किञ्च न गृह्यते । तस्मादकर्म्मप्रयुक्तत्वात् । तथा स्वाभाव्यमेवात्मनोऽवगम्यते यस्मिन्स्वाभाव्येऽभूत् । यतश्च स्वाभाव्यात्प्रच्युतः संसारी स्वभावविलक्षण इत्येतद्विवक्षया पृच्छति गार्ग्यं प्रतिभानरहितं बुद्धिव्युत्पादनाय क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादित्येतदुभयं गार्ग्येणैव प्रष्टव्यमासीत् । तथापि गार्ग्येण न पृष्टमिति नोदास्तेऽजातशत्रुर्बोधयि-

---

श्रुतिवयादिव्यतामित्याशङ्क्याह । य एष इति । य एष विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानमयस्यैषेति प्रसिद्धवदनुवादादप्रसिद्धविज्ञानविकारत्वं सर्व्वनामश्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । जीवो ब्रह्मावयवस्तत्सदृशो वा तदर्थौ मयडित्याशङ्क्याह । अवयवेति । ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतेस्तस्यैव जीवरूपेण प्रवेशश्रवणाच्च प्रकृते वाक्ये मयटोऽवयवाद्यर्थायोगान्निर्विषयत्वासम्भवाच्च पारिशेष्यात्प्राचुर्य्यार्थतैव तस्य प्रत्येतव्येत्यर्थः । विज्ञानमयपदार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । यत्रेत्यादि व्याख्याय वाक्यशेषमवतार्य्य तात्पर्य्यमाह । क्वैष इति । स्वरूपज्ञापनार्थं प्रश्नप्रवृत्तिरित्येतत्प्रकटयति । प्रागिति । कार्य्याभावेनेत्युक्तं व्यनक्ति । न हीति । तस्मादित्यस्यार्थमाह । अकर्म्मप्रयुक्तत्वादिति । किं तथा स्वाभाव्यमिति तदाह । यस्मिन्निति । द्वितीयप्रश्नार्थं प्रक्षिपति । यतश्चेति । उक्तेऽर्थे प्रश्नद्वयमुत्थापयति । एतदिति । तथा स्वाभाव्येनेवेति सम्बन्धः । एतदित्यधिकरणमपादानञ्च गृह्यते । किमिति तं प्रत्युभयं पृच्छते । स्वकीयां प्रतिज्ञां निर्व्वोढुमित्यभिप्रेत्याह ।

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन

तव्य एवेति प्रवर्त्तते । ज्ञपयिष्याम्येवेति प्रतिज्ञातत्वात् । एवमसौ व्युत्थाप्यमानोऽपि गार्ग्यो यत्रैष आत्माभूत्प्राक् प्रतिबोधाद्यतश्चैतदागमनमागादुभयं न व्युत्थे देव वक्तुं वाप्रष्टुं वा गार्ग्योऽहं न मेने न ज्ञातवान् ॥ १६ ॥

स होवाचाजातशत्रुर्विवक्षितार्थसमर्पणाय यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत् कुत एतदागादिति यदपृच्छाम तच्छृणूच्यमानं यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्तदा तस्मिन्काल एषां वागादीनां प्राणानां विज्ञानेनान्तःकरणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानोपाधिस्वभावजनितेनादाय विज्ञानं वागादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृहीत्वा य एषो-

---

बुद्धीति । ननु शिष्यत्वाद्गार्ग्येणैव प्रष्टव्यम् । स चेदज्ञत्वान्न पृच्छति नहि राज्ञस्तस्मिन्नौदासीन्यमेव युक्तं तत्राह । इत्येतदुभयमिति । तदु होवाच इत्यादि व्याकरोति । एवमिति । एतदागमनं यथा भवति तथेति यावत् । तत्र क्रियापदयोर्यथाक्रमं वक्तुं प्रष्टुं वेत्याभ्यां सम्बन्धः ॥ १६ ॥

कूटस्थचिदेकरसोऽयमात्मा तत्र क्रियाकारकफलव्यवहारो वस्तुतो नास्तीति विवक्षितोऽर्थस्तस्य प्रकटीकरणार्थं प्रस्तुतं प्रश्नद्वयमनुवदति । यत्रेति । उपाधिरन्तःकरणं तस्य स्वभावस्तदुपादानमज्ञानं तेन जनितमन्तःकरणगतमभिव्यक्तं विशेषविज्ञानं चैतन्याभासलक्षणं तेन करणेनेत्यर्थः । वागादीनां स्वं स्वं विषयगतं प्रतिनियतं प्रकाशनं विज्ञानसामर्थ्यमित्यर्थः । य एषोऽन्तरिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । मध्य इति । आका-

विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मि-
ञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति

ऽन्तर्मध्ये हृदये हृदयस्याकाशो यश्चाकाशशब्देन पर एव स्व आत्मोच्यते तस्मिन्स्व आत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽसांसारिके । न केवल आकाश एव श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात् । सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति लिङ्गोपाधिसम्बन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्याविशेषे स्वाभाविक आत्मन्येव केवले वर्त्तत इत्यभिप्रायः । यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदाऽसौ स्वात्मनि वर्त्तत इति कथमवगम्यते नामप्रसिद्धेरित्याह । तानि वागादिविज्ञानानि यदा यस्मिन्काले गृह्णात्यादत्तेऽथ तदाह एतत्पुरुषः स्वपिति नाम एतन्नामास्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति गौणमेवास्य नाम भवति स्वमेवात्मानमपीत्यपि गच्छतीति स्वपितीत्युच्यते सत्यं

शशब्दस्य भूताकाशविषयत्वमाशङ्क्याकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति न्यायेनाह । आकाशशब्देनेति । सद्रूपे ब्रह्मण्येव सुषुप्तस्य शयनं भूताकाशे तु न भवतीत्यत्र छान्दोग्यश्रुतिमाह । श्रुत्यन्तरेति । कीदृगत्र शयनं विवक्षितमित्याशङ्क्याह । लिङ्गेति । स्वापाधिकारे स्वाभाविकत्वं अविद्यामात्रसंमिश्रितत्वं सन्तति सम्पद्य न विदुरित्यादि श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् । तानि यदेत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्व्वकमादत्ते । यदेत्यादिना । विज्ञानानि तत्साधनानीत्येतत् । पुरुष इति प्रथमा षष्ठ्यर्थेऽतो वक्ष्यति । अस्य पुरुषस्येति । अस्वकर्णादिनाम्नो विशेषमाह । गौणमेवेति । गौणत्वं व्युत्-

नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाक् गृहीतञ्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदु॰

स्वपितीति। नाम प्रसिद्धमात्मनः संसारधर्म्मविलक्षणं रूपमवगम्यते। न त्वत्र युक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह। तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति। प्राण इति घ्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणाद्वागादिसम्बन्धे हि सति तदुपाधित्वादस्य संसारधर्म्मित्वं लक्ष्यते। वागादयश्चोपसंहृता एव। तदा तेन कथं गृहीता वाक् गृहीतञ्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनस्तस्मादुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभावात् स्वात्मस्थएवात्मा भवतीत्यवगम्यते ॥ १७ ॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्य्यकरणवियोगेऽपि संसारधर्म्मित्वमस्य दृश्यते। यथा च जागरिते सुखी दुःखी बन्धुवियुक्तः शोचति मुह्यते च। तस्माच्छोक

प्रादयति। स्वमेवेति। नाम्नोऽर्थव्यभिचारस्यापि दृष्टत्वान्न तद्वशात्स्वामे स्वरूपेऽवस्थानमिति शङ्कामनूद्य तद्गृहीत एवेत्यादि वाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। कथमित्यादिना। का पुनरात्मनः स्वापावस्थायामसंसारिस्वरूपेऽवस्थानमित्यत्र युक्तिरिहोक्ता भवति तत्राह। वागादीति। तदा सुषुप्तावस्थायां तेनात्मनोऽचैतन्याभासेन हेतुनेत्यर्थः। स्वापे करणोपसंहारं विवृणोति। कथमित्यादिना। तदुपसंहारफलं कथयति। तस्मादिति ॥ १७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारित्वमुक्तं तत्र व्यतिरेकासिद्धिमाशङ्कते। नन्विति। व्यतिरेकासिद्धौ फलितमाह। तस्मादिति।

तेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चा-
वचं निगच्छति ॥

मोहधर्म्मवानिवायं। नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखाद-
यश्च कार्य्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्यध्यारोपिता इति न मृषा-
त्वात्स प्रकृत आत्मा। यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया
स्वप्नया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्त्तते तदा ते ह अस्य लोकाः
कर्म्मफलानि। के ते। तत्तत उत अपि महाराज इव भवति।
सोऽयं महाराजत्वमिवास्य लोको न महाराजत्वमेव
जागरित इव। तथा महाब्राह्मण इव उत इव अपि
उच्चावचं उच्चं च देवताद्यवचञ्च तिर्य्यक्त्वादि उच्चमिवावच-
मिव च निगच्छति मृषैव महाराजत्वादयोऽस्य लोका
इव शब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्च। तस्मान्न बन्धुवियोगा-
दिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने सम्बध्यत एव। ननु च
यथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोका एवं
स्वप्नेऽपि तेऽस्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभा-
विनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव। न त्वविद्या-

स्वप्नस्य रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वेन वस्तुधर्म्मत्वाभावान्नात्मनः संसारित्वमित्युत्तर-
माह। न मृषात्वादिति। तदुपपादयन्नादौ स यत्रेत्यादीन्यक्षराणि
योजयति। सप्रकृत इत्यादिना। यथात्र स्वप्नस्वभावो निर्द्दिश्यते न तस्य
मिथ्यात्वं कथ्यते तत्राह। मृषैवेति। स्वप्ने दृष्टानां महाराजत्वादीनां
जाग्रत्यनुवृत्तिराहित्यं व्यभिचारदर्शनम्। स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सिद्धमर्थमाह।
तस्मादिति। विमता लोका न मिथ्या तत्कालव्यभिचारित्वाज्जाग्रल्लोकवदिति

स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जन-

ध्यारोपिता इति । ननु च जाग्रत्कार्य्यकरणात्मत्वं देव-
तात्मत्वञ्चाविद्याध्यारोपितं न परमार्थ इति व्यतिरिक्तवि-
ज्ञानमयात्मप्रदर्शनेन दर्शितम् । तत्कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्न-
लोकस्य मृत इवोज्जीविष्यन् प्रादुर्भविष्यति । सत्यम् । विज्ञा-
नमये व्यतिरिक्तं कार्य्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनमविद्याध्यारो-
पितं शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनमित्येतत्सिद्धग्रति व्यति-
रिक्तात्मास्तित्वप्रदर्शनन्यायेनैव । न तु तद्विशुद्धिपरतयेव
न्याय उक्त इति । असन्नपि दृष्टान्तो जाग्रत्कार्य्यकरणदे-
वतात्मत्वदर्शनलक्षणं पुनरुद्भाव्यते । सर्व्वो हि न्यायः कि-
ञ्चिद्विशेषमपेक्ष्यमाणोऽपुनरुक्तोभवति ।

न तावत् स्वप्ने अनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्म-

शङ्कते । ननु यथेति । साध्यवैकल्यं वक्तुं सिद्धान्ती पाणिपेषवाक्योक्तं स्मारयति । ननु चेति । जाग्रल्लोकस्य मिथ्यात्वे फलितमाह । तत्कथमिति । प्रादुर्भावे जाग्रल्लोकस्य कर्तृत्वं प्राकरणिकमेष्टव्यम् । तत्र पूर्व्ववादी दृष्टान्तं साधयति । सत्यमित्यादिना । अन्वयव्यतिरेकाख्यो न्यायः । देहद्वयस्य आत्मनश्च विवेकमात्रं प्रागुक्तम् । ननु प्राधान्येनात्मनः शुद्धिरुक्तेति विभागमङ्गीकृत्य वस्तुतोऽसन्तमपि दृष्टान्तं सन्तं कृत्वा तेन स्वप्नसत्यत्वमाशङ्क्य तन्निरासेनात्यन्तिकी शुद्धिरात्मनः स्वप्नवाक्येनोच्यते । तथा जाग्रतोऽपि तथा मिथ्यात्वादात्मैकरसः शुद्धः स्यादित्याशयवानाह । असत्यन्नपीति । पाणिपेषवाक्ये जाग्रन्मिथ्यात्वोक्त्यर्थादुक्ता शुद्धिरत्रापि सैवोच्यते चेत्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । सर्व्वो हीति ।

यत्किञ्चित्सामान्यात्पौनरुक्त्यं सर्व्वत्र तुल्यं अवान्तरभेदादपौनरुक्त्यम् । प्रकृतेऽपि समं पूर्व्वत्र शुद्धिरस्यार्थिकत्वादिह वाचनिकत्वादिति भावः ।

पदे यथाकामं परिवर्त्ततैव मे वैष एतत्प्राणान्

भूता आत्मनोऽन्यस्य जाग्रत्प्रतिविम्बभूतस्य लोकस्य दर्श-नान्महाराज एव तावद्दास्तसुप्तासु प्रकृतिषु पर्य्यङ्के शयानः स्वप्नान् पश्यन्नुपसंहृतकरणः पुनरुपगतप्रकृतिं महाराजमिवात्मानं जागरित इव पश्यति । यात्रागतं भुञ्जानमिव च भोगान् । न च तस्य महाराजस्य पर्य्यङ्के शयानाद्द्वितीयो ऽन्यः प्रकृत्युपेतो विषये पर्य्यटन्नहनि लोके प्रसिद्धोऽस्ति यमसौ सुप्तः पश्यति । न चोपसंहृतकरणस्य रूपादिमतो दर्शनमुपपद्यते । न च देहे देहान्तरस्य तत्तुल्यस्य सम्भवोऽस्ति । देहस्थस्यैव हि स्वप्नप्रदर्शनम् । ननु पर्य्यङ्के शयानः पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति न वहिः स्वप्नान् पश्यति इत्येतदाह । स महाराजो जानपदान् जनपदे भवान् राजोपकरणभूतान् भृत्यानन्यांश्च गृहीत्वोपादाय स्व आत्मीय एव जयादिनोपार्ज्जिते जनपदे यथाकामं यो यः कामोऽस्य यथाकामंमिच्छातो यथा परिवर्त्तत इत्यर्थः ।

जाग्रद्दृष्टान्तेन स्वप्नसत्यत्वचोद्यसम्भवाद्वाच्यस्तस्य समाधिरिति पूर्ववादिमुखेनोक्ता समाधिमधुना कथयति । न तावदिति । रमिता न द्रष्टुरात्मनो धर्म्मा वा तद्दृश्यत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । किञ्च स्वप्नदृष्टानां जाग्रद्दृष्टादर्थान्तरत्वेन दृष्टे मिथ्यात्वमित्याह । महाराज इति । तेषां जाग्रद्दृष्टादर्थान्तरत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति । प्रमाणसामग्र्यभावाच्च स्वप्नस्य मिथ्यात्वमित्याह । न चेति । योग्यदेशाभावाच्च तन्मिथ्यात्वमित्याह । न चेति । देहाद्बहिरेव स्वप्नदृष्टाङ्गीकाराद्योग्यदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याह । देह-

गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ॥ १८ ॥

एवमेव एष विज्ञानमय एतदिति क्रियाविशेषणम् । प्राणान् गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्यः उपसंहृत्य स्वे शरीरे स्व एव देहे न वहिर्यथाकामं परिवर्त्तते । कामकर्म्मभ्यामुद्भासिता पूर्व्वानुभूतवस्तुसदृशी वासना अनुभवतीत्यर्थः । तस्मात् स्वप्ने मृषाध्यारोपिता एवात्मभूतत्वेन लोका अविद्यमाना एव सन्तस्तथा जागरितेऽपीति प्रत्येतव्यम् । तस्माद्विशुद्धोऽक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धं यस्माद्दृश्यन्ते द्रष्टुर्विषयभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः कार्य्यकरणलक्षणा लौकिकास्तथा स्वप्नेऽपि । तस्मादन्योऽसौ दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्धः ॥ १८ ॥

स्यस्येति । एतदेव साधयितुं शङ्कयति । नन्विति । तत्र स यथेत्यादिवाक्यस्तत्रत्वेनावताय्य व्याचष्टे । न वहिरित्यादिना । यथाकामं तं तमनतिक्रम्येत्यर्थः । एतदिति क्रियाया ग्रहणस्य विशेषणमेतद्रूपं यथा तथेत्यर्थः । परिवर्त्तनमेव विवृणोति । कामेति । योग्यदेशाभावे सिद्धे सिद्धमर्थं दर्शयति । तस्मादिति । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे तद्दृष्टान्तत्वेन जडत्वादिहेतुना जागरितस्यापि तथात्वं शक्यं निश्चेतुमित्याह । तथेति । द्वयोर्मिथ्यात्वे प्रतीचो विशुद्धिः सिद्धेत्युपसंहरति । तस्मादिति । अक्रियाकारकफलात्मक इति विशेषणं समर्थयते । यस्मादिति । जागरितं दृष्टान्तीकृत्य दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । द्रष्टृदृश्याभावे फलितमाह । तस्मादिति । अन्यत्वफलं कथयति । विशुद्ध इति ॥ १८ ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वादतद्धर्मेतेति विशुद्धताऽवगता। आत्मनस्तत्र यथाकामं परिवर्त्तत इति कामवशात्परिवर्त्तनमुक्तम्॥ द्रष्टृदृश्यसम्बन्धश्चास्य स्वाभाविक इत्यशुद्धता शङ्क्यतेऽतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाह। अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा स्वप्नया चरति तदाप्ययं विशुद्ध एवाथ पुनर्यदा हित्वा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं यदा यस्मिन्काले सुषुप्तः सुष्ठु सुप्तः संप्रसादं स्वाभाव्यं गतो भवति सलिलमिवान्यसम्बन्धकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदति। कदा सुषुप्तो भवति। यदा यस्मिन् काले न कस्यचन न किञ्चनेत्यर्थो वेद विजानाति कस्यच न वा शब्दादेः सम्बन्धिवस्त्वन्तरं किञ्चन न वेदेत्यध्याहार्य्यम्। पूर्वन्तु न्याय्यं सुप्ते तु विशेषज्ञानाभावस्य विवक्षितत्वादेवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तम्। केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युच्यते हितानामहितफलप्राप्तिनिमित्तत्वान्नाड्यो हिता उच्यन्ते हिता इत्येवं नाम्न्यो नाड्यः शिरो देहस्यान्तर-

---

वृत्तानुवादपूर्व्वकं उत्तरश्रुतिनिरस्याभाशङ्कामाह। दर्शनवृत्तावित्यादिना। तत्रेति स्वप्नोक्तिः। कामादिसम्बन्धश्चकारार्थः। निवर्त्त्य शङ्काश्चङ्कावान्निवर्त्तकान्तरश्रुतिं प्रतिजानीते। अत इति। स्वप्नेऽपि शुद्धिश्चेत्ता किं सुषुप्तिपक्षेणेत्याशङ्क्याह। यदेति। गतो भवति तदा सुतरामस्य शुद्धिः सिध्यतीति शेषः। तमेकं सुषुप्तिकालं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति। कदेति। विकल्पं व्यावर्त्तयति। पूर्व्वन्त्विति। वृत्तमनूद्य प्रश्नपूर्व्वकं सुषुप्तिगति-

वेद्द हिता नाम नाद्यो द्वा सप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य

सविपरिणामभूतास्ताश्च द्वासप्ततिसहस्राणि द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि ता द्वासप्तति सहस्राणि नाडीनां हृदयाद्धृदयन्नाम मांसपिण्डात्पुण्डरीकाकारात् पुरीतत हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतं पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवन्त्योऽश्वत्थपर्णराजय इव वहिर्मुखाः प्रवृत्ता इत्यर्थः ।

तत्र बुद्धेरन्तःकरणस्य हृदयं स्थानं तत्र बुद्धितन्त्राणि चेतराणि वाह्यानि करणानि तेन बुद्धिः कर्म्मवशाच्छ्रोत्रादीनि ताभिर्नाडीभिर्मत्स्यजालवत्कर्णशष्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारयति प्रसार्य्य चाधितिष्ठति जागरितकाले तां विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति सङ्कोचनकाले च तस्या अनुसङ्कुचति । सोऽस्य विज्ञानम-

---

प्रकारं दर्शयति । एवं तावदिति । हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वान्नाड्यो हिता उच्यन्ते । तासां देहसम्बन्धानामन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्नरसविकारत्वमाह । अन्नेति । तासामेव मध्यमसङ्ख्यां कथयति । त श्चेति । तासाञ्च हृदयसम्बन्धिनीनां ततो निर्गतस्य देहव्याप्त्या वहिर्मुखत्वमाह हृदयादिति । ताभिरित्यादि व्याकर्त्तुं भूमिकां करोति । तत्रेति ।

शरीरं सप्तम्यर्थे । शरीरे करणानां वुद्धितन्त्रत्वे किं स्यात्तदाह । तेनेति । तथापि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । तां विज्ञानमय इति ।

पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो

यस्य स्वापो जाग्रद्विक्षेपानुभवो भोगो बुद्ध्युपाधिस्वभावानुविधायी हि सः। चन्द्रादिप्रतिबिम्ब इव जलाद्यनुविधायी। तस्मात्तस्या बुद्धेर्जाग्रद्विषयायास्ताभिस्ताभिर्नाडीभिः प्रत्यवसर्पणमनुप्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति तप्तमिव लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्याग्निवच्छरीरं संव्याप्य वर्त्तत इत्यर्थः। स्वाभाविक एव स्वात्मनि वर्त्तमानोऽपि कर्म्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात्पुरीतति शेत इत्युच्यते। न हि सुषुप्तिकाले शरीरसम्बन्धोऽस्ति। तीर्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान् हृदयस्येति वक्ष्यति। सर्व्वसंसारदुःखवियुक्तेयमवस्थेत्यत्र दृष्टान्तः। स यथा कुमारो वात्यन्तबालो वा महाराजो वात्यन्तवश्यप्रकृतिर्यथोक्तकृन्महाब्राह्मणो वात्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसम्पन्नोऽतिघ्नीमतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिघ्नी आनन्दस्यावस्था सुखावस्था तां प्राप्य गत्वा शयीतावतिष्ठेत। एषाञ्च कुमारादीनां स्वभावस्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं लोके विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न

भोगशब्दो जागरविषयः। बुद्धिविकारमनुभवन्नात्मा जागर्त्तीत्युच्यते। तत्सङ्कोचमनुभवन्स्वपितीत्यत्र हेतुमाह। बुद्धीति। बुद्ध्यनुविधायित्वं परास्मृश्य ताभिरित्यादि व्याचष्टे। तस्मादिति। प्रत्यवसर्पणं व्यावर्त्तनम्। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। तप्तमिवेति। कर्त्तृत्वे देहस्य कर्तृत्वे चात्मनो दृष्टान्तद्वयं हृदयाकाशे ब्रह्मण्येव शेते। विज्ञानात्मेत्युक्त्वा पुरीतति शयनमाचक्षाणस्य पूर्व्वापरविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह। स्वाभाविक इति। औपचारिकमिदं वचनमित्यत्र हेतुमाह। नहीति। हृदयस्येति प्रकृता सुषुप्ति-

वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयी
तैवमेवैष एतच्छेते ॥ १९॥

स्वभावस्तेन तेषां स्वाभाविकयवस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते प्रसिद्धत्वात्। न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः। स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितत्वाद्विशेषाभावाच्च। विशेषे हि सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदः स्यात्तस्मान्न तेषां स्वापो दृष्टान्तः। एवमेव यथायं दृष्टान्त एष विज्ञानमय एतच्छयनं शेत इत्येतच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः। एवमयं स्वाभाविके स्व आत्मनि सर्व्वसंसारधर्म्मातीतो वर्त्तते स्वापकाल इति ॥ १९ ॥

क्वैष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तमनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वञ्चोक्तं। कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थ आरम्भः। ननु यस्मिन् ग्रामे नगरे वा यो भवति सोऽन्यत्र गच्छं

च्छ्यते। उक्तेषु दृष्टान्तेषु विवक्षितमंशं दर्शयति एषाञ्चेति। दुःखमपि तेषां प्रसिद्धमितत्राशङ्क्याह। विक्रियमाणानां हीति। कुमारादिस्वापस्यैव दृष्टान्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। न तेषामिति। स्वापस्य दृष्टान्तत्वमसत्स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वमिति विभागमाशङ्क्याह। विशेषाभावादिति। क्वैष तदाभूदिति प्रश्नस्योत्तरमुपपादितमुपसंहरति। एवमिति ॥ १९ ॥

स यथेत्यादेः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं सङ्कीर्त्तयति। क्वैष इति। किं पुनराद्यप्रश्ननिर्णयेन फलमिति त्वंपदार्थशुद्धिरित्याह। अनेनेति। शुद्धिद्वारा ब्रह्मत्वञ्च तस्योक्तमाह। असंसारित्वञ्चेति। उत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमाह। कुत इति। पूर्व्वेणोत्तरस्य गतार्थत्वं शङ्कते। नन्विति। स्थित्य-

स्तत एव ग्रामान्नगराद्वा गच्छति नान्यतः। यथा सति क्वैष तदाभूदित्येतावानेवास्तु प्रश्नो यत्राभूत्तत एवागमनं प्रसिद्धं स्यान्नान्यत इति। कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव किं श्रुतिरुपालभ्यते भवता न किं तर्हि द्वितीयस्य प्रश्नस्यार्थान्तरं श्रोतुमिच्छाम्यत आनर्थक्यं चोदयामि। एवन्तर्हि कुत इत्यपादानार्थता न गृह्यतेऽपादानार्थत्वे हि पुनरुक्तता नान्यार्थत्वेऽस्तु तर्हि निमित्तार्थः प्रश्नः कुत एतदागात्किं निमित्तमिहागमनमिति। न निमित्तार्थतापि प्रतिवचनवैरूप्यादात्मनश्च सर्वस्य जगतोऽग्निविस्फुलिङ्गादिवदुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते। न हि विस्फुलिङ्गानां विद्रवणेऽग्निर्निमित्तमपादानमेव तु सः। तथा परमात्मा विज्ञानमयस्यात्मनोऽपादानत्वेन श्रूयते ऽस्मादात्मन इत्येतस्मिन्वाक्ये। तस्मात्प्रतिवचने वैलोम्यात्कुत इति प्रश्नस्य निमि-

---

वधेरेव निर्धारितत्वदगत्यावधेर्निर्दिधारयिषया प्रश्ने प्रतिवचनं सावकाशमित्याशङ्कयाह। तथा सतीति। अपौरुषेयी श्रुतिरशेषदोषमुक्तत्वादनतिशङ्कनीयेति सिद्धान्ती गूढाभिसन्धिराह। किं श्रुतिरिति। न श्रुतिराक्षिप्यते निर्दोषत्वादिति पूर्ववाद्याह। नेति। श्रुतेरनापेक्षत्वे त्वदीयश्चोद्यं निरवकाशमित्याह। किन्तर्हीति। तस्य सावकाशत्वं पूर्ववादी साधयति। द्वितीयस्येति। पूर्ववादिन्यपादानादर्थान्तरे पञ्चम्याः श्रुत्यर्थप्रमाणे सत्येकदेशी ब्रवीति। एवं तर्हीति। कथमन्यार्थत्वं तदाह। अस्त्विति। तर्हि तस्यामपादानार्थत्वेन पुनरुक्तत्वादस्यायामित्यर्थः एकदेशिनं पूर्ववादी दूषयति नेति। अपादानार्थतावदित्यपेरर्थः। तदेव स्फुटयति। आत्मनश्चेति। जगतः सर्वस्य चेतनस्याचेतनस्य चेति वक्तुं च शब्दं। तर्हि

क्तार्थता न शक्यते वर्णयितुं। नन्वपादानपक्षेऽपि पुनरुक्तता दोषः स्थित एव। नैष दोषः। प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाकारकफलात्मतापोहस्य विवक्षितत्वात्। इह हि विद्याऽविद्याविषयावुपन्यस्तौ। आत्मेत्येवोपासीत आत्मानमेवावेत् आत्मानमेव लोकमुपासीतेति विद्याविषयस्तथाऽविद्याविषयश्च प्राक् कर्म्म तत्फलञ्चान्नत्रयं नामरूपकर्म्मात्मकमिति। तत्राविद्याविषये वक्तव्यं सर्व्वमुक्तम्। विद्याविषयस्त्वात्मा केवल उपन्यस्तो निर्णीतः।

तन्निर्णयाय च ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रक्रान्तम्। ज्ञपयिष्यामीति च। अतस्तद्ब्रह्मविद्याविषयभूतं ज्ञापयितव्यं याथात्म्यतः। तस्य च याथात्म्यं क्रियाकारकफलभेदशून्यमत्यन्तविशुद्धमद्वैतमित्येतद्विवक्षितम्। अतस्तदनुरूपौ प्रश्नावुत्थाप्येते सुप्त्वा क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति। तत्र यत्र भवति तदधिकरणं यद्भवति तदधिकर्त्तव्यं तयोश्चाधिकरणाधिकर्त्त-

---

भवत्वपादानार्थो पञ्चमीत्याशङ्क्य पूर्ववादी पूर्व्वोक्तं स्मारयति। नन्विति। सर्वा विद्या तज्जा निर्मुक्तं प्रत्यगद्वयं ब्रह्म प्रश्नद्वयव्याजेन प्रतिपिपादयिषितमिति न पुनरुक्तिरिति सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति। नैष दोष इति। यथोक्तं वस्तुप्रश्नाभ्यां विवक्षितमिति कुतो ज्ञानमित्याशङ्क्य तद्वक्तुं तार्त्तीयमर्थमनुवदति। इह हीति।

विद्याविषयनिर्णयस्य कर्त्तव्यत्वमत्र न प्रतिभातीत्याशङ्क्याह तन्निर्णयाय चेति। अन्यथा प्रक्रमभङ्गः स्यादिति भावः। किं तद्याथातथ्यं तदाह। तस्य चेति। कथं यथोक्तयाथात्म्यव्याख्यानोपयोगित्वं प्रश्नयोरित्याशङ्क्य तयोः श्रौतमर्थमाह। तत्रेति। प्रश्नप्रवृत्तिमुक्त्वा प्रतिवचनप्रवृत्तिमाह। सेति। निवर्त्तयितव्येति तत्प्रवृत्तिरिति शेषः। सम्मतिपत्तिवचनयोस्तावुप-

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा

व्ययोर्भेदो दृष्टो लोके । तथा यत आगच्छति तदपादानम् । य आगच्छति स कर्त्ता । तस्मादन्यो दृष्टस्तथात्मा क्वाप्यभूदन्यस्मिन्नन्यः । कुतश्चिदागादन्यस्मादन्यः । केनचिद्भिन्नेन साधनान्तरेणेत्येव लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः सा प्रतिवचनेन निवर्त्तयितव्येति । नायमात्मान्यो ऽन्यत्राभूदन्यो वान्यस्मादागतः साधनान्तरं वात्मन्यस्ति । किं तर्हि स्वात्मन्येवाभूत्स्वमात्मानमपीतो भवति सतासोम्य तदासम्पन्नो भवति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः पर आत्मनि संप्रतिष्ठते इत्यादिश्रुतिभ्योऽत एव नान्योऽन्यस्मादागच्छति । तच्छ्रुत्यैव प्रदर्श्यतेऽस्मादात्मन इत्यात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावात् । न ह्यस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं न प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः । तत्कथमित्युच्यते तत्र दृष्टान्तः स यथा लोके ऊर्णनाभिः ऊर्णनाभिर्लूता कीट एक एव प्रसिद्धः सन्स्वात्मा प्रविभक्तेन तन्तुना उच्चरेदु-

---

थ्यमाह । नायमिति । स्वात्मन्येवाभूदित्यत्र प्रमाणमाह । स्वात्मानमिति । सुषुप्तौ स्वात्मव्यवस्थितिरतः शब्दार्थः प्रबोधदशायामात्मन एवागमनापादानत्वमित्यत्र मानत्वेनानन्तरश्रुतिमुत्थापयति । तच्छ्रुत्यैवेति । स्थित्यागत्योरात्मन एवावधित्वमित्यत्रोपपत्तिमाह । आत्मेति । वस्त्वन्तराभावत्वसासिद्धिं शङ्कित्वा दूषयति । नन्वित्यादिना ।

क्रियावतो मृदादेर्घटाद्युत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽक्रियात्वात्ततो न प्राणाद्युत्पत्तिरिति शङ्कते । तत्कथमिति । दृष्टे मायामयत्वमाश्रित्य श्रुत्या परिहरति । उच्यत इति । स्वात्मा प्रविभक्तेनेत्युक्तमन्वयव्यतिरेकद्वारा स्फोरयति

विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व्वे प्राणाः सर्व्वे लोकाः सर्व्वे देवा सर्व्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा

न्नञ्चेन्नचास्ति तस्योर्णनाभे स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम्। यथा चैकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पा विस्फुलिङ्गास्त्रुटयोऽग्न्यवयवा व्युच्चरन्ति विविधं नाना वोच्चरन्ति। यथेमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः। प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वमेवमेवास्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यत्स्वरूपं तस्मादित्यर्थः। सर्व्वे प्राणा वागादयः सर्व्वे लोकाः सर्व्वाणि कर्म्मफलानि सर्व्वे देवाः प्राणलोका अधिष्ठातारोऽग्न्यादयः सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व एत आत्मन इत्यस्मिन्पाठे उपाधिसम्पर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान इत्यर्थो व्युच्चरन्ति। यस्मादात्मनः स्थावरं जङ्गमं जगदिदमग्निविस्फुलिङ्गवद्व्युच्चरत्यनिशं यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवद्यदात्मकं च वर्त्तते स्थितिकाले तस्यास्यात्मनो ब्रह्मण उपनिषत् उपसमीपं निगमयतीत्यभिधायकः शब्द

न चेति। असहायस्य कारणत्वे दृष्टान्तमुक्त्वा कूटस्थस्य सद्भावे दृष्टान्तमाह। यथा चेति। माध्यन्दिनश्रुतिमाश्रित्याह॥ सर्व एत इति। तस्येत्यादेरव-तार्य्य व्याचष्टे। यस्मादित्यादिना। ननु प्रत्यग्भूतस्य ब्रह्मणो वाचकेषु शब्दान्तरेष्वपि सत्सु किमित्येतच्छब्दविषयमादरणं क्रियते तत्राह। शास्त्रे-

वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥ चतुर्थस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ० ॥

उपनिषदित्युच्यते शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषो ऽवसीयते उपनिगमयितृत्वं नाम । कासावुपनिषदित्याह सत्यस्य सत्यमिति साधित्वा सर्व्वत्र चोपनिषदलौकिकार्थत्वाद् विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति ॥ १० ॥

भवतु तावदुपनिषद्व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयम् । तस्योपनिषदित्युक्तं तत्र न जानीमः । किं प्रकृतस्यात्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादिभुज इयमुपनिषदाहोस्विदसंसारिणः कस्यचित्किञ्चातः यदि संसारिणस्तदा संसार्य्येव विज्ञेयः । तद्विज्ञानादेव सर्व्वप्राप्तिः स एव ब्रह्मशब्दवाच्यस्तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति अथासंसारिणस्तदा तद्विषयाविद्या ब्रह्मविद्या । तस्माच्च

ति । ब्राह्मणवाक्यस्यार्थोऽपि कथं निर्णीयतामित्याह । एतस्येति ॥ २० ॥

उक्तमङ्गीकृत्य विशेषादृष्ट्या संशयानो विचारं प्रस्तौति । भवत्विति । सन्दिग्धं सप्रयोजनञ्च विचार्य्यमिति न्यायेन सन्देहमुक्त्वा विचारप्रयोजकं प्रयोजनं पृच्छति । किञ्चात इति । कस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृष्टे प्रथमपक्षमनूद्य तस्मिन् फलमाह । यदीति । यद्विज्ञानान्मुक्तिस्तस्यैव ज्ञेयता न जीवस्येत्याशङ्क्याह । तद्विज्ञानादिति । ब्रह्मज्ञानादेव सा न संसारिज्ञानादित्याशङ्क्याह । स एवेति । यद्विद्या ब्रह्मविद्या तदेव ब्रह्म न संसारी

ब्रह्मविज्ञानात्सर्व्वभावापत्तिः सर्व्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति । किन्त्वस्मिन् पक्ष आत्मेत्येवोपासीत आत्मानमेवावेत अहं ब्रह्मास्मीति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् । संसारिणश्चान्यस्याभाव उपदेशानर्थक्यात् । यत एवं पण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानमनुक्तप्रतिवचनप्रश्नविषयम् । अतो यथाशक्त्या ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्मविजिज्ञासूनां बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्यामो न तावदसंसारी परः पाणिपेषणप्रतिबोधिताच्छब्दादिभुजोऽवस्थान्तरविशिष्टादुत्पत्तिश्रुतेर्न्न प्रशासिताशनायावर्जितः परो विद्यते । कस्माद्यमात्मा ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय सुप्तं पुरुषं पाणिपेषं बोधयित्वा तं शब्दादिभोक्तृत्वविशिष्टं दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्ताख्यमवस्थान्तरमुन्नीय

त्याशङ्क्याह । तद्विद्येति । आद्यन्तस्येयफलसमाप्ताविति शब्दः पक्षान्तरमनूद्य तस्मिन् फलमाह । अयेत्यादिना । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य ब्रह्म वा इदमित्यादि शास्त्रमित्याह । सर्व्वमेतदिति । ब्रह्मोपनिषत्पक्षे शास्त्रप्रामाण्यात्सर्वं समञ्जसञ्चेत्तथैवास्तु किं विचारेणेत्याशङ्क्य जीवब्रह्मणोर्भेदो वेति विकल्प्याद्ये दोषमाह । किन्त्विति । अभेदपक्षं दूषयति । संसारिणश्चेति । उपदेशानर्थक्याद्भेदपक्षानुपपत्तिरिति शेषः । विशेषानुपलम्भस्य संशयहेतुत्वमनुवदति । यत इति । पक्षद्वये फलप्रतीतिं परामृशति । एवमिति । अन्वयव्यतिरेककौशलं पाण्डित्यम् । एतदित्यैकात्म्योक्तिः । महत्त्वं मोहस्य विचारोत्थनिर्णयं विनानुच्छिन्नत्वम् । तस्य स्थानमालम्बनं केनापि नोक्तं प्रतिवचनं यस्य किं तदैकात्म्यमिति प्रश्नस्य तस्य विषयभूतमिति यावत् । न हि येन केनचिदैकात्म्यं प्रष्टुं प्रतिवक्तुं वा शक्यते । श्रवणायापि बहुभि र्यो न लभ्य इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । विचारप्रयोजकमुक्त्वा तत्-

तस्मादेवात्मनः सुषुप्तावस्थाविशिष्टादग्निविस्फुलिङ्गनिर्णनाभिदृष्टा-न्ताभ्यामुत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिरेवास्मादित्यादिना ॥

न चान्यो जगदुत्पत्तिकारणमन्तराले श्रुतोऽस्ति विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणम्। समानप्रकरणे च श्रुत्यन्तरे कौषीतकिनामादित्यादिपुरुषान् प्रस्तुत्य स होवाच यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य चैतत्कर्म्म स वै वेदितव्य इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति नार्थान्तरस्य। तथा चात्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियं भवतीत्युक्त्वा य एवात्मा प्रियः प्रसिद्धस्तस्यैव द्रष्टव्यश्रोतव्यमन्तव्यनिदिध्यासितव्यतां दर्शयति। तथा च विद्योपन्यासकाल आत्मेत्येवोपासीत तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयस्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्येवमादिवाक्यानामानुलोम्यं स्यात्परात्मावे। वक्ष्यति च आत्मानं चेद्विजानीयादय

कार्य्यं विचारमुपसंहरति। अत इति। संशयादिना विचारकार्य्यतामवतार्य्य पूर्वपक्षयति। न तावदिति। जगत्कर्त्ता हीश्वरो विवक्ष्यते। प्रकृते च सुषुप्तिविशिष्टाज्जीवाज्जगज्जन्मोच्यते। तस्मादीश्वरो जीवादतिरिक्तो नास्तीत्यर्थः। तदेव प्रपञ्चयति। नेत्यादिना।

प्रकृतेऽपि जीवे जगत्कारणत्वमीश्वरस्यैवात्र श्रुतमित्याशङ्क्याह। न चेति। तत्र प्रकरणाविरोधहेतुमाह। विज्ञानेति। श्रुत्यन्तरवशादपि जीव एवात्र जगत्कर्त्तेत्याह। समानप्रकरणे चेति। श्रुत्यन्तरस्य च जीवविषयत्वं जगद्वाचित्वाधिकरणपूर्व्वपक्षन्यायेन द्रष्टव्यं। वाक्यशेषवशादपि जीवस्यैव वेदितव्यत्वं। वाक्यान्वयाधिकरणपूर्व्वपक्षन्यायेन दर्शयति। तथा चेति। जीवातिरिक्तस्य परस्य वेदितव्यस्याभावे पूर्व्वोत्तरवाक्यानामानुकूल्यं

मस्मीति पुरुष इति सर्व्ववेदान्तेषु च प्रत्यगात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यतेऽहमिति न वहिर्वैद्यता शब्दादिवत्प्रदर्श्यते सौऽब्रह्मेति तथा कौषीतकिनामेव न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिना वागादिकरणैर्व्याप्टतस्य कर्त्तुरेव वेदितव्यतां दर्शयति अवस्थान्तरविशिष्टोऽसंसारीति चेद्यथापि स्याद्यो जागरिते शब्दादिभुग् विज्ञानमयः स एव सुषुप्ताख्यमवस्थान्तरं गतो संसारीपरः प्रशासितान्यः स्यादिति चेन्नादृष्टत्वान्न ह्येवं धर्म्मकः पदार्थौ दृष्टोऽन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात् नहि लोके गौस्तिष्ठन् गच्छन्वागौर्भवति शयानस्त्वश्वादिजात्यन्तरमिति न्यायाच्च यद्धर्म्मको यः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति स देशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्धर्म्मक एव भवति स चेत्तद्धर्म्मकत्वं व्यभिचरति सर्वप्रमाणादिव्यवहारो लुप्येत तथाच न्यायविदः सांख्या मीमांसकादयोऽसंसारिणोभावं युक्तिशतैः

हेत्वन्तरमाह। तथाचेत्यादिना। इतश्च जीवस्यैव वेद्यतेत्याह सर्व्वेति। तत्रैव हेत्वन्तरमाह तथेति। सर्व्वैर्वेदितव्य इत्यत्र न स्पष्टं जीवस्य वेदितव्यत्वमिह तु स्पष्टमिति भेदः स्वापावस्थाज्जीवाज्जगज्जन्म श्रुतेस्तस्यैव वेद्यत्व दृष्टेश्च जगद्धेतुरीश्वरो वेदान्तवेद्यो नास्तीत्युक्तो सेश्वरवादी चोदयति। अवस्थान्तरेति। चोद्यमेव विवृणोति यथापीति। उक्तोपपत्तिसत्त्वेऽपीति यावत्। नावस्था भेदाद्वस्तुभेदस्तथा ननु भवादपराद्धान्तश्चेति परिहरति। नादृष्टत्वादिति अवस्था भेदाद्वस्तु भेदाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। न हीति तत्रैव हेत्वन्तरमाह। न्यायाच्चेति। जागरादिविशिष्टस्यैव स्वापवैशिष्ट्यत्तस्य संसारित्वान्नेश्वरोऽन्योऽस्तीत्युक्त्वा तदभावे वादि सम्मतिमाह। तथाचेति। आदिशब्दो लोकायतादि समस्त निरीश्वरवादि संग्रहार्थः। युक्ति-

प्रतिपादयन्ति संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रिया-कर्तृत्वं विज्ञानस्याभावादयुक्तमिति चेन्महता प्रपञ्चेन स्थापितं यच्छब्दादिभुक् संसार्य्येवावस्थान्तरविशिष्टो जगत इहकर्त्तेति तदसत् यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलय-क्रियाकर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः स कथमस्मदादि संसारी मनसापि चिन्तयितु-मशक्यं पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टं जगन्निर्मिनुयादतोऽयुक्त-मिति चेन्न शास्त्रात् शास्त्रं हि संसारिण एवमेवास्मादात्मन इति जगदुत्पत्त्यादि दर्शयति तस्मात् सर्व्वं श्रद्धेयमिति। स्यादयमेकः पक्षः यः सर्वज्ञः सर्वविद्योऽशनायापिपासे अत्येत्यसङ्गो नहि गज्यते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नन्तर्यास्यमृतः समस्तान् पुरुषान् निरुह्यात्यक्रामन् स वा एष महानज आत्मा एष नेतुर्विधरणः सर्वस्य वशी

शतैरिति तस्य देहित्वेऽस्मदादितुल्यत्वात्तदभावे मुक्तवत् जगत् कर्त्तृत्वा-योगात् जीवानामेवादृष्टद्वारा तत् कर्त्तृत्वसम्भवात् स्यात् किञ्चित् कर-मित्यादिभिरित्यर्थः। जीवो जगत्जन्मादि हेतुर्न भवति तत्रासमर्थत्वात् पापाद्यावृत्तत्त्व संसारित्वादिति शङ्कते। संसारिणोऽपीति। ईश्वरस्ये-वेत्यपेरर्थः। अयुक्तं प्राणादि कर्त्तृत्वमिति शेषः। संग्रहवाक्यं विवृणोति यत् महतेत्यादिना कलातग्र्यापादानेन दूषयति। न शास्त्रादिति। निरीश्वरवादमुपसंहरति। तस्मादिति।

सेश्वरवादमुत्थापयति। यः सर्वज्ञ इत्यादिना। तान् पृथि-व्यादिष्वभिमानिनः पुरुषाननुपादाय योऽतिक्रान्तवान् स एष सर्व-विशेषशून्य इति यावत्। उदाहृताः श्रुतयः स्मृतयश्च न्यायस्तु।

सर्व्वस्येशानो य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युस्त-त्तेजोऽसृजत । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्न लिप्यते लोकदुःखेन वाह्य इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । स्मृतेश्चाहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तत इति परोऽस्त्यसंसारी । श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यश्च स च कारणं जगतः । नन्वेवमेवास्मादात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तम् । न य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति परस्य प्रकृतत्वादस्मादात्मन इति युक्तः परस्यैव परामर्शः । क्वैष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेनाकाशशब्दवाच्यः पर आत्मोक्तो य एषो ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवत्यहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः परे आत्मनि सम्प्रतिष्ठित इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशशब्दः पर आत्मेति निश्चीयते ।

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेवात्मशब्दप्रयोगाच्च प्रकृत एव पर आत्मा तस्माद्युक्तमेवमेवास्मादात्मन इति परमात्मन एव सृष्टिरिति संसारिणः

विचित्रं कार्य्यं विशिष्टविज्ञानवत्पूर्वकं प्रासादादौ तथोपलम्भादित्यादि । प्रकरणमनुसृत्य जीवस्य प्राणादिकारणत्वमुक्तं स्मारयति । नन्विति । नेदं जीवस्य प्रकरणमिति परिहरति । नेत्यादिना । प्रतिवचनस्याकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह । क्वैष इति ।

इतश्चाकाशशब्दस्य परमात्मविषयतेत्याह । दहरोऽस्मिन्निति । य आत्माऽपहतपाप्मा इत्यात्मशब्दप्रयोगः । प्रतिवचने परस्याकाशशब्दवाच्यत्वे फलितमाह । प्रकृत एवेति । तस्य प्रकृतत्वे लब्धमर्थमाह । तस्मा-

सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं चावोचाम । अत्र चात्मेत्येवोपासीतात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मविद्या प्रस्तुता । ब्रह्मविषयश्च ब्रह्मविज्ञानमिति ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति आरब्धम् । तत्रेदानीमसंसारि ब्रह्म जगतः कारणमशनायाद्यतीतं नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावं तद्विपरीतश्च संसारी । तस्मादहं ब्रह्मास्मीति न गृह्णीयात् । परं हि देवमीशानं निकृष्टः संसार्य्यात्मत्वेन स्मरन् कथं न दोषभाक् स्यात्तस्मान्नाहं ब्रह्मास्मीति युक्तम् । तस्मात् पुष्पोदकाञ्जलिस्तुतिनमस्कारबल्युपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभिराराधयिषेत । आराधनेन विदित्वा सर्व्वेशितृ ब्रह्म भवति । न पुनरसंसारि ब्रह्म संसार्य्यात्मत्वेन चिन्तयेदग्निमिव शीतत्वेन,काशमिव मूर्त्तिमत्त्वेन । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादो भविष्यति । सर्वतर्कशास्त्रलो-

---

दिति । इतश्च परस्य देव प्राणादिसृष्टिरित्याह । संसारिण इति । यन्मकृता प्रपञ्चेनेत्यादाविति शेषः । अस्तीश्वरो जगत्कारणं ब्रह्म तदेव जीवस्य स्वरूपं तस्येयत्तुर्गनिर्पादिति सिद्धान्तमाशङ्क्य दूषयति । अत्र चेति । तृतीयोऽध्याय समम्यर्थः । का पुनः सा ब्रह्मविद्येति तत्राह । ब्रह्मविषयश्चेति । इति ब्रह्मविदां प्रसिद्धमिति शेषः । चतुर्थे ब्रह्मविद्या प्रस्तुतेत्याह । ब्रह्मेति । सत्यमस्ति प्रस्तुता ब्रह्मविद्या सा जीवविद्यापि भवति जीवब्रह्मणोरभेदादित्याशङ्क्याह । तत्रेति । ब्रह्मविद्यायां प्रस्तुतायामिति यावत् । इदानीं न गृह्णीयादिति सम्बन्धः । मिथोविरुद्धत्वप्रतीत्यवस्थायामित्येतत् । अन्योऽन्यविरुद्धत्वं तच्छब्दार्थः । विपक्षे दोषमाह । परमिति । कथं तर्हीश्वरे मति

कल्पायैश्चैवमविरोधः स्यान्न मन्त्रब्राह्मणवादेभ्यस्तस्यैव प्रवेशश्रवणात्पुरश्चक्रे इति प्रकृत्य पुरः पुरुष आविशदिति। रूपं रूपम्प्रतिरूपो बभूव। तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय। सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते इति सर्वशाखासु सहस्रशो मन्त्रवादाः सृष्टिकर्त्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्शयन्ति। तथा ब्राह्मणवादास्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् स य एतमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यत सेयं देवतैमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य एष सर्वेषु भूतेषु गूढ आत्मा न प्रकाशत इत्याद्याः।

सर्वश्रुतिषु ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दस्य च प्रत्यगात्माभिधायकत्वादेष सर्वभूतान्तरात्मेति च श्रुतेः परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदमात्मैवेदमित्यादिश्रुतिभ्यो युक्तमेवाहं ब्रह्मास्मीत्येव धारयितुम्। यदैवं स्थितः शास्त्रार्थस्तदा परमात्मनः संसारित्वम्। तथा

कुर्य्यादित्याशङ्क्य स्वामित्वे नेत्याह। तस्मादिति। आदिपदं मदिच्छयादिसङ्ग्रहार्थं ऐकात्म्यशास्त्रादात्ममतिरेव ब्रह्मणि कर्त्तव्येत्याशङ्क्याह। न पुनरिति। का तर्हि शास्त्रगतिस्तत्राह। ब्रह्मेति। मुख्यार्थत्वे सम्भवे किमित्यर्थवादतेत्याशङ्क्याह। सर्वेति। संसारित्वासंसारित्वादिना मिथो विरुद्धयोर्जीवेश्वरयोः शीतोष्णवदैक्यानुपपत्तिर्न्यायो विज्ञानात्मविषयत्वं तटस्थेश्वरविषयत्वञ्चोपनिषदो निवारयन् परिहरति। नेत्यादिना। परस्यैव प्रवेशवादे मन्त्रब्राह्मणवादानुदाहरति। पुरुष इत्यादिना।

यत्त्वहं ब्रह्मेति न ग्रहीतव्यादिति तत्राह। सर्वश्रुतिषु चेति। शास्त्रीयमप्यैक्यत्वमनिष्टप्रसङ्गान्न स्वीकर्त्तव्यमिति शङ्कते। यदेति। परस्य संसारित्वे तदसंसारित्वे च शास्त्रानर्थक्यं फलितमाह। तथा चेति। संसा-

च सति शास्त्रानर्थक्यमसंसारित्वे चोपदेशानर्थक्यं स्पष्टो दोषः प्रापत् । यदि तावत्परमात्मा सर्वभूतान्तरात्मा स र्वशरीरसम्पर्कजनितदुःखान्यनुभवतीति स्पष्टं परस्य संसारित्वं प्राप्तम् । तथा च परस्यासंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् । स्मृतयश्च सर्वे च न्यायाः । अथ कथञ्चित्प्राणशरीरसम्बन्धजैर्दुःखैर्न सम्बध्यत इति शक्यं प्रतिपादयितुम् । परमात्मनः साध्यपरिहार्य्याभावादुपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुम् । अत्र केचित्परिहार माचक्षते । परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्वनुप्रविष्टः स्वेन रूपेण । किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे । स च विज्ञानात्मा परस्मादन्योऽनन्यश्च ॥

येनान्यस्तेन संसारित्वसम्बन्धी येनानन्यस्तेनाहं ब्रह्मेति धारणार्हः । एवं सर्वमविरुद्धं भविष्यतीति । तत्र

रिणोऽनन्यस्यापि परस्यासंसारित्वे संसारित्वाभिमतोऽपि असंसारीत्युपदेशानर्थक्यं तं विनैव मुक्तिसिद्धिरिति दोषान्तरमाह । असंसारित्वे चेति । तत्राद्यं दोषं विवृणोति । यदि तावदिति । न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्याद्याः श्रुतयः । यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यत इत्याद्याः स्मृतयः । कूटस्थासङ्गत्वादयो न्यायाः । द्वितीये दोषप्रसङ्गमापाद्य प्रकटयति । अथेत्यादिना । दोषद्वये स्वयूथ्यसमाधिमुत्थापयति । अत्रेति । कथं तर्हि तस्य कार्य्यप्रविष्टस्य जीवत्वं तत्राह । किन्तर्हीति । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेऽपि ततोऽभेदान्नाहं ब्रह्मेति धीः । अभेदे ब्रह्मणोऽपि संसारितेत्याशङ्क्याह । स चेति ।

तथापि नायं शङ्कितदोषाभावस्तत्राह । येनेति । एवमिति भिन्नाभिन्नत्वपरामर्शः । एकदेशिमतं निराकर्त्तुं विकल्पयति ।

विज्ञानात्मनो विकारपक्षे एता गतयः पृथिवीद्रव्यवदनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः एकदेशविपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत्पूर्वसंस्थानादस्थस्य वा परस्यैकदेशो विक्रियते। केशोषरादिवत्सर्व एव वा परः परिणमेत् क्षीरादिवत्तत्र समानजातीयानेकद्रव्यसमूहस्य कश्चिद्द्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा तदा समानजातीयत्वादेकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः। तथा च सति सिद्धान्तविरोधः। अथ नित्यायुतसिद्धावयवानुगतोऽवयवी पर आत्मा तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारी। तदापि सर्वावयवानुगतत्वादवयविन एवावयवगतो दोषो गु-

---

तत्रेति। एता गतय इत्येते पक्षा वक्ष्यमाणाः सम्भवन्ति न गत्यन्तरमित्यर्थः। यथा पृथिवीशब्दितं द्रव्यमनेकावयवसमुदायस्तथा भौतिकात्मकानेकद्रव्यसमुदायः सावयवः परमात्मा तस्यैकदेशस्तन्यलक्षणस्तद्विकारो जीवः पृथिव्येकदेशमृद्विकारघटशरावादीत्येकः कल्पः। यथा भूमेरूषरादिर्देशो नखकेशादि वा पुरुषस्य विकारस्तथावयविनः परस्यैकदेशविकारो जीव इति द्वितीयः कल्पः। यथा क्षीरं स्वर्णं वा सर्वात्मना दधिरुचकादिरूपेण परिणमते तथा कृत्स्न एव परो जीवभावेन परिणमेदिति कल्पान्तरम्। तत्राद्यमनूद्य दूषयति। तत्रेत्यादिना। नानाद्रव्याणां समाहारो वा तानि वान्योन्यापेक्षाणि परश्चेत्तस्यैक्यं स्यान्नहि बहूनां मुख्यमैक्यं समाहारस्य च समुदायापरपर्यायस्य समुदायिभ्यो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वेन कल्पितत्वादित्यर्थः। तर्हि ब्रह्मणो मुख्यमैक्यं माभूत्तत्राह। तथा चेति। न हि तन्नानात्वं कस्यापि सम्मतमिति भावः। द्वितीयमनूद्य निराकरोति। अथेत्यादिना। सर्वदेवापृथगवस्थितेष्ववयवेषु जीवेष्वनु-

णो वेति विज्ञानात्मनः संसारित्वदोषेण पर एवात्मा सम्बध्यत इतीयमप्यनिष्टा कल्पना ॥

क्षीरवत्सर्वपरिणामपक्षे सर्वश्रुतिस्मृतिकोपः स चानिष्टो निष्क्रियं शान्तं दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाह्याभ्यान्तरो ह्यजः आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः स वा एष महानज आत्माऽमरोऽजरोऽमृतो न जायते म्रियते वा कदाचिदव्यक्तोऽयमित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षा अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्म्मफलवत् देशसंसरणानुपपत्तिः परस्य वा संसारित्वमित्युक्तं परस्यैकदेशोऽग्निविस्फुलिङ्गवत् स्फुटितो विज्ञानात्मा संसरतीति

भूतश्चेतनोऽवयवी परश्चेत्तर्हि यथा प्रत्यवयवं मलसंसर्गे देहस्य मलिनत्वं तथा परस्य जीवगतैर्दुःखैर्महद्दुःखं स्यादिति प्रथमकल्पनावद्द्वितीयापि कल्पना न युक्तेत्यर्थः।

तृतीयं प्रत्याह। क्षीरवदिति। न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्याद्याः श्रुतयः। न जायते म्रियते वा कदाचिदित्याद्याः स्मृतयः। श्रुत्यादिकोपस्येष्टत्वमाशङ्क्य वैदिकं प्रत्याह। स चेति। श्रुतिस्मृती विवेचयन् पक्षत्रयसाधारणं दूषणमाह। निष्कलमित्यादिना। कूटस्थस्य निरवयवस्य कात्स्न्यैकदेशाभ्यां परिणामासम्भवो न्यायः। जीवस्य परमात्मैकदेशत्वे दोषान्तरमाह। अचलस्येति। एकदेशस्यैकदेशिव्यतिरेकेणाभावाज्जीवस्य स्वर्गादिषु गत्यनुपपत्तिरित्युक्तं अन्यथा परस्यापि स्याद्वहि पटावयवेषु चलत्सु पटो न चलतीत्याह। परस्य चेति। उक्तं यदि तावत्परमात्मेत्यादाविति शेषः। जीवस्य संसारित्वे परस्य तन्नास्तीति शङ्कते। परस्येति। परस्य निरवयवत्वश्रुतेरवयवस्फुटतानुपपत्तिं मन्वानो दूषयति। तथापीति। यत्र परस्यावयव स्फुटति तत्र तस्य क्षतं प्राप्नोति तदीयावयवसंसरणे च परमा-

चेत्तथापि परस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्तिस्तत्संसरणे च परमात्मप्रदेशान्तरावयवव्यूहे च्छिद्रताप्राप्तिरव्रणत्ववाक्यविरोधश्च । आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणे परमात्मशून्यप्रदेशाभावादवयवान्तरनोदनव्यूहनाभ्यां हृदयशूलेनेव परमात्मनो दुःखित्वप्राप्तिः । अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेर्न दोष इति चेन्न श्रुतेर्ज्ञापकत्वात् ॥

न शास्त्रं पदार्थानन्यथाकर्त्तुं प्रवृत्तम् । किं तर्हि यथाभूतानामज्ञातानां ज्ञापने । किञ्चातः शृणु यद्भवति यथाभूता मूर्त्तामूर्त्तादिपदार्थधर्म्मा लोके प्रसिद्धास्तद्दृष्टान्तोपादानेन तदविरोध्यं वस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते । उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तोऽनर्थकः स्याद्दार्ष्टान्तिका-

---

त्मनः प्रदेशान्तरेऽवयवाना व्यूहे सत्युपचयः स्यात्तथाच परस्यावयवा यतो निर्गच्छन्ति तत्र छिद्रताप्राप्तिर्यत्र च ते गच्छन्ति तत्रोपचयः स्यादित्यकायमव्रणमस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिवाक्यविरोधो भवेदित्यर्थः । परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति पक्षे दुःखित्वमपि तस्य दुर्वारमापतेदिति दोषान्तरमाह । आत्मावयवेति । स्फुलिङ्गविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिवशात्परस्यावयवा जीवाः सिध्यन्तीत्यतो जीवानां परैकदेशत्वे नोक्तो दोषोऽवतरति । युक्त्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वादिति शङ्कते । विस्फुलिङ्गादीति । शास्त्रार्थो युक्तिविरुद्धो न सिध्यतीति दूषयति । न श्रुतेरिति ।

नञर्थं विवृणोति । न शास्त्रमिति । हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्व्वकं विभजते । किन्तर्हीति । स्मृत्यादिव्यावृत्त्यर्थमज्ञातानामित्युक्तम् । अस्तु शास्त्रमज्ञापकम् । तथापि परस्य नास्ति सावयवत्वमित्यत्र किमायातमिति पृच्छति । किञ्चात इति । शास्त्रस्य यथोक्तस्वभावत्वे ह्यात्मनः परस्य निरवयवत्वं फलति तदुच्यमानं समाहितेन श्रोतव्यमित्याह । शृण्विति । तत्र प्रथमं लोकाविरो-

सङ्गतेः । न ह्यग्निः शीत आदित्यो न तपतीति वा दृष्टान्तशतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यम् । प्रमाणान्तरेणान्यथाधिगतत्वाद्वस्तुनः । न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते । प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति । न च लौकिकपदपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेणागमेन शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरमवगमयितुम् । तस्मात्प्रसिद्धन्यायमनुसरता न शक्या परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुम् । क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा ममैवांश इति श्रूयते स्मर्यते चेति चेन्न । एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात् । अग्नेर्हि विस्फुलिङ्गोऽग्निरेवेत्येकत्वप्रत्ययार्हो दृष्टो लोके । तथा चांशोंऽशिनैकत्वप्रत्ययार्हः ।

येन शास्त्रप्रवृत्तिं दर्शयति । यद्येति । आदिपदेन भावाभावादि गृह्यते । पदार्थेष्वेव भोक्तृपारतन्त्र्याद्धर्मशब्दस्तेषां लोकप्रसिद्धपदार्थानां दृष्टान्तानामुपन्यासेनेति यावत् । तदविरोधिलौकप्रसिद्धार्थाविरोधीत्यर्थः । वस्त्वन्तरं निरवयवादि दार्ष्टान्तिकम् । तदविरोध्येवेत्येवकारस्य व्यावर्त्त्यमाह । न लौकिकेति । विपक्षे दोषमाह । उपादीयमानोऽपीति । सामान्येनोक्तमर्थं दृष्टान्तविशेषनिविष्टतया स्पष्टयति । न हीति । अग्नेरुष्णत्वमादित्यस्य तापकत्वमन्यथेतृच्यते । ननु लौकिकं प्रमाणं लौकिपदार्थाविरुद्धमेव स्वार्थं समर्पयति । वैदिकं पुनरपौरुषेयं तद्विरुद्धमपि स्वार्थं प्रमापयेदलौकिकविषयत्वादत आह । न चेति । ननु श्रुतेरज्ञातज्ञापकत्वे लोकानपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि का हानिस्तत्राह । न चेति । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायात्तदनपेक्षा श्रुतिर्नाज्ञातं ज्ञापयितुमलमित्यर्थः । शास्त्रस्य लोकानुसारित्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति । प्रसिद्धो न्यायो लौकिको दृष्टान्तः । न हि नित्यस्याकाशादेः सावयवत्वं परस्य नित्योऽभ्युपगतस्तत्र तस्य सावयवत्वेनांशांशित्वकल्पना वस्तुतः सम्भ-

तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाभिधित्सव उपक्रमोपसंहाराभ्याञ्च। सर्वासु ह्युपनिषत्सु पूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य पुनरेकत्वमुपसंहरति।

तद्यथेहैव तावदिदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञायोत्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टान्तैर्विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्ययहेतून् प्रतिपाद्यानन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्युपसंहरिष्यति। तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते। परमात्मैकत्वप्रत्ययद्रढिम्ने उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यानीति। अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। सर्व्वोपनिषत्सु विज्ञानात्मनः प-

---

र्वति लोकविरोधादित्यर्थः। जीवस्य परांशत्वानङ्गीकारे श्रुतिस्मृत्योर्गतिर्वक्तव्येति शङ्कते। क्षुद्रा इति। तयोर्गतिमाह। नेत्यादिना। विस्फुलिङ्गे दर्शितं न्यायं सर्व्वत्रांशमात्रेऽतिदिशति। तथापीति। दृष्टान्ते यथोक्तनीत्या स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह। तत्रेति। परमात्मना सह जीवस्यैकत्वविषयं प्रत्ययमाधातुमिच्छन्तीति तथोक्तास्तेषामेकत्वप्रत्ययावतारहेतुत्वे हेत्वन्तरं सङ्गृह्णाति। उपक्रमेति। तदेव स्फुटयति। सर्व्वासु हीति।

उक्तमर्थमुदाहरणनिष्ठतया विभजते। तद्यथेति। इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः। आदिशब्देनांशांशित्वादि गृह्यते। विहितं सङ्ग्रहवाक्यमुपसंहरति। तस्मादिति। तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे दोषं वदन्नेकत्वप्रत्ययार्थत्वे हेत्वन्तरमाह। अन्यथेति। सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यत इति न्यायेनोक्तं प्रपञ्चयति। सर्व्वोपनिषत्स्विति। किञ्च तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे श्रुतफलाभावात् फलान्तरं कल्पनीयम्। न चैकत्वप्रत्ययविषयतया तत्फले निराकाङ्क्षेषु तेषु कल्पना युक्ता। दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशादित्याह। फलान्तरञ्चेति।

रमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनां तद्विद्यैकवाक्ययोगे च सम्भवत्युत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति। फलान्तरञ्च कल्पयितव्यं स्यात्। तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः। अत्र च सम्प्रदायविद आख्यायिकां सम्प्रचक्षते। कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धो व्याधगृहे संवर्द्धितः। सोऽमुष्य वंशतामजानन् व्याधजातिप्रत्ययो व्याधजातिकर्म्माण्येवानुवर्त्तते न राजास्मीति राजजातिकर्म्माण्यनुवर्त्तते। यदा पुनः कश्चित्परमकारुणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन्नमुष्य पुत्रतां बोधयति न त्वं व्याधोऽमुष्य राज्ञः पुत्रः कथञ्चिद्व्याधस्य गृहमनुप्रविष्ट इति स एवं बोधितस्त्यक्त्वा व्याधजाति-

---

उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वासम्भवे फलितमुपसंहरति। तस्मादिति। तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यपरं तच्छेषः सृष्ट्यादिवाक्यमित्युक्तोऽर्थे द्रविडाचार्य्यसम्मतिमाह। अत्र चेति। तत्र दृष्टान्तरूपामाख्यायिकां प्रणयति। कश्चिदिति। जातमात्रे प्रागवस्थायामेव राजास्मीत्यभिमानाभिव्यक्तेरित्यर्थः। ताभ्यां तत्परित्यागे निमित्तविशेषस्यानिश्चितत्वद्योतनार्थं किलेत्युक्तम्। व्याधजातिप्रत्ययस्तत्प्रयुक्तो व्याधोऽस्मीत्यभिमानो यस्य स तथा व्याधजातिकर्म्माणि तत्प्रयुक्तानि मांसविक्रयणादीनि। राजास्मीत्यभिमानपूर्वकं तज्जातिप्रयुक्तानि परिपालनादीनि कर्म्माणि। अज्ञानं तत्कार्य्यञ्चोक्त्वा ज्ञानं तत्फलञ्च दर्शयति। यदेत्यादिना। बोधनप्रकारमभिनयति। न

प्रत्ययकर्म्माणि पितृपैतामहीमात्मनः पदवीमनुवर्त्तते राजाहमस्मीति ।

तथापि किलायं परस्मादग्निविस्फुलिङ्गादिवत्तज्जातिरेव विभक्त इह देहेन्द्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारी सन् देहेन्द्रियादिसंसारधर्म्ममनुवर्त्तते । देहेन्द्रियसङ्घातोऽस्मि कृशः स्थूलः सुखी दुःखीति परमात्मतामजानन्नात्मनो न त्वमेतदात्मकः परमेव ब्रह्मास्य संसारीति प्रतिबोधित आचार्य्येण हित्वैषणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यतेऽत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवद्ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति । विस्फुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्ट इत्युक्ते विस्फुलिङ्गस्य प्रागग्नेर्भ्रंशादग्न्येकत्वदर्शनात्तस्मादेकत्वप्रत्ययदार्ढ्याय सुवर्णमणिलोहाग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्ता नोत्पत्त्यादिभेदप्रतिपादनपराः ।

त्वमिति । कथं तर्हि संसारवेश्मप्रवेशस्तत्राह । कथञ्चिदिति । राजाहमस्मीत्यभिमानपूर्व्वकमात्मनः पितृपैतामहीं पदवीमनुवर्त्तत इति सम्बन्धः ।

दार्ष्टान्तिकरूपामाख्यायिकामाचष्टे । तथेति । जीवस्य परस्माद्विभागे निमित्तमज्ञानं तत्कार्य्यञ्च प्रसिद्धमिति द्योतयितुं किलेत्युक्तम् । तज्जातिस्तत्स्वभावो वस्तुतः परमात्मैवेति यावत् । इहेत्यपरोक्षानुभवगम्यतोक्तिः । गहनं गम्भीरं वनम् । संसारधर्म्मानुवर्त्तने हेतुमाह । परमात्मतामिति । उक्तां विद्यां तत्कार्य्यविरोधिनीं ब्रह्मात्मविद्यां लम्भयति । न त्वमिति । राजपुत्रस्य राजास्मीति प्रत्ययवद्वाक्यादेवाधिकारिणि ब्रह्मास्मीति प्रत्ययस्तेष्टत्कृतम् । विस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तस्तर्ह्यत्राशङ्क्याह । सत्येति । तथापि कथं ब्रह्मप्रत्ययदार्ढ्यं तत्राह । विस्फुलिङ्गस्येति । दृष्टान्तेष्वेकत्वदर्शने तस्मादिति परामृष्टं उत्पत्त्यादिभेदे नास्ति ।

सैन्धवघनवत्प्रज्ञानैकरसनैरन्तर्य्यत्वावधारणादेकधैवानुद्रष्टव्यमिति च। यदि च ब्रह्मणश्चित्रपटवद् वृक्षसमुद्रादिवच्चोत्पत्त्याद्यनेकधर्म्मविचित्रता विजिग्राहयिषिता एकरसं सैन्धवघनवदनन्तरमबाह्यमिति नोपसमाहरिष्यदेकधैवानुद्रष्टव्यमिति च न प्रायोक्ष्यत। य इह नानेव पश्यतीति निन्दावचनं च। तस्मादेकरूपैकत्वप्रत्ययदार्ढ्यायैव सर्व्ववेदान्तेषूत्पत्तिस्थितिलयादिकल्पना न तत्प्रत्ययकरणाय। न च निरवयवस्य परमात्मनोऽसंसारिणः संसार्य्येकदेशकल्पना न्याय्या स्वतोऽदेशत्वात्परमात्मनः। अदेशस्य परस्यैकदेशसंसारित्वकल्पनायां पर एव संसारीति कल्पितं भवेत्। अथ परोपाधिकृत एकदेशः परस्य घटकरकाद्याकाशवत् तदा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक् संव्यवहारभा-

शास्त्रतात्पर्य्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह। सैन्धवेति। चकारोऽवधारणादिति पदमनुकर्षति। सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति। यदि चेत्यादिना। निन्दावचनं च न प्रायोक्ष्यतेति सम्बन्धः। एकत्वस्यावधारणफलमाह। तस्मादिति। एकस्य भेदसहत्वं वारयितुमेकरूपविशेषणम्। आदिशब्देन प्रवेशनियमने गृह्येते। न तत्प्रत्ययकरणायेत्यत्र तच्छब्देनोत्पत्त्यादिभेदो विवक्षितः। किञ्च परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेत्यत्र तदेकदेशः स्वाभाविको वाक्यादौपाधिको वेति विकल्प्याद्यं दूषयति। न चेति। विपक्षे दोषमाह। अदेशस्येति। द्वितीयमुत्थापयति। अथेति। एकदेशस्यौपाधिकत्वपक्षे परस्मिन्विवेकवतां तदखण्डत्वबुद्धिभाजां तदेकदेशो वस्तुतः पृथग्भूत्वा व्यवहारालम्बनमिति नैव बुद्धिर्जायते औपाधिकस्य स्फटिकलौहित्यवन्मिथ्यात्वादित्युत्तरमाह। न तदेति। ननु जीवे कर्त्ताहं भोक्ताहमिति परिच्छिन्नधीः सर्वेषामुपलभ्यते। सा च तस्य वस्तुतोऽपरिच्छिन्नब्रह्मात्मत्वान्नभःक्षोपणधीवदुपचरिता। तस्मादुभयेषां मुक्तात्मबुद्धिदर्शनात्परमात्मैकदेशत्वं

गिति बुद्धिरुत्पद्यते । अविवेकिनां विवेकिनाञ्चोपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति चेन्नाविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वाद्विवेकिनां च संव्यवहारमात्रावलम्बनार्थत्वाद्यथा कृष्णो रक्तश्चाकाश इति विवेकिनामपि कदाचित्कृष्णता रक्तता चाकाशस्य संव्यवहारमात्रावलम्बनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति न च परमार्थतः कृष्णो रक्तो वाकाशो भवितुमर्हति । अतो न पण्डितैर्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणोंऽशांश्येकदेशैकदेशिविकारविकारित्वकल्पना कार्य्या । सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्व्वोपनिषदां । अतो हित्वा सर्वकल्पनामाकाशस्येव निर्विशेषता प्रतिपत्तव्या । आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः । न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः ।

जीवस्य दुर्व्वारमिति । चोदयति । अविवेकिनामिति । ततोऽविवेकिनां यथोक्ता बुद्धिरुपचरिता न भवत्येतस्मिंस्तद्बुद्धित्वेनाविद्यात्वादिति परिहरसि । नेत्यादिना । तथापि विवेकिनामीदृशी धीरुपचरितेति चेत्तत्राह । विवेकिनाञ्चेति । तेषां संव्यवहारोऽभिज्ञाभिवदनात्मकस्तावन्मात्रस्यालम्बनमाभासभूतोऽर्थस्तद्विषयत्वात्तद्बुद्धेरपि मिथ्याबुद्धित्वादुपचरितत्वासिद्धिरित्यर्थः । विवेकिनामविवेकिनाञ्चात्मनि परिच्छिन्नधीरुपलभ्यत्येतावता न तस्य वस्तुतो ब्रह्मांशत्वादिसिध्यतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति । यथेति । अविवेकिनामिवेत्यपेरर्थः । ब्रह्मणि वस्तुतोंऽशादिकल्पना न कर्त्तव्येति दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । अत इति । अंशांशिनोर्विशदीकरणमेकदेशैकदेशीति । अत शब्दोपात्तमेव हेतुं स्फुटयति । सर्व्वकल्पनेति । सर्व्वासां कल्पनानां अपनयनमेवार्थः । सारत्वेनाभीष्टस्तत्परत्वादुपनिषदां तदेकसमधिगम्ये ब्रह्मणि न कदाचिदपि कल्पनाऽस्तीत्यर्थः । उपनिषदां निर्विकल्पकवस्तुपरत्वे फलितमाह । अतो हित्वेति ।

नात्मानं ब्रह्मविलक्षणं कल्पयेदुष्णात्मक इवाग्नौ शीतैकदेशं प्रकाशात्मके वा सवितरि तम एकदेशं सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदां। तस्मान्नामरूपोपाधिनिमित्ता एवात्मन्यसंसारधर्म्मिणि सर्वे व्यवहाराः। रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः। नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्त इत्येवमादिमन्त्रवर्णेभ्यः। न स्वत आत्मनः संसारित्वमलक्तकाद्युपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवद्भ्रान्तमेव न परमार्थतो ध्यायतीव लेलायतीव। न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयान्। कर्म्मणा लिप्यते पापकेन। समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं। परमेश्वरं शुनि चैव श्वपाके चेत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनोऽसंसारितैव। अत एकदेशो विकारः शक्तिर्वा विज्ञानात्मा ऽन्यो वेति विकल्पयितुं निरवयवत्वाभ्युपगमे विशेषतो न शक्यते। अंशादिश्रुतिस्मृतिवादाश्चैकत्वार्थाः न

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेऽपि आत्मनस्तदेकदेशस्य सविशेषत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। नात्मानमिति। आत्मा निर्विशेषश्चेत्कथं तस्मिन् व्यवहारत्रयमित्याशङ्क्याह। तस्मादिति। आत्मनि सर्व्वो व्यवहारो नामरूपोपाधिप्रयुक्त इत्यत्र प्रमाणमाह। रूपं रूपमिति। असंसारधर्म्मिणीत्युक्तं विशेषणं विशदयति। न स्वत इति। भ्रान्त्या संसारित्वमात्मनीत्यत्र मानमाह। ध्यायतीति। कूटस्थत्वासङ्गत्वादिन्यायः परमात्मनः सांशत्वपक्षो निराकृतः। ननु तस्य निरंशत्वेऽपि कुतो जीवस्य तन्मात्रत्वं तदेकदेशत्वादिसम्भवादत आह। एकदेश इति। कथं तर्हि पादोऽस्य विश्वा भूतानि। ममैवांशो जीवलोके। अंशो नाना व्यपदेशात्। सर्व एते

तु भेदप्रतिपादकाविवक्षितार्थैकवाक्ययोगादित्यवोचाम सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वे। अथ किमर्थं तत्प्रतिकूलोऽर्थो विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यत इति कर्म्मकाण्डप्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके। कर्म्मप्रतिपादकानि हि वाक्यान्यनेकक्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि। विज्ञानात्मभेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकत्वे कथमिष्टफलासु क्रियासु प्रवर्त्तयेयुरनिष्टफलाभ्यो वा क्रियाभ्यो निवर्त्तयेयुः। कस्य वा बद्धस्य मोक्षायोपनिषदारभ्येत। अपि च। परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं परमात्मैकत्वोपदेशः। कथं वा तदुपदेशग्रहणफलं। ब-

---

आत्मनो व्युच्चरन्तीति श्रुतिस्मृतिवादस्तत्राह। व्यंशादिति।

न्यायागमाभ्यां जीवेश्वरयोरंशांशित्वादिकल्पना निराकृतत्र वेदान्तानामैक्यपरत्वे स्थिते सति द्वैतासिद्धिः फलतीत्याह। सर्व्वोपनिषदामिति। एकत्वज्ञानस्य सनिदानद्वैतध्वंसित्वसमर्थशब्दार्थः। प्रकृतं ज्ञानं तत्पदेन परामृश्यते। इत्यद्वैतमेव तत्त्वमिति शेषः। किमर्थमिति प्रश्नं मन्वानो द्वैतिनां मतमुत्थापयति। कर्म्मकाण्डेति। वेदान्तानामैक्यपरत्वेऽपि कथं तत्प्रामाण्यविरोधप्रसङ्गस्तत्राह। कर्म्मेति। तथापि विरोधावकाशः स्यादित्याशङ्क्याह। विज्ञानात्मेति। केवलाद्वैतपक्षे कर्मकाण्डविरोधमुक्त्वा तत्रैव ज्ञानकाण्डविरोधमाह। कस्य वेति। परस्य नित्यमुक्तत्वादन्यस्य स्वतः परतो वा बद्धस्याभावाच्छिष्याभावस्तथा चाधिकार्य्यभावादुपनिषदारम्भासिद्धिरित्यर्थः। कर्मकाण्डस्य काण्डान्तरस्य च प्रामाण्यानुपपत्तिर्विज्ञानात्मादिभेदं कल्पयतीत्यर्थापत्तिद्वयमुक्तम्। तत्र द्वितीयामर्थापत्तिं प्रपञ्चयति। अपि चेति। का पुनरुपदेशस्यानुपपत्तिस्तत्राह। बद्धेति। तदभाव इत्यत्र तच्छब्दो बद्धमधिकरोति निर्विषयं निरधिकारम्। किञ्च यद्यप्यर्थापत्तिद्वयं ऊक्तया रीत्योत्तिष्ठति तर्हि भेदस्य दुर्निह्नवत्वात्कथं कर्मकाण्डं प्रमाणमिति

हस्य हि बन्धनाशायोपदेशस्तदभाव उपनिषच्छास्त्रं निर्विषयमेव।

एवं तर्ह्युपनिषद्वादिपक्षस्य कर्म्मकाण्डवादिपक्षेण चोद्यपरिहारयोः समानः पन्थाः। येन भेदाभावे कर्म्मकाण्डं निरालम्बनमात्मानं न लभते प्रामाण्यं प्रति तथोपनिषदपि। एवं तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति तस्यैव कर्म्मकाण्डस्यास्तु प्रामाण्यमुपनिषदां तु प्रामाण्यकल्पनायां स्वार्थविघातो भवेदिति माभूत् प्रामाण्यं। न हि कर्म्मकाण्डं प्रमाणं सदप्रमाणं भवितुमर्हति। न हि प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयति न प्रकाशयति चेति। प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च। न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपाद-

---

यद्ब्रह्मवादिना कर्मवादं चोद्यते तद्ब्रह्मवादस्य कर्मवादेन तुल्यम्।

ब्रह्मवादेऽपि शिष्यशासित्रादिभेदाभावे कथमुपनिषत्प्रामाण्यमित्याक्षेपं सुकरत्वाद्यश्चोपनिषदां प्रतीयमानं शिष्यशासित्रादिभेदमाश्रित्य प्रामाण्यमिति परिहारः स कर्मकाण्डस्यापि समानः। तत्रापि प्रातीतिकभेदमादाय प्रामाण्यस्य सुप्रतिपन्नत्वाच्च च भेदप्रतीतिभ्रान्तित्वबोधाभावादित्यभिप्रेत्याह। एवं तर्हीति। चोद्यसाम्यं विवृणोति। येनेति। इति चोद्यसाम्यात्परिहारस्यापि साम्यमिति शेषः। ननु कर्मकाण्डं भेदपरं ब्रह्मकाण्डमभेदपरं प्रतिभात्यन्यतरवस्तुनिर्विकल्पः सम्भवति अतोऽन्यतरस्याप्रामाण्यमत आह। एवं तर्हीति। तुल्यमुपनिषदामपि स्वार्थविघातकत्वमित्याशङ्क्याह। उपनिषदामिति। स्वार्थः शब्दशक्तिवशात्प्रतीयमानं स्रष्ट्रादिभेदः। यत्तूच्यते कर्मकाण्डस्य व्यावहारिकं प्रामाण्यं न तत्त्विकं तात्त्विकन्तु काण्डान्तरस्येति तत्राह। न हीति। यद्धि प्रामाण्यस्य व्यावहारिकत्वं तदेव तस्य तात्त्विकत्वम्। न हि प्रमाणं तत्त्वस्य नावेदयति

यन्त्य: स्वार्थविघातं कर्म्मकाण्डप्रामाण्यविघातञ्च कुर्व्वन्ति प्रत्यक्षादिनिश्चितभेदप्रतिपत्त्यर्थैः प्रमाणैश्च विरुध्यते। तस्मा- दप्रामाण्यमेवौपनिषदामन्यार्थता वास्तु न त्वेव ब्रह्मैकत्व- प्रतिपत्त्यर्थता नोक्तोत्तरत्वात्। प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वमप्रमा- णत्वं वा प्रमोत्पादनानुत्पादननिमित्तमन्यथा चेत् स्तम्भादी- नां प्रामाण्यप्रसङ्गाच्छब्दादौ प्रमेये। किंचातो यदि तावदु- पनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिं प्रमां कुर्वन्ति कथमप्रमाणं भवे- युर्न कुर्वन्त्येवेति चेद्यथाग्निः शीत इति स भवानेवं व- दन् वक्तव्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यमुपनि- षत्प्रामाण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाग्निर्वा रूपप्रकाशमथ करोति यदि करोति भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाणं भ- वद्वाक्यं अग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत्॥

व्याघातादित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह। न हीति। स्वार्थाभिघातात्कर्मकाण्ड- विरोधाच्चौपनिषदामप्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहर्त्तुमितिशब्दः। उपनिषदप्रा- माण्ये हेत्वन्तरमाह। प्रत्यक्षादीनीति। प्रत्यक्षादीनि निश्चितानि भेदप्रति- पत्त्यर्थानि प्रमाणानि तैरिति विग्रहः। अध्ययनविध्युपात्तानां कुतस्तासा- मप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह। अन्यार्थता वेति। सिद्धान्तयति। नेत्यादिना। तदेव स्फुटयितुं सामान्यन्यायमाह। प्रमाणस्येति। स्वार्थे प्रमोत्पादकत्वा- भावेऽपि प्रामाण्यमिच्छन्तं प्रत्याह। अन्यथेति। यथोक्तप्रयोजकप्रयुक्तं प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेत्येतस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृच्छति। किञ्चेति। तत्र किमुपनिषदः स्वार्थं बोधयन्ति न वेति विकल्पमाद्यमनूद्य दूषयति। यदि तावदिति। द्वितीयमुत्थाप्य निराकरोति। नेत्यादिना। अग्निर्यथा शीतं न करोति तथोपनिषदोऽपि ब्रह्मैकत्वे प्रमां न कुर्व्वन्तीति वदन्तं प्रति प्रतिबन्धो ग्रहो न युक्तोऽनुभवविरोधादित्याशङ्क्याह। यदीति।

प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्यं भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यमत्र भवन्तो ब्रुवन्तु कः परिहार इति। नन्वत्र प्रत्यक्षान्महावाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिरग्नौ च रूपप्रकाशनप्रतिपत्तिप्रसापकस्तर्हि भवतः प्रद्वेषो ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमां प्रत्यक्षं कुर्वन्तीषूपनिषत्सु उपलभ्यमानासु प्रतिषेधानुपपत्तेः शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारम्पर्य्यजनितमित्यवोचाम। तस्मादुक्तोत्तरत्वादुपनिषदं प्रत्ययप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति। यच्चोक्तं स्वार्थविघातकत्वादप्रामाण्यमिति तदपि न। तदर्थप्रतिपत्तेर्बाधकाभावात्। नह्युपनिषद्भिर ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरस्ति। यथाग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्याद्विरुद्धा-

तर्हि स्वार्थे प्रमितिजनकत्वाद्वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह। प्रतिषेधेति। उपनिषद्प्रामाण्ये भवद्वाक्यःप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये तूपनिषत्प्रामाण्यं दुर्वारमिति साम्ये प्राप्ते व्यवस्थापकः समाधिर्वक्तव्य इत्याह। अत्रेति। उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां विशदयति। नन्वित्यादिना। प्रतिषेधमङ्गीकृत्योक्त्वा यथोक्तोपनिषदुपलम्भे सति तस्य निरवकाशत्वात्प्रद्वेषानुपपत्तिरित्याह। प्रतिषेधेति। उपनिषदुत्थाया धियो वैफल्यात्तासाममानतेत्याशङ्क्याह। शोकेति। एकत्वं मति तावद्वापातेन जायते। सा च विचारं प्रयुज्य मननादिद्वारा दृढीभवति। सा पुनरशेषं शोकादिकमपनयतीति पारम्पर्य्यजनितं फलमिति द्रष्टव्यम्। स्वार्थे प्रमाजनकत्वादुपनिषदां प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति। तस्मादिति। प्रामाण्यहेत्वसद्भावादुपनिषदां प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तदप्रामाण्यं परोक्तमनुवदति। यच्चोक्तमिति। कथं हि तासां स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरुत्पद्यते। किं वा काचिद् ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिं अन्याश्चोपनिषदस्तत्र प्रति-

र्थद्वयप्रतिपत्तिरभ्युपगम्य चैतदवोचाम । न तु वाक्यप्रामाण्यसमय एष न्यायः । यदुतैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं सति चानेकार्थत्वे स्वार्थस्य स्यात्तद्विघातश्च विरुद्धोऽन्योऽर्थो न त्वेतद्वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धं चैकं वाक्यमनेकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष समयोऽर्थैकत्वादेकवाक्यता । न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति ॥

यत्तु, लौकिकं वाक्यमग्निरुष्णः शीतश्चेति न तन्नैकवाक्यता तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वादग्निः शीत इत्येतदेकं वाक्यमग्निरुष्ण इति तु प्रमाणान्तरानुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थावबोधकमतो नाग्निः शीत इत्यनेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैवोपक्षीणत्वात् । यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते तच्छीतोष्णपदाभ्यामग्निपदसामानाधिकरण्यप्रयोगनिमित्ता भ्रान्तिर्न त्वेवैकस्यानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा । य-

---

षेधं कुर्वन्तीति विकल्पग्राह्यं दूषयति । तदपि नेति । तदेव प्रपञ्चयति । न हीति । एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वमङ्गीकृत्य वैधर्म्योदाहरणं युक्तमित्याह । अभ्युपगम्येति । तस्याङ्गीकारवादत्वे हेतुमाह । न त्विति । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । सति चेति । भवत्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं नेत्याह । न त्विति । कस्तर्हि तेषां समयस्तत्राह । अर्थैकत्वादिति । तदुक्तं प्रथमे तन्त्रे । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति । द्वितीयं दूषयति । न चेति ।

एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशङ्क्याह । यत्त्विति । तदेकदेशस्येत्यादिवाक्यं विवृणोति । अग्निरिति । अनुवादकबोधकभागयोरेकवाक्यत्वाभावं फलितमाह । अत इति । हेत्वर्थमुक्तमेव स्फुटयति । प्रमा-

प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्यं भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यमत्र भवन्तो ब्रुवन्तु कः परिहार इति । नन्वत्र प्रत्यक्षान्मद्वाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिरग्नौ च रूपप्रकाशनप्रतिपत्तिप्रसाधकस्तर्हि भवतः प्रद्वेषो ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमां प्रत्यक्षं कुर्वन्तीषूपनिषत्सु उपलभ्यमानासु प्रतिषेधानुपपत्तेः शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारम्पर्यजनितमित्यवोचाम । तस्मादुक्तोत्तरत्वादुपनिषदं प्रत्ययप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति । यच्चोक्तं स्वार्थविघातकत्वादप्रामाण्यमिति तदपि न । तदर्थप्रतिपत्तेर्बाधकाभावात् । नह्युपनिषद्भ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरस्ति । यथाग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्याद्विरुद्धा-

---

तर्हि स्वार्थे प्रमितिजनकत्वाद्वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह । प्रतिषेधेति । उपनिषदप्रामाण्ये अवद्वाक्यप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये तूपनिषत्प्रामाण्यं दुर्वारमिति साम्ये प्राप्ते व्यवस्थापकं समाधिर्वक्तव्य इत्याह । अत्रेति । उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां विशदयति । नन्वित्यादिना । प्रतिषेधभङ्गोक्त्योक्ता यथोक्तोपनिषदुपलम्भे सति तस्य निरवकाशत्वात्प्रद्वेषानुपपत्तिरित्याह । प्रतिषेधेति । उपनिषदुत्थाया धियो वैफल्यात्तासाममानतेत्याशङ्क्याह । शोकेति । एकत्वं प्रति तावदापातेन जायते । सा च विचारं प्रयुज्य मननादिद्वारा दृढीभवति । सा पुनरशेषं शोकादिकमपनयतीति पारम्पर्यजनितं फलमिति द्रष्टव्यम् । स्वार्थे प्रमाजनकत्वादुपनिषदां प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रामाण्यहेतुसद्भावादुपनिषदां प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तदप्रामाण्यं परोक्तमनुवदति । यच्चोक्तमिति । कथं हि तासां स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरुत्पद्यते । किं वा काचिद् ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिं अन्याश्चोपनिषदस्तत्प्रति-

र्थद्वयप्रतिपत्तिरभ्युपगम्य चैतदवोचाम । न तु वाक्य-प्रामाण्यसमय एष न्यायः । यदुतैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं सति चानेकार्थत्वे स्वार्थश्च स्यात्तद्विघातकश्च विरुद्धोऽन्योऽर्थो न त्वेतद्वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धञ्चैकं वाक्यमनेकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष समयोऽर्थैकत्वादेकवाक्यता । न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति ॥

यत्तु लौकिकं वाक्यमग्निरुष्णः शीतश्चेति न तत्रैकवाक्यता तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वादग्निः शीत इत्येतदेकं वाक्यमग्निरुष्ण इति तु प्रमाणान्तरानुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थावबोधकमतो नाग्निः शीत इत्यनेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैवोपक्षीणत्वात् । यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते तच्छीतोष्णपदाभ्यामग्निपदसामानाधिकरण्यप्रयोगनिमित्ता भ्रान्तिर्न त्वेकस्यानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा । य-

---

षेधं कुर्व्वन्तीति विकल्पाद्य दूषयति । तदपि नेति । तदेव प्रपञ्चयति । न हीति । एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वमङ्गीकृत्य वैधर्म्योदाहरणं युक्तमित्याह । अभ्युपगम्येति । तस्याङ्गीकारवादत्वे हेतुमाह । न त्विति । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । सति चेति । भवत्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं नेत्याह । न त्विति । कस्तर्हि तेषां समयस्तत्राह । अर्थैकत्वादिति । तदुक्तं प्रथमे तन्त्रे । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति । द्वितीयं दूषयति । न चेति ।

एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशङ्क्याह । यत्त्विति । तदेकदेशस्येत्यादिवाक्यं विवृणोति । अग्निरिति । अनुवादकबोधकभागयोरेकवाक्यत्वाभावं फलितमाह । अत इति । हेत्वर्थमुक्तमेव स्फुटयति । प्रमा-

ष्टीत्वं कर्म्मकाण्डप्रामाण्यविघातकृदुपनिषद्वाक्यमिति तन्ना-
न्यार्थत्वात् । ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा ह्युपनिषदो नेष्टा-
र्थप्राप्तौ साधनोपदेशं तन्निष्ठा पुरुषनियोगं वारयन्त्यनेका-
र्थत्वानुपपत्तेश्च । न च कर्म्मकाण्डवाक्यानां स्वार्थे प्रमा
नोत्पद्यते । असाधारणे चेत् स्वार्थे प्रमां उत्पादयति वा-
क्यं कुतोऽन्येन विरोधः स्यात् । ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात्प्रमा
नोत्पद्यत एवेति चेन्न प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः । दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमादिवाक्येभ्यः
प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना सा नैव भविष्यति । यद्युपनि-
षदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानं न चानुमानं प्रत्यक्ष-
विरोधे प्रामाण्यं लभते । तस्मादसदेवैतज्ज्ञायते प्रमैव नोत्प-
द्यत इति ॥

अपि च यथा प्राप्तस्यैवाविद्याप्रत्युपस्थापितस्य क्रिया-

ण्यान्तरेति । शीतः शैशिरोऽग्निरित्येतद्बोधकमेव चेद्वाक्यं कथं तर्हि तत्र
बोकस्य विरुद्धार्थधीरित्याशङ्क्याह । यत्त्विति । स्वार्थविघातकत्वादप्रामा-
ण्यमुपनिषदामित्येतन्निराकृत्य चोद्यान्तरमनूद्य निराकरोति । यच्चेत्या-
दिना । तन्निष्ठेतीष्टार्थप्रापकसाधनोक्तिः । नन्पनिषद्वाक्यं ब्रह्मैकत्वं
वाक्यात्प्रतिपादयदर्थात्कर्म्मकाण्डप्रामाण्यविघातकमिति चेत्तत्र तदप्रामाण्य-
मनुत्पत्तिलक्षणं विपर्य्यासलक्षणं वेति विकल्पाद्यमनूद्य दूषयति । न
चेति । विदितपदतदर्थसङ्गतेर्वाक्यार्थन्यायविदस्तदर्थेषु प्रमोत्पत्तिदर्शनादि-
त्यर्थः । स्वार्थे प्रमामुत्पादयदपि वाक्यं मानान्तरविरोधादप्रामाण्यमित्या-
शङ्क्याह । असाधारणे चेदिति । स्वगोचरस्फुरत्वात्प्रमाणानामित्यर्थः ।
विमतं न प्रमोत्पादकं प्रमाणापह्नृतविषयत्वादनुष्णाग्निवाक्यवदिति शङ्कते ।
ब्रह्मेति । प्रत्यक्षविरोधादनुमानमनवकाशमिति परिहरति । नेत्यादिना ।

कारकफलस्याश्रयणेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजानतस्तदाचक्षाणा श्रुतिः क्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतामसत्यतां वा नाचष्टे । न च वारयतीष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपाये । विधिपरत्वात् । यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यपि यथा प्राप्तानेव कामानुत्पादयत्साधनान्येव विधत्ते न तु कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वञ्चेति न विदधाति । तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकभेदं यथा प्राप्तमेवादायेष्टविशेषप्राप्तिमनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यदग्निहोत्रादीनि कर्म्माणि विधत्ते । नाविद्यागोचरासद्वस्तुविषयमिति न प्रवर्त्तते यथा काम्येषु । न च पुरुषा न प्रवर्त्तेरन्नविद्यावन्तो दृष्टत्वाद्यथा कामिनो विद्यावतामेव कर्म्माधिकार इति चेन्न ॥

अतश्च कर्म्मकाण्डस्य नाप्रामाण्यमिति वदन् द्वितीयं प्रत्याह । अपि चेति । यथा प्राप्तस्येत्यस्यैव व्याख्यानमविद्याप्रत्युपस्थापितस्येति । साध्यसाधनसम्बन्धबोधकस्य कर्म्मकाण्डस्य न विपर्य्यासो मिथ्यार्थत्वेऽपि तत्रार्थक्रियाकारित्वसामर्थ्यानपहारात्प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः । ननु कर्म्मकाण्डस्य मिथ्यार्थत्वं मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थनिष्ठत्वे नाप्रवर्त्तकत्वादप्रामाण्यमत आह । यथेति । विमतमप्रमाणं मिथ्यार्थत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह । यथाकाम्येष्विति । अग्निहोत्रादिषु काम्येषु कर्म्मसु मिथ्याज्ञानजनितं मिथ्याभूतं कारकमुपादाय शास्त्रप्रवृत्तिवन्नित्येष्वपि तेषु साधनमसदेवादाय शास्त्रं प्रवर्त्ततां तथापि बुद्धिमन्तो न प्रवर्त्तिष्यन्ते वेदान्तेभ्यस्तन्मिथ्यात्वावगमादित्याशङ्क्याह । न चेति । अविद्यावतां कर्म्मसु प्रवृत्तिमाक्षिपति । विद्यावतामेवेति । द्रव्यदेवतादिज्ञानं वा ब्रह्मैकत्वज्ञानं वा कर्म्मप्रवर्त्तकमिति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । नेत्यादिना ।

ब्रह्मैकत्वविद्यायां कर्म्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वादुपदेशेन तद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः । पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च । अनेका हि पुरुषाणां इच्छा रागादयश्च दोषा विचित्रास्ततश्च वाह्य-विषयरागाद्यपहृतचेतसो न शास्त्रं निवर्त्तयितुं शक्तम् । नापि स्वभावतो वाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्त्तयितुं शक्तम् । किन्तु शास्त्रादेतावदेव भवतीदमिष्टसाधनमिदमनि-ष्टसाधनमिति साध्यसाधनसम्बन्धविशेषाभिव्यक्तिः प्रदीपादिव-त्तमसि रूपादिज्ञानं । न तु शास्त्रं भृत्यानिव बलान्निवर्त्तयति नियोजयति वा । दृश्यन्ते हि पुरुषा रागादिगौरवाच्छा-स्त्रमप्यतिक्रामन्तः तस्मात्पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधन-सम्बन्धविशेषाननेकधोपदिशति । तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्त्तन्ते शास्त्रन्तु सवितृप्रदी-पादिवदुदास्त एव ॥

कर्म्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिं निराकृत्य द्वितीयामर्थापत्तिमतिदेशेन निराकरोति । एतेनेति । कर्म्मकाण्डस्य च प्रति समर्पकत्वोपपादनेनेति । यावत् । ननु कर्म्मकाण्डमस्वप्नं वोधयत्प्रवृत्त्यादिपरमतो रागादिवशात्त-द्योगाच्छास्त्रीयप्रवृत्त्यादिविषयस्य द्वैतस्य सत्यत्वमन्यथा तद्विषयत्वानुप-पत्तिरित्यर्थापत्त्यन्तरमायातमिति तत्राह । पुरुषेच्छेति । न प्रवृत्तिनिवृत्ती शास्त्रवशादिति शेषः । तदेव स्फुटयति । अनेका हीति । शास्त्रस्याकर-त्वात्प्रवर्त्तकत्वाद्यभावमुक्त्वा तत्रैव युक्त्यन्तरमाह । दृश्यन्ते हीति । तर्हि शास्त्रस्य किंकृत्यमित्यशङ्क्याह । तस्मादिति ।

तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थोऽपुरुषार्थवदवभासते यस्य यथावभासः स तथारूपं पुरुषार्थं पश्यति तदनुरूपाणि साधनान्युपादित्सति। तथा चार्थवादोऽपि त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य्यमूषुरित्यादि तस्मान्न ब्रह्मैकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता विधिशास्त्रस्य बाधकाः। न च विधिशास्त्रमेतावता निर्विषयं स्यान्नाप्युत्सकारकादिभेदं विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मैकत्वं प्रति प्रामाण्यं निवर्त्तयति। स्वविषयशूराणि हि प्रमाणानि श्रोत्रादिवत्। तत्र पण्डितम्मन्याः केचित् स्वचित्तवशात्सर्व्वं प्रमाणमितरेतरविरुद्ध मन्यन्ते तथा प्रत्यक्षादिविरोधमपि चोदयन्ति ब्रह्मैकत्वे। शब्दादयः किल श्रोत्रादिविष-

---

तत्र सम्बन्धविशेषोपदेशे सतीति यावत्। यथारुचि पुरुषाणां प्रवृत्तिश्चेत् परमपुरुषार्थं कैवल्यमुपदिश्य सम्यक् ज्ञानसिद्धये तदुपायश्रवणादिषु सन्न्याससपूर्व्वका प्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्व्वकारिणामुचितेत्याशङ्क्याह। तथेति। रागादिवैचित्र्यानुसारेणेति यावत्। उक्तं हि। अपि वृन्दावने शून्ये शृगालत्वमित्यादि। तर्हि कथं पुरुषार्थविवेकसिद्धिस्तत्राह। यस्येति। पुरुषार्थदर्शनकार्य्यमाह। तदनुरूपाणीति। स्वाभिप्रायानुसारेण पुरुषाणां पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यत्र गमकमाह। तथा चेति। यथा दकारत्रये प्रजापतिनोक्ते देवादयः स्वाभिप्रायेण दमाद्यर्थत्रयं जगृहुस्तथा स्वाभिप्रायवशादेव पुरुषाणां पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यर्थवादतोऽवगतमित्यर्थः। पूर्व्वोत्तरकाण्डयोरविरोधमुपसंहरति। तस्मादिति। एकस्य वाक्यस्य द्व्यर्थत्वायोगादिति यावत्। अर्थाद्बाधकत्वमाशङ्क्याह। न चेति। एतावता वेदान्तानां ब्रह्मैकत्वज्ञापकत्वमात्रेणेत्यर्थः। वेदान्तानामबाधकत्वेऽपि कर्म्मकाण्डस्य तत्प्रामाण्यनिवर्त्तकत्वमस्तीत्याशङ्क्याह। नापीति। स्वपक्षे सर्व्वविरोध-

थाभिन्नाः प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतां प्रत्यक्षविरोधः स्यात्। तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्त्तारश्च धर्म्माधर्म्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणस्तत्र ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतामनुमानविरोधश्च। तथा चागमविरोधञ्च वदन्ति। ग्रामकामो यजेत। पशुस्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिवाक्येभ्यो ग्रामपशुस्वर्गादिकामास्तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते। अत्रोच्यते। ते कुतर्कदूषितान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्णापसदा अनुकम्पनीया आगमार्थविच्छिन्नसम्प्रदायबुद्धय इति। कथं श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैर्ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्याः। किं शब्दादीनां भेदेनाकाशैकत्वं

निरासद्वारा स्वार्थे वेदान्तानां प्रामाण्यमुक्तम्। सम्प्रति तार्किकपक्षमुत्थापयति। तत्रेति। ऐक्ये शास्त्रगम्ये स्वीकृते सतीति यावत्। सर्व्वं प्रमाणमित्यागमवाक्यं प्रत्यक्षादि चेत्यर्थः। कथमैक्यावेदकमागमवाक्यं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते तत्राह। तथेति। यथा ब्रह्मैकत्वे प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षादिविरोधं मन्यन्ते तथा तमस्मान् प्रति चोदयन्त्यपीति योजना। तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति। शब्दादय इति। सम्प्रत्यनुमानविरोधमाह। तथेति। स्वदेहसमवेतचेष्टा तुल्यचेष्टा देहान्तरे दृष्टा सा च प्रयत्नपूर्व्विका विशिष्टचेष्टात्वात् सम्मतवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतशास्त्रमित्यर्थः। तत्रैव प्रमाणान्तरविरोधमाह। तथा चेति। मानत्रयविरोधान्न ब्रह्मैक्यमिति प्राप्तं प्रत्याह। कुतर्केति। इति दूष्यता तेषामिति शेषः। द्वैतग्राहि प्रमाणविरुद्धमिति वदतां कथं शोच्यतेति पृच्छति। कथमिति। तत्र ब्रह्मैकत्वे प्रत्यक्षविरोधं परिहरति। श्रोत्रादीति। तथात्वे तदेकत्वाभ्युपगमविरोधः स्यादिति शेषः। यथा सर्व्वभूतस्थमेकमाकाशमित्यत्र न शब्दादिभेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधस्तथैकं ब्रह्मेत्य-

विरुध्यत इत्यथ न विरुध्यते न तर्हि प्रत्यक्षविरोधः । यच्चोक्तं प्रति शरीरं शब्दाद्युपलब्धारो धर्म्माधर्म्मयोश्च कर्त्तारो भिन्ना अनुमीयन्ते । तथाच । ब्रह्मैकत्वे अनुमानविरोध इति भिन्नाः कैरनुमीयन्त इति प्रष्टव्याः ।

अथ यदि ब्रूयुः सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति । के यूयमनुमानकुशला इत्येवं पृष्टानां किमुत्तरम् । शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानोऽवयवमनुमानकुशला अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत् । एव तर्ह्यनुमानकौशले भवतामनेकत्वप्रसङ्गोऽनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतम् । तच्चानुमान च क्रिया । सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधनैः का-

---

त्रापि न तद्विरोधोऽस्तीत्याह । अथेति । तस्य कल्पितभेदविषयत्वादिति भावः । अनुमानविरोधं परोक्तमनुवदति । यच्चेति । या चेष्टा सा प्रयत्नवत्पूर्व्विकेत्येतावता नात्मभेदः स्वप्रयत्नपूर्व्वकत्वस्यापि सम्भवादनुपलब्धिविरोधे त्वनुमानस्यैवानुत्थानात् स्वदेहचेष्टायाः स्वप्रयत्नपूर्व्वकत्ववत् परदेहे चेष्टायास्तद्यत्नपूर्व्वकत्वे चादावेव स्वपरभेदः सिद्ध्येत् स च नाध्यक्षात्परस्यानध्यक्षत्वान्नानुमानादन्योऽन्याश्रयादित्याशयवानाह । भिन्ना इति ।

दोषान्तराभिधित्सया शङ्कयति । अथेति । अस्मदर्थं पृच्छति । के यूयमिति । स हि स्थूलदेहो वा करणजातं वा देहद्वयादन्यो वा । नाद्यौ । तयोरचेतनत्वादनुमातृत्वायोगात् । न तृतीयस्तस्याविकारित्वादिति भावः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थतां मत्वा पूर्व्ववाद्याह । शरीरेति । आत्मा देहादिबहुसाधनविशिष्टोऽनुमाता क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवं-विशिष्टात्मकर्तृकादनुमानात्प्रतिदेहमात्मभेदधीरित्यर्थः । विशिष्टस्यात्मनोऽनुमानकर्तृत्वे क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादिति हेतुश्चेत्तदा तव देहादेरेकस्याप्यनेकत्वं स्यादित्युत्तरमाह । एवं तर्हीति । तदेव विवृणोति । अने-

रकैरात्मकर्तृकैका निर्वर्त्यत इत्येतत्प्रतिज्ञातम्। तत्र वयमनुमानकुशला इत्येवं वदद्भिः शरीरेन्द्रियमन आत्मानः प्रत्येकं वयमनेक इत्यभ्युपगतं स्यात्। अहोऽनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छशृङ्गैस्तार्किकबलीवर्दैः। यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं मूढस्तद्गतं भेदमभेदं वा जानीयात्तत्र किमनुमिनोति केन वा लिङ्गेन। नह्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति। येन लिङ्गेनात्मभेदं साधयेत्।

यानि लिङ्गान्यात्मभेदसाधनाय नामरूपवन्त्युपन्यस्यन्ति तानि नामरूपगतान्युपाधय एवात्मनो घटकरकापवारकभूच्छिद्राणीवाकाशस्य। यदाकाशस्य भेदलिङ्गं पश्यति त-

---

केति। आत्मनो देहादीनां चानुमानकारकाणां प्रत्येकमवान्तरक्रियास्ति यज्ञादिषु तथा दर्शनात्तथा चात्मनोऽवान्तरक्रिया किमनेककारकसाध्या किं वा नाद्येऽप्यात्मातिरिक्तानेककारकसाध्या किं वा तदनतिरिक्तसाध्या वा नाद्याऽनवस्थानात्। द्वितीये त्वात्मनोऽनेकत्वापत्तेर्नैरात्म्यं स्याच्च चावान्तरक्रिया नानेककारकसाध्या प्रधानक्रियायामपि तथात्वप्रसङ्गात्। एतेन देहादिष्वपि कारकत्वं प्रत्युक्तमिति भावः। वस्त्वात्मात्मप्रतियोगिकभेदवान् वस्तुत्वाद्घटवदिति। तत्रात्मा प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वा। द्वितीयं प्रत्याह। यो हीति। प्रतिपन्नत्वपक्षेऽपि भेदेनाभेदेन वा तत्प्रतिपत्तिः। उभयथापि नानुमानप्रवृत्तिरित्याह। तत्रेति। कुतश्चात्मभेदानुमानानुत्थानमित्याह। केनेति। किंशब्दस्याक्षेपार्थं स्फुटयति। न हीति।

अन्नादीनां प्रतिनियमादिलिङ्गवशादात्मभेदः सेत्स्यति चेन्नेत्याह। यानीति। आत्मनः सजातीयभेदे लिङ्गाभावं दृष्टान्तेन साधयति। यदेति।

दात्मनोऽपि भेदलिङ्गं लभेत सः । न ह्यात्मनः परतोऽपि विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तार्किकशतैरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते । स्वतस्तु दूरादपनीतमेवाविषयत्वादात्मनः । यद्यत्पर आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगच्छति तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमान्नामरूपाभ्यां चात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रुतेः । नामरूपे व्याकरवाणीति च । उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे तद्विलक्षणञ्च ब्रह्म । अतोऽनुमानस्यैवाविषयत्वात्कुतोऽनुमानविरोधः । एतेनागमविरोधः प्रत्युक्तः । यदुक्तं ब्रह्मैकत्वे । यस्मा उपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलं तदभावादेकत्वोपदेशानर्थक्यमिति । तदपि नानेककारकसाध्यत्वात्क्रि-

---

किञ्चौपाधिको वा स्वाभाविको वात्मभेदः साध्यते नाद्यः । सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह । न हीति । न द्वितीय इत्याह । स्वतस्त्विति । आत्मा द्रव्यत्वातिरिक्तापरजातीयोऽस्मावणविशेषगुणवत्त्वाद्घटवदित्यनुमानान्तरमाशङ्क्याश्रयतरासिद्धिं दर्शयति । यद्यदिति । ताभ्यामात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमे मानमुपन्यस्यति । आकाश इति । तत्रैवोपपत्तिमाह । उत्पत्तीति । अनुमानाविरोधमुपसंहरति । अत इति । आगमविरोधमुक्तन्यायातिदेशेन निराकरोति । एतेनेति । औपाधिकभेदाश्रयत्वेन व्यवहारस्योपपन्नत्वदर्शनेनेति यावत् । प्रत्यक्षानुमानागमैरद्वैतस्याविरोधेऽपि स्याद्विरोधोऽर्थापत्त्येति चेदत आह । यदुक्तमिति । उपदेशो यस्मै क्रियते यस्य चोपदेशग्रहणप्रयुक्तं फलं तयोर्ब्रह्मैकत्वे सत्युपदेशानर्थक्यमित्यनुवादार्थः । किं क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवञ्चोद्यते किंवा ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वादिति विकल्पमाद्यं दूषयति । तदपीति । तासामनेककारकसाध्यत्वस्य प्रत्यु-

याणां कश्चोद्यो भवति। एकस्मिन् ब्रह्मणि निरुपाधिके नोपदेशो नोपदेष्टा न चोपदेशग्रहणफलम्। तस्मादुपनिषदाञ्चानर्थक्यमित्येतदभ्युपगतमेव।

अथानेककारकविषयानर्थकाञ्चोद्यते न स्वतोऽभ्युपगमे विरोधादात्मवादिनाम्। तस्मात्तार्किकचाटभटराजाप्रवेश्यमभयं दुर्गं इदमल्पबुद्ध्यगम्यं शास्त्रम्। गुरुप्रसादरहितैश्च कस्तं मदामदं देव मदन्यो ज्ञातुमर्हति। देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नैषा तर्केण मतिरपनेया। वरप्रसादलभ्यत्वश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च। तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वदन्तिके इत्यादि विरुद्धधर्म्मसमवायित्वप्रकाशकमन्त्रवर्णेभ्यश्च। गीतासु च मत्स्थानि सर्व्वभूतानीत्यादि।

दस्तत्वादिति भावः। यदि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वाभिप्रायेणोपदेशानर्थक्यं चोद्यते तत्र नित्यमुक्ते ब्रह्मणि ज्ञातेऽज्ञाते वा तदानर्थक्यं चोद्यत इति विकल्पाद्यमङ्गीकरोति। एकस्मिन्निति।

द्वितीयस्त्वापर्यति। अथेति। उपदेशस्तावदनेकेषां कारकाणां साध्यतया विषयस्तदानर्थक्यं तमज्ञाते नित्यमुक्ते ब्रह्मणि चोद्यते चेदित्यर्थः। सर्व्वैरात्मवादिभिरुपदेशस्य ज्ञानार्थमिष्टत्वात्तद्विरोधादज्ञाते ब्रह्मणि तदानर्थक्यचोद्यमनुपपन्नमित्याह। न स्वत इति। अद्वैते विरोधान्तराभावेऽपि तार्किकसमयविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याह। तस्मादिति। प्रमाणविरोधाभावस्तच्छब्दार्थः। आर्य्यमर्य्यादां भिन्दानाश्चाटा विश्वस्यन्ते। भटास्तु सेवका मिथ्याभाषिणस्तेषां सर्वेषां राजानस्तार्किकास्तैरप्रवेश्यमनाक्रमणीयमिदं ब्रह्मात्मैकत्वमिति यावत्। शास्त्रादिप्रसादशून्यैरगम्यत्वे प्रमाणमाह। कस्तमिति। देवतादेर्वरप्रसादेन लभ्यमित्यत्र श्रुतिस्मृतिवादाः सन्ति। तेभ्यश्च शास्त्रादिप्रसादहीनैरलभ्यं तत्त्वगति निश्चितमित्यर्थः। शास्त्रादिप्रसादवतामेव तत्त्वं सुगममित्यत्र अनैतं स्वार्त्तेश्च

यो ह वै शिप्रꣳ साधानꣳ स प्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि ।

तस्मात्परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारो नाम नान्यद्वस्त्वन्तरमस्ति तस्मात् सुष्ठूच्यते । ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ इत्यादि श्रुतिशतेभ्यः । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यं नामोपनिषत्परा । चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं ।

ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रस्तुतं । तत्र यतो जगज्जातं यन्मयं यस्मिंश्च लीयते तदेकं ब्रह्मेति विज्ञापितं । किमात्मकं पुनस्तज्जगज्जायते लीयते च पञ्चभूतात्मकं । भूतानि च नामरूपात्मकानि । नामरूपे सत्यमित्यपि ह्युक्तं । तस्य सत्यस्य पञ्चभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्म । कथं पुनर्भूतानि सत्यमिति मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणं । मूर्त्तामूर्त्तभूतात्मकत्वात्कार्य्यक-

---

लिङ्गान्तरं दर्शयति । तदेजतीति । ब्रह्माद्वितीये सर्वप्रकारविरोधाभावे फलितमाह । तस्मादिति । संसारिणो ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वाभावे श्रुतीनामानुकूल्यं दर्शयति । तस्मादिति । अद्वैते श्रुतिसिद्धे विचारनिष्पन्नमर्थमुपसंहरति । तस्मात्परस्येति । चतुर्थस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

वृत्तवर्त्तिष्यमाणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । ब्रह्मेति । ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रक्रम्य, व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय जगतो जन्मादयो यतस्तदद्वितीयं ब्रह्मेति व्याख्यातमितरार्थः । जन्मादिविषयस्य जगतः स्वरूपं पृच्छति । किमात्मकमिति । विप्रतिपत्तिनिरासार्थं तत्स्वरूपमाह । पञ्चेति । कथं तर्हि नामरूपकर्मात्मकं जगदित्युक्तं तत्राह ।

रणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यं । तेषां कार्य्यकरणात्मकानां भूतानां सतत्त्वनिर्द्दिधारयिषया ब्राह्मणद्वयमारभ्यते सैवोपनिषद्व्याख्या । कार्य्यकरणसतत्त्वावधारणद्वारेण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्मावधार्य्यते । अतोक्तं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति । तत्र के प्राणाः कियन्त्यो वा प्राणविषया उपनिषदः का इति च ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन करणानां स्वरूपमवधारयति । पथिगतकूपारामाद्यवधारणवत् । यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद तस्येदं फलं । किन्तत् सप्त सप्त सङ्ख्याकान् ह द्विषतो द्वेषकर्त्तृन् भ्रातृव्यान् भ्रातृव्या हि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तोऽ-

---

भूतानीति । तत्र गमकमाह नामरूपे इति । भूतानां सत्यत्वे कथं ब्रह्मणः सत्यत्वमाचो युक्तिरित्याशङ्क्याह । तस्येति । तत्सत्यमित्यवधारणाद्वाध्येषु भूतेषु सत्यत्वासिद्धिरिति शङ्कयित्वा समाधत्ते । कथमित्यादिना । सच्च त्यच्च सत्यमिति व्युत्पत्त्या भूतानि सत्यशब्दवाच्यानि विवक्ष्यन्ते चेत्कथं तर्हि कार्य्यकारणसङ्घातस्य प्राणानाञ्च सत्यत्वमुक्तं तत्राह । मूर्त्तेति । यथोक्तभूतरूपत्वात्कार्य्यकारणानां तदात्मकानि भूतानि सत्यानीत्यङ्गीकारात्कार्य्यकारणानां सत्यत्वं प्राणा अपि तदात्मकाः सत्यशब्दवाच्या भवन्तीति । प्राणा वै सत्यमित्यविरुद्धमित्यर्थः । एवं पातनिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणद्वयस्य विषयमाह । तेषामिति । उपनिषद्व्याख्यानाय ब्राह्मणद्वयमित्युक्तिविरुद्धमेतदित्याशङ्क्याह । सैवेति । कार्य्यकारणात्मकानां भूतानां स्वरूपनिर्धारणैवोपनिषद्व्याख्येत्यत्र हेतुमाह । कार्य्येति । ब्राह्मणद्वयमेवमवतार्य्य शिशुब्राह्मणस्यावान्तरसङ्गतिमाह । अतेत्यादिना । उपनिषदः काः कियन्त्यो वेत्युपसङ्ख्यातव्यमित्याकाङ्क्षायामिति शेषः । ब्रह्म चेदवधारयितुमिष्टं तर्हि तदेवावधार्य्यतां किमिति मध्ये करणस्वरूपमवतार्य्यते तत्राह । पथीति । ब्राह्मणतात्पर्य्यमुक्त्वा

अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येद्

द्विषन्तस्य तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्यास्तान् द्विषतो भ्रातृव्यानव-
रुणद्धि सप्त ये शीर्षण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा
विषयरागाः सहजत्वाद्भ्रातृव्याः ।

ते ह्यस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति । तेन ते
द्वेष्टारो भ्रातृव्याः । प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात् । काठ-
के चोक्तं । पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्प-
श्यति नान्तरात्मन्नित्यादि । तत्र यः शिश्वादीन् वेद तेषां
याथात्म्यमवधारयति स एतान् भ्रातृव्यानवरुणद्ध्यपावृ-
णोति विनाशयति । तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखीभूतायाह ।
अयं वाव शिशुः । कोऽसौ । योऽयं मध्यमः प्राणः ।
शरीरमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा यः पञ्चधा शरीरमाविष्टो
बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्नित्युक्तः । यस्मिन्वाङ्मनःप्रभृ-

तदक्षराणि योजयति । यो द्वेतप्रादिना । विशेषणस्यार्थं भ्रातृव्यान्
भिनत्ति । भ्रातृव्या हीति । के पुनरत्र भ्रातृव्या विवक्ष्यन्ते तत्राह ।
सप्तेति । कथं श्रोत्रादीनां सप्तत्वं द्वारभेदादित्याह । विषयेति । कथं
तेषां भ्रातृव्यत्वमित्याशङ्क्य विषयाभिलाषद्वारेणेत्याह । तत्प्रभवा इति ।

तथापि कथं तेषां द्वेष्टृत्वमत आह । ते हीति । अथेन्द्रियाणि
विषयविषयां दृष्टिं कुर्वन्त्येवात्मविषयामपि तां करिष्यन्ति । तत्र यथो-
क्तभ्रातृव्यत्वं तेषामिति तत्राह । प्रत्यगिति । इन्द्रियाणि विषय प्रवणा-
नि तत्रैव दृष्टिहेतवो न प्रत्यगात्मनीतयत्र प्रमाणमाह । काठके चेति । फलि-
तमुपसंहरति । तत्रेति । उक्तविशेषणेषु भ्रातृव्येषु सिद्धेष्विति यावत् ।
प्राणे वागादीनि प्रविष्टानीत्ये हेतुमाह । पञ्चधेति । यथा जातप्रो ह्य-

मेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥

तीनि करणानि विषक्तानि । पड्वीशशङ्कुनिदर्शनाच्च एष शिशुरिव विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वाच्छिशुः साधनमित्युक्तं किं पुनस्तस्य शिशोर्वत्सस्थानीयस्य करणात्मन आधानं । तस्येदमेव शरीरमाधानं कार्य्यात्मकं । आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानं । तस्य हि शिशोः प्राणस्येदं शरीरमधिष्ठानं । अस्मिन् हि करणान्यधिष्ठितानि प्रलब्धात्मकान्युपलब्धिद्वारं भवन्ति न तु प्राणमात्रे विषक्तानि । तथा हि दर्शितमजातशत्रुणा । उपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयो नोपलभ्यते । शरीरदेशे व्यूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभ्यमान उपलभ्यते । तच्च दर्शितं पाणिपेषप्रतिबोधनेन । इदं प्रत्याधानं । शिरःप्रदेशविशेषेषु प्रति प्रत्याधीयत इति प्रत्याधानं । प्राणः स्थूणा अन्नपानजनिता शक्तिः प्राणो बलमिति पर्य्यायाः । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिन् शरीरे । स

श्वतुरोऽपि पादबन्धनकीलान् पर्य्यायेणोत्पाट्योत्क्रामति तथा प्राणो वागादीनीति निदर्शनात्प्राणे विषक्तानि वागादीनि सिद्धानीत्यर्थः । शरीरस्य प्राणं प्रत्याधानत्वं साधयति । तस्य हीति । शरीरस्याधिष्ठानत्वं स्फुटयति । अस्मिन् हीति । प्राणमात्रे विषक्तानि नोपलब्धिद्वाराणीत्यत्र प्रमाणमाह । तथा हीति । देहाधिष्ठाने प्राणे विषक्तानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यत्रानुभवमनुकूलयति । शरीरेति । तत्रैवाजातशत्रुब्राह्मणसंवादं दर्शयति । तच्चेति । शरीराश्रिते प्राणे वागादिषु विषक्तेषु उपलब्धुरुपलभ्यमानत्वमिति यावत् । प्रत्याधानत्वं शिरसो व्युत्पादयति । प्रदेशेति । बलपर्यायस्य प्राणस्य स्थूणत्वं समर्थयते । बलेति । यथा मुमूर्षुरात्मा यष्टि-

यत्रायमात्माऽबल्यं नेत्यसंमोहमिवेति दर्शनात्। यथा वत्सः स्थूणावष्टम्भः। एवं शरीरपक्षपाती वायुः प्राणः स्थूणेति। केचिदन्नं दाम। अन्नं हि भुक्तं त्रेधा परिणमते। यः स्थूलः परिणामः स एतद्द्वयं भूत्वेमामप्येति मूत्रञ्च पुरीषञ्च। यो मध्यमो रसः सारः स लोहितादिक्रमेण स्वकार्य्यं शरीरं साप्तधातुकं उपचिनोति। स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपचीयतेऽन्नमयत्वात्। विपर्य्ययेऽपचीयते पतति। यस्त्वणिष्ठो रसोऽमृतमूर्क्प्रभाव इति च कथ्यते। स नाभेरूर्द्ध्वं हृदयदेशमागत्य हृदयाद्विप्रसृतेषु द्वासप्ततिनाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्य यत्तत्करणसङ्घातरूपं लिङ्गं शिशुसंज्ञकं तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति बलमुपजनयत् स्थूणाख्यं तेनान्नमुभयतः पाशवत्सदामवत् प्राणशरीरयोर्निबन्धनं भवति ॥ १ ॥

न्काले देहमबलभावं नीत्वा सम्मोहमिव प्रतिपद्यते तदोत्क्रामतीति षष्ठे दर्शनादिति यावत् वत्सावष्टम्भोऽस्मिन्देहे प्राण इत्यत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। मतं मपक्षपक्षं दर्शयति। शरीरेति। उक्तं हि प्राण इत्युच्छ्वासनिश्वासकर्म्मा वायुः शारीरः शरीरपक्षपाती गृह्यते। एतस्यां स्थूणायां शिशुः प्राणः करणदेवता लिङ्गपक्षपाती गृह्यते। स देवः प्राण एतस्मिन् बाह्ये प्राणे बद्ध इति तद्व्याख्यातुं भूमिकां करोति। अन्नं हीति। त्वगसृङ्मांसमेदोमज्जास्थिशुक्रेभ्यः सप्तभ्यो धातुभ्यो जातं साप्तधातुकं। तथापि कथमन्नस्य दामत्वं तदाह। तेनेति। १।

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोन्वायत्तो ऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यत् कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रो ऽ

इदानीन्तस्यैव शिशोः प्रत्याधाने जडस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषद उच्यन्ते । तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते । तं करणात्मकं प्राणं मनोऽन्नबन्धनं चक्षुष्यूढं एता वक्ष्यमाणाः सप्त सप्तसंख्यका अक्षितयोऽक्षितिहेतुत्वादुपतिष्ठन्ते । यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठतेरुपपूर्व्वं आत्मनेपदोभवति । इहापि सप्त देवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि । तिष्ठतेरतोऽत्राप्यात्मनेपदं न विरुद्धम् । कास्ता अक्षितय इत्युच्यन्ते । तत्तत्र या इमाः प्रसिद्धा अक्षन्नक्षिणि लोहिन्यो लोहिता राजयो रेखास्ताभिर्द्वारभूताभिरेतं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽन्वायत्तोऽनुगतः । अथ या अक्षन्नक्षिणि आपो धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानास्ताभिरद्भिर्द्वारभूताभिः पर्जन्यो देवतात्माऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः ।

यो ह वै शिशुमित्यादौ सविलभिन्नादिपदार्थान् व्याख्यायानन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्य्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति । इदानीमित्यादिना । ननु यत्र मन्त्रेणोपस्थानं क्रियते तत्रैवोपपूर्व्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । उक्तं हि । उपान्मन्त्रकरणे (पा० १।३।२५) इति । दृश्यते च आदित्यं गायत्र्योपतिष्ठत इति । न चात्र मन्त्रेण किञ्चित् क्रियते । किन्त्वन्नावयवहेतुत्वात्मागस्य । सप्ताक्षितय इतेरुपनिषदो विवक्ष्यन्ते तत्राह ।

धरयैनं वर्त्तन्या पृथिव्यान्वायत्ता द्यौरुत्तरया ना-
स्यान्नं चीयतेय एवं वेद ॥ २ ॥

तदेष श्लोको भवत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नस्त-
स्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं तस्यासत ऋषयः

सचान्नभूतोऽच्चितिः प्राणस्य पर्जन्ये वर्षति आनन्दिनः प्राणा
भवन्तीति श्रुत्यन्तरात्। या कनीनका दृक्शक्तिः तया क-
नीनकया द्वारेण आदित्यो मध्यमस्याणमुपतिष्ठते। यत् कृष्णं
चक्षुषि तेनैनमग्निमुपतिष्ठते। यच्छुक्लं चक्षुषि तेनेन्द्रोऽध-
रया वर्त्तन्या पक्ष्मणा एनं पृथिव्यन्वायत्ताऽधरत्वसा-
मान्यात्। द्यौरुत्तरयोर्द्ध्वत्वसामान्यात्। एताः समानभूताः
प्राणस्य सन्ततमुपतिष्ठन्ते इत्येवं यो वेद तस्यैतत् फलम्।
नास्यान्नं चीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तत्त्वैतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति। अर्वाग्बिल-
श्चमस इत्यादिः। तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुतिः अर्वागबिल-

यद्यपीति। मन्त्रेण कस्य चिदनुष्ठानस्य करणे विवक्षिते तिष्ठतिरुपपूर्व्वो
यद्ययात्मनेपदी भवति तथाप्यत्र सप्त रुद्रादिदेवतानामानिमन्त्रवदवस्थितानि
तेषु करणान्युपासनानुष्ठानान्यत्र क्रियन्ते। अतस्तिष्ठतेरुपपूर्व्वस्यात्मनेपद-
मविरुद्धमिति योजना। लोहितरेखाभी रुद्रस्य प्राणमत्यनुगतेरनन्तरमि-
त्ययमर्थः। पर्जन्यस्थानद्वारा प्राणाच्चयहेतुत्वे प्रमाणमाह। पर्जन्य
इति। कथं पुनरेतेषां प्राणस्याच्चितत्वं सर्वेषां सिध्यति तत्राह। एता
इति। सम्यगुपास्तिफलमाह। इत्येवमिति ॥ २ ॥

रुद्रादिशब्दानां देवताविषयत्वान्मन्त्रस्यापि तद्विषयतेत्याशङ्का चक्षुषि
रुद्रादिगणस्योक्तत्वात् इन्द्रियसम्बन्धात्तस्य करणग्रामत्वप्रतीतेस्तद्विषयश्लोको

सप्त तीर वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेत्यर्वाग्बिल-श्चमस ऊर्द्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्च-मस ऊर्द्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेति वा-गष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते॥ ३ ॥

श्चमस ऊर्द्ध्वबुध्न इति। कः पुनरसौ अर्वाग्बिलश्चमस ऊ-र्ध्वबुध्नः। इदं तच्छिरश्चमसाकारं हि तत्। कथमेष ह्य-र्वाग्बिलो मुखस्य बिलरूपत्वात् शिरसो बुध्नाकारत्वादूर्ध्वबु-ध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति। यथासोमश्चमसे। एवं तस्मिन्छिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं भवति। किं पुनस्तद्यशः प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणाः श्रोत्रादयो वायवश्च मरुतः सप्तधा तेषु प्रसृता यश इत्येतदाह मन्त्रः शब्दादिज्ञानहेतुत्वात्। तस्यासत ऋषयः सप्ततीर इति। प्रा-णाः परिस्पन्दात्मकास्त एव च ऋषयः प्राणानेतदाह मन्त्रः वागष्टमी ब्रह्मणा सम्विदानेति। ब्रह्मणा संवादं कुर्वत्यष्टमी

न प्रसिद्धदेवताविषय इत्यभिप्रेत्याह। तत्रेति। मन्त्रस्य व्याख्यानसापे-क्षत्वं तत्रेत्युच्यते। शिरसश्चमसाकारत्वमस्पष्टमित्याशङ्क्य समाधत्ते। कथ-मित्यादिना। वागष्टमीत्युक्तम्। तस्याः सप्तमत्वेनोक्तत्वान्न चैकस्या द्वित्व-मित्याशङ्क्याह। ब्रह्मणेति। शब्दराशिर्ब्रह्म तेन संवादः संसर्गस्तं शब्द-

इमावेव गौतमभरद्वाजा वयमेव गौतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपा-वयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्न-मद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता

भवति । तद्धेतुमाह वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संविदत्ते इति ॥२ ॥

के पुनस्तस्य चमसस्य तीरे आसते ऋषय इति । इमावेव गौतमभरद्वाजौ कर्णौ अयमेव गौतमोऽयं भरद्वाजो दक्षिणश्चोत्तरश्च विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी उपदिशन्नुवाच इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी । दक्षिणं विश्वामित्र उत्तरं जमदग्निः विपर्ययेण वा इमावेव वसिष्ठकश्यपौ नासिके उपदिशन्नुवाच । दक्षिणः पुटो भवति वशिष्ठः । उत्तरः कश्यपः । पूर्ववद्वा । वागेवात्रिरदनक्रियायोगा-त्सप्तमी वाचा ह्यन्नमद्यते । तस्मादत्तिर्ह वै प्रसिद्धं नामैत-दत्तृत्वादत्रिरिति । अत्तिरेव सन् यदत्रिरुच्यते परोक्षेण स-

---

न्तीति शब्दानुच्चारयन्ती वागष्टमी स्यादिति यावत् । तथापि सप्तमत्वं विहाय कथमष्टमत्वं तत्राह । तद्धेतुमिति ॥ २ ॥

वक्तृत्वात्तृत्वभेदेन द्विधा वागिष्टा तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी सप्तमी चात्तृत्वे-नेत्यविरोधः । रसना तूपलब्धिहेतुरिति भावः विपर्ययेण वा इत्येतत्पूर्व-वदित्युच्यते । अत्रिः सप्तम इति सम्बन्धः । अत्रित्वे हेतुं अदनक्रिया-योगादिति । हेतुं साधयति । वाचा हीति । साध्यमर्थं निगमयति । ऽतस्य दिवि । तर्हि कथमत्रिरिति व्यपदिश्यतेऽत आह । अत्तिरेवेति ।

भवति सर्व्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्यञ्चा मृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

व्यस्यैतस्यान्नजातस्य प्राणस्याचिनिर्वचनविज्ञानादत्ता भवति । अत्तैव भवति । नामुष्मिन्नन्येन पुनः प्रत्यपद्यत इति । एतदुक्तं भवति सर्व्वमस्यान्नं भवति । य एवमेतद्यथोक्तं प्राणयाथात्म्यं वेद स एवं मध्यमः प्राणो भूत्वाऽऽधानगतो भोक्तैव भवति । न भोज्यं भोज्याद्व्यावर्त्तत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ चतुर्थस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तम् । याः प्राणानामुपनिषदस्ता ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याताः । एते ते प्राणा इति च । ते किमात्मकाः । कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति । पञ्चभूतानां सत्यानां कार्य्यकारणात्मकानां स्वरूपाव

प्राणस्य यदन्नजातं तदेतस्य सर्व्वस्यात्ता भवति अत्तिनिर्व्वचनविज्ञानादि सम्बन्धः । सर्वमस्येत्यादिवाक्यमर्थोक्तिपूर्व्वकं प्रकटयति । अत्तैवेति । कोऽत्तृत्वनिर्वचनं कृतमेतद्विज्ञानफलं किन्तु प्राणयाथात्म्यवेदनप्रयुक्तमित्याह । य एवमिति ॥ ४ ॥ चतुर्थस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

सम्बन्धं वक्तुं वृत्तङ्कीर्तयति । तत्रेति । अजातशत्रुब्राह्मणावसान समन्यर्थः । उपनिषदो रुद्राद्यभिधानानि द्वकारादुक्तमित्यनुषङ्गः । उक्त रब्राह्मणतात्पर्य्यमाह । ते किमात्मका इति । ब्रह्मणो निर्धारणीयत्वात् किमिति भूतानां सत्त्वं निर्धार्य्यते तत्राह । यदुपाधीति । तेषामुपाधि

धारणार्थमिदं ब्राह्मणमारभ्यते। यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण नेति नेतीति ब्रह्मणः सत्त्वं निर्द्दिधारयिषितम्। तत्र द्विरूपं ब्रह्म पञ्चभूतजनितकार्य्यकरणसम्बद्धं मूर्त्ताऽमूर्त्ताख्यं मर्त्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपञ्च सर्व्वज्ञं सर्व्वशक्ति सोपाख्यं भवति। क्रियाकारकफलात्मकञ्च सर्व्वव्यवहारास्पदम्। तदेव ब्रह्म विगतसर्व्वोपाधिविशेषं सम्यग्दर्शनविषयमजमजरममृतमभयं वाङ्मनसयोरप्यविषयमद्वैतत्वान्नेति नेतीति निर्दिश्यते। तत्र यदपोहद्वारेण नेति नेतीति निर्दिश्यते ब्रह्म। ते एते द्वे वाव वाव शब्दोऽवधारणार्थः। द्वे एवेत्यर्थः। ब्रह्मणः परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परम्ब्रह्माविद्याभ्यारोपणाभ्यां के ते द्वे। मूर्त्तञ्च एव मूर्त्तमेव च। तथा अमूर्त्तञ्च एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः। अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्त्तामूर्त्ते द्वे एवेत्यवधार्य्येते। कानि पुनस्तानि विशेषणानि

भूतानां स्वरूपावधारणार्थं ब्राह्मणमिति सम्बन्धः। सत्यस्य सत्यमित्यत्र षष्ठ्यन्तसत्यशब्दितं हेयं प्रथमान्तसत्यशब्दितमादेयं तयोराद्यस्वरूपोक्त्यर्थमथेत्यतः प्राक्तन वाक्यं तदूर्द्धमाब्राह्मणसमाप्तेरादेयनिरूपणार्थमिति समुदायार्थः। सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषमिति केचित् तान्निराकर्त्तुं विभजते। तत्रेति। ब्राह्मणार्थे पूर्व्वोक्तनीत्या स्थिते सतीति यावत्। द्वे वावेत्यादिश्रुतेः सोपाधिकं ब्रह्मरूपं विवृणोति। पञ्चभूतेति। शब्दप्रचयविषयत्वं सोपाख्यत्वम्। निरुपाधिकं ब्रह्मरूप दर्शयति। तदेवेति। एवं भूमिकामारचय्य अक्षराणि व्याकरोति। तत्रेत्यादिना। द्वे रूपे सतीति यावत्। अमूर्त्तञ्चेत्यत्र चकारादेवकारानुषक्तिं विवक्षितब्रह्मणो

तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमे-
तत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्त्यस्यै-

मूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यन्ते । मर्त्त्यञ्च मर्त्यं मरणधर्म्यमृतञ्च तद्वि-परीतं स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्व्वकं यत् स्थास्नु, यच्च यातीति यद्व्याप्यपरिच्छिन्नं स्थितं विपरीतं सच्च सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्म्मविशेषवत् त्यच्च तद्विपरीतं त्यदि-त्येव सर्व्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्त्तं तथाऽमूर्त्तञ्च । कानि मूर्त्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यन्ते । तदेतन्मूर्त्तं मूर्च्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमित्यर्थः । किं तद्यदन्यत् कस्मादन्यत् वायोश्चान्तरिक्षाच्च भूतद्वयात्परिशेषात्पृथिव्यादिभूतत्रयमेतन्मर्त्यं यदेतन्मूर्त्ताख्यं भूतत्रयं इदं मर्त्यं मरणधर्म्मि । कस्माद्यस्मात्स्थितमेतत् परि-

---

रूपद्वयमवधारितञ्चेन्मर्त्यत्वादीनि चत्वारि विशेषणान्यवधारणविरोधादयुक्तानीत्याशङ्क्याह । अन्तर्णीतेति । मूर्त्तामूर्त्तयोरन्तर्भावितानि स्वात्मनि यानि विशेषणानि तान्याकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति । कानि पुनरित्यादिना । यद्गतिपूर्व्वकं स्थास्नु तत्परिच्छिन्नं स्थितमिति योजना । विशेष्यमाणत्वं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वम् ।

तत्रेति निर्धारणार्था सप्तमी । तत्र प्रत्येकं मूर्त्तामूर्त्तचतुष्टयविशेषणत्वे सतीति यावत् । कथं स्थितत्वे मर्त्यत्वं तत्राह । परिच्छिन्नं हीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । घटेत्यादिना । अतो मर्त्यत्वान्मूर्त्तमिति शेषः । मूर्त्तत्वमर्त्यत्वयोरन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं द्योतयितुं वा शब्दः । कथं पुनश्चतुर्षु धर्मेषु विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यस्तत्राह । अन्यो-

तस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

च्छिन्नं ह्यर्थान्तरेण सम्प्रयुज्यमानं विरुध्यते। यथा घटः स्तम्भकुड्यादिना तथामूर्त्तं स्थितं परिच्छिन्नमर्थान्तरसम्बन्धि। ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यमेतत्तद्विशेष्यमाणासाधारणधर्म्मवत्। तस्माद्धि परिच्छिन्नं परिच्छिन्नत्वान्मर्य्यमतो मूर्त्तम्। मूर्त्तत्वाद्वा मर्य्यं मर्त्यत्वात् स्थितं स्थितत्वात् सत्। अतोऽन्योन्याव्यभिचाराच्चतुर्णां धर्म्माणां यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः। सर्व्वथाऽपि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्त्तं रूपं ब्रह्मणः। तत्र चतुर्णामेकस्मिन् गृहीते विशेषणे इतरद्गृहीतमेव विशेषणमित्याह। तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतश्चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः। एष रसः सार इत्यर्थः। त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता। एतत् साराणि त्रीणि भूतानि यत एतत् त्रितयविभज्यमान-

---

म्येति रूपरूपीभावस्यापि व्यवस्थाभावमाशङ्क्याह। सर्वथापीति। तस्यैतस्यैष रस इति वक्तव्ये किमिति मूर्तस्येत्यादिना विशेषणचतुष्टयमनूद्यते तत्राह। तत्रेति। सारत्वं साधयति। त्रयाणां हीति। तत्र प्रतिज्ञामनूद्य हेतुमाह। एतदिति। एतेन सवितृमण्डलेन कृतानि विभज्यमानान्यसङ्कीर्णानि शुक्लकृष्णलोहितमित्येतानि रूपाणि विशेषणानि येषां पृथिव्यप्तेजसां तानि तथा। ततो भूतत्रयकार्य्यमध्ये सवितृमण्डलस्य प्राधान्यमित्यर्थः। य एष तपति कस्यार्थमाह। आधिदैविकस्येति। हेतु-

अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य ।

रूपविशेषणानि भवन्ति । आधिदैविकस्य कार्य्यस्यैतद्रूपं य सविता यदेतन्मण्डलं तपति । सतो भूतत्रयस्य हि यस्मादे रस इत्येतद्गृह्यते । मूर्त्तो ह्येष सविता तपति । सारिष्ठश्च यत्त्वाधिदैविकं करणं मण्डलस्याभ्यन्तरं तद्वच्यामः ॥ २ ॥

अथामूर्त्तमथाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । वायुश्चान्तरिक्षञ्च यत्व रिशेषितं भूतद्वयं एतदमृतममूर्त्तत्वादस्थितमतोऽविरुद्धमा केनचिदमृतममरणधर्म्मेतरवत् स्थितविपरीतं व्याप्य परि च्छिन्नं यस्माद्यदेतदन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषमतस्त्यं त्यदि परोक्षाभिधानार्हमेव पूर्व्ववत् । तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृत स्यैतस्य यत एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्त्तस्यैव रसः कोऽसौ । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण

वाक्यमादाय तस्य तात्पर्यमाह । सत इति । मण्डलमेवैतच्छब्दार्थः मण्डलपरिग्रहे हेतुमाह । मूर्त्तो हीति । मूर्त्तग्रहणस्योपलक्षणत्वात् यत र्णामन्वयो हेत्वर्थः । अतश्च मण्डलात्मा सविता भूतत्रयकार्यमध्य भवति प्रधानं कार्यकारणयोरैकरूप्यस्यौत्सर्गिकत्वादित्याह । सारिष्ठश्चेति मण्डलञ्चेदाधिदैविकं कार्यं किम्पुनस्तथाविधं करणमिति तदाह । य त्त्विति । २ ।

आधिदैविकं मूर्त्तमभिधाय तादृगेवामूर्त्तं प्रतीकोपादानपूर्व्वकं स्फुट यति । अथेत्यादिना । अमूर्त्तमुभयत्रहेतुत्वेन सम्बध्यते । अपरिच्छि न्नत्वमविरोधे हेतुः । अमूर्त्तत्वादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावो हेतु हेतुमद्भावश्च यथेष्टं द्रष्टव्य इत्याह । पूर्व्ववदिति । पुनरुक्तिरपि पूर्व्व

त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतं ॥ २ ॥

गर्भः प्राण इत्यभिधीयते। यः स एषः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्व्ववत् सारिष्ठः। एतत्पुरुषसारञ्चामूर्त्तं भूतद्वयं हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्तस्मात्तादर्थ्यात्तत्सारं भूतद्वयम्।

त्यस्य ह्येष रसो यस्मात्थो मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलवन्न गृह्यते सारश्च भूतद्वयस्य तस्मादस्ति मण्डलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्म्यम्। तस्मात्युक्तं प्रसिद्धवद्धेतूपादानं त्यस्य ह्येष रस इति। रसः कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इति केचित्। तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनःकर्म्म

वत्। य एष इत्यादिप्रतीकग्रहणं तस्य व्याख्यानं। करणात्मक इति यथा भूतत्रयस्य मण्डलं सारिष्ठत्वकं तद्वदित्याह। पूर्व्ववदिति। सारिष्ठत्वमनूद्य हेतुमाह। एतदिति। तादर्थ्याद्भूतद्वयस्य भूतत्रयोपसर्जनस्य स्वय प्रधानस्य हिरण्यगर्भारम्भार्थत्वादिति यावत्। भूतद्वयस्य भूतत्रयोपसर्जनमिति शेषः।

हेतुमवतार्य्य व्याचष्टे। त्यस्य ह्रीति। पुरुषशब्दादुपरिष्टात्पशब्दो द्रष्टव्य। अमूर्तत्वादिति विशेषणचतुष्टयवैशिष्ट्यासाधर्म्यं तत्फलमाह। तस्मादिति। स्वमतमुक्ता भर्तृप्रपञ्चमतमाह। रस इति। त्यस्य ह्येत्यादौ रसशब्देन भूतद्वयकारणमुक्तं न च तच्चेतनादन्यत् न च जीवः। तथाऽसामर्थ्यात्। नापि परः कौटस्थ्यात्। तस्माच्चेतनः सूत्रचेतनप्रस्तथेत्यर्थ। सोऽपि कथं भूतद्वयकारणमत आह। तत्रेति। परकीयपक्षः सम्प्रस्थर्यः। तत्कर्म शास्त्रासाधारणमसम्प्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्य किलेत्युक्तं। यथाहुः।

वायून्तरिक्षयोः प्रयोक्तृ तत्कर्म्म वायून्तरिक्षाधारं सदन्येष भूतानां प्रयोक्तृ भवति। तेन स्वकर्म्मणा वायून्तरिक्षयोः प्रयोक्तेति तयो रसः कारणमुच्यत इति। तन्न मूर्त्तरसेनातुल्यत्वात्। मूर्त्तस्य तु भुतत्रयस्य रसो मूर्त्तमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयं न चेतनः। तथा मूर्त्तयोरपि भूतयोस्तत्समानजातीयेनैवामूर्त्तरसेन युक्तं भवितुम्। वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्। यथा हि मूर्त्तामूर्त्ते चतुष्टयधर्म्मवती विभज्येते। तथा रसरसवतोरपि मूर्त्तामूर्त्तयोस्तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागः। न चार्द्धवैशसम्। मूर्त्तरसेऽपि मण्डलाधिपश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेदल्पमिदमुच्यते। सर्व्वत्रैव तु मूर्त्ता-

---

यो ह्येतस्मिन्मण्डले विज्ञानात्मा एष स्वल्पविद्याकर्म्मपूर्वप्रज्ञापरिष्कृतो विज्ञामात्मत्वमापद्यते। तदेतत्कर्म्मरूपं विज्ञानात्मनस्तद्वायून्तरिक्षप्रयोक्तृ भवतीति। नतु हिरण्यगर्भदेहस्य पञ्चभूतात्मकत्वाद्भूतद्वयोत्पत्तावपीतरभूतोत्पत्तिं विना कुतोऽस्य भोगः सिध्यत्यत आह। तत्कर्म्मेति वायून्तरिक्षाधारं तद्रूपपरिणतमिति यावत्। वायून्तरिक्षयोर्भूतयोपसर्जनयोरिति शेषः। प्रयोक्ता हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा निराकरोति। तन्नेति। कथं मूर्त्तरसेन सह यथोक्तामूर्त्तरसस्यातुल्यतेत्याशङ्क्याह। मूर्त्तस्येति। अमूर्त्तस्यासौ रसश्चेत्यमूर्त्तरसस्तेनेति यावत्। अमूर्त्तरसस्य चेतनत्वे तु रसयोर्वैजात्यं स्यादिति भावः। अस्तु तयोर्वैजात्यं नेत्याह। यथा हीति। मूर्त्तं मर्त्त्यं स्थितं सदिति मूर्त्तस्य धर्मचतुष्टयममूर्त्तं अमृतं व्यापि त्यदित्यमूर्त्तस्य विभजनं। अवक्षोपित्वेन प्रदर्शनं यथा रसवतो मूर्त्तामूर्त्तयोस्तुल्यत्वमुक्तं। तथा रस रसवोरपि। तयोस्तुल्येनैव प्रकारेण प्रदर्शनमुचितं नत्वमूर्त्तरस। चेतनो मूर्त्तो रसस्त्वचेतन इति

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्त्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चा-

मूर्त्तयोर्ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात्। पुरुषशब्दोऽचेतनेऽनुपपन्न इति चेत्। न। पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिङ्गस्य पुरुषशब्द-दर्शनात्। न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः। प्रजाः प्रजनयितु-मिमान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति। त एतान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नित्यादौ अन्नरसमयादिषु च श्रुत्यन्तरेषु पुरुषशब्दप्रयोगादित्यधिदैवतमित्युक्तोपसंहार अध्यात्मविभा-गोक्त्यर्थः॥ १॥

अथाधुनाध्यात्म मूर्त्तामूर्त्तयोर्विभाग उच्यते। किन्त्वन्न-

युक्तो विभागः। अर्द्धजरतीयस्याप्रामाणिकत्वादित्याह। तथेति। वर्ह-वैशसं परिहर्त्तुं शङ्कते। मूर्तरसेऽपीति। अमूर्तरसवन्मूर्तरसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मण्डलापन्नस्य ग्रहणमित्येतद्दूषयति। अत्यल्पमिति। मण्डलस्य चेतनकार्य्यतयाऽचेतनत्वे सर्व्वस्य तत्कार्यतया तन्मात्रत्वाद्द्वयो-श्चेतनतेति विशेषणानर्थक्यमित्यर्थः। मण्डलाधारस्य चेतनत्वं पुरुषशब्द-वशाद्दृष्टव्यमिति शङ्कते। पुरुषशब्द इति। अनुपपत्तिं परिहरति। नेत्यादिना। तदेव व्याकरोति। नवा इति। इत्थं विभक्ताः सन्तो नैव शक्ष्यामो व्यवहारं प्रजनयितुमित्यालोच्य त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राण-वाङ्मनोरूपानिमान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषं संहतं लिङ्गं करवामेति मि-लित्वा प्राणाः सप्तपुरुषानुक्तानेकं पुरुषं लिङ्गात्मानं कृतवन्त इत्यर्थः। आदिशब्देन लौकिकमपि दर्शनं रुह्यते। श्रुत्यन्तरं तैत्तिरीयकं पुरुषशब्द-प्रयोगः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिः। परकीयं व्याख्यानं प्रत्याख्याय प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्त्तयति। अधिदैवतमिति॥ १॥

चक्षुषो रसत्वं प्रतिज्ञापूर्व्वकं प्रकटयति। आध्यात्मिकस्येत्यादिना चक्षुषः सारत्वे शरीरावयवेषु प्राधान्यं हेत्वन्तरमाह। प्राधान्यादिति।

यमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्त-
स्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य
सत एष रसो यच्चक्षु सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

र्त्तमिदमेव किञ्चेदं यदन्यत्प्राणाच्च वायोर्यश्चायमन्तरभ्यन्तर आत्मन्याकाशः खं शरीरस्थश्च यः प्राण एतद्द्वये वर्जयित्वा यदन्यच्छरीरारम्भकं भूतत्रयमेतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण। एतस्य सतो ह्येष रसो यच्चक्षुरित्याध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्य्यस्यैष रसः सारस्तेन हि सारेण सारवदिदं शरीरं समस्तम् । यथाधिदैवतमादित्यमण्डलेन प्राथम्याच्च चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवत इति । तेजो रसो निरवर्त्ततग्निरिति लिङ्गात्तैजसं हि चक्षुरेतत्सारमाध्यात्मिकं भूतत्रयं सतो ह्येष रस इतिमूर्त्तत्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥ ४ ॥

तत्र प्रमाणमाह । चक्षुषी एवेति । सम्भवतो जायमानस्य जन्तोश्चक्षुषी एव प्रथमं प्रधाने सम्भवतो जायेते । शश्वद्ध रेतसः सिक्तस्य चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवत इति ब्राह्मणमित्यर्थः । चक्षुषः सारत्वे हेत्वन्तरमाह । तेज इति । शरीरमात्रस्याविशेषेण निष्पादकम् । तत्र सर्वत्र सन्निहितमपि । तेजो विशेषतश्चक्षुषि स्थितम् । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः । अतः तेजः शब्दपर्य्यायरसशब्दस्य चक्षुषि प्रवृत्तिरविरुद्धेति भावः । इतश्च तेजःशब्दपर्य्यायो रसशब्दश्चक्षुषि सम्भवतीत्याह । तेजसो हीति । प्रतिज्ञार्थमुपसंहरति । एतत्सारमिति । हेतुमवतार्य्य तस्यार्थमाह । सतो हीति ॥ ४ ॥

अथामूर्त्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतद-मृतं तद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष-स्तस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥

अथाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । यत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चाऽयमन्तरात्मन्नाकाश एतदमूर्त्तम् । अन्यत्पूर्व्ववत् । एतस्य त्यस्यैष रसः सारो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषो दक्षिणेऽक्षन्निति विशेषग्रहणं शास्त्रप्रत्यक्षत्वात् । लिङ्गस्य हि दक्षिणेऽक्षि वि-शेषतोऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षं सर्व्वश्रुतिषु तथा प्रयोगद-र्शनात् । त्यस्य ह्येष रसइति पूर्व्ववत् विशेषतोऽग्रहणादस्य-मूर्तत्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥ ५ ॥

चक्षुषो मूर्तत्वान्मूर्तभूतत्रयकार्यत्वं युक्तम् । साधर्म्याद्देहावयवेषु प्राधानाच्च तस्याध्यात्मिकभूतत्रयसारत्वसिद्धिरित्यर्थः । कुतो विशेषोक्ति-रित्याशङ्क्याह । दक्षिण इति । शास्त्रस्य तेन वा दक्षिणेऽक्षिणि विशे-षस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । द्वितीयं व्याख्यानमाश्रित्य हेत्वर्थं स्फुटयति । लिङ्गस्येति । हेतुमनूद्य तदर्थं कथयति । त्यस्येति । यथा पूर्व्वत्र च-क्षुषि मूर्त्तादिचतुष्टयदृष्ट्या तादृग्भूतत्रयसारतोक्ता । तथात्रापि लिङ्गात्म-न्यमूर्तत्वादिचतुष्टयस्य विशेषेणापहृणादमूर्तत्वादिना साधर्म्यात्तथाविधभूत-द्वयसारत्वम् । तस्य शरीरे प्राधान्याच्च तत्सारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं ।

ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्त्तामूर्त्तयोः कार्य्यकारणविभागेनाध्यात्माधिदैवतयोर्विभागो व्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः। अथेदानीं तस्य हैतस्य पुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामो वासनामयं मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनितं विचित्रं पटभित्तिचित्रवन्मायेन्द्रजालमृगतृष्णिकोपमं सर्वव्यामोहास्पदं एतावन्मात्रमेवात्मेति विज्ञानवादिनो वैनाशिका यत्र भ्रान्ताः। एतदेव वासनारूपं पटरूपवदात्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च सम्प्रतिपन्नाः। इ-

---

तस्य हेत्यादि वृत्तान्तवादपूर्व्वकं सम्बन्धमाह। ब्रह्मणः इति। विभागो विशेषः। तस्याधिदैवं प्रकृतस्यैतस्याध्यात्मसञ्चिहितस्यामूर्त्तरसभूतान्तःकरणस्यैव रागादिवासनेति वक्तुं तस्येत्यादि वाक्यमित्यर्थः। कथमिदं रूपं लिङ्गस्य प्राप्तमिति तदाह। मूर्त्तेति। मूर्त्तामूर्त्तवासनाभिर्विज्ञानमयसंयोगेन च जनितं बुद्धे रूपमिति यावत्। नेदमात्मनो रूपं तस्यैकरसस्यानेकरूपत्वानुपपत्तेरिति विशिनष्टि। विचित्रमिति। वास्तवत्वशङ्कां वारयति। मायेति। वैचित्र्यमनुसृत्यानेकोदाहरणम्। अन्तःकरणस्यैव रागादिवासनाश्चेत्कथं पुरुषस्तन्मयो दृश्यते तत्राह। सर्वेति। तदेव व्याकुर्व्वन्विज्ञानवादिनां भ्रान्तिमाह। एतावन्मात्रमिति। बुद्धिमात्रमेवाहंवृत्तिविशिष्टं क्षणभङ्गुरं रागादिकलुषितमात्मा नान्यः स्थायी क्षणिको वेति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः। तार्किकाणामपि बौद्धवद्भ्रान्तिमुद्भावयति। एतदेवेति। अन्तःकरणमेवाहंधीग्राह्यं रागादिधर्म्मकमात्मा तस्य वासनामयं रूपं पटस्य शौक्ल्यवद्गुणः स च संसार इति यत्र तार्किकाः भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति पूर्व्ववत्।

न्तमात्मार्थं त्रिगुणं स्वतन्त्रं प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्त्तत इति साङ्ख्याः । औपनिषदम्मन्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति । मूर्त्तामूर्त्तराशिरेक परस्मात्तराशिरुत्तमः ताभ्यामन्योऽयं मध्यमः किल तृतीयः कर्त्ता भोक्ता विज्ञानमयेनाजातशत्रु प्रतिबोधितेन सह विद्याकर्म्मपूर्वप्रज्ञासमुदायप्रयोक्तृ कर्म्मराशिः प्रयोज्यः पूर्वोक्तो मूर्त्तामूर्त्तभूतराशिः साधनञ्चेति । तत्र च तार्किकैः सह सन्धिं कुर्वन्ति । लिङ्गाश्रयश्चैषः कर्म्मराशिरित्युक्त्वा पुनस्ततस्त्रस्यन्तः साङ्ख्यभया-

साङ्ख्यानां भ्रान्तिमाह । इदमिति । केन प्रकारेणान्तःकरणमात्मार्थमिष्यते तत्राह । पुरुषार्थेनेति । कथमस्य त्रिगुणत्वादिकं सिद्ध्यति तत्राह । प्रधानाश्रयमिति । नान्तःकरणमेवात्मा किन्त्वन्यः सर्व्वगतः सर्व्वविक्रियाशून्यः स्वप्रकाशस्तस्य भोगापवर्गानुगुण्येन प्रधानात्मकमन्तःकरणं तद्धर्म्मकं प्रवर्त्तत इति यत्र कापिला भ्राम्यन्ति तत्र रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः । यत्र विचित्रा विपश्चितां भ्रान्तिस्तदन्तःकरणं तत्र हेतत्त्वोच्यते । नात्मेति । स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमुत्थापयति । औपनिषदंमन्या इति । कोऽसौ प्रक्रियेत्युक्ते राशित्रयकल्पनां मदन्नादावधमं राशिं दर्शयति मूर्त्तेति । उत्कृष्टराशिमाचष्टे । परमात्मेति । राश्यन्तरमाह । ताभ्यामिति । तान्येतानि त्रीणि वस्तूनि मूर्त्तामूर्त्तमाहारजनादिरूपमात्मतत्त्वमिति परोक्तिमाश्रित्य राशित्रयकल्पनामुक्त्वा मध्यमाधमराश्योर्विशेषमाह । प्रयोक्तेति । उत्पादकत्वं प्रयोक्तृत्वम् । कर्म्मग्रहणं विद्याप्रज्ञयोरुपलक्षणम् । साधनं ज्ञानकर्म्मकारणं कार्य्यकरणजातं तदपि प्रयोज्यमित्याह । साधनञ्चेति । इतिशब्दो राशित्रयकल्पानासमाप्त्यर्थः । परकीयकल्पनान्तरमाह । तत्रेति । राशित्रये कल्पिते सतीति यावत् । सन्धिकरणमेव स्फोरयति । लिङ्गाश्रयश्चेति । तत इत्युक्तिपरामर्शः । साङ्ख्यभयान्त्रस्यन्तो वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्तीति सम्बन्धः । कथं तन्नि-

त्सर्वः कर्म्मराशिः पुष्पाश्रय इव गन्धः पुष्पवियोगेऽपि पुटतैलाश्रयो भवति तद्वल्लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मैकदेशमाश्रयति। स परमात्मैकदेशः किलानग्रत आगतेन गुणेन कर्म्मणा सगुणो भवति। निर्गुणोऽपि सन् कर्त्ता भोक्ता वध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मेति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति॥

स च कर्म्मराशिर्भूतराशेरागन्तुकः स्वतो निर्गुण एव परमात्मैकदेशत्वात् स्वत उत्थिताऽविद्याऽनागन्तुकाप्यूषरवदनात्मधर्म्म इत्यनया कल्पनया साङ्ख्यचित्तमनुवर्त्तन्ते।

त्तानुसरणं तदुपपादयति। कर्म्मराशिरिति। कथं निर्गुणमात्मानं कर्म्मराशिराश्रयतीत्याशङ्क्याह। परमात्मैकदेश इति। अन्यत इति कार्यकरणात्मकाद्भूतराशेरिति यावत्। यदा भूतराशिनिष्ठं कर्मादि तद्द्वाराऽऽत्मन्यागच्छति तदा सकर्तृत्वादि संसारमनुभवतीत्याह। सन्कर्तेति। स्वतस्तस्य कर्मादिसम्बन्धत्वेन संसारित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह। स चेति।

निर्गुण एव विज्ञानात्मेति शेषः। साङ्ख्यचित्तानुसारार्थमेव परेषां प्रक्रियान्तरमाह। स्वत इति। नैसर्गिक्यप्यविद्या परस्मादेवाभिव्यक्ता सती तदेकदेशं निरुध्य तस्मिन्नेवान्तःकरणाख्ये तिष्ठतीति वदन्तोऽनात्मधर्मोऽविद्येत्युक्त्वा साङ्ख्यचित्तमप्यनुसरन्तीत्यर्थः। अविद्या परस्मादुत्पन्ना चेत्तमेवान्वेन्त्वेकदेशमित्याशङ्क्याह। ऊषरवदिति। यथा पृथिव्या जातोऽप्यूषरदेशस्तदेकदेशमाश्रयति एवमविद्या परस्माज्जाताऽपि तदेकदेशमाश्रयिष्यतीत्यर्थः। तदेतद्दूषयितुमुपक्रमते। सर्व्वमेतदिति। तार्किकैः सह सन्निकरणादिकमेतत्सर्व्वमधिकृत्य सामञ्जस्येन पूर्व्वोक्तानाङ्कल्पनानामापातेन रमणीयत्वमनुभवन्तीति यावत्। यथोक्तकल्पनानां श्रुतिन्यायानुसारित्वाभावात्त्याज्यत्वं सूचयति। नेत्यादिना। कर्मद्वयं प्रत्येकं क्रियापदेन सम्बध्यते। नञश्चोभयत्रान्वयः। कथं यथोक्तकल्पनानां आपातरमणीयत्वेन

सर्वमेतत्तार्किकैः सह सामञ्जस्यकल्पनया रमणीयं पश्यन्ति नोपनिषत्सिद्धान्तं सर्वन्यायविरोधञ्च पश्यन्ति। कथमुक्ता एव तावत् सावयवत्वे परमात्मनः संसारित्वसव्रणत्वकर्म्मफलदेशसंसरणानुपपत्त्यादयो दोषाः। नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परेणैकत्वानुपपत्तिः। लिङ्गमेवेति चेत्परमात्मन उपचरितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकभूच्छिद्राकाशादिवत् तथा लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मदेशाश्रयणम्। वासनाया अविद्यायाश्च स्वत उत्थानमूषरवदित्यादिकल्पनाऽनुपपन्नैव। न च वास्य देशव्यतिरेकेण वासनाया वस्त्वन्तरसञ्चरणं मनसापि

श्रुतिन्यायबाह्यत्वमिति पृच्छति। कथमिति। यदुक्तं परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति तत्र तदेकदेशत्वं वास्तवमवास्तवं वा प्रथमे स परस्मादभिन्नो भिन्नो वेति विकल्पमाद्यन्दूषयति। उक्ता एवेति। आदिशब्देन श्रुतिस्मृतिविरोधौ गृह्येते। कल्पान्तरमन्त्याह। नित्यभेदे चेति। भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वादनुपपत्तिश्चकारार्थः। लिङ्गोपाधिरात्मा परस्यांश इति कल्पान्तरं शङ्क्यते। लिङ्गमेवेति। उपचरितत्वं कल्पितत्वं लिङ्गोपाधिना कल्पितः परांशो जीवात्मेत्युक्ते स्वापादौ लिङ्गध्वंसे वासनाऽनात्मनि स्यात्लिङ्गाभावे तदधीनजीवाभावात्। ततश्च तद्वियोगेऽपि लिङ्गस्था वासना जीवे तिष्ठतीति प्रक्रियाऽनुपपन्नेति दूषयति। तथेति। यत्तु परस्य दविद्याया. वस्तुत्थानमिति तन्निराकरोति। अविद्यायाश्चेति। आदिपदेनानात्मधर्मत्वमविद्याया गृह्यते। परस्य दविद्योत्पत्तौ तस्यैव संसारः स्यात्। तयोरैकाधिकरण्यात्। अतश्चाविद्यायां सत्यां न मुक्तिः। न च तस्यान्नष्टायां तत्सिद्धिः कारणे स्थिते कार्य्यस्यात्यन्तनाशायोगात् कार्य्याविद्यानाशे तत्कारणपरा-

कल्पयितुं शक्यम् । न च श्रुतयो गच्छन्ति कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा हृदये ह्येव रूपाणि ध्यायतीव लेलायतीव कामा येऽस्य हृदि श्रितास्तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयेत्याद्याः । न चासां श्रुतीनां श्रुतादन्यार्थान्तरकल्पना न्याय्या । आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादासामेतावन्मात्रार्थोपच्चयत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् ।

तस्माच्छ्रुत्यर्थकल्पनाऽकुशलाः सर्व्व एवोपनिषदर्थमन्यथा कुर्वन्ति । तथापि वेदार्थश्चेत् स्यात् कामं भवतु न मे द्वेषः । न च द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति राशित्रयापत्तेः समञ्जसं । यदा तु मूर्त्तामूर्त्ते तज्जनितवासनाश्च मूर्त्तामूर्त्ते द्वे रूपे-

भवः । तथाच मोक्षिणोऽभावान्मोक्षासिद्धिः । न च नात्मधर्मोऽविद्या विद्याया अपि तद्धर्मत्वप्रसङ्गात् तयोरेकाश्रयत्वादिति भावः । यत्तु लिङ्गोपरमे तद्गता वासनाऽऽत्मन्यस्तीति तत्राह । न चेति । पुष्पकादौ तु पुष्पाद्यवयवनाशेनैवानुवृत्तिरिति भावः । इतश्च वासनाया जीवाश्रयत्वमसङ्गतमित्याह । न चेति । ननु जीवे समवायिकारणे मनःसंयोगादसमवायिकारणात् कामाद्युत्पत्तिरित्युदाहृतश्रुतिषु विवक्ष्यते तत्राह । न चासामिति । दृश्यमानसंसारमौपाधिकमभिधाय जीवस्य ब्रह्मत्वोपपादने तात्पर्य्यं श्रुतीनामुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिभ्यो गम्यते तत्रार्थान्तरकल्पनेत्यर्थः । इतश्च यथोक्तश्रुतीनां नार्थान्तरकल्पनेत्याह । एतावन्मात्रेति । सर्व्वासामुपनिषदामेकदेशेऽर्थे पर्य्यवसानमुपक्रमादिलिङ्गेभ्यो गम्यते तत् कदस्तु श्रुतीनामर्थान्तरकल्पनेत्यर्थः ।

ननूपनिषदामैक्यादर्थान्तरमपि प्रतिपाद्य व्याख्यातारो वर्णयन्ति । तत्कथमर्थान्तरकल्पनानुपपत्तिरत आह । तस्मादिति । सर्व्वोपनिषदामैक्यपरत्वप्रतिभासस्वच्छन्दार्थं । ननु परैरुच्यमानोऽपि वेदार्थो भवत्येव किमित्यसौ द्वेषादेकं त्यज्यते तत्राह । तथापीति । न चार्थान्तरस्य वेदार्थत्वं तत्र तात्पर्य्यलिङ्गाभावादिति भावः । लिङ्गवियोगेऽपि पुंसि वासनास्ती-

ब्रह्म च रूपे तृतीयम्। न चान्यच्चतुर्थमन्तराले तदेतदनुकूलमवधारणं द्वे एव ब्रह्मणो रूपे इति। अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य विज्ञानात्मनो रूप एति कल्प्यं परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति। तदा च रूपे एवेति द्विवचनमसमञ्जसम्। रूपाणीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं स्यात्। द्वे च मूर्त्तामूर्त्ते वासनाश्च तृतीयमिति। अथ मूर्त्तामूर्त्ते एव परमात्मनो रूपे वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत्। न। तदा विज्ञानात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य परमात्मन इतीयं वाचो युक्तिरनर्थिका स्यात्। वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारस्याविशिष्टत्वात्। न च वस्तु वस्त्वन्तरद्वारेण विक्रियत एति मुख्यया वृत्त्या शक्यं कल्पयितुम्। न च विज्ञानात्मा परमात्मनो

त्येतन्निराकृत्य राशित्रयकल्पनां निराकरोति। न चेति। कथं सिद्धान्तेऽपि वाक्यस्वारस्यादिसामञ्जस्यं तत्राह। यदेति। राशित्रयपक्षे जीवस्य रूपमध्येऽन्तर्भावे निषेध्यकोटिनिवेशः स्याद्रूपिमध्येऽन्तर्भावे श्रुतिः शिक्षणीयेत्यत्राह। अन्यथेति। भगवत्येवं श्रुतेः शिक्षेति तत्राह। तदेति। रूपिमध्ये जीवान्तर्भावकल्पनायामिति यावत्। विषयभेदेनोपक्रमविरोधं चोदयति। अथेति। इत्थं व्यवस्थायां जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपे मूर्त्तामूर्त्ते इत्युक्तिरयुक्ता। वासनाकर्मादिरपि तद्द्वारा तत्सम्बन्धाविशेषादिति दूषयति। तदेति। विज्ञानात्मद्वारा परस्य विक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह। न चेति। तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च विक्रियाया दुरुपपादत्वादित्यर्थः। किञ्च जीवस्य ब्रह्मणो वस्त्वन्तरत्वमात्यन्तिकमनात्यन्तिकं वा नाद्य इत्याह। न चेति। न द्वितीयो भेदाभेदनिरासादिति द्रष्टव्यम्।

वस्त्वन्तरम् । तथा कल्पनायां सिद्धान्तहानात् । तस्माद्वेदार्थमूढानां स्वचित्तप्रभवा एवमादि कल्पना अक्षरबाह्या । न ह्यक्षरबाह्यो वेदार्थो वेदार्थोपकारी वा निरपेक्षत्वाद्वेदस्य प्रामाण्यम्प्रति । तस्माद्राशित्रयकल्पना समञ्जसा ।

योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति लिङ्गात्मा प्रस्तुतः । अध्यात्मेऽधिदैवे च । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति तस्येति प्रकृतोपादनत्वात् स एवोपादीयते । योऽसौ त्यस्यामूर्त्तस्य रसो न तु विज्ञानमयः । ननु विज्ञानमयस्यैवैतानि रूपाणि कस्मान्न भवन्ति । विज्ञानमयोऽस्यापि प्रकृतत्वात्तस्येति च प्रकृतोपादानान्नैवं विज्ञानमयस्यारूपित्वेन विजिज्ञापयिषितत्वात् । यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्यैतानि माहारजनादीनि रूपाणि स्युः । तस्यैव नेति नेतीत्यनाख्येयरूपतयाऽऽदेशो न स्यात् । नन्वन्यस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति । न षष्ठान्त उपसंहाराद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति

परपक्षदूषणमुपसंहरति । तस्मादिति । एवमादिकल्पनाराशित्रयं जीवस्य कामाद्याश्रयत्वमित्याद्याः । अक्षरबाह्यत्वे फलितमाह । न हीति । वेदार्थोपकारित्वाभावे हेतुमाह । निरपेक्षत्वादिति । वेदार्थत्वाद्यभावे सिद्धमर्थं कथयति । तस्मादिति ।

तस्य हेत्यत्र परकीयप्रक्रियां प्रत्याख्याय स्वमते तच्छब्दार्थमाह । योऽयमिति । प्रकृतत्वात् लिङ्गात्मकपक्षे जीवस्यापि पाणिपेषवाक्ये तद्भावात्तस्यैवात्र तच्छब्देन ग्रहः स्यादिति शङ्कते । नन्विति । प्रकृतत्वेऽपि तस्य निर्विशेषब्रह्मत्वेन ज्ञापयितुमिष्टत्वान्न वासनामयं संसाररूपं तत्त्वतो युक्तमिति परिहरति । नैवमिति । इतश्च जीवस्य न वासना निरूपिता किन्तु चित्तस्येत्याह । यदि हीति । निषेध्यकोटिप्रवेशादिति भावः । नाय

विज्ञानमयं प्रस्तुत्य स एष नेति नेतीति विज्ञापयिष्यामीति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात्। यदि च विज्ञानमयस्यैवासंव्यवहार्यमात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टं स्यात् प्रध्वस्तसर्वोपाधिविषयम्। तत इयं प्रतिज्ञाऽर्थवती स्यात्। येनासौ ज्ञापितो जानात्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति न बिभेति कुतश्चनेति। अथ पुनरन्यो विज्ञानमयोऽन्यो नेति नेतीति व्यपदिश्यते तदाऽन्यददो ब्रह्मान्योऽहमस्मीति विपर्ययो गृहीतः स्यात्। नात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति। तस्मात्तस्य हैतस्य लिङ्गपुरुषस्यैवैतानि रूपाणि। सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं सत्यं वक्तव्यम्। सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासनास्तासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते। एतस्य पुरुषस्य लिङ्गात्मन एतानि रूपाणि। कानि तानीत्युच्यन्ते॥

जीवस्यादेशः किन्तु ब्रह्मणस्तटस्थस्येति शङ्कयित्वा दूषयति। नन्वित्यादिना। षष्ठावसाने विज्ञातारमरे केनेत्यात्मानमुपक्रम्य स एष नेति। नेत्यात्मशब्दात्तस्यैवादेशो न तटस्थस्येत्यर्थः। इतश्च प्रत्यगर्थस्यैवायमादेश इत्याह। विज्ञापयिष्यामीति। तदेव समर्थयति। यदीति। कथमेताः प्रतिज्ञार्थवत्त्वं तदाह। येनेति। ज्ञानफलं कथयति। शास्त्रेति अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति। अथेत्यादिना। विपर्यये गृहीते ब्रह्मकण्डिकाविरोधं दर्शयति। नात्मानमिति। तच्छब्देन जीवपरामर्शासम्भवे फलितमाह। तस्मादिति। ननु लिङ्गस्य चेदेतानि रूपाणि किमित्युपन्यस्यन्ते परमात्मस्वरूपस्यैव वक्तव्यत्वादत आह। सत्यस्य चेति।

इदमारभ्यते । अथानन्तरं सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मात् । अतस्तस्मात्सत्यस्य सत्यं स्वं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः । आदेशो निर्देशो ब्रह्मणः । कः पुनरसौ निर्देश इत्युच्यते । नेति नेतीत्येवं निर्देशः । ननु कथमाभ्यां नेति नेतीति शब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्दिदिक्षितमित्युच्यते सर्व्वोपाधिविशेषापोहेन । यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति नाम वा रूपं वा कर्म्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति । न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति । अतो न निर्देष्टुं शक्यते इदं तदिति । गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते । तथाऽध्यारोपितनामरूपकर्म्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म विज्ञानघन एव ब्रह्मात्मेत्येवमादिशब्दैः ।

त्वेन सत्यस्य सत्यं ब्रह्म निर्देष्टुमिष्टमिति परिहरति । उच्यत इति । ब्रह्मणो विधिमुखेन निर्देशे सम्भाव्यमाने किमिति निषेधमुखेन तन्निर्दिश्यते तत्राह । यस्मिन्निति । तद्विधिमुखेन निर्देष्टुमशक्यमिति शेषः । नामरूपाद्यभावेऽपि ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याह । तद्द्वारेणेति । जात्यादीनामन्यतमस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवात्तद्द्वारा तत्र शब्दप्रवृत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह । न चेति । उक्तमर्थं वैधर्म्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । गौरिति तथा जात्याद्यभावान्न ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिरिति शेषः । कथन्तर्हि क्वचिद्विधिमुखेन ब्रह्मोपदिश्यते तत्राह । अध्यारोपितेति । विज्ञानानन्दादिवाक्येषु गृहीतशक्तिभिः शब्दैर्लक्ष्यते ब्रह्मेत्यर्थः ।

न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयं ॥

यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्त सर्वोपाधिविशेषं तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुं तदाऽयमेवाभ्युपायः। यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः। इदञ्च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थम्। यद्यत्प्राप्तं तत्तन्निषिध्यते। तथा च सत्यनिर्दिष्टा शङ्का ब्रह्मणः परिहृता भवति। अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे यदन्यः प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयात ब्रह्म तन्न निर्दिष्टम्। कीदृशन्तु खल्वित्याशङ्का न निवर्त्तिष्यते। तथा चानर्थकश्च स निर्देशः पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्त्तकत्वात्। ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति च वाक्यमपरिसमाप्तार्थं स्यात्। यदा तु सर्व्वदिक्कालादिविविदिषा निवर्त्तिता स्यात्सर्व्वोपाधिनिराकरणद्वारेण तदा

ननु लक्षणाद्युपेक्ष्य साक्षादेव ब्रह्म किमिति न विवक्ष्यते तत्राह। यदा पुनरिति। निर्देष्टुं लक्षणाद्युपेक्ष्य साक्षादेव वक्तुमिति यावता तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामावश्योक्तत्वादित्यर्थः। विधिमुखेन निर्देशासम्भवे फलितमाह। तदेति। प्राप्तो निर्देशो यस्य विशेषस्य तत्प्रतिषेधमुखेनेति यावत्। एवं ब्रह्म निर्दिदिक्षितं चेदेकेनैव नञा लक्षितं द्वितीयेनेत्याशङ्क्याह। इदञ्चेति। वीप्सया व्याप्तिः सर्वविषयसङ्ग्रहस्तदर्थं नकारद्वयमित्युक्तमेव व्यनक्ति। यद्यदिति। विषयत्वेन प्राप्तं सर्व्वं न ब्रह्मेत्युक्ते सत्यविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेत्येकत्वे शास्त्रपर्य्यवसानान्नैराकाङ्क्ष्योक्तः सिध्यतीत्याह। तथाचेति। इतिशब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्प्रकृतमूर्त्तामूर्त्तादेरन्यत्वे ब्रह्मणो नकारपर्य्यवसानं किमिति नेष्यते तत्राह। अन्यथेति। आशङ्का निवृत्त्यभावे दोषमाह। तथा चेति। अनर्थक-

सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

सैन्धवघनवदेकरसं प्रज्ञानघनमनन्तरमबाह्यं सत्यस्य सत्यमहं ब्रह्मास्मीति सर्वतो निवर्त्तते। विविदिषाऽऽत्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति। तस्मादीप्सार्थं नेति नेतीति नकारद्वयम्। ननु महता यत्नेन परिकरबन्धं कृत्वा किं युक्तमेव निर्दिष्टं ब्रह्म। बाढम्। कस्मान्नहि यस्मादिति। नेति नेत्येतस्मादितीति व्याप्तव्यप्रकारा नकारद्वयविषया निर्दिश्यन्ते। यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यन्यत्परं निर्देशनं नास्ति। तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः। यदुक्तम्। तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमि-

---

त्येति चकारेण समुच्चितं दोषान्तमाह। ब्रह्मेति। उक्तमर्थं मन्वयमुखेन समर्थयते। यदा त्विति। सर्वोपाधिनिरासेन तत्र तत्र विषयवेदनेच्छा यदा निवर्तिता तदा यथोक्तं प्रत्यग्ब्रह्माहमिति निश्चित्याकाङ्क्षा सर्वतो व्यावर्त्तते तेन निर्देशस्य सार्थकत्वं यदा चोक्तरीत्या ब्रह्मात्मन्येव प्रज्ञाऽवस्थिता भवति तदा प्रतिज्ञावाक्यमपि परिसमाप्त्यर्थं स्यादिति योजना। वीप्सायचमुपसंहरति। तस्मादिति। आदेशस्य प्रक्रमाननुगुणत्वमाशङ्क्यानन्तरवाक्येन परिहरति। नन्वित्यादिना। न हीति प्रतीकोपादानं यस्मादित्यस्य हि शब्दार्थस्य तस्मादित्यनेन सम्बन्धः। व्याप्तव्याः सङ्ग्राह्याः विषयीकर्तव्या ये प्रकाराः ते नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निर्दिश्यन्त इति नेत्येतस्मादित्यनेन भागेनेति योजना। इति शब्दाभ्यां व्याप्तस्य सर्वप्रकारत्वे दृष्टान्तमाह। यथेति। ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्युक्ते राज्यनिविष्टरमणीयसर्वग्रामसङ्ग्रहवत्प्रकृते प्रीतिशब्दाभ्यां विषयभूतसर्व-

त्येवं प्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत्परं ब्रह्म। अतो युक्तमुक्तं नामधेयम्। ब्रह्मणो नामैव नामधेयम्। किं तत् सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति॥ ६॥ इति चतुर्थस्य प्रपाठकस्य तृतीयं ब्राह्मणम्।

आत्मेत्येवोपासीत। तदेवैतस्मिन्सर्वस्मिन्पदनीयमात्मतत्त्वं यस्मात् प्रेयः पुत्रादेरित्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यानविषये सम्बन्धप्रयोजने अभिहिते तदात्मानमेवा वेदहं ब्रह्मास्मीति। तस्मात्तत्सर्वमभवदित्येवं प्रत्यगात्मा ब्रह्मविद्याया विषय इत्येतदुपन्यस्तम्। अविद्यायाश्च विषयोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न सदेवेत्यारभ्य चातुर्वर्ण्यप्रविभागादिनिमित्तपाङ्क्तकर्मसाध्यसाधनलक्षणो वीजाङ्कुरवद्व्याकृताव्याकृतस्वभावो नामरूपात्मकः

प्रकारशब्दे नकाराभ्यां तन्निषेध इत्यर्थः। यथोक्तान्निषेधरूपान्निर्देशादन्यन्निर्देशेन यस्माद्ब्रह्मणो न परमस्ति तस्मादित्युपसंहारः। अथेत्यादिं वाक्यं प्रकृतोपसंहारत्वेन व्याचष्टे। यदुक्तमित्यादिना॥ ६॥ इति चतुर्थे प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम्।

सम्बन्धाभिधित्सया वृत्तङ्कीर्त्तयति। आत्मेत्येवेति। किमित्यात्मतत्त्वमेव ज्ञातव्यं तत्राह। तदेवेति। इत्यं सूत्रितस्य विद्याविषयस्य वाक्यस्य व्याख्यानेन विषयस्तत्र विद्या साधनं साध्या मुक्तिरिति सम्बन्धः। मुक्तिश्च फलमित्येतदात्मानमित्यादिना दर्शितेत्याह। इत्युपन्यस्तस्येति। विद्याविषयत्वमुक्तं निगमयति। एवमिति। उक्तमर्थान्तरं स्मारयति। अविद्यायाश्चेति। अन्योऽसावित्याद्यारभ्याविद्याया विषयश्च संसाररूप उपसंहृतस्त्रयमित्यादिनेति सम्बन्धः। संसारमेव विशिनष्टि। चातुर्वर्ण्येति। चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमिति प्रविभागादिनिमित्तं यस्य पाङ्क्तस्य कर्मण-

संसारः। त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मेत्युपसंहृतः शास्त्रीय उ-
त्कर्षलक्षणो ब्रह्मलोकान्तः। अधोभावश्च स्थावरान्तोऽशास्त्रीयः
पूर्वमेव प्रदर्शितो द्वया हेत्यादिना। एतस्मादविद्याविषयाद्वि-
रक्तस्यास्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायामधिकारः कथं नाम
स्यादिति तृतीयेऽध्याये उपसंहृतः समस्तोऽविद्याविषयः।
चतुर्थे तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्र-
ह्म ज्ञपयिष्यामीति च प्रस्तुत्य तद् ब्रह्मैकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं
क्रियाकारकफलस्वभावसत्यशब्दवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण
नेति नेतीति ज्ञापितम्। अस्याः ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन स-
न्न्यासो विधित्सितः। जायापुत्रवित्तादिलक्षणं पाङ्क्तं कर्मा-
विद्याविषयम्। यस्मान्नात्मप्राप्तिसाधनम्। अन्यसाधनं ह्यन्यस्मै

स्तस्य साध्यसाधनमित्येवमात्मकमिति यावत्। तस्यानादित्वं दर्शयति।
बीजाङ्कुरवदिति। तमेव त्रिधा सङ्क्षिपति। नामेति। स चोत्कर्षापक-
र्षाभ्यां द्विधा भिद्यते तत्रादावुदाहरति। शास्त्रीयमिति। उत्कृष्टो हि
संसारस्यात्मभावः शास्त्रीयज्ञानलभ्य इत्यर्थः। द्वितीयं कथयति।
अधोभावश्चेति। निकृष्टः संसारः स्वाभाविकज्ञानकर्मसाध्य इत्यर्थः।
किमित्यविद्याविषयो व्याख्यातो न हि स पुरुषस्योपयुज्यते तत्राह। एत-
स्मादिति। प्रत्यगात्मैव विषयस्तस्मिन् या ब्रह्मेति विद्या तस्यामिति
यावत्। तार्तीयमर्थमनूद्य चातुर्थिकमर्थं कथयति। चतुर्थे त्विति।
एवं वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह। अस्या इति। किमिति सन्न्यासो
विधित्स्यते कर्मणैव विद्यालाभादित्याशङ्क्याह। जायेति। अविद्याया वि-
षय एव विषयो यस्येति विग्रहस्तस्मात् सन्न्यासो विधित्सित इति
पूर्व्वेण सम्बन्धः। ननु प्रकृतं कर्माविद्याविषयमपि किमित्यात्म-
ज्ञानं तादर्थ्येनानुष्ठीयमानं नोपनयति तत्राह। अन्येति। तदेव दृष्टा-

फलसाधनाय प्रयुज्यमानं प्रतिकूलं भवति। न हि बुभुक्षापिपासानिवृत्त्यर्थं धावनं गमनम् वा साधनम्। मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधनानि श्रुतानि नात्मप्राप्तिसाधनत्वेन विशेषितत्वाच्च। न च ब्रह्मविदो विहितानि काम्यत्वश्रवणादेतावान्वै काम इति। ब्रह्मविदश्चाप्तकामत्वादाप्तकामस्य कामानुपपत्तेः। येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च श्रुतेः। केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषणासम्बन्धं वर्णयन्ति तैर्बृहदारण्यकं न श्रुतम्। पुत्राद्येषणानामविद्वद्विषयत्वम्। विद्याविषये च येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यतः किं प्रजया करिष्याम इत्येष विभागस्तैर्न श्रुतः श्रुत्या कृतः॥

त्वेन स्पष्टयति। न हीति। प्राक्तनस्य कर्म्मणोऽन्यसाधनत्वमेव कथमधिगतमित्याशङ्क्याह। मनुष्येति। सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति विशेषितत्वं श्रुतमेव। विशेषितत्वोक्तिद्वारा स्फुटीकृतमिति चकारेण द्योत्यते। ननु ब्रह्मविद्या स्वफले विहितं कर्म्मापेक्षते श्रौतसाधनत्वाद्दर्शादिवत्। तथाच समुच्चयात् कर्म्मसन्न्यासासिद्धिरत आह। न चेति। कर्म्मणां काम्यत्वेऽपि ब्रह्मविदस्तानि किन्न स्युरित्याशङ्क्याह। ब्रह्मविदश्चेति। इतश्च तस्य पुत्रादि साधनानुपपत्तिरित्याह। येषामिति। समुच्चयपक्षमनुभाष्य श्रुतिविरोधेन दूषयति। केचित्त्विति। श्रुतिविरोधमेव स्फोरयति। पुत्रादीति। अविद्वद्विषयत्वं श्रुतम्। तत्प्रकरणे तेषामनुवादेशादिति शेषः। किम्प्रजया करिष्याम इत्यत आरभ्य येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च विद्याविषये श्रुतिरिति योजना। एष विभागः श्रुत्या कृतस्तैः समुच्चयवादिभिर्न श्रुत इति सम्बन्धः।

सर्वक्रियाकारकफलोपमर्द्दस्वरूपायां च विद्यायां सत्यां सह कार्य्येणाविद्याया अनुत्पत्तिलक्षणस्य विरोधस्यैनं विज्ञातो व्यासवाक्यञ्च तैर्न्न श्रुतम्। कर्म्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्त्तनं विरोधः। यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म्म त्यजेति च काङ्क्षतिं विद्यया यान्ति काञ्च गच्छन्ति कर्म्मणा। एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे। एतावन्योन्यवैरूप्ये वर्त्तेते प्रतिकूलतः। इत्येवम्पृष्टस्य प्रतिवचनेन कर्म्मणा बाध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते। तस्मात् कर्म्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिन इत्येवमादिविरोधः प्रदर्शितः। तस्मान्न साधना-

---

न केवलं श्रुतिविरोधादेव समुच्चयासिद्धिः किन्तु युक्तिविरोधाच्चेत्याह। सत्येति। द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थो नञा सम्बध्यते। स्मृतिविरोधाच्च समुच्चयासिद्धिरित्याह। व्यासेति। तत्र प्रथमं पूर्व्वोक्तं युक्तिविरोधं स्फुटयति। कर्म्मेति। प्रतिकूलवर्त्तनं निवर्त्त्यनिवर्त्तकभावः। सम्प्रति स्मृतिविरोधं स्फोरयति। यदिदमिति। प्रसिद्धं वेदवचनं कुरु कर्म्मेत्यर्थस्मिति यदिदमुपलभ्यते विवेकिनम्प्रति च त्यजेति तत्र काङ्क्षतिमित्यादिः शिष्यस्य व्यासम्प्रति प्रश्नस्तस्य बीजमाह॥ एतावितीति। विद्याकर्म्माख्यावुपायौ परस्परविरुद्धत्वे वर्त्तेते। साभिमानत्वनिरभिमानत्वादिपुरस्कारेण प्रातिकूल्यात् समुच्चयानुपपत्तेर्यथोक्तस्य प्रश्नस्य सावकाशत्वमित्यर्थः। इत्येवम्पृष्टस्य भगवतो व्यासस्येति शेषः। विरोधो ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयस्येति वक्तव्यम्। समुच्चयानुपपत्तिमुपसंहरति। तस्मादिति। कथन्तर्हि ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनमिति तत्राह। सर्व्वविरोधादिति सर्व्वस्य क्रियाकारकफलभेदात्मकस्य द्वैतेन्द्रजालस्य ब्रह्मविद्यया विरोधादिति यावत्। एकाकिनी ब्रह्मविद्या मुक्तिहेतुरिति स्थिते फलितमाह। इति पारिव्राज्यमिति।

न्तरसहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनं सर्वविरोधात् साधनान्तर-निरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमिति। पारिव्राज्यं सर्वसाधनसन्न्यासलक्षणमङ्गत्वेन विधित्स्यते एतावदेवामृतत्वसाधनमित्यवधारणात् षष्ठसमाप्तौ लिङ्गाच्च कर्म्मी सन् याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति। मैत्रेय्यै च कर्म्मसाधनरहितायै साधनत्वेनामृतत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशाद्वित्तनिन्दावचनाच्च। यदि ह्यमृतत्वसाधनं कर्म्म स्याद्वित्तसाध्यम्पाङ्क्तं कर्मेति तन्निन्दावचनमनिष्टं स्यात्। यदि तु परित्याजयिषितं कर्म्म ततो युक्ता तत्साधननिन्दा। कर्म्माधिकारनिमित्तवर्णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्द्दाच्च। ब्रह्म तं

न केवलं सन्न्यासस्य श्रवणादिपौष्कल्यदृष्टद्वारेण विद्यापरिपाकाङ्गत्वं श्रुत्यादिवशादवगम्यते किन्तु लिङ्गादपीत्याह। एतावदेवेति। तत्रैव लिङ्गान्तरमाह। षष्ठसमाप्ताविति। एतच्चोभयतः सम्बध्यते। यदि कर्मसहितं ज्ञानं मुक्तिहेतुस्तदा किमिति कर्मिणः सतो याज्ञवल्क्यस्य पारिव्राज्यमुच्यते तस्मात्त्यागस्तदङ्गत्वेन विधित्सित इत्यर्थः। तत्रैव लिङ्गान्तरमाह। मैत्रेय्यै चेति। न हि मैत्रेयी भर्त्तरि त्यक्तकर्मणि स्वयं कर्माधिकर्त्तुमर्हति पतिद्वारमन्तरेण भार्य्यायास्तदनधिकारात्। तथाच कर्मशून्यायै मुक्तौ साधनत्वेन विद्योपदेशात् कर्मत्यागस्तदङ्गस्तदङ्गत्वेन ध्वनित इत्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। वित्तेति। किमहन्तेन कुर्य्यामिति निन्द्यते। अतश्च तत् साध्यं कर्म ज्ञानसहायत्वेन मुक्तौ नोपकरोतीत्यर्थः। तदेव विवृणोति। यदि ह्येति। तन्निन्दावचनमित्यत्र तच्छब्देन वित्तमुच्यते त्वत्पक्षे वा कथं निन्दावचनमिति तत्राह। यदि त्विति। ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमित्यभिमानस्य कर्मानुष्ठाननिमित्तस्य निन्दया सर्व्वमिदमात्मैवेति प्रत्यये श्रुतेस्तात्पर्य्यदर्शनाद्विद्याङ्गत्वेन सन्न्यासो विधित्सित इत्याह। कर्माधि-

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरे ऽहमस्मात् स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्त्यायन्या ऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

परादात् क्षत्रन्तम्परादादित्यादेः। न हि ब्रह्मक्षत्राद्यात्मप्रत्ययो- पमर्द्दे ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्त्तव्यमिति विषया- भावादात्मानं लभते विधिर्यस्यैव पुरुषस्योपमर्द्दितः प्रत्ययो ब्रह्म- क्षत्राद्यात्मविषयस्तस्य तत्प्रत्ययसन्न्यासात्तत्कार्य्याणां कर्म्मणां कर्म्मसाधनानाञ्चार्थप्राप्तश्च सन्न्यासः। तस्मादात्मज्ञानाङ्गत्वेन सन्न्यासविधित्सयैवाख्यायिकेयमारभ्यते ।

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीं स्वां भार्य्यामाम- न्त्रितवान् याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः। उद्यास्यन्नूर्ध्वं यास्यन् पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं वै अरे इति सम्बोधनं अहम- स्माद्गार्हस्थ्यात् स्थानादाश्रमादूर्ध्वं गन्तुमिच्छन्नस्मि भवामि। अतो हन्तानुमतिं प्रार्थयामि ते तव। किञ्चा-

---

कारेति। ननु जायमति विधौ कर्मानुष्ठानमपह्नुतयितुमत आह। न ह्रीति। ननु वर्णाश्रमाभिमानवतः सन्न्यासोऽपीष्यते स कथं तदभावे त- त्राह। यस्यैवेति। अर्थप्राप्तश्चेत्यवधारणार्थश्चकारः। प्रयोजकज्ञानवतो वैधसन्न्यासाभ्युपगमाद्विरोध इति भावः। आत्मज्ञानाङ्गत्वं सन्न्यासस्य श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धञ्चेत्किमर्थमियमाख्यायिका प्रणीयते तत्राह। तस्मा- दिति। विद्वत्प्रेक्षितार्थवादसिद्धयर्थमाख्यायिकेति भावः।

भार्य्यामामन्त्र्य किं कृतवानिति तदाह। उद्यास्यन्निति। वै शब्दो- ऽवधारणार्थः। आश्रमान्तरं यास्यन्नेवाहमस्मीति सम्बन्धः। यथोक्ते- ष्वानन्तरं भार्य्यायाः कर्त्तव्यं दर्शयति। अत इति। सति भार्यादौ सन्न्या- नस्य तदनुज्ञापूर्व्वकत्वनियम इतिभावः। कर्त्तव्यान्तरं कथयति। कि-

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयम्भगोः सर्व्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्याद-

---

न्यत्त्वाऽनया द्वितीयया भार्य्यया कात्यायन्या अन्तं विच्छेदं करवाणि । पतिद्वारेण युवयोर्मया सम्बध्यमानयोर्यः सम्बन्ध आसीत्तस्य सम्बन्धस्य विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि ॥ १ ॥

सैवमुक्ता ह उवाच यद्यदि नु इति वितर्के मे मम इयं पृथिवी भगो भगवन् सर्वा सागरपरिच्छिन्ना वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात्कथं न कथञ्चनेति क्षेपार्थः प्रश्नार्थो वा तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणाग्निहोत्रादिना मृता किं स्यामिति व्यवहितेन सम्बन्धः । प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः । कथमिति यदि

अन्तेति । आवयोर्विच्छेदः स्वाभाविकोऽस्ति किं तत्र कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह । पतिद्वारेणेति । त्वयि प्रव्रजिते स्वयमेवावयोर्विच्छेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । द्रव्येति । वित्ते तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमिति भावः ॥ १ ॥

मैत्रेयी मोक्षमेवापेक्षमाणा भर्त्तारं प्रत्यानुकूल्यमात्मनो दर्शयति । सैवमिति । कर्मसाध्यस्य गृहप्रासादादिवस्थितत्वात्तानुपपत्तिराक्षेपनिदानम् । कथंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वापक्षे वाक्यं योजयति । तेनेति । कथं तेनेतत्र कथशब्देन किमहं तेनेतत्र किंशब्दमुपादाय वाक्यं योजयन्ती वित्तसाध्यस्य कर्मणोऽमृतत्वसाधनत्वमात्राशङ्कौ तत्प्रकारप्रश्नस्य निरवकाशत्वादित्यर्थः । मुनिरपि भार्य्याहृदयाभिज्ञः सन्तुष्टः सन्नाक्षेपं प्रश्नञ्च प्रतिवदती-

मृतत्वस्यतु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्य्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

क्षेपार्थमनुमोदनं नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति प्रश्नस्य प्रतिवचनार्थं नैव स्यां अमृता। किं तर्हि यथैव लोके उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोगसम्पन्नं तथैव तद्वदेव तव जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशा मनसाप्यस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी यद्येवं येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्य्यां यदेव भगवान् केवलममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे मह्यं ब्रूहि॥३॥

तत्राह । प्रत्युवाचेति । वित्तेन चामृतत्वाभावे तदकिञ्चित्करमदेयमिति तत्राशङ्क्याह । किन्तर्हीति । २ । वित्तस्यामृतत्वसाधनाभावमधिगम्य तस्मिन्नास्थां त्यक्त्वा मुक्तिसाधनमेवात्मज्ञानमात्मार्थं दातुं पतिं नियुञ्जाना ब्रूते । सा होति । भार्य्याणेच्छितं मोक्षोपायं विवक्षुस्तस्मादौ स्तौति । स होवाचेत्यादिना । वित्तेन साध्यं कर्म तस्मिन्नमृतत्वसाधने प्रहिते किमहं तेन कुर्य्यामिति भार्य्ययापि प्रत्याख्याते सतीति यावत् । स्वाभिप्रायो न कर्मभक्तिहेतुरिति तस्य भार्य्याद्वारापि सम्पत्तौ सत्यामित्यर्थः । ३ । ४ ।

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु

स होवाच याज्ञवल्क्यः एवं वित्तसाध्येऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसम्पत्तौ तुष्ट आह। स होवाच प्रिया इष्टा बतेत्यनुकम्पयाह अरे मैत्रेयि नोऽस्माकं पूर्व्वमपि प्रिया सती भवती इदानीं प्रियमेव चित्तानुकूलं भाषसे एह्यास्स्व उपविश व्याख्यास्यामि यत्ते तवेष्टममृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्व्वतो निदिध्यासस्व वाक्यान्यर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति ॥ ४ ॥ स होवाच अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः।

अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं विवक्षितञ्चेदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि वक्तव्यं किमिति न वा अरे पत्युरित्यादि वाक्यमित्याशङ्क्याह। जायेति। उवाच जायादीनामात्मार्थत्वेन प्रियत्वमात्मनश्चानौपाधिकप्रियत्वेन परमानन्दत्वमिति शेषः। प्रतीकमादाय व्याचष्टे। न वा इति। किं तन्निपातेन स्मार्यते तदाह। प्रसिद्धमिति। यथोक्ते क्रमे नियामकमाह। पूर्व्वं पूर्व्वमिति। यद्यदासन्नं प्रीतिसाधनं तत्तदनतिक्रम्य तस्मिन्विषये पूर्व्वं पूर्व्वं वचनमिति योजना। तत्र हेतुमाह। तत्रेति। न वा अरे सर्व्वस्येत्ययुक्तम्। पत्यादीनामुक्तत्वादनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह।

कामाय जायाप्रिया भवति। न वा अरे पुत्राणां
कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः
प्रिया भवन्ति। न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं
प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति।
न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्म-
नस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति। न वा अरे क्षत्रस्य

जायापतिपुत्रादिभ्यो विरागमुत्पादयति। तत्सन्न्यासाय न
वै। वै शब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः। प्रसिद्धमेव तल्लोके। पत्यु-
र्भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति
किन्त्वात्मनस्तु कामाय प्रयोननायैव भार्यायाः पतिः प्रियो
भवति। तथा न वा अरे जायायै इत्यादि समानमन्यत्।
न वा अरे पुत्राणाम्। न वा अरे वित्तस्य। न वा अरे
ब्रह्मणः। न वा अरे क्षत्रस्य। न वा अरे लोकानाम्। न

सर्व्वग्रहणमिति। एतावदुक्तानामपि ग्रहणं कर्त्तव्यम्। स च सर्व्वे
विशेषतो गृहीतुं शक्यन्ते। तेन सामान्यार्थं सर्व्वपदमित्यर्थः। सर्व्व-
पर्य्यायेषु स्थितमर्थमुपसंहरति। तस्मादिति। ननु एते ये प्रियस्तमात्म
व्याख्यातं तद्देशान्तरेऽपि कथ्यते चेत् पुनरुक्तिः स्यात्तत्राह। तदेतदिति
ध्येयोपन्यासविवरणाभ्यां प्रीतिरात्मन्येवेत्ययुक्तम्। पुत्रादावपि तद्दर्श-
नादत आह। तस्मादिति। आत्मनो निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वेन परमा-
नन्दत्वमभिधायोत्तरवाक्यमादाय व्याचष्टे। तस्मादित्यादिना। कथं पु
रिदं दर्शनमुच्यते तत्राह। श्रोतव्य इति। श्रवणादीनामन्यतमेन

कामाय पत्न्यः प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय पत्नी प्रियं भवति। न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भव-

---

वा अरे देवानाम्। न वा अरे भूतानाम्। न वा अरे सर्वस्य। पूर्व्वं पूर्व्वं यथाऽऽसन्ने प्रीतिसाधने वचनम्। तत्र तत्रेष्टतरत्वाद्वैराग्यस्य सर्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थम्। तस्माल्लोकप्रसिद्धमेतत्। आत्मैव प्रियो नान्यत्। तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्युपन्यस्तम्। तस्यैतद्वृत्तिस्थानीयं प्रपञ्चितम्। तस्मादात्मप्रीतिसाधनत्वाद्गौणी अन्यत्र प्रीतिरात्मन्येव मुख्या। तस्मादात्मा वा अरे द्रष्टव्यो दर्शनार्हः दर्शनविषयमापादयितव्यः। श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यतः आगमतश्च। पश्चान्मन्तव्यस्तर्कतः। ततो निदि-

---

ज्ञानत्वाभात्किमिति सर्व्वेषामध्ययनमित्याशङ्क्याह। एवं हीति। विध्यनुसारित्वमेव शब्दार्थः श्रुतत्वाविशेषाद्विकल्पहेत्वभावाच्च सर्व्वैरेवात्मज्ञानं जायते चेत्तेषां समप्रधानत्वमाम्नेयादिवदापतेदित्याशङ्क्याह। यदेति। श्रवणस्य प्रमाणविचारत्वेन प्रधानत्वादङ्गित्वम्। मनननिदिध्यासनयोस्तु तत्कार्यप्रतिबन्धप्रध्वंसित्वादङ्गत्वमित्यङ्गाङ्गिभावेन यदा श्रवणादीन्यसकृत्तदनुष्ठानेन समुच्चितानि तदा सामग्रीपौष्कल्यात्तत्त्वज्ञानं फलशिरस्कं सिध्यति। मननाद्यभावे श्रवणमात्रेण नैव तदुपपद्यते। मननादिना प्रतिबन्धाप्रध्वंसिवाक्यस्य फलवज्ज्ञानजनकत्वायोगादित्यर्थः। परामर्श-

न्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति। न वा अरे सर्व्वस्य कामाय सर्व्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्व्वं विदितम् ॥ ५ ॥

ध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः। एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैर्निर्व्वर्त्तितैः यदैकत्वमेतान्युपगतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा। श्रवणमात्रेण यद्ब्रह्मक्षत्रादिकर्म्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणमात्मन्यविद्ययाऽध्यारोपणप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मकमविद्याप्रत्ययविषयम्। रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययस्तदुपमर्दार्थमाह। आत्मनि खलु अरे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं भवति ॥ ५ ॥

वाक्यतात्पर्य्यमाह। यदेत्यादिना। कर्म्मनिमित्तं ब्रह्मक्षत्रादि तदेव वर्णाश्रमावस्थादिरूपमात्मन्यविद्ययारोपितस्य प्रत्ययो मिथ्याज्ञानं तस्य विषयतया स्थितं क्रियाद्यात्मकं तदुपमर्दनार्थमाहेति सम्बन्धः। अविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयमित्येतदेव व्याकरोति। अविद्येति। अविद्याजनितप्रत्ययविषयत्वे दृष्टान्तमाह। रज्ज्वामिति ॥ ५ ॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्त्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्त्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्व्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्व्वं

ननु कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विदितं भवति । नैष दोषः । न ह्यात्मव्यतिरेकेणान्यत्किञ्चिदस्ति । यद्यस्ति न तद्विदितं स्यान्न त्वन्यदस्ति आत्मैव तु सर्वम् । तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात् । कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतच्छ्रावयति । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्तं पुरुषं परादात् परादध्यात् पराकुर्यात् । कं योऽन्यत्रात्मन आत्मस्वरूपव्यतिरेकेणात्मैव न भवति इयं ब्राह्मणजातिरिति तां यो वेद तं पराधध्यात्सा ब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा । तथा क्षत्त्रं क्षत्त्रियजातिस्तथा लोका देवा भूतानि सर्वमिदं

आत्मनि विदिते सर्व्वं विदितमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति । दृष्टिविरोधं निराचष्टे । नैष दोष इति । आत्मनि ज्ञाते ज्ञातमेव सर्व्वम् । ततोऽर्थान्तरस्याभावादित्युक्तमेव स्फुटयति । यदीत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरवाक्यमुदाहृत्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । पुरुषं विशेषतो ज्ञातुं प्रश्नपूर्व्वमन्यस्य प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति । कमित्यादिना । पराकरणे पुरुषस्यापराधित्वं दर्शयति । अनात्मेति । परमात्मातिरेकेण दृश्यमानानामपि ब्राह्मणजातिः स्वस्वरूपेण पश्यन्कथमपराधी स्यादित्याश-

वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्या-

---

ब्रह्मेति यावन्त्यत्र प्रक्रान्तानि यान्यनुक्रान्तानि सर्वाण्यात्मैव यदयमात्मा योऽयमात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति प्रकृतः । यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयञ्च स्थितिकाले आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणादात्मैव सर्वम् ॥ ६ ॥

कथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते । चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । तत्र दृष्टान्त उच्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्टम् । स यथा स इति दृष्टान्तो लोके । यथा दुन्दुभेर्भेर्यादेर्हन्यमानस्य ताड्यमानस्य दण्डादिना न बाह्याञ्छब्दा-

---

द्भ्राह । परमात्मेति । इदं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्यानुवादस्तस्य व्याख्यानं यान्यनुक्रान्तानीत्यादि । आत्मैव सर्वमित्येतत्प्रतिपादयति । यस्मादित्यादिना । स्थितिकाले तिष्ठति तस्मादात्मैव सर्वम् । तद्व्यतिरेकेणाग्रहणादिति योजना ॥ ६ ॥

स्थित्यवस्थायां सर्वस्यात्ममात्रत्वं ज्ञातुमशक्यं ज्ञापकाभावादित्याशङ्कते । कथं पुनरिति । घटः स्फुरतीत्यादि प्रत्ययमाश्रित्य परिहरति । चिन्मात्रेति । स यथा दुन्दुभेरित्यादि वाक्यमवतारयति । तत्रेति । स्फुरितप्रत्ययविषयव्यतिरेकेणासत्त्वं सप्तम्यर्थः । दृष्टान्ते विवक्षितं कल्पयति । दृष्टान्तमादायाक्षराणि व्याचष्टे । स यथेत्यादिना ।

घातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

न्वहिर्भूतान्छब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दसामान्यान्निष्कृष्टान्दुन्दुभिशब्दविशेषान्न शक्नुयाद्ग्रहणाय ग्रहीतुम्। दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन शब्दसामान्यविशेषणत्वेन दुन्दुभिशब्दाः। एत इति शब्दविशेषा गृहीता भवन्ति। दुन्दुभिशब्दसामान्यव्यतिरेकेणाभावात्तेषां दुन्दुभ्याघातस्य वा। दुन्दुभेराहननमाघातः। दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्गता विशेषा गृहीता भवन्ति। न तु त एव निर्भिद्य ग्रहीतुं शक्यन्ते। विशेषरूपेणाभावात्तेषाम्। तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजागरितयोर्न कश्चिद्वस्तुविशेषो गृह्यते। तस्मात्प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावो युक्तस्तेषाम् ॥ ७ ॥ तथा स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्य्यमाणस्य न बाह्यान्छब्दान् शक्नुयादित्येवमादि पूर्व्ववत् ॥ ८ ॥

शब्दविशेषानेव विशदयति। दुन्दुभीति। कथन्तर्हि दुन्दुभिशब्दविशेषाणां ग्रहणं तदाह। दुन्दुभेरित्वति दुन्दुभिशब्दसामान्यस्येति यावत्। उक्तेऽर्थे दुन्दुभ्याघातस्येत्यादिवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। दुन्दुभ्याघातस्येति। वाक्यार्थमाह। तद्गतविशेषा इति। उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति। न त्विति। विवक्षितन्दार्ष्टान्तिकमाचष्टे। तथेति। तत्रैव वस्तुविशेषग्रहणवत्भावनामभिप्रेत्य स्वप्नजागरितयोरित्युक्तम्। तथा दुन्दुभिदृष्टान्तवदिति यावत्। शङ्खस्य तु ग्रहणेनेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः। दुन्दुभेस्तु ग्रहणेनेत्यादिवाक्यन्दृष्टान्तयति। पूर्व्ववदिति। ७। ८।

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दा-ञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

तथा वीणायै वाद्यमानायै वीणाया वाद्यमानाया अनेक-दृष्टान्तोपादानमिह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थम्। अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषास्तेषाम्पारम्पर्य्यगत्या यथैकस्मिन्महासामान्येऽन्तर्भावस्तथा प्रज्ञानघने कथन्नाम प्रदर्शयितव्य इति दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दसामान्यविशेषाव्यतिरेकाद्वत्स्थितिकाले तावत्सामान्यविशेषाव्यतिरेकाद्ब्रह्मैकत्वं शक्यमवगन्तुं एवमुत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुम् ॥ ९ ॥

तथेति दृष्टान्तद्वयपरामर्शः। एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमित्यनेकदृष्टान्तोपादानमित्याशङ्क्याह। अनेकेति। इहेति। जगदुच्यते श्रुतिर्वा। सामान्यबहुत्वमेव स्फुटयति। अनेके हीति। तेषां स्वस्वसामान्येऽन्तर्भावेऽपि कुतो ब्रह्मणि पर्य्यवसानमित्याशङ्क्याह। तेषामिति। पारम्पर्यमानुपूर्व्यं तद्वेत्यध्याहारः। इति मन्यते श्रुतिरिति शेषः। विमतं सामान्यातिरेकि तदतिरेकेणाग्रहणमानत्वाद्यद्यदतिरेकेणाग्रहणमाणं तत्तदतिरेकि न भवति यथा दुन्दुभ्यादिशब्दास्तत्सामान्यातिरेकेणाग्रहणमाणास्तदतिरेकेण न सन्तीत्यनुमानं विवक्षन्नाह। दुन्दुभीति। शब्दत्वेऽन्तर्भावः। तथा प्रज्ञानघने सर्वं जगदन्तर्भवतीति शेषः। दृष्टान्तत्रयमत्रस्य निरङ्कितमर्थमुपसंहरति। एवमिति। स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्य्यमाह। एवमित्यादिना। ९।

स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-

---

यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गधूमाङ्गाराचिर्षां प्रागविभागादग्निरेवेति भवत्यग्न्येकत्वमेवं जगन्नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुमित्येतदुच्यते। स यथा ऽऽर्द्रैधाग्नेरार्द्रैधोभिरिद्धोऽग्निरार्द्रैधाग्निस्तस्मादभ्याहितात्पृथग्धूमाः पृथग्नानाप्रकारधूमग्रहणं विस्फुलिङ्गादिप्रदर्शनार्थं धूमविस्फुलिङ्गादयो विनिर्गच्छन्ति। एवं यथाऽयं दृष्टान्तः। अरे मैत्रेयि अस्य परमात्मनः प्रकृतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतन्निःश्वसितमिव निःश्वसितम्। यथाऽप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासो भवत्येवं वा अरे किं तन्निःश्वसितमिव ततो जातमित्युच्यते। यदृग्वेदो यजु-

---

स्थितिकालवदित्येवं शब्दार्थः। तत्र वाक्यमवतार्य व्याचष्टे। इत्येतदिति। महतो ऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्येति यावत्। निश्वसितमिवेत्युक्तं व्यनक्ति। यथेति। अरे मैत्रेयि ततो जातमिति सम्बन्धः। तदेवाकाङ्क्षापूर्व्वकं विशदयति। किन्तदित्यादिना। इतिहास इति ब्राह्मणमेवेति सम्बन्धः। संवादादिरित्यादिपदेन प्राणसंवादादिग्रहणम्। असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिशब्देनासदेवेदमग्र आसीदिति गृह्यते। देवजनविद्या नृत्यगीतादिशास्त्रम्। वेदं सोऽयं वेदाहङ्किन भवतीत्यर्थः। इत्याद्या विद्येति सम्बन्धः। आदिशब्दं शिल्पशास्त्रसङ्ग्रहार्थः। प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्या इत्यत्रादिशब्दः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषत्सङ्ग्रहार्थः। तदेते श्लोका इत्यादय इत्यत्रादिशब्देन तदप्येष श्लोको भवति। असन्नेव स भवतीत्यादि गृह्यते इत्यादीनो यादिपदमथ योऽन्यां देवतामुपास्ते ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि सङ्ग्रहीतुं। अर्थवादेषु व्याख्यानपदप्रवृत्तौ हेत्व-

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इति-हासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनु

र्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसश्चतुर्विधं मन्त्रजातं इतिहास इत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरुर्वशी हाप्सरा इत्यादि ब्राह्मणमेव पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि विद्या देवजनविद्या वेदः सोऽयमित्यादिरुपनिषदः प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्याः श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोकाइत्यादयः सूत्राणि वस्तुसङ्ग्रहवाक्यानि वेदे यथाऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्यादीनि अनुव्याख्यानानि। मन्त्रविवरणानि व्याख्यानान्यर्थवादाः। अथवा वस्तुसङ्ग्रहवाक्यविचारणान्यनुव्याख्यानानि। यथा चतुर्थाध्याये आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्य यथावानयोऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवमित्यस्यायमेवाध्यायशेषः।

भाष्यं पठित्वा पक्षान्तरमाह। अथवेति। इतिहासादिशब्दव्याख्यानमुपसंहरति। एवमिति। ब्राह्मणमितिहासादिपदवेदनीयमिति शेषः। ऋगादिशब्दानामितिहासादिशब्दानाञ्च प्रसिद्धार्थत्यागे को हेतुरित्याशङ्क्य निश्वसितश्रुतिरितिहासादिशब्दानां प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुः। परिशेषस्त्वन्यत्रेत्यभिप्रेत्याह। एवं मन्त्रेति। ननु प्रथमे काण्डे वेदस्य नित्यत्वेन प्रामाण्यं स्थापितं तदनित्यत्वे तद्धानिरित्यत आह। नियतेति। नेत्यादौ वेदे विशेष्यते। कल्पान्ते तर्हि तान्येदा नित्यादिवाक्यान्नियतरचनावत्त्वं वेदस्य गम्यते। अनादिनिधनानित्यादेश्च सदातनत्वं तस्य निश्चीयते। न च कृतकत्वादप्रामाण्यं प्रत्यक्षादौ व्यभिचारात्। न च पौरुषेयत्वादनपेक्षत्वाभावादप्रामाण्यम्। बुद्धिपूर्व्वप्रणीतत्वाभावेन तत्सिद्धेः। न चोन्मत्तवाक्यसादृश्यमबाधितार्थत्वादिति भावः। सिद्धे वेदस्य प्रामा-

व्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि-निश्वसितानि ॥ १० ॥

मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि । एवमष्टविधम्ब्राह्मणम् । एवं मन्त्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणं नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिव्यक्तिः पुरुषनिश्वासवत् । न च पुरुषबुद्धिप्रयत्न पूर्वकः । अतः प्रमाणं निरपेक्ष एव स्वार्थे । तस्माद्यत्तेनोक्तं तत्तथैव प्रतिपत्तव्यम् । आत्मनः श्रेय इच्छद्भिर्ज्ञानं वा कर्म्म वेति नामप्रकाशवशा हि रूपस्य विक्रियाव्यवस्था । नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याक्रियमाणयोः सलिलफेनवत्तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्व्वावस्थयोः संसारत्वमिति । अतो नाम्न एव निश्वसितत्वमुक्तम् । तद्वचनेनैवेतरस्य निश्वसितत्वसिद्धेः । अथवा सर्वस्य द्वैतजातस्याविद्याविषयत्वमुक्तम् । ब्रह्म तं परादात् इदं सर्व्वं यदयमा-

---

त्मेत्यनेन फलितमाह । तस्मादिति । नामप्रपञ्चसृष्टिरेवात्रोपदिष्टा । न रूपप्रपञ्चसृष्टिः । सा चोपदेष्टव्या । सृष्टिश्रुतेरन्यथानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । नामेति । यद्यपि नामतन्त्रा रूपसृष्टिरिति नामसृष्टिवचनेन रूपसृष्टिरर्थादुक्ता तथापि सर्वसंसारसृष्टिर्नोक्ता । नामरूपयोरेव संसारत्वे प्राक् तत्सृष्टेः संसारो न स्यादित्याशङ्क्याह । नामरूपयोरिति । सर्वावस्थयोर्व्यक्ताव्यक्तावस्थयोरिति यावत् । नामप्रपञ्चस्यैवात्र सर्गोक्तिमुपपादितामुपसंहरति । इतीति । अतः शब्दार्थं स्फुटयति । तद्वचनेनेति । निश्वसितश्रुतिं विधान्तरेणावतारयति । अथ वेत्यादिना । मिथ्यात्वेऽपि प्रतिबिम्बवत् प्रामाण्यसम्भवात् उन्मत्तादिवाक्यानाञ्च मिथ्याप्रमाधीन-

स यथा सर्व्वासामपाᳮ समुद्र एकायनमेवᳮ सर्व्वे-षाᳮ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवᳮ सर्व्वेषाᳮ रसानां जिह्वैकायनमेवᳮ सर्व्वेषां गन्धानां नासिके एका-

---

त्मेति तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशङ्क्यते। तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमि-दमुक्तं पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नोत्थितत्वात्प्रमाणं वेदो न यथाऽन्यो ग्रन्थ इति ॥ १० ॥

किञ्चान्यन्न केवलं स्थित्युत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञानघनव्य-तिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वं प्रलयकाले च जलबुद्बुदफेनादी-नामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावः। एवम्प्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्-कार्य्याणां नामरूपकर्म्मणां तस्मिन्नेव लीयमानानामभावः। तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत आह। प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टान्तः। स इति दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सर्व्वासां नदीवापीतडागादिगतानामपां समुद्रोऽब्धिरेकायनमेक-

---

प्रयत्नजन्यत्वेनाप्तानत्वाद्वेदस्य तदभावाद्विषयाव्यभिचाराच्च नाप्रामाण्यमि-त्याह। तदाशङ्केति। १०।

अन्यो ग्रन्थो बुद्धादिप्रणीतः स्वर्गकामश्चैत्यं वन्देदित्यादिः स यथा सर्वासामपामित्यादि सनन्तरग्रन्थसुत्थापयति। किञ्चान्यदिति। तदेव व्याकरोति। न केवलमिति। प्रलयकाले च प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्ज-गतो ब्रह्मत्वमिति सम्बन्धः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। जलेति। तथापि प्रज्ञानमेवैकमेवं स्यान्न ब्रह्मेत्याशङ्क्याह। तस्मादिति। सत्यज्ञाना-दिवाक्याद् ब्रह्मणस्तन्मात्रत्वादित्यर्थः। यथोक्तं ब्रह्म चेत्प्रतिपत्तव्यं किमिति तर्हि स यथेत्यादि वाक्यमित्याशङ्क्य तच्छेषत्वेन प्रलयं दर्शयितुं दृष्टान्तवचनमे-

यनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्व्वे-
षाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ सङ्क-
ल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्व्वासां विद्यानाꣳ

मनमेकप्रलयो ऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथा ऽयन्दृष्टान्तः ।
एवं सर्व्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वायो-
रात्मभूतानां त्वगेकायनं त्वगिति त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रं
तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषा आप इव समुद्रं तद्व्यतिरेकेणा-
भावभूता भवन्ति । तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा आसन् । तथा
तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वक्शब्दवाच्यं मनःसङ्कल्पे मनो-
विषयसामान्यमात्रे त्वग्विषय इव स्पर्शविशेषाः प्रविष्टं
तद्व्यतिरेकेणाभावभूतं भवति । एवं मनोविषयोऽपि बुद्धि-

तदित्याह । अत्र आहेति । प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः । एकश्चासौ प्रल-
यश्चेत्येकप्रलयः । तडागादिगतानामपां कुतः समुद्रे लयो न हि तासां
तेन सङ्गतिरित्याशङ्क्याह । अविभागेति । अत्र हि समुद्रशब्देन जलसामा-
न्यमुच्यते तद्व्यतिरेकेण च जलविशेषाणामभावो निश्चित तेषां तत्साधन-
मात्रत्वात् अतस्तासामस्मिन्नविभागस्य प्राप्तिरिति समुद्रेऽविभागप्राप्तिरि-
त्यर्थः । पिच्छिलादीनामित्यादिशब्देनानुक्तस्पर्शविशेषाः सर्वे गृह्यन्ते ।
विषयाणामिन्द्रियकार्य्यत्वाभावात्कुतः स्पर्शानां त्वचि विलयः स्यादित्याश-
ङ्क्याह । त्वगितीति । स्पर्शविशेषाणां स्पर्शसामान्येऽन्तर्भावं प्रपञ्चयति ।
तस्मिन्निति । तथापि समस्तस्य जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्मत्वमित्ये-
तत्कथं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्य परम्परया ब्रह्मणि सर्वप्रविलयं दर्शयितुं क्रम-
मनुक्रामति । तथेति । मनसि सति विषयविषयिभावस्य दर्शनादसति चाद-

हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्म्मणां हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्व्वे-

---

विषयसामान्यमात्रे प्रविष्टः। तद्व्यतिरेकेणाभावभूतो भवति विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्मणि आप इव समुद्रे प्रलीयते। एवं परम्पराक्रमेण शब्दादौ सह ग्राहकेण कर-णेन प्रलीने प्रज्ञानघने उपाध्यभावात् सैन्धवघनवत् प्रज्ञान-घनमेकरसमनन्तमपारं निरन्तरं निरञ्जनं ब्रह्म व्यवति-ष्ठते। तस्मादात्मैवैकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यम्। तथा सर्वेषां गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नासिके घ्राणविषयसामान्यम्। तद्व सर्वेषां रसानां अब्विशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यं तथा रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुर्विषयसामान्यम्। तथा श्रोत्र-

---

शेनात्मनः स्पन्दितमात्रं विषयजातमिति तस्य तद्विषयमात्रे प्रविष्टस्य तदति-रेकाणामसत्त्वमित्यर्थः। सङ्कल्पस्याध्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनादध्यवसायात्मिका-यास्तु बुद्धौ तद्विषयस्य पूर्ववदनुप्रवेशात्सङ्कल्पविकल्पात्मकमनःस्पन्दितं द्वैतस्य सङ्कल्पात्मके मनस्यन्तर्भावात्तस्य च सन्मनोविषयसामान्यस्य बुद्धिविषयसा-मान्ये प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याह। एवमिति। सर्वं जगत् उक्तेन न्यायेन बुद्धिमात्रं भूत्वा तदप्यक्रियोन्त आत्मनीति स्मृत्या ब्रह्मणि पर्य्यवस्य-तीत्याह। विज्ञानमात्रमिति। ननु जगदिदं विलीयमानं शक्तिशेषमेव वि-लीयते। तत्त्वज्ञानादृते तस्य निःशेषनाशानाश्रयणात्। तथा च कुतो ब्रह्मैं-करसस्य प्रतिपत्तिरत आह। एवमिति। शक्तिशेषलयेऽपि तस्या दुर्निरूप-

सामध्वनां पादावेकायनमेषं सर्वेषां वेदानां वागेकायनं ॥ ११ ॥

दिविषयसामान्यं पूर्ववत्। तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यानां मनोविषयसामान्ये सङ्कल्पे मनोविषयसामान्यस्यापि बुद्धि-विषयसामान्ये विज्ञानमात्रे विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन् प्रज्ञानघने प्रलीयते। तथा कर्म्मेन्द्रियाणां विषया वदनादान-गमनविसर्गानन्दविशेषास्तत्क्रियासामान्येष्वेव प्रविष्टा न विभाज्या भवन्ति समुद्र इवाब्धिविशेषास्तानि च सामान्यानि-प्राणमात्रं प्राणश्च प्रज्ञानमात्रम्। एवं यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राण इति कौषीतकिनोऽधीयते। ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य तत्र कोऽभिप्राय इति। वाढम्। किन्तु विषयसमानजातीयं करणं मन्यते श्रुतिर्न

त्वादस्त्वेकंरसस्य धीरविरुद्धेतिभावः। एकायनप्रक्रियातो सर्वमुपसंहरति। तस्मादिति। ब्राह्मणविषयसामान्यमित्यादावेकायनमिति सर्वत्र सम्बन्धः। कथं पुनरत्र प्रति पर्य्यायं ब्रह्मणि पर्य्यवसानं तत्राह। तथेति। यथा सर्वेषु पर्य्यायेषु ब्रह्मणि पर्य्यवसानं तथोच्यत इति यावत्। पूर्व्ववदिति त्व-ग्विषयसामान्यवदित्यर्थः सङ्कल्पेलय इति शेषः। विज्ञानमात्र इत्यत्रापि तथैव। एवं सर्वेषां कर्मणामित्यादेरर्थमाह। तथा कर्मेन्द्रियाणा-मिति। क्रियासामान्यानां स्वात्मसंस्थानभेदत्वमभ्युपेत्याह। तानि चेति। क्रियाज्ञानशक्त्योश्चिदुपाधिभूतयोश्चिदभेदाभेदमभिप्रेत्य प्राणश्चेत्यादिना भा-व्यम्। तत्र तयोरन्योन्याभेदे मानमाह। यो वा इति। श्रुतिमुखात्करण-लयो न प्रतिभाति। स्वयञ्च व्याख्यायते। तत्र को हेतुरिति पृच्छति। नन्विति। श्रुत्या करणलयस्यानुक्तत्वमङ्गीकरोति। वाढमिति। पृष्टमभिप्रायं

यतो ग्रहणस्वादतीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव।

कस्माद्यतो यतो यस्माद्यस्माद्देशात्तदुदकमाददीत गृहीत्वा स्वादयेल्लवणास्वादमेव तदुदकं न तु खिल्यभावो यथायं दृष्टान्त एवमेव तु अरे मैत्रेयि इदं परमात्माख्यं महद्भूतं यस्मान्महतो भूतादविद्यया परिच्छिन्ना सती कार्य्यकरणोपाधिसम्बन्धात् खिल्यभावमापन्नासि मर्त्या जन्ममरणाशनायापिपासादिसंसारधर्म्मवत्यसि नामरूपकार्य्यात्मिकामुष्यान्वयाहमिति। स खिल्यभावस्तवकार्य्यकरणभूतोपाधिसम्पर्कभ्रान्तिजनितो महति भूते स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मन्यजरेऽमरेऽभये शुद्धे सैन्धवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽनन्तेऽपारे निरन्तरेऽविद्याजनितभ्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेशितः। तस्मिन् प्रविष्टे

अन्वयप्रदर्शनार्थं नैवेति पुनरुक्तम्। महद्भूतमेकमद्वैतमित्युत्तरत्र सम्बन्धः। अस्यार्थस्य सर्व्वोपनिषत्प्रसिद्धत्वप्रदर्शनार्थो वैशब्दः। इदं महद्भूतमित्यत्रेदंशब्दार्थं विशदयति। यस्मादित्यादिना। तदिदं परमात्माख्यं महद्भूतमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः। खिल्यभावापत्तिक्रमं कथयति। मर्त्येत्यादिना। कोऽसौ खिल्यभावोऽभिप्रेतस्तत्राह। नामरूपेति। कार्य्यकरणसङ्घाते तादात्म्याभिमानद्वारा जात्यभिमानोऽत्र खिल्यभाव इव। इति शब्देनाभिमानो व्यज्यते। यथोक्ते खिल्यभावे सति कुतो भूतस्य महत्त्वमित्याशङ्क्याह। स खिल्यभाव इति। खिल्यभावः स्वशब्दार्थः। परस्य परिशुद्धत्वार्थमजरादिविशेषणानि। देन ह्रदेणैकरसं तदाह। प्रज्ञा-

स्वयोनिग्रस्ते खिल्यभावेऽविद्याकृते भेदभावे प्रणाशिते इद-मेकमद्वैतं महद्भूतं महच्च तद्भूतञ्च महद्भूतं सर्व्वमहत्तर-त्वात्तदाकाशादिकारणत्वाच्च भूतं त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपा-व्यभिचारात्सर्वदैव परं निष्पन्नमिति। त्रैकालिको निष्ठा-प्रत्ययः। अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची महच्च पारमार्थिक-ञ्चेत्यर्थः। लौकिकन्तु यद्यपि महद्भवति स्वप्नमया कृतं हि महदादि पर्व्वतोपमं न परमार्थवस्तु। अतो विशिनष्टि इ-दञ्च महच्च तद्भूतञ्चेति। अनन्तं नास्यान्तो विद्यत इत्य-नन्तम्। कदाचिदपि किं स्यादित्यतो विशिनष्ट्यपारमिति। विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानञ्च तद्घनञ्चेति विज्ञानघनः। घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः। यथा सुवर्णघनोऽयोघन इति। एव शब्दोऽवधारणार्थः। नानयज्जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यर्थः।

... । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह। अनन्त इति। तस्य सापेक्षत्वं वारयति। अपार इति। प्रतिभासमाने भेदे कथं यथोक्तं तत्त्वमित्याशङ्क्याह। अविद्येति भवतु यथोक्ते तत्त्वे खिल्यभावस्य प्रवेशस्तथापि किं स्यादित्यत आह। तस्मिन्निति। महत्त्वं साधयति। सर्व्वेति। भूतत्वमुपपादयति। त्रिष्वपीति। महदित्युक्ते पारमार्थिकञ्चेति विशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्या-ह। लौकिकमिति। जाग्रत्कालीनं परिदृश्यमानं हि महदादि महद्यद्यपि भवति तथापि स्वप्नमायादिसमत्वान्न परमार्थवस्तु। न हि दृश्यं जडं इन्द्रजालादेर्विशिष्यतेऽतो लौकिकान्महतो ब्रह्म व्यावर्त्तयितुं विशेषणमित्यर्थः। आपेक्षिकं स्यादानन्त्यमिति शेषः।

एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति

यदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखासम्पृक्तम्। किं निमित्तोऽयं खिल्यभावः। आत्मनो जातो मृतः सुखी दुःख्यहं ममेत्येवमादिलक्षणोऽनेकसंसारधर्म्मोपद्रुत इत्युच्यते। एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्य्यकरणविषया- ... नि नामरूपात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य येषां विषयपर्य्यन्तानां प्रज्ञानघने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तं नदीसमुद्रवत्। एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यः समुत्थाय सैन्धवखिल्यवद्यथाऽद्भ्यः सूर्य्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बो यथा स्वच्छस्य स्फटिकस्यालक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभावः एव कार्य्यकरणभूतभूतोपाधिभ्यो विशेषात्मखिल्यभावेन [स्मिन्] ...

अवधारणरूपमवमेव स्फोरयति। नान्यदिति। एतेभ्यो समुत्थायेत्यादि समनन्तरवाक्यव्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह। यदिदमिति इत्युत्तरस्तुतः सिद्धत्वे किं सिध्यन्ति तदाह। संस रेति। तर्हि तस्मिन्नभि... भावान्न तस्य खिल्यत्वमिति मत्वाह। किं निमित्त इति। खिल्यभावमेव विशिनष्टि। जात इति। अनेकः संसारजो धर्म्मोऽशनायापिपासादिस्तेनोपद्रुतो दूषित इति यावत्। खिल्यभावे निमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह। उच्यत इति। एतच्छब्दार्थं व्यकरोति। या...ीति। स्वच्छस्य परमात्मनः कार्य्यकरणविषयाकारेण परिणतानीति यावत्। तानि व्यवहारसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि। नामरूपात्मकानीति। तेषामतिदुर्ब्बलत्वं सूचयति। सलिलेति। स्वच्छत्वे दृष्टान्तमाह। सलिलोपमस्येति।

न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञ-वल्क्यः ॥ १२ ॥

येभ्यो भूतेभ्यो उत्थितस्तानि यदा कार्य्यकरणविषयाकारप-रिणतानि भूतान्यात्मनो विशेषात्मखिल्यहेतुभूतानि शास्त्रा-चार्य्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदीसमुद्रवत्प्रविलापितानि विन-श्यन्ति सलिलफेनबुद्बुदादिवत् । तेषु विनश्यत्सु स एष विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति । यथोदकालक्तकादिहेत्वपनये सूर्य्यचन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति चन्द्रादिस्वरूपमेव परमार्थतो व्यवतिष्ठते । तद्वत्प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते । न तत्र प्रेत्यविशेषसञ्ज्ञास्ति । कार्य्यकरण-सङ्घातेभ्यो विमुक्तस्येति । एवमरे मैत्रेयि ब्रवीमि नास्ति विशेषसञ्ज्ञेत्यहमसावमुष्य पुत्रो ममेदं क्षेत्रं धनं सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणाऽविद्याकृतत्वात्तस्या अविद्यायाश्च ब्रह्म-

---

तेषां प्रत्यक्षत्वेऽपि प्रकृतत्वाभावे कथमेतच्छब्देन परामर्शः स्यादित्याश-ङ्क्याह । येषामिति । उक्तमेकायनप्रक्रियायामिति शेषः । ब्रह्मणि प्रज्ञान-घने भूतानां प्रलये दृष्टान्तमाह । नदीति । हेतौ पञ्चमीति दर्शयति । हेतुभूतेभ्य इति । पूर्व्वस्मिन् ब्राह्मणे षष्ठ्यन्तसत्यशब्दवाच्यतया तेषां प्र-कृतत्वमाह । सत्येति । यथा सैन्धवः सन् खिल्यः सिन्धोस्तेजःसम्बन्धम-पेक्ष्योद्गच्छति । तथा भूतेभ्यः खिल्यभावो भवतीत्याह । सैन्धवेति । समुत्थानमेव विवृणोति । यथेत्यादिना । तान्येवेत्यादि व्याचष्टे । येभ्य-इति । खिल्यहेतुभूतानि तत्र हेतुत्वेऽपि तानीति यावत् । ब्रह्मविद्यो-त्पत्तौ हेतुमाह । शास्त्रेति । तत्फलं सदृष्टान्तमाचष्टे । नदीवदिति । यथा सलिले फेनादयो विनश्यन्ति तथा तेषु भूतेषु विनश्यत्सु सत्सु

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य-

विद्यया निरन्वयतो नाशित्वात् कुतो विशेषसञ्ज्ञासम्भवो ब्रह्मविदश्चैतन्यस्वभावस्थितस्य शरीरावस्थितस्यापि विशेष-सञ्ज्ञा नोपपद्यते किं पुनःकार्य्यकरणविमुक्तस्य सर्वत इति ह उवाच उक्तवान् किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्यै भार्य्यायै याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता सा ह किल उवाच उक्तवती मैत्रेयी अत्रैवैतस्मिन्नेवैकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्म्मवत्त्वमाचक्षाणेन भगवता मम मोहः कृतस्तदाह अत्रैव मा भगवान् पूजावानमूमुहन् मोहं कृतवान्। कथं तेन विरुद्धधर्म्मवत्त्वमुक्तमित्युच्यते पूर्व्वंविज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीति कथं विज्ञानघन एव कथं वा न प्रेत्यसञ्ज्ञास्तीति न ह्युष्णः

पन्नु पश्चात् खिल्यभावो नश्यतीत्याह। सलिलेति। किं पुनर्भूतानां खिल्यभावस्य च विनाशे सत्यवशिष्यते तत्राह। यथेति। तत्रेति कैवल्योक्तिः। उक्तमेव वाक्यार्थं स्फुटयति। नास्तीति। ब्रह्मविदोऽशरीरस्य विशेषसञ्ज्ञाभावं कैमुतिकन्यायेन कथयति। शरीरावस्थितस्येति। सुषुप्तस्येति यावत्। सर्व्वतो मुक्तस्येति शेषः। १२।

उक्तं परमार्थदर्शनमेव व्यक्तीकर्त्तुं चोदयति। एवमिति। तेन याज्ञवल्क्येनेति यावत्। इति वदता विरुद्धधर्म्मवत्त्वमुक्तमिति शेषः। एवं वदन्तोऽपि कुतो। विरुद्धधर्म्मोक्तिस्तत्राह। कथमिति। एकस्यैव विज्ञानघनत्वे सञ्ज्ञाराहित्ये च कुतो विरुद्धधीरित्याशङ्क्याह। नहीति। विरोधबुद्धिफलमाह। अत इति। अत्रेत्युक्तविषयपरामर्शः। न वा इति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति। अरे इति। मोहनवाक्यं ब्रवीत्येव

सञ्ज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

शीतत्वाग्निरिवैको भवत्यतो मूढोऽस्मत स होवाच याज्ञवल्क्यो न वै अरे मैत्रेयि अहं मोहं ब्रवीमि मोहनं वाक्यं न ब्रवीमीत्यर्थः । ननु कथं विरुद्धधर्म्मत्वमवचो विज्ञानघनं सञ्ज्ञाभावश्च नमयेदमेकस्मिन्धर्म्मिणि अभिहितं त्वयैवेदं विरुद्धधर्म्मत्वेन एकं वस्तु परिगृहीतं भ्रान्त्या न तु मयोक्तम् । मया त्विदमुक्तं यस्तु अविद्याप्रत्युपस्थापितः कार्य्यकरणसम्बन्ध्यात्मनः खिल्यभावस्तस्मिन् विद्यया नाशिते तन्निमित्ताविशेषसञ्ज्ञा शरीरादिसम्बन्धिनि अन्यत्वदर्शनलक्षणा सा कार्य्यकरणसङ्घातोपाधौ प्रविलापिते नश्यति हेत्वभावात् । उदकाद्याधारनाशादिव चन्द्रादिप्रतिबिम्बः तन्निमित्तश्च प्रकाशादिर्न पुनः परमार्थचन्द्रादित्यस्वरूपानाशवदसंसारि ब्रह्मस्वरूपस्य विज्ञानघनस्य नाशः तद्विज्ञानघन इत्युक्तं स आत्मा सर्वस्य जगतः परमार्थतो भूतनाशान्न विनाशी । विनाशी त्वविद्याकृतः खिल्यभावो वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरात् ।

स्यामिति शङ्कते । नन्विति । समाधत्ते । न मयेति । कथं तर्हि ममैकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धधर्म्मवत्त्वबुद्धिरित्याशङ्क्याह । त्वयैवेति । त्वया तर्हि किमुक्तमिति तत्राह । मया त्विति । खिल्यभावस्य विनाशे प्रत्यगात्मरूपमेव विनश्यतीत्याशङ्क्याह । न पुनरिति । ब्रह्मस्वरूपस्यानाशे विज्ञानघनस्य किमायातमित्याशयेनाह । तदिति । विज्ञानघनस्य प्रत्यक्त्वं दर्शयति । आत्मेति । कथं तर्हि तान्येवानुविनश्यतीति तत्राह । भूतनाशेति । खिल्यभावस्याविद्याकृतत्वे प्रमाणमाह । वाचारम्भणमिति । खिल्यभाव-

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर

अयन्तु पारमार्थिकोऽविनाशी वा अरे अयमात्मा अतोऽलं प-र्य्याप्तं वै अरे इदं महद्भूतं अनन्तमपारं यथा व्याख्यातं विज्ञानाय विज्ञातुं न हि विज्ञातुर्विज्ञाते विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति हि वक्ष्यति ॥ १२ ॥

कथं तर्हि प्रेत्यसञ्ज्ञा नास्तीत्युच्यते शृणु। यत्र यस्मिन्न-विद्याकल्पिते कार्य्यकरणसङ्घातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे हि यस्माद्द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वन्तरमात्मन उपलक्ष्यते। ननु द्वैते-नोपमीयमानत्वात् द्वैतस्य पामार्थिकत्वमिति न। वाचार-म्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरादेकमेवाद्वितीय-

---

वत्परमात्मनोऽपि नाशित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह। अयन्त्विति। पार-मार्थिकत्वे प्रमाणमाह। अविनाशित्वं फलमाह। अत इति। पर्य्याप्तं विज्ञातुमिति सम्बन्धः। इदमित्यादिपदानां गतार्थत्वादव्याख्येयत्वं सूच-यति। यथेति। विज्ञानघन एवेत्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति। न हीति।

आत्मनो विज्ञानघनत्वं प्रामाणिकं चेत्तर्हि निषेधवाक्यमयुक्तमिति शङ्कते। कथमिति। अविद्याकृतविशेषविज्ञानाभावाभिप्रायेण निषेधवाक्योपपत्तिरित्यु-त्तरमाह। यत्रेति। यस्मिन्नुक्तलक्षणे खिल्यभावे सति यस्माद्यथोक्ते ब्रह्मणि द्वैतमिव द्वैतमुपलभ्यते। तस्मात्तस्मिन्नेवेतर इतरं जिघ्रतीति सम्बन्धः द्वैतमि

इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात्।

मात्मैवेदं सर्वमिति च। तत्तत्र यस्मादद्वैतमिव तस्मादेवेतरोऽसौ परमात्मनः खिल्यभूत आत्मा परमार्थचन्द्रादेरिवोदकचन्द्रादिप्रतिबिम्बो द्रष्टा इतरेण चक्षुरादिकरणेन यत् द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति इतर इतरमिति कारकप्रदर्शनार्थं पश्यतीति क्रियाफलयोरभिधानं। यथा छिनत्तीति यथोद्यम्योद्यम्य निपातनं छेद्यस्य च द्वैधीभावस्य च उभयं छिनत्तीत्येकेनैव शब्देनाभिधीयते क्रियावसानत्वात् फला। क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलम्भात्। इतरो

येत्यादिवाक्यमनूद्य व्याचष्टे। भिन्नमिवेति। इवशब्दस्योपमार्थत्वमुपेत्य शङ्कते। नन्विति। द्वैतेनाद्वैतस्योपमीयमानत्वाद् दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च तस्य वस्तुत्वं स्यादुपमानोपमेययोश्चन्द्रमुखयोर्वस्तुत्वोपलम्भादित्यर्थः। द्वैतपक्षस्य मिथ्यात्ववादिश्रुतिविरोधान्न तस्य सत्यतेति परिहरति। वाचारम्भणमिति। तत्र तस्मिन् खिल्यभावे सतीति यावत्। स्वप्नादिद्वैतमिव जागरितेऽपि तद्द्वैतं यस्मादाभासते तस्मात्परमात्मनः सकाशादितरोऽसावात्मा खिल्यभूतोऽपरमार्थः सन्नितरं जिघ्रतीति योजना। परस्मादितरस्मिन्नात्मन्यपरमार्थे खिल्यभूते दृष्टान्तमाह। चन्द्रादेरिवेति। इतरशब्दमनूद्य तस्यार्थमाह। द्रष्टेति। अविद्यादशायां सर्वाण्यपि कारकाणि सन्ति कर्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकोपलक्षणत्वादित्याह। इतरेति। क्रियाफलयोरेकशब्दत्वे दृष्टान्तं विवृणोति। यथेति। दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तिमाशङ्क्यानन्तरोक्तं हेतुमेव स्फुटयति। क्रियेति। अतश्च जिघ्रतीत्युक्तेऽपि क्रियाफलयोरेक-

येनेदꣳ सर्व्वं विजानाति तं केन विजानीयात्

घ्राता इतरेण घ्राणेनेतरं घ्रातव्यं जिघ्रति तथा सर्व्वं पूर्व्ववद्विजानाति इयमविद्यावदवस्था। यत्र तु ब्रह्मविद्यया अविद्यानाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावो यत्र वै अस्य ब्रह्मविदः सर्व्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितं आत्मैव संवृत्तं यत्रैवमात्मैवाभूत्तत्र केन करणेन कं द्रष्टव्यं कः पश्येत्तथा जिघ्रेद्विजानीयात्।

सर्व्वत्र हि कारकसाध्या क्रिया। अतः कारकाभावेऽनुपपत्तिः क्रियायाः। क्रियाभावे च फलाभावः। तस्मादविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः। आत्मत्वादेव सर्व्वस्य नात्मव्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं

शक्त्यनविरुद्धमिति शेषः। उत्तरवाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरैर्व्यतिदिशति। इतर इति। तथेतरो द्रष्टा परेण चक्षुषोऽन्ते द्रष्टव्यं पश्यतीत्यादि द्रष्टव्यमिति शेषः। उत्तरेष्वपि वाक्येषु पूर्व्ववाक्यवत्कर्तृकर्म्मनिर्द्देशस्य सर्व्वकारकोपलक्षणत्वं क्रियापदस्य च क्रिया। तत्फलाभिधायित्वं तुल्यमित्याह। सर्व्वमिति। यत्र हीत्यादि वाक्यार्थमुपसंहरति। इयमिति। अत्र वा अस्येत्यादि वाक्यस्य तात्पर्य्यमाह। यत्र त्विति। उक्तोऽर्थे वाक्याक्षराणि व्याचष्टे। यत्रेति। तत्रैवार्थं संक्षिपति। यत्रैवमिति। सर्व्वं कार्य्यकरणादीति शेषः। तत्केनेत्यादि व्याकरोति। तत्रेति।

किं शब्दस्याक्षेपार्थं कथयति। सर्व्वत्र हीति। ब्रह्मविदोऽपि कारकद्वारा क्रियादि स्वीक्रियतामित्याशङ्क्याह। आत्मत्वादिति। सर्व्वस्यात्मत्वासिद्धिमाशङ्क्य सर्व्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या समाधत्ते। न चेति। कथं तर्हि सर्व्वमात्मव्यतिरेकेण भातीत्याशङ्क्याह। तस्मादिति। भेदभानस्या-

विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥
चतुर्थं ब्राह्मणं ॥

वास्ति। न चानात्मा सन्सर्वमात्मैव भवति कस्यचित्। तस्मादविद्ययैवानात्मत्वं परिकल्पितं न तु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किञ्चित्तस्मात्परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिरतोविरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साधनानाञ्चात्यन्तमेव निवृत्तिः। केन कमिति चेपार्थं वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिदर्शनार्थम्। न केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तेः। केनचित् किञ्चित्कश्चित्कथञ्चिन्न पश्येदेवेत्यर्थः यत्राप्यविद्यावस्थायामन्योऽन्यं पश्यति तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् येन विजानाति तस्य करणस्य विज्ञेये विनि-

---

विद्याकृतत्वे फलितमाह। तस्मात्परमार्थेति। तद्धेतोरज्ञानस्यापनीतत्वादिति शेषः। एकत्वप्रत्ययादज्ञाननिवृत्तिद्वारा क्रियादिप्रत्यये निवृत्तेऽपि क्रियादि स्यान्नेत्याह। अत इति करणप्रमाणयोरभावे कार्य्यस्य विरुद्धत्वादिति यावत्। ननु किंशब्दे प्रश्नार्थे प्रतीयमाने कथं क्रियातत्साधनयोरत्यन्तनिवृत्तिर्विदुषो विवक्ष्यते तत्राह। केनेति। किं शब्दस्य प्रागेवाक्षेपार्थत्वमुक्तं तच्चाक्षेपार्थवचो विदुषः सर्वप्रकारक्रियाकारकाद्यसम्भवप्रदर्शनार्थमित्यत्यन्तमेव क्रियानिवृत्तिर्विदुषो युक्तेत्यर्थः। सर्वप्रकारानुपपत्तिमेवाभिनयति। केनचिदिति। कैवल्यावस्थामास्थाय सञ्ज्ञाभाववचनमित्युक्त्वा तत्रैव किं पुनर्न्यायं वक्तुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्वमाह। यत्रापीति। येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्वं जानाति तं साक्षिणं केन करणेन को वा ज्ञाता जानीयादित्यत्र हेतुमाह। येनेति। येन

युक्तत्वात् ज्ञातुश्च ज्ञेये एव हि जिज्ञासा नात्मनि । न चाग्नेरिवात्मात्मनो विषयो न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते । तस्माद्येनेदं सर्व्वं विजानाति तं विज्ञातारं केन करणेन को वान्यो विजानीयाद्यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलो द्वयोर्वर्त्तते तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥ चतुर्थस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

यत्केवलं कर्म्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनं तद्वक्तव्यमिति मैत्रेयिब्राह्मणमारब्धम् । तच्चात्मज्ञानं सर्व्वसन्न्यासाङ्गविशिष्टम् । आत्मनि च विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं भवति । आत्मा च प्रियः सर्व्वस्मात्तस्मादात्मा द्रष्टव्यः स च श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च । दर्शनप्रकारा उक्ता·

चक्षुरादिना लोको जानाति तस्य विषयग्रहणेनैवोपक्षीणत्वान्न साक्षिणि प्रवृत्तिरित्यर्थः । आत्मनः सन्दिग्धभावत्वाच्च प्रमेयत्वासिद्धिरित्याह । ज्ञातुश्चेति । किञ्चात्मा स्वेनैव ज्ञायते ज्ञात्रन्तरेण वा नाद्य इत्याह । न चेति । न द्वितीय इत्याह । न चाविषय इति । ज्ञात्रन्तरस्याभावात्तस्य विषयोऽयमात्मा कुतस्तेन ज्ञातुं शक्यते । न हि ज्ञात्रन्तरमस्ति नान्यतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । आत्मनि प्रमातृप्रमाणयोरभावे ज्ञानाविषयत्वं फलतीत्याह । तस्मादिति । विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यार्थं प्रपञ्चयति । यदा त्विति । तदेवं स्वरूपापेक्षं विज्ञानघनत्वम् । विशेषविज्ञानापेक्षं तु सञ्ज्ञाभाववचनमित्यविरोध इति ॥ १४ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

पूर्व्वोत्तरब्राह्मणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । यत्केवलमिति । कैवल्यं व्याचष्टे । कर्म्मेति । निरपेक्षमिति तच्चात्मज्ञानमुक्तमिति सम्बन्धः । ततो निराकाङ्क्षत्वं सिद्धमिति चकारार्थः । आत्मज्ञानं सन्न्यासिनामेवेति नियन्तुं विशिनष्टि । सर्व्वेति । ननु कुतस्ततो नैराकाङ्क्ष्यं सत्यपि तस्मिन्न-

स्तत्र च श्रोतव्य आचार्य्यागमाभ्याम् । मन्तव्यस्तर्कतस्तत्र तर्कश्च उक्त आत्मैवेदं सर्वमिति । प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनं आत्मैकसामान्यत्वमात्मैकोद्भवत्वमात्मैकप्रलयत्वञ्च । तत्रायं हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्यते आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयाख्यस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते । यस्मात्परस्परोपकार्य्योपकारकभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि यच्च लोके परस्परोपकार्य्योपकारकभूतं तदेककारणपूर्वकमेकसामान्यात्मकमेकप्रलयं च दृष्टम् । तस्मादिदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत्परस्परकार्य्यकारणत्वात् तथाभूतं भवितुमर्हति । एष ह्यर्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाश्यतेऽथवा आत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्यात्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वं हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्म-

---

ध्येयान्तरसम्भवादत आह । आत्मनि चेति । न वा अरे पत्युरित्यादावुक्तं स्मारयति । आत्मा चेति । तस्य निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वं फलितमाह । तस्मादिति । स चेद्दर्शनार्हस्तर्हि तद्दर्शने कानि साधनानीत्याशङ्क्याह । स चेति । दर्शनप्रकारा दर्शनस्योपायप्रभेदाः । श्रवणमननयोः स्वरूपे विशेषं दर्शयति । तत्रेति । कोऽसौ तर्को येन चात्मा मन्तव्यो भवति तत्राह । तत्र चेति । दुन्दुभ्यादिग्रन्थः सप्तम्यर्थः । उक्तमेव तर्कं सङ्गृह्णाति । आत्मैवेदमिति ॥ प्रधानादिवादमादाय हेत्वसिद्धिशङ्कायां तन्निराकरणार्थमिदं ब्राह्मणमिति सङ्गतिं सङ्गिरते । तत्रायमिति । कथं हेत्वसिद्धिशङ्कोद्भियते तत्राह । यस्मादिति । तस्मात्तथाभूतं भवितुमर्हतीति उत्तरत्र सम्बन्धः । अन्योऽन्योपकार्य्योपकारकभूतं जगदेकचैतन्यानुविद्धमेकप्रकृतिकञ्चेत्यत्र व्याप्तिमाह । यच्चेति । दृष्टं स्वप्नादीति शेषः । दृष्टान्ते विदर्श्य दार्ष्टान्तिके योजयति । तस्मादिति । तच्छब्दार्थं स्फुटयति । परस्परेति । तथाभूतमित्येककारणपूर्व्वकत्वादिति

णेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनं क्रियते । तथाहि नैयायिकैरुक्तं हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति । अन्यैर्व्याख्यातं आदुन्दुभिदृष्टान्ताच्छ्रोतव्यार्थं आगमवचनं प्राङ्मधुब्राह्मणान्मन्तव्यार्थमुपपत्तिप्रदर्शनेन । मधुब्राह्मणेन तु निदिध्यासनविधिरुच्यत इति। सर्वथापि तु यथागमेनावधारितं तर्कतस्तथैव मन्तव्यम् । यथा तर्कतो मतस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्य तथैव निदिध्यासनं क्रियत इति पृथङ्निदिध्यासनविधिरनर्थक एव । तस्मात्पृथक्प्रकरणविभागोऽनर्थक इ-

---

त्यङ्गते । विमतमेव कारणकं परस्परोपकार्योपकारकभूतत्वात्स्वप्नवदित्ययुक्तं हेत्वसिद्धेः । न हि सर्वं जगत्परस्परोपकार्योपकारकभूतमित्याशङ्क्याह । एष हीति । हेत्वसिद्धिशङ्कां परिहर्तुं ब्राह्मणमिति सङ्गतिमुक्त्वा प्रकारान्तरेण तामाह । अथ वेति । प्रतिज्ञा हेतुक्रमेणोक्ता हेतुसहितस्य प्रतिज्ञार्थस्य पुनर्वचनं निगमनं इत्यत्र तार्किकसम्मतिमाह । तथा हीति । सर्वं प्रपञ्चानां ब्राह्मणारम्भप्रकारमनुवदति । अन्यैरिति । द्रष्टव्यादिवाक्यादारभ्य दुन्दुभिदृष्टान्तादागमवचनं श्रोतव्य इत्युक्तश्रवणनिरूपणार्थम् । दुन्दुभिदृष्टान्तादारभ्य मधुब्राह्मणात्प्रागुपपत्तिप्रदर्शनेन मन्तव्य इत्युक्तमननिरूपणार्थमागमवचनम् । निदिध्यासनं व्याख्यातं पुनरेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः । एतद्दूषयति । सर्वथापीति । श्रवणादेर्विधेयत्वेऽपीति यावत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणे प्रवृत्तस्य तत्पौष्कल्ये सत्यर्थवश्यं मननं न विधिमपेक्षते । यथा तर्कतो मतं तत्त्वं तथा तर्कस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्योभयसामर्थ्यादेव निदिध्यासनसिद्धौ तदपि विध्यनपेक्षितमेवेत्यर्थः । त्रयाणां विध्यनपेक्षितत्वे फलितमाह । तस्मादिति । इति परकीयव्याख्यानमयुक्तमिति शेषः । सिद्धान्तेऽपि श्रवणादिविध्युपगमात्तथं पर-

इयं पृथिवी सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीर-

त्यस्मदभिप्रायः। श्रवणमनननिदिध्यासनानामिति। सर्वथापि त्वध्यायद्वयस्यार्थोऽस्मिन्ब्राह्मण उपसंह्रियते।

इयं पृथिवी प्रसिद्धा सर्वेषां भूतानां मधु सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानां भूतानां प्राणिनां मधुकार्य्यं मध्विव मधु। यथैको मध्वपूपोऽनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्त्तित एवमियं पृथिवी सर्व्वभूतनिर्वर्त्तिता तथा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यै पृथिव्या अस्या मधुकार्य्यम्। किञ्च यश्चायं पुरुषोऽस्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयोऽमरणधर्म्मा पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरः शरीरे भवः पूर्ववत्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः स च लिङ्गाभिमानी स च सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वेन मधु सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु। च शब्दसाम-

कोऽयं मस्यांमं प्रत्याख्यातमित्याशङ्क्याह। सर्वथापि त्विति। तद्विध्युपगमेऽपीति यावत्।

एवं सङ्गतिं ब्राह्मणस्योक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति। इयमित्यादिना। यदुक्तं मध्विव मध्विति तद्विवृणोति। यथेति। न केवलमुक्तं मधुद्वयमेव किन्तु मध्वन्तरञ्चास्तीत्याह। किञ्चेति। पुरुषशब्दस्य चेतनविषयत्वं वारयति। स चेति। तस्य पृथिवीवन्मधुत्वमाह। स च सर्वेषामिति। सर्वेषाञ्च भूतानां तं प्रति मधुत्वं दर्शयति। सर्व्वाणि चेति। नन्वाद्यमेव मधुद्वयं श्रुतमश्रुतन्तु मधुद्वयमशक्यं कल्पयितुं कल्पकाभावादत आह। च शब्देति। प्रथनपर्य्यायार्थमुपसंहरति। एवमिति। पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ १ ॥

र्य्यात्। एवमेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्वभूतकार्य्यम्। सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्य्यम्। अतोऽस्यैककारणपूर्वकता यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्जातं तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्मेतरत्कार्य्यं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमित्येष मधुपर्य्यायाणां सर्वेषामर्थः सङ्क्षेपतः। अयमेव स योऽयं प्रतिज्ञात इदं सर्वं यदयमात्मेति इदममृतं यन्मैत्रेय्या अमृतत्वसाधनमुक्तमात्मविज्ञानमिदं तदमृतमिदं ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्रवाणि प्रपर्यिष्यामीत्यध्यायादौ प्रकृतं यद्विषया च विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते इदं सर्वं। यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति ॥ १ ॥

पुरुषः शारीरश्चेति चतुष्टयमेकं सिध्यति शेषः। मधुशब्दार्थमाह। सर्व्वेति। अस्येति पृथिव्यादेरिति यावत्। परस्परमुपकार्य्योपकारकभावे फलितमाह। अत इति। अस्येति सर्वं जगदुच्यते। उक्तञ्च यस्मात्परस्परोपकार्य्योपकारकभूतमित्यादि भवत्वनेन न्यायेन मधुपर्य्यायेषु सर्वेषु कारणोपदेशो ब्रह्मोपदेशस्तु कथमित्याशङ्क्याह। यस्मादिति। स प्रकृत आत्मैवायं चतुर्धोक्तो भेद इति योजना। इदमिति चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानविषयं ज्ञानं परामृशति। इदं ब्रह्मेति। अत्र चतुष्टयाधिष्ठानमिदं शब्दार्थः। तृतीये च तस्य प्रकृतत्वं दर्शयति। यद्विषयेति। इदं सर्वमित्यत्र ब्रह्मज्ञानमित्युक्तम्। सर्व्वं सर्वाप्तिसाधनमिति यावत्। तदेव स्फुटयति। यस्मादिति ॥ १ ॥

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाᳫं सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मᳫं रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदᳫं सर्वं ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदᳫं सर्वम् ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृत-

---

तथा आपो अध्यात्मं रैतस्यपां विशेषतोऽवस्थानम् ॥ २ ॥ तथाग्निर्वाच्यग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् ॥ ३ ॥ तथा वायुरध्यात्मं प्राणो भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वम् । तदन्त-

---

यथा पृथिवी मधुत्वेन व्याख्याता तथान्येऽपि व्याख्येया इत्याह । तथेति । रेतस इति विशेषणस्यार्थमाह । अध्यात्ममिति । आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्रविशन्निति हि श्रुत्यन्तरम् ॥ २ ॥ पृथिव्यामप्सु चोक्तन्यायमग्नावतिदिशति । तथेति । वाङ्मय इत्यस्यार्थमाह । वाचीति । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति हि श्रूयते ॥ ३ ॥ अग्नावुक्तन्यायं वायौ योजयति । तथेति । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह । आध्यात्ममिति । पृथिव्यादि तदन्तर्वर्त्तिनाञ्च पुरुषाणामेकवाक्योपात्तानामेकरूपं मधुत्वमिति शङ्कां परिहरन्नवान्तरविभागमाह ।

मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ४ ॥ अयमादित्यः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः

गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मधुत्वम्। तथा चोक्तम्। तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निरिति ॥ ४ ॥ तथादित्यो मधु चक्षुरध्यात्मम् ॥ ५ ॥

तथा दिशो मधु दिशां यद्यपि श्रौत्रमध्यात्मं तथापि

भूतानामिति। पृथिव्यादीनां कार्य्यत्वं तेजोमयादीनां करणत्वमित्यत्र स्याद्वाधिकारसम्मतिमाह। तथा चोक्तमिति ॥ ४ ॥ यद्यप्यादित्यस्तू तेये भूतेऽन्तर्भवति तथापि देवताभेदमाश्रित्याग्न्यावृत्त्न्यायं तस्मिन्नतिदिशति। तथेति। आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतिमाश्रित्याह चक्षुरिति ॥ ५ ॥

आदित्यगतं न्यायं दिक्षु सम्पादयति। तथेति। दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्निति श्रुतेः श्रोत्रमेव दिशामध्यात्मं तथाचाध्यात्मं

प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ६ ॥
अयं चन्द्रः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृ-
तमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्व्वेषां भूतानां
मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
मध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ८ ॥
अयꣳ स्तनयित्नुः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तन-

शब्दप्रतिश्रवणवेलायान्तु विशेषतः सन्निहितो भवति इत्य-
ध्यात्मम् । प्रातिश्रुत्कः प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः
प्रातिश्रुत्कः ॥ ६ ॥ तथा चन्द्रः अध्यात्मं मानसः ॥ ७ ॥
तथा विद्युत्त्वक् तेजसि भवस्तैजसोऽध्यात्मम् ॥ ८ ॥ तथा

श्रोत्रमित्येव वक्तव्ये कथं प्रातिश्रुत्क इति विशेषणमित्याशङ्क्याह । दिशा-
मिति । तथापीत्यस्मिन्नर्थे तथशब्दः ॥ ६ ॥ दिक्षु व्यवस्थितन्यायं चन्द्रे
दर्शयति । तथेति । चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशदिति श्रुतिमनु-
सृत्याह । अध्यात्ममिति ॥ ७ ॥ चन्द्रवद्विद्युतोऽपि मधुत्वमाह । तथेति ।
अध्यात्मं तैजस इत्यस्यार्थमाह । त्वगिति ॥ ८ ॥ पर्जन्योऽपि विद्युदा-
दिवत्सर्व्वेषां भूतानां मधु भवतीत्याह । तथेति । अध्यात्मं शाब्द इत्यत्र-

यित्नोः सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिंस्तन-
यित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
मेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं
॥ ९ ॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याका-
शस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्या-
काशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-
यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

स्तनयित्नुः शब्दे भवः शाब्दोऽध्यात्मं यद्य[illegible] श्रोत्रः
विशेषतो भवतीति सौवरो अध्यात्मम् ॥ ९ ॥ [illegible] । तथा-
ऽध्यात्मं हृदयाकाशो हृदयः आकाशान्ताः । तथा-
भूतगणा देवतागणाश्च कार्य्यकरणसङ्घातात्मान उपकु-
र्वन्तो मधु भवन्ति प्रति शरीरिणमित्युक्तम् । येन ते प्रयुक्ताः
शरीरिभिः सम्बध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वक्तव्यमि-
तीदमारभ्यते ॥ १० ॥

स्यार्थमाह । शब्दे भव इति । यद्यप्यध्यात्मं शब्दे भव इति शाब्दः पुरुष-
स्तथापि स्वरे विशेषतो भवतीत्यध्यात्मं सौवरः पुरुष इति योजना ॥ ९ ॥
स्तनयित्नावुक्तन्यायमाकाशेऽतिदिशति । तथेति । पर्य्यायान्तरं वृत्तम-
नूद्योत्थापयति । । आकाशान्ता इति । प्रति शरीरिणं सर्वेषां शरी-
रिणां प्रत्येकमिति यावत् ॥ १० ॥

अयं धर्म्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्म्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्म्मे तेजो-मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्म्मस्तेजो-

---

अयं धर्म्मोऽयमित्यप्रत्यक्षोऽपि धर्म्मः कार्य्येण तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यते अयं धर्म्म इति। प्रत्यक्षवद्धर्म्मस्य व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः। क्षत्रादीनामपि नियन्ता जगतो वैचित्र्यकृत्पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात्प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपस्य तेन चायं धर्म्म इति प्रत्यक्षेण व्यपमस्यां सत्यधर्म्मयोरभेदेन निर्द्देशः कृतः। शास्त्राचार-मध्यात्मं त... तु भेदेन व्यपदेश एकत्वे सत्यपि दृष्टादृष्ट-...रम्भकत्वात्। यस्त्वदृष्टोऽपूर्व्वाख्यो धर्म्मः स यो...यमात...नाऽदृष्टेन रूपेण कार्य्यमारभते सामान्य-

अस्य ...

धर्म्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वेन परोक्षत्वादयमिति निर्द्देशानर्हत्वमाशङ्क्याह। अयमितीति। यद्यपि धर्म्मो प्रत्यक्षोऽयमिति निर्द्देशानर्हस्तथापि पृथिव्यादिधर्म्मकार्य्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तेन कारणस्याभेदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षघटादिवदयन्धर्म्म इति व्यपदेशोपपत्तिरित्यर्थः। कोऽसौ धर्म्मो यस्य प्रत्यक्षत्वेन व्यपदेशस्तत्राह। धर्म्मस्येति। व्याख्यातमादौ तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्म्ममित्यादाविति शेषः। तर्हि तस्य प्रत्यक्षत्वाभ चोदनालक्षणत्वमित्याशङ्क्य गौणत्वमुख्यत्वाभ्यामविरोधमभिप्रेत्याह। श्रुतीति। तस्मिन्नेव कार्य्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति। क्षत्रादीनामिति। तत्रैवानुमानान्तरं किञ्चिदुक्तम्। जगत इति। जगद्वैचित्र्यकारित्वे हेतुमाह। पृथिव्यादीनामिति। धर्म्मस्य प्रत्यक्षेण व्यपदेशे हेत्वन्तरमाह। प्राणिभिरिति।

मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-
मिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ ११ ॥

इदꣳ सत्यꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयो

रूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति विशेष रूपेण चाध्यात्मं कार्य्यकारणसङ्घातस्य तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तरि यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयस्तथाध्यात्मं कार्य्यकारणसङ्घातकर्त्तरि धर्म्मे भवो धार्म्मः ॥ ११ ॥

तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेनाचाररूपेण सत्याख्यो भवति स एव धर्म्मः सोऽपि द्विः प्रकार एव सामान्यविशेषात्मरूपेण सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्य्यकारण-

---

तेनानुष्ठीयमानाचारेण सत्यत्वेन धर्म्मस्य कथ्यमानत्वेनेति यावत् । ननु तृतीयेऽध्याये यो वै स धर्म्मः सत्यं वै तदिति सत्यधर्म्मयोरभेदवचनात्तयोर्भेदेनात्र पर्य्यायद्वयोपादानमनुपपन्नमत आह । सत्येति । कथमेकत्वे सति भेदेनोक्तिरित्याशङ्क्याह । दृष्टेति । अदृष्टेन रूपेण कार्य्यारम्भकत्वं प्रकटयति यस्त्विति । सामान्यात्मनारम्भकत्वमुदाहरति । सामान्यरूपेणेति । विशेषात्मना कार्य्यारम्भकत्वं व्यनक्ति । विशेषेति । धर्म्मस्य द्वौ भेदावुक्तौ तयोर्मध्ये प्रथममधिकृत्य यश्चेत्यादि वाक्यमित्याह । तत्रेति । द्वितीयं विषयीकृत्य यश्चायमध्यात्ममित्यादि प्रवृत्तमित्याह । तथेति ॥ ११ ॥

इदं सत्यमित्यस्मिन्पर्य्याये सत्यशब्दार्थमाह । तथा दृष्टेनेति । सोऽपीत्यपिशब्दो धर्म्मोदाहरणार्थः । द्वयोरपि प्रकारयोर्विनियोगं विभजते । सामान्यरूप इति । उभयत्र समवेतशब्दस्तत्र कारणत्वेनानुगतार्थः ।

ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजो-मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-मिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ १२ ॥

इदं मानुषꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजो-मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजो-मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृ-तमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ १३ ॥

सङ्घातसमवेतस्तत्र पृथिव्यादिसमवेते वर्त्तमानक्रियारूपे सत्ये तथाध्यात्मं कार्य्यकरणसङ्घातसमवेतरि । सत्ये भवः सात्यः । सत्येन वायुरावातीति श्रुत्यन्तरात् ॥ १२ ॥

धर्म्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्य्यकरणसङ्घातविशेषः । स येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति स जातिविशेषो मानुषादि-स्तत्रमानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्व्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्य्योपकारकभावेन वर्त्तमाना दृश्यन्ते । अतो मानुष्यादिजातिरपि सर्व्वेषां भूतानां मधु । तत्र मानुषादि-

---

यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य विषयमाह । तत्रेति । सत्ये यश्चेत्यादि वाक्यमिति शेषः । यश्चायमध्यात्ममित्यादि वाक्यस्य विषयमाह । तथा-ध्यात्ममिति । सत्यस्य पृथिव्यादौ कार्य्यकरणसङ्घाते च कारणत्वे प्रमाण-माह । सत्येनेति ॥ १२ ॥

इदं मानुषमित्यत्र मानुषग्रहणं सर्व्वजात्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह । धर्म्मसत्याभ्यामिति । कथं पुनरेषा जातिः सर्व्वेषां भूतानां मधु भवति

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वं ॥ १४ ॥

जातिरपि वाह्याध्यात्मिका चेत्युभयथा निर्द्देशभाग्भवति ॥ १३ ॥

यस्तु कार्य्यकरणसङ्घातो मानुषादिजातिविशिष्टः सोऽयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु न चाय शरीरशब्देन निर्द्दिष्टः पृथिवीपर्य्याय एव । न पार्थिवांशस्यैव तत्र ग्रहणात् । इह तु सर्वात्मप्रत्यस्तमिताध्यात्माधिभूताधिदैवादिसर्वविशेषः सर्वभूतदेवतागुणविशिष्टः कार्य्यकरणसङ्घातः सोऽयमात्मेत्युच्यते । तस्मिन्नस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽमूर्त्तरसः स-

---

तत्राह । तत्रेति । भोगभूमिः सप्तम्यर्थः । यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यद्वयस्य विषयभेदं दर्शयति । तत्रेति । व्यवहारभूमाविति यावत् । धर्म्मादिवदित्यक्षरार्थः । निर्द्देशः स्वशरीरनिष्ठा जातिराध्यात्मिकी शरीरान्तराश्रिता तु वाह्येति भेदः । वस्तुतस्तु नोभयथात्वमित्यभिप्रेत्य निर्द्देशभागित्युक्तम् ॥ १३ ॥

अन्तिमपर्य्यायमवतारयति । यस्त्विति । आत्मनः शरीरेण गतत्वात्पुनरुक्तिरनुपयुक्तेति शङ्कते । नन्विति । अवयवावयविविषयत्वेन पर्य्यायद्वयमपुनरुक्तमिति परिहरति । नेत्यादिना । परमात्मानं व्यावर्त्तयति । सर्व्वभूतेति । चेतनं व्यवच्छिनत्ति । कार्य्येति । यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यविषयमाह । तस्मिन्निति । यश्चायमध्यात्ममिति किमिति नोक्तमि-

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानाꣳ राजा तद्यथा रथनाभौ च रथ-

---

र्वात्मको निर्दिश्यते। एकदेशेन तु पृथिव्यादिषु निर्दिष्टोऽत्रा-धारात्मविशेषाभावात् स न निर्दिश्यते। यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहलिङ्गसङ्घात आत्मा स यश्चायमात्मेत्युच्यते।

यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोऽन्त्ये पर्य्याये प्रवेशितः सोऽयमात्मा तस्मिन्नविद्याकृतकार्य्यकरणसङ्घातोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते स एवमुक्तोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः सर्वेषां भूतानामयमात्मा सर्वैरुपास्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रो न कुमारामात्यवत् किं तर्हि सर्वेषां भूतानां राजा राजत्वविशेषणमधिपति-रिति भवति कश्चिद्राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा न त्वधिपति-

---

व्याघङ्क्राह। एकदेशेनेति। अत्रेत्यन्तपर्य्यायोक्तिः॥ यश्चायमात्मेतस्यार्थमाह। यस्त्विति॥ १४॥

स वा अयमात्मेत्यस्यार्थमाह। यस्मिन्निति। परिशिष्टः पूर्व्वपर्य्यायेष्वनुपदिष्टोऽन्त्ये पर्य्यायेऽयमात्मेत्युक्तो विज्ञानमयो यस्मिदात्मनि खिल्य-दृष्टान्तवचसा प्रवेशितस्तेन परेणात्मना तादात्म्यङ्गतो विद्वान् अत्र आत्म-शब्दार्थ इत्यर्थः। उक्तमात्मशब्दार्थमनूद्य सर्व्वेषामित्यादि व्याचष्टे। तस्मिन्निति। अविद्यया कृतः कार्य्यकरणसङ्घात एवोपाधिस्तेन विशिष्टे जीवे तस्मिन्परमार्थात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मविद्यया प्रवेशिते स एवायमात्मा यथोक्तविशेषणः सर्वैरुपास्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति सम्बन्धः। व्या-ख्येयस्मादस्य तस्य वाच्यमर्थमाह। सर्वेषामिति। तस्यैव विवक्षितोऽर्थः सर्वैरुपास्य इत्युक्तः। स्वातन्त्र्यं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति। नेत्यादिना।

नेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि

रतो विशिनष्ट्यधिपतिरिति। एवं सर्वभूतात्मा विद्वान्ब्रह्मविन्मुक्तो भवति। यदुक्तं ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्माविद्यस्मात्तत्सर्वमभवदितीदं तद्व्याख्यातमेवमात्मानमेव सर्वात्मत्वेनाचार्य्यागमाभ्यां श्रुत्वा मत्वा तर्कतो विज्ञाय साक्षादेवं यथा मधुब्राह्मणे दर्शितं तस्माद्ब्रह्मविज्ञानादेवं लक्षणात्पूर्व्वमपि ब्रह्मैव सदविद्यया अब्रह्मासीत्सर्वमेव च सदसर्वमासीत्तां त्वविद्यामस्माद्विज्ञानात् तिरस्कृत्य ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभवत्सर्वं सत्सर्वमभवत्। परिसमाप्तः शास्त्रार्थो यदर्थः प्रस्तुतः। तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्समर्पितमित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते। तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे सम-

सर्व्वेषां भूतानां राजेत्येतावतैव यथोक्तार्थसिद्धौ किमित्यधिपतिरिति विशेषणमित्याशङ्क्याह। राजत्वेति। राजत्वजात्यनाक्रान्तोऽपि क्वचित्तदुचितपरिपालनादिव्यवहारवानित्युपलब्धं न पुनस्तस्य स्वातन्त्र्यं राजपरत्वात्तस्मात्ततो व्यवच्छेदार्थमधिपतिरिति विशेषणमित्यर्थः। राजाधिपतिरित्युभयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यत्वमभिप्रेत्य वाक्यार्थं निगमयति। एवमिति। उक्तस्य विद्याफलस्य तृतीयेनैकवाक्यत्वमाह। यदुक्तमिति। तदेव व्याख्यानं स्फोरयति। एवमिति। मैत्रेयीब्राह्मणोक्तक्रमेणेति यावत्। एवमित्यस्यार्थं कथयति। यथेति। मधुब्राह्मणे पूर्व्वब्राह्मणे चोक्तक्रमेणात्मनि श्रवणादित्रयं सम्पाद्य विद्वान् ब्रह्माभवदिति सम्बन्धः। ननु मोक्षावस्थायामेव विदुषो ब्रह्मत्वापरिच्छिन्नत्वं न प्राच्यामविद्यादशायामित्याशङ्क्याह। तस्मादिति। समानाधिकरण्यं पञ्चमीत्वयम्। एवंलक्षणाद्ब्रह्मज्योति श्रवणादिलब्धात्तत्त्वसाक्षात्कारादिति यावत्। अब्रह्मत्वादिधीध्व-

सर्वाणि भूतानि सर्वे एत आत्मनः समर्पिताः ॥ १५ ॥

र्पिता इति प्रसिद्धोऽर्थः। एवमेतस्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानि सर्वे देवा अग्न्यादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे एत आत्मनो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिना अविद्याकल्पिताः सर्वं जगदस्मिन्समर्पितम्। यदुक्तं ब्रह्मविद्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेति। स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः। स एव विद्वान्ब्रह्मवित्सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वं भवति। निरुपाधिर्निरुपाख्योऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनोऽ-

---

स्थितर्हि कथमित्याशङ्क्याह। तान्त्विति। इत्थमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयति। परिसमाप्त इति। यस्य शास्त्रस्यार्थौ विषयप्रयोजनाख्यौ ब्रह्मकण्डिकायां चतुर्थादौ च प्रस्तुतस्तस्यार्थौ यथोक्तन्यायेन निर्द्धारित इत्यनुवादार्थः। सर्वात्मभूतत्वं सर्पादिवत्कल्पितानां सर्वेषामात्मभावेन स्थितत्वम्। सर्वं ब्रह्म तद्रूपत्वं सर्वात्मत्वम्। सर्वे एत आत्मान इति कुतो भेदोक्तिः। आत्मैक्यस्य शास्त्रीयत्वादित्याशङ्क्याह। जलचन्द्रवदिति। दार्ष्टान्तिकभागस्य संपिण्डितमर्थमाह। सर्वमिति। उक्तस्य सर्वात्मभावस्य तृतीयेनैकवाक्यत्वं निर्दिशति। यदुक्तमिति। सर्वात्मभावे विदुषः सप्रपञ्चत्वं स्यादित्याशङ्क्याह। स एष इति। सर्वेण कल्पितेन द्वैतेन रहितमधिष्ठानभूतं ब्रह्म प्रत्यग्भावेन पश्यन्विद्वान्सर्वोपाधिस्तद्रूपेण स्थितः सर्वो भवति। अदेशं कल्पितं सप्रपञ्चत्वमविद्वद्दृष्ट्या विदुषोऽभीष्टमित्यर्थः। विद्वद्दृष्ट्या तस्य निष्प्रपञ्चत्वं दर्शयति। निरुपाधिरिति। निरुपाख्यत्वं शब्दाद्यवा-

जोऽजरोऽमृतोऽभयोऽचलो नेति नेत्यस्थूलोऽनणुरित्येवंविशेषणो भवति । १५ ।

तमेतमर्थमजानन्तस्तार्किकाः केचित्पण्डितम्मन्याश्चागमविदः शास्त्रार्थं विरुद्धं मन्यमाना विकल्पयन्तो मोहमगाधमुपयान्ति । तमेतमर्थमेतौ मन्त्रावनुवदतः । अनेजदेकं मनसो जवीयस्तदेजति तन्नैजतीति । तथा च तैत्तिरीयके । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । एतत्सामगायन्नास्ते । अहमन्नमहमन्नमहमन्नमित्यादि । तथा च छान्दोग्ये । जक्षन्क्रीडन्रममाणः स यदि पितृलोककामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि । आथर्वणे च । दूरात्स दूरे तदिहान्तिके च कठवल्लीष्वपि । अणोरणीयान् महतो महीयान् । कस्तं मदामदं देवम् । तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठदिति च । तथा गीतासु । अहं क्रतुरहं यज्ञः । पिताहमस्य जगतः । नादत्ते कस्यचित्पापम् । समं सर्वेषु भूतेषु । अविभक्तं विभक्तेषु । ग्रसिष्णु प्रभविष्णु चेत्येवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव प्रतिभान्तं मन्यमानाः स्वचित्तसामर्थ्यादर्थनिर्णयाय विक-

---

गोचरत्वं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वमविद्याकृतं निष्प्रपञ्चत्वं तात्त्विकमित्यागमार्थो विरोधभङ्गः ॥ १५ ॥

कथं तर्हि तार्किका मीमांसकाश्च शास्त्रार्थविरुद्धं पश्यन्तो ब्रह्मास्ति नास्तीत्यादि विकल्पयन्तो मोहमृच्छन्ते तत्राह । तमेतमिति । वादिव्यामोहस्याज्ञानं मूलमुक्त्वा प्रकृते ब्रह्मणो द्वैरूप्ये प्रमाणमाह । तमित्यादिना । तैत्तिरीयश्रुतावादिशब्देन अहमन्नमन्नमदन्तमद्मीत्यादि गृह्यते । छान्दोग्यश्रुतावादिशब्देन सत्यकामः । सत्यसङ्कल्पो विजरो विमृत्युरित्यादि गृहीतम् । श्रुतिसिद्धे द्वैरूप्ये स्मृतिमपि संवादयति । तथेति । पूर्वोक्तप्रकारे-

ल्पयन्तोऽस्त्यात्मा नास्त्यात्मा कर्त्ता अकर्त्ता मुक्तो बद्धः क्षणिको विज्ञानमात्रं शून्यञ्चेत्येवं विकल्पयन्तो न पारमधिगच्छन्ति। अविद्याया विरुद्धधर्म्मदर्शित्वात्सर्व्वत्र। तस्मात्तत्र य एव श्रुत्याचार्य्यदर्शितमार्गानुसारिणः त एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति। त एव चास्मान्मोहसमुद्रादगाधादुत्तरिष्यन्ति नेतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिणः। परिसमाप्ता ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधनभूता॥ यां मैत्रेयी पृष्टवती भर्त्तारं यदेव भगवानमृतत्वसाधनं वेद तदेव मे ब्रूहि इत्येतस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थेयमाख्यायिका नीता। तस्या आख्यायिकायाः सङ्क्षेपतोऽर्थप्रकाशनार्थाविती मन्त्री भवतः। एवं हि मन्त्रब्राह्मणाभ्यां स्तुतत्वादमृतत्वसर्व्वप्राप्त्यादिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राजमार्गमुपनीतं भवति। यथा आदित्य उद्यन् शार्वरं तमो-

---

णागमार्थे विरोधसमाधाने विद्यमानेऽपि तदज्ञानाद्वादिविभ्रान्तिरित्युपसंहरति। इत्यंशमादीति॥ विकल्पमेव स्फुटयति। अस्तीति। सर्वत्र श्रुतिस्मृतिष्वात्मनीति यावत्। के तर्हि पारं ब्रह्मविद्यायाः समधिगच्छन्ति तत्राह। तस्मादिति। ब्रह्मज्ञानफलमाह। त एवेति। तद्यथेत्यादिवाक्यार्थं विशेषेणोक्त्वा वृत्तं कीर्त्तयति। परिसमाप्तेति।

ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह। एतस्या इति। इयमिति प्रवर्ग्यप्रकरणस्थामाख्यायिकां परामृशति। आनीतेति। इदं मैतन्मध्वित्यादिना ब्राह्मणेनेति शेषः। तदेतदृषिरित्यादेस्तात्पर्य्यमाह। तस्या इति। तद्वान्नरेतद्यादिरेको मन्त्रः। आथर्वणायेत्यादिरपरः। मन्त्रब्राह्मणाभ्यां वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्मविद्यास्तुतत्वे किं सिध्यतीत्याशङ्क्याह।

उपनयतीति तद्वत्। अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या या इन्द्र-राजरक्षिता सा दुष्प्राप्या देवैरपि। यस्मादश्विभ्यामपि देवभिषग्भ्यामिन्द्ररक्षिता विद्या महताऽऽयासेन प्राप्ता। ब्राह्मणस्य शिरश्छित्त्वाश्वं शिरः प्रतिसन्धाय तस्मिन्निन्द्रेण छिन्ने पुनः स्वशिर एव प्रतिसन्धाय तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैवोक्ताशेषा ब्रह्मविद्या श्रुता। तस्मात्ततः परतरं किञ्चित्पुरुषार्थसाधनं न भूतं न भावि वा कुत एव वर्त्तमानमिति नातः परा स्तुतिरस्ति। अपि चैवं स्तूयते ब्रह्मविद्या। सर्व्वपुरुषार्थानां कर्म्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम्। तच्च कर्म्म वित्तसाध्यं तेनाशापि नास्ति अमृतत्वस्य। तदिदममृतत्वं केवलयात्मविद्यया कर्म्मनिरपेक्षया प्राप्यते। यस्मात्कर्म्मप्रकरणे वक्तुं प्राप्तापि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे कर्म्मप्रकरणादुत्तीर्य्य कर्म्मणा विरुद्धत्वात्केवलसन्न्याससहिताभिहिताऽमृतत्वसाधनाय। तस्मान्नातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति। अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या। सर्वो हि लोको द्वन्द्वारामः। स

एवं होति। तस्या मुक्तिसाधनत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति। यथेति। केन प्रकारेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वं तदाह। अपि चेति। अपिशब्दः स्तावकब्राह्मणसम्भावनार्थः। मन्त्रद्वयसमुच्चयार्थश्चशब्दः। एवंशब्दसूचितं स्तुतिप्रकारमेव प्रकटयति। यः इन्द्रेति। तस्या दुष्प्रापत्वे हेतुमाह। यस्मादिति। महान्तमायासं स्फुटयति। ब्राह्मणस्येति॥ उक्तार्थेनापीन्द्रेण रक्षितत्वे विद्याया दौर्लभ्यं फलितमाह। तस्मादिति। न केवलमुक्तेनैव प्रकारेण विद्या स्तूयते किन्तु प्रकारान्तरेणापीत्याह। अपि चेति। तदेव प्रकारान्तरं प्रकटयति। सर्व्वेति। केवलयेत्यस्य व्याख्यानं कर्म्मनिरपेक्षयेति। तत्र हेतुः। यस्मादिति। किमिति तर्क-

ये नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते इति श्रुतेः। याज्ञवल्क्यो लोकसाधारणोऽपि सन्नात्मज्ञानबलात् भार्य्यापुत्रवित्तादिसंसाररतिं परित्यज्य प्रज्ञानतृप्त आत्मरतिर्बभूव। अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या। यस्माद्याज्ञवल्क्येन संसारमार्गाद्व्युत्तिष्ठतापि प्रियायै भार्य्यायै प्रीत्यर्थमेवाभिहिता। प्रियं भाषसे एह्यास्वेति लिङ्गात्।

अत्रेयं स्तुत्यर्थाऽऽख्यायिकेत्यवोचाम। का पुनः साऽऽख्यायिकेत्युच्यते। इदमित्यनन्तरनिर्द्दिष्टं व्यपदिशति बुद्धौ सन्निहितत्वात्। वैशब्दः स्मरणार्थः। तदिताख्यायिकानिवृत्तं प्रकरणान्तराभिहितं परोक्षं वैशब्देन स्मारयन्निह व्यपदिशति। यत्तत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं नाविष्कृतं मधु तदिदं मध्विहानन्तरं निर्द्दिष्टं इयं पृथिवीत्यादिना। कथं तत्र प्रकरणान्तरे सूचितं दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु-

---

प्रकरणे प्राप्तापि प्रकरणान्तरे कथ्यते तत्राह। कर्म्मणेति॥ प्रसिद्धं पुमर्थोपायं कर्म्म त्यक्त्वा विद्यायामेवादरे तदधिकृता समधिगतेति फलितमाह। तस्मादिति। प्रकारान्तरेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिं दर्शयति। अपि चेति॥ अनात्मसक्तिं त्यक्त्वा आत्मन्येवात्मरति हेतुत्वान्महती विद्येत्यर्थः। विद्यान्तरेण तस्याः स्तुति माह। अपि चैवमिति॥ कथं ब्रह्मविद्या भार्य्यायै प्रीत्यर्थमेवोक्तेति गम्यते तत्राह। प्रियमिति।

आख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वं प्रतिपाद्य हत्तपदव्याकाङ्क्षापूर्व्वकं तामवतार्य्य व्याकरोति। अत्रेत्यादिना। ब्रह्मविद्या सम्बन्धः। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। यदिति। दध्यङ्ङित्यादि व्याकाङ्क्षाकाङ्क्षापूर्व्वकं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थामाख्यायिकामनुकीर्त्तयति। कथमित्यादिना। आभ्यामश्विभ्यामिति यावत्। केन प्रकारेणोवाचेत्यपेक्षायामाह। तदेनयोरिति।

नामब्राह्मणमुवाच। तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरितेनो-पगच्छति। स होवाचेन्द्रेण वा उक्तोऽस्मि यत्तच्चेदन्यस्मा अनु-ब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति। तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न छिन्द्यात्तद्वामुपनेष्य इति। तौ होचतुरावां त्वा तस्मात्त्रास्यावहे इति। कथं मा त्रास्येथे इति। यदा नावुपनेष्यसे। अथ ते शिरश्छित्त्वाऽन्यत्राहृत्योपनिधास्यावः। अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः। तेन नावनुव-क्ष्यसि। स यदा नावनुवक्ष्यसि। अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छे-त्स्यति। अथ ते स्वशिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति। तथेति तौ होपनिन्ये। तौ यदोपनिन्ये। अथास्य शिरश्छि-त्त्वान्यत्रोपनिदधतुः। अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः। तेन हाभ्यामनूवाच। स यदाभ्यामनूवाचा-थास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेद। अथास्य स्वं शिर आहृत्य

एनयोरश्विनोस्तन्मधु प्रीत्यास्पदमासीत्। तद्यथात्ताभ्यां प्रार्थितो ब्राह्मण-स्तदुवाचेत्यर्थः। यदश्विभ्यां मधु प्रार्थितं तदेतेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रयच्छन्नेवैनयोरश्विनो राचार्यत्वेन ब्राह्मणसमीपगमनं कृतवानित्याह। तदेवेति। आचार्यत्वानन्तरं ब्राह्मणस्य वचनं दर्शयति। स होवाचेति। एतच्छब्दो मध्वनुभवविषयः। यद्यर्थो यच्छब्दस्तच्छब्दसहितार्थो वा युवामुप-नेष्ये शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यामीति यावत्। तौ देवभिषजावश्विनौ शिरश्छे-दनिमित्तं मरणं मञ्चेयथः। मामावामुपनेष्ये स्वशिष्यत्वेन स्वीकरिष्यसि यदेति यावत्। अथ शब्दस्तदेत्यर्थः। ब्राह्मणस्यानुज्ञानन्तर्यमथेत्युक्तम्। मधुप्रवचनानन्तर्यं तृतीयस्याथशब्दस्यार्थः। यदश्वस्य शिरो ब्राह्मणे निबद्धं तस्य छेदनानन्तर्यं चतुर्थस्याथशब्दस्यार्थः। तर्हि समसमभि-

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्तद्वां नरा सनये दꣳस उग्र-

तद्वास्य प्रतिदधतुरिति । यावत्तु प्रवर्ग्य कर्म्माङ्गभूतं मधु तावदेव तत्राभिहितं न तु कक्ष्यमात्मज्ञानाख्यम् । तत्र याऽऽख्यायिकाभिहिता सेह स्तुत्यर्था प्रदर्श्यते ॥ ० ॥ ॥ ० ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽनेन प्रपञ्चेनाश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिस्तदेतत्कर्म्म ऋषिर्मन्त्रः पश्यन्नुपलभमानोऽवोच-दुक्तवान् । कथं तद्दंस इति व्यवहितेन सम्बन्धः । दंस इति कर्म्मणो नामधेयम् । तच्च दंसः किं विशिष्टम् । उग्रं क्रूरम् । वां युवयोः । हे नरा नराकारौ अश्विनौ तच्च कर्म्म किन्निमित्तं सनये लाभाय लाभलुब्धो हि लो-

मधु प्रवर्ग्यप्रकरणे प्रदर्शितमेवेति कतमनेन ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याह । याव-त्त्विति । प्रवर्ग्यप्रकरणे स्थिताख्यायिका किमर्थमत्रानीतेत्याशङ्क्याह तत्राः ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थेयमाख्यायिकेत्यतोऽन्नमुपसंहरति । तत्रेति ।

ब्राह्मणभागव्याख्यां निगमयति । इदमिति । तद्वामित्यादि मन्त्र-मुपादाय व्याचष्टे । तदेतदिति । कथं लाभायेति क्रूरकर्मानुष्ठानमत आह । लाभेति । ननु प्रतिषेधे प्रसक्तो नकारः कथमिवार्थे व्याख्यायते तत्राह । नकारस्त्विति । वेदे पदादुपरिष्टात् यो नकारः श्रुतः स खलूपचारः सन् उपमार्थोऽपि सम्भवति न निषेधार्थः । तत्रोदाहरणमाह । यथेति । अश्वं न गूढमश्विनेत्यत्र नकारो यथोपमार्थीयस्तथा प्रकृतेऽपो-त्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । अश्वमिवेति । यद्वदिति उपमार्थीये नकारे सति वाक्यस्वरूपमनूद्य तदर्थं कथयति । तन्यतुरित्यादिना । विद्यास्तुति-द्वारा तद्वन्तावश्विनावत्र न स्तूयेते किन्तु क्रूरकर्मकारित्वेन निन्द्येते

माविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यङ् ह यन्मध्वा-
थर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्रयदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

कोऽपि क्रूरं कर्म्माचरति तथैवैतौ उपलभ्येते । यथा लोके तद्दाविः प्रकाशं कृणोमि करोमि यद्रहसि भवद्भ्यां कृतं किमिवेत्युच्यते तन्यतुः पर्जन्यो न इव । नकारस्तूपरिष्टादुपचारः । उपमार्थीयो वेदे न प्रतिषेधार्थः । यथाश्वं न अश्वमिवेति यद्वत् । तन्यतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनयित्वादिशब्दैस्तद्वदहं युवयोः क्रूरं कर्म्माविष्कृणोमि इति सम्बन्धः । नन्वश्विनोः स्तुत्यर्थौ कथमिमौ मन्त्रौ स्यातां । निन्दावचनौ हि इमौ । नैष दोषः । स्तुतिरेवैषा न निन्दावचनौ । यस्मादीदृशमप्यति क्रूरं कर्म्म कुर्वतोर्युवयोर्न लोम च हीयत इति । न चान्यत् किञ्चिद्धीयत इवेति । स्तुतावेतौ भवतः । निन्दां प्रशंसां हि लौकिकाः

तद्व्याख्याविका विद्यास्तुत्यर्थत्वयुक्तमिति शङ्कते । नन्विति । व्याख्यायिकाया विद्यास्तुत्यर्थत्वमविरुद्धमिति परिहरति । नैष इति । लोममात्रमपि न हीयते यस्मात्तस्माद्विद्यास्तुत्या तद्वतोः स्तुतिरेवात्र विवक्षितेति योजना । यद्यपि क्रूरकर्म्मकारिणोरश्विनोर्न दृष्टहानिः तथाप्यदृष्टहानिः स्यादेवेत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेनाह । न चेति । कथं पुनर्निन्दायां दृश्यमानायां स्तुतिरिष्यते तत्राह । निन्दामिति । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुमपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायादित्यर्थः । यथा निन्दा न निन्द्यं निन्दितुमेव तथा स्तुतिरपि स्तुत्यं स्तोतुमेव न भवति किन्तु निन्दितुमपि तथा च नानयोर्व्यवस्थितत्वमित्याह । तथेति । तद्वामित्यादिमन्त्रस्य पूर्वार्द्धं व्याख्यायाख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वविरोधञ्चोद्धृत्य उत्तरार्द्धं व्याचष्टे ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचदाथर्वणायाश्विना दधी-

---

स्मरन्ति । तथा प्रशंसारूपा च निन्दा लोके प्रसिद्धा द-ध्यङ्नामाथर्वणः । ह इति अनर्थको निपातः । यन्मधुक-क्षमात्मज्ञानलक्षणम् । अथर्वणो वां युवाभ्यामश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा यदीमुवाच यत् प्रोवाच मधु । ईमिति अनर्थको निपातः । इदं वै तन्मधु इत्यादि पूर्ववत् मन्त्रान्तरप्रद-र्शनार्थम् ॥ १६ ॥

तथाऽन्यो मन्त्रस्तामेवाख्यायिकामनुसरति स्म । अथर्व-णो दध्यङ्नामाथर्वणोऽन्यो विद्यत इति । अतो विशिनष्टि दध्यङ्नामाथर्वणस्तस्मै दधीचे आथर्वणाय हे अश्विनाविति मन्त्रदृशो वचनं अश्व्यं अश्वस्य स्वभूतं शिरो ब्राह्मणस्य शिरसि छिन्नेऽश्वस्य शिरश्छित्वा ईदृशमति क्रूरं कर्म्म कृत्वा-श्व्यं शिरो ब्राह्मणं प्रति ऐरयतं गमितवन्तौ युवाम् । स च आथर्वणो वां युवाभ्यां तन्मधु प्रावोचद्यत्पूर्वं प्रति-

---

दध्यङ्नामेति । यत्कक्ष्यं ज्ञानाख्यं मधु तदाथर्वणो युवाभ्यामश्वस्य शिरसा प्रावोचत् । यद्वासौ मधु युवाभ्यामुक्तवान् तदहमाविष्कृणोमि इति स-म्बन्धः । समानार्थत्वे किमिति पुनरुच्यते तत्राह । मन्त्रान्तरेति ॥१६॥

तुल्यार्थस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्य्यमाह । तथेति । विशेषणकृत्यं दर्शयन्-व्याकरोति । दध्यङ्नामेति । प्रथममश्व्यमित्यादि पदार्थवचनं मश्वस्ये-त्यादौ छित्वेत्यस्य कर्म्मोक्तिः । यमश्व्यं शिर इत्यत्र त्वन्वयार्थमुक्तमिति विभागः । प्रेक्षापूर्व्वकारिणामीदृशी प्रवृत्तिरयुक्तेति शङ्कित्वा समाधत्ते ।

चेश्वᳫ शिरः प्रत्यैरयत स वां मधु प्रावोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥

ज्ञातं वक्ष्यामीति। स किमर्थमेवं जीवितसन्देहमारुह्य प्रावोचदित्युच्यते ऋतायन् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं सतंत्र तत्परिपालयितुमिच्छन्जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरेत्येतस्य लिङ्गमेतल्लिन्तन्मधु प्रावोचदित्युच्यते त्वाष्ट्रं त्वष्टादित्यस्तस्य सम्बन्धि यज्ञशिरश्छिन्नं त्वष्टाऽभवत्तत्प्रतिसन्धानार्थं प्रावर्ग्यं कर्म्म। तत्र प्रवर्ग्यकर्म्माङ्गभूतं यद्विज्ञानं तत्त्वाष्ट्रं मधु यज्ञस्य शिरश्छेदनप्रतिसन्धानादिविषयं दर्शनं त्वाष्ट्रं यन्मधु हे दस्रौ दस्राविति परबलानां उपक्षयितारौ शत्रूणां वा हिंसितारौ। अपि च न केवलं त्वाष्ट्रमेव मधु कर्म्मसम्बन्धि युवाभ्यामवोचदपि च कक्ष्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मसम्बन्धि यद्विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोक्तं अध्यायद्वयप्रकाशितं तच्च वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यनुवर्त्तते ॥ १७ ॥

स किमर्थमिति। ऋतायन्नित्यत्रार्थसिद्धमर्थं कथयति। जीवितादपीति। यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन्भिषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमित्यादि श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह। यज्ञस्येत्यादि। प्रवर्ग्यकर्म्मण्येवं प्रहत्तेऽपि प्रकृते विज्ञाने किमायातं तदाह। तत्रेति। उक्तमेव सङ्क्षिपति। यज्ञस्येति। यथोक्तदर्शनं तत्त्वाष्ट्रं मधु यच्च तन्मधु तत्प्रावोचदिति सम्बन्धः। अध्यायद्वयप्रकाशिततृतीयचतुर्थाभ्यामध्यायाभ्यां प्रकटितमिति यावत्। १७।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आवि-

इदं वै तन्मध्विति पूर्ववदुक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ग्यसम्बन्धाख्यायिकोपसंहर्त्तारौ। द्वयोः प्रवर्ग्यकर्म्मार्थयोरध्याययोरर्थः आख्यायिकाभूताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः ब्रह्मविद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयितव्य इत्यतः प्रवर्त्तते यत्कक्ष्यं च मधु उक्तवान् आथर्वणो युवाभ्यामित्युक्तम्। किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते पुरश्चक्रे पुरः पुराणि शरीराणि यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्वाणः प्रथमं भूरादीँल्लोकान्सृष्ट्वा चक्रे कृतवान्द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि। तथा पुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदश्चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि। पुरः पुरस्तात्स ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुष आविश-

उक्तमन्त्राभ्यां वक्ष्यमाणमन्त्रयोरपुनरुक्तत्वार्थवत्त्वं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। उक्ताविति। आख्यायिकाविशेषेण प्राप्तं सङ्कोचं परिहरति। द्वयोरिति। उत्तरमन्त्रद्वयप्रवृत्तिं प्रतिजानीते। ब्रह्मेति समस्तग्रन्थसङ्गतिमाह। यत्कक्ष्येति। हिरण्यगर्भकर्तृकं शरीरनिर्म्माणमत्र नोच्यते किन्तु प्रकरणवशादीश्वरकर्तृकमित्याह। यत इति। शरीरसृष्ट्यपेक्षयां लोकसृष्टिप्राथम्यं पुरस्तादिहसृष्ट्यनन्तरं प्रवेशात्पूर्व्वमिति यावत्। स हि सर्व्वेषु शरीरेषु वर्त्तमानः पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या प्रति-

शदिति स वा अयं पुरुषः सर्व्वासु पूर्षु पुरिशयं
नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम् ॥ १८

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवा
तदेतदृषिः पश्यन्नवोचद्रूपᳪ रूपं प्रतिरूप

दित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः । स वा अयं पुरुषः सर्वासु
षु सर्वशरीरेषु पुरिशयः पुरि शेत इति पुरिशयः सन्
रुष इत्युच्यते । न एतेनानेन किञ्चन किञ्चिदपि अनावृ
अनाच्छादितम् । तथा नैनेन किञ्चनासंवृतम् । अन्तः अन
प्रवेशितं बाह्यभूतेनान्तर्भूतेन च नानावृतम् । एवं स
नामरूपात्मनान्तर्वहिर्भावेन कार्य्यकारणरूपेण व्यवस्थि
पुरश्चक्रे इत्यादिमन्त्रः सङ्क्षेपतः आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥१

इदं तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव
रूपं प्रति रूपं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः । प्र
रूपोऽनुरूपो वा यादृक् संस्थानौ मातापितरौ तत्संस्थ
नस्तदनुरूप एव पुत्रो जायते । न हि चतुष्पदो द्विपा

शयः सन् पुरुषो भवतीत्युक्त्वा प्रकारान्तरेण पुरुषार्थं व्युत्पादयति । नेत्य
दिना । वाक्यद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य सर्व्वं जगदोतप्रोतत्वेनात्मव्याप्तमित
विशेषणाभ्यामित्याह । बाह्येति । पूर्णत्वे सत्यात्मनो दिव्यो ह्यमूर्त्त इत्य
दिश्रुतिमाश्रित्य फलितमाह । एवमिति । मन्त्रब्राह्मणयोरर्थैकत्यमा
इत्याह । पुर इति । १८ ।

प्राचीनमेव ब्राह्मणमनूद्य मन्त्रान्तरमवतारयति । इदमिति
प्रतिशब्दस्तन्त्रेणोच्चरितः रूपं रूपमुपाधिभेदं प्रतिरूपो रूपान्त
प्रतिबिम्बं बभूवेत्येतत्प्रतिरूपो बभूवेत्यत्र विवक्षितमिति योजना
अनुरूपो वेत्युक्तं विवृणोति । यादृगित्यादिना । उक्त मर्थमनुभवारू

बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै

जायते द्विपदो वा चतुष्पात्स एव हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। किमर्थं पुनः प्रतिरूपमागमनं तस्येत्युच्यते। तदस्यात्मनो रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिख्यापनाय यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदाऽस्यात्मनो निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिख्यायेत। यदा पुनः कार्य्यकरणात्मना नामरूपेऽव्याकृते भवतस्तदास्य रूपं प्रतिख्यायेत। इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिः प्रज्ञाभिर्नामरूपभूतकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु परमार्थतः पुरुरूपो बहुरूप ईयते गम्यते एकरूप एव प्रज्ञानघनः सन्नविद्याप्रज्ञाभिः। कस्मात्पुनः कारणात् युक्ता रथ इव वाजिनः स्वविषयप्रकाशनाय हि यस्मादस्य हरयो हरणादिन्द्रियाणि। शता शतानि

करोति।' न हीति। रूपान्तरभवने कर्त्त्रन्तरं वारयति। स एव हीति। प्रतिख्यापनाय शास्त्राचार्य्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः। तदेव व्यतिरेकेणान्वये च स्फुटयति। यदि हीत्यादिना। मायाभिः प्रज्ञाभिरिति परपक्षसंज्ञा स्वपक्षमाह। मायाभिरिति। मिथ्याधीहेतुभूतानाद्यनिर्व्वाच्यादज्ञायमानाज्ञानवशादेष बहुरूपो भाति। प्रकारभेदात्तु बहूक्तिरिति वाक्यार्थमाह। एकरूप एवेति। अविद्याप्रज्ञाभिर्बहुरूपो गम्यत इति पूर्व्वेण सम्बन्धः। परस्य बहुरूपत्वे निमित्तं प्रश्नपूर्व्वकं निवेदयति। कस्मादित्यादिना। यथा रथेषु युक्ता वाजिनो रथिनं स्वगोचरं देशं प्रापयितुं प्रवर्त्तन्ते तथास्य प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ता हरयः। स्वविषयप्रकाशनं यस्मै प्रवर्त्तन्ते तस्मादिन्द्रियाणां तद्विषयाणाञ्च बहुत्वादनु-

हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा

दश च प्राणिभेदबाहुल्यात् शतानि दश च भवन्ति। तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यात्तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि नात्मप्रकाशनाय। पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूरिति हि काठके। तस्मात्तैरेव विषयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञानघनैकरसेन स्वरूपेण। तर्ह्ययमन्यः परमेश्वरोऽन्ये हरय इत्येवं प्राप्ते उच्यते अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च प्राणिभेदस्यानन्त्यात्। किं बहुना तदेतद्ब्रह्म य आत्माऽपूर्व्वं नास्य कारणं पूर्व्वं विद्यत इति अपूर्व्वम्। नास्यापरं कार्य्यं विद्यत इत्यनपरम्। नास्य जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यनन्तरम्। अबाह्यं तथा वहिरस्य न विद्यत इत्य-

---

पैरेष बहुरूपो भातीति योजना। हरिशब्दस्येन्द्रियेषु प्रवृत्तौ निमित्तमाह। हरणादिति। प्रतीचो विषयाश्चेति शेषः। इन्द्रियबाहुल्ये तु हेतुमाह। प्राणीति। इन्द्रियबाहुल्यात्प्रत्यगात्मा बहुरूप इति शेषः। नन्वात्मानं प्रकाशयितुमिन्द्रियाणि प्रवृत्तानि न तु रूपादिकमेव तत्कथं तद्विषयत्वादात्मनोऽन्यथा प्रथेत्याशङ्क्याह। तत्प्रकाशनायेति। तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यादित्यत्रोक्तमुपसंहरति। तस्मादिति। यद्वा यथोक्तश्रुतिवशेन फलितमर्थमाह। तस्मादिति। यस्मादिन्द्रियाणि पराग्विषये प्रवृत्तानि तस्मात्तैरिन्द्रियैर्विषयस्वरूपैरेवायं प्रत्यगात्मा गम्यते न तु स्वासाधारणेन रूपेणेत्यर्थः। युक्तानीति सम्बन्धमाश्रित्य शङ्कते। एवं तर्हीति।

ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनं ॥ १९ ॥ इतिपञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ॥

अथ वꣳशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्या-

---

त्मानम्। किं पुनस्तं निरन्तरं ब्रह्मायमात्मा कोऽसौ यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता सर्वानुभूः सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूरित्येतदनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः। एष सर्ववेदान्तानामुपसंहृतोऽर्थः। एतदमृतमभयं परिसमाप्तश्च शास्त्रार्थः। १९।

चतुर्थस्याध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य वंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः मन्त्रश्चायं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च तत्र वंश इव वंशो

अयमित्यादिवाक्येन परिहरति। अयमिति। तत्तदिन्द्रियादिरूपेणात्मन एवाविद्यया भानात्तस्यान्यस्य कल्पितत्वान्नाद्वैतहानिरित्यर्थः। इन्द्रियानन्त्ये हेतुमाह। प्राणिभेदस्येति। वाक्यार्थव्याख्यानार्थमित्यागतेन तत्सन्दर्भेण भूमिकामारचय्य तत्परं वाक्यमवतार्य व्याकरोति। किं बहुनेत्यादिना। न केवलमध्यायद्वयस्यैवार्थः सङ्क्षिप्योपसंहृतः किन्तु सर्ववेदान्तानामित्याह। एष इति। तस्योभयविधपुरुषार्थरूपार्थमाह। एतदिति। वक्तव्यान्तरपरिशेषशङ्कां परिहरति। परिसमाप्तश्चेति ॥ १९ ॥ चतुर्थस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्।

ब्रह्मविद्यां सङ्क्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह। अथेति। महाजनपरिगृहीता हि ब्रह्मविद्या तेन सा महाभागधेयेति

च्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥१॥
आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाता-
च्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आन-
भिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राची-
नयोग्याभ्याᳬ सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्य्या-
त्पाराशर्य्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च
गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पारा-
शर्य्यात्पाराशर्य्यो वैजवापायनाद्वैजवापायनः
कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशि-
काद्घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः
पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य
आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणि-

यथा वेणुवंशः पर्वणः पर्वणो हि भिद्यते तद्वदाग्रात्प्रभृत्या-
मूलप्राप्तेरयं वंशोऽध्यायचतुष्टयस्याचार्य्यपरम्पराक्रमो वंश
इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्य्यः । पर-

---

स्तुतिः । ब्राह्मणस्यार्थान्तरमाह । मन्त्रश्चेति । स्वाध्यायः स्वाधीनोच्चारण-
क्षमत्वे सत्यध्यापनं जपस्तु प्रत्यहमावृत्तिरिति भेदः । यथोक्तनीत्या
ब्राह्मणारम्भे स्थिते वंशशब्दार्थमाह । तत्रेति । तदेव स्फुटयति ।
यथेति । शिष्यावसानोपलक्षणीभूतात्पौतिमाष्यादारभ्य तदादिर्वेदाख्यब्र-
ह्ममूलपर्य्यन्तोऽयं वंशः । पर्व्वणः पर्व्वणो भिद्यत इति सम्बन्धः । वंश-
शब्देन निष्पन्नमर्थमाह । अध्यायचतुष्टयस्येति । अथात्र शिष्याचार्य्यवा-
चकपदाभावे कुतो व्यवस्थेति तत्राह । तत्रेति । परमेष्ठिब्रह्मशब्दयोरे-

रौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भार-
द्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमा-
द्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डि-
ल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यः काप्यः
कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो
विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सन-
पातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथःसौभरात्प-
न्थाःसौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस
आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्रा-
द्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचआथर्व-
णाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणोदैवादथर्वदैवो मृत्योः

मेष्ठी विराट् ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात्ततः परमाचार्य्यपरम्परा नास्ति। यत्पुनर्ब्रह्म तन्नित्यं स्वयम्भु तस्मै ब्रह्मणे स्वयम्भुवे नमः॥ १ ॥ २ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमच्छङ्कर भगवतः कृतायां बृह-

---

कार्यत्वमाशङ्क्याह। परमेष्ठीति। कुतस्तर्हि ब्रह्मणो विद्याप्राप्तिस्तत्राह। तत इति। स्वयं प्रतिभातवेदो हिरण्यगर्भो नाचार्य्यान्तरमपेक्षते। ईश्वरानुगृहीतस्य बुद्धावाविर्भूताद्वेदादेव विद्यालाभसम्भवादित्यर्थः। कुतस्तर्हि वेदो जायते तत्राह। यत्पुनरिति। परस्यैव ब्रह्मणो वेदरूपेणावस्थानात्तस्य नित्यत्वाच्च छेत्यपेक्षेत्यर्थः। आदावन्ते च कृतमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीति द्योतयितुमन्ते ब्रह्मणे नम इत्युक्तं व्याचष्टे। तस्मा इति। इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य श्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य

वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्म-
णानामनूचानतम इति स ह गवाꣳ सहस्रमव-

त्यर्थोपायविधिपरा वा। प्रसिद्धो ह्युपायो विद्वद्भिः शास्त्रेषु दृष्टो दानम्। दानेन ह्युपनमन्ते प्राणिनः। प्रभूतं हिरण्यं गोसहस्रदानञ्चेह उपलभ्यते। तस्मादन्यपरेणापि शास्त्रेण विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थाख्यायिकारब्धा॥

अपि च तद्विद्यसंयोगः तैश्च सह वादकरणं विद्याप्राप्त्युपायो न्यायविद्यायां दृष्टः। तच्चास्मिन्नध्याये प्राबल्येन प्रदर्श्यते। प्रत्यक्षा च विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिः। तस्माद्विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थैवाख्यायिका। जनको नाम ह किल सम्राट् राजा बभूव विदेहानां। तत्र भवो यः स वैदेहः। स

[illegible] नाम्नो विद्याप्राप्त्युपायो यज्ञादिरित्यतस्तस्य तदुपायत्वेनास्ति वक्तव्यमित्याह। दानेनेत्यर्थं प्रतिपादितमित्यादिश्रुतिषु विद्वद्भिरेव विद्याप्रकरणो- [illegible] दिग्दर्शितव्यमित्याह। विद्वद्भिरिति। उप- [illegible] विद्याप्राप्त्युपायत्वमित्याह। दानेनेति। प्रभूतं दानं [illegible] तत्प्रदर्शनपरेत्याशङ्क्याह। [illegible] निर्धारयितुं राजा [illegible] विद्याप्राप्त्युपायविधानार्थाख्यायिका [illegible] यथोक्तमर्थं [illegible]।

[illegible] विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनपरेत्युक्त्वा [illegible]। यदि चेति। तद्वि- [illegible] प्रश्नप्रतिवचनद्वारा [illegible]। न्यायविद्यायामिति। [illegible]। तद्विद्यसंयोगादिति

रुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥

च बहुदक्षिणेन यज्ञेन शाखान्तरप्रसिद्धो बहुदक्षिणो नाम यज्ञोऽश्वमेधो वा दक्षिणाबाहुल्याद्बहुदक्षिण इत्यो-च्यते तेनेजे अयजत् । तत्र तस्मिन्यज्ञे निमन्त्रिता दर्शन-कामा वा कुरूणां देशानां पञ्चालानाञ्च ब्राह्मणास्तेषु हि विदुषां बाहुल्यं प्रसिद्धं अभिसमेता अभिसङ्गता बभूवुः । तत्र महान्तं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वाऽथ तस्य ह किल जन-कस्य यजमानस्य को नु खल्वत्र ब्रह्मिष्ठ इति विशेषेण ज्ञातु-मिच्छा विजिज्ञासा बभूव । कथं कः स्वित्को नु खलु एषां ब्राह्मणानां अनूचानतमः । सर्व्वे इमेऽनूचानाः कः स्विदेषां अतिशयेनानूचानतम इति । स ह्यनूचानतमो विषयोत्पन्नजिज्ञासुः सन् तद्विज्ञानोपायार्थं गवां सहस्रं प्रथमवयसामवरुरोध गोष्ठेऽवरोधं कारयामास । किं

प्राप्युपायत्वेऽपि कथं प्रवृत्ते तत्प्रदर्शनपरत्वमत आह । तच्चेति । तद्वि-द्वत्संयोगादिति यावत् । न केवलं तर्कशास्त्रवशादेव तद्विद्वत्संयोगे प्रज्ञा-र्थिः किन्तु स्वानुभववशादपीत्याह । प्रतत्रश्चाञ्चेति । आख्यायिकाता-त्पर्य्यमुपसंहरति । तस्मादिति । राजसूयाभिषिक्तः सार्व्वभौमोराजा सम्राडित्युच्यते बहुदक्षिणेन यज्ञेनायजदिति सम्बन्धः । अश्वमेधे दक्षिणा-बाहुल्यमश्वमेधप्रकरणे स्थितम् । ब्राह्मणा अभिसङ्गता बभूवुरिति सम्बन्धः । कुरुपञ्चालानामिति कुरोर्विशेषणं तत्राह । तेषु हीति । तत्र यज्ञशाला-यामिति यावत् । विजिज्ञासामेवाकाङ्क्षापूर्व्विकां व्युत्पादयति । कथमि-त्यादिना । अनूचानत्वमनुवचनसमर्थत्वम् । एषां मध्ये ऽतिशयेनानूचा-नतमः स एकः स्यादिति योजना । एकस्य पादस्य चत्वारो भागास्तेषामेको

तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा ३ इति ता हो-

---

विशिष्टास्ता गावोऽवरुद्धा इत्युच्यते । पलचतुर्भागः पादः सुवर्णस्य । दश दश पादा एकैकस्याः गोशृङ्गयोराबद्धा बभूवुः । पञ्च पञ्च पादा एकैकस्मिन् शृङ्गे ॥ १ ॥

गा एवमवरुध्य ब्राह्मणांस्तान् ह उवाच । हे ब्राह्मणा भगवन्त इत्यामन्त्र्य यो वो युष्माकं ब्रह्मिष्ठः सर्वे यूयं ब्रह्माणोऽतिशयेन युष्माकं ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतां उत्कालयतु स्वगृहं प्रति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः । ते ह किलैवमुक्ता ब्राह्मणाः ब्रह्मिष्ठतामात्मनः प्रतिज्ञातुं न दधृषुः न प्रगल्भाः संवृत्ताः । अप्रगल्भभूतेष्वथ याज्ञवल्क्यः स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिनमुवाच । एता गा हे सौम्य उदज उद्गमयास्मद्गृहान् प्रति । हे सामश्रवः साम-

---

भाग पाद इत्युच्यते । प्रत्येकं शृङ्गयोर्दश दश पादाः सम्बद्धा इति श्रुत्या निरन्तरं विभजते । पञ्चेति । एकैकस्मिञ्छृङ्गे आबद्धा बभूवुरिति [illegible] ॥ १ ॥

ब्राह्मणा वेदाध्ययनसम्पन्नास्तदर्थनिष्ठा इति यावत् । उत्कालयतु उद्गमयतु । यतो याज्ञवल्क्यो यजुर्वेदविदः । अतः कथं ब्रह्मचारी साम-विधिं करोतीति शङ्का साध्याकर्ष साम गीयते । तस्येव च वेदेषूपलभ्यतो-ऽपरो वेदस्फारतया याजुर्वेदिनो मुनेः शिष्यस्य सामवेदाध्ययनानुपपत्तेर्वेद-चतुष्टयविशिष्टो मुनिरित्याह । अत इति । निमित्तनिवेदनपूर्वकं ब्राह्म

दाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो-ब्रुवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयꣳ स्म इति तꣳ ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥ २ ॥

विधिं हि शृणोत्यतोऽर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्यः। ता गा ह उदाचकार उत्कालितवानाचार्य्यगृहं प्रति। याज्ञवल्क्येन ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेनात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति ते ह चुक्रुधुः क्रुद्धवन्तो ब्राह्मणाः। तेषां क्रोधाभिप्रायमाचष्टे। कथं नोऽस्माकमेकैकप्रधानानां ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ब्रुवीतेति। अथ हैवं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्य होतर्त्विक् अश्वलो नाम बभूव आसीत्। स एवं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मिष्ठाभिमानी राजाश्रयत्वाच्च धृष्टो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ पृष्टवान्। कथं याज्ञवल्क्येति होवाच त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीति प्लुतिर्भर्त्सनार्था। स होवाच याज्ञवल्क्यो नमस्कुर्मो वयं ब्रह्मिष्ठाय। इदानीं गोकामाः स्मो वयमिति। तं

त्यानां मध्ये तां क्रोधप्राप्तिं दर्शयति। याज्ञवल्क्येनेति। क्रोधानन्तर्यमथ-शब्दार्थं कथयति। क्रुद्धेष्विति। यजमानस्य प्राधान्ये हेतुः। राजेति। याज्ञवल्क्याभिप्रायवादोऽन्वयप्रदर्शनार्थः। प्रश्नमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति। कथमित्यादिना। अनेनेद्धत्वं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयति। इहेति। किमिति तर्हि स्वगृहं प्रति गावो ब्रह्मिष्ठपणभूता नीतास्तत्राह। इदा-

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्व्वं मृत्युना-

दृष्टिप्रतिज्ञं सत्त्वं तत एव बुद्धिष्ठपरखीकरणात्मष्टुं दर्भ धृतवानसौ होताश्वलः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच तत्र मधुकाण्डे पाङ्क्तेन कर्म्मणा दर्शनसमुच्चितेन यजमानस्य मृत्योरत्ययो व्याख्यातः। उद्गीथप्रकरणे संक्षेपतस्तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमिति तद्गतदर्शनविशेषार्थोऽयं विशेष आरभ्यते। यदिदं साधनजातं नरस्य कर्म्मण ऋत्विगग्न्यादि मृत्युना कर्म्मलक्षणेन स्वाभाविकासङ्गसहितेनाप्तं न केवलं व्याप्तमभिपन्नं च मृत्युना वशीकृतं च। केन दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते। स्वतन्त्रो मृत्योरवशो भवतीत्यर्थः। नन्वुद्गीथ एवाभिहितं येनातिमुच्यते मुख्यप्राणात्मदर्शनेनेति। बाढम्। उक्तो योऽनुक्तो विशेष-

[illegible]षमिति। न तस्य तादृशी प्रतिज्ञा प्रतिभाति तत्राह। तत्र एवेति ।२।

तस्य प्रश्नं मुनेरात्मिनुत्तमापादयितुं बोधयति। याज्ञवल्क्येति। [illegible] पाङ्क्तेन कर्म्मणा तयोर्‍हृ [illegible] धिकारेण [illegible]। तत्रेति। [illegible] पूर्वेण व्याख्याते यद्दर्शनान्तरं तन्नि [illegible] प्राप्तो मृत्यो-[illegible] कर्म्मणा [illegible] व्याख्यात इति सम्बन्धः। तस्यैवोद्गीथ-दर्शनस्येति यावत्। परीक्षाविषयो [illegible] भूमिरयं [illegible] प्रतिवचनरूपो ग्रन्थ इत्यर्थः। [illegible] [illegible] दर्शनगुणोपासनं [illegible] तद्विज्ञ [illegible] यं क्रमः। [illegible] [illegible] व्याचष्टे। यदिदमिति। मृत्युनाप्तमि-

मृ० सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्यो-स्तत्र तदर्थोऽयमारम्भ इत्यदोषः । होत्रर्त्विजाग्निना वा-चेत्याह याज्ञवल्क्यः । एतस्यार्थं व्याचष्टे । कः पुनर्होता येन मृत्युमतिक्रामतीत्युच्यते । वाग्वै यज्ञस्य यजमानस्य यज्ञो वै यजमान इति श्रुतेः । यज्ञस्य यजमानस्य या वाक् सैव होताऽधियज्ञे । कथं तत्तत्र या इयं वाग्यज्ञस्य यजमानस्य सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवतम् । तदेतत् अन्नप्रकरणे व्याख्या-तम् । स चाग्निर्होता अग्निर्वै होतेति श्रुतेः । तदेतद्यज्ञस्य साधनद्वयम् । होता चर्त्विगधियज्ञमध्यात्मञ्च वागेतदुभयं सा-धनद्वयं परिच्छिन्नं मृत्युनाऽऽप्तं स्वाभाविकाज्ञानासङ्गप्रयु-क्तेन कर्मणा मृत्युना । प्रतिक्षणमन्यथात्वमापाद्यमानं

यन्नेन मृत्युनाभिपन्नमित्यगतार्थत्वमाशङ्क्याह । न केवलमिति । कर्मणो मृत्युत्वात्तेन मृत्योरत्ययायोगात्तदत्ययसाधनं किञ्चिद्दर्शनमेव वाच्यमि-त्याशयेन पृच्छति । केनेति । दर्शनविषयं प्रश्नमाक्षिपति । नन्विति । येन मुख्यप्राणात्मदर्शनेनातिमुच्यते तदुद्गीथप्रक्रियायामेवोक्तम् । तस्माच्च मृत्योरत्ययोपायस्य विज्ञानस्य निर्ज्ञातत्वात्केनेति प्रश्नानुपपत्तिरिति यो-जना । तत्रैव परोक्षविषयोऽदर्शितादाशङ्कामादाय परिहरति । बाढ-मिति । उद्गीथप्रकरणे वागादेरग्न्याद्यात्मदर्शनरूपो यो विशेषो वक्तव्यो-ऽपि नोक्तस्तदुक्त्यर्थोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो ग्रन्थ इति मत्वा केनेत्यादि-प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । कीदृक् पुनर्दर्शनं मृत्य्वत्ययसाधनं होत्रेत्यादि-युक्तमित्याशङ्क्याह । एतस्येति । व्याचष्टे वाग्वै यज्ञस्येत्यादिनेति शेषः । व्याख्यानमेव विशदयितुं पृच्छति । कः पुनरिति । दर्शनविषयं दर्शक-मुत्तरमाह । उच्यत इति । यज्ञशब्दस्य यजमाने कथं प्रयोगो नास्तीत्या-शङ्क्याह । यज्ञ इति । यजमानस्य या वागध्यात्मं सैवाधियज्ञे होताख्य ।

[illegible]तिमुच्यत इति होत्वर्त्विजाग्निना वाचा

यथोक्तेन। तदग्निनाधिदैवतरूपेणाग्निना दृश्यमानं यजमानस्य मृत्योरतिमुक्तये भवति। तदेतदाह स मुक्तिः। स होताग्निर्मुक्तिरग्निस्वरूपदर्शनमेव मुक्तिः। यदैव साधनद्वयमग्निरूपेण पश्यति तदानीमेव हि स्वाभाविकादासङ्गान्मृत्योर्विमुच्यते। आध्यात्मिकात् परिच्छिन्नरूपादाधिभौतिकाच्च तस्मात् स होताग्निरूपेण दृष्टो मुक्तिर्मुक्तिसाधनं यजमानस्य सातिमुक्तिः। सैव च मुक्तिः सातिमुक्तिरतिमुक्तिसाधनमित्यर्थः। साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्य याऽधिदैवतारूपेणापरिच्छिन्नेनाग्निरूपेण या दृष्टिः सा मुक्तिः। यासौ मुक्तिरधि-

[illegible] कथमिति। तयोरग्न्यात्मना दर्शनमुक्तप्रश्नस्य [illegible] व्याचष्टे। तत्त्वेति। एवं पुनर्वागग्न्योरैक्यं तदाह। होतेति। तयोरेकत्वेऽपि कुतो होतुर्मुक्तिरित्याशङ्क्याह। स इति। स मुक्तिरित्येतदतिमुक्तिं भूमिकां करोति। यदेवेति। न केवलमित्युभय [illegible] संसृष्टेन किन्तु तौ पश्यन्नपि चे-[illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]नयोरध्यात्म [illegible]। तदेतेति। साधनद्वयं तच्छब्दार्थः। यजमानस्य [illegible]। [illegible] [illegible] व्याच-ष्टेति। [illegible]। [illegible]। पदार्थमुक्ता वाक्यार्थमाह। [illegible]। [illegible] दर्शनेन मुक्तिरिति [illegible]। [illegible] प्रदर्शयति। यदैवेति [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] व्याचष्टे। साति-

ताभ्यामाप्तं सर्व्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्य्युणर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्य्युस्तद्य-

---

ज्ञस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्म्मसाधनानां यो परिणामहेतुः कालस्तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते। क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्रागूर्ध्वञ्च क्रियायाः साधनविपरिणामहेतुत्वेन व्यापारदर्शनात्कालस्य। तस्मात्पृथक्कालादतिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह। यदिदं सर्व्वमहोरात्राभ्यामाप्तं स च कालो द्विरूपोऽहोरात्रादिलक्षणस्तिथ्यादिलक्षणश्च तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह। अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्द्धते विनश्यति च। तथा यज्ञसाधनञ्च यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च शिष्टान्यक्षराणि पू-

---

विपरिणामोऽग्न्यादिसाधनान्याश्रित्य कास्यं कर्म्म मृत्युशब्दितमुत्पद्यते। तेषां साधनानां विपरिणामहेतुत्वात्कालो मृत्युः। ततो ऽतिमुक्तिर्वक्तव्येत्युत्तरग्रन्थारम्भ इत्यर्थः। कर्म्मणो मुक्तिरुक्ता चेत्कालादपि सोक्तैव तस्य कर्मान्तर्भावेन मृत्युत्वादित्याशङ्क्याह। पृथगिति। कर्मनिरपेक्षतया कालस्य मृत्युत्वं व्युत्पादयति। क्रियेति। कालस्य पृथङ्मृत्युत्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति। उत्तरग्रन्थस्यप्रश्नयोर्विषयं भेत्तुं कालं भिनत्ति। स चेति। आदित्यश्चन्द्रश्चेति कर्तृभेदाद्द्वैविध्यमुन्नेयं कालस्य द्वैरूप्ये सत्याद्यकण्डिका विषयमाह। तत्रेति। अहोरात्रयोर्मृत्युत्वे सिद्धे ताभ्यामतिमुक्तिर्वक्तव्या। तदेव कथमित्याशङ्क्याह। अहोरात्राभ्यामिति। यज्ञसाधनञ्च तथा ताभ्यां जायते वर्द्धते नश्यति चेति सम्बन्धः। प्रतिवचनव्याख्याने यज्ञशब्दार्थमाह। यजमानस्येति। स मुक्तिरित्यस्य तात्पर्य्यार्थमाह। यजमानस्येत्यादिना। तस्यैवाक्षरार्थं कथयति।

वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक् सोऽयमग्निः स होता सा मुक्तिः सातिमुक्तिः । ३ ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्व्वमहोरा-

देवतादृष्टिः सैवाध्यात्माधिभूतपरिच्छेदविषयासङ्गास्पदं मृत्युमतिक्रम्याधिदैवतात्वस्याग्निभावस्य प्राप्तिर्या फलभूता साऽतिमुक्तिरित्युच्यते । तस्या अतिमुक्तेर्मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा साऽतिमुक्तिरित्याह । यजमानस्य ह्यतिमुक्तिर्वागादीनामग्न्यादिभाव इत्युद्गीथप्रकरणे व्याख्यातम् । तत्र सामान्येन मुख्यप्राणदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तम् । न तद्विशेषो वागादीनामग्न्यादिदर्शनम् । इह विशेषो वर्ण्यते । मृत्युप्राप्त्यतिमुक्तिस्त्वेव फलभूता योद्गीथब्राह्मणेन व्याख्याता मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्याद्या ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्तात् कर्मलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सा स-

मुक्तिरिति । मुक्त्यतिमुक्त्योरवान्तरभेदं दर्शयति । साधनद्वयस्येति । प्राप्ति-रतिमुक्तिरिति सम्बन्धः । तामेव स्फुटयति । या फलभूतेति । फलभूताया-मग्न्यादिदेवताप्राप्तौ कथमतिमुक्तिशब्दोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । तस्या इति । ननु वागादीनामग्न्यादिभावोऽत्र श्रूयते । यजमानस्य न किञ्चिदुच्यते । तत्राह । यजमानस्येति । तर्हि तेनैव गतार्थत्वादनर्थकमिदं ब्राह्मण-मित्याशङ्क्य वागादिष्वग्न्यादिदृष्टिं दर्शयति । तत्रेति । दर्शनस्य फलेऽपि विशेषं दर्शयितुमुक्तमित्याह । मृत्युमतीति ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरस्यार्थं तात्पर्यमाह । याज्ञवल्क्येति । स्वाभाविकेति । कर्मणस्तु सम्बन्धमाह । दर्शपूर्णमासादीति । प्रतिवचनमन्यथाऽ

दिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सो ऽध्वर्य्युः सा मुक्तिः सातिमुक्तिः । ४ ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्व्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तꣳ सर्व्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्याम-भिपन्नं केन यजमानः पूर्व्वपक्षापरपक्षयोराप्तिम-

र्व्वं वन्नेयानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्य्युश्च साधनद्वयमध्यात्मा-धिभूतपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मना दृष्टं यस्य मुक्तिः सोऽ-ध्वर्य्युरादित्यभावेन दृष्टो मुक्तिः सैव मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्व्ववदादित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे सम्भवतः ॥४॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणादतिमुक्तिरुच्यते । यदिदं सर्व्वं-अहोरात्रयोरविशिष्टयोरादित्यः कर्त्ता न प्रतिपदादीनां तिथीनाम् । तासान्तु वृद्धिक्षयोपगमनेन प्रतिपत्प्रभृतीनां च-न्द्रमाः कर्त्ता । अतस्तदापत्त्या पूर्व्वपक्षापरपक्षात्ययः आदि-

त्योऽध्वर्य्युरिति । यथोक्तनीत्या आदित्यात्मत्वेऽपि कथमहोरात्रलक्षणा-न्मृत्योरतिमुक्तिरत आह । आदित्येति । नोदेता नास्तमेतेत्यादिश्रुते-रादित्ये वस्तुतो नाहोरात्रे स्त । तथा च तदात्मनि विदुष्यपि तेन सम्भ-वत इत्यर्थः । ४ ।

कण्डिकान्तरस्य तात्पर्य्यमाह । इदानीमिति । नन्वहो रात्रादिल-क्षणे काले तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्यान्तर्भावात्ततोऽतिमुक्तावुक्तायां तिथ्या-दिलक्षणादपि कालादसावुक्तैवेति कस्मात् पृथगारम्भणेति तत्राह । अहो-रात्रयोरिति । अविशिष्टयोर्हि क्षयवृद्धिशून्ययोरिति यावत् । कथं तर्हि तिथ्यादिलक्षणात्कालादतिमुक्तिरत आह । अतस्तदापत्त्येति । चन्द्र-प्राप्त्या तिथ्याद्यत्ययोमाध्यन्दिनश्रुत्योच्यते । काण्वश्रुत्या तु वायुभावा-

तिमुच्यते इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः सातिमुक्तिः । ५ ।

व्यापत्त्याऽहोरात्रात्ययवत् । तत्र यजमानस्य प्राणो वायुः । स एवोद्गातेत्युद्गीथब्राह्मणेऽवगतं वाचा च ह्येव स प्राणेन चोद्गायदिति च निर्द्धारितम् । अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र इति च प्राणवायुचन्द्रमसामेकत्वाच्चन्द्रमसा वायुना चोपसंहारेण कश्चिद्विशेष एवं मन्यमाना श्रुतिर्वायुनाधिदैवतरूपेणोपसंहरति । अपि च वायुनिमित्तौ हि वृद्धिक्षयौ चन्द्रमसः । तेन तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्य कर्त्तुरपि कारयिता वायुः । अतो वायुरुपपन्न-

---

[illegible] तत्त्वञ्च उक्तः । तथाच श्रुत्योर्विरोधे कः समाधिरित्याशङ्क्याह । [illegible]न्नेति । कारणमुक्तमिति यावत् । उद्गातुरपि प्राणात्मकवायुरूपत्वं श्रुतिद्वया- [illegible] दर्शयति । स एवेति । न केवलमुद्गातुः प्राणत्वं प्रतिज्ञामात्रेण प्र- [illegible] किन्तु विचार्य निर्द्धारितञ्चेत्याह । वाचेति । प्राणचन्द्रमसोर्यदैक्यं [illegible] प्राणाधिकारे निर्द्धारितमित्याह । अथेति । उक्तया रीत्या प्राणादी- [illegible] श्रुत्योरविरोधं फलितमाह । प्राणेति । मनोब्राह्मणे चन्द्रमसा [illegible] वायुनोपसंहारे नोपपद्यते मृत्युप्रकरणे विशेषो नास्तीति श्रुत्यो- [illegible] इत्यर्थः । उपसंहरति प्राणमुद्गातारञ्च तद्रूपेणोपास्य- [illegible] नोपपत्तिरित्यर्थः । इतश्च फलश्रुतिरुपपन्नेत्याह । [illegible] फलश्रुतिरित्यर्थः । [illegible] चन्द्रमसोर्वृद्धिक्षयौ । [illegible] । वायुः कस्मात् तन्निमित्तौ क्षयवृद्धी [illegible] इत्यादिरन्वये फलितमाह । [illegible] हि चन्द्रादिजनकवायोरित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनार-

स्तिथ्यादिकालादतीतो भवतीत्युपपन्नतरं भवति। तेन श्रुत्यन्तरे चन्द्ररूपेण दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्च। इह तु कारणानां साधनद्वयस्य तत्कारणरूपेण वाय्वात्मना दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्चेति न श्रुत्योर्विरोधः ॥ ५ ॥

मृत्योः कालादतिमुक्तिर्व्याख्याता। यजमानस्य सोऽतिमुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्युच्यते। यदिदं प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशोऽनारम्बणमनालम्बनमिव शब्दादस्त्येव तदालम्बनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः। यत्तु तदज्ञायमानमालम्बनं तत्सर्व्वनाम्ना केनेति पृच्छ्यते। अन्यथा फलप्राप्तेरसम्भवात्। येनावष्टम्भेनाक्रमेण यजमानः कर्म्मफलं प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते

तेनेति। कर्त्तुश्चन्द्रस्येत्यर्थः। वायोश्चन्द्रमसि कारयितृत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह। अत इति। उदितानुदितहोमवद्विकल्पसमुच्चयेत्याविरोधमुपसंहरति। तेनेति। श्रुत्यन्तरं माध्यन्दिनश्रुतिः साधनद्वयस्येत्युभयत्र सम्बध्यते तत्रादौ मनसो ब्रह्मणश्चेत्यर्थः। उत्तरत्र प्राणस्योद्गातुश्चेत्यर्थः। तच्छब्दश्चन्द्रविषयः॥ ५ ॥

यदिदमन्तरिक्षमित्यादि प्रश्नान्तरं वृत्तानुवादपूर्व्वकमुपादत्ते। मृत्योरिति। व्याख्यानव्याख्येयभावेन क्रियापदे नेतव्ये इतोऽत्र प्रश्नरूपमुच्यते। समनन्तरवाक्येनेति यावत्। तदत्रापद्दे। यदिदमिति। केनेतिप्रश्नस्य विषयमाह। यत्त्विति। प्रश्नविषयं प्रपञ्चयति। अन्यथेति। आलम्बनमन्तरेणेति यावत्। प्रश्नार्थं सङ्क्षिप्योपसंहरति। केनेति। प्रश्न-

स्वणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य

[क्र]मतेति प्रश्नविषयः। केन क्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यर्थः। ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेणेत्यक्षरन्यासः पूर्ववत्। तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः सोऽसौ चन्द्रोऽधिदैवं मनोऽध्यात्मं चन्द्रमाधिदैवतमिति हि प्रसिद्धम्। स एव चन्द्रमा ब्रह्मर्त्विक् तेनाधिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नरूपमध्यात्मं स मनन एतद्द्वयपरिच्छिन्नेन चन्द्रमसो रूपेण पश्यति। [ते]न चन्द्रमसा मनसावलम्बनेन कर्म्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोति इतीत्युपसंहारार्थं वचनमित्येव [अ]तिमुच्यत इत्यभिप्रायः।

[illegible] वाक्यम्। मनो वै यज्ञस्येत्यादेरर्थमाह। तेनेति। द्विती[illegible]। [illegible]। वाक्यार्थमाह। तेनेति। वागादीनामन्तरा[illegible] [illegible] उच्यते। [illegible]माह। तेनेति। वागादीनान्तु वागाद्यभिमानेन दर्शनं वक्तव्यं। [illegible]। [illegible]। सर्वमिति। [illegible] [illegible]ोपवर्णितविद्यागम्यमाह। एवम्प्रकारा [illegible] [illegible] विवक्षित [illegible]। केनं सम्पन्नामिति पृच्छ[illegible]। [illegible]। केनचिदिति। महता [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] कर्मसु निर्वचित[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]लोकादिनिर्वर्त्तनेनाद्यन्येषादि [illegible]। यथा [illegible] देवलोकादि[illegible] [illegible] [illegible]। फलमेति। [illegible] सम्पदित्याह। एवमथो [illegible] [illegible]। मर्त्त्यादिनेति। [illegible]

ब्रह्म तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्म सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥ ६ ॥

म्प्रकारा मृत्योरतिमोक्षाः। सर्व्वाणि हि दर्शनप्रकाराणि यज्ञाङ्गविषयाण्यस्मिन्नवसर उक्तानीति कृत्वोपसंहार इत्यतिमोक्षाः। एवम्प्रकारा अतिमोक्षा इत्यर्थः। अथ सम्पदः। अथाधुना सम्पद उच्यन्ते। सम्पन्नाम केनचित्सामान्येनाग्निहोत्रादीनां कर्म्मणां फलवतां तत्फलाय सम्पादनं सम्पत्फलस्यैव वा सर्व्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयततां केनचिद्वैगुण्येनासम्भवः। तदिदानीं आहिताग्निः सन्यत्किञ्चित्कर्म्माग्निहोत्रादीनां यथा सम्भवमादायालम्बनीकृत्य कर्म्मफलविद्वत्तायां सत्यां यत्कर्म्मफलकामो भवति तदेव सम्पादयति।

यदेति शेषः। कर्म्मिणामेव सम्पदनुष्ठानेऽधिकार इति दर्शयितुमाहिताग्निः सन्नित्युक्तं। अग्निहोत्रादीनामिति निर्द्धारणे षष्ठी। यथासम्भवं वर्णाश्रमानुरूपमिति यावत्। आदायेत्यस्य व्याख्यानं आलम्बनीकृत्येति। न केवलं कर्म्मित्वमेव सम्पदनुष्ठातुरपेक्षते किन्तु तत्फलविद्यावत्त्वमपीत्याह। कर्म्मेति। तदेव कर्म्मफलमेवेत्यर्थः। कर्म्माण्येव फलवन्ति न सम्पदस्तत्कथं तासां कार्य्यतेत्याशङ्क्याह। अन्यथेति। विहिताध्ययनस्यार्थज्ञानानुष्ठानादिपरम्परया फलवत्त्वमिष्टं। न चाश्वमेधादिषु सर्व्वेषामनुष्ठानसम्भवं कर्म्मस्वधिकृतानामपि त्रैवर्णिकानां केषाञ्चिदनुष्ठानासम्भवादतस्तेषां तदध्ययनार्थवत्त्वसुपपत्त्या सम्पदामपि फलवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः। महतोऽश्वमेधादिफलस्य कथमल्पीयसा सम्पदा प्राप्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रप्रामाण्यादित्यभिप्रेत्याह। यदिति। तदा तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एवेति पूर्व्वेण सम्बन्धः। अध्ययनस्य फलवत्त्वे वक्तव्ये फलितमाह। तस्मादिति।

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भि-
र्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमा-
स्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव

अन्यथा राजसूयाश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधलक्षणानामनधिकृतानां त्रैवर्णिकानामप्यसम्भवस्तेषां सम्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः स्यात्। यदि तत्फलप्राप्त्युपायः कश्चन न स्यात्तस्मात्तेषां सम्पदैव तत्फलप्राप्तिस्तस्मादस्मदादीनामपि फलवत्त्वमतः सम्पद आरभ्यन्ते ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच। अभिमुखीकरणाय कतिभिरयमद्यास्मिन्यज्ञे कतिभिर्ऋग्भिः कतिसङ्ख्याभिर्ऋग्जातिभिरयं होतास्मिन्यज्ञे करिष्यति शस्त्रं शंसत्याहेतरस्तिसृभिर्ऋग्जातिभिरित्युक्तवन्तं प्रत्याहेतरः कतमास्तास्तिस्र इति। सङ्ख्येयविषयोऽयं प्रश्नः। पूर्वस्तु सङ्ख्याविषयः पुरोऽनुवाक्या च। प्राक् प्रयोगकालाद्याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्गजातिः पुरोऽनुवाक्येत्युच्यते। यागार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्गजातिर्याज्या। शस्त्रार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सर्गजातिः शस्या।

तेषां राजसूयादीनामिति यावत्। अस्मदादीनां राजसूयाद्यध्ययनमात्रमस्ति तेन सम्पदैव तत्फलमाप्तावपि किं सिध्यति। तस्मादस्मदादीनामिति। सम्पदामिदं फलवत्त्वे कारणमित्याह। तासां फलवत्त्वे फलितमाह। अत इति। ६।

सम्पदन्तरमनुगमाय प्रश्नान्तरमुत्थापयति। याज्ञवल्क्येतीति। अभिमुखीकरणाय व्याचष्टे। कतिभिरित्यादिना। कतिभिः कतमा इति प्रश्नयोर्विषयभेदं दर्शयति। सङ्ख्येति। स्तोत्रिया नामान्यपि

तृतीया किन्ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृ-
दिति ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्यु रस्मि-
न्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्ता-
स्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अति-

सर्वासु याः काश्चनर्चस्ताः स्तोत्रिया वा अन्या वा सर्वा एता-स्वेव तिसृषु ऋग्जातिष्वन्तर्भवन्ति। किन्ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति। अतश्च सङ्ख्यासामान्याद्यत्किञ्चित्प्राण-भृज्जातं तत्सर्वं जयति तत्सर्वं फलजातं सम्पादयति सङ्ख्यादि-सामान्येन ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत्। कत्ययमद्याध्वर्यु-रस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति कत्याहुतिप्रकारास्तिस्र इति। कतमास्तास्तिस्र इति। पूर्ववदितर आह या हुता उज्ज्व-लन्ति समिदाज्याहुतयः। या हुता अतिनेदन्ते अतीव शब्दं कुर्वन्ति मांसाद्याहुतयः। या हुता अधिशेरते अधि अधो गत्वा भूमेः अधि शेरते पयःसोमाहुतयः। किन्ताभिर्जयतीति ताभिरेवं निर्वर्त्तिताभिराहुतिभिः किं जयतीति। या आहु-

काचिदृग्जातिरस्तीत्याशङ्क्याह। सर्वास्विति। अन्या वेति शास्त्रे जाति-ग्रहः। विधेयाभेदात्सर्वशब्दात्पुनरुक्तिः। अतश्च सम्पत्तिकारणादित्यर्थः। सङ्ख्यासामान्यात्त्रिधा विशेषादिति यावत्। ७।

प्राणभृज्जातं लोकत्रयं विवक्षितं प्रथमः सङ्ख्याविषयो द्वितीयस्तु सङ्ख्येयविषयः प्रश्न इति विभागं लक्षयति। पूर्ववदिति। तेन सामान्ये-नोज्ज्वलत्वेनेति यावत्। उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह। देवलोकाख्यमिति। कथं

नेदन्ते या हुता अधिशेरते किन्ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अभिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

तयो हुता उज्ज्वलन्ति उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्त्तिताः फलन्तु देवलोकाख्यं उज्ज्वलमेव तेन सामान्येन या मया एता उज्ज्वलन्त्य आहुतयो निर्वर्त्त्यमानास्ता एताः साक्षाद्देवलोकस्य कर्म्मफलस्य रूपं देवलोकाख्यं फलमेव मया निर्वर्त्त्यत इत्येवं सम्पादयति। या हुता अतिनेदन्ते आहुतयः पितृलोकमेव ताभिर्जयति कुत्सितगन्धकर्तृत्वसामान्येन पितृलोकसम्बन्धायां हि मर्यादायां पुरुषा वैवस्वतेन पात्यमानानां हा हताः स्म मुह्यमुह्येति शब्दो भवति। तथाऽतिनेदनाहुतयस्तेन पितृलोकसामान्यात्पितृलोक एव मया निर्वर्त्त्यत इति सम्पादयति। या हुता अभिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति भूम्युपरि सम्बन्धसामान्यादध इव हि अध एव मनुष्यलोकः उपरितनान्साध्यान् लोकानपेक्ष्याधोभागमनमपेक्ष्यातो मनुष्यलोक एव मया

कातपद्धतीनां पितृलोकेन सह ययोक्तं सामान्यमत आह। पितृलोकेति। अधोगमनमपेक्ष्येति। अस्ति हि सोमाद्याहुतीनामधस्तान्निपतनं मनुष्यलोकस्य पापप्रचुरस्य तादृग्गमनं तदपेक्ष्येत्यर्थः।

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति

निर्वर्त्त्यत इति सम्पादयति पयः सोमाहुतिनिवर्त्तनकाले॥८॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ब्ववत्। अयमृत्विग्ब्रह्मा दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति। कतिभिर्देवताभिर्गोपायतीति प्रासङ्गिकमेतद्बहुवचनम्। एकया हि देवतया गोपायत्यसौ एवं ज्ञाते बहुवचनेन प्रश्नो नोपपद्यते स्वयं जानतस्तस्मात्पूर्ब्वयोः कण्डिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु कतिभिः कतिभिस्तिसृभिस्तिसृ इति प्रसङ्गं दृष्ट्वेहापि बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते। अथवा प्रतिवादिव्यामोहार्थं बहुवचनमितर आह। एकयेत्येका सा देवता यया दक्षिणतः स्थित्वा ब्रह्मासने यज्ञं गोपायति। कतमा सैकेति। मन एवेति मनः सा देवता। मनसा हि ब्रह्मा व्याप्रियते ध्यानेनैव तस्य यज्ञस्य मनश्च वाक् च वर्त्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरात्तेन मन एव देवता तया मनसा हि

ष्वतं सामान्यादिति यावत्। दक्षिणत आहवनीयस्येति शेषः॥ ८॥

प्रासङ्गिकं बहुवचनमित्युक्तं प्रकटयति। एकया हीति। जल्पकथाप्रस्तुतेति हृदि निधाय बहुत्वे गत्यन्तरमाह। अथवेति। मनसो देवतात्वं साधयति। मनसेति। वर्त्तनी वर्त्मनी तयोर्वाङ्मनसयोर्वर्त्मनोरन्यतरां वाचं मनसा मौनेन ब्रह्मा संस्करोति। वाग्विसर्गे प्रायश्चित्ताभिधानादिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः। तथापि कथं सम्पदः सिद्धिस्तत्राह

कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥८॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञे स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्येव

गोपायति ब्रह्मा यज्ञम्। तत्र मनोवृत्तिभेदेनानन्त्यम्। वै शब्दः प्रसिद्धावद्योतकः। प्रसिद्धं मनस आनन्त्यम्। तदानन्त्याभिमानिनो देवा अनन्ता ये विश्वदेवाः। सर्वे देवा यत्रैकं भवन्तीति श्रुत्यन्तरात्तेनानन्त्यसामान्यादनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत्। कति स्तोत्रियाः स्तोष्यतीत्ययमुद्गाता स्तोत्रिया नाम ऋक्सामसमुदायः कतिपयानामृचाम्। स्तोत्रिया वा शस्या वा याः काश्च ऋचस्ताः सर्वास्तिस्र एवेत्याह। ताश्च व्याख्याताः पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयेति। तत्र पूर्वमुक्तं यत्किञ्चेदं

तद्वेति। देवाः सर्वे यस्मिन्मनस्येकं भवन्तीत्यभिन्नत्वं प्रतिपाद्यन्ते तस्मिन्विश्वदेवदृष्ट्या भवत्यनन्तलोकप्राप्तिरिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः। अनन्तमेवेत्यादि व्याचष्टे। तेनेति। उक्तेन प्रकारेणेति यावत्। तेन मनसि विश्वदेवदृष्ट्याध्यासेनेत्यर्थः। स इत्युपासकोक्तिः पूर्ववदित्यभिमुखीकरणायेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रतिवचनमुपादत्ते। स्तोत्रिया येति। प्रगीतमृग्जातं स्तोत्रमप्रगीतं शस्त्रं। कतमास्तास्तिस्र इत्यादेस्तात्पर्यमाह। ताश्चेति। प्रश्नान्तरं वृत्तमनूद्योपादत्ते। तत्रेति। यज्ञाधिकारः सप्तम्यर्थः। पुरोऽनु-

तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किन्ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकꣳ शस्यया ततो ह होताश्वल उपरराम ॥ १० ॥ पञ्चमे प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

प्राणभृत्सर्व्वं जयतीति तत्केन सामान्येनेत्युच्यते कतमास्तास्तिस्र ऋचो या अध्यात्मं भवन्तीति प्राण एव पुरोऽनुवाक्या। अपशब्दसामान्यादपानो याज्या। आनन्तर्य्यादपानेन हि प्रत्तं हविर्देवता ग्रसन्ति। यागश्च प्रदानम्। व्यानः शस्या। अप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरतीति श्रुत्यन्तरात्किन्ताभिर्जयतीति व्याख्यातम्। तत्र विशेषसम्बन्धसामान्यमनुक्तमिहोच्यते सर्वमन्यद्व्याख्यातम्। लोकसम्बन्धसामान्येन पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया मध्यत्वसामा-

---

वाक्यादिना लोकत्रयजयलक्षणं फलं। केन सामान्येनेत्यपेक्षायां सङ्ख्याविशेषेणेत्युक्तं स्मारयति। तदिति। अधियज्ञमुक्तं स्मारयित्वाध्यात्मं विशेषं दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याह। उच्यत इति। प्राणादौ पुरोऽनुवाक्यादौ च पृथिव्यादिलोकदृष्टिरिति प्रश्नपूर्व्वकमाह। कतमा इति। अपाने याज्यादृष्टौ हेत्वन्तरमाह। अपानेन हीति। हस्ताद्यादानव्यापारेणेति यावत्। प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण शस्त्रप्रयोगस्य श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वाद्व्याने शस्यादृष्टिरित्याह। अप्राणन्निति। तत्र पुरोऽनुवाक्यादिषु चेति यावत्। इहेत्यनन्तरवाक्योक्तिः। सर्व्वमन्यदिति सङ्ख्यासा-

त्वात् द्युलोकं गन्त्रयोर्द्वित्वसामान्यात्ततो ह तस्मादात्मनः प्रश्ननिर्णयादसौ होताश्वल उपरराम नायमस्मद्गोचर इति ॥ १० ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठके प्रथमब्राह्मणभाष्यम् ।

आख्यायिकासम्बन्धः प्रसिद्ध एव । मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता काललक्षणात्कर्मलक्षणाच्च । कः पुनरसौ मृत्युर्यस्मादतिमुक्तिर्व्याख्याता । स च स्वाभाविकाज्ञानासङ्गास्पदोऽध्याविभूतविषयपरिच्छिन्नो ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युः । तस्मात्परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरतिमुक्तस्य रूपाण्यग्न्यादित्यादीन्युद्गीथप्रकरणे व्याख्यातानि अश्वमेधे च तद्गतो विशेषः

मन्त्रयोः । पिण्डद्वित्वे द्युलोकसामान्यं तदाह । लोकेति ॥ पृथिवीलो- [illegible] लोकेन सह प्रथमत्वेन सम्बन्धसामान्यं पुरोऽनुवाक्याया इति [illegible] पृथिवीलोकमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । अश्वलस्य तूष्णीम्भावं भजतोऽभिप्रायमाह । नायमिति ॥ १० ॥ आश्वलब्राह्मणं प्रथमम् ॥

[illegible] आख्यायिका किमर्थेति शङ्कमानम्प्रत्याह । आख्यायिकेति । [illegible] विद्यानिरूपणार्थत्वात् [illegible] पूजाभागी ल- [illegible] विद्यासामान्यादतो विद्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकेत्यर्थः । इदानीं ब्राह्मणार्थं वृत्तं सङ्कीर्तयति । मृत्योरिति ॥ मृत्युस्वरूपं पृच्छति । कः पुनरसाविति । तत्स्वरूपनिरूपणार्थं ब्राह्मणमुत्थापयति । स चेति । [illegible] । स्वाभाविकं नैसर्गिकमनादिसिद्धमज्ञानं [illegible] तस्यास्पद [illegible] स तथेति विग्रहः । तस्य वि- [illegible] । अध्यात्मेति । तस्य स्वरूपमाह । ग्रहेति । [illegible] । तस्मादिति । तान्यपि ग्रहाति- [illegible] । तद्गतो विशेषोऽश्वमेधगतो [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति सम्बन्धः । [illegible] । तद्वेति । [illegible]

कश्चित्तवेतत्कर्मणां ज्ञानसहितानां फलमेतत्। तस्मात्सा-
ध्यसाधनरूपात् संसारान्मोक्षः कर्त्तव्य इत्यतो बन्धनरूपस्य
मृत्योः स्वरूपमुच्यते। बद्धस्य हि मोक्षः कर्त्तव्यः। यद्य-
तिमुक्तस्य स्वरूपमुक्तं तत्रापि ग्रहातिग्राहाभ्यामविनिर्मुक्त एव
मृत्युरूपाभ्याम्।

तथाचोक्तमशनाया मृत्युरेष एव मृत्युरित्यादित्यस्थं पुरुष-
मङ्गीकृत्याह एको मृत्युर्बहव इति च तदात्मभावापन्नो हि
मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इत्युच्यते। न च तत्र ग्रहातिग्रहौ मृत्यु-
रूपौ न स्तः। अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसा-
वादित्यः। मनश्च ग्रहः। स कामेनातिग्रहेण गृहीत इति
वक्ष्यति। प्राणो वै ग्रहः। सोऽपानेन नातिग्राहेणेति वाग्वै

दमिति यावत्। फलं यथोक्तमृत्युप्राप्तमिति शेषः। किमिति मृत्यो-
र्बन्धनरूपस्य स्वरूपमुच्यते तत्राह। एतस्मादिति। ननु मोक्षे कर्त्तव्ये
बन्धनरूपोपवर्णनमनुपयुक्तमित्याशङ्क्याह। बन्धस्य हीति। आग्न्यादीनां
यथोक्तमृत्युव्याप्तिमुक्त्वा व्यक्तीकरोति। यद्यपीति। अविनिर्मुक्त एवाति-
मुक्तोऽपीति शेषः।

तथापि कथं मुक्तस्य यथोक्तमृत्युव्याप्तिस्तत्राह। तथाचेति। तथापि
कथमग्न्यादीनां मृत्युव्याप्तिर्न हि तत्र प्रमाणमस्ति तत्राह। एक इति।
बहव इति छान्दसं तथापि विदुषो मृत्योरतिमुक्तस्य न तदाप्तिरित्या-
शङ्क्याह। तदात्मेति। सौत्रे पदे मृत्युव्याप्तिं प्रकारान्तरेण प्रकटयति।
न चेति। मनसि कार्यकरणरूपेण दिवश्चादित्यस्य चैक्यमस्तु तथापि कथं
ग्रहातिग्रहगृहीतत्वं मुक्तस्येत्याशङ्क्याह। मनश्चेति। वागादेर्वक्ष्या-
देश ग्रहत्वे ऽतिग्रहत्वे च हिरण्यगर्भे किमायातमित्याशङ्क्याह। तथे-
ति। कर्मफलस्य संसारत्वाच्च तत्फलं सौत्रपदं मृत्युप्राप्तमेवेत्याह।
सुविचारितश्चेति। यदेव कर्म बन्धप्रवृत्तिप्रयोजकं तदेव बन्धनिवृत्तेर्

स नाम्नातिग्राह्येणेति च तथा चान्नविभागे व्याख्यातमस्माभिः । सुविचारितं चैतद्यदेव प्रवृत्तिकारणं तदेव निवृत्तिकारणं न भवतीति । केचित्तु सर्वमेव निवृत्तिकारणं मन्यन्ते ।

अतः कारणात् पूर्व्वस्मात्पूर्व्वस्मान्मृत्योर्मुच्यते उत्तरमुत्तरम्प्रतिपद्यमानो व्यावृत्त्यर्थमेव प्रतिपद्यते न तु तादर्थ्यमित्यत आह । द्वैतक्षयात्सर्वं मृत्युर्द्वैतक्षये तु परमार्थतो मृत्योराप्तिमतिमुच्यते । अतश्चापेक्षिकी गौणी मुक्तिरन्तराले सर्वमेतदेवमवार्हदारण्यकम् । ननु सर्वकल्पं

कारणमतः कर्मफलं हैरण्यगर्भं पदं बन्धनमेवेत्यर्थः । स्वमतमुक्त्वा मतान्तरमाह । केचित्त्विति । सर्वमेव कर्मेति शेषः । स्वर्गकामवाक्ये देहात्मत्वनिवृत्तिर्गोदोहनवाक्ये स्वतन्त्राधिकारनिवृत्तिर्नित्यनैमित्तिकविधिपूर्वान्तरोपदेशेन स्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधो निषेधेषु साक्षादेव नैसर्गिकप्रवृत्तयो निरुध्यन्ते । तदेवं सर्वमेव कर्मकाण्डं निवृत्तिद्वारेण मोक्षपरमित्यर्थः ।

ननु शास्त्रीयात्कर्मणो हेतोरुत्तरमुत्तरं कार्यकरणसङ्घातं सातिशयवन्तमात्मजात्प्रतिपद्यमानः सङ्घातात्पूर्वस्मान्मुच्यते तत्कुतो निवृत्तिपरत्वं कर्मकाण्डस्येत्याशङ्क्याह । अतः कारणादिति । यद्यदुत्तरमुत्तरं सातिशयं फलं प्राजापत्यं पद तदपि प्रासादारोहणक्रमेण व्यावृत्तिद्वारा मोक्षमवतारयितुं । ननु तत्रैव प्राजापत्ये पदे श्रुतेस्तात्पर्यं तस्यापि निरतिशयफलत्वाभावादित्यर्थः । फलितमाह । इत्यत इति । यस्मात्पूर्वं पूर्वं परित्यज्योत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानस्तत्तन्निवृत्तिद्वारा मुक्त्यर्थमेव तत्प्रतिपद्यते । न तु तत्तत्पदप्राप्त्यर्थमेव वाक्यं पर्य्यवसितं तस्यान्तवत्त्वेनाफलत्वात् । तस्माद्द्वैतक्षयपर्य्यन्तं सर्व्वोऽपि फलविशेषो मृत्युग्रस्तत्वात्प्रासादारोहणन्यायेन मोक्षार्थोऽवतिष्ठते हिरण्यगर्भपदप्राप्त्या द्वैतक्षये तु वस्तुतो मृत्योराप्तिमतीत्य परमात्मरूपेण स्थितो मुक्तो भवति । तथा च

मोक्षस्तस्मात्तत्सर्व्वमभवदिति श्रुतेः । वाढम् । भवत्येतदपि न तु ग्रामकामो यजेत पशुकामो यजेतेत्यादिश्रुतीनां तादर्थ्यम् । यदि ह्यद्वैतार्थत्वमेवासां ग्रामपशुस्वर्गाद्यर्थत्वं नास्तीति ग्रामपशुस्वर्गादयो न गृह्येरन् गृह्यन्त तु कर्म्म-फलवैचित्र्यविशेषाः ॥

यदि च वैदिकानां कर्म्मणां तादर्थ्यमेव संसार एव नाभविष्यदथ तादर्थ्येऽप्यनुनिस्यादितपदार्थः स्वभावः संसार इति चेद्यथा च रूपदर्शनार्थे आलोके सर्वोऽपि तत्रस्थः

मनुष्यभावादूर्ध्वमर्वाक् परमात्मभावान्मध्ये या तत्तत्पदप्राप्तिः सा खल्वा-पेक्षिकी सती गौणी मुक्तिर्मुख्या तु पूर्व्वोक्तैवेत्यर्थः । सर्व्वमेतदुत्प्रेक्षामात्रेणारचितं न तु बृहदारण्यकस्य श्रुत्यन्तरस्य चार्थ इति दूषयति । सर्व्वमेतदिति । सर्व्वैकत्वलक्षणो मोक्षो बृहदारण्यकार्थ एवास्माभिरुच्यते तत्कथमस्मदुक्तमबृहदारण्यकमिति शङ्कते । न त्विति । अङ्गीकरोति । वाढमिति । अङ्गीकृतमंशं विशदयति । भवतीति । एतत्सर्व्वैकत्वमारण्य-कार्थो भवत्यपीति योजना । कथं तर्हि सर्व्वमेतदबृहदारण्यकमित्युक्तं तत्राह । न त्विति । तदुक्तरीत्या कर्म्मश्रुतीनां यथोक्तमोक्षार्थत्वं न घटते । तेन सर्व्वमेतदौत्प्रेक्षिकं न श्रौतमित्युक्तमित्यर्थः । श्रुतीनां मोक्षा-र्थत्वाभावं समर्थयते । यदि ह्येति । तस्य त्वासां न मोक्षार्थमिति शेषः ।

किञ्च संसारस्तावद्धर्म्माधर्म्महेतुकः । तौ च विधिनिषेधाधीनौ । तयोश्चेत्त्वदुक्तरीत्या मोक्षार्थत्वे तदा हेत्वभावात्संसार एव न स्यादित्याह । यदि चेति । विधिनिषेधयोर्निवृत्तिद्वारा मुक्त्यर्थत्वेऽपि मिथ्यादिज्ञानादनु-निस्यादितोऽयं कर्म्मपदार्थस्तस्यायं स्वभावो यदुत कर्त्तारमनर्थेन संयुन-क्तीति चोदयति । अथेति । मोक्षार्थमपि कर्मकाण्डं संसारार्थं भवतीति सदृष्टान्तमाह । यथेति प्रमाणाभावेन परिहरति । नेति । तदेव व्य-

प्रकाश्यत एव न प्रमाणानुपपत्तिः अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां कर्म्मणां विद्यासहितानामन्यस्यानुनिष्पादितत्वे प्रमाणा नुपपत्तिः न प्रत्यक्षं नानुमानमत एव च नागम उभ-यमेकेन वाक्येन प्रदर्श्यत इति चेत्कुल्याप्रणयनालोका-दिवत्तन्नैव वाक्यधर्म्मानुपपत्तेः। न चैकवाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनत्वमवगन्तुं शक्यते। कुल्याप्रणयना-लोकादावर्थस्य प्रत्यक्षत्वाददोषः। यदप्युच्यते मन्त्रा अग्नि-न्यौं दृष्टा इत्ययमेव तु तावदर्थः। प्रमाणागम्या मन्त्राः पुनः किमस्मिन्नर्थ आहोस्विदन्यस्मिन्नर्थ इति मृग्यमेतत्।

नन्विति। अद्वैतार्थत्व इति। अन्यस्य बन्धस्येति यावत्। अनुपपत्तिं स्फोरयति। न प्रत्यक्षमिति। कर्मश्रुतिवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यं यथाश्रुतेऽर्थे स्वाश्रुते। निवृत्तिद्वारा मुक्तौ तु महातात्पर्यमित्यङ्गीकृत्य शङ्कते। उभय-मिति। सलिलाः क्षुद्राः सरितः कुल्यास्तासां प्रणयनमाल्यर्थं पानीया-र्थमाचमनीयाद्यर्थञ्च। प्रदीपश्च प्रासादशोभार्थं कृतो गमनादिहेतुरपि भवति। वृक्षमूले च सेचनमनेकार्थं तथा कर्मकाण्डमनेकार्थमिति उपपा-दयति। कुल्येति। एकस्य वाक्यस्य यथा श्रुतेनार्थेनार्थवत्त्वे सम्भवति नान्ते तात्पर्यं कल्प्यं कल्पकाभावान्न च त्वदुक्तया रीत्यानेकार्थत्वलक्षणो धर्मो वाक्यस्य कस्योपपद्यतेऽर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायादिति परिहरति। तन्नैवमिति। वाक्यस्यानेकार्थत्वाभावेऽपि तदर्थस्य कर्मणो बन्धमोक्षाख्या-नेकार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्याह। न चेति। परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति। कुल्येति। विद्याञ्चाविद्याञ्चेत्यादयो मन्त्राः समुच्चयपरा दृष्टाः। समुच्च-यश्चे कर्मकाण्डस्य निवृत्तिद्वारा मोक्षार्थत्वमित्यस्मिन्नर्थे सिध्यतीति शङ्कते। यदपीति। कर्मकाण्डस्योक्तरीत्या मोक्षार्थत्वेनास्तिप्रमाणमिति परिह-रति। अयमेवेति। मन्त्राणां समुच्चयपरत्वात्तस्य च यथोक्तार्थाक्षेपकत्वा-त्सुतोऽस्यार्थस्य प्रमाणं गम्यतेत्याशङ्क्याह। मन्त्राः पुनरिति। तेषां न समुच्चयपरतेत्यपि व्यक्तीभविष्यतीत्यर्थः।

तस्माद् ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युर्बन्धस्तस्मान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत इदमारभ्यते । न च जानीमो विषयसम्बन्धाविवान्तरालेऽवस्थानमर्द्धजरतीयं कौशलम् । यत्तु मृत्योरतिमुच्यत इत्युक्तं ग्रहातिग्रहावुच्येते तत्त्वार्थसम्बन्धात्सर्वोऽयं साध्यसाधनलक्षणो बन्धो ग्रहातिग्रहाविनिर्मोकान्निगडे हि निर्ज्ञाते निगडितस्य मोक्षाय यत्नः कर्त्तव्यो भवति । तस्मात्तादर्थ्येनारम्भः । अथ हैनं ह शब्द ऐतिह्यार्थः । अथानन्तरं मङ्गले उपरते प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रो जारत्कारवः ऋतभागस्यापत्यमार्त्तभागः पप्रच्छ याज्ञव-

---

परमतासम्भवे स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । बन्धनिरूपणमनुपयोगीत्याशङ्क्याह । तस्मान्मोक्ष इति । यत्तु कर्मकाण्डं बन्धाय मुक्तये वा न भवति किं त्वन्तरावस्था न कारणमिति तद्दूषयति । न चेति । यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयपक्षच्छिद्रे ऽन्तरालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्द्धं कुक्कुट्याः पाकायार्द्धं प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते । तथा कर्मकाण्डं न बन्धाय नापि साक्षान्मोक्षायेति व्याख्यानं कर्त्तुं न जानीम इत्यर्थः । यत्तु श्रुतिरेवोत्तरोत्तरपदप्राप्त्यभिधानव्याजेन मोक्षे पुरुषमवतारयतीति तत्राह । यत्त्विति । मृत्योराप्तिमतीत्य मुच्यत इत्युक्त्वा यदेतद्ग्रहातिग्रहवर्णनं तदयं सर्वः साध्यसाधनलक्षणो बन्ध इत्यनेनाभिप्रायेणोच्यते । तस्यार्थेन मृत्युपदार्थेनान्वयप्रदर्शनादिति योजना । अर्थसम्बन्धादित्युक्तं स्फुटयति । ग्रहातिग्रहाविनिर्मोकादिति । एषा हि श्रुतिर्बन्धमेव प्रतिपादयति न तु मोक्षे पुरुषमवतारयतीति भावः । ननु पुरुषस्यापेक्षितो मोक्षः प्रतिपाद्यतां किमित्यनर्थात्मबोधः प्रतिपाद्यते तत्राह । निगडे हीति । बन्धज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजनं बन्धज्ञानार्थत्वेनानन्तरब्राह्मणप्रवृत्तिरित्युपसंहरति । तस्मादिति । कृति

अथ हैनं जारत्कारव आर्त्तभागः पप्रच्छ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति ।

ल्क्येति होवाचेत्यभिमुखीकरणाय पूर्ववत्प्रश्नः कति ग्रहाः
कत्यतिग्रहा इति ॥

इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । तत्र निर्ज्ञातेषु वा
ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यादनिर्ज्ञातेषु वा । यदि तावद्ग्रहा
अतिग्रहाश्च निर्ज्ञातास्तदा तद्गतस्यापि गुणस्य सङ्ख्याया
निर्ज्ञातत्वात् कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति सङ्ख्याविषयः
प्रश्नो नोपपद्यते । अथानिर्ज्ञातास्तथा सङ्ख्येयविषयप्रश्न
इति । के ग्रहाः कति ग्रहाः इति प्रष्टव्य न तु कति-
ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः । अपि च निर्ज्ञात-
सामान्यकेषु विशेषविज्ञानाय प्रश्नो भवति । यथा कत-
मेऽत्र कठाः कतमेऽत्र कालापा इति । न चात्र ग्रहातिग्रहा

ग्रहा इत्यादिः प्रथमः सङ्ख्याविषयः प्रश्नः । कतमे त इति द्वितीयः स-
ङ्ख्येयविषय इत्याह । पूर्ववदिति ।

सम्प्रति प्रश्नमाक्षिपति । तत्रेत्यादिना । आद्यं प्रश्नमाक्षिप्य द्विती-
यमाक्षिपति । अपि चेति । विशेषतश्च ज्ञातेष्विति च शब्दार्थः । मृत्य-
तिमुक्तिपदार्थद्वयप्रतियोगिनौ बन्धनाख्यौ ग्रहातिग्रहौ सामान्येन प्राप्तौ ।
प्रश्नस्तु विशेषबुभुत्सायामिति मत्वा चोदयति । ननु चेति । तथापि प्रश्न-
द्वयमनुपपन्नमित्याक्षेप्ता ब्रूते । ननु तत्रेति । प्राग्वे यज्ञस्य होतेत्यादा-
विति यावत् । निर्ज्ञातत्वाद्विशेषस्येति शेषः । अतिमोक्षोपदेशेन स्वगा-
देरपि सूचितत्वात्तेषु चतुष्कस्यानिर्द्धारणादविशेषेण प्रपञ्चेषु यागादिषु
विशेषबुभुत्सायां सङ्ख्यादिविषयत्वेन प्रश्नस्योपपन्नार्थत्वान्नाक्षेपः, पपत्ति-

अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धाः । येन विशेषार्थः प्रश्नः स्यान्न तु चातिमुच्यत इत्युक्तम् । ग्रहगृहीतस्य हि मोक्षः समुक्तिः सातिमुक्तिरिति हि द्विरुक्तम् । तस्मात्प्रसिद्धा ग्रहातिग्रहाश्च । ननु तत्रापि चत्वारो ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञाता वाक्चक्षुः प्राणमनांसि । तत्र कतीति प्रश्नो नोपपद्यते निर्ज्ञातत्वान्नानवधारणार्थत्वात् । न हि चतुष्ट्वं तत्र विवक्षितमिह तु ग्रहातिग्रहदर्शनेऽष्टत्वगुणविवक्षया कतीति प्रश्न उपपद्यत एव । तस्मात्स मुक्तिः सातिमुक्तिरिति मुक्त्यतिमुक्ती द्विरुक्ते ग्रहातिग्रहा अपि सिद्धाः । अतः कतिसङ्ख्याका ग्रहाः कति वा अतिग्रहा इति पृच्छति । इतर आह । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ये तेऽष्टौ ग्रहा अभिहिताः कतमे ते नियमेन ग्रहीतव्या इति तत्राह ॥ १ ॥

रिति समाधत्ते । नानवधारणार्थत्वादिति । तदेव स्फुटयति । न हीति । तत्र पूर्व्वब्राह्मणे वागादिष्विति यावत् । फलितां प्रथमप्रश्नोपपत्तिं कथयति । इह त्विति । ननु ग्रहाणामेव पूर्व्वत्रोपदेशातिदेशाभ्यां प्रतिपन्नत्वात्तेषु विशेषबुभुत्सायां कति ग्रहा इति प्रश्नेऽप्यतिग्रहाणामप्रतिपन्नत्वात्कथं कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः स्यादत आह । तस्मादिति । पूर्व्वस्माद्ब्राह्मणादिति यावत् । वागादयो वक्त्र्यादयश्च चत्वारो ग्रहाश्चातिग्रहाश्च यद्यपि विशेषतो निर्ज्ञातास्तथाप्यतिदेशप्राप्ताश्चत्वारो विशेषतो न ज्ञायन्ते । तेन तेषु विशेषतो ज्ञानसिद्धये प्रश्न इत्यभिप्रेत्य विशिनष्टि नियमेनेति । द्वितीये प्रश्ने परिहारमुपपादयति । तत्राहेति ॥ १ ॥

प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धं जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि

प्राणो वै ग्रहः प्राण इति घ्राणमुच्यते । प्रकरणाद्वायुसहितः सोऽपानेनेति गन्धेनेत्येतदपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते । अपानोपहृतं हि गन्धम् । प्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति । तदेतदुच्यते अपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीति ॥ २ ॥

वाग्वै ग्रहो वाचा ह्यध्यात्मपरिच्छिन्नया आसङ्गविषयास्पदयाऽसत्याऽनृताऽसभ्यबीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया गृहीतो लोकोपहृतः तेन वाक् ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण

प्राणशब्दस्य घ्राणविषयत्वे पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्घ्राणादीनां प्रकृतत्वं हेतुमाह । प्रकरणादिति । तस्य गन्धेन गृहीतत्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । वायुसहित इति । अपानशब्दस्य गन्धविषयत्वे गन्धस्यापानेनाभाव हेतुमाह । अपानेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अपानोपहृतं हीति । अपश्वासोऽत्रापानशब्दार्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । तदेतदिति ॥ २ ॥

वाचो ग्रहत्वमुपपादयति । वाचा हीति । आसङ्गस्य विषयः शब्दादिरेवास्पदं यस्या वाचस्तयेति विग्रहः । तत्सिद्ध्यर्थमध्यात्मपरिच्छिन्नयेति विशेषणम् । असत्यं परपीडाकरं मिथ्यावचनं तदेव स्वदृष्टमात्मविरोध्यनृतं विपरीतं वा आदिपदेनेष्टामिष्टोक्तिग्रहः । वाचि प्रकृतायां स नाम्नेति कथमुच्यते तत्राह । वागाख्या इति । वक्तव्येन वाचो वशीकृतत्वं

रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्दे-
नातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥
६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो
मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः
स कर्म्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्याᳫं हि कर्म्म
करोति ॥ ८ ॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण
गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा
अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

गृहीतः स वागाख्यो ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन विषयेणातिग्र-
हेणातिग्राहेणेति दैर्घ्यं छान्दसं नाम वक्तव्यार्था हि वाक् ।
तेन वक्तव्येनार्थेन प्रयुक्ता वाक् तेन वशीकृता तेन तत्कार्य्य-
मकृत्वा नैव तस्या मोक्षः । अतो नाम्नातिग्रहेण गृहीता
वागित्युच्यते वक्तव्यासङ्गेन हि प्रवृत्ता सर्वाननर्थैर्युज्यते ।
समानमन्यदित्येते । त्वक्पर्य्यन्ता अष्टौ ग्रहाः स्पर्शपर्य्यन्ताश्च
एतेऽष्टावतिग्रहा इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

साधयति । वक्तव्यार्थेति । तादर्थ्येन वचनकरणत्वेनेति यावत् । वचनार्थे
वाचो वक्तव्येन वशीकृतत्वे फलितमाह । तेनेति । तत्कार्य्यं वचनं मोक्ष-
स्यासाधारणे देवतात्मनि पर्य्यवसानं वक्तव्यार्थोक्तिं विना वाचो पर्य्यवसाने
विभ्रमर्थमाह । अत इति । वाचोऽतिग्रहगृहीतत्वमनुभवेन साधयति ।
वक्तव्येति । वाचा ह्येत्यादेरपानेन ह्येत्यादिना तुल्यार्थत्वादव्याख्येयत्व-
माह । समानमिति । प्राणं वाग्जिह्वा चक्षुः श्रोत्रं मनो हस्तौ त्वगि-
त्युक्ता ग्रहाविगमयति । इत्येत इति । गन्धो नाम रसो रूपं शब्दः
कामः कर्म्म स्पर्श इत्यतिग्रहाविगमयति । स्पर्शपर्य्यन्ताश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं मृत्योरन्नं

उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेषु आह। पुनर्याज्ञवल्क्येति होवाच। यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं सर्वं जायते विपद्यते च ग्रहातिग्रहलक्षणेन मृत्युना ग्रस्तम्। का स्वित् नु स्यात् सा देवता यस्या देवताया मृत्युरप्यन्नं भवेन्मृत्युर्यस्योपसेचनमिति श्रुत्यन्तरात्। अयमभिप्रायः प्रष्टुर्यदि मृत्योर्मृत्युं वक्ष्यत्यनवस्था स्यात्। अथ न वक्ष्यत्यस्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योर्मोक्षो नोपपद्यते। ग्रहातिग्रहमृत्युविनाशे हि मोक्षः स्यात्। स यदि मृत्योरपि मृत्युः स्याद्ग्रहातिग्रहलक्षणस्य मृत्योर्विनाशः। अतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्वानः पृच्छति। का स्वित्सा देवतेति। अस्ति तावन्मृत्योर्मृत्युः। नन्वनवस्था स्यात्। तस्याप्यन्यो मृत्युरिति नानवस्था। सर्वमृत्योर्मृत्व्वन्तरानुपपत्तेः। कथं पुनरवगम्यतेऽस्ति मृत्योर्मृत्युरिति।

प्रतीकमादाय व्याचष्टे। यदिदमिति। यदिदं व्याकृतं जगत्सर्वं मृत्योरन्नमिति योजना। तस्य तदन्नत्वं साधयति। सर्वमिति। मृत्योरन्नत्वसम्भावनाया श्रुत्यन्तरं संवादयति। मृत्युरिति। मृत्योर्मृत्युमधिकृत्य प्रश्नस्य कर्तव्यत्वनिरूपणादप्रयोजनत्वमाशङ्क्याह। अयमिति। सत्येव ग्रहातिग्रहलक्षणे मृत्यौ मोक्षो भविष्यतीति चेन्नेत्याह। अथेति। अस्तु तर्हि ग्रहातिग्रहनाशे मुक्तिरित्यत आह। स यदीति। न च मृत्योर्मृत्युरस्त्यनवस्थानादित्युक्तमिति भावः। पक्षेऽनवस्थानात्पक्षे चामुक्तेरित्यत शङ्कार्थः। अस्तिपक्षं परिगृह्णाति। अस्ति तावदिति। मृत्योर्मृत्युर्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो विवक्षितस्तस्याप्यन्यो मृत्युरस्ति चेदनवस्था। नास्ति चेन्मृत्युनाशस्यापि स्थितेरमुक्तिरिति शङ्कते। नन्विति। तत्रास्तिपक्षं

का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत

दृष्टत्वादग्निस्तावत्सर्वस्य दृष्टो मृत्युर्विनाशकत्वात् सोऽद्भिर्भक्ष्यते सोऽग्निरपामन्नम्। एवमेव तद्धस्ति मृत्योर्मृत्युरिति। तेन सर्वं ग्रहातिग्रहजातं भक्ष्यते मृत्योर्मृत्युना। तस्मिन् बन्धने नाशिते मृत्युना भक्षिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवति। बन्धनं हि ग्रहातिग्रहलक्षणमुक्तम्। तस्माच्च मोक्ष उपपद्यत इत्येतत्प्रसाधितम्। अतो बन्धमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवत्यतोऽपजयति पुनर्मृत्युम् ॥ १ ॥

परेण मृत्युना मृतग्रौ परमात्मदर्शनेन योऽसौ मुक्तो विद्वान् सोऽयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले म्रियते उदूर्ध्वम-

परिच्छिद्य परिहरति। नानवस्थेति। यथोक्तस्य मृत्योः स्वपरशिरोभित्वान्न किञ्चिदवस्थमित्यर्थः। उक्तं पक्षं प्रश्नद्वारा प्रमाणारूढं करोति। कथमिति। दृष्टत्वं स्पष्टयति। अग्निस्तावदिति। दृष्टफलमाचष्टे। एवमेवेति। तस्य कार्य्यं कथयति। तेनेति। अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य पातनिकां करोति। तस्मिन्निति। उक्तमेव व्यक्तीकरोति। बन्धनं हीति। प्रसाधितं मृत्योरपि मृत्युरस्तीति। प्रदर्शनेनेति शेषः। मोक्षोपपत्तौ फलितमाह। अत इति। पुरुषप्रयासः शमादिपूर्व्वकश्रवणादितत्फलस्य ज्ञानस्य फलं दर्शयन्वाक्यं योजयति। अत इति। ज्ञानं पञ्चम्यर्थः। सम्यग्ज्ञानस्यापपुनर्मृत्युं जयतीत्युक्तम् ॥ १० ॥

फलं विशदीकर्त्तुं प्रश्नान्तरमुत्थापयति। परेणेति। परेण मृत्युना परमात्मदर्शनेनेति सम्बन्धः। ग्रहातिग्रहलक्षणो बन्धः सप्तम्यर्थः। ग्रहपदेन प्रयोज्यरागिणिर्दिष्टोत. नामादीनां स्थूलानां बहिष्ठत्वे तत्स्थ-

उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

स्माद्ब्रह्मविदो म्रियमाणात्प्राणा वागादयो ग्रहाः नामादयश्चातिग्रहा वासनारूपा अन्तःस्थाः सप्रयोजकाः क्रामन्त्यूर्द्ध्वं उत्क्रामन्ति । आहोस्विन्नेति नेतीति होवाच याज्ञवल्क्यो नोत्क्रामन्त्यत्रैवास्मिन्नेव परेणात्मना अविभागं गच्छन्ति । विदुषि कारणानि स्वयोनौ परब्रह्मसतत्त्वे समवनीयन्ते एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रलीयन्त इत्यर्थः । ऊर्मय इव समुद्रे । तथा च श्रुत्यन्तरं कलाख्यानां प्राणानां परस्मिन्नात्मनि प्रलयं दर्शयति । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं

ब्रह्मवित्त्वात्कथं तदुत्क्रान्तिः पृच्छ्यते तत्राह । वासनारूपा इति । तेषामनुत्क्रान्तौ सुतरामस्त्वं सूचयति । सप्रयोजका इति । उत्क्रान्तिपक्षे ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति न्यायात्पुनरुत्पत्तिः स्यादनुत्क्रान्तिपक्षे मरणप्रसिद्धिर्विरुध्येतेति भावः । द्वितीयं पक्षं परिगृह्य परिहरति । नेति होवाचेत्यादिना । कार्य्याणि करणानि वा सर्व्वाणि परेणात्मना सह विभागं गच्छन्ति सन्त्यस्मिन्नेव विदुषि समवनीयन्त इति सम्बन्धः । तेषां विदुषि विलये हेतुमाह । स्वयोनाविति । विदुषो हि पूर्व्वमविद्यया तेषां योनिरासीत् तस्मिन्विद्यादशायां तद्वशादविद्यायामपनीतायां परिपूर्णे तत्त्वे तेषां पर्य्यवसानं सम्भवतीत्यर्थः । कारणे कार्य्याणां प्रविलये दृष्टान्तमाह । ऊर्मय इति । प्राणादीनां कारणसंसर्गाख्यो लयश्चेत्पुनरुत्पत्तिः स्यादित्याशङ्क्य ज्ञाने सत्यज्ञानध्वंसात्सर्व्वमित्यभिप्रेत्याह । तथा

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते

गच्छन्तीति। इति परेणात्मनाऽविभागं गच्छन्तीति दर्शितं। न तर्हि मृतो नहि मृतश्चायं यस्मात् उच्छ्वयत्युच्छूनतां प्रतिपद्यते आध्मायति बाह्येन वायुना पूर्य्यते दृतिवदाध्मातो मृतः शेते निश्चेष्टः। बन्धननाशे मुक्तस्य न क्वचिद्गमनमिति वाक्यार्थः ॥११॥

मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते आहोस्वित्तत्प्रयोजकमपि सर्वम्। अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्व्वं प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गः। अथ सर्वमेव कामकर्म्मादि ततो मोक्ष उपपद्यत इत्येवमर्थ उत्तरः प्रश्नः। याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमनेन

चेति। सविषयाण्येकादशेन्द्रियाणि यावन्तश्च पञ्चेति षोडशकलास्तासां स्वातन्त्र्यमाश्रयान्तरं च वारयति। पुरुषायणा इति। तासां निवृत्तिश्च पुरुषव्यतिरेकेण नास्तीति पुरुषं प्राप्येति प्राणाश्चेन्नोत्क्रामन्ति तर्हि मृतो न भवतीति प्रतीतिविरोधं शङ्कित्वा परिहरति। न तर्हीत्यादिना। दृतिशब्दो भस्त्राविषयः। प्रकृतं वाक्यं प्रत्यक्षसिद्धदेहमरणानुवादकमित्यभिमेत्याह। बन्धनेति ॥११॥

प्राणा उत्क्रामन्तीति विशेषणमाश्रित्य प्रश्नान्तरमादत्ते। मुक्तस्येति। पक्षद्वयेऽपि प्रयोजनं कथयति। अथेत्यादिना यत्पुरुषवेत्याद्यभूत्तदधुना नाममात्रावशेषमित्युक्तेनावशिष्टं किञ्चिदिति यथावगम्यते तथात्रापि नाममात्रं नियमात्यं विद्वांसं न जहातीत्युक्तेन किञ्चिदवशिष्टमिति दृष्टिः स्यादिति प्रत्युक्तितात्पर्य्यमाह। सर्व्वमिति। यथाश्रुतमर्थमाश्रित्य प्रत्युक्तिं व्याचष्टे। नाममात्रन्त्विति। विदुषो नामनित्यत्वे हेत्वन्तरमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन दर्शयति। नित्यं हीति। अनन्तशब्दो नाम्नो व्यक्तिमाचष्टे

किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मन-

---

जहातीति आहेतरः नामेति । सर्वं समवनीयत इत्यर्थः । नाममात्रन्तु न लीयते आकृतिसम्बन्धान्नित्यं हि नाम । अनन्तं वै नाम नित्यत्वमेवानन्त्यं नाम्नस्तदानन्त्याधिकृताः अनन्ता वै विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति तत्रा-नन्त्याधिकृतान्विश्वान्देवानात्मत्वेनोपेत्य तेनानन्त्यदर्श-नेनानन्तमेव लोकं जयति ॥ १२ ॥

ग्रहातिग्रहरूपं बन्धनमुक्तं मृत्युरूपं । तस्य च मृत्योर्मृत्युसद्भावान्मोक्षश्चोपपद्यते । स च मोक्षो ग्रहातिग्रहरू-पाणामिहैव प्रलयः प्रदीपनिर्वाणवत् । यत्तद्ग्रहातिग्रहाख्यं बन्धनं मृत्युरूपं तस्य प्रयोजकं यत्स्वरूपनिर्धारणार्थ-

---

प्रतिभाति । कुतो नित्यत्वमित्याशङ्क्याह । नित्यत्वमेवेति । व्यक्तिभेदेऽपि प्रसिद्धत्वाच्च तदानन्त्यं महाविदः स्मरन्ति नामापि न भिद्यते परेष्वपि तद-थोपोक्तिः मुक्तो मुक्त इत्यादिव्यवहारदर्शनादतो नामनित्यत्वं व्यावहारि-कमिति भावः । अनन्तमेवेति दर्शनेन विश्वेदेवानामात्मत्वेनोपगम्यानन्तं लोकं जयतीति विद्यानुवादो ब्रह्मविद्यां स्तोतुमित्यभिप्रेत्यानन्त्यप्रकारमाह तदानन्त्येति । तदप्राचष्टे नाम्नामानन्त्येति ॥ १२ ॥

यत्रास्येत्यादेस्तात्पर्यं वृत्तानुवादपूर्वकं कथयति । ग्रहातिग्रह-रूपमित्यादिना । किमेनमित्यादिवाक्यस्य तथा...मुक्तौ यत्रे-त्यादेस्तात्पर्यं प्रोक्तम् । इदानीं गर्त्तमपकृष्य...मनुष्यापयति । स्व-त्वेति ॥ किमेनमित्यादावपीति यावत् । समुच्चयानुष्ठानादेभ्यो स्वप्रयोज-

श्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीᳫं शरीरमाकाश-
मात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहि-
तञ्च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवती
त्याहर सोम्य हस्तमार्त्तभाग वामेवैतस्य वेदि-
ष्यावो न नावेतत् स जन इति।

मिदमारभ्यते। याज्ञवल्क्येति होवाच। अत्र केचिद्वर्णयन्ति
ग्रहातिग्रहस्य सप्रयोजकस्य विनाशेऽपि किल न मुच्यते
नामावशिष्टोऽविद्ययोषरस्थानीयया स्वात्मप्रभवया परमा-
त्मनः परिच्छिन्नो भोज्याच्च जगतो व्यावृत्त उच्छिन्नकाम-
कर्म्मान्तराले व्यवतिष्ठते। तस्य परमात्मैकत्वदर्शनेन हैतद-
र्शनमपनेतव्यमिति। अतः परं परमात्मदर्शनमारब्धव्यमित्ये-
वमपवर्गाख्यामन्तरालावस्थां परिकल्प्योत्तरग्रन्थसम्बन्धं कु-
र्व्वन्ति।

कयोर्नाशेऽपि पुंसोर्मुक्तिर्न चेत्तर्हि तस्य बद्धत्वायोगात्कामशौ दशामवल-
म्बतामित्याशङ्क्याह। नामावशिष्ट इति। क्षितेरूषरवदवस्थितात्मविद्यया
परस्मात्परिच्छिन्नस्तेदात्मा तर्हि बन्धपक्षस्यैव स्यात्तद्ध भोग्याज्जगतो व्यावृ-
त्तिरित्याशङ्क्याह। उच्छिन्नेति। सर्व्वस्य कर्म्मादिफलस्य स्वात्मनः
सञ्चयासादितस्य भोगादप्राप्तत्वाभावात्कामाभिवृत्त्या कर्म्माभावात्प्रयोजक-
राशेरुच्छित्तिरित्यर्थः। किमेनमितश्चादावन्तरावस्थस्य विद्याधिकारिणो
निर्द्धारणात्तदपेक्षितविद्याशेषत्वेनोपस्तप्रश्नादेरारम्भं सम्भावयति। तस्येति।
इति शब्दो वर्णयन्तीत्यनेन सम्बध्यते। तर्हि यत्नोपस्तप्रश्नादौ ब्रह्मविद्यो-
च्यते तस्यैवारम्भो युक्तो यत्नासेतयादिषु कथेत्याशङ्क्य फलवद्विद्याप्राप्ति-
शेषत्वेन निवर्त्य मृत्युप्रयोजकनिर्द्धारणार्थो यत्नेनयादिरित्यभिप्रेत्याह।
एवमिति।

हैव तदूचतुरथ यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्र-
शशंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति

ख्यादिमतो मृतस्य वागग्निमप्येति । वातं प्राणोऽप्येति च-
क्षुरादित्यमप्येति । इति सर्वत्र सम्बध्यते मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं
पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेत्यत्रात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते ।
स आकाशमप्येति ओषधीरपि यन्ति लोमानि वनस्पतीनपि
यन्ति केशा अप्सु लोहितं रेतश्च निधीयत इति । पुनरादान-
लिङ्गं सर्व्वत्र हि वागादिशब्देन देवताः परिगृह्यन्ते । न
तु करणान्येवापक्रामन्ति प्रागमोक्षात् । तत्र देवताभिरनधि-
ष्ठितानि करणानि न्यस्तदात्राद्युपमानानि । यदाश्रय का-
र्त्ता पुरुषोऽस्वतन्त्रः किमाश्रितो भवतीति पृच्छ्यते । क्वा-
यं तदा पुरुषो भवतीति । किमाश्रितस्तदा पुरुषो भव-
तीति । यमाश्रयमाश्रित्य पुनः कार्य्यकरणसङ्घातमुपाद-
त्ते । येन ग्रहातिग्रहलक्षणबन्धनं प्रयुज्यते । तन्निमिति

सन्निधिं विधत्ते लिङ्गान्तरमाह । निधीयत इति । तस्य हि पुनरादाने यो-
ग्यद्रव्यनिधाने प्रयोगदर्शनादिहापि पुनरादानं लोहितादेराभातमतः-
प्रविद्वत्संसारिगोचर एवायं प्रश्न इत्यर्थः । अविदुषो वागादिलयाभावाद्वा
मनसि दर्शनादिन्यायात्तस्य चात्र श्रुतेर्विद्वानेव पुरुषस्तदीयकलाविलयस्य
श्रुतिप्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याह । सर्व्वत्र हीति । वागन्याद्यंशानां वागा-
दिष्वन्वितानामपक्रमणेऽपि करणानां तदभावे तदधिष्ठानस्य देहस्यापि
भावेन भोगसम्भवान्न प्रश्नावकाशोऽस्तीत्याशङ्क्याह । तत्रेति । देवतां-
शेषूपसंहृतेष्विति यावत् । तेषां ताभिरनधिष्ठितत्वे प्रत्यर्थक्रियाक्षमत्वं
फलतीत्याह । न्यस्तेति । करणानामधिष्ठातृहीनानां भोगहेतुत्वाभावेऽपि

पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्त्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥ इति बृहदारण्यके पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रश्नः । अत्रोच्यते । स्वभावयदृच्छाकालकर्म्मदैवविज्ञानमात्र-शून्यानि वादिभिः परिकल्पितानि । अतोऽनेकविप्रतिपत्ति-स्थानत्वान्नैव जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः । अत्र वस्तुनिर्णयं स-चेदिच्छसि आहर सोम्य हस्तमार्त्तभाग हे आवामेवै-तस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यं यत्तद्वेदिष्यावो निरूपयिष्यावः । कस्मान्न नौ आवयोरितद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं न शक्यते । अत एकान्तङ्गमिष्यावो विचारणाय । तौ हे-त्यादिश्रुतिवचनं तौ याज्ञवल्क्यार्त्तभागावेकान्तं गत्वा किं-चक्रतुरित्युच्यते । तौ ह उत्क्रम्य सजनाद्देशान्मन्त्रयाञ्च-क्राते । आदौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैकं परिगृह्य विचा-रितवन्तौ । तौ ह विचार्य्य यदूचतुरपोह्य पूर्व्वपक्षान्सर्व्वाने-तच्छृणु । कर्म्म हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्य्यकरणोपादान-हेतुं तत्तत्रोचतुरुक्तवन्तौ । न केवलं कालकर्म्म दैवेष्व-सरिष्वभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुस्तौ कर्म्म हैव तत्प्रशशं-

कथमात्मयप्रश्नो भोक्तुः स्यादित्याशङ्क्याह । विदेहस्येति । प्रश्नं विवृ-णोति । यमाश्रयमिति । आह रेत्यादि परिहारमवतारयति । अत्रेति । मीमांसका लौकायता ज्योतिर्विदो वैदिका देवताकाण्डीया विज्ञानवादिनो माध्यमिकाश्चेत्यनेके विप्रतिपत्तारो जल्पन्यायेन परस्परप्रचलितमानपर्य्य-न्तेन विचारेणेति यावत् । अत्रेति प्रश्नोक्तिः । ननु मद्याऽऽत्मभागे

चैव तद्वूचतुरथ यत्प्रशशंसतुः कर्म्म हैव तत्प्रशशंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति

स्यादिमतो मृतस्य वागग्निमप्येति । वातं प्राणोऽप्येति चक्षुरादित्यमप्येति । इति सर्व्वत्र सम्बध्यते मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेत्यत्रात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते । स आकाशमप्येति ओषधीरपि यन्ति लोमानि वनस्पतीनपि यन्ति केशा अप्सु लोहितं रेतश्च निधीयत इति । पुनरादानलिङ्गं सर्व्वत्र हि वागादिशब्देन देवताः परिगृह्यन्ते । न तु करणान्येवापक्रामन्ति प्राग्मोचात् । तत्र देवताभिरनधिष्ठितानि करणानि न्यस्तदात्राद्युपमानानि । विदेहश्च कर्त्ता पुरुषोऽस्वतन्त्रः किमाश्रितो भवतीति पृच्छ्यते । क्वायं तदा पुरुषो भवतीति । किमाश्रितस्तदा पुरुषो भवतीति । यमाश्रयमाश्रित्य पुनः कार्य्यकरणसङ्घातमुपादत्ते । येन ग्रहातिग्रहलक्षणबन्धनं प्रयुज्यते । तत्किमिति

सन्निधिय थे लिङ्गान्तरमाह । निधीयत इति । तस्य हि पुनरादानयोग्यद्रव्यनिधाने प्रयोगदर्शनादिहापि पुनरादानं लोहितादेराभातस्तः-प्रसिद्धस्सारिणश्चर एवायं प्रश्न इत्यर्थः । अविदुषो वागादिलयाभावाद्वा मनसि दर्शनादिन्यायात्तस्य चात्र श्रुतेर्विज्ञानेव पुरुषस्तदीयफलाभिलयस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याह । सर्व्वत्र हीति । अग्न्याद्यंशानां वागादिष्वध्वितानामपक्रमणेऽपि करणानां तदभावे तदधिष्ठानस्य देहस्यापि भावेन भोगसम्भवान्न प्रश्नावकाशोऽस्तीत्याशङ्क्याह । तत्रेति । देवतांशेषूपसंहृतेष्विति यावत् । तेषां ताभिरनधिष्ठितत्वे सत्यर्थक्रियाक्षमत्वं फलतीत्याह । न्यस्तेति । करणानामधिष्ठातृहीनानां भोगहेतुत्वाभावेऽपि

पाप: पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्त्तभाग उपरराम ॥ १२ ॥ इति बृहदारण्यके पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रश्नः । अत्रोच्यते । स्वभावयदृच्छाकालकर्म्मदैवविज्ञानमात्र-शून्यानि वादिभिः परिकल्पितानि । अतोऽनेकविप्रतिपत्ति-स्थानत्वान्नैव जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः । अत्र वस्तुनिर्णयं चेदिच्छसि आहर सोम्य हस्तमार्त्तभाग हे आवामेवै-तस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यं यत्तद्वेदिष्यावो निरूपयिष्यावः । कस्मान्न नौ आवयोरेतद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं न शक्यते । अत एकान्तङ्गमिष्यावो विचारणाय । तौ हे-त्यादिश्रुतिवचनं तौ याज्ञवल्क्यार्त्तभागावेकान्तं गत्वा कि-ञ्चक्रतुरित्युच्यते । तौ ह उत्क्रम्य सजनाद्देशात्सन्त्याद्व-क्राते । आदौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैकं परिगृह्य विचा-रितवन्तौ । तौ ह विचार्य्य यदूचतुरपोह्य पूर्व्वपक्षान्सर्व्वाने-तच्छृणु । कर्म्म हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्य्यकरणोपादान-हेतु तत्तत्रोचतुरुक्तवन्तौ । न केवलं कालकर्म्म दैवेष्व-शेरिष्वभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुस्तौ कर्म्म हैव तत्प्रशं-

---

कथमाश्रयमन्त्रो भोक्तुः स्यादित्याशङ्क्याह । विदेहस्येति । प्रश्नं विष्ट-णोति । यमाश्रयमिति । आह रेत्यादि परिहारमवतारयति । अत्रेति । मीमांसका लोकायता ज्योतिर्विदो वैदिका देवताकाण्डीयाः विज्ञानवादिनो माध्यमिकाश्चेत्यनेके विप्रतिपत्तारो जल्पन्यायेन परस्परप्रचलितमात्सर्य्ये-णेन विचारेणेति यावत् । अत्रेति प्रश्नोक्तिः । ननु प्रष्टाऽऽर्त्तभागो

सतुः । यस्मान्निर्जीरितमेतत्कर्म्मप्रयुक्तं ग्रहातिग्रहादिकार्य्यकरणोपादानं पुनः पुनः । तस्मात्पुण्यो वै शास्त्रविहितेन पुण्येन कर्म्मणा भवति । तद्विपरीतेन विपरीतो भवति । पापः पापेनेत्येवं याज्ञवल्क्येन प्रश्नेषु निर्णीतेषु ततोऽशक्यप्रकम्प्यत्वाद्याज्ञवल्क्यस्य ह जारत्कारव आर्त्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयब्राह्मणभाष्यं ॥

अथहैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमुक्तम् । यस्मात्सप्रयोजकान्मुक्तो मुच्यते । येन वा बद्धःसंसरति स मृत्युः । तस्माच्च मोक्ष उपपद्यते । यस्मान्मृत्योर्मृत्युरस्ति । मुक्तस्य च न गतिः क्वचित् । सर्व्वोत्सादो नाममात्रावशेषः प्रदीपनिर्वाणवदिति चावधृतम् । त-

याज्ञवल्क्यश्च प्रतिवक्तेति द्वाविह्वोपलभ्येते । तथाच तौ हेत्यादिवचनमयुक्तं तृतीयस्यात्राभावादत आह । तौ हेत्यादीति । तत्रेत्येकान्ते स्थित्वा विचारावस्थायामिति । यावत् । न केवलं कर्म्मकारणमूचतुः किन्तु तदेव कालादिषु हेतुत्वम्भ्युपगतेषु सत्सु प्रशशंसतु । अतः प्रशंसावचनात्कर्म्मणः प्राधान्यं गम्यते । न नु कालादीनामहेतुत्वम् । तेषां स्वरूपनिष्पत्तौ कारकतया गुणभावदर्शनात् फलकालेऽपि तत्साधान्येनैव तद्धेतुत्वसम्भवादित्याह । न केवलमिति । पुण्यो वै पुण्येनेत्यादि व्याचष्टे । यस्मदित्यादिना ॥ १३ ॥ आर्त्तभागब्राह्मणं द्वितीयम् ॥ ० ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य्य वृत्तं कीर्त्तयति । अथेत्यादिना । उक्तमेव तस्य स्फुटत्वं व्यक्तीकरोति । यस्मादिति । अग्निर्वै मृत्युरित्यादावुक्तं स्मारयति । तस्मादिति । यत्रायमित्यादावुक्तमनुद्रवति । मुक्तस्य चेति । यत्रास्येत्यादौ निर्णीतमनुभाषते । तत्रेति । पूर्व्वब्राह्मणस्यो मन्यः सम्प्रश्नः । तत्र चावधारितमित्यनेन स बन्धः । संसरतां मुच्यमानानाञ्च

च संसरतां मुच्यमानानाञ्च कार्य्यकरणानां स्वकारणसंसर्गे समाने मुक्तानामत्यन्तमेव पुनरनुपादानम्। संसरतान्तु पुनः पुनरुपादानं येन प्रयुक्तानां भवति तत्कर्म्मेत्यवधारितं विचारणपूर्व्वकम्। तत्क्षये च नामावशेषेण सर्व्वोत्सादो मोक्षस्तच्च पुण्यपापाख्यं कर्म्म। पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेत्यवधारितत्वादेतत्कृतः संसारः। तत्रापुण्येन स्थावरजङ्गमेषु स्वभावदुःखबहुलेषु नरकतिर्य्यक्प्रेतादिषु च दुःखमनुभवति। पुनः पुनर्जायमानो म्रियमाणश्चेत्येतद्राजवर्त्मवत्सर्व्वलोकप्रसिद्धम्। यस्तु शास्त्रीयः पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति तत्रैवादरः क्रियते। इह श्रुत्या पुण्यमेव च कर्म्म सर्व्वपुरुषार्थसाधनमिति सर्व्वे श्रुतिस्मृति-

यानि कार्य्यकरणानि तेषामिति वैयधिकरण्यमनुपादानमनुपादानमित्युभयत्र कार्य्यकरणानामिति सम्बन्धः। कर्म्मणो भावाभावाभ्यां बन्धमोक्षावुक्तौ। तत्राभावद्वारा कर्म्मणो मोक्षहेतुत्वं स्फुटयति। तत्क्षये चेति। तस्य भावद्वारा बन्धहेतुत्वं प्रकटयति। तच्चेति पुण्यपापयोरुभयोरपि संसारफलत्वाविशेषात्पुण्यफलवत्पापफलमित्यत्र वक्तव्यम्। अन्यथा ततो विरागायोगादित्याशङ्क्य वर्त्तिष्यमाणस्य तात्पर्य्यं वक्तुं भूमिकां करोति। तत्रेति। पुण्येष्वपुण्येषु च निर्द्धारणार्थ्या सप्तमी। स्वभावदुःखबहुलेष्वित्युभयतः सम्बध्यते। तर्हि पुण्यफलमपि सर्व्वलोकप्रसिद्धत्वान्नात्र वक्तव्यमित्याशङ्क्याह। यस्त्विति। शास्त्रीयः सुखानुभव इति शेषः। इहेति ब्राह्मणोक्तिः। शास्त्रीयं कर्म्म सर्व्वमपि संसारफलमेवेति वक्तुं ब्राह्मणमिति। उक्ताशङ्कोत्तरत्वेनापि तदवतारयति। पुण्यमेवेत्यादिना। मोक्षस्य पुण्यसाध्यत्वं शिष्यान्तरेण साधयति। यावद्यावदिति। कथं तस्यानिवर्त्तनमित्याशङ्क्याह। ज्ञानसहितस्येति। समुच्चितमपि कर्म्म संसारफलमेवेत्यत्र हेतुमाह। व्याकृतेति। मोक्षेऽपि स्वर्गादाविव पुरुषार्थत्वाविशेषात्

भेदाः। मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात्तत्साध्यता प्राप्ता। यावद्यावत्पुण्योत्कर्षस्तावत्तावत्फलोत्कर्षप्राप्तिः। तस्मादुत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्का स्यात्। सा निवर्त्तयितव्या। ज्ञानसहितस्य च प्रकृष्टस्य कर्म्मण एतावती गतिः। व्याकृतनामरूपास्पदत्वात्कर्म्मणस्तत्फलस्य च। न त्वकार्य्ये नित्येऽव्याकृतधर्म्मिण्यनामरूपात्मके क्रियाकारकफलस्वभाववर्जिते कर्म्मणो व्यापारोऽस्ति। यत्र च व्यापारः संसार एवेत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय ब्राह्मणमारभ्यते। यत्तु, केचिदुच्यते। विद्यासहितं कर्म्म निरभिसन्धि विषदध्यादिवत्कार्य्यान्तरमारभत इति। तन्न। अनारभ्यत्वान्मोक्षस्य। बन्धननाश एव हि मोक्षो न कार्य्यभूतः। बन्धनञ्चाविद्येत्यवोचाम।

कर्म्मणो व्यापारः स्यादित्याशङ्क्याह। न त्विति। अकार्य्यत्वमुत्पत्तिहीनत्वं नित्यत्वम्। नाशशून्यत्वं अव्याकृतधर्म्मित्वं व्याकृतनामरूपराहित्यम्। अशब्दमस्पर्शमित्यादिश्रुतिमाश्रित्याह। अनामेति। निष्कलं निष्क्रियमित्यादि श्रुतिमाश्रित्याह। क्रियेति। चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणे मोक्षे कर्म्मणो व्यापारो न सम्भवतीति भावः। नन्वाश्वःपोरा च प्रजापतेः सर्व्वकर्म्मव्यापारात्कथं मोक्षे प्रजापतिभावलक्षणे तद्व्यापारो नास्ति तत्राह। यत्र चेति। कर्म्मफलस्य सर्व्वस्य संसारत्वमेवेति कुतः सिद्धमिति। तत्राह। इत्यस्येति। विद्यासहितमपि कर्म्म संसारफलं चेद्विद्यैव मोक्षार्थेति स्वपक्षशुद्ध्यर्थं विचारयन् पूर्व्वपक्षयति। यत्त्विति। यथा केवलं विषदध्यादिमरणज्वरादिकारमपि मन्त्रशर्करादियुक्तं जीवनपुष्ट्याद्यारभते तथा स्वतो बन्धफलमपि कर्म्मफलाभिलाषमन्तरेणानुष्ठितं विद्यासहितं मोक्षाय क्षममित्यर्थः। उक्तेः साध्यत्वाङ्गीकारे समुच्चितकर्म्मसाध्यत्वं स्यान्न तु तद्वासाध्यत्वं धीमात्रायत्तत्वादित्युत्तरमाह। तन्नेति। हेतुमेव साधयति। बन्धनेति। किन्तद्बन्धनं तदाह। बन्धनञ्चेति।

अविद्यायाश्च न कर्म्मणा नाश उपपद्यते। दृष्टविषयत्वाच्च कर्म्मसामर्थ्यस्य। उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारा हि कर्म्मसामर्थ्यस्य विषय उत्पादयितुं प्रापयितुं विकर्त्तुं संस्कर्त्तुं च सामर्थ्यं कर्म्मणो नातो व्यतिरिक्तविषयोऽस्ति कर्म्मसामर्थ्यस्य। लोकेऽप्रसिद्धत्वात्। न च मोक्ष एषां पदार्थानामन्यतमोऽविद्यामात्रव्यवहित इत्यवोचाम। वाढं। भवतु केवलस्यैव कर्म्मण एवं स्वभावः। अतो विद्यासंयुक्तस्य तु निरभिसन्धेर्भवत्यन्यथा स्वभावः। दृष्टं ह्यन्यशक्तित्वेन निर्ज्ञा-

अविद्यानाशोऽपि कर्मारभ्यो भविष्यतीति चेन्नेत्याह। अविद्याया-श्चेति। मोक्षो न कर्मसाध्योऽविद्यात्मकत्वाद्रज्ज्वविद्यात्मकवदित्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह। दृष्टविषयत्वाच्चेति। न कर्मसाध्या मुक्तिरिति शेषः। तदेव स्फुटयति। उत्पत्तीति। उक्तमेव कर्मसामर्थ्यविषयमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति। उत्पादयितुमिति। अप्रसिद्धत्वादिति छेदः। उत्पत्त्यादीनामन्यतमत्वान्मोक्षस्यापि कर्मसामर्थ्यविषयता स्यादिति चेन्नेत्याह। न चेति। नित्यत्वादात्मत्वात्कूटस्थत्वान्नित्यशुद्धत्वान्निर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः। आत्मभूतो यथोक्तो मोक्षस्तर्हि किमिति सर्व्वेषां न प्रथत इत्याशङ्क्याह। अविद्येति। उक्तकर्म्मसामर्थ्यं पूर्व्ववाद्यङ्गीकरोति। वाढमिति। अङ्गीकारमेव स्फोरयति। भवत्विति। एवं स्वभावत उत्पादनादौ समर्थता का तर्हि विप्रतिपत्तिस्तत्राह। विद्यासंयुक्तस्येति। अन्यथा स्वभावश्चतुर्विधे क्रियाफले विलक्षणेऽपि मोक्षे समर्थतेति यावत्। उत्पत्त्यादौ समर्थस्य कर्म्मणो विद्यासंयुक्तस्य तद्विलक्षणेऽपि मोक्षे सामर्थ्यमस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह। दृष्टं हीति। उक्तदृष्टान्तवशात्कर्म्मणोऽपि केवलस्य संसारफलस्य विद्यासंयोगान्मुक्तिफलत्वमपि स्यादित्याह। तथेति। समाधत्ते। नेत्यादिना। अतीन्द्रियत्वात्कर्मणो मुक्तिसाधनत्वे प्रत्यक्षाद्यसम्भवेऽप्यर्थापत्तिरस्तीति शङ्कते। नन्विति। नित्येषु कर्म्मसु मोक्षातिरिक्तस्य फलस्य श्रुतस्याभावे सति तदुपलभ्यमानचोदनाया मोक्षफलत्वं विना उपपत्तिस्तेषां तत्रा-

तानामपि पदार्थानां विषदध्यादीनां विद्यामन्त्रशर्करादिसंयुक्तानामन्यविषये सामर्थ्यम्। तथा कर्म्मणोऽप्यस्त्विति चेन्न। प्रमाणाभावात्। तत्र हि कर्म्मण उक्तविषयव्यतिरेकेण विषयान्तरे सामर्थ्यास्तित्वे प्रमाणं न प्रत्यक्षं नानुमानं नोपमानं नार्थापत्तिर्न शब्दोऽस्ति। ननु फलान्तराभावे चोदनान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति। न हि नित्यानां कर्म्मणां विश्वजिन्न्यायेन फलं कल्प्यते। नापि श्रुतं फलमस्ति।

चोद्यन्ते च तानि पारिशेष्यान्मोक्षस्तेषां फलमिति गम्यते। अन्यथा हि पुरुषा न प्रवर्त्तेरन्। ननु विश्वजिन्न्यायेनैवायातो मोक्षस्य फलस्य कल्पितत्वान्मोक्षे चान्यस्मिन्वा फलेऽकल्पिते पुरुषा न प्रवर्त्तेरन्निति मोक्षः फलं कल्प्यते।

धर्मत्वे मानमित्यर्थः। ननु विश्वजिता यजेतेत्यत्र यागकर्त्तव्यतारूपो नियोगोऽवगम्यते। तस्य नियोज्यसापेक्षत्वात् स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति न्यायेन स्वर्गकामो नियोज्योऽङ्गीकृतस्तथा नित्येष्वपि कर्मसु भविष्यति स्वर्गो नियोज्यविशेषणमत आह। न हीति। जीवन् जुहुयादिति जीवनविशिष्टस्य नियोज्यस्य लाभान्न नित्येषु स्वर्गो नियोज्यविशेषणमित्यर्थः। ननु जीवविशिष्टोऽपि फलाभावेन नियोज्यः स्यात्कथं च कर्मणा पितृलोक इति श्रुतं फलं तेषु कल्पयिष्यते नेत्याह। नापीति।

नित्यविधिप्रकरणे पितृलोकवाक्यस्याश्रवणादित्यर्थः। तर्हि फलाभावाच्चोदनैव माभूदिति चेन्नेत्याह। चोद्यन्ते चेति। तथापि फलान्तरं कल्प्यतामित्याशङ्क्य कल्पकाभावान्मोक्षमित्यभिप्रेत्याह। पारिशेष्यादिति। मुक्तेर्यत्कल्पकं तदेव फलान्तरस्यापि किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य निरतिशयफलविषयत्वान्मुक्तिकल्पकमेवेत्यभिप्रेत्याह। अन्यथेति। अनुपपत्त्या

श्रुतार्थापत्त्या यथा विश्वजिति। नन्वेवं सति कथमुच्यते विश्वजिन्न्यायो न भवतीति। फलं कल्प्यते च। विश्वजिन्न्यायस्य न भवतीति विप्रतिषिद्धमभिधीयते। मोक्षः फलमेव न भवतीति चेन्न। प्रतिज्ञाहानात्कर्म्म कार्य्यान्तरं विषदध्यादिवदारभत इति हि प्रतिज्ञातम्। स चेन्मोक्षः कर्म्मणः कार्य्यं फलमेव न भवति सा प्रतिज्ञा हीयेत। कर्म्मकार्य्यत्वे च मोक्षस्य स्वर्गादिफलेभ्यो विशेषो वक्तव्यः। अथ कर्म्म कार्य्यं न भवति नित्यानां कर्म्मणां फलं मोक्ष इत्यस्या वचनव्यक्तेः कोऽर्थ इति वक्तव्यम्। न च कार्य्यफलशब्दभेदमात्रेण विशेषः शक्यः कल्पयितुम्। अफलञ्च मोक्षो नित्यैश्च कर्म्मभिः क्रियते। नित्यानां कर्म्मणां फ-

---

च्छिद्रयोज्ज्वलाभाय नित्येषु फलं कल्प्यते। कथं तर्हि विश्वजिन्न्यायो न प्राप्नोतीति सिद्धान्ती प्रत्याह। नन्विति। उक्तमेव विवृणोति। मोक्षे चेति। अकल्पिते सतीति च्छेदः। श्रुतार्थापत्त्या विधेः श्रुतस्य प्रवर्त्तकात्वुपपत्त्येति यावत्। विश्वजितीव नित्येषु मोक्षे फले कल्प्यमाने सति फलितमाह। नन्वेवमिति। कथमित्युक्तामनुपपत्तिमेव स्फुटयति। फलञ्चेति। फलकल्पनायां विश्वजिन्न्यायोऽवतरति मोक्षस्तु स्वरूपस्थितत्वेनानुत्पाद्यत्वात्। फलमेव न भवतीति शङ्कते। मोक्ष इति। निग्रहमुद्भावयन्नुत्तरमाह। नेति। प्रतिज्ञाहानिं प्रकटयति। कर्म्मेत्यादिना। कर्म्मकार्य्यत्वं मुक्तेरुपेत्योक्तं। तदेवायुक्तमित्याह। कर्मकार्य्यत्वे चेति। फलत्वेऽपि कर्म्मकार्य्यत्वं न मुक्तेरस्तीत्युक्तं दोषं परिहर्त्तुं चोदयति। अथेति। प्रतिज्ञाविरोधेन प्रतिविधत्ते। नित्यानामिति। फलत्वमङ्गीकृत्य कार्य्यत्वेनाङ्गीकृते कथं व्याघात इत्याशङ्क्याह। न चेति। विशेषार्थंगत इति शेषफलत्वमङ्गीकृत्य कार्य्यत्वानङ्गीकारे व्याघातमुक्त्वा वैपरीत्येऽपि तदुत्पाद

लं न कार्य्यमिति चैषोऽर्थो विप्रतिषिद्धोऽभिधीयते यथाग्निः शीत इति। विज्ञानवदिति चेद्यथा ज्ञानस्य कार्य्यं मोक्षो ज्ञानेनाक्रियमाणोऽप्युच्यते तद्वत्कर्म्मकार्य्यत्वमिति चेन्न। अज्ञाननिवर्त्तकत्वात् ज्ञानस्य। अज्ञानव्यवधाननिवर्त्तकत्वाज्ज्ञानस्य। मोक्षो ज्ञानस्य कार्य्यमित्युपचर्य्यते। न तु कर्म्मणा निवर्त्तयितव्यमज्ञानम्। न चाज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं शक्यम्। नित्यत्वान्मोक्षस्य साधकस्वरूपाव्यतिरेकाच्च। यत्कर्म्मणा निर्वर्त्त्येत। अज्ञानमेव निवर्त्तयतीति चेन्न। विलक्षणत्वात् अनभिव्यक्तिरज्ञानमभिव्यक्तिलक्षणेन ज्ञानेन विरुध्यते। कर्म्म तु नाज्ञानेनविरुध्यते। तेन ज्ञानविलक्षणं कर्म्म। यदि ज्ञानाभावो यदि

ति। अफलञ्चेति। आद्यं व्याघातं दृष्टान्तेन स्फुटयति। नित्याना-
मिति। दृष्टान्तेन व्याघातं परिहरन्नाशङ्कते ज्ञानवदिति। चेदिति।
देव स्फुटयति। यथेति। दृष्टान्तं विघटयति। नेति। ज्ञानस्य मोक्ष-
। व्यवधिभूताज्ञाननिवर्त्तकत्वान्मोक्षः। तेनाक्रियमाणोऽपि तत्कार्य्यमिति
ापदेशभाग् भवतीत्यर्थः। तदेव स्फुटयति। अज्ञानेति। दार्ष्टान्तिकं
राचष्टे। न त्विति। यत्कर्म्मणा निवर्त्त्येत तन्मोक्षस्य व्यवधानान्तरं
ल्पयितुं न तु शक्यमिति सम्बन्धः व्यवधानध्वंसे कर्मणः प्रवेशोऽपि मुक्ता-
र तत्प्रवेशः स्यादिति चेन्नेत्याह। नित्यत्वादिति।

नित्यकर्मनिवर्त्त्यं व्यवधानान्तरं माभूदज्ञानमेव तन्नि-
र्त्यं भविष्यति तथा च मोक्षस्य कर्मकार्य्यत्वं शक्यमुपचरितुमिति
ङ्कते। अज्ञानमेवेति। कर्मणो ज्ञानाद्विलक्षणत्वान्नाज्ञाननिवर्त्त-
त्वमित्युत्तरमाह। नेति। विलक्षणत्वादिति। वैलक्षण्यमेव

संशयज्ञानं यदि विपरीतज्ञानं वोच्यतेऽज्ञानमिति सर्व्वं हि तत्त्वज्ञानेनैव निवर्त्त्यते। न तु कर्म्मणान्यतमेनापि विरोधाभावात्। अथादृष्टं कर्म्मणामज्ञाननिवर्त्तकत्वं कल्प्यमिति चेन्न। ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ गम्यमानायामदृष्टनिवृत्तिकल्पनानुपपत्तेः। यथावघातेन व्रीहीणान्तुषनिवृत्तौ गम्यमानायामग्निहोत्रादिनित्यकर्म्मकार्य्योऽदृष्टा न कल्प्यते तुषनिवृत्तिः। तद्वदज्ञाननिवृत्तिरपि नित्यकर्म्मकार्य्या न कल्प्यते ज्ञानेन विरुद्धत्वञ्चासकृत्कर्मणामवोचाम। यदविरुद्धं ज्ञानं कर्म्मभिस्तदेव लोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तं। विद्यया देवलोक इति श्रुतेः। किञ्चान्यत्कल्पे च फले

प्रकटयति। अनभिव्यक्तिरिति। इतश्च ज्ञाननिवर्त्त्यमेवाज्ञानमित्याह। यदीति। अन्यतमेन मित्यादिना व्यस्तेन समस्तेन वा श्रौतेन स्मार्त्तेन चेत्यर्थः। कर्म्माज्ञानयोरविरोधो चेत्यर्थः। अज्ञाननिवर्त्तकत्वं कर्मणो मान्वयव्यतिरेकासिद्धं। किन्त्वदृष्टमेव कल्प्यमिति शङ्कते। अथेति। दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति परिहरति। न ज्ञानेनेति। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन सुखावारोपयति। यथेत्यादिना। अदृष्टेति छेदः। मैवं तु ज्ञानादज्ञानध्वस्तिः किन्तु कर्म्मसमुच्चितादित्याशङ्क्याह। ज्ञानेनेति। ननु कर्म्मभिरविरुद्धमपि हिरण्यगर्भादिविज्ञानमस्ति। तथा च समुच्चितं ज्ञानमज्ञानध्वंसि भविष्यति नेत्याह। यदविरुद्धमिति। नित्यानां कर्मणां समुच्चितानामसमुच्चितानाञ्च स्वरूपस्थितौ मोक्षे तत्प्रतिबन्धकाज्ञानध्वस्तौ वा न दृष्टसामर्थ्यं कल्प्यमित्युक्तं। इदानीं तत्कल्पनामङ्गीकृत्यापि दूषयति। किञ्चेति। कर्मणोऽस्ति मोक्षसामर्थ्यमिति तदुक्तादेव कारणान्न भवति। किन्त्वन्यच्च कारणं तत्रास्तीत्यर्थः। तदेव दर्शयितुं विचारयति। मुक्तिश्चेति। विरोधमपनयति। इष्येत। कार्य्यत्वाभावं समर्थयते। अस्मिन्निति। मतान्तरमाह। किञ्चेति। सामर्थ्यविषयं विशदयति। कर्म-

नित्यानां कर्म्मणां श्रुतानां यत्कर्म्मभिर्विरुध्यते द्रव्यगुणकर्म्मणां कार्य्यमेव न भवति किन्तत्कल्प्यताम्। यस्मिन् कर्म्मणः सामर्थ्यमेव न दृष्टं किं वा यस्मिन् दृष्टं सामर्थ्यं यच्च कर्म्मणां फलमविरुद्धं तत्कल्प्यतामिति पुरुषप्रवृत्तिजननायावश्यं चेत्कर्म्मफलं कल्पयितव्यम्। कर्म्माविरुद्धविषय एव श्रुतार्थापत्तेः क्षीणत्वान्नित्यो मोक्षः फलं कल्पयितुं न शक्यः। तदवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा। अविरुद्धत्वाददृष्टसामर्थ्यविषयत्वाच्चेति पारिशेष्यन्यायान्मोक्ष एव कल्पयितव्य इति चेत्। सर्व्वेषां हि कर्म्मणां सर्व्वं फलम्। चान्यदितरकर्म्मफलव्यतिरेकेण फलं कल्पनायोग्यमस्ति। परिशिष्टश्च मोक्षः। सचेष्टोऽवेदविदां फलम्। तस्मात्स एव कल्पयितव्य इतिचेन्न।

ति। कथमिह निर्णयस्तत्राह। पुरुषेति। कल्पयितव्यं फलमिति सम्बन्धः। उत्पत्त्यादीनामन्यतमो हि कर्मभिरविरुद्धो विषयः। तत्रैव नित्यकर्मचोदनानुपपत्तेरुपक्षीणत्वान्न नित्यकर्मफलत्वेन मोक्षः। तदवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा न शक्यते कल्पयितुं। कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावादेवं चारब्ध्रस्य सिद्धत्वादौ तद्भिन्नत्वाच्च कर्मणस्तद्विलक्षणे मोक्षे न व्यापारः। तथा च नित्यकर्मविधिवशात्पुरुषप्रवृत्तिसम्पादनाय फलञ्चेत्कल्पयितव्यं तर्हि तदुत्पत्त्यादीनामन्यतमादेव तदविरुद्धं कल्प्यमित्यर्थः। इतिशब्दः श्रुतार्थापत्तिपरिहारसमाप्त्यर्थः। मोक्ष एव नित्यानां कर्मणां फलत्वेन कल्पयितव्यः। पारिशेष्यन्यायादिति शङ्कते। पारिशेष्येति।

पारिशेष्यन्यायमेव विशदयति। सर्व्वेषामिति। सर्वञ्च स्वर्गपश्वपुत्रादीति यावत्। तथापि मोक्षादन्यदेव नित्यकर्मफलं किं न स्यात्तत्राह। न चेति। मोक्षस्यापीतरकर्मफलनिःशेषसमाप्त्यर्थमाह। परिशिष्टश्चेति तस्य फलत्वमेव कथं सिद्धं तत्राह। स चेति। परिशेषाद्वक्तव्यं निगमयति।

कर्म्मफलव्यक्तीनामानन्त्यात्पारिशेष्यन्यायानुपपत्तेः। न हि पुरुषेच्छाविषयाणां कर्म्मफलानामेतावत्त्वं नाम केनचिदसर्व्वज्ञेनावधृतं तत्साधनानां वा। पुरुषेच्छानाञ्चानियतदेशकालनिमित्तत्वात्पुरुषेच्छाविषयसाधनानाञ्च पुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात्। प्रतिप्राणिचेष्टावैचित्र्यात् फलानां तत्साधनानां चानन्त्यसिद्धिस्तदानन्त्याच्चाशक्यमेतावत्त्वं पुरुषैर्ज्ञातुम्। अज्ञाते च साधनफलेतावत्त्वे कथं मोक्षस्य परिशेषसिद्धिरिति। कर्म्मफलजातिपारिशेष्यमिति चेत्। सत्यपीच्छाविषयाणां तत्साधनानाञ्चानन्त्ये कर्म्मफलजातित्वं नाम सर्व्वेषां तुल्यम्। मोक्षस्त्वकर्म्मफलत्वात्परिशिष्टः स्यात्तस्मात्परिशेषात्स एव युक्तः कल्पयितुमिति चेन्न। तस्यापि

तस्मादिति। पारिशेष्यासिद्ध्या दूषयति। नेति। कर्मफलं व्यक्त्यानन्त्यहक्तं व्यनक्ति। न हीति फलवत्फलसाधनानां फलविषयेच्छानाञ्चानन्त्यं कथयति। तत्साधनानामिति। तदानन्त्ये हेतुमाह। अनियतेति इच्छाद्यानन्त्ये हेत्वन्तरमाह। पुरुषेति। एतावत्त्वं नाम नास्तीत्युभयत्र सम्बन्धः। पुरुषस्येष्टं फलं शोभनाध्यासविषयभूतं तत्र विचित्राशोभनाध्यासे न प्रयुक्तत्वादिति हेत्वर्थः। इच्छाद्यानन्त्यं प्राणिभेदेषु दर्शयित्वा तदानन्त्यमेकैकस्मिन्नपि प्राणिनि दर्शयति। प्रति प्राणि चेति। इच्छाद्यानन्त्ये फलितमाह। तदानन्त्याच्चेति साधनादिष्वेतावत्त्वाज्ञानेऽपि किं स्यात्तदाह। अज्ञाते चेति। इतिशब्दः पारिशेष्यानुपपत्तिसमाप्त्यर्थः। प्रकारान्तरेण पारिशेष्यं शङ्कते। कर्मेति। तामेव शङ्कां विवृणयति। सत्यपीति। तथापि कथं मोक्षस्य परिशिष्टत्वं तदाह। मोक्षस्त्विति। परिशेषफलमाह। तस्मादिति। शङ्कितं परिशेषं दूषयति। नेत्यादिना। अर्थापत्तिपरिशेषौ पराकृत्य अर्थापत्तिपराकरणं प्रपञ्चयितुं प्रक्रमते। तस्मादिति। अन्यथानुपपत्तिं प्रकट-

नित्यकर्म्मफलत्वाभ्युपगमे कर्म्मफलसमानजातीयत्वोपपत्तेः परिशेषानुपपत्तिः । तस्मादन्यथाप्युपपत्तिस्तस्मात् क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः । उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्काराणामन्यतमदपि नित्यानां कर्म्मणां फलमुपपद्यत इति क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः । चतुर्णामन्यतम एव मोक्ष इति चेन्न तावदुत्पाद्यो नित्यत्वात् । अत एवाविकार्य्योऽसंस्कार्य्यश्चात एवासाधनद्रव्यात्मकत्वाच्च । साधनात्मकं हि द्रव्यं संस्क्रियते । यथा पात्राज्यादि प्रोक्षणादिना । न च संस्क्रियमाणः संस्कारनिर्वर्त्त्यो वा यूपादिवत्पारिशेष्यादाप्यः स्यादाप्योऽप्यात्मस्वभावत्वादेकत्वाच्च ॥

इतरैः कर्म्मभिर्वैलक्षण्यान्नित्यानां कर्म्मणां तत् फलेनापि विलक्षणेन भवितव्यमिति चेन्न । कर्म्मत्वसालक्षण्यात्सलक्षं

यति । उत्पत्तीति । नित्यानामुत्पत्त्यादिफलत्वेऽपि मोक्षस्य तत्फलत्वं सिद्ध्यतीति शङ्कते । चतुर्णामिति । तत्र मोक्षस्योत्पाद्यत्वं दूषयति । न तावदिति उभयत्रातः शब्दो नित्यत्वपरामर्शी । असंस्कार्य्यत्वे हेत्वन्तरमाह । असाधनेनेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति । साधनात्मकमिति । इतश्च मोक्षस्यासंस्क्रियमाणत्वमित्याह । न चेति । यथा यूपस्तक्षणाद्यष्टाश्रीकरणाभ्यञ्जनादिना संस्क्रियते । यथा चाहवनीयः संस्कारैर्निष्पाद्यते । न तथा मोक्षो नित्यशुद्धत्वान्निर्गुणत्वाच्चेत्यर्थः । पक्षान्तरमनुभाष्य दूषयति । पारिशेष्यादित्यादिना ।

एकत्वं पूरणत्वं साधनवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यं कल्पयतीति शङ्कते । इतरैरिति । हेतुवैलक्षण्यासिद्धौ कल्पकाभावात् फलवैलक्षण्यासिद्धिरिति दूषयति । न कर्म्मत्वेति । निमित्तकृतहेतुवैलक्षण्यवशात्फलवैलक्षण्यसिद्धिरिति शङ्कते । निमित्तेति । निमित्तवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यसा-

कस्मात् फलं न भवति। इतरकर्म्मफलैर्निमित्तवैलक्षण्यादिति चेन्न। क्षामवत्यादिभिः समानत्वात्। यथा हि गृहदाहादौ निमित्ते क्षामवत्यादीष्टिर्यथा भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिकेषु कर्म्मसु न मोक्षः फलं कल्प्यते। तैश्चाविशेषान्नैमित्तिकत्वेन जीवनादिनिमित्ते च श्रवणात्। तथा नित्यानामपि न मोक्षः फलम्। आलोकस्य सर्वेषां रूपदर्शनसाधनत्वे उलूकादय आलोकेन रूपं न पश्यन्तीति। उलूकादिचक्षुषोर्वैलक्षण्यादितरलोकचक्षुभिर्न र-

---

निमित्तमिति। परिहरति। न क्षामवत्यादिभिरिति। तदेव प्रपञ्चयति। यथा हीति। यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यत्र दहेदिति विधिविभक्त्या प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपहितया गृहदाहाख्यनिमित्तपरामर्शेनाग्नये क्षामवते पुरोडाशमित्यादिना क्षामवती विधीयते। यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्र च र्च्छेदिति विधिविभक्त्या निर्वपेदिति विधास्यमाननिमित्तं हविरार्त्तिमनूद्य निर्वापो विधीयते। भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोत्यथ यस्य पुरोडाशौ क्षीयेतां तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति। यदा तद्विन्देताथ तदेव हविर्निर्वपेद्यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तमिति च भेदनादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तम्। न चैतन्मुक्तिफलम्। तथा निमित्तभेदेऽपि न नित्यकर्म्ममुक्तिफलत्वम्। क्षामवत्यादितुल्यत्वं नित्यकर्म्मणां कुतो लभ्यमित्याशङ्क्याह। तैश्चेति। क्षामवत्यादिभिरिति यावत्। अविशेषे हेतुर्नैमित्तिकत्वेनेति तदेव कथमिति चेत्तत्राह। जीवनादीति। दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति। तथेति। नित्यं कर्म्म कर्म्मान्तराद्विलक्षणमपि न मोक्षफलमित्यत्र दृष्टान्तमाह। आलोकस्येति। चक्षुरन्तरैरुलूकादिचक्षुषोर्वैलक्षण्येऽपि न रूपादिविषयाभिव्यक्तिहेतुत्वमाह। रूपादीति। वैलक्षण्यं तर्हि कुत्रोपयुज्यते तत्राह। अनुग्राह्यविषयोलूकादौ गत्यापीति

सादिविषयत्वं परिकल्पयति । रसादिविषये सामर्थ्यस्यादृष्टत्वात् । सुदूरमपि गत्वा यद्विषये दृष्टं सामर्थ्यं तत्रैव कश्चिद्विशेषः कल्पयितव्यः । इत्पुनरुक्तं विद्याकन्मसंयोगादिसंयुक्तविषदध्यादिवन्नित्यानि कार्य्यान्तरमारभन्त इति । आरभ्यतां विशिष्टं कार्य्यम् । तद्दिष्टत्वादविरोधो निरभिसन्धेः कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य विशिष्टकार्य्यान्तरारम्भेन कश्चिद्विरोधः । देवयाज्यात्मयाजिनोरात्मयाजिनो विशेषश्रवणाद्देवयाजिनः श्रेयानात्मयाजीत्यादौ यदेव विद्यया करोतीत्यादौ च ॥

यस्तु परमार्थदर्शनविषये मनुनोक्त आत्मयाजिशब्दः समं पश्यन्नात्मयाजीत्यत्र समं पश्यन्नात्मयाजी भवतीत्यर्थः । अथवा भूतपूर्व्वगत्या आत्मयाज्यात्मसंस्कारार्थं नित्यानि

यावत् । यद्विषये रूपादावित्यर्थः । विशेषो दूरश्रव्यादिरतिशयः । दार्ष्टान्तिकं पूर्व्ववादानुवादपूर्व्वकमाचष्टे । यत्पुनरित्यादिना । तत्रैति यावत् । तदेव विवृणोति । निरभिसन्धेरिति । विद्यासंयुक्तं कर्म विशिष्टकार्य्यकरमित्यत्र शतपथश्रुतिं प्रमाणयति । देवयाजीति । तदाङ्गिरत्युपक्रम्य देवयाजी श्रेयानित्यादौ काम्यकर्त्तुर्देवयाजिनः सकाशादात्मशुद्ध्यर्थं कर्म कुर्व्वन्नात्मयाजी श्रेयानिति आत्मयाजिनो विशेषश्रवणात्सर्व्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति स्मृतेश्च विशिष्टस्य कर्म विशिष्टकार्य्यारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

छान्दोग्येऽपि विद्यासंयुक्तस्य कर्मणो विशिष्टकार्य्यारम्भकत्वं दृष्टमित्याह । यदेवेति । न त्वात्मयाजिशब्दो नित्यकर्मानुष्ठायिविषयो न भवति । सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि । समं पश्यन्नात्मयाजी वै

कर्माणि करोति इदं मेने नाङ्गं संस्क्रियत इति श्रुतेः। तथा गार्भैर्होमैरित्यादिप्रकरणे कार्यकरणसंस्कारार्थत्वं नित्यानां कर्मणां दर्शयति। संस्कृतश्च य आत्मयाजी तैः कर्मभिः समं द्रष्टुं समर्थो भवति। तस्येह वा जन्मान्तरे वा सममात्मदर्शनमुत्पद्यते। समं पश्यन् स्वाराज्यमधिगच्छतीत्येषोऽर्थः। आत्मयाजीशब्दस्तु भूतपूर्वगत्या प्रयुज्यते। ज्ञानयुक्तानां नित्यानां कर्मणां ज्ञानोत्पत्ति-

---

स्वाराज्यमधिगच्छतीति। अत्र परात्मदर्शनविषये तस्य प्रवृत्त्यादत आह। यस्त्विति। यदि समं पश्यन्भवेत्तदा परेणात्मनैकीभूतः स्वाराड्भवतीत्यात्मज्ञानस्तुतिरत्र विवक्षिता। महती ह्येवं ब्रह्मविद्या। यद्ब्रह्मविदेवात्मयाजी भवति हि तदनुष्ठानं पृथगपेक्षते। ब्रह्मवित्प्रयत्नादिति च यच्छतीत्यर्थः। परदर्शनवत्यात्मयाजिशब्दस्य गत्यन्तरमाह। अथ वेति। भूता या पूर्वस्थितिस्तामपेक्ष्यात्मयाजिशब्दो विदुषीत्यर्थः। तदेव प्रपञ्चयति। आत्मेति। तेषां तत्संस्कारार्थत्वे प्रमाणमाह। इदमिति। तत्रैव स्मृतिं प्रमाणयति। तथेति। गर्भसम्बन्धिभिर्होमैर्मौञ्जीनिबन्धनादिभिश्च वैदिकमेवैनः शमयतीत्यस्मिन्प्रकरणे नित्यकर्मणां संस्कारार्थत्वं निश्चितमित्यर्थः। संस्कारोऽपि कुत्रोपयुज्यते तत्राह। संस्कृतश्चेति। यो हि नित्यकर्मानुष्ठाता तदनुष्ठानजनितापूर्ववशात्परिशुद्धबुद्धिः सम्यग्धीयोग्यो भवति। महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरिति स्मृतिरित्यर्थः। कदा पुनरेषा सम्यग्धीरुत्पद्यते तत्राह। तस्येति। उत्पन्नस्य सम्यग्ज्ञानस्य फलमाह। सममिति। कथं पुनः सम्यग्ज्ञानवत्यात्मयाजिशब्द इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति। आत्मेति। किमितीह भूतपूर्वगतिराश्रितेति तत्राह। ज्ञानप्रयुक्तानामिति। वैदिकैरात्मप्रकर्षैः कर्मभिः शुद्धबुद्धेः श्रवणादिवशादैक्यज्ञानं इति फलवदिति। कर्म तु विद्यासंयुक्तमपि संसारफलमेवेति भावः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह।

साधनत्वप्रदर्शनार्थं । [illegible] । यथा [illegible] मत्तानवलक्षीता च । तत्रभां [illegible] [illegible] पिण्डति च ॥

देवसाष्टिर्व्यतिरिक्त भवत्पार्थं दर्शयति [illegible] भूतान्यपीति । पञ्च वै भूतान्यव्येतीति पाठः [illegible] परिच्छिन्नबुद्धि[illegible] । न चार्थादृ[illegible] कर्मविपाकार्थस्य तद्व्यतिरिक्ता[illegible]नार्थस्य च [illegible] पनिषदां तुल्यार्थत्वदर्शनात् । [illegible]

किञ्चेति विद्यादुग्रमं च कर्म वत्वार्दैतम[illegible] [illegible] तदुदय [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] प्रकृत[illegible] ।

यत्र [illegible] विद्या [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] सेवमानस्य भूतान्यपेति प[illegible] । [illegible] तत्त्वाह । देवताद्वीति । [illegible] भूतान्यपीति [illegible] [illegible] । भूतानि । [illegible] [illegible] । ननु विपक्षवतो देवतैव [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] निराकर्तुं [illegible] । न चेति । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । प्रकृत[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] गोजा[illegible] । [illegible] [illegible]-

कर्म्मणाञ्च स्थावरश्वशूकरादिफलदर्शनात् वान्ताश्यादिप्रे-तदर्शनाच्च। न च श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेण विहितानि वा प्रतिषिद्धानि वा कर्म्माणि केनचिदवगन्तुं शक्यन्ते। येषामकरणादनुष्ठानाच्च प्रेतश्वशूकरस्थावरादी-कर्म्मफलानि प्रत्यक्षानुमानाभ्यानाभ्यामुपलभ्यन्ते। न चै-षामकर्म्मफलत्वं केनचिदभ्युपगम्यते। तस्माद्विहिताकरण-प्रतिषिद्धसेवानां यथैते कर्म्मविपाकाः प्रेततिर्य्यक्स्थावरा-दयस्तथोत्कृष्टेष्वपि ब्रह्मान्तेषु कर्मविपाकत्वं वेदितव्यम्। तस्मात्स आत्मनो वपामुदखिदत्सो ऽरोदीयदरोदीदित्या-दिवन्नाभूतार्थवादत्वम्।

त्यादिवाक्यैः प्रतिपादितफलानां प्रत्यक्षेणापि दर्शनात्। यथा तत्र नाभूतार्थवादत्वं तथा यथोक्ताध्यायस्यापि नाभूतार्थवादतेत्याह। विहि-तेति। किञ्च वङ्गादिदेशे वर्द्दताश्यादिप्रेतानां प्रत्यक्षत्वादध्ययनरहिता-नामपि स्त्रीशूद्रादीनां वेदोच्चारणदर्शनेन ब्रह्मराक्षसावागमाच्च न ब्र-ह्मादिवाक्यास्यार्थवादतेत्याह। वान्तेति। ननु स्थावरादीनां श्रौतस्मार्त्त-कर्म्मफलत्वाभवात्तत्सदृशनेन वचनानां भूतार्थत्वं शक्यं कल्पयितुमत आह। न चेति। सेवादिदृष्टकारणसाम्येऽपि फलवैषम्योपलम्भादवश्यमतीन्द्रियं कारणं वाच्यम्। न च तत्र श्रुतिस्मृती विहायान्यन्मानमस्ति। तथा च श्रौतस्मार्त्तकर्म्मकृतान्येव स्थावरादीनि फलानीत्यर्थः। यविहितावि-हितेषु स्थावरादिषु प्रत्यक्षानुमानयोर्यथायोगं प्रवृत्तिरूह्या। स्थावराणां जीवशून्यत्वात्कर्म्मफलत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह। न चैषामिति। इक्ष-दादिवदेव वृक्षादीनां हर्षादिदर्शनाज्जीवत्वप्रसिद्धेस्तस्मात्पश्यन्ति पा-दपा इत्यादिप्रयोगाच्च तेषां कर्म्मफलत्वसिद्धिरित्यर्थः। स्थावरादीनां कर्म्मफलत्वे सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति ब्रह्मादीनां पुण्यकर्मफलत्वेऽपि मतते किं स्यात्तदाह। तस्मादिति।

तत्राप्यभूतार्थवादत्वं माभूदिति चेद्भवत्वेवम् । न चैतावतास्य न्यायस्य बाधो भवति । न चास्मत्पक्षो वा दुष्यति । न च ब्रह्मा विश्वसृज इत्यादीनां काम्यकर्म्मफलत्वं शक्यं वक्तुं तेषां देवसार्ष्टितायाः फलस्योक्तत्वात् । तस्मात्साभिसन्धीनां नित्यानां कर्म्मणां सर्व्वमेधाश्वमेधादीनां च ब्रह्मत्वादीनि फलानि । येषां पुनर्नित्यानि निरभिसन्धीन्यात्मसंस्कारार्थानि क्रियन्ते तेषां ज्ञानोत्पत्त्यर्थानि तानि । ब्राह्मीयं क्रियते तनुरित्यादि स्मरणात्तेषामारादुपकारकत्वान्मोक्ष-

---

कर्म्मविपाकप्रकरणस्याभूतार्थवादत्वाभावे दृष्टान्तेऽपि तत्र स्यादिति शङ्कते । तत्रापीति । परिहरति । भवत्विति । कथं तर्हि वैधर्म्यदृष्टान्तसिद्धिरत आह । न चेति । वैधर्म्यदृष्टान्ताभावमात्रेण कर्म्मविपाकाध्यायस्य नाभूतार्थवादत्वेऽस्य न्यायस्य नैव बाधः । साधर्म्यदृष्टान्तादपि तत्सिद्धेरित्यर्थः । ननु प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिददित्यादीनामभूतार्थवादत्वाभावे कथमर्थवादाधिकरणं घटिष्यते तत्राह । न चेति । तदघटनायामपि नास्मत्पक्षक्षतिस्तथैव तदभूतार्थवादत्वं त्वन्मतसिद्धिरोधादित्यर्थः। ननु कर्म्मविपाकप्रकरणस्यार्थवादत्वाभावेऽपि ब्रह्मादीनां काम्यकर्म्मफलत्वान्न ज्ञानसंयुक्तनित्यकर्म्मफलत्वं ततो मोक्ष एव तत्फलमित्यत आह । न चेति । तेषां काम्यानां कर्म्मणामिति यावत् । देवसार्ष्टितायाः देवैरिन्द्रादिभिः समानैश्वर्य्यप्राप्तेरित्यर्थः । उत्कटं कर्म्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टितामित्यत्रेति शेषः । ननु विद्यासंयुक्तानां कर्म्मणां फलं ब्रह्मादिभावश्चेत्कथं तानि ज्ञानोत्पत्त्यर्थान्याम्नायन्ते तत्राह । तस्मादिति । कर्म्मणां मुक्तिफलत्वाभावप्रसङ्गादर्थः साभिसन्धीनां दैवताभावे फलेऽनुरागवतामिति यावत् । नित्यानि कर्म्माणि श्रौतानि स्मार्त्तानि चाग्निहोत्रसन्ध्योपासनप्रभृतीनि निरभिसन्धीनि फलाभिलाषविकलानि परमेश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणानि । आत्मयत्नो मनो विषयः। कर्म्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे प्रमाण-

साधनान्यपि कर्माणि भवन्तीति न विरुध्यन्ते। यथा चायमर्थः षष्ठे जनकाख्यायिकासमाप्तौ वक्ष्यामः। यत्तु, विषदध्यादिवदित्युक्तम्। तत्र प्रत्यक्षानुमानविषयत्वाद्विरोधः। यस्त्वत्यन्तशब्दगम्योऽर्थस्तत्र वाक्यस्याभावे तदर्थप्रतिपादकस्य न शक्यं कल्पयितुं विषदध्यादिसाधर्म्यम्। न च प्रमाणान्तरविरुद्धार्थविषये श्रुतेः प्रामाण्यं कल्प्यते। यथा शीतोऽग्निः क्लेदयतीति श्रुते तु तादर्थ्ये वाक्यस्य प्रमाणान्तरस्याभासत्वम्। यथा खद्योतोऽग्निरिति तलमलिनमन्तरिक्षमिति

माह। आप्नोति। कथं तर्हि कर्मणां मोक्षसाधनत्वं क्वचिदापद्यते तत्राह। तेषामिति। संस्कृतबुद्धीनामिति यावत्। कर्मणां परं यथा मोक्षसाधनत्वं कथमर्थं सिद्धवदुच्यते तत्राह। यथा चेति। अयमर्थं साधयेति शेषः। निरस्तमप्यधिकविवक्षया पुनरनुवदति। यत्त्विति। विषादेर्मन्त्रादिसंस्कृतस्य जीवनादिहेतुत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमतो दृष्टान्ते कार्यारम्भकत्वे विरोधो नास्तीत्याह। तत्रेति। कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य कार्यान्तरारम्भकत्वलक्षणोऽर्थः शब्देनैव गम्यते। न च तत्र मानान्तरमस्ति। न च संस्कृतस्य कर्मणो मोक्षारम्भकत्वप्रतिपादकं वाक्यमुपलभ्यते तदभावे कर्मणि विद्यायुक्तेऽपि विषदध्यादिसाधर्म्यं कल्पयितुं न शक्यमित्याह। यस्त्विति। कर्मसाध्यत्वे च मोक्षस्यानित्यता। स्यादिति भावः। अपाम सोमममृता अभूमेत्यादिश्रुतेर्मोक्षस्य कर्मसाध्यस्यापि नित्यत्वमिति चेन्नेत्याह। न चेति। यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुमानानुगृहीतं तद्यथेहेत्यादिवाक्यं तद्विरोधेनार्थवादश्रुतेः स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थः। प्रमाणान्तरविरुद्धेऽर्थे प्रामाण्यं श्रुतेर्नोच्यते चेदद्वैतश्रुतेरपि कथं प्रत्यक्षादिविरुद्धे स्वार्थे प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह। श्रुते त्विति। तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रतिबन्धतात्पर्यलिङ्गैः सदद्वैतपरत्वे निर्धारिते तद्विरुद्धविषयस्य प्रत्यक्षादेराभासत्वं भवतीत्यर्थः। तदेव दृष्टान्तेन साधयति। यथेत्यादिना। यदनिन्द्रियग्राह्यं यथोक्तं प्रत्यक्षं तद्यथाभि

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच ॥

वाक्यानां यथार्थत्वमपि तद्विषयप्रमाणान्तराभावात्तद्यथार्थत्वं निश्चिते निश्चितार्थमपि वाक्यमयथार्थमाभासीभवति । तस्माद्वेदप्रामाण्यस्याव्यभिचारात्तादर्थ्ये सति वाक्यस्य तथात्वं स्यात् न तु पुरुषमतिकौशलम् । न हि पुरुषमतिकौशलात् सविता रूपं न प्रकाशयति । तथा वेदवाक्यान्यपि नान्यार्थानि भवन्ति । तस्मान्न मोक्षार्थानि कर्माणीति सिद्धम् । अतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव ब्राह्मणमारभ्यते ।

अथानन्तरमुपरते जारत्कारवे भुज्युरिति नामतो लह्यस्यापत्यं लाह्यस्तदपत्यं लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञ-

---

प्रमाणभावित्वेन प्रवृत्तं निश्चितार्थं च तथापि तद्विषयेऽपवादादौ निश्चिते प्रत्यक्षाप्रामाण्यादेर्मानान्तरस्य यथार्थत्वे सति तद्विरुद्धं पूर्वोक्तवाक्यमप्ययथार्थमाभासीभवति । तथेदं हेतुविषयं प्रत्यक्षाद्यालोचनामविरोधे प्रत्यक्षाभाव इत्यर्थः । ननु तात्पर्यं नाम पुरुषस्य धर्मो न वाक्यस्य वेदस्य तु तदर्थत्वं तर्हि प्रतिपुरुषमन्यथैव तात्पर्यदर्शनात्तद्वशादन्यथैव श्रुत्यर्थः स्यादित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकं निगमयन्नुत्तरमाह । तस्मादित्यादिना । तादर्थ्यमर्थपरत्वं तथात्वं याथार्थ्यं शब्दधर्मस्तात्पर्यं तच्च षड्विधलिङ्गगम्यं तथा च शब्दस्य पुरुषाभिप्रायप्रमाणान्यथात्वमित्यर्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । विचारार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । विद्यासंयुक्तस्यापि कर्मणो मोक्षारम्भकत्वासम्भवस्तस्मादित्यर्थः । माभूत्कर्मणां मोक्षार्थत्वं किमायातेनेत्याशङ्क्य ब्राह्मणारम्भं निगमयति । अत इति ।

ब्राह्मणारम्भमेवं प्रतिपाद्य तदक्षराणि व्याकरोति । अथेति । याज्ञवल्क्यमभिमुखीकृत्य भुज्युः स्वस्य पूर्वं निर्वृत्तां कथां कथ-

वल्क्येति होवाच आदावुक्तमश्वमेधदर्शनं। समष्टिव्यष्टिफलश्चाश्वमेधक्रतुर्ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञानसम्पादितो वा। सर्वकर्म्मणां परा काष्ठा। भ्रूणहत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरिति हि स्मरन्ति। तेन हि समष्टीर्व्यष्टीश्च प्राप्नोति। तत्र व्यष्टयो निर्णीता अण्डान्तरविषया अश्वमेधयागफलभूताः। मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवतीत्युक्तं। मृत्युश्चाशनाया लक्षणो बुद्ध्यात्मा समष्टिः प्रथमजो वायुः सूत्रं सत्यं हिरण्यगर्भः। तस्य व्याकृतो विषयो

यति। तामवतारयितुमश्वमेधस्वरूपं तत्फलं च विभज्य दर्शयति। आदाविति। क्रतुरुक्त इति पूर्वेण सम्बन्धः। क्रतोर्द्वैविध्यमाह। ज्ञानेति। अश्वमेधस्य द्विधा विभक्तस्य सर्वकर्मोत्कर्षसुक्तिरिति। सर्वकर्मणामिति। तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वे मानमाह। भ्रूणहत्येति। समष्टिव्यष्टिफलस्येत्युक्तं स्पष्टयति। तेनेति। अश्वमेधेन सहकारिज्ञानाभेदेन समष्टीः समनुगतरूपा व्यष्टीश्च व्यावृत्तरूपा देवताः प्राप्नोतीत्यर्थः। काः पुनर्व्यष्टयो विवक्ष्यन्ते तत्राह। तत्रेति। अग्निरादित्यो वायुरित्याद्या व्यष्टयो देवताः। सोऽग्निरभवदित्यादिवाक्यान्तर्वर्त्तिन्योऽश्वमेधफलभूता दर्शिता इत्यर्थः। का तर्हि समष्टिदेवतेत्युक्ते तत्रैवोक्तं स्मारयति। मृत्युरिति। तामेव समष्टिरूपां देवतां प्रपञ्चयितुमिदं ब्राह्मणमिति वक्तुं पातनिकां करोति। मृत्युश्चेति। प्राणात्मकबुद्धिधर्मोऽशनायाः कथं मृत्योर्लक्षणं तत्राह। बुद्ध्यात्मेति। तर्हि बुद्धेर्व्यष्टित्वान्मृत्युरपि तथा स्यादित्याशङ्क्याह। समष्टिरिति। प्रागेव व्यष्ट्युत्पत्तेरुत्पन्नत्वेन समष्टित्वं साधयति। प्रथमज इति। सर्वाश्रयत्वं दर्शयति सूत्रमिति। तत्र वायुर्वै गौतमेत्यादि वाक्यं प्रमाणमिति सूचयति। वायुरिति। तथापि कथं प्रथमजत्वं भूतानां प्रथमस-

यदात्मकं सर्वं हैतैवात्यं यः सर्वभूतान्तरात्मा लिङ्गममूर्त्तः सो यदाश्रितानि सर्वभूतकर्माणि यः कर्मणां कर्मसम्बन्धानाञ्च विज्ञानानां परा गतिः परं फलं । तस्य क्रियानुगोचरः कियती व्याप्तिः सर्वतः परिमण्डलीभूता सा वक्तव्या । तस्यामुक्तायां सर्वः संसारो वन्धगोचर उक्तो भवति । तस्य च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनार्थमाख्यायिकामात्मनो हत्तां प्रकुरुते । तेन च प्रतिवादिवुद्धिं व्यामोहयिष्यामीति मन्यते ।

व्यपसेरित्याशयङ्काह । सत्यमिति । हिरण्यगर्भस्योक्तनत्वत्तेऽपि किमायातं व्यतयोरित्याशङ्काह । हिरण्यगर्भ इति । जगदेव समष्टिव्यष्टिरूपं न स्वतमित्याशङ्काह । यदात्मकमिति । द्वैतं व्यष्टिरूपमेकात्वं समष्टिरूपं तत्सर्वं यदात्मकं तस्येति सम्बन्धः । तस्योक्तिप्रमाणत्वं प्रकटयति । यः सर्वेति । विज्ञानात्मानं व्यावर्त्तयति । लिङ्गमिति । तस्य ऐश्वरम् इत्याशङ्कत्याह । अमूर्त्तेति । तस्य साधनाश्रयत्वं दर्शयति । यदाश्रितानीति । तस्यैव फलाश्रयत्वमाह । यः कर्मणामिति । परा गतिरित्यस्यैव व्याख्यानं परं फलमिति । एवं भूमिकामारचय्यानन्तरवाक्यमवतारयति । तस्येति । प्रश्नमेव प्रकटयति । कियतीति । सर्वतः परितो मण्डलभावमासाद्य स्थितेति यावत् । ननु किमिति सा वक्तव्या । तस्य उक्तायामपि उक्तव्यसंसारावशेषादाकाङ्क्षाविश्रान्त्यभावादत आह । तस्यामिति । इयान् बन्धो नाधिको न्यूनो वेत्यन्यव्यावच्छेदेन बन्धपरिणामपरिच्छेदार्थं कर्मफलव्याप्तिरत्रोच्यते तत्परिच्छेदश्च वैराग्यद्वारा मुक्तिहेतुरिति भावः । ब्राह्मणस्यैवं प्रष्टत्वावपि किमिति भुज्युः स्वस्य पूर्वनिर्वृत्तां कथामाहेत्याशङ्काह । तस्य चेति । समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनेन पा किं स्यादत आह । तेन चेति ।

मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन् स

मद्रेषु मद्रा नाम जनपदास्तेषु चरका अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका अध्वर्य्यवो वा पर्य्यव्रजाम पर्य्यटितवन्तस्ते पतञ्चलस्य ते वयं पर्य्यटन्तः पतञ्चलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम गतवन्तः। तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता गन्धर्वेणामानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा। गन्धर्वो वा धिष्ण्योऽग्निर्ऋत्विग्देवता विशिष्टविज्ञानत्वादवसीयते। न हि सत्त्वमात्रस्येदृशं विज्ञानमुपपद्यते। ते सर्वे वयं परिवारिताः सन्तोऽपृच्छाम कोऽसीति कस्त्वमसि किं नामा किंसतत्त्वः। सोऽब्रवीद्गन्धर्वः सुधन्वा नामत आङ्गिरसो गोत्रतः। तं यदा यस्मिन्काले लोकानामन्तान्पर्य्यवसानान्यपृच्छामाथैनं गन्धर्वमब्रूम भुवनकोशपरिमाणज्ञानाय प्रवृत्तेषु सर्वे-

---

इति मन्यते भर्तृप्रभृति शेषः। जल्पे परस्पराजयेनात्मजयस्येष्टत्वादित्यर्थः। धिष्ण्यत्वमग्नेरुपास्यत्वं। अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुतिमाश्रित्याह। ऋत्विगिति। यथोक्तं गन्धर्वशब्दार्थं सम्भूतलिङ्गमाह। विशिष्टेति। तस्यान्यथासिद्धिं दूषयति। न हीति। अथैनमित्यादेरर्थं विवृणोति। भुवनेति। भवत्स्वेवं गन्धर्वं प्रति भवतः प्रश्नस्तथापि किमायातं तदाह। स चेति। तेन गन्धर्ववचनेनेति यावत्। दिव्येभ्यो गन्धर्वेभ्यः

त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छ-

---

स्वात्मानं श्लाघयन्तः पृष्टवन्तो वयं कथं क्व पारिक्षिता अभवन्निति । स च गन्धर्वः सर्वमस्मभ्यमब्रवीत् । तेन दिव्येभ्यो मया लब्धं ज्ञानं । तत्तव नास्त्यतो निगृहीतोऽसीत्यभिप्रायः । सोऽहं विद्यासम्पन्नो लब्धागमो गन्धर्वात् त्वा त्वां पृच्छामि याज्ञवल्क्य । क्व पारिक्षिता अभवन् तत् त्वं किं जानासि हे याज्ञवल्क्य कथय पृच्छामि । क्व पारिक्षिता अभवन्निति । १ ।

स होवाच याज्ञवल्क्यः उवाच वै सः। वै शब्दः स्मरणार्थः। उवाच वै स गन्धर्वस्तुभ्यं । अगच्छन्वै ते पारिक्षितास्तत्र क्व यत्र यस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति निर्णीते प्रश्न

सकाशादित्येतत् । एतज्ज्ञानाभावे त्वज्ञानमप्रतिभाऽनिग्रहस्थानमिति शङ्कानि-षेधन्नाह । यत इति । मद्गुरभिप्रायमुक्त्वा मन्त्राक्षराणि व्याचष्टे । सोऽहमिति । प्रथमा तावत्क्व पारिक्षिता अभवन्नित्युक्तिर्गन्धर्वं प्रश्नार्थं । द्वितीया तदनुरूपप्रतिवचनार्था । यो हि क्व पारिक्षिता अभवन्निति प्रश्नो गन्धर्वं प्रति कृतस्तस्य प्रत्युक्तिं सर्वां सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति तत्र विवक्ष्यते । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थेति विभागः ॥ १ ॥

अज्ञानादिनिग्रहं प्रपरिहरन्नुत्तरमाह । स होवाचेति । स्मरणार्थो गन्धर्वोक्तस्य ज्ञानस्येति शेषः । किं तदुवाचेत्यपेक्षायामाह । अगच्छन्निति । अहोरात्रं आदित्यरथगत्या यावान्पन्था मितस्तावान्द्वेधा द्वात्रिंशद्गुणि-

न्तीति द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तꣳ समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्य्येति ताꣳ समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्य्येति तद्यावती क्षुरस्य

आह । क्व नु कस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तेषां गति-विवक्षया भुवनकोशपरिमाणमाह । द्वात्रिंशतं वै द्वेऽधिके त्रिंशतं वै देवरथाह्न्यानि देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथ-स्तस्य रथस्य गत्याह्ना यावत्परिच्छिद्यते देशपरिमाणं तद्देव-रथाह्न्यं तद्द्वात्रिंशद्गुणितं देवरथाह्न्यानि तावत्परिमाणो-ऽयं लोको लोकालोकगिरिणा परिक्षिप्तः । यत्र वैराजं श-रीरं यत्र च कर्म्मफलोपभोगः प्राणिनां स एष लोक एतावाँ-ल्लोकोऽतः परमलोकस्तं लोकं समन्तं समन्ततो लोकविस्ता-राद्द्विगुणपरिमाणविस्तारेण परिमाणेन तं लोकं परिक्षिप्ता पर्य्येति पृथिवी । तां पृथिवीं तथैव समन्तं द्विस्तावद्द्विगु-णेन परिमाणेन समुद्रःपर्य्येति यं घनोदमाचक्षते पौरा-णिकाः । तत्राण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमुच्यते । येन

स्तात्करणव्यम् । स च चन्द्रार्कयोर्यावता देशेन साकं पृथिवी स्मृतेत्यु-च्यते । रविचन्द्रमसोर्यन्मयूखैरवभास्यते । ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृ-थिवी स्मृतेत्याह । द्वात्रिंशतमित्यादिना । अयं लोक इत्यस्यार्थमाह । तावदिति । तत्र लोकभागं विभजते । यत्रेति । उक्तं लोकमनूद्यावधिष्ट-स्यालोकत्वमाह । एतावानिति । प्रतीकमादाय व्याचष्टे । लोकमित्यादिना । अन्वयं दर्शयितुं तं लोकमिति पुनरुक्तिः । तत्र पौराणिकसम्मतिमाह । यं घनोदमिति । उक्तं हि । अण्डस्यास्य समन्तात्तु सन्निविष्टोऽस्त्योदधिः ।

धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाश-स्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वा-युरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनो

विवरेण मार्गेण वहिर्निर्गच्छन्तो व्याप्नुवन्त्यश्वमेधयाजिन । तत्र यावती यावत्परिमाणा क्षुरस्य धारा अग्रं यावद्वा सौक्ष्म्येण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं तावांस्तावत्परिमाणोऽन्तरेण मध्ये कपालयोराकाशश्छिद्रं तेनाकाशेनेत्येतत्तान्पा-रिक्षितानश्वमेधयाजिनः प्राप्तानिन्द्रः परमेश्वरो योऽश्वमे-धेऽग्निश्चितः सुपर्णो यद्विषयं दर्शनमुक्तं तस्य प्राची दिक् शिर इत्यादिना सुपर्णः पक्षी भूत्वा पक्षपुच्छाद्यात्मकः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छन्मूर्त्तत्वान्नास्त्यात्मनो गतिस्तत्रेति । तान् पारिक्षितान् वायुरात्मनि धित्वा स्थापयित्वा स्वात्मभूता-न् कृत्वा तत्र तस्मिन् अगमयत् । क । यत्र पूर्व्वेऽतिक्रान्ता-पारिक्षिता अश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । एवमिव वै एव-मेव स गन्धर्वो वायुमेव प्रशशंस पारिक्षितानां गतिं । समा-

समन्तादुघनतोयेन धार्य्यमाणं स तिष्ठतीति । तद्यावतीत्यादेस्तात्पर्य्यमाह । तत्रेति । लोकादिद्वयमाणे यथोक्तरीत्या स्थिते सतीति यावत् । कपालं-विवरस्यानुपयुक्तत्वात्किन्तत्परिमाणविवक्षयेत्याशङ्क्याह । येनेति । व्याख्या-तृभिः सम्प्रत्ययः । परमात्मानं व्यावर्त्तयति । योऽश्वमेध इति । सुपर्ण-शब्दस्य श्येनवाद्यर्थान्तरं चितोऽग्नो वृत्तिं दर्शयति । यद्विषयमिति । चकारार्थं पदमनुवदति । सुपर्ण इति । भूत्वेत्यस्यार्थमाह । पक्षेति । ननु चि-तोऽग्निरश्वाद्वहिरश्वमेधयाजिनं स्वशक्त्या स्थाने गमयतु किमिति तान्वायवे

ऽभवन्नित्यैवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्मा-
द्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति
य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥
इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

साऽऽख्यायिका तन्निर्वृत्तत्त्वग्रमाख्यायिकातोऽपसृत्य स्वेन
श्रुतिरूपेणैवाचष्टेऽस्मभ्यम्। यस्माद्वायुः स्थावरजङ्गमानां भू-
तानामन्तरात्मा वहिश्च स एव तस्मादध्यात्माधिभूताधिदैव-
भावेन विविधा या अष्टिर्व्याप्तिः स वायुरेव। तथा समा
अष्टिः केवलेन सूत्रात्मना वायुरेव। एवं वायुमात्मानं स-
मष्टिव्यष्टिरूपात्मकत्वेनोपगच्छति। य एवं वेद तस्य किं फ-
लमित्याह। अप पुनर्मृत्युं जयति सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रि-
यते। तत आत्मनः प्रश्ननिर्णयाद् भुज्युर्लाह्यायनिरुपर-
राम॥ २ ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके पञ्चमे प्रपाठके तृ-
तीयब्राह्मणभाष्यम् ॥ ॥

प्रश्नमुक्ति तत्राह। मृत्वादिति। आत्मनश्चित्यस्याग्नेरिति यावत्। तत्वेत्यण्डाद्वाह्यादेर्गोक्तिरिति युक्तम्। वायवे प्रस्थानमिति शेषः। आख्या-यिकासमाप्ताविति शब्दः। परितो इरितं क्षीयते येन स परिक्षिदश्व-मेधस्तद्याजिन पारिक्षितास्तेषां गतिं वायुमिति सम्बन्धः। श्रुतिवचने व-र्त्तमाने कथमाख्यायिकासमाप्तिस्तत्राह। समाप्तेति। वायुप्रशंसायां हेतुमाह। यस्मादिति। किं पुनर्यथोक्तवायुतत्त्वविज्ञानेफलं तदाह। एवमिति॥ २ ॥ इति बृहदारण्यकपञ्चमप्रपाठकभाष्यटीकायां तृतीयं भुज्युब्राह्मणम्।

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहातिग्रहैर्गृहीतः पुनः पुनर्ग्रहातिग्रहांस्त्यजन्नुपाददत्संसरतीत्युक्तम्। पुण्यस्य च पर उत्कर्षो व्याख्यातो व्याकृतविषयः समष्टिव्यष्टिरूपद्वैतैकत्वात्मप्राप्तिः। यस्तु ग्रहातिग्रहैर्ग्रस्तः संसरति सोऽस्ति नास्त्यस्तित्वे च किं लक्षण इत्यात्मन एवं विवेकावगमायोषस्तप्रश्न आरभ्यते। तस्य च निरुपाधिस्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तस्वभावस्याधिगमाद्यथोक्ताद्बन्धनाद्विमुच्यते सप्रयोजकात्। आख्यायिकासम्बन्धस्तु प्रसिद्धः। अथ ह एनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यं उषस्तो नामतश्चक्रस्यापत्यं

ब्राह्मणान्तरमवतारयति। अथेति। तत्रापुनरुक्तमर्थं वक्तुमार्त्तभागप्रश्ने वृत्तं कीर्त्तयति। पुण्येति। भुज्युप्रश्नान्ते सिद्धमर्थमनुद्रवति। पुण्यस्य चेति। नामरूपाभ्यां व्याकृतं जगद्धिरण्यगर्भात्मकं तद्विषयमुत्कर्षं विशिनष्टि। समष्टीति। कथं यथोक्तोत्कर्षस्य पुण्यकर्मफलत्वं तत्राह। द्वैतेति। सम्प्रत्यनन्तरब्राह्मणस्य विषयं दर्शयति। यस्त्विति। माध्यमिकानामन्येषाञ्चाद्यो विवादः किंलक्षणो देहादीनामन्यतमस्तेभ्यो विलक्षणो वेति यावत्। इत्थं विमृश्य तस्य देहादिभ्यो विवेकेनाधिगमायेदं ब्राह्मणमित्याह। इत्यात्मन इति। विवेकाधिगमस्य भेदज्ञानत्वेनानर्थकरत्वमाशङ्क्य कहोलप्रश्नतात्पर्यं सङ्गृह्णाति। तस्य चेति। ब्राह्मणसम्बन्धमुक्त्वा आख्यायिकासम्बन्धमाह। आख्यायिकेति। विद्यास्तुत्यर्था सुखावबोधार्था चाख्यायिकेत्यर्थः। भुज्युप्रश्ननिर्णयानन्तर्यमथशब्दार्थः। सम्बोधनमाभिमुख्यकरणार्थम्। द्रष्टुरव्यवहितमित्युक्ते घटादिवदव्यवधानं गौणमिति शङ्कते। यदिति। तन्निराकर्तुमपरोक्षादित्युक्तम्। मुख्यमेव

होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व इत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति

चाक्रायणः पप्रच्छ । यद्ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचिद्द्रष्टुरपरोक्षादगौणम् । न श्रोत्रब्रह्मादिवत्किं तद्य आत्मात्मशब्देन प्रत्यगात्मोच्यते । तत्रात्मशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्सर्वस्याभ्यन्तरः सर्वान्तरो यद्यः शब्दाभ्यां प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति । तमात्मानं मे मह्यं व्याचक्ष्वेति विस्पष्टम् । शृङ्गे गृहीत्वा यथा गां दर्शयति तथाऽऽचक्ष्व सोऽयमित्येवं कथयस्वेत्यर्थः ॥

एवमुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः । एष ते तव आत्मा सर्वान्तरः सर्वस्याभ्यन्तरः । सर्वविशेषणोपलक्षणार्थं सर्वान्तर-

---

द्रष्टुरव्यवहितं स्वरूपं ब्रह्म । तथा च द्रष्ट्रधीनसिद्धत्वाभावात् स्वतोऽपरोक्षमित्यर्थः । श्रोत्रं ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादि यथा गौणं न तथा गौणं द्रष्टुरव्यवहितं ब्रह्माद्वितीयत्वादित्याह । न श्रोत्रेति । उक्तमव्यवधानमाकाङ्क्षाद्वाराऽनन्तरवाक्येन साधयति । किन्तदित्यादिना । तस्य परिच्छिन्नत्वशङ्कां वारयति । सर्वस्येति । सर्वनामभ्यां प्रत्यग्ब्रह्म विशेष्यं समर्प्यते इतरैस्तु शब्दैर्विशेषणानीति विभागमभिप्रेत्याह । यद्यः शब्दाभ्यामिति । इति रुच्यते इत्यनेन सम्बध्यते । इतिशब्दो द्वितीयः प्रश्नसमाप्त्यर्थः । तमेव प्रश्नं विवृणोति । विस्पष्टमिति ।

तदर्थे वाक्यार्थान्वययोग्ये दृष्टे तत्प्रदर्शनार्थं प्रत्युक्तिमवतारयति । एवमुक्त इति । सर्वान्तर इति विशेषोक्त्या प्रश्नस्य विशेषणान्तराणामनास्थामाशङ्क्याह । सर्वविशेषणेति । एष सर्वान्तर इति भागस्यार्थं विवृणोति ।

स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त

ग्रहणम् । यत्साक्षादव्यवहितं अपरोक्षाद्गौणं ब्रह्म बृहत्तममात्मा सर्व्वस्याभ्यन्तर एतैर्गुणैः समस्तैर्युक्त एषः । कोऽसौ तवात्मा योऽयं कार्य्यकरणसङ्घातस्तव । स येनात्मनात्मवान् स एष तवात्मा । तव कार्य्यकरणसङ्घातस्येत्यर्थः । तत्र पिण्डस्तस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा करणसङ्घातस्तृतीयो यश्च सन्दिह्यमानस्तेषु कतमो मे ममात्मा सर्व्वान्तरस्त्वया विवक्षित इत्युक्तः । इतर आह यः प्राणेन मुखनासिकासञ्चारिणा प्राणिति प्राणचेष्टां करोति येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः । स ते तव कार्य्यकरणस्यात्मा विज्ञानमयः । समानमन्यत् । योऽपानेनापानिति व्यानेन व्यानितीति छान्दसं दैर्घ्यम् । सर्व्वाः कार्य्यकरणसङ्घातगताः प्राणनादिचेष्टा दारुयन्त-

---

यदिति । एषशब्दार्थं प्रश्नपूर्व्वकमाह । कोऽसाविति । आत्मशब्दार्थं विशदयति । योऽयमिति । येनेत्यत्र सशब्दो द्रष्टव्यः । षष्ठ्यर्थं स्फुटयति । तवेति । प्रश्नान्तरमुत्थाप्य प्रतिवक्ति । तत्रेत्यादिना । सर्वान्तरस्तवात्मेत्युक्ते सतीति यावत् । तृतीयो मातृकाक्षी प्रणीयते प्राणनविशिष्टः क्रियत इति यावत् । कथमेतावता सन्देहोऽपाकृत इत्याशङ्क्य विवक्षितमनुमानं वक्तुं व्याप्तिमाह । सर्वा इति । या खल्वचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरित्यर्थः । येन क्रियते सोऽस्तीति सम्बन्धः ।

आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव

स्येव येन क्रियन्ते। न हि चेतनावदनधिष्ठितस्य दारुयन्त्रस्येव प्राणनादिचेष्टा विद्यन्ते। तस्माद्विज्ञानमयेनाधिष्ठितविलक्षणेन दारुयन्त्रवत्प्राणनादिचेष्टां प्रतिपद्यते। तस्मात्सोऽस्ति कार्य्यकरणसङ्घातविलक्षणो यश्चेष्टयति ॥ १ ॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा कश्चिदन्यथा प्रतिज्ञाय पूर्वं पुनर्विप्रतिपन्नो ब्रूयादन्यथा असौ गौरसावश्वो यश्चलति धावतीति वा पूर्वं प्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलनादिलिङ्गैर्व्यपदिशत्येवमेवैतद्ब्रह्म प्राणनादिलिङ्गैर्व्यपदिष्टं भवति त्वया। किं बहुना त्यक्त्वा गोदृष्ट्या नि-

दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहरति। न हीति। सम्प्रत्यनुमानमवतारयति। तस्मादिति। विमता चेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्व्विका ऽचेतनप्रवृत्तित्वाद्रथादिचेष्टावदित्यर्थं प्रतिपद्यते। प्राणादीति शेषः। अनुमानफलमाह। तस्मात्सोऽस्तीति। चेष्टयति कार्य्यकरणसङ्घातमिति शेषः। १।

प्रश्नप्रतिवचनयोरननुरूपत्वमाशङ्कते। स होवाचेति। दृष्टान्तमेव स्पष्टयति। असावित्यादिना। प्रत्यक्षं गामश्वं वा दर्शयामीति पूर्व्वं प्रतिज्ञाय पश्चाद्यश्चलत्यसौ गौर्यो धावति सोऽश्व इति चलनादिलिङ्गैर्यथा गवादि व्यपदिश्यत इति। एवमेव ब्रह्मप्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिङ्गैस्तद्व्यपदिश्यतस्ते प्रतिज्ञाहानिरनवधेयवचनता स्या-

साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ॥

मित्तं व्याजम् । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेतीतर आह । यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातस्तव आत्मा एवंलक्षण इति तां प्रतिज्ञामनुवर्त्त एव । तत्तथैव यथोक्तं मया । यत्पुनरुक्तं तमात्मानं घटादिवद्विषयीकुरु इति । तदशक्यत्वान्न क्रियते । कस्मात्पुनस्तदशक्यमित्याह । वस्तुस्वाभाव्यात् । किं पुनस्तद्वस्तुस्वाभाव्यम् । दृष्ट्यादिकर्तृत्वम् । दृष्टेर्द्रष्टा ह्यात्मा । दृष्टिरिति द्विविधा भवति लौकिकी पारमार्थिकी चेति । तत्र लौकिकी चक्षुःसंयुक्तान्तःकरणवृत्तिः । सा क्रियत इति जायते विन-

दित्यर्थः । प्रतिज्ञाप्रश्नावनुवर्त्तव्यौ । बुद्धिपूर्वकारिणेति फलितमाह । किं बहुनेति । प्रत्युक्तितात्पर्य्यमाह । यथेति । प्रतिज्ञानुवर्त्तनमेवाभिनयति । तत्तथेति । कतमो याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नस्य तात्पर्य्यमाह । यत्पुनरिति । न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्य्यं सदनुत्तरमाह । तदशक्यत्वादिति । आत्मनो वस्तुत्वाद्घटादिवद्विषयीकरणं नाशक्यमिति शङ्कते । कस्मादिति । वस्तुस्वरूपमनुसृत्य परिहरति । आहेति । घटादेरपि तर्हि वस्तुस्वाभाव्यान्ना बुद्धिविषयीकरणमिति मन्वानः शङ्कते । किं पुनरिति । दृष्ट्यादिसाक्षित्वं वस्तुस्वाभाव्यं ततश्चाविषयत्वम् । न चैवं वस्तुस्वाभाव्यं घटादेरस्तीत्युत्तरमाह । दृष्टेरिति । दृष्ट्यादिसाक्षिणोऽपि दृष्टिविषयत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । दृष्टिरिति । यथा प्रदीपो लौकिकज्ञानेन प्रकाश्यो न स्वप्रकाशकं ज्ञानं प्रकाशयति तथा दृष्टिसाक्षी दृष्ट्या न प्रकाश्यत इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टैव नास्तीति सौगता-

न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुयात्

श्यति च। या त्वात्मनो दृष्टिरग्नुष्णप्रकाशादिवत्सा च द्रष्टुः स्वरूपत्वान्न जायते न विनश्यति च। सा क्रियमाणयोपाधिभूतया संसृष्टेवेति व्यपदिश्यते। द्रष्टेति भेदवच्च द्रष्टुर्दृष्टेरिति च। यासौ लौकिकी दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपरक्ता जायमानैव नित्ययाऽऽत्मदृष्ट्या संसृष्टेव तत्प्रतिच्छाया तया व्याप्तैव जायते तथा विनश्यति च तेनोपचर्य्यते द्रष्टा सदा पश्यन्नपि पश्यति न पश्यति चेति।

न तु पुनर्द्रष्टुर्दृष्टेः कदाचिदप्यन्यथात्वं। तथा च वक्ष्यति षष्ठे। ध्यायतीव लेलायतीव। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति च। तमिममर्थमाह। लौकिक्या

त्वानुमत्याह। दृष्टिरितीति। लौकिकीं व्याचष्टे। तत्रेति। पारमार्थिकीं दृष्टिं व्याकरोति। या त्विति। नन्वात्मा नित्यदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं द्रष्टेत्यादिव्यपदेशः सिद्ध्यति तत्राह। सा क्रियमाणेति। साक्षबुद्धिस्तद्वृत्तिश्च कर्तृत्वं क्रियात्वञ्चाध्यात्मिकं नित्यदृग्रूपे व्यपह्रियत इत्यर्थः। आत्मनो नित्यदृष्टिः स्वभावत्वे कथं पश्यति न पश्यति चेति कश्चित्को व्यवहार इत्याशङ्क्याह। याऽसाविति। या वक्ष्यविशेषणा लौकिकी दृष्टिरसौ तत्प्रतिच्छायेति सम्बन्धः। तया तत्प्रतिच्छायया व्याप्तैवेति यावत्।

किमित्यौपचारिको व्यपदेशो मुख्यस्तु किन्न स्यादित्याशङ्क्याह। न त्विति। दृष्टेर्वस्तुतो न विक्रियावत्त्वमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति। तथा चेति। उक्तोऽर्थो न दृष्टेरित्यादिश्रुतिसमर्तार्थ्यं व्याचष्टे। तमिममित्यादिना। उक्तमेव प्रपञ्चयति। योऽसाविति। न दृष्टेरित्यादिवाक्यार्थे

न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः।

दृष्टेः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वकीयया नित्यया दृष्ट्या व्याप्तारं न पश्येः। यासौ लौकिकी दृष्टिः कर्मभूता सा रूपोपरक्ता रूपाभिव्यञ्जिका नात्मानं स्वात्मनो व्याप्तारं मतेर्मनोवृत्तेः केवलाया व्याप्तारं प्रत्यञ्चं व्याप्नोति। तस्मात्तं प्रत्यगात्मानं दृष्टेर्द्रष्टारं न पश्येः। तथा श्रुतेः श्रोतारं न शृणुयाः। तथा मतेर्मनोवृत्तेः केवलाया व्याप्तारं न मन्वीथाः। तथा विज्ञातेः केवलाया बुद्धिवृत्तेर्व्याप्तारं न विजानीयाः। एष वस्तुनः स्वभावोऽतो नैव दर्शयितुं शक्यते गवादिवत्। न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्राक्षराण्यन्यथा व्याचक्षते केचित्। न दृष्टेर्द्रष्टारं दृष्टेः कर्त्तारं दृष्टिभेदमकृत्वा दृष्टिमात्रस्य कर्त्तारं न पश्येरिति। दृष्टेरिति कर्मणि षष्ठी। सा दृष्टिः

निगमयति। तथा इति। उक्तन्यायमुत्तरवाक्येष्वतिदिशति। तथेति। उक्तं वस्तुस्वाभाव्यमुपसंहृत्य फलितमाह। एष इति। न दृष्टेरित्यत्र स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह। न दृष्टेरिति। कथमक्षराणामन्यथा व्याख्येत्याशङ्क्य तदिष्टमक्षरार्थमाह न दृष्टेरिति। इतिशब्दो व्याचक्षत इत्यनेन सम्बध्यते। एवं व्याकुर्वतामभिप्रायमाह। दृष्टेरिति। कर्मणि षष्ठीमेव स्फुटयति। सा दृष्टिरिति। षष्ठीं व्याख्याय ततो द्वितीयां व्याचष्टे। द्रष्टारमितीति। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। तेनेति। उक्तां परकीयव्याख्यां दूषयति। तत्रेति। दृष्टिकर्तृत्वविवक्षायां तृजन्तेनैव तत्सिद्धेः षष्ठी निरर्थिकेत्यर्थः। कथं पुनर्व्याख्यातारो यथोक्तदोषं न पश्यन्ति तत्राह। पश्यताञ्चेति।

क्रियमाणा घटवत्कर्म्म भवति। द्रष्टारमिति तृजन्तेन द्रष्टुर्दृष्टिकर्तृत्वमाचष्टे। तेनासौ दृष्टेर्द्रष्टा दृष्टेः कर्त्तेति व्याख्यातृणामभिप्रायः। तत्र दृष्टेरिति षष्ठ्यन्तेन दृष्टिग्रहणं निरर्थकमिति दोषं न पश्यन्ति। पश्यतां वा पुनरुक्तामसारः। प्रमादपाठ इति वानादरः। कथं पुनराधिकारं तृजन्तेनैव दृष्टिकर्तृत्वस्य सिद्धत्वात् दृष्टेरिति निरर्थकम्। तदा द्रष्टारं न पश्येरित्येतावदेव वक्तव्यम्। यस्माद्धातोः परस्तृच्छ्रूयते। तद्धात्वर्थकर्त्तरि हि तृच् स्मर्य्यते। गन्तारं भेत्तारं वा नयतीत्येतावानेव हि शब्दः प्रयुज्यते। न तु गतेर्गन्तारं भिदेर्भेत्तारमित्यसत्यर्थविशेषे प्रयोक्तव्यः। न चार्थवादत्वेन ज्ञातव्यं सत्यां गतौ न च प्रमादपाठः। सर्व्वेषामविगानात्। तस्माद्व्याख्यातृणामेव बुद्धिदौर्बल्यं नाध्येतृप्रमादः।

षष्ठीनैरर्थक्यं प्रागुक्तमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते। कथमित्यादिना। क्रियत्तर्हीदमर्थवदित्याशङ्क्याह। तदेति। तत्र हेतुमाह। यस्मादिति। क्रिया धात्वर्थः। कर्त्ता प्रत्ययार्थः। तथा चैकेनैव पदेनोभयलाभात् पृथक्क्रियाग्रहणमनर्थकमित्यर्थः। दृष्टेरित्यस्यानर्थकत्वं दृष्टान्तेन साधयति। गन्तारमित्यादिना। अर्थवादत्वेन तर्हीदमुपयातमित्याशङ्क्याह। न चेति। विधिशेषत्वाभावादस्तदुक्तनीत्या स्वार्थवत्त्वसम्भवादित्यर्थः। अत्र परपक्षे निरर्थकमेवेदं पदं प्रमादात् पठितमिति चेन्नेत्याह। न चेति। सर्व्वेषां काण्वमाध्यन्दिनानामिति यावत्। कथं तर्हीदं पदमनर्थकमिति परेषां प्रतीतिस्तत्राह। तस्मादिति।

एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

यथा त्वयाभिव्याहृतं लौकिकदृष्टिभिन्न नित्यदृष्टिविशिष्ट आत्मा प्रदर्शयितव्यः । तथा कर्मकर्तृविशेषणत्वेन दृष्टिशब्दस्य हि प्रयोग उपपद्यते । आत्मस्वरूपनिर्धारणाय । न हि द्रष्टुर्दृष्टेरिति च प्रदेशान्तरवाक्यान्नैवं एकवाक्यतोपपन्ना भवति । तथा चक्षुर्हि पश्यन्ति श्रोत्रमिदं श्रुतमिति श्रुत्यन्तरेणैकवाक्यतोपपन्ना । न्यायाच्चैवमेव ह्यात्मनो नित्यत्वमुपपद्यते विक्रियाभावे । विक्रियावत्त्वे नित्यमिति च विप्रतिषिद्धम् । ध्यायतीव लेलायतीव न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति च श्रुत्यन्तराण्यन्यथा न गच्छन्ति । ननु द्रष्टा श्रोता

कथं पुनर्भवतामपि दृष्टेर्द्रष्टृपादानमुपपद्यते तत्राह । यथेति । प्रदर्शयितव्यपदादुपरिष्टादितिशब्दो द्रष्टव्यः । कर्तृकर्मविशेषणत्वेन साक्षिसाक्ष्यसमर्पकत्वेनेति यावत् । तत्समर्पणमिति कुतोऽपेक्ष्यते तत्राह । आत्मेति । दृष्ट्यादिसाक्ष्यात्मा न तद्विषय इति तत्स्वरूपनिर्धारणं साक्ष्यादिसमर्पणमित्यर्थः । आत्मा नित्यदृष्टिस्वभावो न दृश्यो वा दृष्टेर्विषय इत्येतस्य चेन्न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्यार्थस्तदा न हीत्यादिनाऽस्यैकवाक्यत्वं सिध्यति । तस्माद्यथोक्तार्थत्वमेव न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्येत्याह । न हीति । आत्मा कूटस्थदृष्टिरित्यत्र तत्प्रकारश्रुतिं संवादयति । तथा चेति । तस्य कूटस्थदृष्टित्वे हेत्वन्तरमाह । न्यायाश्चेति । तमेव न्यायं विशदयति । एवमेवेति । विपक्षे दोषमाह । विक्रियावत्त्वे चेति । इतश्चात्मनो नास्ति विक्रियावत्त्वमित्याह । ध्यायतीवेति । अन्यथा विक्रियावत्त्वे सतीति यावत् । श्रु-

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञ-

मन्ता विज्ञातेत्येवमादीन्यक्षराण्यात्मनोऽविक्रियत्वेन गच्छन्तीति। न। यथाप्राप्तलौकिकवाक्यानुवादित्वात्तेषां। नात्मतत्त्वनिर्द्धारणार्थानि तानि। न दृष्टेर्द्रष्टारमित्येवमादीनामन्यार्थासम्भवाद्यथोक्तार्थपरत्वमवगम्यते। तस्मादनवबोधादेव हि विशेषणं परित्यक्तं दृष्टेरिति। एष तव आत्मा सर्व्वैरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टः। अत एतस्मादात्मन अन्यदार्त्तं कार्य्यं वा शरीर करणात्मकं वा लिङ्गमेतदेवैकमनार्त्तमविनाशि कूटस्थम् ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यके पञ्चमे प्रपाठके चतुर्थब्राह्मणभाष्यम् ॥ ४ ॥

बन्धनं सप्रयोजकमुक्तं यश्च बद्धस्तस्याप्यस्तित्वमधिगतं

विक्रियत्वेऽपि श्रुत्यक्षराण्युपपन्नानीति शङ्कते। नन्विति। न तेषां विरोधो दृष्टो द्रष्ट्रादिकर्तृत्वमनुसृत्य प्रवृत्ते लौकिके वाक्ये तदर्थानुवादित्वादुक्तश्रुत्यक्षराणां स्वार्थे प्रामाण्याभावादिति परिहरति। नेत्यादिना। न दृष्टेरित्यादीन्यपि तर्हि श्रुत्यक्षराणि न स्वार्थे प्रमाणानीत्याशङ्क्याह। न दृष्टेरिति। अन्योऽर्थो द्रष्ट्रादिकर्त्ता यथोक्तोऽर्थो द्रष्ट्रादिसाक्षी दृष्टिपदस्य साक्षिविषयत्वे सिद्धे दृष्टेरिति साक्ष्यसमर्पणात्तदर्थत्वोपपत्तिरित्युपसंहरति। तस्मादिति। पक्षान्तरं निराकृत्य स्वपक्षमुपपाद्यानन्तरं वाक्यं विभजते। एष इति। अन्यदार्त्तमिति विशेषणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह। एतदेवेति। २। इति श्रीमद्बृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थब्राह्मणटीकाया उषस्तब्राह्मणम्।

ब्राह्मणत्रयार्थं सङ्गतिं वक्तुमनुवदति। बन्धनमिति। चतुर्थब्राह्मणार्थं सङ्क्षिपति। यश्चेति। उत्तरब्राह्मणतात्पर्य्यमाह। तस्येति। उप-

वल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य व्यतिरिक्तत्व च । तस्येदानीं [illegible] आत्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहोलप्रश्न आरभ्यते । अथ ह एनं कहोलो नामतः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । स विदित्वा बन्धनात्प्रमुच्यते । याज्ञवल्क्य आह । एष त आत्मा । किमुषस्तकहोलाभ्यां एक आत्मा पृष्टः किं वा भिन्नावात्मानौ तुल्यलक्षणाविति । भिन्नाविति युक्तं प्रश्नयोरपुनरुक्तत्वोपपत्तेः । यदि ह्येक आत्मा उषस्तकहोलप्रश्नयोर्विवक्षितस्तदैकेनैव प्रश्नेनाधिगतत्वात्तद्विषयो द्वितीयः प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । नचार्थवादरूपत्वं वाक्यस्य । तस्माद्भिन्नावेतावात्मानौ जीवपरमात्माख्याविति । केचिद्व्याचक्षते तन्न । तदेति

[illegible] । [illegible] सर्वोऽपि [illegible]-निवृत्तः । [illegible] प्रतिभाति [illegible] अतआह । यं [illegible] । तं व्याचक्ष्वेति [illegible] । प्रश्नयोर्-वान्तरविशेषप्रदर्शनार्थं परामृशति । किमुषस्तेति । तत्र [illegible] । भिन्नाविति । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । यदि ह्येक इत्यादिना । अयं [illegible] वाक्यं [illegible] द्वितीयं वाक्यं नेतदर्थ । न चेति । द्वयोर्वाक्ययोस्तुल्यलक्षणात्मे फलितत्वात् । [illegible] । तत्राद्यं वाक्यं जीवात्मानमधिकरोति । द्वितीयं परमात्मानमित्यभिप्रेत्याह जीवेतेति । ब्राह्मणद्वयेनार्थद्वयं विवक्षितमिति [illegible] । तन्नेति । प्रश्न प्रतिवचनयोरेकरूपत्वं नार्थभेदो [illegible] । एष त इति । तयोरर्थभेदे [illegible] । न चेत ।

आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः ।

प्रतिज्ञानादेव त आत्मेति हि प्रतिवचने प्रतिज्ञातम् । न चैकस्य कार्य्यकरणसङ्घातस्य द्वावात्मानावुपपद्येते । एको हि कार्य्यकरणसङ्घात एकेनात्मनात्मवान् चोषस्तस्यान्यः कहोलस्यान्यो जातितो भिन्न आत्मा भवति द्वयोरगौणत्वात्मत्वसर्वान्तरत्वानुपपत्तेः । यद्येकमगौणं ब्रह्म द्वयोरितरेणावश्यं गौणेन भवितव्यं तथात्मत्वं सर्वान्तरत्वं च विरुद्धत्वात्पदार्थानां यद्येकं सर्वान्तरं ब्रह्मात्मा मुख्य इतरेणासर्वान्तरेणानात्मनाऽमुख्येनावश्यं भवितव्यं तस्मादेकस्यैव द्विःश्रवणं विशेषविवक्षायां ॥

तदेवोपपादयति । एको हीति । कार्य्यकरणसङ्घातभेदादात्मभेदमाशङ्क्याह । न चेति । जातितः स्वभावतोऽहमहमित्येकाकारत्वादित्यर्थः । इतश्च न तत्त्वभेद इत्याह । द्वयोरिति । तदेव स्फुटयति । यद्दीति । द्वयोर्मध्ये यद्येकं ब्रह्म गौणं तदेतरेण गौणेनावश्यं भवितव्यं तथात्मत्वादि यद्येकस्येष्टं तदेतरस्यानात्मत्वादि कुतः स्यादिति कुतः स्यादिति चेत्तत्राह । विरुद्धत्वादिति । उक्तोपपादनपूर्व्वकं द्विःश्रवणस्याभिप्रायमाह । यद्येत्यादिना । अनेकमुख्यत्वासम्भवादतः परिच्छिन्नस्य घटवदब्रह्मत्वादनात्मत्वाच्चैकमेव मुख्यं प्रत्यग्भूतं ब्रह्मेत्यर्थः । यदि जीवेश्वरभेदाभावात्प्रश्नयोर्नार्थभेदस्तर्हि पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह । तस्मादिति ।

यत्तु पूर्वोक्तेन समानं द्वितीये प्रश्नान्तरं उक्तं तावन्मात्रं पूर्वस्यैवानुवादस्तस्यैवानुक्तः कश्चिद्विशेषो वक्तव्य इति। कः पुनरसौ विशेष इत्युच्यते। पूर्वस्मिन्प्रश्ने अस्ति व्यतिरिक्त आत्मा यस्यायं सप्रयोजको बन्ध उक्त इति। द्वितीये तु तस्यैवात्मनोऽशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेष उच्यते। यद्विशेषपरिज्ञानात्सन्न्याससहितात्पूर्वोक्ताद्बन्धनाद्विमुच्यते तस्मात्प्रश्नप्रतिवचनयोरपि त आत्मेत्येवमन्तयोस्तुल्यार्थतैव। ननु कथमेकस्यैवात्मनोऽशनायाद्यतीतत्वं तद्वत्त्वञ्चेति विरुद्धधर्म्मसमवायित्वमिति न परिहृतत्वान्नामरूपविकारकार्य्यकरणलक्षणसङ्घातोपाधिभेदसम्पर्कजनितभ्रान्तिमात्रं हि

तर्हि स एव विशेषो दर्शयितव्यो येन पुनरुक्तिरर्थवतीत्याशङ्क्याह। यत्त्विति। अनुक्तविशेषकथनार्थमुक्तपरिमाणं निर्णेतुमुक्तानुवादश्चेदनुक्तो विशेषस्तर्हि प्रदर्श्यतामिति पृच्छति। कः पुनरिति। बुभुत्सितं विशेषं दर्शयति। उच्यत इति। इतिशब्दं क्रियापदेन सम्बध्यते। किमित्येवं विशेषो निर्दिश्यते तत्राह। यद्विशेषेति। अर्थभेदासम्भवे फलितमाह। तस्मादिति। योऽशनायेत्यादिना तु विवक्षितविशेषोक्तिरिति शेषः। एकस्यैवात्मतत्त्वमधिकृत्य प्रश्नावित्यत्र चोदयति। नन्विति। विरुद्धधर्मवत्त्वान्मिथो भिन्नौ प्रश्नार्थावित्येतत् दूषयति। नेति। परिहृतत्वमेव प्रकटयति। नामरूपेति। तयोर्विकारः कार्य्यकरणलक्षणः सङ्घातः स एवोपाधिभेदस्तेन सम्पर्कस्तस्मिन्नहं ममाध्यासस्तेन जनिता भ्रान्तिरहं कर्त्तेत्याद्या तावन्मात्रं संसारित्वमित्यनेकधा व्युत्पादितम्। तस्य नास्ति वस्तुतो विरुद्धधर्मवत्त्वमित्यर्थः। किञ्च सविशेषत्वनिर्विशेषत्वश्रुत्योर्विषयविभागोक्तिप्रसङ्गेन संसारित्वस्य मिथ्यात्वं मधुब्राह्मणान्तेऽपि चोक्तमित्याह। विरुद्धेति। कथं तर्हि विरुद्धधर्म्मवत्त्वप्रतीतिरित्याशङ्क्याह। यथेति। परेण पुरुषेणाज्ञानेन वाध्यारोपितैः सर्पत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टा इति

संसारित्वमित्यसकृदवोचाम । विरुद्धश्रुतिव्याख्यानप्रसङ्गेन च यथा रज्जुशुक्तिकागगणादयः सर्परजतमलिना भवन्ति पराध्यारोपितधर्मविशिष्टाः स्वतः केवला एव रज्जुशुक्तिकागगणादयः । न चैवं विरुद्धधर्मसमवायित्वे पदार्थानां कश्चन विरोधो नामरूपोपाध्यस्तित्वे नैकमेवाद्वितीयम् । नेह नानास्ति किञ्चनेति श्रुतयोर्विरुद्धयोरन्निति चेन्न । सलिलफेनदृष्टान्तेन परिहृतत्वान्मृदादिदृष्टान्तैश्च । यदा तु परमार्थदृष्ट्या परमात्मतत्त्वात् श्रुत्यनुसारिभिरन्यत्वेन निरूप्यमाणे नामरूपे मृदादिविकारवद्वस्त्वन्तरे तत्त्वतो न स्तः सलिलफेनघटादिविकारवदेव । तदा तदपेक्षयैकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिपरमार्थदर्शनगोचरत्वं प्रति पद्यते ।

यावत् । स्वतश्चाध्यारोपेण विनेत्यर्थः । प्रतिभासतो विरुद्धधर्मवत्त्वेऽपि चेतच्छ्रुत्योर्भिन्नत्वाद्भिन्नार्थाविव प्रश्नाविति चेन्नेत्याह । न चैवमिति । निरुपाधिकरूपेणासंसारित्वं सोपाधिकरूपेण संसारित्वमित्यविरोध उक्तः । इदानीमुपाध्यभ्युपगमे सद्वयत्वं यतस्तत्र घटादेरुपाधित्वदृष्टेरिति शङ्कते । नामेति । सलिलातिरेकेण न सन्ति फेनादयो विकारा नापि मृदाद्यतिरेकेण तद्विकाराः शरावादयः सन्तीति दृष्टान्ताख्ययुक्तिबलादविद्यानामरूपरचितकार्यकरणसङ्घातस्याविद्यामात्रत्वात्तस्याश्च विद्याया निरासान्नैवमिति परिहरति । नेत्यादिना । कार्यसत्त्वमभ्युपगम्योक्तेः इदानीं तदपि निरूप्यमाणे नास्तीत्याह । यदा त्विति । नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्यनुसारिभिर्वस्तुदृष्ट्या निरूप्यमाणे नामरूपे परमात्मतत्त्वादन्यत्वेनानन्यत्वेन चानिरूप्यमाणे तत्त्वतो वस्त्वन्तरे यदा तु न स्त इति सम्बन्धः । मृदादिविकारवदित्युक्तं प्रकटयति । सलिलेति । तदा तत्परमात्मतत्त्वमपेक्ष्येति योजनीयः ।

कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ।

यदा तु स्वाभाविक्याऽविद्यया ब्रह्मस्वरूपं रज्जुशुक्तिकागगनस्वरूपवदेव स्वेन रूपेण वर्त्तमानं केनचिदस्पृष्टस्वभावमपि सन्नामरूपकृतकार्य्यकरणोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्य्यते नामरूपोपाधिदृष्टिरेव च भवति स्वाभाविकी तदा सर्व्वोऽयं वस्त्वन्तरास्तित्वव्यवहारोऽस्ति चायम्भेदकृतो मिथ्याव्यवहारो येषां ब्रह्मतत्त्वादन्यत्वेन वस्तु विद्यते येषां च नास्ति परमार्थवादिभिस्तु श्रुत्यनुसारेण निरूप्यमाणे वस्तुनि किं तत्त्वतोऽस्ति वस्तु किं वा नास्तीति ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं सर्वसंव्यवहारशून्यमिति निर्धार्य्यते तेन न कश्चिद्विरोधः । न हि परमार्थावधारणनिष्ठायां वस्त्वन्तरास्तित्वं प्रतिपद्यामहे । एक-

---

कदा तर्हि लौकिको व्यवहार इत्याह । यदा त्विति । अविद्यया स्वाभाविक्या ब्रह्म यदोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्य्यते तदा लौकिको व्यवहारश्चेत्तर्हि विवेकिनां नासौ स्यादित्याशङ्क्याह । अस्ति चेति । भेदभानप्रयुक्तो व्यवहारो विवेकिनामविवेकिनाञ्च तुल्य एवायं वस्त्वन्तरास्तित्वाभिनिवेशस्तु विवेकिनां नास्तीति विशेषः । ननु यथा प्रतिभासं वस्त्वन्तरं पारमार्थिकमेव किं न स्यात्तत्राह । परमार्थेति किं द्वितीयं वस्तु तत्त्वतोऽस्ति किं वा नास्तीति वस्तुनि निरूप्यमाणे सति श्रुत्यनुसारेण तत्त्वदर्शिभिरेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माव्यवहार्य्यमिति निर्धार्य्यते तेन व्यवहारदृष्ट्याश्रयणेन भेदकृतो मिथ्याव्यवहारस्तत्त्वदृष्ट्याश्रयणेन च तदभावविषयः शास्त्रीयो व्यवहार इत्युभयविधव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । तत्र शास्त्रीयव्यव-

मेवाद्वितीयमनन्तरमबाह्यमिति श्रुतेः । न च नामरूपव्यवहारकाले त्वविवेकिनां क्रियाकारकफलादिसंव्यवहारो नास्तीति प्रतिषिध्यते । तस्माद् ज्ञानाज्ञानेऽपेक्ष्य सर्वः संव्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्च । अतो न काचन विरोधाशङ्का । सर्ववादिनामप्यपरिहार्य्यः परमार्थसंव्यवहारकृतो व्यवहारः । तत्र परमार्थात्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति । प्रत्याहेतरो योऽशनायापिपासे । अशितुमिच्छा अशनाया । पातुमिच्छा पिपासा । तेऽशनायापिपासे योऽत्येतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

हारोपपत्तिं प्रपञ्चयति । न हीति । तथा च विद्यावस्थायां शास्त्रीयो भेदव्यवहारस्तदितरव्यवहारस्त्वाभासमात्रमिति शेषः । अविद्यावस्थायां लौकिकव्यवहारोपपत्तिं विवृणोति । न च नामेति । उभयविधव्यवहारोपपत्तिमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तरीत्या व्यवहारद्वयोपपत्तौ फलितमाह । अत इति । सत्यत्वादिषु वेदान्तेषु चेति शेषः । ज्ञानाज्ञाने पुरस्कृत्य व्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्चेति नास्माभिरेवोच्यते किन्तु सर्वेषामपि परीक्षकाणामेतत्सम्मतम् । संसारदशायां क्रियाकारकव्यवहारस्य मोक्षावस्थायाञ्च तदभावस्येष्टत्वादित्याह । सर्ववादिनामिति । निरुपाधिके परिच्छिन्नात्मनि चिद्घनावनाद्यविद्याकल्पितोपाधिकृतमशनायादिमत्त्वं वस्तु तद्राहित्यमित्युपपाद्यानन्तरप्रश्नमुत्थाप्य प्रतिवक्ति । तत्रेत्यादिना । कल्पिताकल्पितयोरात्मरूपयोर्निर्द्धारणार्था सप्तमी । योऽत्येति स सर्वान्तरत्वादिविशेषणवानात्मेति शेषः ॥

एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय ।

अविवेकिभिस्तलमलवदिव गगनं गम्यमानमेव तलमले अत्येति परमार्थतस्ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात्तथा सृष्टेरशनायापिपासादिमत्त्वञ्च गम्यमानमपि क्षुधितोऽहं पिपासितोऽहमिति अत्येत्येव । परमार्थतस्ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात् । न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेरविद्वल्लोकाध्यारोपितदुःखेनेत्यर्थः । प्राणैकधर्मत्वात्समासकरणं अशनायापिपासयोः शोकं मोहम् । शोक इति कामः इष्टं वस्तूद्दिश्य चिन्तयतो यदरमणं तत्तृष्णाभिभूतस्य कामबीजं तेन हि कामो दीप्यते । मोहस्तु विप-

---

ननु परोऽशनायादिमानप्रसिद्धेर्नापि जीवस्तदा तस्य परस्मादव्यतिरेकादत आह । अविवेकिभिरिति । परमार्थत इति उभयतः सम्बध्यते ब्रह्मैवाखण्डं सच्चिदानन्दमनाद्यविद्यातत्कार्यबुद्ध्यादिसम्बन्धद्वारा स्वानुभवादशनायादिमद्दृश्यते तत्त्वं वस्तुतो विद्याद्यसम्बन्धादशनायाद्यतीतं नित्यमुक्तं तिष्ठतीत्यर्थः । अशनायापिपासादिमत्त्वञ्च गम्यमानमिति वदन्नाचार्यो नाना जीवत्वादस्यानित्यत्वं सूचयति । परमार्थतो ब्रह्मण्यशनायाद्यसम्बन्धे मानमाह । न लिप्यत इति । बाह्यत्वमसङ्गत्वं लोकदुःखेनेत्युक्तं लोकस्यात्मनो दुःखसम्बन्धानभ्युपगमादित्याशङ्क्याह । अविद्वदिति । अशनायापिपासयोः समस्योपादाने हेतुमाह । प्राणेति । अरतिवाची शोकशब्दो न कामविषय इत्याशङ्क्याह । इष्टमिति । कामबीजत्वमरतेरनुभवेनाभिव्यनक्ति । तेन हीति । कामस्य शोको बीजमिति स कामतया व्याख्यातोऽनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यत्वशुचित्वाख्यातिर्विपरीतप्रत्यय तस्मात्त-

अथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा

रीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेकी भ्रमः। स चाविद्या सर्वस्यानर्थस्य प्रसववीजं भिन्नकार्य्यत्वात्तयोः शोकमोहयोरसमासकरणं। तौ मनोऽधिकरणौ। तथा शरीराधिकरणौ। जरां मृत्युं चात्येति। जरेति कार्य्यकरणसङ्घातविपरिणामो बलीपलितादिलिङ्गो मृत्युरिति तद्विच्छेदो विपरिणामावसानः। तौ जरामृत्यू शरीराधिकरणावत्येति। ये तेऽशनायादयः प्राणसनः शरीराधिकरणाः प्राणिष्वनवरतं वर्त्तमाना अहोरात्रादिवत्समुद्रोर्म्मिवच्च प्राणिषु संसार इत्युच्यते॥

योऽसौ दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिलक्षणः स साक्षादव्यवहितो परोक्षाद्गौणः सर्वान्तर आत्मा ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानां

नहि प्रभवति कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकः स लौकिकः सम्यग्ज्ञानविरोधी भ्रमोऽविद्येत्युच्यते। तस्याः सर्वानर्थोत्पत्तौ निमित्तत्वं मूलाविद्याया इत्युपादानत्वं तदेतदाह। मोहस्त्विति। कामस्य शोको मोहो दुःखस्य हेतुरिति भिन्नकार्य्यत्वं तद्विच्छेद इत्यत्र कार्य्यकरणसङ्घातशब्दार्थः। संसाराद्विरक्तस्य पारिव्राज्यं वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्यभिप्रेत्य सङ्क्षेपतः संसारस्वरूपमाह। एत इत्यादिना। तेषामात्मधर्म्मत्वं व्यावर्त्तयितुं विशिनष्टि। प्राणेति। तेषां स्वरसतो विच्छेदशङ्कां वारयति। प्राणिष्विति। प्रवाहरूपेण नैरन्तर्य्ये दृष्टान्तमाह। अहोरात्रादिवदिति। तेषामति चपलत्वे दृष्टान्तः। समुद्रोर्म्मिवदिति। तेषां हेयत्वं द्योतयति। प्राणिष्विति। ये यथोक्ताः प्राणिष्वशनायादयस्ते तेषु संसार इत्युच्यन्त इति योजना।

एतं वै तमित्यत्र तच्छब्दार्थं उषस्तप्रश्नोक्तं त्वंपदार्थं कथयति। योऽसाविति। एतच्छब्दार्थं कहोलप्रश्नोक्तं तत्पदार्थं दर्शयति। अयमा-

वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः।

भूतानां अशनायापिपासादिभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यते। आकाश इव घनादिमलैः। तमेतं वै आत्मानं स्वतत्त्वं विदित्वा ज्ञात्वाऽयमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तमिति ब्राह्मणाः। ब्राह्मणानामेवाधिकारो व्युत्थाने। अतो ब्राह्मणग्रहणं व्युत्थाय वैपरीत्येनोत्थानं कृत्वा कुत इत्याह। पुत्रैषणायाः पुत्रार्थैषणा पुत्रैषणा। पुत्रेणेमं लोकं जयेयमिति लोकजयसाधनं पुत्रम्प्रतीच्छा एषणा दारसंग्रह। दारसंग्रहमकृत्वेत्यर्थः। वित्तैषणायाश्च कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानं अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकं केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकम्।

येति। तयोरैक्यं सामानाधिकरण्येन सूचितमित्याह। तमेतमिति। ज्ञानमेव विशदयति। अयमित्यादिना। ज्ञात्वा ब्राह्मणा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति सम्बन्धः। सन्न्यासविधायके वाक्ये किमित्यधिकारिणि ब्राह्मणपदं तत्राह। ब्राह्मणानामिति। पुत्रार्थमेषणामेव विवृणोति। पुत्रेणेति। ततो व्युत्थानं सङ्गृह्णाति। दारसङ्ग्रहमिति। वित्तैषणायाश्च व्युत्थानं कर्त्तव्यमित्याह। वित्तेति। वित्तं द्विविधं मानुषं दैवं च। मानुषं गवादि। तस्य कर्मसाधनस्योपादानमुपार्जनं। तेन कर्म कृत्वा केवलेन कर्मणा पितृलोकं जेष्यामि। दैवं वित्तं विद्या। तत्संयुक्तेन कर्मणा देवलोकं केवलया च विद्यया तमेव जेष्यामीतीच्छा वित्तैषणा। ततश्च व्युत्थानं कर्त्तव्यमिति व्याचष्टे। कर्मसाधनस्येति। एतेन लोकै-

दैवाद्वित्ताद् व्युत्थानमेव नास्तीति केचित्। यस्मात्तद्बलेन हि किल व्युत्थानमिति। तदसत्। एतावान्वै काम इति पठितत्वात् एषणामध्ये। दैवस्य वित्तस्य हिरण्यगर्भादिदेवताविषयैव विद्याऽविद्येत्युच्यते। देवलोकहेतुत्वात्। न हि निरुपाधिकप्रज्ञानघनविषया ब्रह्मविद्या देवलोकप्राप्तिहेतुः। तस्मात्तत्सर्वमभवत् आत्मा ह्येषां स भवतीति श्रुतेः। तद्बलेन हि व्युत्थानम्। एतं वै तमात्मानं विदित्वेति विशेषवचनात्॥

तस्मात्त्रिभ्योऽप्येतेभ्योऽनात्मलोकप्राप्तिसाधनेभ्य एषणाविषयेभ्यो व्युत्थाय एषणाकाम एतावान्वै काम इति श्रुतेरेतस्मिंस्त्रिविधेऽनात्मलोकप्राप्तिसाधने तृष्णामकृत्वेत्यर्थः। सर्वा हि साधनेच्छा फलेच्छैव। अतो व्याचष्टे श्रुतिरेकैवैष-

---

एषणायाश्च व्युत्थानमुक्तं वेदितव्यं दैवाद्वित्ताद्व्युत्थानमाक्षिपति। दैवादिति। तस्यापि कामत्वात्ततो व्युत्थातव्यमिति परिहरति। तदसदिति। तर्हि ब्रह्मविद्यायाः सकाशादपि व्युत्थानात्तन्मूलत्वं से तद्व्याघातः स्यादित्याशङ्क्याह। हिरण्यगर्भादीति। देवतोपासनाया वित्तशब्दोक्तविद्यात्वे हेतुमाह। देवलोकेति। तत्प्राप्तिहेतुत्वं ब्रह्मविद्यायामपि तुल्यमिति चेन्नेत्याह। न हीति। तत्र फलान्तरश्रवणं हेतूकरोति। तस्मादिति। इतश्च ब्रह्मविद्या दैवाद्वित्ताद्बहिरेवेत्याह। तद्बलेनेति।

प्रागेव वेदनं सिद्धञ्चेत्किं पुनर्व्युत्थानेनेत्याशङ्क्य प्रयोजकज्ञानं तत्प्रयोजकमुद्दिश्य न्तु तत्त्वसाक्षात्कारणमिति विवक्षित्वाह। तस्मादिति। प्रयोजकज्ञानं पञ्चम्यर्थः। व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति सम्बन्धः। व्युत्थानस्वरूपं प्रदर्शनार्थमेषणास्वरूपमाह। एषणेति किमेतावतेत्याशङ्क्य व्युत्थानस्वरूपमाह। एतस्मिन्निति। सम्बन्धस्तु पूर्ववत्। या ह्येवेत्यादिश्रुतेस्त्वा-

णेति । कथं या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणाऽदृष्टफलसाधनत्वतुल्यत्वाद्या वित्तैषणा कर्मभूता सा लोकैषणा फलार्थैव सा सर्व्वः फलार्थप्रयुक्त एव हि सर्व्वं साधनमुपादत्ते। अत एकैवैषणा लोकैषणा या सा साधनमन्तरेण सम्पादयितुं न शक्यत इति साध्यसाधनभेदेनोभे हि यस्मादेते एषणे एव भवतस्तस्माद्ब्रह्मविदो नास्ति कर्म्म कर्मसाधनं वा। अतो येऽतिक्रान्ताः ब्राह्मणाः सर्वं कर्म कर्मसाधनञ्च सर्वं देवपितृमानुषनिमित्तं यज्ञोपवीतादि। तेन हि दैवं पित्र्यं मानुषञ्च कर्म क्रियते। निवीतं मनुष्याणामित्यादिश्रुतिस्तस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा ब्रह्मविदो व्युत्थाय कर्मभ्यः कर्मसाधनेभ्यश्च यज्ञोपवीतादिभ्यः परमहंसपारिव्राज्यं प्रतिपद्य भिक्षाचर्य्यं चरन्ति। भिक्षार्थं चरणं भिक्षाचर्य्यं चरन्ति त्यक्त्वा स्मार्त्तं लिङ्गं केवलाश्रममात्रशरणानां जीवनसाधनं पारिव्राज्यव्यञ्जकं विद्वांल्लिङ्गवर्जितः। तस्माद्-

---

त्पर्य्यमाह। सर्वा ह्येति। फलं नेच्छति साधनञ्च चिकीर्षतीति व्याघातात्फलेच्छान्तर्भूतैव साधनेच्छा तदा लोकैषणैक्यमित्यर्थः। श्रुतेस्तदैक्यव्युत्पादकत्वं प्रश्नपूर्व्वकं व्युत्पादयति। कथमित्यादिना। फलैषणान्तर्भावं साधनैषणायाः समर्थयते। सर्व्व इति। उभे ह्येत्यादिश्रुतिमवतार्य्य व्याचष्टे। लोकैषणेति। प्रयोजकज्ञानवतः साध्यसाधनरूपात्संसाराद्विरक्तस्य कर्मतत्साधनयोरसम्भवे साक्षात्कारहेतुश्च फलितं सन्न्यासं दर्शयति। अत इति। अतिक्रान्ता ब्राह्मणाः किं प्रजयेत्यादिमन्त्रोदिताः तेषां कर्म कर्मसाधनञ्च यज्ञोपवीतादि नास्तीति पूर्व्वेण सम्बन्धः। देवपितृमानुषनिमित्तमिति विशेषणं विशदयति। तेन हीति। प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामित्यादिशब्दार्थः। यस्मात्पूर्व्वे विचारप्रयोजकज्ञानवन्तो ब्राह्मणा विरक्ताः सन्न्यासं तद्युक्तं धर्ममन्वतिष्ठंस्तस्मादधुनातनोऽपि

लिङ्गी धर्मज्ञोऽव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचार इति स्मृतिभ्यः । अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रह इत्यादिश्रुतेः सशिखान्केशान्निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति च । ननु व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरतीति वर्त्तमानापदेशादर्थवादोऽयं न विधायकः प्रत्ययः कश्चिच्छ्रूयते लिङ्लोट्तव्यानामन्यतमोऽपि । तस्मादर्थवादमात्रेण श्रुतिस्मृतिविहितानां यज्ञोपवीतादीनां साधनानां न शक्यते परित्यागः कारयितुम् । यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा ॥

पारिव्राज्ये तावदध्ययनं विहितं वेदसन्न्यसनाच्छूद्रस्तस्मात् वेदं न संन्यसेदिति स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचमिति चापस्तम्बः । ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षडिति वे-

---

मयोऽवस्थानी विरक्तो ब्राह्मणस्तथा कुर्यादित्याह । तस्मादिति । त्रिदण्डेन यतिश्चैवेत्यादिस्मृतेर्न परमहंसपरिव्राज्यमत्रविवक्षितमित्याशङ्क्याह व्यक्तेति । तस्य दृष्टार्थत्वान्मुमुक्षुभिस्त्याज्यत्वं सूचयति । केवलमिति । असुख्यत्वाच्च तस्य त्यज्यतेत्याह । पारिव्राज्येति । तथापि त्वदिष्टः सन्न्यासो न स्मृतिकारैर्निबद्ध इति चेन्नेत्याह । विद्वानिति । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाच्च स्मार्तसन्न्यासो मुख्यो न भवतीत्याह । अथेति । एतं वै तमित्यादिवाक्यस्य विधायकत्वमुपेत्य सर्वकर्मतत्साधनपरित्यागपरत्वमुक्तमाक्षिपति । नन्विति । इतश्च यज्ञोपवीतमपरित्याज्यमित्याह । यज्ञोपवीत्येवेति ।

याजनादिसमभिव्याहारादसन्न्यासिविषयमेतदित्याशङ्क्याह । पारिव्राज्ये तावदिति । वेदत्यागे दोषश्रुतेस्तदत्यागेऽपि कथं परिव्राज्ये यज्ञोपवीतित्वमित्याशङ्क्याह । उपासन इति । इतश्चानेन वाक्येन गुर्व्वाद्यु

दपरित्यागे दोषश्रवणादुपासने गुरूणां प्रदानाकृतिशीनां होमे जप्यकर्मणि भोजने आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यादिति परिव्राजकधर्मेषु च । गुरूपासनस्वाध्यायभोजनाचमनादीनां कर्मणां श्रुतिस्मृतिषु कर्त्तव्यतया चोदितत्वात् । गुर्वाद्युपासनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्तत्परित्यागो नैवावगन्तुं शक्यते । यद्यप्येषणाभ्यो व्युत्थानं विधीयत एव तथापि पुत्राद्येषणाभ्यस्त्रिभ्य एव व्युत्थानं न तु सर्वस्मात्कर्मणः कर्मसाधनाच्च व्युत्थानं सर्वपरित्यागे चाश्रुतं कृतं स्याच्छ्रुतञ्च यज्ञोपवीतादि हापितं स्यात् । तथा च महानपराधो विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तः कृतः स्यात्तस्माद्यज्ञोपवीतादिलिङ्गपरित्यागोऽन्यपरस्यैव । न यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिरिति श्रुतेरपि चात्मज्ञानपरत्वात्सर्वस्या उपनिषद आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति नि-

---

पासनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्परिव्राजकधर्मेषु गुरूपासनादीनां कर्त्तव्यतया श्रुतिस्मृतिषु चोदितत्वाच्च यज्ञोपवीतपरित्यागोऽवगन्तुं नैव शक्यत इत्यन्वयः । सम्प्रति प्रौढिमारूढो व्युत्थाने व्युत्थाने विधिमङ्गीकृत्यापि दूषयति । यद्यपीत्यादिना एषणाभ्यो व्युत्थाने सति एषणात्वाविशेषात्कर्मणस्तत्साधनाच्च व्युत्थानं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य यज्ञोपवीतादेरेषणात्वमसिद्धमित्याशयेनाह । सर्वेति । अश्रुतकरणे श्रुतत्यागे च कुर्वन् विहितं कर्मेत्यादिस्मृतिमाश्रित्य दूषणमाह । तथा चेति । ननु दृश्यते यज्ञोपवीतादिलिङ्गत्यागः स कथमिवाश्रीयते तत्राह । तस्मादिति । नैयमन्यपरस्यैवेति परिहरति । नेत्यादिना । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादि विध्युपलम्भोऽपि प्रौढवादेनात्मज्ञानविधिवशादेव सन्न्यासं साधयितुमात्मज्ञानपरत्वं ताव

प्रस्तुतम् । स चात्मैव साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरोऽशनायादिसंसारधर्मवर्जित इत्येवं विज्ञेय इति तावत्प्रसिद्धम्। सर्वा ह्मीयमुपनिषदेवंपरेति विध्यन्तरशेषत्वं तावन्नास्त्यतो नार्थवादः। आत्मज्ञानस्य कर्त्तव्यत्वादात्मा चाशनायादिधर्मवान्न भवतीति साधनफलविलक्षणो ज्ञातव्यः। अतो व्यतिरेकिणात्मनोऽज्ञानमविद्यान्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति। य इह नानेव पश्यत्येकधैवानुद्रष्टव्यमेकमेवाद्वितीय तत्त्वमसीत्यादि श्रुतिभ्यः।

क्रियाफलं साधनञ्चाशनायादि संसारधर्मातीतादात्मनोऽन्यदविद्याविषयम्। यत्र हि द्वैतमिव भवत्यन्यो ऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद। अथ येऽन्यथाऽतो विदुरित्यादिवाक्यशतेभ्यः। न च विद्याविद्ये एकस्य पुरुषस्य सह भवतो विरोधात्तमः प्रकाशाविव। तस्मादात्मविदो ऽविद्याविषयोऽ-

---

दुपनिषद्यासुपन्यस्यति। अपि चेति। इतश्चास्ति सन्न्यासे विधिरिति यावत्। तद्विधिबलादेव सन्न्याससिद्धिरिति शेषः। कथं सर्वोपनिषदात्मज्ञानपरेष्यते। कर्तृस्तुतिद्वारा कर्म्मविधिशेषत्वेनार्थवादत्वादित्याशङ्क्याह। स्वात्मेत्यादिना। अस्तु यथोक्तं वस्तु विज्ञेयं तथापि प्रस्तुते किञ्जातं तत्राह। सर्वा हीति। ननु तस्य कर्त्तव्यत्वेऽपि कथं कर्म्मतत्साधनत्यागसिद्धिरत आह। आत्मा चेति। विपक्षे दोषमाह। त इति। साधनफलान्तर्भूतत्वेनात्मनो ज्ञानमविद्येत्यत्र प्रमाणमाह। अन्योऽसावित्यादिना।

क्रियाकारकफलविलक्षणस्यात्मनो ज्ञानं कर्त्तव्यं तत्सामर्थ्यात्सर्वसाधनत्यागः सिद्धातीत्युक्तम्। सम्प्रत्यविद्याविषयत्वाच्च साध्यसाधनयोर्विद्यावता त्याज्यत इत्याह। क्रियेति। तस्याविद्याविषयत्वे श्रुतीरुदा-

[illegible] क्रियाकारकफलभेदरूपः । [illegible] स-
धिकारो न द्रष्टव्यः [illegible] क्रियाकारकफला-
त्युमाप्नोतीत्यादि निन्दितत्वात् । [illegible] इ-
नात्मविद्याविषयाणां तद्विपरीतात्मविद्या [illegible]
त्वात् । यज्ञोपवीतादिसाधनानां [illegible] तद्विपरीतत्वात् । [illegible]
साधनफलस्वभावात् आत्मनो ऽन्यविषया [illegible] ।
उभे ह्येते साधनफले एषणे एव भवतः । यज्ञोपवीतादिस्तत्सा-
कर्मणाञ्च साधनत्वात् । उभे ह्येते एषणे इति [illegible]
नावधारणाद् यज्ञोपवीतादिसाधनात् [illegible]
ऽविद्याविषयत्वात् [illegible] । [illegible]
व्युत्थान विधिसितमेव । न [illegible] । [illegible] विधित्सितविज्ञानेन
व्युत्थानश्रुतिषु स्तुत्यर्था । न विधिर्न [illegible]

[illegible] । यत्रेति । [illegible] इति ।
हरति । [illegible] । [illegible] । [illegible]
विद्याविद्ययोरस्मदादिषु [illegible] । तस्मादिति । [illegible]
विद्ययोः [illegible] न [illegible]
ज्ञानवता साध्यसाधनभेदो न द्रष्टव्यो [illegible]
दिप्याह । [illegible] । [illegible] । यज्ञोपवीतादीति । तद्विषयत्वादित्यव
यज्ञोपवीतादेना [illegible] । [illegible] त्याज्यत्वाह । त-
तत्त्वज्ञो विद्याविषय [illegible] यज्ञोपवीतादीना [illegible] ।
स्मादिति । ज्ञेयत्वेन प्रस्तुतादिति यावत् । साध्यसाधनविषया तदात्म-
कैषणा त्याज्येति तत्र हेतुमाह । [illegible] । पुरुष [illegible]
सां हेत्वर्थः । साध्यसाधनयोरेषणात्वं साधयति । उभे हीति । [illegible]
यज्ञोपवीतादीनां कर्मणा च [illegible] साधनान्तर्गतादि-
त्याह । यज्ञोपवीतादेति । तयोरेषणात्वं एवं [illegible]

समानकर्तृत्वश्रवणात् । न ह्यकर्त्तव्येन कर्त्तव्यस्य समानकर्तृकत्वेन वेदे कदाचिदपि श्रवणंसम्भवति। कर्त्तव्यानामेव ह्यभिषवहोमभक्षाणां यथा श्रवणमभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्तीति। तद्वदात्मज्ञानैषणा व्युत्थानभिक्षाचर्य्याणां कर्त्तव्यानामेव समानकर्तृकत्वश्रवणं भवेत्। अविद्याविषयत्वादेषणात्यागार्थं प्राप्त एव आत्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न तु विधातव्य इति चेन्न।

सुतरामात्मज्ञानविधिनैव विहितस्य समानकर्तृकत्वश्रवणेन दार्ढ्योत्पत्तिस्तथा भिक्षाचर्य्यस्य। यत्पुनरुक्तं वर्त्तमानापदेशादर्थवादमात्रमिति। औदुम्बरयूपादिविधिसमानत्वाददोषः। व्युत्थाय भिक्षाचर्य्यं चरन्तीत्यनेन पारिव्राज्यं विधीयते। पारिव्राज्याश्रमे च यज्ञोपवीतादिसाधनानि विहितानि लिङ्गञ्च

तीत्याशङ्क्याह। उभे ह्येति। तयोरेषणात्वे सिद्धे फलितमाह। यज्ञोपवीतादीति। आत्मज्ञानविधिरेव सन्न्यासविधिरित्युक्तत्वाद्युत्थायेत्यस्य नास्ति विधित्वमिति शङ्कते। न त्विति। व्युत्थाय विदित्वेति पाठक्रममतिक्रम्य व्याख्याने भवत्येवायं विविदिषोर्विधिरिति परिहरति। न विधित्वितेति। पाठक्रमेऽपि प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्य भवत्येवायं विधिरित्यभिप्रेत्याह। न हीति उक्तमेवान्वयमुखेनोदाहरणद्वारा विवृणोति। कर्त्तव्यानामिति। अभिषुत्य सोमस्य कण्डनं कृत्वा रसमादायेत्यर्थः। पाठक्रममेवाश्रित्य शङ्कते। अविद्येति।

प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्यात्मज्ञानविधिसामर्थ्यलब्धस्य यज्ञोपवीतादित्यागस्य कर्त्तव्यात्मज्ञानेन समानकर्तृकत्वश्रवणादतिशयेनावश्यकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह। न सुतरामिति। व्युत्थाने दर्शितन्यायं भिक्षाचर्य्येऽप्यतिदिशति। तथेति। भिक्षाचर्य्यस्य चात्मज्ञानविधिनैकवाक्यस्य तथैव दार्ढ्योपपत्तिरिति सम्बन्धः। व्युत्थानादिवाक्यस्यार्थवादत्वमुक्तमनूद्य दूष-

श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च ज्ञानस्याङ्गित्वाद्व्युत्थानमेषणा-त्वेऽपीति चेन्न । विज्ञानसमानकर्तृकात् आत्मविज्ञानादिष्टात् व्यु-त्थानलक्षणात् पारिव्राज्यान्तरोपपत्तेः । यदि तदेषणाभ्यो व्यु-त्थानलक्षणं पारिव्राज्यं तद्धि ज्ञानाङ्गत्वादात्मज्ञाननिरोधिएषणाप-रित्यागरूपत्वादविद्याविषयत्वाच्चैषणायास्तद्व्यतिरिक्तं चा-श्रमाश्रमरूपं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकादिफलप्राप्तिसाधनम् । त-द्विषयं यज्ञोपवीतादिसाधनविधानं नित्यविधानम् । न चैषणारूपसाधनोपादानस्याश्रमधर्मत्वे पारिव्राज्यान्तर-विषये सम्भवति सति सर्वोपनिषद्विहितस्यात्मज्ञानस्य बाधनं

यति । यत्तु नपरित्यादिना । औदुम्बरो यूपो भवतीत्यादौ भेदपरपदेन विधिस्वीकारवदत्रापि प्रकृतप्रकारेण विधिसिद्धेनार्थवादत्वमुक्तम् । सम्प्रति प्रकृते वाक्ये पारिव्राज्यविधिमङ्गीकृत्य स्वपूज्यः शङ्कते । व्युत्था-येति । का तर्हि विप्रतिपत्तिरत आह । पारिव्राज्येति । नित्यं सिद्धव-त्वादि । पुराणे यज्ञोपवीते विसृज्य नवपादायाम्बरं प्रविशेत्त्रिदण्डी कमण्डलुमानीत्याद्याः श्रुतयः । स्मृतयश्च यज्ञोपवीतादीनामपि त्याज्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिवशाद्व्युत्थाने संकोचमभिप्रेत्याह । अत इति । उदाहृतश्रुतिस्मृतीनां विषयान्तरं दर्शयन्नुत्तरमाह । नेत्यादि-ना । तदेव विवृणोति । यदीत्यादिना । तस्यात्मज्ञानाङ्गत्वे हेतुमाह । आत्मज्ञानेति । एषणायास्तद्विरोधित्वमेव कुतः सिद्धं तत्राह । अविद्येति । तर्हि यथोक्तानां श्रुतिस्मृतीनां किमालम्बनं तदाह । तद्व्यतिरेकेणेति । आश्रमत्वेन निरूप्यते वस्तुतस्तु नाश्रमस्तदाभास इति यावत् । तस्यात्म-ज्ञानाङ्गत्वं वारयति । नङ्गेति । अथ व्युत्थानवाक्योक्तमुख्यपारिव्राज्य-

युक्तम् । यज्ञोपवीताद्यविद्याविषयैषणारूप साधनोपादित्सायां चावश्यमसाधनफलरूपस्याशनायादिससारधर्म्मवर्जितस्याहं ब्रह्मास्मीति विज्ञानं बाध्यते । न च तद्बाधनं सर्वोपनिषदां तदर्थपरत्वाद्भिक्षाचर्य्यं चरन्तीत्येषणां ग्राहयन्ती श्रुतिः स्वयमेव बाधत इति चेत् । अथापि स्यादेषणाभ्यो व्युत्थानं विधाय पुनरेषणैकदेशं भिक्षाचर्य्यं ग्राहयन्ती तत्सम्बद्धमन्यदपि ग्राहयन्तीति चेन्न ।

भिक्षाचर्य्यस्याप्रयोजकत्वाद्व्युत्थानोत्तरकालभक्षणवच्छेषप्रतिपत्तिकर्म्मत्वादप्रयोजकं हि तत् । असंस्कारकत्वाच्च । भक्षणं पुरुषसंस्कारकमपि स्यान्न तु भिक्षाचर्य्यम् । नियमादृष्टस्यापि

विषयत्वमेव किन्नादिविधानस्य किं न स्यात्तत्राह । न चेति । एषणारूपाणि साधनानि यज्ञोपवीतादीनि तेषामुपादानमनुष्ठानं । तस्याश्रमधर्म्मत्वेनोक्तस्य यथोक्ते सन्न्यासाभासे विषये सति प्रधानबाधेन मुख्यपारिव्राज्यविषयत्वमयुक्तमित्यर्थः । कथं पुनर्मुख्ये पारिव्राज्यविषयत्वे यज्ञोपवीतादेरिष्टे प्रधानबाधनं तदाह । यज्ञोपवीतादीति । साध्यसाधनयोरासङ्गे तद्विलक्षणस्यात्मनो ज्ञानं बाध्यते चेत्का नो हानिरित्याशङ्क्याह । न चेति । भिक्षाचर्य्यं तावद्विहितं विहितानुष्ठानञ्च यज्ञोपवीतादि विना न सम्भवतीति श्रुत्यैवात्मज्ञानं यज्ञोपवीतादिविरोधितमिति यद्युक्ते । भिक्षाचर्य्यमिति । शङ्कामेव विशदयति । अथापीत्यादिना । यथाक्रतशेषस्य भक्षणं विहितमपि न द्रव्याक्षेपं परिशिष्टद्रव्योपादानेन प्रवृत्तेः । तथा सर्वत्यागे विहिते परिशिष्टभिक्षोपादानेन विहितमपि भिक्षाचरणमुपवीताद्यनाक्षेपकमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ।

दृष्टान्तमेव स्फुटयति । शेषेति । तद्भक्षणमिति सम्बन्धः । अप्रयोजकं द्रव्यविशेषस्यानाक्षेपकमिति यावत् । यद्वा दार्ष्टान्तिकमेव स्फुटयति । शेषेति । सर्व्वस्वत्यागे विहिते शेषस्य कालस्य शरीरपातान्तस्य प्रतिपत्ति-

ब्रह्मविदोऽनिष्टत्वात् । नियमादृष्टस्यानिष्टत्वे किं भिक्षाचर्य्ये-
णेति चेत् । न । अन्यसाधनाद्युत्थानस्य विहितत्वात् । तथापि
किं तेनेति चेत् । यदि स्याद्बाढम् । अभ्युपगम्यते हि तत् ।
यानि पारिव्राज्येऽभिहितानि वचनानि यज्ञोपवीत्येवाधीयी-
तेत्यादीनि न तान्यविद्वत्पारिव्राज्यमात्रविषयाणीति परिहृ-
तानि । इतरथात्मज्ञानबाधः स्यादिति ह्युक्तम् । निराशि-
षमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीणं क्षीणकर्म्माणं
तं देवा ब्राह्मणं विदुरिति सर्वकर्माभावं दर्शयति स्मृ-
तिर्विदुषः विद्वाँल्लिङ्गविवर्जितस्तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञ इति

कर्ममात्रं भिक्षाचर्य्यमतो न तदुपवीतादिप्रापकमित्यर्थः । किञ्च ।
भिक्षाचर्य्यस्य शरीरस्थित्यर्थत्वाच्च तत्रापि विधिर्हरेत् । तद्वशादुपवी-
तादिसिद्धिरित्याह । अस्य स्मारकत्वाच्चेति । तदेव स्फुट्यते । भक्षण-
मिति । एककालञ्चरेद्भैक्ष्यमित्यादि नियमवशाददृष्टं सिद्ध्यदुपवीतादिक-
म्याक्षिपतीति चेन्नेत्याह । नियमेति । विविदिषोस्तदिष्टमपि यज्ञोपवीताद्या-
क्षेपकं ज्ञानोत्पादकश्रवणाद्युपयोगि देहस्थित्यर्थत्वेनैव चरितार्थत्वादिति ।
भावः । तर्हि यथाकथञ्चिदुपनतेनान्नेन शरीरस्थितिसम्भवाद्भिक्षाचर्य्यं चर-
न्तीति वाक्यं व्यर्थमिति शङ्कते । नियमादृष्टस्येति । भिक्षाचर्य्यानुवादेन
प्रतिपक्षादिनिवृत्त्यर्थत्वाद्वाक्यस्य नानर्थक्यमित्युत्तरमाह । नान्येति ।
निवृत्त्युपदेशेन वाक्यस्यार्थवत्त्वेऽपि तदुपदेशस्य नार्थवत्त्वं कूटस्थात्मज्ञानेनैव
सर्वनिवृत्तेः सिद्धेरिति शङ्कते । तथापीति । यदि निष्क्रियात्मज्ञानाद्
शेषनिवृत्तिः स्यात्तर्हि तदस्माभिरपि स्वीक्रियते । सत्यमित्यङ्गीकरोति ।
यदीति । यदि तु क्षुदादिदोषप्राबल्यादात्मानं निष्क्रियमपि विस्मृत्य प्रार्थ-
नादिपरो भवति । तदा निवृत्त्युपदेशोऽपि भवत्यर्थवानिति भावः । प्रागुक्त
वाक्यविरोधान्निवृत्त्युपदेशः शक्य इति चेत्तत्राह । यानीति । मुख्यपरि-
व्राड्विषयत्वे दोषं स्मारयति । इतरथेति । निवृत्त्युपदेशानुग्राहकत्वेन

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्।

च। तस्मात्परमहंसपारिव्राज्यमेव व्युत्थानलक्षणं प्रतिपद्येतात्मवित्सर्व्वकर्म्मसाधनपरित्यागरूपमिति।

यस्मात्पूर्व्वे ब्राह्मणा एतमात्मानमसाधनफलस्वभावं विदित्वा सर्वस्मात्साधनस्वरूपादेषणालक्षणाद्व्युत्थाय भिक्षाचर्य्यं चरन्ति स्म। दृष्टादृष्टार्थं कर्म्म न तत्साधनं च हित्वा। तस्मादद्यत्वेऽपि ब्राह्मणः ब्रह्मवित्पाण्डित्यं पण्डितभावमेतदात्मविज्ञानं पाण्डित्यं तन्निर्विद्य निःशेषं विदित्वा आत्मविज्ञानं निरवशेषं कृत्वेत्यर्थः। आचार्य्यत आगमतश्च एषणाभ्यो व्युत्थाय। एषणा व्युत्थानावसानमेव हि तत्पा-

---

स्तौरुदाहरति। निरागिषमित्यादिना। श्रमुक्षसन्न्यासिविषयत्वासम्भवाद्विद्वत्परिव्राड्विषयं व्युत्थानवाक्यमित्युपसंहरति। तस्मादिति।

इति शब्दो व्युत्थानवाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः। तस्मादित्यादिवाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे। यस्मादित्यादिना। उक्तमेव व्युत्थानं स्पष्टयति। दृष्टेति। विवेकवैराग्याभ्यामेषणाभ्यो व्युत्थाय श्रुत्याचार्य्याभ्यां कर्त्तव्यं ज्ञानं निःशेषं कृत्वा बाल्येन तिष्ठासेदिति व्यवहितेन सम्बन्धः। पाण्डित्यं निर्विद्येत्यनेनैव व्युत्थानं विहितमित्याह। एषणेति। नहि पाण्डित्यमेषणाभ्यो व्युत्थाने सम्भवति ततत्र व्युत्थानविधिरित्यर्थः। तदेव स्फुटयति। एषणेत्यादिना। तासां तिरस्कारेण पाण्डित्यमुद्भवति तस्यैषणाया विरुद्धत्वादिति। तथा च पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत्र ताभ्यो व्युत्थानविधानमुचितमित्यर्थः। विनापि व्युत्थानं पाण्डित्यमुद्भविष्यतीति चेन्नेत्याह। न हीति। पाण्डित्यं निर्विद्येत्यत्र व्युत्थानविधिमुक्तमुपसंह-

ण्डित्यम्। एषणातिरस्कारोद्भवत्वादेषणाया विरुद्धत्वात्। ए-
षणामतिरस्कृत्य न ह्यात्मविषयस्य पाण्डित्यस्योद्भव इत्यात्म-
ज्ञानेनैव विहितमेषणाव्युत्थानम्। आत्मज्ञानसमानकर्तृक-
क्त्वाप्रत्ययोपादानलिङ्गश्रुत्या दृढीकृतम्। तस्मादेषणाभ्यो
व्युत्थाय ज्ञानबलभावेन बाल्येन तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेत्।
साधनफलाश्रयणं हि बलमितरेषामनात्मविदाम्। तदपास्य
विद्वानसाधनफलस्वरूपात्मविज्ञानमेव बलं तद्भावमेव केवल-
माश्रयेत्। तदाश्रयणे हि करणान्येषणाविषये एनं हृत्वा
स्थापयितुमुत्सहन्ते। ज्ञानबलहीनं हि मूढं दृष्टादृष्टवि-
षयायामेषणायामेवैनं करणानि नियोजयन्ति। बलं नामात्म-

र्तेति। इत्यात्मज्ञानेनेति। तर्हि किमिति विदित्वा व्युत्थायेत्यत्र व्यु-
त्थाने विधिरभ्युपगतस्तत्राह। आत्मज्ञानेति। तेन व्युत्थानस्य समान-
कर्तृत्वे क्त्वाप्रत्ययस्योपादानमेव लिङ्गभूता श्रुतिस्तया दृढीकृतं नियमेन
प्रापितं व्युत्थानमित्यर्थः। बाल्येनेत्यादि वाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति। त-
स्मादिति। विवेकादिवशादेषणाभ्यो व्युत्थाय पाण्डित्यं सम्पाद्य तस्मा-
त्पाण्डित्याज्ज्ञानबलभावेन स्थातुमिच्छेदिति योजना। केयं ज्ञानबल-
भावेन स्थितिरित्याशङ्क्य तां व्युत्पादयति। साधनेत्यादिना। विद्वानिति
विवेकित्वोक्तिः। यथोक्तबलभावावष्टम्भे करणानां विषयपारवश्यनिवृत्त्या
पुरुषस्यापि तत्पारवश्यनिवृत्तिः फलतीत्याह। तदाश्रयो हीति। उक्त-
मेवार्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति। ज्ञानबलेनेति। नन्वद्यापि ज्ञानस्य
बलं कीदृगिति न ज्ञायते तत्राह। बलं नामेति। बाल्यवाक्यार्थमुपसं-
हरति। अत इति। यथा ज्ञानबलेन विषयाभिमुख्यो दृष्टिस्तिरस्क्रियते

बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरमौनञ्च
मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्या॰

विद्यया अशेषविषयदृष्टितिरस्करणम्। अतस्तद्भावेन बाल्येन तिष्ठासेत्। तथात्मना विदन्ते वीर्य्यमिति श्रुत्यन्तरान्नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति च।

बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्य निःशेषं कृत्वा अथ मननान्मुनिर्योगी भवत्येतावद्धि ब्राह्मणेन कर्त्तव्यम्। यदुत सर्वानात्मप्रत्ययतिरस्कार एतत्कृत्वा कृतकृत्यो योगी भवति। अमौनञ्चात्मज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारौ पाण्डित्यबाल्यसञ्ज्ञकौ निःशेषं कृत्वा। मौनं नामानात्मप्रत्ययतिरस्करणस्य पर्य्यवसानं फलम्। तच्च निर्व्विद्याथ ब्राह्मणः कृतकृत्यो भवति। ब्रह्मैव सर्व्वमिति प्रत्यय उपजायते। स ब्राह्मणः कृतकृत्यो-

---

तथेति यावत्। आत्मना तद्विज्ञानातिशयेनेत्यर्थः। वीर्य्यं विषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यमित्येतत्। बलहीनेन विषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यरहितेनायमात्मा न लभ्यो न शक्यः साक्षात्कर्त्तुमित्यर्थः॥

बाल्यञ्चेत्यादि वाक्यमादाय व्याचष्टे। बाल्यञ्चेति। पूर्व्वोक्तयोरुत्तरत्र हेतुद्योतनार्थोऽथशब्दः। तदेवोपपादयति। एतावद्धीति। वाक्यान्तरमुत्थाप्य व्याकरोति। अमौनञ्चेत्यादिना। मौनामौनयोर्ब्राह्मण्यं प्रति सामग्रीत्वद्योतकोऽथ शब्दः ब्राह्मण्यमुपपादयति। ब्रह्मैवेति आचार्य्यपरिचर्य्यापूर्व्वकं वेदान्तानां तात्पर्य्यावधारणं पाण्डित्यं। युक्तितोऽनात्मदृष्टितिरस्कारो बाल्यं। अहमात्मा परब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चनेति। मननसैवानुसन्धानं मौनं महावाक्यार्थावगतिर्ब्राह्मण्यमिति विभागः। प्रागपि प्रसिद्ध ब्राह्मण्यमिति चेत्तत्राह। निरुपचरितमिति। ब्रह्मविदः समाचार

होवाच यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ।

यत्कार्य्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम् । यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्वान्तरादात्मनः प्रश्नार्थः । तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन, कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते । न च परमात्मनोऽर्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति । सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेः । सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा । कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । तासामपि कार्य्यत्वात् स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिदोतप्रोत भावेन भवितव्यम् । क्व तासामोतप्रो-

---

माह । यथेति । सम्प्रत्यनुमानमाह । तथेति । पूर्व्वं पूर्व्वमित्यत्रादेर्धर्म्मिणो निर्द्देशः । उत्तरेणोत्तरेण वाय्वादिकारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति शेषः । विमतं कारणेन व्यापकेन सूक्ष्मेण व्याप्तं कार्य्यत्वात्परिच्छिन्नत्वात्स्थूलत्वाच्च पृथिवीवदित्यर्थः । सर्वान्तरादात्मनोऽर्वागुक्तन्यायं दर्शन सञ्चारयति । इत्येष इति । ननु तथापि भूतपञ्चकव्यतिरिक्तानां गन्धर्वलोकादीनामप्यान्तरत्वेनोपदेशात्कथं भूतपञ्चकपर्य्यन्तेन सर्वान्तरप्रतिपत्तिर्विवक्षितेति तत्राह । तत्रेति । उक्तनीत्या प्रश्नार्थे स्थिते सतीति यावत् । भूतात्मस्थितिनिर्द्धारणे वा सप्तमी । अथ परमात्मानं भूतानि च हित्वा पृथगेव गन्धर्वलोकादीनि वस्त्वन्तराणि भविष्यन्ति नेत्याह । न चेति । गन्धर्वलोकादीन्यपि भूतानामेवावस्थाविशेषास्तत्र सत्यं भूतपञ्चकं तस्य सत्यं परं ब्रह्म नान्यदन्तरालं प्रतिपत्तव्यमिति । अत्यन्तातिशेषार्थौ चशब्दौ । तात्पर्य्यमुक्त्वा ऽक्षरत्वाय तदक्षराणि

वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोत-श्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्ष-लोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्या-दित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्र-

---

तभाव इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः।

वायौ गार्गीति। नन्वग्नाविति वक्तव्यम्। नैष दोषोऽग्नेः पार्थिवं वाप्यपांवाधातुमनाश्रित्येतरभूतवत्स्वातन्त्र्येणात्म-लाभो नास्तीति। तस्मिन्नोतप्रोतभावो नोपदिश्यते कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोकास्तान्यपि गन्धर्वलोकेषु गन्धर्व-लोका आदित्यलोकेष्वादित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्र-लोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराड्शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका

व्याकरोति। कस्मिन्नित्यादिना। कस्मिन्नु खलु वायुरित्यादावुक्तन्यायमति-दिशति। एवमिति।

वायाविल्युक्ता मयुक्तारक्रमभग्निनाम्ये त्वादग्नाविति वक्तव्यत्वादिति शङ्कते। नन्विति। अग्नेरुदकव्यापकत्वेऽपि काष्ठविद्युदादि पारतन्त्र्यात्स्व-तन्त्रेण केनचिदपा व्याप्तिर्वक्तव्येत्यग्निं हित्वा तत्कारणं वायाविलुक्तं वा-योश्च स्वकारणतन्त्रत्वेऽपि नोदकतन्त्रतेति तद्व्यापकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह।

लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि। मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनति-

---

ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानि भूतानि संहतानि। तान्येव पञ्चेति बहुवचनभाञ्जि। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि। मातिप्राक्षीः स्वं प्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्टं मा पतेत्। देवतायाः स्वप्रश्न आगमविषयस्तं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न आनुमा-

---

नैष दोष इत्यादिना। अन्तरिक्षलोकशब्दार्थमाह। तान्येवेति। प्रजापतिलोकशब्दार्थं कथयति। विराडिति अन्तरिक्षलोकादीनां प्रत्येकत्वात् कुतो बहुवचनमित्याशङ्क्याह। सर्वत्र हीति। पूर्ववदनुमानेन सूत्रं पृच्छन्तीं गार्गीं प्रतिषेधति। स होवाचेत्यादिना। उक्तमेव स्पष्टयन् वाक्यार्थमाह। आगमेनेति।। प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह। पृच्छन्त्याश्चेति।

प्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षी-रिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥ १ ॥

षष्ठम्ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य

निकत्वात्स यस्या देवतायाः प्रश्नः सातिप्रश्न्या नातिप्रश्न्या अनतिप्रश्न्या स्वप्रश्नाविषयैव केवलागमगम्येत्यर्थः। तामनतिप्रश्न्यां वै देवतामति पृच्छसि अतो गार्गि मातिप्राक्षीर्मर्त्तुं चेन्नेच्छसि ततो ह गार्गी वाचक्न व्युपरराम ॥ १ ॥ इति श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्ये पञ्चमे प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इदानीं ब्रह्मलोकानामन्तरतमं सूत्रं वक्तव्यमिति तदर्थ आरम्भः। तच्चागमेनैव प्रष्टव्यमितीतिहासेनागमोपन्यासः क्रियते। अथ हैनमुद्दालको नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिः पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच। मद्रेषु देशेष्ववसामोषितवन्तः

मूर्द्धपातप्रसङ्गं प्रकटयन्प्रतिषेधमुपसंहरति। देवताया इत्यादिना ॥ १ ॥

पञ्चमस्य षष्ठं गार्गिब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रादर्वाक्तनं व्यापकमुक्तमिदानीं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च निर्वक्तुमुत्तरब्राह्मणमिति सङ्गतिमाह। इदानीमिति। ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वाख्यायिकातात्पर्यमाह। तच्चागमेनैवेति। आचार्योपदेशोऽत्रागमशब्दार्थः। गार्ग्या मूर्द्धपातभयादुपरतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः। सोऽब्रवीदिति प्रतीकोपादानं तस्यार्थमाह। सूत्रमिति। इति

गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्य्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत् कवन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थनु त्वं काप्यतत्सूत्रं येनायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति ।

पतञ्चलस्य । पतञ्चलो नाम तस्यैव कपिगोत्रस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयाना यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः । तस्यासीद्भार्य्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति । सोऽब्रवीत्कवन्धो नाम-तोऽथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति । सोऽब्रवीद्गन्धर्वः पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च तच्छिष्यान्वेत्थनु त्वं हे काप्य जानीषे तत्सूत्रम् । किन्तद्येन सूत्रेणायं च लोक इदं च जन्म परश्च लोकः प-रश्च प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्य-न्तानि सन्दृब्धानि सङ्ग्रथितानि स्रगिव सूत्रेण विष्टब्धानि भ-वन्ति येन । तत्किं सूत्रं वेत्थ । सोऽब्रवीदेवं पृष्टः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति । तत्सूत्रं नाहं जाने हे भगवन्निति संपूज-यन्नाह ।

शब्दार्थमाह । पर्वमिति । येनायञ्चेत्यादिरुक्तः प्रकारः स सर्वलोकांस्च वेत्तीतिसम्बन्धः । विशेषेणोक्तिपूर्वकं तानेव लोकाननुवदति । भूरादीनिति । सर्वश्चेति । तथाभूतं सूत्रेण स ब्रह्मविदित्यादिनोक्तं सङ्क्षिपति । विधृतमन्तर्यामिणा च नियम्यमानमिति यावत् ।

सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाᳫंश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमञ्च लोकं परञ्च लोकᳫं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरोऽयमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाᳫंश्च यो वै तत्काप्यसूत्रं विद्यात्तञ्चान्तर्य्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स

सोऽब्रवीत्पुनर्गन्धर्वं उपाध्यायमस्मांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणमन्तर्यामीति विशेष्यते। य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन्यमयति नियमयति दारुयन्त्रमिव भ्रामयति स्वं स्वमुचितव्यापारं कारयतीति। सोऽब्रवीद्देवसुतः पतञ्चलः काप्यो नाहं तं जाने भगवन्निति संपूजयन्नाह। सोऽब्रवीत्पुनर्गन्धर्वः सूत्रतदन्तर्गतान्तर्यामिणोर्विज्ञानं स्तूयते। यः कश्चिद्वै तत्सूत्रं हे काप्य विद्याद्विजानीयात्तञ्चान्तर्यामिणं सूत्रान्तर्गतं तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारं विद्याच्च इत्येवमुक्तेन प्रकारेण स हि ब्रह्मवित्परमात्मवित्स लोकांश्च भूरादीनन्तर्यामिणा नियम्यमानान् लोकान्वेत्ति स देवांश्चाग्न्यादीन् लोकिनो जानाति वेदांश्च सर्व्वप्रमाणभूतान्वेत्ति भूतानि च ब्रह्मादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तदन्तर्गतेनान्तर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति स आत्मानं च कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेने-

---

मस्तुतस्तुतिप्रयोजनमाह। इतोऽन्यमिति भवत्वेवं तव स्तुता-

लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्म-
वित्स सर्व्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं
याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तञ्चान्तर्यामिणं ब्रह्म-
गवीरुदजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं
गौतम तत्सूत्रं तञ्चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं
कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥१॥

वान्तर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति सर्व्वं जगत्तथाभूतं वेत्तीत्येवं स्तुते सूत्रान्तर्यामिविज्ञाने मनुष्यः काप्योऽभिमुखीभूतो वयञ्च तेभ्यश्चाभ्यस्यमभिमुखीभूतेभ्योऽब्रवीदहं सूत्रमन्तर्यामिणं च । तदहं सूत्रान्तर्यामिविज्ञानं वेद गन्धर्व्वाल्लब्धागमः सन् । तच्चेद्याज्ञवल्क्य सूत्रं तदन्तर्यामिणमविद्वांश्चेद्ब्रह्मवित्सन् यदि ब्रह्मगवीरुदजसे ब्रह्मविदां स्वभूता गा उदजसे उन्नयसि त्वमन्यायेन ततो मच्छापदग्धस्य मूर्द्धा शिरस्ते तव विस्पष्टं पतिष्यति । एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह । वेद जानाम्यहं हे गौतमेति गौतमस्तत्सूत्रं यत्काप्यः सूत्रमुक्तवान् यञ्चान्तर्यामिणं गन्धर्व्वाद्विदितवन्तो यूयं तञ्चान्तर्यामिणं वेदाहमित्येवमुक्ते प्रत्याह । गौतमो यः कश्चित्प्राकृत इदं यत्त्वयोक्तं ब्रूयात्तथायं वेद वेदेत्यात्मानं श्लाघयन् किन्तेन गर्जितेन कार्य्येण दर्शय यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति । १ ।

ज्ञानं मम किमायातमित्याशङ्क्याह । तद्वेदेति । किन्तेनेत्यत्र तेने-त्यध्याहारः कार्य्येण दर्शयेत्युक्तं विदध्मोति यद्वेति ॥१॥

स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्व्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि

स होवाच याज्ञवल्क्यो। ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्त्तमाने काले। यथा पृथिव्यप्सु तत्त्वमागमगम्यं वक्तव्यमिति तदर्थं प्रश्नान्तरमुत्थापितमिति। अतस्तन्निर्णयायाह। वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं नान्यद्वायुरिति सूक्ष्ममाकाशवद्विष्टम्भकं पृथिव्यादीनां यदात्मकं सप्तदशविधं लिङ्गं कर्म्मवासनासमवायि प्राणिनां यत्तत्समष्टिव्यष्ट्यात्मकं यस्य बाह्या भेदाः सप्त सप्त मरुद्गणाः समुद्रस्येवोर्मयस्तदेतद्वायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते। वायुना वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्व्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति सङ्ग्रथितानि भवन्तीति प्रसिद्धमेतत्। अस्ति च लोके प्रसिद्धिः। कथं यस्माद्वायुः सूत्रं वायुना विधृतं

याज्ञवल्क्योक्तेस्तात्पर्य्यमाह। ब्रह्मलोका इति॥ इत्यभीष्टमागमविदामित्यध्याहृत्याद्यस्येति शब्दस्य योजना। प्रश्नान्तरं सूत्रविषयं गौतमवाक्यं वैशब्दार्थमाह। नान्यदिति॥ सूक्ष्मत्वे दृष्टान्तमाह। आकाशवदिति॥ वायुमेव विशिनष्टि। यदात्मकमिति॥ पञ्चभूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पञ्चवृत्तिः प्राणश्चतुर्विधमन्तःकरणमिति सप्तदशविधत्वम्॥ कर्म्मणां वासनानाञ्चोत्तरसृष्टिहेतूनां प्राणिभिरर्जितानामाश्रयत्वादपेक्षितमेव लिङ्गमित्याह। कर्म्मेति॥ तस्यैव सामान्यविशेषात्मनो बहुरूपत्वमाह। यत्तदिति॥ तस्यैव लोकपरीक्षकप्रसिद्धत्व

गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
वल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २
य: पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी

सर्व्वं तस्मादै गौतम पुरुषं प्रेतमाहु: व्यस्रंसिषतास्याङ्गानीति । सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानामवस्रंसनं दृष्ट एव वायु: सूत्रम् । तस्मिन्मणिवत्प्रोतानि यद्यस्याङ्गानि सूत्रतो युक्तमेतद्वायोरपगमे विस्रंसनमङ्गानाम्। अतो वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीति निगमयति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सम्यगुक्तं सूत्रं तदन्तर्गतन्त्विदानीं तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारमन्तर्यामिणं ब्रूहीत्युक्त आह ॥ २ ॥

य: पृथिव्यां तिष्ठन् भवति सोऽन्तर्यामी । सर्व: पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्व्वत्र प्रसङ्गो माभूदिति विशिनष्टि । पृथिव्या अन्तरोऽभ्यन्तरस्तर्ह्येतत्स्यात्पृथिवी देवतैवान्तर्यामीत्यत आह । यमन्तर्यामिणं पृथिवी देवतापि न वेद मय्यन्य:

माह । यस्येति ॥ तस्य सूत्रत्वं साधयति । वायुनेति ॥ प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामिति शेष: ॥ लौकिकीं प्रसिद्धिमेव प्रश्नपूर्व्वकमनन्तरवाक्यावष्टम्भेन स्फुटयति । कथमित्यादिना ॥ उक्तमेव दृष्टान्तं व्यनक्ति । सूत्रेत्यादिना ॥ वायो: सूत्रत्वे सिद्धे फलितमाह । यत इति ॥ २ ॥

नियन्तुरीश्वरस्य लौकिकनियन्तृवत्कार्य्यकरणत्वमाशङ्क्याह । यस्येति ॥ पृथिव्या: शरीरित्वमेव न तु शरीरत्वमित्याशङ्क्याह । पृथिवीति ॥ पृथिव्या यत्करणं तदेव तस्य करणं चेति योजना कथं

न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥

कश्चिद्वृंगत इति । यस्य पृथिवी शरीरं यस्य च पृथिव्येव शरीरं नान्यत्पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव शरीरं यस्य । शरीरग्रहणं चोपलक्षणार्थं करणञ्च पृथिव्यास्तस्या । एकं संप्रयुक्तं हि कार्यं करणञ्च पृथिवीदेवतायाः । तदस्य स्वकर्म्माभावादन्तर्यामिणो नित्यमुक्तत्वात्परार्थकर्त्तव्यतास्वभावत्वात्परस्य यत्कार्यं करणञ्च तदेवास्य न स्वतस्तदाह यस्य पृथिवी शरीरमिति । देवताकार्य्यकरणं ह्येश्वरसाक्षिमात्रसान्निध्येन हि नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् । य ईदृगीश्वरो नारायणाख्यः पृथिवीं पृथिवीदेवतां यमयति नियमयति । स्वव्यापारेऽन्तरोऽभ्यन्तरस्तिष्ठन्नेष त आत्मा । ते तव मम च सर्व्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थं एतदन्तर्याम्यमृतो यस्त्वया पृष्टोऽमृतः सर्व्वसंसारधर्म्मवर्जित इत्येतत्समानमन्यत् ॥ ३ ॥

पृथिव्याः शरीरेन्द्रियवत्त्वं तदाह । स्वकर्म्मेति ॥ अन्तर्यामिणोऽपि तया किं न स्यात्तत्राह । तदस्येति ॥ अस्यान्तर्यामिणस्तदेव कार्य्यं करणञ्च नान्यदित्यत्र हेतुमाह । स्वकर्म्मेति ॥ तदेव हेत्वन्तरेण स्फोरयति । परार्थेति ॥ यः पृथिवीमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्य्यमाह । देवतेति ॥ तत्र वाक्यमवतार्य व्याचष्टे । य ईदृगिति ॥ यस्य पृथिवीदेवताकार्य्यकरणाभ्यामेव कार्य्यकरणवत्त्वमीश्वरत्वम् ॥ पृथिवीपर्य्याये दर्शितन्यायं पर्य्यायान्तरेऽतिदिशति । समानमिति ॥ ३ ॥

योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्याऽऽपः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षꣳ शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्याद-

---

योऽप्सु तिष्ठन्नग्नावन्तरिक्षे वायौ दिव्यादित्ये दिक्षु चन्द्रतारके आकाशे यस्तमसि आवरणात्मके वाह्ये तमसि तेजसि तद्विपरीते प्रकाशसामान्य इत्येवमधिदैवतमन्तर्यामिविषयं दर्शनं देवतासु । अथाधिभूतं भूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तेष्वन्तर्यामिदर्शनमधिभूतं । अथाध्यात्मं यः प्राणे प्राणवायुसहिते घ्राणे यो वाचि चक्षुषि श्रोत्रे मनसि त्वचि

सर्व्वत्र प्राणादौ तिष्ठन्नन्तर्यामी तवात्मेति सम्बन्धः ॥ वाक्यान्तरं प्रश्नपूर्व्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कस्य दिव्यादिना ॥ यथा मनसि

न्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठꣳश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥ यस्तमसि तिष्ठꣳस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

विज्ञाने, बुद्धौ रेतसि प्रजनने । कस्मात्पुनः कारणात्पृथिव्यादिदेवता महाभागाः सत्यो मनुष्यादिवदात्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियन्तारमन्तर्यामिणं न विदुरित्यत आह । अदृष्टो न दृष्टो न विषयीभूतश्चक्षुर्दर्शनस्य कस्यचित्स्वयन्तु चक्षुषि सन्निहितत्वात् दृशिस्वरूप इति द्रष्टा । तथा अश्रुतः श्रोत्रगोचरत्वमनापन्नः कस्यचित्स्वयन्त्वलुप्तश्रवणशक्तिः सर्वश्रोत्रेषु सन्निहितत्वात् श्रोता । तथा अमतो मनः-

---

तथा बुद्धावपि सन्निधानाद्बुद्ध्यात्मेति यावत् । तत इति पूर्वस-

यस्तेजसि तिष्ठꣳस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिभूतं ॥ १४ ॥ यः सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्व्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्व्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्व्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्व्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मं ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१७॥ यश्चक्षुषि तिष्ठꣳश्चक्षुषोऽ

सङ्कल्पविषयमनापन्नः। दृष्टे श्रुते एव हि सर्वः सङ्कल्पयत्यदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतोऽलुप्तमननशक्तित्वात्सर्व्वमनःसु सन्निहितत्वाच्च मन्ता। तथाऽविज्ञातो निश्चयगोचरमनापन्नो रूपादिवत्सुखादिवद्वा स्वयन्त्वलुप्तविज्ञानशक्तित्वात्सान्निध्याच्च विज्ञाता। तत्र यं पृथिवी न वेद यं सर्व्वाणि भूतानि न विदुरिति चान्ये नियन्तव्या विज्ञातारोऽन्यो नियन्तान्तर्यामीति प्राप्तं तदन्यत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थमुच्यते।

न्दर्भोक्तिः। अन्ययत्नुपलक्षयितुमतोऽन्य इत्युक्तानि पदार्थानुव्या-

न्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुर-
न्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१८॥यः
श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यꣳ श्रोत्रं न वेद यस्य
श्रोत्रꣳ शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आ-
त्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसो
ऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनो-
ऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥
यस्त्वचि तिष्ठꣳस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य
त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-
न्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञाना-
दन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानꣳ शरीरं
यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-
मृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो यꣳ

नान्योऽतो न अन्य अतोऽस्मादन्तर्यामिणो नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा तथा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता
नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता यस्मात्परो नास्ति द्रष्टा श्रोता
मन्ता विज्ञाता योऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ता
अविज्ञातो विज्ञाताऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जितः सर्वसंसा-
रिणां कर्मफलविभागकर्त्तैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽस्मा-

करोति । अत इति ॥ अन्यो द्रष्टा नास्तीति सम्बन्धः । एष त इ-
त्यादिवाक्यस्यार्थमाह । यस्मादित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

रेतो नवेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतो ऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः-श्रोताऽमतोमन्ता.विज्ञातो विज्ञाता नान्यो.तोऽस्ति द्रष्टा नान्यतोऽस्ति श्रोता नान्यतो स्ति मन्ता नान्यतो.स्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतो.तो न्यदार्त्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥

सप्तमं ब्राह्मणं । ७ ।

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न

. स्वरादात्मनोऽन्यदार्त्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ ४ ॥ ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ २० । २१ । २२ । २३ ॥

इति बृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठकभाष्ये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

अतः परमशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म वक्तव्यमित्यत आरम्भः । अथ ह वाचक्नव्युवाच पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्द्धपातभयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयते । हे ब्राह्मणाः

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति पञ्चमस्य सप्तममन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥ पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रश्नप्रत्युत्तराभ्यां निर्द्धारितौ सम्प्रत्यक्षरब्राह्मणतात्पर्यमाह । अतः परमिति ॥ सोपाधिकवस्तुनिर्द्धारणानन्तर्यमः

वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपति-

---

भगवन्तः पूजावन्तः शृणुत मम वचो हन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि यद्यनुमतिर्भवतामस्ति तौ प्रश्नौ चेद्यदि वक्ष्यति कथयिष्यति मे कथञ्चिन्न वै जातु कदाचिद्युष्माकं मध्ये इमं याज्ञवल्क्यं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति जेता न वै कश्चिद्वेदित्युक्त्वा ब्राह्मणा अनुज्ञां प्रददुः पृच्छ गार्गीति लब्धानुज्ञा ह याज्ञवल्क्यम् ॥१॥

सा होवाचाहं वै त्वा त्वां द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामीत्यनुषज्यते ॥ कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुरुत्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टान्तपूर्वकं तावाह । हे याज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यः काशीषु भवः काश्यः प्रसिद्धं शौर्यं काश्ये वैदेहो वा विदेहानां वा राजा उग्रपुत्र शूरान्वय इत्यर्थः । उज्ज्यमवतारितज्याकं धनुः पुनरधिज्यमारोपितज्याकं कृत्वा द्वौ बाण-

---

यशब्दार्थः ॥ ननु यस्माद्भयाद्गार्गी पूर्वमुपरता तस्मात्तदवस्थत्वात्कथं पुनः सा प्रष्टुं प्रवर्तते तत्राह । पूर्वमिति ॥ हन्तेत्यस्यार्थमाह । यदीति ॥ न वै जात्विति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । कदाचिदित्यादिना ॥१॥

आश्चर्यं दर्शयितुं कश्चिदिति पुनरुक्तिः सम्बोध्यते । स उच्यत इति ॥ शेषप्रश्नयोरवश्यप्रत्युत्तरणीयत्वे ब्रह्मिष्ठत्वाङ्गीकारो हेतु-

ठे देवमेवाहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थान्तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति

वन्तौ बाणवन्त्येन अग्राग्रे यो वंशखण्डः सन्धीयते तेन शिलापि शरो भवतीत्यतो विशिनष्टि । बाणवन्ताविति तौ द्वौ बाणवन्तौ शरौ त्योरेव विशेषणं सपत्नातिव्याधिनौ शत्रोः पीड़ाकरावतिशयेन हस्ते कृत्वा योऽभिष्ठेत्समीपस्थ आत्मानं दर्शयेदेवमेवाहं त्वां शरस्थानीयाभ्यां प्रश्नाभ्यां द्वाभ्यामुपोदस्थामुत्थितवत्यस्मि त्वत्समीपे । तौ मे ब्रूहि ब्रह्मविच्चेदाह्वे:ऽरः पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

स होवाच यदूर्ध्वमुपरि दिवोऽण्डकपालादवाग्धः पृथिव्या अधोऽण्डकपालादन्तरा मध्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योरण्डकपालयोरिमे च द्यावापृथिवी यद्भूतं यच्चातीतं भवच्च वर्त्तमानं स्वव्यापारस्थं भविष्यच्च वर्त्तमा-मादूर्ध्वकालभावि लिङ्गगम्यं यत्सर्वं सेतदाचक्षते कथयन्ति

रित्याह । ब्रह्मविच्चेदिति ॥ सूत्रस्याधारे प्रष्टव्ये चिमिति सर्व-जगदनूद्यते तत्राह । तदुच्यमिति । पूर्वोक्तं सर्वं जगदात्मकमिति यावत् ॥ २ ॥

यथा प्रश्नमनूद्य प्रत्युक्तिमाहतो । स होवाचेति । तां व्याचष्टे । यदेर्द्दिति । यच्चमध्याकतं सूत्रात्मकमेतद्व्याकृताकाशे वर्त्तत इति

॥ ३ ॥ होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ४ ॥ स होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

त्यागमतस्तत्सर्वं द्वैतजातं यस्मिन्नेकीभवतीत्यर्थः । तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं कस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च पृथिवीधातुरिवाप्सु ॥ ३ ॥ स होवाचेतरो हे गार्गि यत्त्वयोक्तमूर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमाचक्षते तत्सूत्रमाकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्च यदेतद्व्याकृतं सूत्रात्मकं जगदव्याकृताकाशेऽप्स्विव पृथिवीधातुस्त्रिष्वपि कालेषु वर्त्तते उत्पत्तौ स्थितौ लये च ॥ ४ ॥ पुनः सा होवाच नमस्तेऽस्त्वित्यादिप्रश्नस्य दुर्वचत्वप्रदर्शनार्थं यो मे ममैतं प्रश्नं व्यवोचो विशेषेणोक्तवानसि । एतस्य दुर्वचत्वे कारणं सूत्रमेव तावदगम्यमितरैर्दुर्वाच्यं किमुत तद्यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्चेत्यतो नमोऽस्तु ते तुभ्यमपरस्मै द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व दृढीकुर्वात्मानमित्यर्थः । पृच्छ गार्गीतीतर आह व्याख्यातमन्यत् ॥ ५ ॥

सम्बन्धः । त्रिष्वपि कालेष्विति यदुक्तं तद्व्यनक्ति । उत्पत्ताविति । वक्ष्यमाणं वाक्यमन्यदित्युच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सा होवाच यदूर्द्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥६॥ स होवाच यदूर्द्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥७॥

सा होवाच यदूर्द्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते। न किञ्चिदपूर्वमर्थान्तरमुच्यते। सर्वं यथोक्तं गार्ग्या प्रत्युच्चार्य तमेव पूर्वोक्तमर्थमवधारितवानाकाश एवेति याज्ञवल्क्यः। गार्गी आह कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। आकाशमेव तावत्कालत्रयातीतत्वाद्दुर्वाच्यम्। ततोऽपि कष्टतरमक्षरं यस्मिन्नाकाशमोतञ्च प्रोतञ्चातो वाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा। प्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमयेऽवाच्यमपि वदति। तथापि विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं विरुद्धा प्रतिपत्तिर्हि सा यदवाच्यस्य वदनमतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्यते गार्गी तद्दोषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह ॥६।७॥

तदेव प्रश्नप्रतिवचनरूपमनुवदति। सा हेति। पुनरुक्तेरकिञ्चित्करत्वं व्यावर्त्तयति। उक्तस्यैवेति॥ प्रतिवचनानुवादतात्पर्यमाह। गार्गीति॥ प्रश्नाभिप्रायं प्रकटयति। आकाश एवेति॥ ६॥ ७॥

स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममा-

स होवाच याज्ञवल्क्य। एतद्वै तद्यत्पृष्टवत्यसि कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। किन्तदक्षरं यन्न क्षीयते न क्षरतीति चाक्षरं तदक्षरं हे गार्गि ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति। ब्राह्मणाभिवदनकथनेन नाहमवाच्यं वक्ष्यामि न च न प्रतिपद्येयमित्येवं दोषद्वयं परिहरति। एवमपाकृते प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः प्रतिवचनं द्रष्टव्यम्। ब्रूहि किं तदक्षरं यद्ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्युक्त आह। अस्थूलं तत्स्थूलादन्यदेवं तर्हि अण्वनणु अस्तु तर्हि ह्रस्वमह्रस्वमेव तर्हि दीर्घं नापि दीर्घमदीर्घं एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मः प्रतिषिद्धो न न द्रव्यं तदक्षरमित्यर्थः। अस्तु तर्हि लोहितो गुणस्ततोऽप्यन्यदलोहितम्। आग्नेयो गुणो लोहितो भवतु तर्ह्यपां स्नेहनं नास्नेहमस्तु तर्हि छाया सर्वथाप्यनिर्देश्यत्वाच्छायाया अप्यन्यदच्छायमस्तु तर्हि तमोऽतमो भवतु वायुस्तर्ह्यवायुर्भवत्तर्ह्याकाशमनाकाशं भवतु तर्हि सङ्गात्मकं

अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्चेति दोषद्वयं सामान्येनोक्तं विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति। किन्तदिति॥ अस्थूलादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति। एवमित्यादिना॥ यदग्नेर्लोहितं रूपमित्यादि श्रुतिमाश्रित्याह। आग्नेय इति॥ अवायुविशेषणेनाप्राणविशेषणस्य पुनरुक्तिमाशङ्क्याह। आ-

त्रमनन्तरमवाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्र-

जतुवदसङ्गं रसोऽस्तु तर्हि रस तथाऽगन्धमस्तु तर्हि चक्षुष्क-चक्षुष्कं न हि चक्षुरस्य कारणं विद्यतेऽतोऽचक्षुष्कं पश्यत्यचक्षुरिति मन्त्रवर्णात्तथाऽश्रोत्रं स शृणोत्यकर्ण इति । अस्तु तर्हि वागवाक्तथाऽमनस्तथा ऽतेजस्कमविद्यमानं तेजोऽस्य तदतेजस्कम् । न हि तेजोऽग्न्यादि प्रकाशवदस्य विद्यते प्राणमाध्यात्मिको वायुः प्रतिषिध्यतेऽप्राणमिति । मुखं तर्हि द्वारं तदमुखममात्रं मीयते येन तन्मात्रममात्रं मात्रारूपं तन्न भवति न तेन किञ्चिन्मीयते । अस्तु तर्हि छिद्रवदन्तर-वदनन्तरं नास्यान्तरमस्ति । सम्भवेत्तर्हि बहिस्तस्या-वाह्यमस्तु तर्हि भक्षयितृ तन्न तदश्नाति किञ्च न भवेत्तर्हि भक्ष्यं कस्यचिन्न तदश्नाति कश्चन सर्व्वविशेषणरहित-मित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं हि तत्केन किं विशिष्यते ॥ ८ ॥

अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रयासादस्तित्वं तावदक्षरस्योपगमितं श्रुत्या तथापि लोकबुद्धिमपेक्ष्याशङ्क्यते यतोऽतोऽ

ध्यात्मिक इति । असात्मिति मानमेयान्वयो निराक्रियते तस्येत्यालोक्ति ॥ समिभिरिवतमर्थमाह । सर्व्वेति तदुपपादयति एकमिति ॥ ८ ॥

अथ यथोक्तया नीत्या सूर्य्यायक्षरास्तित्वे ज्ञापिते वक्तव्याभावात्कि-सूत्तरेण ग्रन्थेनेति तत्राह । अनेकेति ॥ यदस्ति तद्विशेषणमेवेति लौकिकी बुद्धिराशङ्क्यते । नेति । अक्षरं निर्विशेषणमिति शेषः ।

मसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः ॥

स्तित्वायानुमानं प्रमाणमुपन्यस्यति । एतस्य वाक्षरस्य यदेतदधिगतमक्षरं सर्व्वान्तरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य अशनायाद्यतीतं एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने । यथा राज्ञः प्रशासने राज्यमस्फुटितं नियतं वर्त्तत एवमेतस्याक्षरस्य प्रशासने हे गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्य्याचन्द्रमसौ अहोरात्रयोर्लोकप्रदीपौ तादर्थ्येन प्रशासित्रा ताभ्यं निर्वर्त्त्यमानलोकप्रयोजनविज्ञानवता निर्म्मितौ विधृतौ च स्याताम् । साधारणसर्व्वप्राणिप्रकाशोपकारकत्वाल्लौकिकप्रदीपवत् । तस्मादस्ति तद्येन

अन्तर्य्यामिणि जगत्कारणे परस्मिन्ननुमानसिद्धे विवक्षितं निरुपाख्यक्षरं सेत्स्यतीति जगत्कारणत्वस्योपलक्षणतया जन्मादिसूत्रे स्थितत्वादुपलक्षणद्वारा ब्रह्मणि स्वरूपलक्षणप्रवृत्तेरन्तर्यामिण्यनुमानप्रकृतोपयुक्तेति भावः। अनुमानस्थक्षराणि व्याकरोति । यदेतदिति । प्रशासने सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ स्यातामिति सम्बन्धः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फोरयति । यथेति ॥ अत्रापि पूर्व्ववदन्वयः । जगद्व्यवस्था प्रशासितृ पूर्व्विका व्यवस्थात्वाद्राज्यव्यवस्थावदित्यर्थः ॥ सूर्य्याचन्द्रमसावित्यादौ विवक्षितमनुमानमाह । सूर्य्यश्चेत्यादिना । तादर्थ्येन लोकप्रकाशार्थत्वेन प्रशासित्रा निर्म्मिताविति सम्बन्धः । निर्म्मातुर्विशिष्टविज्ञानवत्त्वमाचष्टे । तन्निर्वर्त्त्यमानेति । सूर्य्याचन्द्रमसौ तच्छब्दवाच्यौ विमतौ विशिष्टविज्ञानवता निर्म्मितौ प्रकाशत्वात्प्रदीपवदित्यर्थः । विमतौ नियन्तृपूर्व्वकौ विशिष्टचेष्टावत्त्वाद्भृत्यादिवदित्यभिप्रेत्याह । विधृताविति । प्रकाशोपकारकत्वं तज्जनकत्वं निर्म्मातुर्विशिष्टविज्ञाने सम्भावनार्थं विशेषणं साधारणः स-

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा

विधृतावीश्वरौ स्वतन्त्रौ सन्तौ निर्मितौ तिष्ठतो नियतदेशकालनिमित्तोदयास्तमनवृद्धिक्षयाभ्यां च वर्त्तेते । तदस्त्येवमेतयोः प्रशासित्रक्षरं प्रदीपकर्तृविधारयितृवदेतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिवी च सावयवत्वात्स्फुटनस्वभावे अपि सत्यौ गुरुत्वात्पतनस्वभावे ॥ संयुक्तत्वाद्वियोगस्वभावे चेतनावदभिमानिदेवताधिष्ठितत्वात्स्वतन्त्रे अप्येतस्याक्षरस्य प्रशासने वर्त्तेते विधृते तिष्ठतः ॥

एतद्ध्यक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमर्यादाविधरणमतो नास्याक्षरस्य प्रशासनं द्यावापृथिव्यौ अतिक्रामतस्तस्मा-

---

र्वेषां प्राणिनां यः प्रकाशस्तस्य जनकत्वादिति यावत् । दृष्टान्ते लौकिकविशेषणं प्रासादादिविशिष्टदेशनिविष्टत्वसिद्ध्यर्थम् ॥ आनुमानफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ विशिष्टं चेष्टावत्त्वादित्युपदिष्टं हेतुं स्मारयति । नियतेति । नियतौ देशकालौ नियतञ्च निमित्तं प्राण्यदृष्टं तद्वन्तौ सूर्याचन्द्रमसावुदयास्तमयौ तौ च येन विधृतावुदयास्तमयाभ्यां वृद्धिक्षयाभ्यां च वर्त्तेते उदयश्चास्तमयश्चोदयास्तमयम् । वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयमिति द्वन्द्वं स्वीकृत्य द्विवचनम् । एवं कर्तृत्वेन विधारयितृत्वेन चेत्यर्थः । विधृते प्रयत्नवता विधृते सावयवत्वेऽप्यस्फुटितत्वाद्गुरुत्वेऽपि अपतितत्वात्संयुक्तेऽप्यवियुक्तत्वाच्चेतनावत्त्वेऽस्वतन्त्रत्वाच्च कस्तन्यस्य पाषाणादिवदिति ॥ द्वितीयपर्यायस्य तात्पर्यमाह । सावयवत्वादित्यादिना ॥

किञ्चैतस्य प्रशासने द्यावापृथिव्यौ वर्त्तेते तत्राह । एतद्धीति । पृथिव्यादिव्यवस्था नियन्तारं विनानुपपन्ना तत्कल्पिकेत्यर्थः ॥ तथा कि-

मुहूर्त्ता अहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-

---

स्तित्वमस्यास्तित्वमक्षरस्य। अव्यभिचारि हि तल्लिङ्गं यद्यावापृथिव्यौ नियते वर्त्तेते चेतनावन्तं प्रशासितारमसंसारिणमन्तरेण नैतद्युक्तं येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढ़ेति मन्त्रवर्णात्। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्त्ता इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्त्तमानस्य जनिमतः कलयितारः। यथा लोके प्रभुणा नियतो गणकः सर्वमायं व्ययञ्चाप्रमत्तो गणयति तथा प्रभुस्थानीय एषां कालावयवानां नियन्ता। तथा प्राच्यः प्रागञ्चनाः पूर्व्वदिग्गमना नद्यः स्यन्दते स्रवन्ति श्वेतेभ्यो हिमवदादिभ्यः पर्व्वतेभ्यो गिरिभ्यो गङ्गाद्या नद्यस्ताश्च यथ

मित्येतेन विधृते द्यावापृथिव्याविति तत्राह। सर्वमर्य्यादेति॥ एष सेतुर्विधरण इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्य फलितमाह। अतो नास्येति॥ द्वितीयपर्य्यायार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ तच्छब्दोपात्तमर्थं स्फोरयति। अव्यभिचारीति॥ अव्यभिचारित्वं प्रकटयति। चेतनावन्तमिति। पृथिव्यादेर्नियन्तृत्वमेतच्छब्दार्थः॥ नियन्तृत्वसिद्धावपि कथमीश्वरसिद्धिरित्याशङ्क्याह। येनेति। उक्तं पृथिव्यादेश्चेतनावदभिमानिदेवतावत्त्वेन स्वातन्त्र्यम्। येन स्तभितं येन नाको योऽन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम इत्यत्र हिरण्यगर्भाधिष्ठातेश्वरः पृथिव्यादेर्नियन्तोच्यते। न हि हिरण्यगर्भमात्रस्यास्मिन्प्रकरणे पूर्वापरमन्त्रयोरुच्यमानं निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वं सम्भवतीति भावः। एते कालावयवा विधृतास्तिष्ठन्तीति सम्बन्धः॥ तत्रानुमानं वक्तुं हेतुमाह। सर्वस्येति॥ यः कलयिता स नियन्तृपूर्वक इति व्याप्तिभूमिमाह। यथेति॥ दार्ष्टा-

सने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां याञ्च दिशमन्वेति ॥

प्रवर्त्तिता एव नियताः प्रवर्त्तन्ते नान्यथापि प्रवर्त्तितुमुत्सहन्त्यतस्तदेतल्लिङ्गं प्रशासितुः । प्रतीच्योऽन्याः प्रतीचीं दिशमन्वन्ति सिन्ध्वाद्या नद्य अन्याश्च यां यां दिशमनुप्रवृत्तास्तां तां न व्यभिचरन्ति तच्च लिङ्गम् । किञ्च ददतो हिरण्यादीन् प्रयच्छतः स्वात्मपीड़ां कुर्व्वतोऽपि प्रमाणज्ञा अपि मनुष्याः प्रशंसन्ति । तत्र यच्च दीयते ये च ददति ये च प्रतिगृह्णन्ति तेषामिहैव समागमो विलयश्चान्वक्षो दृश्यते । अदृष्टस्तु परः समागमः ॥

णिकान्तरं दर्शयन्ननुमानमाह । तथेति । निमेषादयो नियन्तृपूर्व्वकाश्चेष्टितत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ कास्ता नद्य इत्यपेक्षायामाह । गङ्गाद्या इति । अन्यथा प्रवर्त्तितुमुत्सहमानत्वं तत्तद्देवतानां चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यम् । विमता नियन्तृपूर्व्विका नियतप्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदिति चतुर्थपर्य्यायार्थः । नियतप्रवृत्तिमत्त्वमदेशादित्युच्यते । तच्चेदव्यभिचारितोक्तिः । विमतं विशिष्टज्ञानवदधिष्ठितं कर्म्म फलत्वात्सेवाफलवदित्यभिप्रेत्य पञ्चमं पर्य्यायमुत्थापयति । किञ्चेति । दातारः प्रतिग्रहीतारः दानं देयं फलं दास्यति निमीश्वरेणेत्याशङ्क्याह । तत्रेति । दात्रादीनामिहैव प्रत्यक्षो भङ्गो दृश्यते तेन तत्प्रयुक्तोऽदृष्टः पुरुषार्थो न कश्चिज्जीत्यर्थः । अदृष्टं पुरुषार्थं प्रत्याह । अदृष्टस्त्विति । समागमः फलुप्रतिलाभः स ऐहलौकिको न भवति किन्तु पारलौकिकस्तथा च नाशादिहैव नष्टात्वादिप्रयुक्तः सम्भवतीत्यर्थः ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो

तथापि मनुष्या ददतां दानफलेन संयोगं पश्यन्तः प्रमाणज्ञतया प्रशंसन्ति ॥ तच्च कर्मफलेन संयोजयितरि कर्त्तुः कर्मफलविभागज्ञे प्रशास्तर्यसति न स्यात् ॥ दानक्रियायाः प्रत्यक्षविनाशित्वात् । तस्मादस्ति दानकर्तॄणां फलेन संयोजयिता । अपूर्वमिति चेन्न । तत्सद्भावे प्रमाणानुपपत्तेः । प्रशास्तुरपीति चेन्न । आगमतात्पर्यस्य सिद्धत्वात् । अवोचाम ह्यागमस्य वस्तुपरत्वम् । किञ्चान्यदपूर्वकल्पनायाञ्चार्थापत्तेः । क्षयोऽन्यथैवोपपत्तेः । सेवाफलस्यास्य सेव्यात्प्राप्तिदर्शनात् ॥ सेवायाश्च क्रियात्वात्तत्सामान्याच्च । यागदानहोमादीनां सेव्यादीश्वरादेः फलप्राप्तिरुपपद्यते । दृष्टक्रि-

---

तर्हि फलदातुरभावात् स्वार्थभङ्गो हि मूर्खतेति न्यायाद्दातृप्रशंसैव माभूदित्याशङ्क्याह । तथापीति ॥ फलसंयोगदर्शी हेतुमाह । प्रमाणज्ञतयेति । हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इत्यादि प्रमाणं तथापि कथमीश्वरसिद्धिस्तत्राह । कर्त्तुरिति ॥ तद्धि दातृप्रशंसनं विशिष्टे नियन्तरि असत्यनुपपन्नं तत्कल्पकमित्यर्थः । दानक्रियावशादेव तत्फलसिद्धेः कृतं नियन्त्रेति चेन्नेत्याह । दानेति । कर्मणः क्षणिकत्वात् फलस्य च कालान्तरभावित्वान्न साधनत्वोपपत्तिरित्यर्थः । अनुमानार्थापत्तिभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अपूर्वस्यैव फलदातृत्वात् कृतमीश्वरेणेति शङ्कते । पूर्वमिति चेदिति ॥ स्वयमचेतनं चेतनानधिष्ठितं वा पूर्वं फलदातृ न कल्प्यमप्रामाणिकत्वादिति परिहरति ॥ नेति ॥ ईश्वरद्वेषी शङ्कते । प्रशास्तुरिति ॥ सद्भावे प्रमाणानुपपत्तिरिति शेषं परिहरति ॥ नागमेति ॥ कथं कार्यपरस्यागमस्य वस्तुपरत्वमित्याशङ्क्याह । अवोचामेति । कार्यविधिर्हि फलदातृव्यतिरेकेण नोपपद्यते । न च कर्माशुतरविना-

मनुष्याः प्रश‍ꣳसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरो-ऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

याधर्म्मसामर्थ्यमपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौ दृष्ट-क्रियाधर्म्मसामर्थ्यपरित्यागो न न्याय्यः। कल्पनाधिक्याच्च ईश्वरः कल्प्योऽपूर्व्वं वा। तत्र क्रियायाश्च स्वभावः सेव्या-त्फलप्राप्तिर्दृष्टा। न त्वपूर्व्वान्न चापूर्व्वं दृष्टम्। तत्रापूर्व्वमदृष्टं कल्पयितव्यम्। तस्य च फलदातृत्वे सामर्थ्यम्। सामर्थ्ये च सति दानञ्चाभ्यधिकमिति। इह त्वीश्वरस्य सेव्यस्य सद्भाव-मात्रं कल्प्यं न तु फलदानसामर्थ्यं दातृत्वञ्च। सेव्यात्फल-प्राप्तिदर्शनात्। अनुमानञ्च दर्शितं द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत इत्यादि। तथा च यजमानं देवा ईश्वराः सन्तो जीवनार्थेऽनुगतास्चरुपुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनान्यथापि

प्तिकालान्तरभाविफलानुकूलतदर्थापत्तिसिद्धेऽपूर्वे कथं मानासिद्धिरित्या-शङ्क्याह। किञ्चेति॥ न केवलं सद्भावे प्रमाणासत्त्वमेवापूर्वदूषणं किम-न्यत्किञ्चिदस्तीति यावत्॥ स तदेव प्रकटयति। अपूर्वेति अपूर्वस्य कल्प-नायां या अर्थापत्तिः शङ्क्यते तस्याः-कल्पितमपूर्व्वमन्तरेणाप्युपपत्तेः क्षयः स्यादिति योजना। अन्यथाप्युपपत्तिं विवृणोति। सेवेति। यागादि-फलमपीश्वरात्सम्भवतीति शेषः॥ कथमीश्वराधीना यागादिफलप्राप्ति-रत्नाह। सेवायाश्चेति। आदिपदेनेन्द्रादिदेवता गृह्यन्ते। विमता विधि-ज्ञानवता दीयमानफलवती विशिष्टक्रियात्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति भावः। इतश्चापूर्वकल्पना न युक्तेत्याह। दृष्टेति। दृष्टं सेवाया धर्म्मत्वेन सा-मर्थ्यं सेव्यात्फलप्रापकत्वं तदनुसृत्य दानादौ फलप्राप्तिसम्भवे तन्निरा-सेनापूर्वात्तत्कल्पना न न्याय्या॥ दृष्टानुसारिण्यां कल्पनायां तद्विरोधिक-

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसह-

जीवितुमुत्सहन्तः कृपणां दीनां वृत्तिमाश्रित्य स्थितास्तच्च प्रशास्तुः प्रशासनात्स्यात्। तथा पितरोऽपि तदर्थं दर्वीं दर्विहोममन्वायत्ता अनुगता इत्यर्थः॥ समानं सर्व-मन्यत्॥ ८॥

इतश्चास्ति तदक्षरं यस्मात्तद्ज्ञाने नियता संसारोप-पत्तिर्भवितव्यं तु तेन यद्विज्ञानात्तद्विच्छेदो न्यायोपपत्तेः। ननु क्रियात एव तद्विच्छित्तिः स्यादिति चेन्न। यो वा

ल्पनायोगादित्यर्थः॥ अपूर्वस्य फलहेतुत्वे दोषान्तरमाह। कल्प-नेति॥ तदाधिक्यं वक्तुं पराभ्युपगच्छति। ईश्वर इति॥ नापूर्वोऽकल्प्य-क्लृप्तत्वात्तत्र कल्पनाधिक्यमित्याशङ्क्याह। तेनेति॥ व्यवहारभूमिः सम्प्र-त्यर्थः। भूमिकां गत्वा कल्पनाधिक्यं स्फुटयति॥ तत्रेत्यादिना॥ अपूर्वस्याद्दष्टत्वे सतीति यावत्। इति कल्पनाधिक्यमिति शेषः। न त्वन्यत्रापि तुल्यं कल्पनेत्याशङ्क्याह। इह त्विति। स्वपक्षे धर्मिमात्रं कल्प्यं परपक्षे धर्मो धर्मश्चेत्याधिक्यं तस्मात्फलमत उपपत्तेरिति न्या-येन परस्यैव फलदातृतेति भावः। धर्मिणोऽपि प्रामाणिकत्वं कल्प्यत्वमि-त्यभिप्रेत्याह। अनुमानञ्चेति॥ ईश्वरास्तित्वे हेत्वन्तरमाह। तथा चेति। देवा यजमानमन्वायत्ता इति सम्बन्धः। जीवनार्थो जीवनं निमित्तीकृत्येति यावत्। देवानामीश्वराणामपि हव्यार्थित्वेन मनुष्या-धीनात्यन्तहीनवृत्तिमाक्त्वं नियन्तृकल्प्यमित्यर्थः। यो न कस्यचित्प्रकृति-त्वेन विकृतित्वेन वा वर्त्तते स दर्वीहोमः॥ ८॥

ईश्वरास्तित्वे हेत्वन्तरमाह। इतश्चेति। मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे-नापि तदस्तीत्याह। भवितव्यमिति। यदज्ञानात्प्रवृत्तिर्या तज्ज्ञानात्सा निवर्त्तत इति न्यायः। कर्मवशादेव मोक्षसिद्धेस्तद्धेतुज्ञानविषयत्वेना-

स्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं
गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य
एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स
ब्राह्मणः ॥ १० ॥

एतदक्षरं हे गार्ग्यविदित्वाऽविज्ञायास्मिँल्लोके जुहोति यजते
तपस्तप्यते यद्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तत्फलं
भवति तत्फलभोगान्ते क्षीयन्त एवास्य कर्माणि। अपि च
यद्विज्ञानात्कार्पण्यात्ययः संसारविच्छेदो यद्विज्ञानाभा-
वाच्च कर्मकृत्कृपणः कृतफलस्यैवोपभोक्ता जननमरणप्रब-
न्धारूढः संसरति। तदस्त्यक्षरं प्रशासितृ तदेतदुच्यते
यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः
पणक्रीत इव दासादिः। अथ य एतदक्षरं गार्गि विदि-
त्वास्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

क्षरं नाभ्युपेयमिति शङ्कते। नन्विति ॥ उत्तरवाक्येनोत्तरमाह। नेत्या-
दिना। यस्माज्ज्ञानादृते कोटिशोऽनुष्ठितानि विशिष्टफलान्यपि सर्वाणि कर्माणि
संसारमेव फलयन्ति तदज्ञातमक्षरं नास्तीत्ययुक्तं संसाराभावप्रसङ्गादिति-
भावः ॥ अन्तराप्यस्ति हेत्वन्तरमाह। अपि चेति ॥ पूर्ववाक्यं जीवदव-
स्थापुरुषविषयमिदं तु परलोकविषयमिति विशेषः सतोत्तरवाक्यमक्षरार्थं-
व्याचष्टे। तदेतदित्यादिना ॥ १० ॥

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोतृ ऽमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ तस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत्स्वाभाविकमस्य प्रशास्तृत्वमचेतनस्यैवेत्य आह । तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं न केनचिद्दृष्टमविषयत्वात्स्वयं तु द्रष्टृ दृशिस्वरूपत्वात् । तथाऽश्रुतं श्रोत्राद्यविषयत्वात्स्वयं श्रोतृ श्रुतिस्वरूपत्वात् । तथाऽमतं मनसोऽविषयत्वात् स्वयं मन्तृ मतिस्वरूपत्वात् । तथाऽविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं विज्ञातृ विज्ञानस्वरूपत्वात् । किञ्चन अन्यदतोऽस्मादक्षरादस्ति नास्ति किञ्चिद्द्रष्टृ दर्शनक्रियाकर्तृ एतदेवाक्षरं दर्शनक्रियाकर्तृ सर्व्वत्र । तथा नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ तदेवाक्षरं श्रोतृ सर्व्वत्र । नान्यदतोऽस्ति मन्तृ तदेवाक्षरं मन्तृ सर्व्वत्र सर्व्वमनोद्वारेण । नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ विज्ञानक्रियाकर्तृ । तदेवाक्षरं सर्वबुद्धिद्वारेण विज्ञानक्रियाकर्तृ । नाचेतनं प्रधानमन्यद्वा

प्रधानवादिनः शङ्कामनूद्योत्तरवाक्येन निराकरोति ॥ अग्नेरित्यादिना ॥ एतस्याक्षरस्य नाचेतनत्वमित्याह । किञ्चेति ॥ नास्तीत्यन्वयप्रदर्शनं अतोऽन्यदिति विशेषणसिद्धमर्थमाह । एतदिति । अन्यद्वा पूर्वोक्तमव्याकृतादिष्वधिव्यन्तं निगमनवाक्यमुदाहृत्य तस्य तात्पर्यमाह ॥ एतस्मिन्निति । परा काष्ठा पर्यवसानं नास्मादुपरिष्टादधिष्ठानं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । तस्यैव परमपुरुषार्थमाह । एषेति ॥ पुरुषान्नपरं किञ्चि

सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥ अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरोऽशनायादिसंसारधर्मातीतो यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चैषा परा काष्ठैषा परा गतिरेतत्परं ब्रह्मैतत्पृथिव्यादेराकाशान्तस्य सत्यस्य सत्यम् ॥ ११ ॥

सा होवाच हे ब्राह्मणा भगवन्तः शृणुत मदीयं वचस्तदेव बहु मन्येध्वं मन्यध्वम् । किन्तद्यदस्माद्याज्ञवल्क्यान्नमस्कारेण मुच्येध्वं मुच्यध्वमस्मै नमस्कारं कृत्वा तदेव बहुमन्यध्वमित्यर्थः । जयस्त्वस्य मनसापि नाशंसनीयः किमुत कार्य्यतः । कस्मान्न वै युष्माकं मध्ये जातु कदाचिदिमं

त्या काष्ठा सा परागतिरिति हि श्रुत्यन्तरम् । ब्रह्माक्षरादन्यदस्तीति चेन्नेत्याह । एतदिति ॥ ननु चतुर्थे सत्यस्य सत्यं ब्रह्म व्याख्यातमक्षरन्तु नैवमिति चेत्तत्राह । एतत्पृथिव्यादेरिति ॥ ११ ॥

किन्तद्वचनं तदाह । तदेवेति ॥ बहुमानविषयभूत वस्तु पृच्छति । किन्तदिति ॥ यदादौ मदीयं वचनं तदेव बहुमानयोग्यमितप्राह । यदिति ॥ तद्व्याकरोति । अस्मादिति ॥ नमस्कार कृत्वाऽस्मदनुज्ञां प्राप्येति शेषः । तदेवेति प्राथमिकवचनोक्तिः । किमिति त्वदीयं पूर्वं वचो बहु मन्यामहे जेतुं पुनरिममाशास्महे नेत्याह । जयस्त्विति । तत्र प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तमेव बहुमा-

याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं प्रति जेता । प्रश्नौ चेन्मह्यं वक्ष्यति न वै जेता भवितेति पूर्व्वमेव मया प्रतिज्ञातमद्यापि ममायमेव निश्चयो ब्रह्मोद्यं प्रत्येतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यत इति । ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥

अत्रान्तर्यामिब्राह्मण एतदुक्तम् । यं पृथिवी न वेद यं सर्व्वाणि भूतानि न विदुरिति च । यमन्तर्यामिणं न विदुर्ये च न विदुर्यच्च तदक्षरं दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां चेतनाधातुरित्युक्तम् । कस्तेषां विशेषः किं वा सामान्यमिति । तत्र केचिदाचक्षते । परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽक्षरस्याप्रचलितस्वरूपस्येषत्प्रचलितावस्थान्तर्यामी अत्यन्तप्रचलितावस्थाक्षेत्रज्ञो यस्तं न वेदान्तर्यामिणम् ।

नविषयभूतं वाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे । कस्मादित्यादिना ॥ पराजिताया गार्ग्या वचो नोपादेयमित्याशङ्क्याह । प्रश्नौ चेदिति । ततश्च प्रश्ननिर्णयाद्याज्ञवल्क्यस्याप्रकम्प्यत्वं प्रतिपाद्य ब्राह्मणान्प्रति हितमेवोक्तेत्यर्थः ॥१२॥

अन्तर्यामी क्षेत्रज्ञोऽक्षरमित्येतेषामवान्तरविशेषप्रदर्शनार्थं प्रकृतत्वं दर्शयति । अन्तर्यामीति ॥ तत्रान्तर्यामिणः प्रकृतत्वं प्रकटयति । यमिति ॥ क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतत्वं स्फुटयति । ये चेति ॥ अक्षरस्य प्रस्तुतत्वं प्रत्याययति । यच्चेति । सर्वेषां विषयाणां दर्शनश्रवणादिक्रियाकर्तृत्वेन चेतनाधातुरिति यत्तदक्षरमुक्तमित्यन्वयः ॥ तेषु विचारमवतारयति । कस्त्विति ॥ तस्मिन्विचारे स्वयूथ्यमतमुत्थापयति । तत्रेति ॥ क्षेत्रज्ञस्याप्रस्तुतत्वशङ्कां वारयति । तमिति ॥ यथा परस्यात्मनोऽन्तर्यामी जीवश्चेत्यवस्थे द्वे कल्प्येते तथा तस्यैवान्याः पञ्चावस्थाः पिण्डो जातिर्विराट् सूत्रं दैवमित्येवं लक्षणमहाभूत संस्थानभेदेन कल्पयन्तीत्याह । तथेति । उक्तरीत्या कल्पनायां पिण्डो जातिर्विराट् सूत्रं दैवमव्याकृतं

स बाह्याभ्यन्तरो ह्यज इति चाथर्वणे। तस्मान्निरुपाधिकस्यात्मनो निरुपाख्यत्वान्निर्विशेषत्वादेकत्वाच्च नेति नेतीति व्यपदेशो भवत्यविद्याकामकर्मविशिष्टकार्य्यकरणोपाधिरात्मा संसारी जीव उच्यते। नित्यनिरतिशयज्ञानशक्त्युपाधिरात्मान्तर्यामीश्वर उच्यते। स एव निरुपाधिः केवलः शुद्धः। स्वेन स्वभावेनाक्षरं पर उच्यते। तथा हिरण्यगर्भाव्याकृतदेवता जातिपिण्डमनुष्यतिर्य्यक्प्रेतादिकार्य्यकरणोपाधिभिर्विशिष्टस्तदाख्यस्तद्रूपो भवति। तथा तदेजति तन्नैजतीति व्याख्यातम्। तथैष त आत्मैष सर्वभूतान्तरात्मैष सर्वेषु भूतेषु गूढः। तत्त्वमस्यहमेवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतयो न

आत्मनः स्वतो विशेषानवगमे फलितमाह। तस्मादिति। निरुपाख्यत्वं वाचां मनसाञ्चागोचरत्वम्। तत्र निर्विशेषत्वमेकत्वञ्च हेतुर्निरुपाधिकस्येति निर्विशेषत्वं साधयितुमुक्तं तत्र च वीप्सावाक्यं प्रमाणमुक्तम्॥ कथं पुनरेवैतस्य वस्तुनः संसारित्वं तदाह। अविद्येति। तैर्विशिष्टं यत्कार्य्यकरणं तेनोपाधिनोपहितः परमात्मा जीवःसंसारीति च व्यपदेशभाग्भवतीत्यर्थः॥ तथापि कथं तस्यान्तर्यामित्वं तदाह। नित्येति॥ नित्यं निरतिशयं सर्व्वत्राप्रतिबद्धं ज्ञानं तस्मिनुसत्त्वपरिणामे सत्त्वप्रधाना मायाशक्तिरुपाधिस्तेन विशिष्टः सन्नात्मेश्वरोऽन्तर्यामीति चोच्यत इत्यर्थः। कथं तर्हि तस्मिन्नक्षरशब्दप्रवृत्तिस्तत्राह। स एवेति। निरुपाधित्वं शुद्धत्वे हेतुः केवलत्वमद्वयत्वे॥ तथापि कथं तत्र हिरण्यगर्भादिशब्दप्रत्ययावित्याशङ्क्याह। तथेति॥ यथैकस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि कल्पितोपाधिप्रयुक्तं नानात्वं तथा तदेजति तन्नैजतीत्यादि वाक्यमाश्रित्य प्रागेवोक्तमित्याह। तथेति॥ कल्पनया परस्य नानात्वम्॥ वस्तुतस्त्वेकरस्यमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति। तथेत्यादिना॥ अवस्थाशक्तिविकारा-

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव

विरुध्यन्ते। कल्पनान्तरेष्वेताः श्रुतयो न गच्छन्ति। तस्मादुपाधिभेदेनैवैषां भेदो नान्यथैकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् सर्वोपनिषत्सु॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम्॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ पृथिव्यादीनां सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नोतप्रोतभावं कथयन् सर्वान्तरं ब्रह्म प्रकाशितवान्। तस्य च ब्रह्मणो ऽव्याकृतविषये सूत्रभेदेषु नियन्तृत्वमुक्तम्। व्याकृतविषये व्यक्ततरं लिङ्गमिति तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वे निरुक्तव्यदेवताभेदसङ्कोचद्वारेणाधिगन्तव्ये इति तदर्थं शाकल्य-

---

पक्षत्रयेऽपि यथोक्तश्रुतीनामनुपपत्तिमाशङ्क्याह। कल्पनान्तरेष्विति॥ औपाधिकोऽन्तर्याम्यादिभेदो न स्वाभाविक इत्युपसंहरति। तस्मादिति॥ स्वतो वस्तुनि नास्ति भेदः किन्त्वेकरसमेवेत्यत्र हेतुमाह। एकमिति॥ पञ्चमस्याष्टमं ब्राह्मणम्॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति। अथेति॥ गार्गिप्रश्ने निर्णीते तया ब्रह्मवदनं प्रत्येतत्तुल्यो नास्तीति सर्वान् प्रति कथनानन्तरमथशब्दार्थः॥ सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। पृथिव्यादीनामिति। यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षित्वादिकमार्थिकं ब्राह्मणत्रये निरूपितमित्यर्थः॥ अन्तर्यामिब्राह्मणे पुरतो निर्दिष्टमर्थमनुद्रवति। तस्य

देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति हो-
वाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्यो-
मिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध
इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक

ब्राह्मणमारभ्यते। विदग्ध इति नामतः शकलस्यापत्यं शाकल्यः पप्रच्छ। कतिसङ्ख्याका देवा हे याज्ञवल्क्येति। स याज्ञवल्क्यो ह किल एतयैव वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे सङ्ख्यायां सङ्ख्यां पृष्टवान् शाकल्यो यावन्तो यावत्सङ्ख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि निविन्नामदेवतासङ्ख्यावाचकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते। तानि निवित्सञ्ज्ञकानि तस्यां निविदि यावन्तो देवाः श्रूयन्ते तावन्तो देवा इति। का पुनः सा निविदिति। तानि निवित्पदानि प्रदर्श्यन्ते। त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च देवा देवानां त्रीणि च शतानि पुनरप्येवं त्रयश्च त्री च सहस्राण्ये-

---

चेति। नामरूपाभ्यां व्याकृतो विषयो द्वैतप्रपञ्चस्तत्र स्थूलस्य भेदा ये। पृथिव्यादयस्तेषु नियन्तृषु नियन्तृत्वं तस्योक्तमिति योजना॥ किमिति व्याकृतविषये नियन्तृत्वमुक्तमिति तत्राह। व्याकृतेति॥ तत्र हि परतन्त्रस्य पृथिव्यादेर्यन्तृणां नियम्यत्वे स्पष्टतरलिङ्गमिति तत्रैव नियन्तृत्वमुक्तमित्यर्थः॥ वृत्तमनूद्योत्तरस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह। तस्यैवेति॥ नियन्तव्यानां देवताभेदानां, प्राणान्तः सङ्कोचो विकासस्यानन्त्यपर्यन्त-

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव

विरुध्यन्ते। कल्पनान्तरं चेताः श्रुतयो न गच्छन्ति। तस्मादुपाधिभेदेनैवेषां भेदो नान्यथैकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् सर्वोपनिषत्सु॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम्॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ पृथिव्यादीनां सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नोतप्रोतभावं कथयन् सर्वान्तरं ब्रह्म प्रकाशितवान्। तस्य च ब्रह्मणोऽव्याकृतविषये सूत्रभेदेषु नियन्तृत्वमुक्तम्। व्याकृतविषये व्यक्ततरं लिङ्गमिति तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वे नियन्तव्यदेवताभेदसङ्कोचद्वारेणाधिगन्तव्ये इति तदर्थं शाकल्य-

वयवपक्षेऽपि यथोक्तश्रुतीनामुपपत्तिमाशङ्क्याह। कल्पनान्तरेष्विति॥ औपाधिकोऽन्तर्याम्यादिभेदो न स्वाभाविक इत्युपसंहरति। तस्मादिति॥ स्वतो वस्तुनि नास्ति भेदः किन्त्वेकरसमेवेत्यत्र हेतुमाह। एकमिति पञ्चमस्याष्टमं ब्राह्मणम्॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति। अथेति॥ गार्गिप्रश्ने निर्णीते तया ब्रह्मवदनं प्रत्येतत्तुल्यो नास्तीति सर्वान् प्रति कथनानन्तरमथशब्दार्थः॥ सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। पृथिव्यादीनामिति। यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षित्वादिकमार्थिकं ब्राह्मणत्वये निरितमित्यर्थः॥ अन्तर्यामिब्राह्मणे पुरतो निर्दिष्टमर्थमनुवदति। तस्य

देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति हो-वाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्यो-मिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक

ब्राह्मणमारभ्यते। विदग्ध इति नामतः शकलस्यापत्यं शाकल्यः पप्रच्छ। कतिसङ्ख्याका देवा हे याज्ञवल्क्येति। स याज्ञवल्क्यो ह किल एतयैव वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे सङ्ख्यायां सङ्ख्यां पृष्टवान् शाकल्यो यावन्तो यावत्सङ्ख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि निविन्नामदेवतासङ्ख्यावा-चकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते। तानि निवित्सञ्ज्ञकानि तस्यां निविदि यावन्तो देवाः श्रूयन्ते तावन्तो देवा इति। का पुनः सा निविदिति। तानि नि-वित्पदानि प्रदर्श्यन्ते। त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च देवा दे-वानां त्रीणि च शतानि पुनरप्येवं त्रयश्च त्री च सहस्राण्ये-

---

चेति। नामरूपाभ्यां व्याकृतो विषयो द्वैतप्रपञ्चस्तत्र सूत्रस्य भेदा ये॥ पृथिव्यादयस्तेषु नियम्येषु नियन्तृत्वं तस्योक्तमिति योजना॥ किमिति व्याकृतविषये नियन्तृत्वमुक्तमिति तत्राह। व्याकृतेति॥ तत्र हि परत-न्त्रस्य पृथिव्यादेर्ग्रहणं नियम्यत्वे स्पष्टतरलिङ्गमिति तत्रैव नियन्तृत्वमुक्त-मित्यर्थः॥ वृत्तमनूद्योत्तरस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह। तस्यैवेति॥ नियन्तव्यानां देवताभेदानां प्राणान्तः सङ्कोचो विकासश्चानन्त्यपर्यन्त-

इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ

तावन्तो देवा इति । शाकल्योऽप्योमिति होवाच । एवमेषां मध्यमा सङ्ख्या सम्यक्तया ज्ञाता । पुनस्तेषामेव देवानां सङ्कोचविषयां सङ्ख्यां पृच्छति कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत् षट् त्रयो द्वावध्यर्द्ध एक इति । देवतासङ्कोचविकाशविषयां सङ्ख्यां पृष्ट्वा पुनः सङ्ख्येयस्वरूपं पृच्छति कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

स होवाचेतरो महिमानो विभूतय एषां त्रयस्त्रिंशतां देवानामेते त्रयश्च त्री च शतेत्यादयः । परमार्थतस्तु त्रय-

---

त्यद्द्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्त्वापरोक्षत्वे स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिनाधिगन्तव्य इति कृत्वा प्रथमं देवतासङ्कोचविकाशोक्तिरनन्तरं वस्तुनिर्देश इतेत्रतदर्थमेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ ब्राह्मणारम्भमेवमुक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥

निविदि श्रूयन्ते तावन्तो देवा इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । केयं निविदिति पृच्छति ॥ निविन्नामेति ॥ उत्तरमाह । देवतेति ॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति । तस्यामिति ॥ यद्यपि भाष्ये निविद्व्याख्याता तथापि प्रश्नद्वारा स्फुटा तां व्याख्याति । का पुनरित्यादिना ॥ अनुज्ञावाक्यं व्याकरोति । एवमिति । मध्यमा सङ्ख्या षडधिकत्रिंशताधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा ॥ कत्येवेत्यादिप्रश्नानां पूर्वप्रश्नेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति । पुनरित्यादिना ॥ कतमे ते

वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशा इति ॥ २ ॥

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्व्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे

स्त्रिंशत्त्वेव देवा इति। कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्युच्यन्ते। अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या स्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति त्रयस्त्रिंशतां पूरणौ ॥ २ ॥

कतमे वसव इति। तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छ्यते। अग्निश्च पृथिवी चेत्यग्न्याद्या नक्षत्रान्ता एते वसवः प्राणिनां कर्म्मफलाश्रयत्वेन कार्य्यकरणसङ्घातरूपेण तन्निवासत्वेन विपरिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति वसन्ति च ते यस्माद्वासयन्ति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे रुद्रा इति।

त्रयश्चेत्यादिप्रश्नस्य विषयभेदन्दर्शयति। देवतेति॥ कति तर्हि देवा भवन्ति तत्राह। परमार्थतस्त्रिति ॥ १ ॥ त्रयस्त्रिंशतो देवानां स्वरूपं प्रश्नद्वारा निर्द्धारयति। कतमे त इति ॥ २ ॥

उत्तरप्रश्नप्रपञ्चप्रतीकं गृहीत्वा तस्य तात्पर्य्यमाह। कतम इति तेषां वस्वादीनां प्रत्येकं वस्वादित्रये प्रतिगणमिन्द्रे प्रजापतौ चैकैकस्येत्यर्थः॥ तेषां वसुत्वमेतेषु हीत्यादिवाक्यावष्टम्भेन स्फुटयति। प्राणिनामिति। तेषां कर्म्मणस्तत्फलस्य चाश्रयत्वेन तेषामेव निवासत्वेन च शरीरेन्द्रियसमुदायाकारेण विपरिणमन्तोऽग्न्यादयो जगदेतदाश्रयन्ति स्वयञ्च तत्र वसन्ति तस्मादुक्तं तेषां वसुत्वमित्यर्थः॥ वसुत्वं निगमयति। ते यस्मादिति ॥ ३ ॥ प्राणशब्दार्थमाह। कर्म्मेति॥ एते यदा स-

प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्या-दुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः

दश इमे पुरुषे कर्म्मबुद्धीन्द्रियाणि प्राणा आत्मा मन एकादश एकादशानां पूरणस्त एते प्राणा यदा अस्माच्छरीरान्मर्त्यात्प्राणिनां कर्म्मफलोपभोगक्षये उत्क्रामन्ति अथ तदा रोदयन्ति तत्तत्र यस्माद्रोदयन्ति ते सम्बन्धिनस्तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति। द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य कालस्यावयवाः प्रसिद्धा एते आदित्याः। कथमेते हि यस्मात्पुनः पुनः परिवर्त्तमानाः प्राणिनामायूंषि कर्म्मफलञ्चाददानाः गृह्णन्त उपाददतो यन्ति गच्छन्ति यस्मादेवमिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति

आदित्यादि वाक्यमनुसृत्य तेषां रुद्रत्वमुपपादयति। त एते प्राणा इति। मरणकालः सम्बन्ध्यर्थः ॥ ४ ॥ तेषामादित्यत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कते। कथमिति ॥ ५ ॥ एते हीत्यादिवाक्येनोत्तरमाह। एते हीति॥ प्रसिद्धं वज्रं व्यावर्त्तयति। वीर्य्यमिति। तदेव सङ्घातनिष्ठ—

प्रजापतिरिति कतमस्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥

कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदꣳ सर्व्वꣳ षडिति॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका

स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति। कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति। अशनिर्वज्रं वीर्य्यं बलं यत्प्राणिनः प्रमापयन्ति स इन्द्रः। इन्द्रस्य हि तत्कर्म्म। कतमो यज्ञ इति पशवः इति। यज्ञस्य हि साधनानि पशवो यज्ञस्यारूपत्वात्पशुसाधनाश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥ ६ ॥

कतमे षड़िति। त एवाग्न्यादयो वसुत्वेन पठिताः। चन्द्रमसं नक्षत्राणि च वर्जयित्वा षट् भवन्ति षट्सङ्ख्याविशिष्टाः। एते हि यस्मात् त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तमिदं सर्व्वमेत एव षड्भवन्ति सर्व्वो हि वस्वादिविस्तर एतेष्वेव षट्स्वन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इति। इम

त्वेन स्फुटयति। वज्रमिति ॥ किन्तदिति चोत्तरमाह। यत्प्राणिन इति। प्रमापणं हिंसनम् ॥ कथं तस्येन्द्रत्वमुपचारादित्याह। इन्द्रस्य हीति। पशूनां यज्ञत्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्याह। यज्ञस्य हीति। कारणे कार्य्योपचारं साधयति। यज्ञस्येति। अमूर्त्तत्वात्साधनव्यतिरिक्तरूपाभावाद्यज्ञस्य पश्वाश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञा इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एते हीति प्रतीकमादाय व्याचष्टे। यस्मादिति। यत्त्रयस्त्रिंशदाद्युक्तं तत्सर्व्वमेत एव यस्मादेते षड् भवन्तीति योजना। अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ॥ सर्व्वो हीति ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञासमाप्ताविति शब्दस्तत्र

एषु ह्येते सर्व्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवा-वित्यन्नञ्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्ध इति योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध इति यदस्मिन्निदꣳ सर्व्वमध्यार्ध्नोत्ते-

---

एव त्रयो लोका इति । पृथिवीमग्निञ्चैकीकृत्य एको देवोऽन्तरिक्षं वायुञ्चैकीकृत्य द्वितीयो दिवमादित्यञ्चैकीकृत्य तृतीयस्त एव त्रयो देवा इति । एषु हि यस्मात्त्रिषु देवेषु सर्वे देवा अन्तर्भवन्ति तेनैत एव देवास्त्रय इत्येष नैरुक्तानां केषाञ्चित्पक्षः । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नञ्चैव प्राणश्चैतौ द्वौ देवावनयोः सर्वेषामुक्तानामन्तर्भावः । कतमोऽध्यर्द्ध इति । योऽयं पवते वायुः ॥ ८ ॥ तत्राहुश्चोदयन्ति । यदयं वायुरेक इवैव एक एव पवते । अथ कथमध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोदस्मिन्वायौ सतीदं सर्व-मधि आर्द्धोद्वृद्धिं ऋद्धिं प्राप्नोति तेनाध्यर्द्ध इति । कतम

हेतुः ॥ एषु हीति ॥ देवत्वगणनतां केषाञ्चिदेव पक्षो दर्शितोऽन्येषान्तु त्रयो लोका इत्यस्य यथाश्रुतोऽर्थ इत्याह ॥ इत्येष इति ॥ ८ ॥ एक-स्याध्यर्द्धत्वमाक्षिपति । तदाहेति । इवशब्दस्तु यदमित्यत्र सम्बध्यते ॥ परिहरति । यदस्मिन्निति ॥ प्राणस्य महत्त्वं साधयति । सर्वेति । तेन महत्त्वेनेति यावत् ॥ तस्य परोक्षत्वप्रतिपत्तौ प्रयत्नगौरवार्थं कथयति । त्यदितीति ॥ उक्तमर्थं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं सङ्गृह्णाति । देवानामिति ॥ एकत्वं प्राणे पर्यवसानं नानात्वमानन्त्यं षडधिकत्रिंशताधिकत्रिसह-स्रसङ्ख्याकानामेव देवानामुक्तोक्तत्वात्कथं तदानन्त्यमित्याशङ्क्य शतसहस्रा-द्याम्नानाप्युक्तेवेत्याशयेनाह । अनन्तानामिति ॥ एकस्मिन्प्राणे पर्य-

नाध्यर्द्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्मतयदित्याचक्षते ॥ ९ ॥

एको देव इति। प्राण इति। स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मकत्वान्महद्‌ब्रह्म त्यदित्याचक्षते त्यदिति तद्ब्रह्माचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन। देवानामेतदेकत्वं नानात्वञ्चानन्तानां देवानां निवित्सङ्ख्याविशिष्टेष्वन्तर्भावस्तेषामपि त्रयस्त्रिंशदादिषूत्तरोत्तरेषु यावदेकस्मिन्प्राणे प्राणस्यैव चैकस्य सर्व्वोऽनन्तसङ्ख्यातो विस्तर एवमेकश्चानन्तश्च अवान्तरसङ्ख्याविशिष्टश्च प्राण एव। तत्र च देवस्यैकस्य नामरूपकर्म्मगुणशक्तिभेदोऽधिकारभेदात् ॥ ९ ॥

षषानं यावद्भवति तावत्पर्य्यन्तमुत्तरेषु त्रयस्त्रिंशदादिषु तेषामप्यन्तर्भाव इत्याह। तेषामपीति ॥ प्राणस्य कस्मिन्नन्तर्भावस्तत्राह ॥ प्राणस्यैवेति ॥ सङ्गृहीतमर्थमुपसंहरति। एवमिति ॥ एकस्यानेकधाभावे किन्निमित्तमित्याशङ्क्याह। तत्रेति। उक्तरीत्या प्राणस्वरूपे स्थिते सतीति यावत्। देवस्यैकस्य प्रकृतस्य प्राणस्यैवेत्यर्थः ॥ प्राणिनां ज्ञाने कर्म्मणि चाधिकारस्य स्वामित्वस्य भेदोऽधिकारभेदस्तन्निमित्तत्वेन देवस्यानेकसंस्थानपरिणामसिद्धिः। प्राणिनो हि ज्ञानं कर्म्म चानुष्ठाय स्वर्गाग्न्यादिरूपमापद्यन्ते तद्युक्तो यथोक्तो भेद इत्यर्थः ॥ सङ्कोचविकाशाभ्यां प्राणस्वरूपोक्त्यनन्तरमक्षरप्राप्तिमिदानीमुच्यते। उपदिश्यते ध्यानार्थमिति शेषः ॥ ९ ॥

पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ

इदानीं तस्यैव प्राणस्य मध्यगः पुनरष्टधा भेदमुपदिश्यते। पृथिवी एव यस्य देवस्यायतनमाश्रयोऽग्निर्लोको यस्य। लोकयत्यनेनेति लोकः। पश्यतीत्यग्निना पश्यतीत्यर्थः। मनोज्योतिर्मनसा ज्योतिषा सङ्कल्पविकल्पादिकार्य्यं करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः। पृथिवीशरीरोऽग्निदर्शनो मनसा सङ्कल्पयिता पृथिव्यभिमानी कार्य्यकरणसङ्घातवान् देव इत्यर्थः। स एवंविशिष्टस्तं पुरुषं यो विद्याद्विजानीयात्सर्वस्यात्मन आध्यात्मिकस्य कार्य्यकरणसङ्घातस्यात्मनः परमयनं परमाश्रयणं परायणम्। मातृजेन त्वङ्मांसरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य परमयनं करणात्मनश्च, स वै वेदिता स्याद्य एतदेवं वेत्ति स वै वेदिता पण्डितः स्यादि-

---

अवयवशो वाक्यं योजयति। पृथिवीति॥ संपिण्डितवाक्यस्यार्थं कथयति। पृथिवीत्यादिना। एवशब्दोऽवधारणार्थः। तं परायणं य एवं विजानीयात्स एव वेदिता स्यादिति सम्बन्धः॥ अथ केन रूपेण पृथिवीदेवस्य कार्य्यकरणसङ्घातं प्रत्ययाश्रयत्वं तदाह। मातृजेनेति। पृथिव्या मातृशब्दवाच्यत्वात्स एव देवोऽहं पृथिव्यस्मीति मन्यते स एव शरीरारम्भकमातृजकोशतयाभिमानितया वर्त्तते। तथा च तस्य तेन रूपेण पितृजनितयं कार्य्यं लिङ्गञ्च करणं प्रत्ययाश्रयत्वं सम्भवतीत्यर्थः॥ पृथिवीदेवस्य परायणत्वमुपपाद्यानन्तरं वाक्यशेषमाख्याय व्याचष्टे। स वै वेदितेति॥ तदा मम किमायातमित्याशङ्क्याह। याज्ञवल्क्येति। ए

स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥ १० ॥

त्यभिप्रायः । याज्ञवल्क्य त्वं तमजानन्नेव पण्डिताभिमानीत्यभिप्रायो यदि तद्विज्ञाने पाण्डित्यं लभ्यते वेद वा अहं त पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यं कथयसि तमहं वेद तत्र शाकल्यस्य वचनञ्च द्रष्टव्यम् । यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं ब्रूहि किंविशेषणोऽसौ । शृणु यद्विशेषणः स एवायं शारीरः पार्थिवोंऽशः । शरीरे भवः शारीरो मातृजकोशत्रयरूप इत्यर्थः । स एष देवो यस्त्वया पृष्टो हे शाकल्य किन्त्वस्ति तत्र वक्तव्यं विशेषणान्तरं तद्वदेव पृच्छैवेत्यर्थः । हे शाकल्य स एव प्रचोभितोऽमर्षवशग आह तोत्रार्दित इव गजस्तस्य देवस्य शारीरस्य का देवता यस्मान्निष्पद्यते यः सा तस्य देवतेत्यस्मिन्प्रकरणे विवक्षितः । अमृत-

---

पुरुषो येन विशेषणेन विशिष्टस्तद्विशेषणमुच्यमानं शृणुत्वित्युक्त्वा तदेवाह । य एवेति । शरीरं हि पञ्चभूतात्मकं तत्र पार्थिवांशेन जनकत्वेन स्थितः शारीर इति यावत् ॥ तस्य जीवत्वं वारयति । मातृजेति ॥ पृथिवीदेवस्य निर्णीतत्वशङ्कां वारयति । किन्त्विति ॥ याज्ञवल्क्यो वक्ता सन्प्रष्टारं शाकल्यं प्रति कथं वदेवेति कथयति तत्राह । पृच्छेति ॥ चोभितस्यामर्षवशगत्वे दृष्टान्तः । तोत्रेति ॥ प्राकरणिकं देवताशब्दार्थमाह ॥ यस्मादिति ॥ पुरुषो निष्पत्तिकर्त्ता पष्ठ्योच्यते लोहितनिष्पत्तिहेतुत्वस्तत्र

काम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवा-यं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥ रूपा-

मिति [illegible] [illegible] [illegible] लोहितस्य निष्पत्तिः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लोहितमयं शरीरं [illegible] [illegible] [illegible] सन्धत् ॥ १० ॥

काम एव यस्यायतनम्। स्त्रीव्यतिकराभिलाषः काम. कामशरीर इत्यर्थः। हृदयं लोको हृदयेन बुद्ध्या पश्यति। य एवायं काममयः पुरुषोऽध्यात्ममपि काममय [illegible] तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच स्त्रीतो हि कामस्य

रसस्यानुभवेन साधयति। तथाऽपीति। तस्य कार्यमाह। [illegible] लोहितादद्वितीयपदार्थनिष्पत्तिकार्यं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवतीत्यर्थः ॥ पर्यायप्रकरणस्थपर्यायेण तन्त्र-[illegible] पृथग्व्याख्यानापेक्षमित्याह। [illegible] ॥ १० ॥

उत्तरपर्यायेषु येषां पदानां [illegible] तात्पर्यार्थं [illegible] स्थानि। काम इति ॥ वाक्यार्थमाह। कामशरीर इत्यर्थ इति ॥ स एव हृदयदर्शनो मनसा संकल्पयितेति यावत् ॥ तस्य विशेषणं दर्शयति। य एवेति ॥ आध्यात्मकस्य काममयस्य पुरुषस्य कारणं पृच्छति। तस्येति ॥ तस्य तत्कारणत्वमनुभवेन [illegible]। स्त्रीतो [illegible] ॥ ११ ॥ रूपशरी-

ण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्यायतनꣳ श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥ १३ ॥

दीप्तिर्जायते ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनम्। रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि। य एवासावादित्ये पुरुषः सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्य्यमादित्ये पुरुषस्तस्य का देवतेति। सत्यमिति होवाच। सत्यमिति चक्षुरुच्यते चक्षुषाध्यात्मन आदित्यस्या-

---

रस्य चक्षुर्दर्शनस्य मनसा सङ्कल्पयतुर्देवस्य कथमादित्ये पुरुषो विशेषण-मित्याशङ्क्याह। सर्वेषां हीति। रूपमात्राभिमानिनो देवस्यादित्ये पुरुषो विशेषावच्छेदः। स च सर्वरूपप्रकाशकत्वात्सर्वै रूपैः स्वप्रकाशनायारब्धः। तस्माद्युक्तं यथोक्तं विशेषणमित्यर्थः। कथं चक्षुषः सकाशादादित्यस्यो-त्पत्तिरित्याशङ्क्य चक्षोः सूर्यो अजायतेति श्रुतिमाश्रित्याह। चक्षुषो

तम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै

धिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्यायतनम्। य एवायं श्रोत्रे भवः श्रोत्रस्तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायां विशेषतो भवतीति प्रातिश्रुत्कस्तस्य का देवतेति दिश इति होवाच दिग्भ्यो ह्यसावाध्यात्मिको निष्पद्यते ॥ १३ ॥

तम एव यस्यायतनम्। तम इति शार्वराद्यन्धकारो गृह्यते। आध्यात्मं छायामयो ज्ञानमयः पुरुषस्तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच। मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणं ॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनम्। पूर्वं साधारणानि रूपा-

---

हीति ॥ १२ ॥ तत्रापीति श्रौतोक्तिः। प्रतिश्रवणं संवादः ॥ प्रतिबिम्बं श्रवणं वा सर्व्वाणि श्रवणानि वा तद्दशायामिति यावत् ॥ दिशस्तदाधिदैवतमिति श्रुतिमाश्रित्याह। दिग्भ्यो हीति ॥ १३ ॥

अधिदैवतं मृत्युरीश्वरो मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः। स च तस्याज्ञानमयस्याध्यात्मिकस्य पुरुषस्योत्पत्तिकारणमविवेकिप्रवृत्तौ रीश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति हि पठन्ति तदाह। मृत्युरिति ॥ १४ ॥

पुनरुक्तिं प्रत्याह। पर्वमिति। साधारणशब्दो भावप्रधानस्तथा च

तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष

ष्युक्तानीह तु प्रकाशकानि विशिष्टानि रूपाणि गृह्यन्ते। रूपायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिबिम्बाधारमादर्शाद्यसुरिति होवाच तस्य प्रतिबिम्बाख्यस्य रूपस्य निष्पत्तिरसोः प्राणात् ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनम्। साधारणाः सर्व्वा आप आयतनं वापीतड़ागाद्याश्रयास्त्वसुविशेषावस्थानम्। तस्य का देवतेति वरुण इति। वरु-

---

प्रतिबिम्बस्याधारत्वं यत्र तदित्युक्तं भवति ॥ आदिशब्देन स्वच्छस्वभावखड्गादि गृह्यते। प्राणेन हि निष्पाद्यमाने दर्पणादौ प्रतिबिम्बाभिव्यक्तियोग्यो रूपविशेषो निष्पद्यते। ततो युक्तं प्राणस्य प्रतिबिम्बकारणत्वमित्यभिप्रेत्याह। तस्येति ॥ १५ ॥ आप एव यस्यायतनम्। य एवायमप्सु पुरुष इत्युभयत्र सामान्यविशेषभावो न प्रतिभातीति शङ्कमानं प्रत्याह। साधारणा इति ॥ कथं पुनर्वापीकूपविशेषायतनस्य वरुणो देवता ॥ न हि देवतात्मनो वरुणस्य तदधिष्ठातृत्वात्कारणत्वं त-

वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्या-त्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥

णात्मसङ्घातकर्त्र्योऽध्यात्ममाप एव वाप्याद्यपां निष्पत्तिका-रणम् ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनम्। य एवायं पुत्रमयो विशेषायतनं रेत आयतनस्य पुत्रमय इति चास्थिमज्जा-शुक्राणि पितुर्जातानि। तस्य का देवतेति। प्रजापतिरिति होवाच। प्रजापतिः पितोच्यते। पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥ १७ ॥

त्वाह। वरुणादिति ॥ आपो वापीकूपाद्याः पीताः सत्योऽध्यात्मं शरीरे मूत्रादिसङ्घातं कुर्व्वन्ति। ताश्च वरुणाद्भवन्ति। वरुणशब्देनाप एव रश्मिद्वारा भूमिं पतन्त्योऽभिधीयन्ते। तथा च ता एव वरुणात्मिका वाप्याद्यपां पीयमानानामुत्पत्तिकारणमिति उक्तं वरुणस्य वापीतडागा-द्यायतनं पुरुषं प्रति कारणत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥ वाक्यद्वयं गृहीत्वा तात्पर्य्यमाह। विशेषेति ॥ पुत्रमयशब्दार्थं व्याचष्टे। पुत्रमय इति ॥ १७ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वाꣳ स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता इति ३ ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति

अष्टधा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधात्मानं विभज्यावस्थित एकैको देवः प्राण एवोपासनार्थं व्यपदिष्टः। अधुना दिग्विभागेन पञ्चधा प्रविभक्तस्यात्मन्युपसंहारार्थमाह। तूष्णीभूतं शाकल्यं याज्ञवल्क्यो महेणेवावेशयन्नाह। शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वां स्विदिति वितर्के इमे नूनं ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमङ्गारा अवक्षीयन्ते यस्मिन्सन्देसादौ तदङ्गावक्षयणं तन्नूनं त्वामक्रत कृतवन्तो ब्राह्मणास्त्वन्तु तन्न बुध्यसे आत्मानं मया दह्यमानमित्यभिप्रायः॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः। यदिदं कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीरत्युक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वामङ्गारावक्षयणं कृतवन्त इति। किं ब्रह्म विद्वान्स-

शाकल्येति होवाचेत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्य्यं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। अष्टधेति। लोकः सामान्याकारः पुरुषो विशेषावच्छेदो देवः। तत्कारणमनेन प्रकारेण त्रिधा त्रिधात्मानं प्रतिपद्य स्थितो य एकैको देवस्तदुक्तं स प्राण एव सूत्रात्मा तद्भेदत्वात् पूर्वोक्तस्य सर्वस्य स चोपासनार्थमष्टधोपदिष्टोऽधस्तादित्यर्थः॥ उत्तरस्य तात्पर्य्यं दर्शयति। अधुनेति। प्रविभक्तस्य जगतः सर्वस्येति शेषः। आत्मशब्दो हृदयविशेषः॥ याज्ञवल्क्यस्य शाकल्ये प्रश्नं बुद्धिपूर्वकारित्वापादकत्वं दर्शयति। ग्रहेणेति। सर्वेषामेव ब्राह्मणानां प्रायेण हन्तव्यत्वेन सम्मतो भवानिति

दिशो वेद सदेवाःसप्रतिष्ठा इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥

किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत

न्नेवमधिक्षिपसि ब्राह्मणान्। याज्ञवल्क्य आह ब्रह्मविज्ञानं तावदिदं मम किं तद्दिशो वेद दिग्विषयं विज्ञानं जाने तच्च न केवलं दिश एव सदेवा देवैः सह दिगधिष्ठातृभिः। किञ्च सप्रतिष्ठाः प्रतिष्ठाभिश्च सह। इतर आह। यद्यदि दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठा इति। सफलं यदि विज्ञानं त्वया प्रतिज्ञातम् ॥ १९ ॥

किं देवतः का देवता अस्य तव दिग्भूतस्य। असौ हि याज्ञवल्क्यो हृदयात्मानं दिक्षु पञ्चधाविभक्तं दिगात्मभूतं तद्द्वारेण सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति व्यवस्थितः पूर्व्वाभिमुखः सप्रतिष्ठावचनाद्यथा याज्ञवल्क्यस्य प्रतिज्ञा तथैव पृच्छति। किं देवतस्त्वमस्यां

मुनेरभिसंहितम् ॥ १८ ॥ शाकल्यस्तु कालचोदितत्वाद्गुरोर्धर्म्मीऽन्यथा प्रतिपत्तिमेवादाय चोदयतीत्याह। यदिदमिति। दिग्विषयं विज्ञानं जाने तन्ममास्तीत्यर्थः ॥ तच्च विज्ञानं केवलं दिङ्मात्रस्य न भवति किन्तु देवैः सह प्रतिष्ठाभिश्च सहिता दिशो वेदेत्याह। तच्चेति ॥ १९॥ अवतारितस्य वाक्यस्यार्थं सङ्क्षिपति। सफलमिति ॥ प्राच्यां दिशि का देवतेति वक्तव्ये कथमन्यथा पृच्छ्यते तत्राह। असौ हीति। आत्मानमात्मीयमिति यावत्। यथोक्तं हृदयमात्मत्वेनोपगम्येति सम्बन्धः ॥ तथापि प्रथमं प्राचीं दिशमधिकृत्य प्रश्ने को हेतुरिति चेत्तत्राह। पूर्व्वाभिमुख इति। यद्यपि दिगात्मा त्वमसीति स्थितस्तथापि कथं सर्व्व

इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षु
षीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति

दिग्रसीति हि सर्वत्र वेदे यां यां देवतामुपास्त इहैव तद्भूतस्तां तां प्रतिपद्यत इति। तथा च वक्ष्यति। देवो भूत्वा देवानप्येतीत्यस्यां प्राच्यां का देवता दिगात्मन-स्तवाधिष्ठात्री कया देवतया त्वं प्राचीदिग्रूपेण सम्पन्न इत्यर्थः। इतर आह आदित्यदेवत इति। प्राच्यां दिशि ममादित्यो देवता सोऽहमादित्यदेवतः। सदेवा इत्ये-तदुक्तम्। सप्रतिष्ठा इति तु वक्तव्यमित्याह। स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति। चक्षुषीति। अध्यात्मतश्चक्षुष आदित्यो निष्पन्न इति हि मन्त्रब्राह्मणवादाः। चन्द्रमा मनसो जातश्-चक्षुषः सूर्य्य इत्यादयः। कार्य्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति। कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति। रूपेष्विति रूपग्र-

---

जगदात्मत्वेनोपगम्य तिष्ठतीत्यवगम्यते तत्राह। सप्रतिष्ठेति। सप्रतिष्ठा दिशो वेदेति वचनात्सर्वमपि हृदयद्वारा जगदात्मत्वेनोपगम्य स्थितो मुनि-रिति प्रतिभातीत्यर्थः॥ प्रतिज्ञानुसारित्वमस्य प्रश्नो युक्तिमानित्याह। यथेति॥ अहमस्मि दिगात्मेत प्रतिज्ञानुसारिण्यपि प्रश्ने देहपातोत्तर-भावी देवताभावः पृच्छ्यते सति देहे ध्यातुस्तद्भावयोगादित्याशङ्क्याह। सर्वत्र हीति। इति न भाविदेवताभावं प्रश्नगोचर इति शेषः॥ उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमनुकूलयति। तथा चेति॥ प्रश्नार्थमुपसंहरति। अस्यामिति॥ आदित्यस्य चक्षुषि प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयितुं कार्य्यकारणभावं तयोराद-र्शयति। अध्यात्मतश्चक्षुष इति। चक्षोः सूर्य्योऽजायतेत्यादयो मन्त्रा-

चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२०॥

हणाय हि रूपात्मकं चक्षुः रूपेण प्रयुक्तम्। यैर्हि रूपैः प्रयुक्तं तैरात्मग्रहणायारब्धश्चक्षुस्तस्मात्सादित्यं चक्षुः। स ह प्राच्या दिशा सह तत्स्थैः सर्वैं रूपेषु प्रतिष्ठितम्। चक्षुश्च सह प्राची दिक्सर्वा रूपभूतानि च। कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठानीति हृदय इति होवाच। हृदयारब्धानि रूपाणि रूपाकारेण हि हृदयं परिणतम्। यस्मात् हृदयेन हि रूपाणि सर्वो लोको जानाति। हृदयमिति। बुद्धि-मनसी एकीकृत्य निर्देशः। तस्माद्धृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि हृदयेन हि स्मरणं भवति। रूपाणां वासनात्मनां हृदये रूपाणि प्रतिष्ठितानीत्यर्थः। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

दात्तदनुसारिणश्च ब्राह्मणवादाः॥ भवतु कार्यकारणभावस्तथापि कथं चक्षुष्यादित्यस्य प्रतिष्ठितत्वं तत्राह ॥ कार्यं हीति ॥ कथं चक्षुषोऽरूपेषु प्रतिष्ठितत्वं तत्राह। रूपग्रहणायेति॥ तथापि कथं यथोक्तमाधाराधेयत्वमत आह। यैर्हीति॥ चक्षुषो रूपाधारत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥ उपसंहृतमर्थं संक्षिपति। चक्षुषेति॥ हृदयारब्धत्वं रूपाणां स्फुटयति। रूपाकारेणेति॥ हृदये रूपाणां प्रतिष्ठितत्वे हेत्वन्तरमाह। यस्मादिति॥ हृदयशब्दस्य मांसखण्डविषयत्वं व्यावर्तयति। हृदयमिति॥ कथं पुनर्बहिर्मुखानि रूपाणि अन्तर्हृदये स्थातुं पारयन्ति तत्राह। हृदयेन हीति॥ तथापि कथं तेषां हृदयप्रतिष्ठितत्वं तत्राह। वासनात्मनामिति॥ २०॥

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायाᳬ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववत्। दक्षिणायां दिशि का देवता तव। यमदेवत इति। यमो देवता मम दक्षिणादिग्भूतस्य। स यमः कस्मिन् तिष्ठित इति। यज्ञ इति। यज्ञे कारणे स प्रतिष्ठितो यमः सह दिशा। कथं पुनर्यज्ञस्य कार्य्यं यम इत्युच्यते। ऋत्विग्भिर्निष्पादितो यज्ञो दक्षिणया यजमानस्तेभ्यो यज्ञं निष्क्रीयते। न यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेनाभिजयति। तेन यज्ञे यमः कार्य्यत्वात्प्रतिष्ठितः सह दक्षिणया दिशा। कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति। दक्षिणायामिति। दक्षिणया स निष्क्रीयते। तेन दक्षिणाकार्य्यं यज्ञः। कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति। श्रद्धायामिति। श्रद्धा नाम दित्सुत्वमास्तिक्यबुद्धिर्भक्तिसहिता। कथं तस्यां प्रतिष्ठिता

पूर्ववदितरमक्षरमेव व्यनक्ति। दक्षिणायामिति॥ यमस्य यज्ञकार्य्यत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा व्युत्पादयति। कथमित्यादिना॥ तस्य यज्ञकार्य्यत्वे फलितमाह। तेनेति॥ यज्ञस्य दक्षिणायां प्रतिष्ठितत्वं साधयति। दक्षिणयेति॥ कार्य्यञ्च कारणे प्रतिष्ठितमिति शेषः। दक्षि-

हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति

दक्षिणा । यस्माद्यदा ह्येव श्रद्दधतेऽथ दक्षिणां ददाति नाश्रद्दधद्दक्षिणां ददाति । तस्माच्छ्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच । हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा । यस्माद्धृदयेन हि श्रद्धां जानाति वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति । तस्माद्धृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । तस्यां वरुणोऽधिदेवता मम । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति अपां हि वरुणः कार्यं श्रद्धा वा आपः । श्रद्धा हि वरुणमसृजतेति श्रुतेः । कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति । रेतसीति

णायाः श्रद्धाप्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । यस्मादिति ॥ हृदये सा प्रतिष्ठितेत्यत्र हेतुमाह । हृदयस्येति । हृदयस्याश्रयत्वाच्च श्रद्धायास्तत्प्रतिष्ठितत्वमित्याह । हृदयेन हीति । हृदयस्य श्रद्धावृत्तिरस्तु तथापि प्रकृते किमायातं तदाह । वृत्तिश्चेति ॥ २१ ॥

रेतसो हृदयकार्य्यत्वं साधयति । काम इति ॥ तथापि कथं रेतो हृदयस्य कार्य्यं तदाह । कामिनो हीति ॥ तत्रैव लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति । तस्मादिति । अपिशब्दः सम्भावनार्थः अव–

कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्न रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि

रेतसा ह्यापः सृष्टा इति श्रुतेः। कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति। हृदय इति। यस्माद्धृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदय स्य वृत्तिः। कामिनो हि हृदयाद्रेतोऽधिस्कन्दति। तस्मादपि प्रतिरूपमनुरूपं पुत्रं जातमाहुर्लौकिका अस्य पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः सृप्तो विनिःसृतो हृदयादिव निर्मितो यथा सुवर्णेन निर्मितः कुण्डलः। तस्माद्धृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति। सोमदेवत इति। लतां सोमं देवताञ्चैकीकृत्य निर्देशः। स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित

धारणार्थो वा॥२२॥ दीक्षायां सोमस्य प्रतिष्ठितत्वं साधयति॥ दीक्षितो होत्यादिना॥ दीक्षायाः सत्ये प्रतिष्ठितत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा समाधत्ते। कथमित्यादिना। अपिशब्दोऽवधारणार्थः॥ सत्यं वदेति वदतामभिप्रा-

सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति

इति। दीक्षायामिति। दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति। क्रीतेन सोमेनेश्वा ज्ञानवानुत्तरां दिशं प्रतिपद्यते। सोमदेवताधिष्ठितां सौम्यात्। कस्मिन्, दीक्षा प्रतिष्ठितेति। सत्य इति। कथम्। यस्मात्सत्ये दीक्षा प्रतिष्ठिता तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति। कारणभ्रंशे कार्य्यभ्रंशो माभूदिति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति। कस्मिन्, सत्यं प्रतिष्ठितमिति। हृदय इति होवाच। हृदयेन हि सत्यं जानाति। तस्माद्धृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति। मेरोः समन्ततो वसतामव्यभिचारादूर्ध्वा दिग् ध्रुवेत्युच्यते। अग्निदेवत इति। ऊर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वं प्रकाशश्चाग्निः सोऽग्निः

यस्माह। कारणेति॥ भ्रंशो भ्रंशो नाश इति तेषामभिप्राय इति शेषः॥ प्रकृतोपसंहारः। सत्ये ह्येति॥ २२॥

कथं पुनरूर्ध्वा दिगवस्थिता ध्रुवेत्युच्यते तत्राह। मेरोरिति॥ तत्राग्नेर्देवतात्वं प्रकटयति। ऊर्ध्वायां हीति॥ दिशो वेदेत्यादिस्तुत्या जगतो विभागेन पञ्चधात्वं ध्यानार्थमुक्तं इदानीं विभागवादिन्याः श्रुतेरभिप्रायमाह; तत्रेति। यथोक्ते विभागे सतीत यावत्॥ उक्तमर्थं संक्षिपति। सदेवा इति। तत्रावान्तरविभागमाह

कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेति

कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति हृदय इति । तच्च याज्ञवल्क्यः सर्व्वासु दिक्षु विप्रसृतेन हृदयेन सर्व्वा दिश आत्मत्वेनाभिसम्पन्नः सदेवाः सप्रतिष्ठा दिशश्चात्मभूतास्तस्य नामरूपकर्म्मात्मभूतस्य याज्ञवल्क्यस्य । यद्रूपं तत्प्राच्या दिशा सह हृदयभूत याज्ञवल्क्यस्य । यत्केवलं कर्म्म पुत्रोत्पादनलक्षणञ्च ज्ञान-सहितं च सहफलेनाधिष्ठात्रीभिश्च देवताभिर्दक्षिणा प्रतीच्युदीच्य कर्म्मफलात्मिका हृदयमेव ापन्नास्तस्य । ध्रुवया दिशा सह नाम सर्वं वाग्द्वारेण हृदयमेवापन्नम् । एताव-द्वेदं सर्वं यद्रूपं वा कर्म्म वा नाम वेति सर्वं हृदयमेत-

---

द्रूपमिति । आद्ये पर्य्याये हृदये रूपप्रपञ्चोपसंहारो दर्शितो हृदये ह्येव रूपाणीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ दक्षिणायामित्यादिपर्य्यायत्रयेण तत्रैव कर्म्मोपसंहार उक्त इत्याह । यत्केवलमिति । यद्धि केवलं कर्म्म तत्फलादिभिः सह दक्षिणादिगात्मकं ह्युपसंह्रियते । यत्तद्दक्षिणादि-द्वारा हृदये प्रतिष्ठितत्वोक्तेर्दक्षिणस्या दिशस्तत्फलत्वात्पुत्रजन्माख्यं च कर्म्म प्रतीच्यात्मकं तत्रैवोपसंहृतं हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितमिति श्रुतेः फलजन्मनश्च तत्कार्य्यत्वाज्ज्ञानसहितमपि कर्म्म फलप्रतिष्ठा देवताभिः सहो-दीच्यात्मकम् । तत्रैवोपसंहृतं सोमदेवताया दीक्षादिद्वारा तत्प्रतिष्ठत्व-श्रुतेरेवं दिक्त्रये सर्वं कर्म्म हृदि संहृतमित्यर्थः ॥ पञ्चम पर्य्यायस्य तात्पर्य्यमाह । ध्रुवयेति ॥ नामरूपकर्म्मस्वरूपसंहृतेष्वपि किञ्चिदुप-संहर्त्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति एतावद्वीति ॥ प्र-

होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैन दद्युर्वयाꣳसि वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥ २५ ॥

त्सर्वात्मकं हृदयं पृच्छ्यते कस्मिन्, हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण सम्बोधनं कृतवान्। यत्र यस्मिन्काले एतद्धृदयमात्मास्य शरीरस्यान्यत्र क्वचिद्देशान्तरेऽसत्तो वर्त्तत इति मन्यासै मन्यसे। यद्धि यदि ह्येतद्धृदयमन्यत्रास्मत्स्यात्तर्हि श्वानो वा एनच्छरीरं तदाद्युर्वयांसि वा पक्षिणो वा एनद्विमथ्नीरन्विलोडयेयुर्विकर्षेरन्निति। तस्मान्मयि शरीरे हृदयं प्रतिष्ठितमित्यर्थः। शरीरस्यापि नामरूपकर्मात्मकत्वाद्धृदये प्रतिष्ठितत्वम् ॥ २५ ॥

[illegible]नरमुत्थापयति। तत्सर्वात्मकमिति ॥ २४ ॥ हृदयपदेन नानाद्याधार[illegible] ... अहल्लिकशब्देनापि हृदयाधिकरणं विवक्ष्यते [illegible] ... अहनि लीयत इति [illegible] मेतवादि[illegible] ... नामान्तरेणेति। [illegible] ... नेति शेषः ॥ देहे हृदयं प्रतिष्ठितमिति व्युत्पादयति। [illegible] ... शरीरस्य हृदयाश्रयत्वं ... तस्मिन्काले शरीरं स्यादिति शेषः। ... देहादन्यत्र हृदयस्यावस्थाने यथोक्तदोषं निषेधयति। यद्धीत्यादिना। देहादन्यत्र हृदयस्यावस्थाने यथोक्तदोष-... इतीत्यादिना ॥ देहस्तर्हि क्व ... मिति शब्देन परान्ततः फलितमाह। ... उक्तमनूद्य प्रश्नान्तरमुपादत्ते। प्रतिष्ठित इत्यत आह। शरीरस्येति ॥ ... हृदयेति ॥ २५ ॥

कस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु

हृदयशरीरयोरेवमन्योऽन्यप्रतिष्ठोक्ता कार्य्यकरणयोरतस्त्वां पृच्छामि। कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्मा च तव हृदयं प्रतिष्ठितौ स्थ इति। प्राण इति। देहात्मानौ प्राणे प्रतिष्ठितौ सगातां प्राणवृत्तौ। कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति। सापि प्राणवृत्तिः प्राङ्एव प्रेयादपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते। कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति। व्यान इति। साप्यपानवृत्तिरध एव यायात्। प्राणवृत्तिश्च प्राङ्एव मध्यस्थया चेद्व्यानवृत्त्या न निगृह्यते। कस्मिन्व्यानः प्रतिष्ठित इति। उदान इति। सर्व्वास्तिस्रोऽपि वृत्तय उदाने कीलस्थानीये चेन्न निबद्धा विष्वग्भवेयुः। कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति। समानप्रतिष्ठा ह्येताः सर्व्वा वृत्तयः। एतदुक्तं भवति शरीरहृदयवायवोऽन्यो-

---

प्राणशब्दस्य सूत्रविषयत्वं व्यवच्छेत्तुं वृत्तिविशेषणं प्राणस्यापाने प्रतिष्ठितत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति। सापीति ॥ प्राणापानयोरुभयोरपि व्यानाधीनत्वं साधयति। साप्यपानेति ॥ तिसृणां वृत्तीनामुक्तानामुदाने निबद्धत्वं दर्शयति। सर्व्वा इति। विष्वङ्ङिति नानागतित्वोक्तिः ॥ कस्मिन् हृदयमित्यादेः समानान्तस्य तात्पर्य्यमाह। एतदिति। तेषां प्रवर्त्तकं दर्शयति। विज्ञानमयेति ॥ स एष इत्यादेस्तात्पर्य्यमाह। सर्व्वमिति। यस्य कूटस्थदृष्टिमात्रस्यान्तर्यामित्वकल्पनाधिष्ठानस्याज्ञानवशात्मशाधने द्याग्पृथिव्यादिस्थितं स परमात्मैष प्रत्यगात्मैवेतिपदयोरर्थ

व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्मा ऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति ।

न्यप्रतिष्ठाः सङ्घातेन नियता वर्त्तन्ते विज्ञानमयार्थप्रयुक्ता इति । सर्वमेतद्येन नियतं यस्मिन्प्रतिष्ठितमाकाशान्तमोतञ्च प्रोतञ्च तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मणो निर्देशः कर्त्तव्य इत्ययमारम्भः । स एष । स यो नेति नेतीति निर्दिष्टो मधुकाण्ड एष सः । सोऽयमात्माऽगृह्यो न गृह्यः । कथम् । यस्मात् सर्वकार्यधर्मातीतस्तस्मादगृह्यः । कुतो यस्मान्न हि गृह्यते । यद्धि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु तद्ग्रहणगोचरमिदन्तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम् । तथाऽशीर्य्यो यद्धि मूर्त्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्य्यतेऽयन्तु तद्विपरीतोऽतो न हि शीर्य्यते । असङ्गोऽमूर्त्तो मूर्त्तान्तरेण यः सम्बध्यमानः सज्यतेऽयञ्च तद्विपरीतोऽतो न हि सज्यते । तथाऽसितः अबद्धो यद्धि मूर्त्तं तद्बध्यते । इदन्तु तद्वि-

---

विवक्षित्वाह । स एष इति ॥ निषेधद्वयं मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे व्याख्यातमित्याह । स यो नेति । य मधुकाण्डे चतुर्थे नेति नेतीति निषेधमुखेन निर्दिष्टः स एष कूर्चब्राह्मणे तन्मुखेनैव वक्ष्यत इति योजना ॥ निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति । सोऽयमिति । कार्य्यधर्माःशब्दादयोऽशनादयश्च ॥ स्वतन्त्रं हेतुमवतार्य्य व्याचष्टे । कुत इत्यादिना ॥ तद्विपरीतत्वं करणगोचरत्वं न चक्षुषेत्यादिश्रुतेः तद्विपरीतत्वादमूर्त्तत्वादिति यावत् ॥

एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्य-

परीतत्वाद्बद्धत्वान्न व्यथतेऽतो न रिष्यति। ग्रहणशरण-सङ्गबन्धकार्य्यधर्म्मरहितत्वान्न रिष्यति। न हिंसामापद्यते न विनश्यतीत्यर्थः। क्रममतिक्रम्यौपनिषदस्य पुरुषस्याख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुत्या स्वेन रूपेण त्वरया निर्द्देशः कृतः॥

ततः पुनराख्यायिकामेवाश्रित्याह। एतानि यान्युक्तान्यष्टावायतनानि पृथिव्येव यस्यायतनमित्येवमादीनि अष्टौ लोका अग्निलोकादयोऽष्टौ देवा अमृतमिति होवाचेत्येवमादयोऽष्टौ पुरुषः शारीरः पुरुष इत्यादयः। स यः कश्चित्तान् पुरुषान् शारीरप्रभृतीन्निरूह्य निश्चयेनोह्य गमयित्वाष्टचतुष्कभेदेन लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः प्राचीदिग्द्वारेण प्रत्यूह्य स्वात्मनि हृदयेऽत्यक्रामदतिक्रान्तवानुपाधिधर्मं हृदयाद्यात्मत्वं स्वेनैवात्मना व्यवस्थितो

दर्शनाख्यभयत्र तद्वैपरीत्यमेतदेवात्र शब्दार्थं स्फुटयन्नुक्तमुपपादयति। ग्रहेणेति। कार्य्यधर्माः शब्दादयोऽशनादयश्च प्रागुक्ताः। ननु शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः संवादात्मिकेयमाख्यायिका तत्र कथं शाकल्येनाष्टमात्मानं याज्ञवल्क्यो व्याचष्टे तत्राह। क्रममिति॥

विज्ञानादिवाक्ये वक्ष्यमाणत्वात्किमित्यत्र निर्देश इत्याशङ्क्याह। त्वरयेति॥ एतान्यष्टावित्यादिवाक्यस्य पूर्वेणासङ्गतिमाशङ्क्याह। ततः पुनरिति॥ निश्चयेन गमयित्वेत्यत्र तदेव स्फुटयति। अष्टाविति॥ प्रत्यूह्योपसंहृत्येति यावत्। औपनिषदत्वं पुरुषस्योक्तम्

कामस्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तञ्चेन्मे न विवक्ष्यसि मू..ते विपतिष्यतीति । त...ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्द्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥

य औपनिषदः पुरुषोऽशनाया.द्व.र्जित उपनिषत्स्वेव विज्ञेयो नान्यप्रमाणगम्यस्तं त्वा त्वां विद्याभिमा.निनं पुरुषं पृच्छामि । तञ्चेद्यदि मे न विवक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति । तन्त्वौपनिषदं पुरुषं शाकल्यो न मेने ह न विज्ञातवान् किल । तस्य ह मूर्द्धा विपपात विपतितः । समाप्ताख्यायिका । श्रुतिवचनं तं ह न मेने इत्यादि । किञ्चापि हास्य परिमो.षिणस्तस्करा अस्थीन्य.पि संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानानि गृहान्प्रत्यपजह्रुरपहृतवन्तः । किं निमित्तमन्यद्धनं नीयमानं मन्यमानाः । पूर्वं वृत्ता ह्याख्यायिकेह सूचिताष्टाध्याय्यां किल शाकल्येन । याज्ञवल्क्यस्य समानान्त एव संवादो निर्वृत्तः । तत्र

वेति ॥ न हेतत्यादिना याज्ञवल्क्यस्य वा मध्यमस्य वा वाक्यमिति शङ्कां वारयति । समाप्तेति । ब्रह्मविद्विद्वेषे परलोकविरोधोऽपि स्यादित्याह । किञ्चेति ॥ मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्ध्नि पतिते शापेन किमित्यग्निहोत्राग्निसंस्कारमपि शाकल्यो न प्राप्तवानित्याशङ्क्याह ॥ पूर्ववृत्तेति तामेवाख्यायिकामनुक्रामति । अष्टाध्याय्यामिति । अष्टाध्यायी बृहदारण्यकात्प्राचीना कर्मविद्या । पुरे पुण्यक्षेत्रातिरिक्ते देशेऽतिथ्ये परस्य तिथिस्त्वन्ये कालेऽस्मीति च । नेति च न शब्दोऽप्यर्थः । उपवादी परि-

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्व्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते

याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः। पुरेऽतिथ्ये मरिष्यसि। न तेऽस्थीनि च गृहान्प्राप्स्यन्तीति स तथैव ममार। तस्य ह्यप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः। तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवतीति। सैषाख्यायिकाऽऽचारार्थं सूचिता। विद्या स्तुता॥ २६॥

यस्येह। यस्य नेति नेत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण ब्रह्मणो निर्देशः कृतस्तस्य विधिमुखेन कथं निर्देशः कर्त्तव्य इति पुनराख्यायिकामेवमित्यारभ्याह मूलञ्च जगतो वक्तव्यमिति। आख्यायिकासम्बन्धस्तु ब्रह्मवेदो ब्राह्मणान् जित्वा गोधनं हर्तव्यमिति न्यायं मत्वाह॥ अथ होवाच। अथाऽनन्तरं तूष्णीम्भूतेषु ब्राह्मणेषु ह उवाच। हे ब्राह्मणाः भगवन्त इत्येवं सम्बोध्य यो वो युष्माकं मध्ये कामयते

मन्त्रकर्त्ता॥ तच्छब्दार्थमाह। उत हीति। किमितीयमाख्यायिकात्र विद्याप्रकरणे सूचितेत्याशङ्क्याह। सैषेति॥ ब्रह्मविदि विनीतेन भवितव्यमित्याचारः। महती हीयं ब्रह्मविद्या। यत्तन्निन्दाकारिणामैहिकामुष्मिकविरोध स्यादिति विद्यास्तुतिः॥ २६॥

अथ हेत्याद्युत्तरग्रन्थमवतारयति। यस्येत्यादिना॥ जगतो मूलञ्च वक्तव्यमित्याख्यायिकामेतामित्यारभ्याहेति सम्बन्धः॥ आख्यायिका किमर्थेत्यत आह। आख्यायिकेति। इति शब्द सम्बन्धसमाप्त्यर्थः॥ ननु ब्राह्मणेषु तूष्णीम्भूतेषु प्रतिषेद्धृष्वभावात् गोधनं हर्त्तव्यं किमिति तान् प्रति याज्ञवल्क्योऽवदीदित्यत आह। न्यायं मत्वेति। ब्रह्मस्वं हि

तं व. पृच्छानि सर्व्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ । यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य लोमानि पर्णानि

इच्छति याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति स मा मामागत्य पृच्छतु । सर्वे वा मा पृच्छत । सर्वे वा यूयं मा मां पृच्छत । यो वः कामयते याज्ञवल्क्यो मां पृच्छत्विति तं वः पृच्छामि । सर्व्वान्वा वो युष्मानहं पृच्छामि । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुस्ते ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रगल्भाः संवृत्ताः किञ्चिदपि प्रत्युत्तरं वक्तुम् ॥ २७ ॥

तेष्वप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु तान् ह एतैर्वक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ पृष्टवान् । यथा लोके वृक्षो वनस्पतिः । वृक्षस्य विशेषणं वनस्पतिरिति । तथैव पुरुषोऽमृषा । अमृषा सत्यमेतत् । तस्य लोमानि । तस्य पुरुषस्य लोमानीतरस्य वनस्पतेः पर्णानि । त्वगस्योत्पाटिका । बहिस्त्वक् अस्य पुरुषस्येतर-

---

ब्राह्मणानुमतिमनापाद्य नीयमानमनर्थाय स्यादित्यभिप्रायः । सर्व्वोऽध्योवाचेति सम्बन्धः । यो व इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । युष्माकमिति ॥ व्याख्यातमागमनूद्य व्याख्येयमादाय व्याकरोति । यो व इत्यादिना ॥ यथोक्तप्रश्नानन्तरं ब्राह्मणानामप्रतिभां दर्शयति । ते हेति ॥ २७ ॥

स्वकीयज्ञानप्रकर्षप्रकटनार्थमेव प्रश्नान्तरमवतारयति । तेष्विति ॥ वृक्षो वनस्पतिरिति पर्यायत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । वृक्षस्येति । तच्च तस्य सहृत्त्वमाहेतरपौनरुक्तिः ॥ पुरुषस्य वृक्षसाधर्म्यमितरदित्युच्यते ॥

त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः। तस्मात्तदातृण्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ मांसान्यस्य शकराणि किनाटꣳ स्नाव तत्स्थिरं। अस्थीन्यन्तरतो दारूणि

स्योत्पाटिका वनस्पतेस्त्वच एव सकाशादस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रस्यन्दि वनस्पतेः। त्वच उत्पटस्त्वच एवोत्स्फुटति। यस्मादेवं सर्वं समानमेव वनस्पतेः पुरुषस्य च तस्मात्तदातृण्णाद्धिंसितात्प्रैति तद्रुधिरं निर्गच्छति वृक्षादिवाहतात्छिन्नाद्रसः। एवं मांसान्यस्य पुरुषस्य वनस्पतेस्तानि शकराणि शकलानीत्यर्थः। किनाटम्। वृक्षस्य किनाटं नाम शकलेभ्योऽभ्यन्तरं वल्कलरूपं काष्ठसंलग्नं तत्स्नाववत्पुरुषस्य तत्स्थिरं तत्किनाटं स्नाववद्दृढं हि तत्। अस्थीनि। पुरुषस्य स्नाव्नोऽभ्यन्तरतोऽस्थीनि भवन्ति। तथा किनाटस्याभ्यन्तरतो दारूणि काष्ठानि। मज्जा। मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च मज्जोपमा कृता। मज्जाया उपमा मज्जोपमा

साधर्म्यमेव स्पष्टयति ॥ तस्येत्यादिना। नीरसा त्वगुत्पाटिकेत्युच्यते ॥ उत्पटो वृक्षनिर्यासः ॥ विशेषाभावमेवाभिनयति। ययेति ॥ साधर्म्ये सति वैधर्म्यं वक्तुमशक्यमित्याशयेनाह ॥ यद्यपीति ॥ दृष्टमपि साधर्म्यमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह। यदेति। तस्मादिति। एतस्माद्विशेषणात् प्राग्यद्विशेषणमुक्तं तत्सर्वमुभयोः सामान्यमवगतमिति सम्बन्धः ॥ वृक्णस्याङ्कुरोत्पत्तिवत्पुरुषस्यापि मृतस्य पुनरुत्पत्तिरस्त्विति शेषः। मा भूत्तस्य प्ररोहणमिति चेन्नेत्याह। भवितव्यञ्चेति ध्रुवं जन्म तस्य चेतीदर्थः ॥ जीवतो हि रेतो जायते म

न वाच्यं किं च न वेदेत्यादिनिषेधश्रुतिनिराकरणेनायं न कर्त्तव्यो विचारः ॥

तस्माद्युक्तं वेदवाक्यार्थनिर्णयाय विचारयितुम्। मोक्ष-वादिविप्रतिपत्तेश्च। साङ्ख्या वैशेषिकाश्च मोक्षवादिनो नास्ति मोक्षे सुखं संवेद्यमित्येवं प्रतिपन्नाः। अन्ये निरति-शयसुखं स्वसंवेद्यमिति। किन्तावद्युक्तम् आनन्दादिश्रवणात् जक्षत्क्रीडन्रममाणः स यदि पितृलोककामो भवति। स सर्वज्ञः सर्ववित्। सर्वान् कामानमश्नुत इत्यादिश्रुतिभ्यो मोक्षे सुखं संवेद्यमिति। नन्वेकत्वे कारकविभागाभावा-

---

कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ उभयत्र फलं दर्शयति । ब्रह्मानन्दश्चेति ॥

अन्यथा लोकवेदयोः शब्दार्थभेदादविगीतस्य पारार्थ्य [illegible] यद्विरोधोऽसंवेद्यत्वं पुनरद्वैतश्रुतिरविरुद्धेति भावः ॥ विचारमाक्षिपति । नन्विति ॥ विरुद्धश्रुत्यर्थनिर्णयार्थं विचारकर्त्तव्यतां दर्शयति नेति ॥ सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति । सत्यमित्यादिना ॥ एकत्वे सति विप्रतिपत्ति-विषयश्रुतिमेवोदाहरति । यत्रेत्यादिना । इत्यादिश्रवणमिति शेषः ॥ कश्चि-त्त्वाह । विरुद्धश्रुतीति ॥ श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विचारकर्त्तव्यतामुपसंहरति । त-स्मादिति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । मोक्षेति ॥ तामेव विप्रतिपत्तिं विवृणोति । साङ्ख्या इति ॥ विमर्शपूर्वकं पूर्वपक्षं गृह्णाति । किन्ता-वदित्यादिना ॥ आनन्दादिश्रवणादित्यस्य आनन्दं ब्रह्मेति श्रुतेर्मोक्षे सुखं संवेद्यमिति युक्तमिति सम्बन्धः ॥ तत्रैव वाक्यान्तराण्युदाहरति । जक्ष-न्नित्यादिना ॥ पूर्वपक्षमाक्षिपति नन्विति ॥ मोक्षे चेदिष्यते सुख-ज्ञानं तर्हि तदानेककारकसाध्यं वाच्यं क्रियात्वाल्लोकादिवदैक्ये च मोक्षे कारकविभागाभावान्न सुखसंवेदनं भवतीत्यर्थः ॥ अन्यस्य कार-कापेक्षायामपि सुखज्ञानस्याजन्यत्वान्न तदपेक्षेत्याशङ्क्याह । क्रियायेति ॥

द्विज्ञानानुपपत्तिः । क्रियाया ह्यनेककारकसाध्यत्वाद्विज्ञानस्य च क्रियात्वात् । नैष दोषः । शब्दप्रामाण्याद्भवेद्विज्ञानमानन्दविषये । विज्ञानमानन्दमित्यादीन्यानन्दस्वरूपस्यासंवेद्यत्वेऽनुपपन्नानि वचनानीत्यवोचाम । ननु वचनेनाप्यग्नेः शैत्यमुदकस्य चौष्ण्यं न क्रियत एव ज्ञापकत्वाद्वचनानाम् । न च देशान्तरेऽग्निः शीत इति शक्यते ज्ञापयितुमगस्त्ये वा देशान्तर उष्णमुदकमिति । न प्रत्यगात्मन्यानन्दविज्ञानदर्शनान्न विज्ञानमानन्दमित्येवमादीनां वचनानाम् । शीतोऽग्निरित्यादिवाक्यवत् प्रत्यक्षा-

---

या क्रिया सानेककारकसाध्येति व्याप्तेर्गमनादाववगतत्वज्ञानस्यापि धात्वर्थेन क्रियात्वादनेककारकसाध्यतासिद्धिरित्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यमाश्रित्य पूर्ववादी परिहरति । नैष दोष इति ॥ तदेव स्फुटयति । विज्ञानमिति ॥ अद्वये ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यादानन्दज्ञानमुक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ अद्वैतश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मणि विज्ञानक्रियाकारकविभागापेक्षा नोपपद्यते । न हि विज्ञानमानन्दमित्यादिवचनानि मानान्तरविरोधेन विज्ञानक्रियां ब्रह्मण्युत्पादयन्ति । तेषां ज्ञापकत्वाज्ज्ञापकस्य चाविरोधापेक्षत्वादन्यथातिप्रसङ्गादित्यर्थः । लौकिकज्ञानस्य क्रियात्वेऽपि मोक्षे सुखज्ञानं क्रियैव न भवति ॥ तत्र विज्ञानादिवाक्यस्याद्वैतश्रुतिविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याह । न चेति । पयःपावकयोः सार्वत्रिकरूपवद्विज्ञानस्यापि लोकवेदयोरेकरूपत्वमेवेति भावः । मानान्तरविरोधादात्मन्यानन्दज्ञानस्य सत्त्वमेव वा निषिध्यते । तस्य क्रियात्वं वा निराक्रियते । तत्राद्यं दूषयति । नेत्यादिना ॥ तदेव स्पष्टयति । न विज्ञानमिति ॥ सुखज्ञानस्य गुणत्वाङ्गीकारात् क्रियात्वनिराकरणमिष्टमेवेति मत्वाह । अनुभूयते त्विति ॥ अनुभवमेवाभिनयति । सुखमहमिति ॥ तथापि श्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य गत्यन्तरानुसारेण सापि नेतव्येत्याशयेनाह । तस्मादिति ॥ आत्मनः स-

दिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वम्। अनुभूयते त्वविरुद्धार्थता। सुख्यहमिति सुखात्मकमात्मानं स्वयमेव वेदयते। तस्मात्सुतरां प्रत्यक्षा विरुद्धार्थता। तस्मादानन्दं ब्रह्मविज्ञानात्मकं सत्स्वयमेव वेदयते॥

तथानन्दप्रतिपादकाः श्रुतयः समञ्जसाः स्युर्जक्षन्क्रीडन्रममाण इत्येवमाद्याः पूर्वोक्ताः। न। कार्य्यकारणाभावेऽनुपपत्तेर्विज्ञानस्य। शरीरवियोगो हि मोक्ष आत्यन्तिकः। शरीराभावे च करणानुपपत्तिराश्रयाभावात्। ततश्च विज्ञानानुपपत्तिरकार्य्यकरणत्वात्। देहाद्यभावे च विज्ञानोत्पत्तौ सर्वेषां कार्य्यकरणोपादानानर्थक्यप्रसङ्गः। एकत्वविरोधाच्च। परश्चेत् ब्रह्मानन्दात्मकमात्मानं नित्य-

---

न्दज्ञानस्य क्रियात्वानङ्गीकारात्कारकभेदापेक्षाभावादित्यर्थः। गुरुत्वपक्षे च प्रत्यक्षस्यानुगुणत्वादागमस्य विरोधिनस्तदनुसारेण नेयत्वादविरुद्धत्वादस्य भूयस्त्वादित्याशयः। अविरुद्धार्थता विज्ञानादिश्रुतेरिति शेषः। गुणगुणिभावेऽपि नाद्वैतश्रुतिः शक्या नेतुमित्याशङ्क्य स्ववेद्यत्वपक्षमाश्रित्याह। तस्मादानन्दमिति॥

यथा कथञ्चिद्ब्रह्मण्यानन्दस्य वेद्यत्वे श्रुतीनामानुगुण्यमस्तीत्याह। तथेति। आनन्दो वेद्यो ब्रह्मणीति चोदिते सिद्धान्तमाह। नेति। आगन्तुकमनागन्तुकं वा ज्ञानं मुक्तावानन्दं गोचरयति नाद्य इत्याह। कार्य्येति॥ अनुपपत्तिमेव स्फोरयति। शरीरेति॥ कार्य्यकरणयोरभावेऽपि मोक्षे ब्रह्मानन्दज्ञानं जनिष्यते संसारे हि तेष्वपेक्षेत्याशङ्क्याह॥ देहादीति॥ द्वितीयं दूषयति। एकत्वेति॥ न हि ब्रह्मस्वरूपज्ञानेनैव वेद्यानन्दरूपं क्षपितुमलं हन्ते॥ विषयविषयिणोरेकत्वविरोधात्तत्त्वानागन्तुकमपि ज्ञानं मुक्तौ नानन्दमधिकरोतीत्यर्थः। किञ्च ब्रह्म वा मुक्तो वा संसारी वा ब्रह्मानन्दं गोचरयेत्तत्राद्यमनुवदति। परश्चेदिति॥

विज्ञानत्वान्नित्यमेव विजानीयात्। तत्र संसार्य्यपि संसारविनिर्मुक्तः स्वाभाव्यं प्रतिपद्येत। जलाशय इवोदकाञ्जलिः क्षिप्तो न पृथक्त्वेन व्यवतिष्ठते। आनन्दात्मकब्रह्मविज्ञानाय। तदा मुक्त आनन्दात्मकमात्मानं वेदयत इतीयतदनर्थकं वाक्यम्। अथ ब्रह्मानन्दमन्यः सन्मुक्तो वेदयते प्रत्यगात्मानन्दं वाहमस्म्यानन्दस्वरूप इति। तदैकत्वविरोधः। तथा च सति सर्वश्रुतिविरोधः। तृतीया च कल्पना नोपपद्यते। किञ्चानन्दब्रह्मणश्च निरन्तरात्मानन्दविज्ञाने विज्ञानाविज्ञानकल्पनानर्थक्यं निरन्तरश्चेदात्मानन्दविषयं ब्रह्मणो विज्ञानं तदेव तस्य स्वभाव इत्यात्मानन्दं विजानातीति कल्पनानुपपन्ना। अतद्विज्ञानप्रसङ्गे हि

तस्मिन् पक्षे न ब्रह्मरूपानन्दं वेत्ति। तेनैक्यादेकत्व विषयविषयित्वानुपपत्तेरुक्तत्वादिति दूषयति। तत्रेति॥ नापि संसारी ब्रह्मानन्दं गोचरयति। स खल्वनिवृत्ते संसारे संसारिणमात्मानमभिमन्यमानो न ब्रह्मानन्दमाकलयितुमलम्। संसारे निवृत्ते तु ततो विनिर्मुक्तो ब्रह्मस्वाभाव्यं प्रतिपद्यमानस्तदानन्दं तद्वदेव विषयीकर्त्तुं नार्हतीति तृतीयं प्रत्याह। संसार्य्यपीति॥ मुक्तोऽपि ब्रह्मणो भिन्नोऽभिन्नो वेति विकल्प्याभेदपक्षमनुभाषते। जलेति॥ ब्रह्माभिन्नस्य मुक्तस्य तदानन्दविषयीकरणमुक्तन्यायेन निरस्यति। तदेति॥ भेदपक्षमनुवदति। अथेति॥ ब्रह्मानन्दं प्रत्यगात्मानमिति सम्बन्धः। वेदनप्रकारमभिनयति। अहमिति॥ तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधेन निराकरोति। तदेति॥ मुक्तो ब्रह्मणः सकाशाद्भिन्नोऽभिन्नो वा मा भूद्भिन्नाभिन्नस्तु स्यादित्याशङ्क्याह। तृतीयेति॥ उक्तत्वं भेदाभेदवादस्य दूषितत्वादित्यर्थः। ब्रह्मणः स्वानन्दस्यावेद्यत्वे हेत्वन्तरमाह। किञ्चान्यदिति॥ तदेवोपपादयति। निरन्तरश्चेदिति॥ व्याख्यातप्रयोगस्य तर्हि कार्यं धेयत्वं तत्राह। अतद्विज्ञानेति। देहस्थो

[illegible]नाना [illegible]नाम् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]नानामक्ष्मनाना [illegible] :

अथ [illegible] [illegible]माणं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]तत्वप्रसङ्गः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] श्रुतिर्नामानन्दमयेशतामी । [illegible] [illegible]श्रुतिविरोधी [illegible] इति चेन्न । [illegible] यया [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नित्य[illegible] । तथा च [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]मिति ॥ क्रियाविशेषणं [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] नित्यज्ञान[illegible] [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]दिति ॥ [illegible] श्रुतिविरोधमाशङ्क्य [illegible] । [illegible]दिति ॥ सर्वात्मनो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तदेव [illegible] श्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति परि-हरति ॥ नेत्यादिना ॥ तदेव प्रपञ्चयति । [illegible] ॥ किमनुगा-

नूद्यते। तत्सस्यैव सर्व्वात्मभावादिति। सर्व्वात्मभावमोक्ष-स्तुतये यथा प्राप्तानुवादत्त्वे दुःखित्वमपीति चेद्योगेषु यथा प्राप्तजेक्षणादिवत्। स्थावरादिषु यथा प्राप्तदुःखित्व-मपीति चेन्न। नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसम्पर्कजनित-भ्रान्त्यध्यारोपितत्वात्सुखित्व दुःखित्वादिविशेषस्येति परि-हृतमेतत्। सर्वविरुद्धश्रुतीनाञ्च विषयमवोचाम। तस्मा-देषोऽस्य परम आनन्द इति यत् सर्व्वाण्यानन्दवाक्यानि द्रष्टव्यानि॥ इति नवमं ब्राह्मणम्॥ इति श्रीमद्गोविन्द-भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीश-ङ्करभगवतः कृतौ बृहदारण्यकवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः

द्फलमिति चेत्तदाह। तत्तस्येति॥ मुक्तस्य योग्यादिषु सर्व्वात्मभावा-देव तत्र प्राप्तं जक्षणाद्यनुभुक्तिस्तत्तस्येऽनूद्यते। तत्रानुवादवैयर्थ्यमि-त्यर्थः॥ विदुषस्सार्व्वात्म्येन योग्यादिषु प्राप्तजक्षणाद्यनुवादे स्यादतिप्र-सक्तिरिति शङ्कते। यथा प्राप्तेति॥ अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति। योग्यादिष्विति॥ अविद्यात्मकनामरूपविरचितोऽधिद्वयसम्बन्धनिबन्धन-मिथ्याज्ञानाधीनत्वादात्मनि दुःखित्वादिप्रतीतेर्न तत्र वस्तुतो दुःखित्वं न च जक्षणाद्यपि वास्तवमाविद्यस्यैव मुक्तिस्तु तयेऽनुवादात्॥ दुःखित्वस्य हि नानुवाद इति कौनत्वप्राप्तेरिति परिहरति॥ नेत्यादिना॥ यत्तु विरुद्धश्रुतिद्वष्टेनागमार्थो निर्णीतो भवतीति तत्राह। विरुद्धेति॥ द्वैत्वा-त्वादिश्रुतीनां सोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेन मधुकाण्डे व्यवस्थोक्तेरित्य-र्थः॥ ब्राह्मणार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ ब्रह्मण आनन्दस्य द्वैतया दुर्निरूपत्वं तच्छब्दार्थः। यद्यपीऽस्येत्यत्र भेदो न विवक्षितः सर्व्वात्मभा-वस्य प्रकृतत्वात्। तथा विज्ञानादिवाक्ये च्यानन्दस्य वेद्यता न विवक्षिता। उक्तरीत्या तद्वेद्यताया दप्रतिपादकत्वात्तस्मादनतिशयानन्दं वस्तु सिद्ध-मित्यर्थः॥ ॥ इति श्रीमदानन्दज्ञानविरचितायां बृहदारण्यकभाष्यटी-

जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । तꣳ होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थ-

समाप्तः ॥ ॥ इत्युपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्याय. ॥ ॥

ओं तत्सत् ॥ ॥ * * * * * * ॥ ॥

ओं नम परमात्मने ॥ जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रे ऽस्य सम्बन्ध । शारीरादीनष्टौ पुरुषान्निरूह्य प्रत्यूह्य पुनः हृदये दिग्भेदेन च पुन पञ्चधा व्यूह्य हृदये प्रत्यूह्य हृदयं शरीरञ्च पुनरन्यो,न्यप्रतिष्ठं प्राणा,दिपञ्चदनरात्मके समानाख्ये जगदात्मनि सूत्र उपसंहृतर जगदात्मानं शरीरहृदयसूत्रावस्थमतिक्रान्तवान् य उपनिषद: पुरुषो नेति नेतीति व्यपदिष्टः स साक्षाच्चोपादानकारणस्वरूपेण च निर्दिष्टो विज्ञानमानन्दमिति । तस्यैव वागादिदेवताद्वारेण पुनरधिगमः कर्त्तव्य इतरधिगमोपायान्तरार्थोऽयमारम्भो ब्राह्मणद्वयस्य ॥ आख्यायिका त्वाचारप्रदर्शनार्था ॥ जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रे आसनं कृतवान्

कायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥उपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयोऽध्यायः॥

श्रीमद्गुरुः पातु ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये जल्पन्यायेन सच्चिदानन्दं ब्रह्म निर्द्धारितं । इदानीं वादन्यायेन तदेव निर्द्धारयितुमध्यायान्तरमवतारयति ॥ जनक इति ॥ तत्र ब्राह्मणद्वयग्रन्थान्तरसम्बन्धं प्रतिजानीते ॥ अस्येति ॥ तमेव वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । शारीरादीनिति ॥ निरूह्य प्रत्यूह्येति विस्तार्य व्यवहारमापाद्येत्यर्थः । प्रत्यूह्य हृदये पुनरुपसंहृतरेति यावत् । जगदात्मनीतप्रत्याकृतोक्तिः ॥ सूत्रपदेन तत्कारणं गृह्यते । अतिक्रमणं तद्गुणदोषासंस्पृष्टत्वम् । अनन्तरब्राह्मणद्वयतात्पर्यमाह । तस्यैवेति वागा-

मचारी: पशूनिच्छन्नणवन्तानिति । उभयमेव संम्राळिति होवाच ॥ १ ॥

यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमा-

---

आख्यायिकां दत्तवानित्यर्थः । दर्शनकामेभ्यो राजा । अथ तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आवव्राजागतवाननो योग-क्षेमार्थं राज्ञो वा विविदिषां दृष्ट्वानुग्रहार्थम् । तमागतं याज्ञवल्क्यं यथावत्पूजां कृत्वोवाच होक्तवान् जनकः । हे याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीरागतोऽसि किं पशूनिच्छन्पु-नरपिराद्धोऽस्वरणवन्तान्सूक्ष्मान्तान्सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान्तान् प्र-श्नान्मत्तः श्रोतुमिच्छन्निति । उभयमेव पशून्प्रश्नांश्च हे सम्राट् । सम्राडिति वाजपेययाजिनो लिङ्गम् । समस्तस्य वा भारतस्य वर्षस्य राजा ॥ १ ॥

किन्तु यत्ते तुभ्यं कश्चिदब्रवीत् आचार्योऽनेकाचार्य-सेवी हि भवांस्तच्छृणवामेति । इतर आह । अब्रवीदुक्त-वान्मे ममाचार्यो जित्वा नामतः शिलिनस्यापत्यं शैलिनिः ।

त्यधिगतोऽग्न्यादिदेवतात्मा महाद्यधिहारेत्यर्थः । पूर्वोक्तान्यथ्यतिरे-काद्विसाधनामेनयाऽन्तरयद्धः । आचार्यवता श्रद्धादिसम्पन्नेन विद्या लभ्यत इत्याचारः । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेम इति विभाग । भारतस्य वर्षस्य हिमवत्सेतुपर्यन्तस्येति यावत् ॥ १ ॥

तत्र राजानं प्रति प्रश्नमुत्थापयति । किन्त्विति ॥ कश्चिदिति विशे-षणस्य तात्पर्यमाह । अनेकेति ॥ प्रामाण्यं व्याप्तत्वम् । यथोक्ता-

नाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्म तत्रवदतो हि किंऽ स्यादितब्रवीत्तु ते तस्याय-तनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्रा-ळिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ॥

वाग्वै ब्रह्मेति । वाग्देवता ब्रह्मेत्याहेतरो यथा मातृमान्माता यस्य विद्यते पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्री अनुशासकर्त्ता स मातृ-मान् । अत ऊर्ध्वं पिता यस्यानुशास्ता स पितृमान् । उपनयनादूर्ध्वं मासमावर्त्तनादाचार्य्यो यस्यानुशास्ता स आचार्य्यवान् । एवं शुद्धित्रयहेतुसंयुक्तत्रिभिराचार्य्यैः स्वयं न कदाचिदपि प्रामाण्याद्व्यभिचरतीति । स यथा ब्रूयाच्छिष्याय तथाऽसौ जित्वा शैलिनरुक्तवान् । वाग्वै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । न हि मूकस्येहार्थम-मुत्रार्थं वा किं चन स्यात् । किन्त्वब्रवीदुक्तवान् । ते तुभ्यं तस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठाञ्च । आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयः । आहेतरो न मेऽब्रवी-दिति । इतर आह । यद्येवमेकपाद्वा एतदेकः पादो यस्य ब्रह्मणस्तदिदमेकपाद्ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्य-मानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः । यद्येवं स त्वं विद्वान् सन्नोऽस्मभ्यं ब्रूहि हे याज्ञवल्क्येति ॥

र्षोऽनुमोदने युक्तिमाह । न हीति ॥ यथोक्तब्रह्मविद्यया कृतकृत्यत्व-मन्वानं राजानं प्रत्याह ॥ किन्त्विति ॥ आयतनप्रतिष्ठयोरेक-त्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्य विभजते । आयतनं नामेति ॥ एकपादत्वे ऽपि ब्रह्मणस्तदुपासनादिष्टसिद्धिरिति चेन्नेत्याह । त्रिभिरिति ॥

वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत। का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य। वागेव सम्राडिति होवाच। वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणविद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयञ्च लोकः परश्च

स चाह वागेवायतनं वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमायतनं शरीरमाकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठोत्पत्तिस्थितिलयकालेषु प्रज्ञेत्येनदुपासीत। प्रज्ञेतीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः प्रज्ञेति कृत्वा एतद्ब्रह्मोपासीत। का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य किं स्वयमेव प्रज्ञात प्रज्ञानिमित्तम्। यथायतनं प्रतिष्ठे ब्रह्मणो व्यतिरिक्ते तद्वत्किं न कथं तर्हि वागेव सम्राडिति होवाच। वागेव प्रज्ञेति ह उवाचोक्तवान्न व्यतिरिक्ता प्रज्ञेति। कथं पुनर्वागेव प्रज्ञेत्युच्यते। वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायतेऽस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रज्ञायते बन्धुस्तथर्ग्वेदादीष्टं यागनिमित्तं धर्म्मजातं हुतं होमनिमित्तमाशितमन्नदाननिमित्तं पायितं पानदाननिमित्तमयञ्च लोक इदञ्च जन्म परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यञ्च जन्म।

न हि प्रतिष्ठामायतनञ्चेति शेषः॥ प्रश्नमेव विवृणोति। किं स्वयमेवेति॥ प्रज्ञानिमित्तं यस्या वाचः सा तथा॥ द्वितीयपक्षं विघटयति। यथेति॥ व्यतिरेकपक्षं निषेधति। नेति॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकं पक्षान्तरं गृह्णाति। कथं तर्हीति॥ नन्विदानमुपपन्नमम-

लोकः सर्व्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राड् ब्रह्म ज्ञायते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म। नैनं वाग्जहाति सर्व्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते। हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः। स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥

सर्व्वाणि च भूतानि वाचा वै सम्राट् प्रज्ञायन्तेऽतो वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म। नैनं यथोक्तं ब्रह्मविदं वाग्जहाति। सर्व्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति बलिदानादिभिरिः। देवो भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकालं देवानप्येति अपि गच्छति य एवं विद्वानेतदुपास्ते। विद्यानिष्क्रयार्थं हस्तितुल्य ऋषभो हस्त्यृषभो यस्मिन्। गोसहस्रे तद्धस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको ह वैदेहः। स होवाच याज्ञवल्क्यः अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मम पिताऽमन्यत ममाप्ययमेवाभिप्रायः ॥ २ ॥

पंचमम्। आदिशब्देन स्रक्चन्दनवस्त्रालङ्कारादिग्रहः। विद्यानिष्क्रयार्थं मुवाचेति सम्बन्धः॥ पितुरेतन्मतमस्तु तव किमायातं तदाह। ममापीति ॥ २ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमा- नाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एत- त्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवा- यतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजय त्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भव- ति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं

यदेव ते कश्चिदब्रवीदुदङ्को नामतः शुल्बस्यापत्यं शौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेति प्राणो वा वायुर्देवता। पूर्ववत्प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा उपनिषत्प्रियमि- त्येतदुपासीत। कथं पुनः प्रियत्वं प्राणस्य वै। हे सम्राट् कामाय प्राणस्यार्थायायाज्यं याजयति पतितादिकमप्यप्र- तिगृह्यस्याप्युग्रादेः प्रतिगृह्णात्यपि तत्र तस्यां दिशि वध- निमित्तमाशङ्का वधाशङ्का इत्यर्थो यां दिशमेति तस्करा-

---

यथा प्राणग्निर्देवता तद्वदित्याह। पूर्ववदिति॥ प्राण एवा-

विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥
यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे वर्क्कु-र्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म

व्याकीर्णञ्च तस्यां दिशि वधाशङ्का । तच्चैतत्सर्वं प्राणस्य प्रियत्वे भवति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय । तस्मात्प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति । समानमन्यत् ॥ ३ ॥
यदेव ते कश्चिद्वर्क्कुरिति नामतः वृष्णस्यापत्यं वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यादित्यो देवता चक्षुषि उपनिषत्सत्यम् । यस्माच्छ्रोत्रेण श्रुतमनृतमपि स्यान्न तु चक्षुषा दृष्टम् । तस्माद्वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीस्त्वं हस्तिनमिति स चेदद्राक्ष-

---

यतनमित्यत्र प्राणशब्दः करणविषयः । फलितादिकमित्यादिकमित्यादि-

नैनं चक्षुर्जहाति सर्व्वाण्येनं भूतान्यभिचरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि

मित्याह। तत्सत्यमेव भवति। यस्त्वन्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति। तद्व्यभिचरति। यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभिचारात्सत्यमेव भवति ।४॥

यदेव ते गर्दभीविपीत इति नामतो भारद्वाजो गोत्रतः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति। श्रोत्रे दिग्देवतानन्त इत्येतदुपासीत। कानन्तता श्रोत्रस्य। दिश एव श्रोत्रस्यानन्त्यम्। यस्मात्तस्माद्वै सम्राट् प्राचीमुदीचीं वा यां काञ्चिदपि दिशं गच्छति

पदमकुलीनस्य हार्य्यम्। ऋषभो जातिविशेषः। कादिशब्देन म्लेच्छगणो गृह्यते ॥ ३ ॥ चक्षुर्ब्रह्मणः सत्यत्वं साधयति। यस्त्विति ॥ ४ ॥

उक्तमेवोपपादयति। यस्मादिति ॥ दिशामानन्त्येऽपि श्रोत्रस्य

याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्त इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां काञ्च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशो दिशो वै सम्राट् श्रोत्रं श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं श्रोत्रं जहाति सर्व्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥५॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्य्यवान् ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो

नैवास्या अन्तं गच्छति कश्चिदपि। यतोऽनन्ता हि दिशो वै सम्राट् श्रोत्रम्। तस्माद्दिगानन्त्यमेव श्रोत्रस्यानन्त्यम् ॥५॥ सत्यकाम इति नामतो जबालाया अपत्यं जाबालः। चन्द्रमा मनसि देवता। आनन्द इत्युपनिषत्। यस्मान्मन एवानन्दस्तस्मान्मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्य्यं ते प्रार्थयत इत्यर्थः। तस्मात्तां स्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्य्यते

किमायतन तदाह। दिशो वेति ॥५॥ तथापि कथमनन्तत्वं मनसः प्रभाति तदाह। स येनेति ॥६॥ कथं हृदयस्य सर्व्व-

वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्य्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्व्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्य-

---

तस्यां प्रतिरूपोऽनुरूपः पुत्रो जायते। स आनन्दहेतुः पुत्रः स येन मनसा निर्वर्त्यते तस्मान्मन आनन्दः॥ ६ ॥ विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति। हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनम्। नामरूपकर्मात्मकानि हि भूतानि हृदयाश्रयाणीत्यवोचाम। शाकल्यब्राह्मणे हृदय-

---

भूतायतनञ्च तत्प्रतिष्ठात्वं च तदाह। नामरूपेति॥ तस्मादिति

हृदयस्य किं किं स्यादित्यब्रवीत् , न तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्व्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सम्राट् सर्व्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्व्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्व्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥ बृहदारण्यके षष्ठे प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥

प्रतिष्ठानि चेति । तस्माद्धृदये ह्येव सम्राट् सर्व्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति । तस्माद्धृदयं स्थितिरित्युपासीत हृदये च प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥ इति श्रीबृहदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

शाकल्यन्यायपरामर्शः । भूतानां हृदयप्रतिष्ठत्वे फलितमाह । तस्माद्धृदयमिति ॥ ७ ॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क

जनको ह वैदेह. । यस्मात्सविशेषणानि सर्व्वाणि ब्रह्माणि विजानाति याज्ञवल्क्यस्तस्मादाचार्य्यकत्वं हित्वा जनकः कूर्चादासनविशेषादुत्थायोप समीपमवसर्पन्पादयोर्निपतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तवान्नमस्ते तुभ्यमस्तु हे याज्ञवल्क्यानुमा शाधि अनुशाधि मामित्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । स होवाच याज्ञवल्क्यो यथा वै लोके हे सम्राड् महान्तं दीर्घमध्वानमेष्यन्गमिष्यन् रथं वा स्थलेन गमिष्यन् नावं वा जलेन गमिष्यन् समाददीत एवमेवैतानि ब्रह्माण्येताभिरुपनिषद्भिर्युक्तान्युपासीनः समाहितात्मासि अत्यन्तमेताभिरुपनिषद्भिः संयुक्तात्मासि । न केवलमुपनिषत्समाहित एवं वृन्दारकः पूज्यश्चाढ्यश्चेश्वरो न

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनानीत्युक्तानि । इदानीं ब्रह्मण्यस्तैर्यस्य जागराद्द्वारा ज्ञानार्थं ब्राह्मणान्तरमवतारयति । जनको हेति ॥ राज्ञो ज्ञानित्वाभिमाने शिष्यत्वविरोधिन्यपनीते मुनिं प्रति तस्य शिष्यत्वेनोपसत्तिं दर्शयति । यस्मादिति ॥ नमस्कारोक्तेरुद्देश्यमुपन्यस्यति । अन्विति ॥ अभीष्टमनुशासनं कर्त्तुं प्राचीनज्ञानस्य फलाभावहेतुत्वोक्तिद्वारा परमानन्दहेतुरात्मज्ञानमेवेति निश्-

इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

दरिद्र इत्वर्थः । अधीत वेद अधीतो वेदो यस्य सोऽयमधीतवेदः उक्ता गोपनिषद आचार्येभ्यस्त्वम् । स त्वमुक्तोपनिषत्क एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन् भयमध्यस्थ एव परमात्मज्ञानेन विनाऽकृतार्थ एव तावदित्यर्थः । यावत्परं ब्रह्म न वेत्सि । इतोऽस्माद्देहाद्विमुच्यमान एताभिर्मात्राभिः समाहितः क्व कस्मिन्गमिष्यसि किं वस्तु प्राप्स्यसीति । नाहं तद्वस्तु भगवन्पूज्यावन्वेद जाने यत्र गमिष्यामीति । अथ यद्येवं न जानीपे यत्र गतः कृतार्थः स्यामहं वै ते तुभ्यं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति । यदि प्रसन्नो मां प्रति । शृणु ॥ १ ॥

दिवा तत्र राज्ञो जिज्ञासामाविष्करयति । स हैन्यादिना ॥ यदीत्यनुचात्मन्नन्वेद तर्हि कृतार्थत्वान्न मे कर्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याह । एवमिति याज्ञवल्क्यो राज्ञो जिज्ञासामापाद्य पृच्छति । इत इति ॥ परमस्तु विमृद्गतेरयोगात्तत्र विमर्शं विरचितं सङ्क्षिपति । किं वस्त्विति ॥ राजा स्वकीयमज्ञत्वमुपेत्य शिष्यत्वं स्वीकृत्य प्रत्युक्तिमवतारयति । अथेति ॥ तत्रामेचित्त्वमथशब्दसूचितं दूरयति । वद्येवमिति ॥ व्याख्यानमनुचितमिति शङ्कां वारयति । यदीति ॥ प्रसादाभिमुखमात्मनः सूचयति ॥ शृण्विति ॥ १ ॥

इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्धꣳ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी

इन्धो ह वै नाम । इन्ध इत्येवंनामायं चक्षुर्वै ब्रह्मेति । पुरोक्त आदित्यान्तर्गतः पुरुष एष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नक्षिणि विशेषेण व्यवस्थितः । स च सत्यनामा तं वै तं पुरुषं दीप्ति-गुणत्वात्प्रत्यक्षं नामास्येन्ध इति । तमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्या-चक्षते परोक्षेण । यस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्य-क्षद्विषः । प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति । एष त्वं वैश्वानरमा-त्मानं सम्पन्नोऽसि ॥ २ ॥

अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी यं त्वं वैश्वानर-मात्मानं सम्पन्नोऽसि तस्यास्येन्द्रस्य भोक्तुर्भोग्यैषास्य पत्नी विराडन्नं भोग्यत्वादेव । तदेतदन्नञ्चात्ता चैकं मिथुनं स्वप्ने ।

विश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन तुरीयं ब्रह्म दर्शयितुमादौ विश्वमनुवदति । इन्ध इति ॥ कोऽसाविन्धनामेति चेत्तत्राह । यश्चक्षुरिति ॥ अधिदैवतं पुरुषमुक्त्वाध्यात्मं तं दर्शयति । योऽयमिति ॥ तस्य पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे प्रस्तुतत्वमाह । स चेति ॥ प्रकृते पुरुषे विदुषां सम्मतिमाह । तं वैत-मिति । इन्धत्वं साधयति । दीप्तीति ॥ प्रत्यक्षस्य परोक्षेणाख्याने हेतुमाह । यस्मादिति ॥ २ ॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासङ्गिकमिन्द्रञ्चेन्द्राणीं चेति मि-थुनं कल्पयति । अथेत्यादिना । प्रासङ्गिकध्यानाधिकारार्थोऽथशब्दः ॥ यदेतन्मिथुनं जागरिते विश्वशब्दितं तदेवैकं स्वप्ने तैजसशब्दवाच्यमि-

विराट् तयोरेष संस्तवो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये

कथम् । तयोरेष इन्द्राण्या इन्द्रस्य चैष संस्तावः संभूय यत्र संस्तवं कुर्वाते अन्योऽन्यं स एष संस्तावः । कोऽसौ य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽन्तर्हृदये हृदयस्य मांसपिण्डस्य मध्ये । अथैनयोरेतदन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः । किन्तद्य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डो लोहित एव पिण्डाकारापन्नो लोहितपिण्डोऽन्नं जग्धं द्वेधा परिणमते यः स्थूलं तदधो गच्छति । यदन्यत्तत्पुनरग्निना पच्यमानं द्वेधा परिणमते । यो मध्यमो रसः स रसो लोहितादिक्रमेण पाञ्चभौतिकं पिण्डं शरीरमुपचिनोति । योऽणिष्ठो रसः स एष लोहितपिण्ड इन्द्रस्य लिङ्गात्मनो हृदये मिथुनीभूतस्य यत्तैजसमाचक्षते स तयोरिन्द्रेन्द्राण्योर्हृदये मिथुनीभूतयोः सूक्ष्मासु नाडीष्वनुप्रविष्टः स्थितिहेतु-

---

त्याह । तदेतदिति ॥ तच्छब्दितं तैजसमधिकृत्य पृच्छति । कतमदिति ॥ किन्तस्य स्थानं पृच्छ्यतेऽन्नं वा प्रावरणं वा मार्गो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । तयोरिति ॥ संस्तावं सङ्गतिमिति यावत् ॥ द्वितीयं प्रत्याह । अथेति ॥ अन्नातिरेकेण स्थितेरसम्भवात्तस्य भक्ष्यत्वादित्यभिप्रायः ॥ लोहितपिण्डं सूक्ष्मान्नरसं व्याख्यातुं भक्षितस्यान्नस्य तावद्विभागमाह । अन्नमिति ॥ यदन्यत्तत्पुनरिति योजनीयम् । तत्रत्यपञ्चाहृत्य योऽयं मध्यम इत्यादिग्रन्थो योज्यः ॥ उपाध्युपहितयोरेकत्वमभिप्रेत्याह । यत्तै-

जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणीयैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये

भवति। तदेतदुच्यतेऽथैनयोरेतदन्नमित्यादि। किञ्चान्यद-दथैनयोरेतत्प्रावरणम्। भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं भवति। लोके तत्सामान्यं हि कल्पयति श्रुतिः। किन्तदिह प्राव-रणम्। यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवानेकनाडीछिद्रबहु-लत्वाज्जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिर्मार्गः। सञ्चरतोऽन-येति सञ्चरणी स्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गः। का सा सृतिर्या एषा हृदयदेशादूर्ध्वाभिमुखा सत्युच्चरति नाडी। तस्याः परिमाणमिदमुच्यते। यथा लोके केशः सह-स्रधा भिन्नोऽत्यन्तसूक्ष्मो भवत्येवं सूक्ष्मा अस्य देहस्य सम्बन्धिन्यो हिता नाम हिता इत्येवं व्याख्याता नाड्यस्ता-श्चान्तर्हृदये मांसपिण्डे प्रतिष्ठिता भवति। हृदयाद्विप्ररू-ढास्ताः। सर्वत्र कदम्बकेसरवदेताभिर्नाडीभिरत्यन्तसूक्ष्मा-

---

नत्वमिति॥ तस्यान्नत्वमुपपादयति। ॐ तयोरिति॥ व्याख्यातेऽर्थे वाक्यस्यान्वितावयवत्वमाह। तदेतदिति॥ प्रावरणं पृच्छ्यते तत्राह। किञ्चान्यदिति॥ भोगस्यानन्तर्यमथशब्दार्थः। प्रावरणप्रदर्शनस्य प्रयोजनमाह। भुक्तवतोरिति॥ इहेति भोक्तृभोग्ययोरिन्द्रेन्द्राण्यो-रुक्तिः॥ हृदयजालकयोराधाराधेयत्वमविवक्षितं तस्यैव तद्भावान्मार्गश्चे-त्पृच्छ्यते तत्राह। अथेति॥ नाडीभिः शरीरव्याप्तस्यान्नस्य प्रयोजन-माह। तदेतदिति॥ तस्मादित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे। यस्मा-दिति॥ तथापि प्रविविक्ताहार इत्येव वक्तव्ये प्रविविक्ताहारतर इति

प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥

तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्द-

भिरेव तदन्नमास्रवच्छ्रदास्रवति गच्छति। तदेतद्देवताशरीरमनेनान्नेन दामभूतेनोपचीयमानं तिष्ठति। तस्माद्बाह्यात्स्थूलेनान्नेनोपचितः पिण्डः। इदन्तु देवताशरीरं लिङ्गं सूक्ष्मेणान्नेनोपचितम्। पिण्डोपचयकरमप्यन्नं प्रविविक्तमेव मूत्रपुरीषादिस्थूलमपेक्ष्य लिङ्गस्थितिकरन्त्वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरमतः प्रविविक्ताहारः पिण्डः। तस्मात्प्रविविक्ताहारादपि प्रविविक्ताहारतर एष लिङ्गात्मा इव एव भवति। अस्माच्छारीराच्छरीरमेव शारीरम्। तस्माच्छारीरादात्मनो वैश्वानरात्तैजसः सूक्ष्मान्नोपचितो भवति ॥ ३ ॥

स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणे विध्रियमाणः प्राण एव भवति। तस्मास्य विदुषः क्रमेण वैश्वान-

---

कस्मादुच्यते तत्राह। पिण्डेति ॥ यस्मादित्यस्यापेक्षितं कथयति। अत इति ॥ शारीरादिति श्रूयते कथं शारीरादित्युच्यते तत्राह। शरीरमेवेति ॥ उक्तमर्थं सङ्क्षिप्योपसंहरति। आत्मन इति ॥ ३ ॥

तस्य प्राची दिगित्याद्यवतारयितुं भूमिकां करोति। स एष इति ॥ भाष्यश्रवणाज्ञातः प्रत्यगात्मा प्राचो गृह्यते ॥ एवं भूमिकां कृत्वा वाक्यमादाय व्याकरोति। तस्येत्यादिना ॥ तैजसं प्राप्तस्तस्य

च्चिणे प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्द्ध्वा दिगूर्द्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्व्वा दिशः सर्व्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्य्यो नहि शीर्य्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न

रा तैजसं प्राज्ञस्य हृदयात्मानमापन्नस्य हृदयात्मनश्च प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राग्गताः प्राणाः। तथा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः। तथा प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः। उदीची दिगुदञ्चः प्राणाः। ऊर्द्ध्वा दिगूर्द्ध्वाः प्राणाः। अवाचीदिगवाञ्चः प्राणाः। सर्व्वा दिशः सर्वे प्राणाः। एवं विद्वान् क्रमेण सर्व्वात्मकं प्राणमात्मत्वेनोपगतो भवति। तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य द्रष्टुर्हि द्रष्टृभावं नेति नेत्यात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते। यमेष विद्वाननेन क्रमेण प्रतिपद्यते। स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि न रिष्यतीत्यन्तं व्याख्यातमेतदभयं वै जनक-

व्याख्यातम्। हृदयात्मानमापन्नस्येति॥ उक्तमर्थं संक्षिप्याह। एवं विद्वानिति। विश्वस्य जागरिताभिमानिनस्तैजसे तस्य च स्वप्नाभिमानिनः सुषुप्ताभिमानिनि प्राज्ञे क्रमेणान्तर्भावं जानन्नित्यर्थः॥ स एष नेति नेत्यात्मेत्यादेर्भूमिकां करोति। तं सर्वात्मानमिति॥ तत्र वाक्यमवतार्य्य पूर्व्वोक्तं व्याख्यानं स्मारयति। यमेष इति॥ तुरीयादपि प्राप्तव्यमन्यदभयमस्तीत्याशङ्क्याह। अभयमिति। गन्तव्यं वक्ष्यामीत्युपक्रम्यावस्थात्रयातीतं तुरीयमुपदिशन्नाचार्य्यो नानुष्ठेयः कोऽपि विद्यते नाचष्ट इति न्यायविप्रतिपत्तिर्नातिवर्त्ततेत्याशङ्क्याह। तदेतदिति॥ विद्याया दक्षिणान्तराभा-

रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः। स होवाच जनको वैदेहोऽभयन्त्वागच्छतााद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मीति ॥ ४॥ इति बृहदारण्यके षष्ठे द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

रणादिनिमित्तभयशून्यं हे जनक प्राप्तोऽसीति। ह एवं किल उवाचोक्तवान्याज्ञवल्क्यस्तदेतदुक्तमथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति। स होवाच जनको ह वैदेहोऽभयमेव त्वा त्वामपि गच्छतात्गच्छतु यस्त्वं नोऽस्मान् हे भगवन्पूजावन्नभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापितवानुपाधिकृताज्ञानाव्यवधानापनयनेनेत्यर्थः। किमन्यदहं विद्यानिष्क्रियार्थं प्रयच्छामि। साक्षादात्मानमेव दत्तवतेऽतो नमस्तेऽस्त्विमे विदेहास्तव यथेष्टं भुज्यतामयञ्चाहमस्मि दासभावे स्थितो यथेष्टं मां राज्यञ्च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

वमभिप्रेत्याह। स होवाचेति॥ कथं पुनरन्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वान्यप्रायणमित्याशङ्क्याह। उपाधीति॥ पश्चादिकं दक्षिणान्तरं मम्भवतीत्याशङ्क्य तस्योक्तविद्यानुरूपत्वं नास्तीत्याह। किमन्यदिति॥ वस्तुतो दक्षिणान्तराभावमुक्त्वा प्रतीतिमाश्रित्याह। अत इति॥ अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। यथेष्टमिति॥ ४॥ षष्ठे द्वितीयं ब्राह्मणम्॥ २॥

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसम्बन्धो विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरः पर एव नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ इत्यादि श्रुतिभ्यः। स एष इह प्रविष्टो वदनादिलिङ्गोऽस्ति विविक्त इति मधुकाण्डेऽजातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्याख्यानेनाधिगतोऽपि सन्पुनः प्राणादिपणमुपन्यस्यौषस्त्ये प्रश्ने प्राणनादिलिङ्गाख्यः सामान्येनाधिगतः प्राणेन प्राणितीत्यादिना दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिनाऽलुप्तशक्तिस्वभावोऽधि-

---

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे जागरादिद्वारा तत्त्वं निर्द्धारितम्। सम्प्रति ब्राह्मणान्तरमवतार्य्य तस्य पूर्वेण सम्बन्धं प्रतिजानीते। जनकमिति॥ तमेव वक्तुं तृतीये वृत्तं कीर्त्तयति। विज्ञानमय इति॥ यद्ब्रह्म साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा स पर एव विज्ञानमय आत्मेत्यत्र हेतुमाह। नान्य इति॥ विज्ञानमयः पर एवेत्यत्र वाक्यान्तरं पठति। स एष इति॥ वदन्वागित्यादावुक्तमनुवदति। वदनादीति॥ तार्त्तीयमर्थमनूद्य चातुर्थिकमर्थमनुवदति। अस्तीति॥ यदि मधुकाण्डे गार्ग्यकाश्यसंवादे प्राणादीनां कर्त्तृत्वादिनिराकरणेन तेभ्यो व्यतिरेकोऽस्ति विज्ञानात्मेति सोऽधिगतस्तर्हि किमिति पञ्चमे तत्सद्भावो व्युत्पाद्यते तत्राह। पुनरिति॥ यद्यपि विज्ञानमयसद्भावश्चतुर्थे स्थितस्तथापि पुनरौषस्त्ये प्रश्ने यः प्राणेन प्राणितीत्यादिना प्राणनादिलिङ्गमुपन्यस्य तल्लिङ्गस्यः सामान्येनाधिगतः स दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिना कूटस्थदृष्टिस्वभावो विशेषतो निश्चितस्तथा च पञ्चमेऽपि तद्व्युत्पादनमुचितमित्यर्थः॥ आत्मा कूटस्थदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं तस्य संसारस्तत्राह। तस्य चेति॥ अज्ञानतत्कार्यान्तःकरणादिपरोपाधिशब्दार्थः। संसारस्यात्मन्यौपाधिकत्वे दृष्टान्तमाह। यथेति॥ दार्ष्टान्तिकस्यानेकरूपत्वादनेकदृष्टान्तोपादानमित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह। तथेति॥ तथोक्तदृष्टान्तानुसारेणात्मन्यपि

नतस्तस्य च परोपाधिनिमित्तः संसारो यथा रज्जूष-
रशुक्तिकागगनादिषु सर्पोदकरजतमलिनत्वादिपराध्या-
रोपणनिमित्तमेव न स्वतस्तथा निरुपाधिको निरुपा-
ख्यो नेति नेतीति व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर
आत्मा ब्रह्माक्षरमन्तर्यामी प्रशास्तौपनिषदः पुरुषो विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्मेत्यधिगतम्। तदेव पुनरिन्धसंज्ञः प्रवि-
विक्ताहारतरस्ततोऽन्तर्हृदये लिङ्गात्मना प्रविविक्ताहा-
रतरस्ततः परेण जगदात्मप्राणोपाधिस्ततोऽपि प्रवि-

परोपाधिः संसार इति यावत्॥ औपाधिकस्यात्मनः संसारित्वेऽपि
निरुपाधिकस्य नित्यमुक्तत्वमाह। निरुपाधिक इति॥ निरुपाख्यत्वं
वाचां मनसां चागोचरत्वम्॥ कथं तर्हि तस्यागमप्रामाण्यं तत्राह।
नेति नेतीति व्यपदेश्य इति॥ कहोलप्रश्नोक्तमनुवदति। साक्षादिति॥
अक्षरब्राह्मणोक्तं स्मारयति। अक्षरमिति॥ अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तं
स्मारयति। अन्तर्यामीति॥ शाकल्यब्राह्मणोक्तमनुसन्धत्ते। औप-
निषद इति॥ पाश्चमिकमर्थमित्थमनूद्यातीते ब्राह्मणद्वये उक्तमनुभा-
षते। तदेवेति॥ यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म तदेवाधिगमस्यो-
पायविशेषोपदर्शनपुरःसरं पुनरधिगतमिति सम्बन्धः॥ षडाध्यायसा-
ल्मणार्थं संक्षिप्य कूर्चब्राह्मणार्थं सङ्क्षिपति। इन्ध इत्यादिना॥ इन्धस्य
विशेषणं प्रविविक्ताहार इति॥ हृदयेऽन्तर्यो लिङ्गात्मा स ततो वै-
श्वानरादिन्धात्मप्रविविक्ताहारतर इति योजना॥ विश्वतैजसावुक्तौ प्राज्ञं
तुरीयं प्रदर्शयति। ततः परेणेति॥ ततस्तस्माल्लिङ्गात्तैजसाख्यात् परेण
व्यवस्थितो यो जगदात्मा प्राणोपाधिरव्याकृताख्यः प्राज्ञस्ततोऽपि तमप्यु-
पाधिभूतं जगदात्मानं कोशं प्रतीचि विद्यया प्रविलाप्य स एष नेति
नेतीति यत्तुरीयं ब्रह्म तदधिगतमिति सम्बन्धः॥ द्वयोरुपाधिविलापने
दृष्टान्तमाह। रज्ज्वादाविति॥ अभयं वै जनकेत्यादावुक्तमनुवदति।
एवमिति॥ कूर्चब्राह्मणोक्तमर्थमनुभाषितम्। संक्षिप्याह। अत्र चेति॥

जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने

लाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्ज्वादाविव सर्पादिकं विद्यया स एष नेति नेतीति साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्माधिगत-मेवमभयं परिज्ञापितो जनकः ।

याज्ञवल्क्येनागमतः सङ्क्षेपतः । अत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्युपन्यस्तान्यन्यप्रसङ्गेन । इन्धः प्रविविक्ताहारतरः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेतीति । इदानीं जाग्रत्स्वप्नादि-द्वारेणैव महता तर्केण विस्तरतोऽधिगमः कर्त्तव्यः । अ-भयं प्रापयितव्यम् । सद्भावस्यात्मनो विप्रतिपत्त्याशङ्कानिरा-करणद्वारेण व्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वम् । स्वयं ज्योतिष्ट्वमलुप्तप्र-

व्यन्यप्रसङ्गेनोपासनानां क्रममुक्तिफलत्वप्रदर्शनप्रसङ्गेनेति यावत् ॥ तेषामुपन्यासमेवाभिनयति । इन्ध इत्यादिना ॥ वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह । इदानीमिति ॥ आदिशब्दः सुषुप्तितुरीयसङ्ग्रहार्थः । तर्कस्य महत्त्वश्चतुर्विधदोषराहित्येनाबाधितत्वम् । अधिगमस्तस्यैव प्रस्तुतस्य ब्रह्मण इति शेषः ॥ कर्त्तव्य इतीदमिदानीमारभ्यत इति सम्बन्धः ॥ किमिदं ब्रह्मणोऽधिगमस्य कर्त्तव्यत्वं नाम तदाह । अभयमिति ॥

अधिगन्तव्यमर्थान्तरमाह । सद्भावस्येति ॥ प्रागपि सद्भावस्यागमोधिगतस्तत्किमर्थं पुनस्तादर्थ्येन प्रयत्यते तत्राह । विप्रतिपत्तीति ॥ वाह्यानां विप्रतिपत्त्या नास्ति च शङ्कायां तन्निरासद्वारा आत्मनः सद्भावोऽधिगन्तव्य इत्यर्थः । आत्मनोऽस्तित्वेऽपि केचिद्देहादौ तदन्तर्भावमभ्युपयन्ति ॥ तान्प्रत्याह । व्यतिरिक्तमिति ॥ देहादिव्यतिरिक्तोऽप्यात्मा कर्त्ता भोक्ता चेत्येके । भोक्तैव केवलमित्यपरे । तान्प्रत्याह । शुद्धत्वमिति ॥ तस्य जडत्वपक्षं प्रत्याचष्टे । स्वयं ज्योतिष्ट्वमिति ॥ तत्र कूटस्थदृष्टिस्वभावत्वे हेतुमाह । अलुप्तेति ॥ एतेन विज्ञानस्य गुणत्व-

न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ

ज्योतिरूपत्वं निरतिशयानन्दस्वाभाव्यमद्वैतत्वं चाधिगन्तव्यमितीदमारभ्यते । आख्यायिका तु विद्यासम्प्रदानग्रहणविधिप्रकाशनार्था । विद्यास्तुतये च विशेषतो वरदानादिरचना । जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स च गच्छन्नेवं मेने चिन्तितवान् । न वदिष्ये किञ्चिदपि राज्ञे । गमनप्रयोजनं तु योगक्षेमार्थम् । न वदिष्य इत्येवं सङ्कल्पोऽपि याज्ञवल्क्यो यज्जनकः पृष्टवांस्तत्प्रतिपेदे । तत्र को हेतुः । सङ्कल्पितस्यान्यथाकरण इत्यत्राख्यायिकामाचष्टे । पूर्वत्र किल जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्ते । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञ-

---

यत्नोऽपि वेदितव्य इति । स्वानन्दमात्मगुणमाङ्गस्मान्प्रचार । निरतिशयेति ॥ आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं प्रदर्शितमिति । अद्वैतत्वं तु हेति । वाक्यतात्पर्यमभिधायाख्यायिकातात्पर्यमाह । आख्यायिकेति ॥ विद्यायाः सम्प्रदानं शिष्यस्य ग्रहणविधिं च गुरोरुपसत्यादिप्रकारस्तस्य प्रकाशनार्थेयमाख्यायिकेति यावत् ॥ प्रयोजनान्तरं तस्या दर्शयति । विद्येति ॥ कथं कर्मभ्यो विशेषतो विद्यायाः स्तुतिरत्र गम्यते तत्राह । वरेति । कामप्रश्नाख्यस्य वरस्य याज्ञवल्क्येन राज्ञे दत्तत्वात् । तेन चानन्तरे ब्रह्मज्ञानस्यैव दृष्टत्वादनेन विधिना विद्यास्तुतेः सूचना । वाक्यस्य विवक्षितोऽर्थः । तात्पर्यमेवमुक्त्वा व्याख्यामक्षराणामारभते । जनकमित्यादिना ॥ एवं वादं न करोमीति मनसि कृतमिति गच्छतीत्यागच्छते । गमनेति ॥ उत्तरमाह । योगेति ॥ अथ हेत्याद्यवतारयति । तत्रा-

स ह काममप्रश्नमेव वव्रे तꣳ हास्मै ददौ तꣳ सम्राडेव पूर्व्वं प्रपच्छ ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुष इति ।

वल्क्यस्तस्मै जनकाय ह किल वरं ददौ । स च जनको ह काममप्रश्नमेव वरं वव्रे हृतवांस्तच्च वरं हास्मै ददौ याज्ञवल्क्यः । तेन वरप्रदानसामर्थ्येनाव्याचिख्यासुमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सम्राडेव जनकः पूर्वं पप्रच्छ । तत्रैवानुक्तिर्ब्रह्मविद्यायाः कर्म्मणा विरुद्धत्वात् । विद्यायाश्च स्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रा हि ब्रह्मविद्या । सहकारिसाधनान्तरनिरपेक्षा पुरुषार्थसाधनेति च ॥ १ ॥

हे याज्ञवल्क्येत्येवं सम्बोध्याभिमुखीकरणार्थं किं ज्योतिरयं पुरुष इति । किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन

दिना ॥ अत्रोत्तरत्वेनेति शेषः । पूर्व्वत्रेति कर्म्मकाण्डोक्तिः ॥ नन्वग्निप्रकरणे कामप्रश्नो वरो दत्तश्चेत्किमिति तत्रैवात्मयाथात्म्यप्रश्नप्रतिवचनेनाप्रवृत्तिपातां तत्राह । तत्रेति ॥ कर्म्मानिरपेक्षाया ब्रह्मविद्याया मोक्षहेतुत्वादपि कर्म्मप्रकरणे तदनुक्तिरित्याह । विद्यायाश्चेति ॥ सर्वापेक्षाधिकरणन्यायाच्च तस्याः स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याह । स्वतन्त्रा हीति ॥ सा हि स्वोत्पत्तौ स्वफले वा कर्म्म नापेक्षते । नाद्योऽभ्युपगमात् । न द्वितीयः । त एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति न्यायविरोधादित्यभिप्रेत्याह । सहकारीति इत्यस्माच्च हेतोस्तत्रैवानुक्तिरिति सम्बन्धः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यवतमज्ञे हेतुमुक्त्वा जनकस्य प्रश्नमुत्थापयति । हे याज्ञवल्क्येति ॥ अक्षरार्थमुक्त्वा प्रश्नवाक्ये विवक्षितमर्थमाह । किमयमित्यादिना ॥ स्वशब्दो यथोक्तपुरुषविषयः ॥ ज्योतिःकार्य्यमित्यादिना-दिव्यवहारोक्तिः ॥ इत्येतदिति कल्यद्वयं परामृश्यते ॥ पक्षद्वयेऽपि

ज्योतिषा व्यवहरति । सोऽयं किं ज्योतिरयं प्राकृतः कार्य्यकरणसङ्घातरूपः शिरःपाण्यादिमान् पुरुषः पृच्छति । किमयं स्वावयवसङ्घातबाह्येन ज्योतिरन्तरेण व्यवहरति । आहोस्वित्स्वावयवसङ्घातमध्यपातिना ज्योतिःकार्य्यमयं पुरुषो निर्वर्त्तयतीत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति । किञ्चातो यदि व्यतिरिक्तेन यदि वाऽव्यतिरिक्तेन ज्योतिषा ज्योतिःकार्य्यं निर्वर्त्तयति । शृणु तत्र कारणम् । यदि व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिःकार्य्यनिर्वर्त्तकत्वमस्य स्वभावो निर्द्धारितो भवति । ततो दृष्टज्योतिःकार्य्यविषयेऽप्यनुमास्यामहे । व्यतिरिक्तज्योतिर्निमित्तमेवेदं कार्य्यमिति । अथाऽव्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना ज्योतिषा व्यवहरति । ततः प्रत्यक्षेऽपि ज्योतिषि ज्योतिःकार्य्यदर्शने व्यतिरिक्तमेव ज्योतिरनुमेयम् । अथानियम एव व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा ज्योतिःपुरुषस्य व्यवहारहेतुस्ततोऽनध्यवसाय एव ज्योतिर्विषय इत्येवं मन्वानः

फलं पृच्छति । किञ्चेति ॥ सप्तम्यर्थे तसिः ॥ इतरस्त्वाह । शृण्विति ॥ तत्रेति पक्षद्वयोक्तिः ॥ कारणं फलमिति यावत् ॥ प्रथमपक्षमनूद्य स्वपक्षे फलमाह । यदीत्यादिना ॥ अस्येति पुरुषमधिकरोति । कारणभूतं ज्योतिर्न दृश्यते तत्कार्य्यं त्वासनाद्युपलभ्यते । तत्रापि विषये स्वप्नादाविति यावत् ॥ अनुमानमेवाभिनयति । व्यतिरिक्तेति ॥ विमतमतिरिक्तज्योतिरधीनं व्यवहारत्वात्सम्मतवदित्यर्थः ॥ पक्षान्तरमनूद्य लोकादन्तरत्वविशिष्टफलमाह ॥ अथेत्यादिना । अप्रत्यक्षोऽपीत्यव्यतिरिक्तमिति शेषः ॥ फलान्तरमाह । अथेति ॥ अनियमं व्याकरोति । व्यतिरिक्तमिति ॥ तस्मिन्पक्षे व्यवहारहेतौ ज्योतिष्यनवगते तद्विकारो व्यवहारोऽपि न स्थैर्यं भजेतेत्याह । मत इति ॥ व्याख्यातं प्रश्नमुपसंहरति । इत्येव-

आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच आदित्ये-

पृच्छति जनको याज्ञवल्क्यं किं ज्योतिरयं पुरुष इति। नन्वेवमनुमानकौशले जनकस्य किं प्रश्नेन स्वयमेव कस्मान्न प्रतिपद्यत इति। सत्यमेवमेतत्।

तथापि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धविशेषाणामत्यन्तसौक्ष्म्याद् दुरवबोध्यतां मन्यते बहूनामपि पण्डितानां किमुतैकस्य। अत एव हि धर्मसूक्ष्मनिर्णये परिषद्व्यापार इष्यते। पुरुषविशेषश्चापेक्ष्यते। दशावरा परिषत्त्रयो वैको वेति। तस्माद्यद्यप्यनुमानकौशलं राज्ञस्तथाप्यत्र युक्तो याज्ञवल्क्यः

मिति॥ प्रश्नमाक्षिपति। नन्विति॥ व्यतिरिक्तज्योतिर्बुभुत्सया प्रश्नो भविष्यतीति चेत्तत्राह। स्वयमेवेति॥

राज्ञोऽनुमानकौशलमङ्गीकरोति। सत्यमिति॥ किमिति तर्हि पृच्छतीत्याशङ्क्याह। तथापीति॥ व्याप्यव्यापकयोस्तत्सम्बन्धस्य चातिसूक्ष्मत्वादेकेन दुर्ज्ञानत्वात्तज्ज्ञाने याज्ञवल्क्योऽप्यपेक्षित इत्यर्थः॥ कथं तेषामतिसूक्ष्मत्वं तत्राह। बहूनामपीति॥ लिङ्गादिष्वनेकेषामपि विवेकिनां दुर्बोधताऽस्ति। किमुतैकस्य तेषु दुर्बोधता वाच्येत्यर्थः॥ तेषामत्यन्तसौक्ष्म्ये मानवीं स्मृतिं प्रमाणयति। अत एवेति॥ कुशलस्यापि पुरुषार्थत्वनिर्णये पुरुषान्तरापेक्षायाः सत्त्वादेवेति यावत्॥ पुरुषविशेषो वेदविदध्यात्मविदित्यादिः॥ तत्र स्मृत्यर्थं सङ्क्षिपति। दशेति॥ उक्तं हि। धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः। ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः॥ दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत्। त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत्॥ त्रैविद्यो हैतुक-

नैव ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्ये-
तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

पदम् । [illegible] । [illegible] वा श्रुतिः [illegible] [illegible] पुरुषमतिमभ्रमस्या । [illegible] जनकाभिप्रायाभिज्ञतया [illegible] ध्यन् जनकं [illegible] लिङ्गं [illegible] यथा प्रसिद्धम् । आदित्यज्योतिः [illegible] । कथमादित्येनेव [illegible]

[illegible] मर्मपाठकः । [illegible] ॥ ऋग्वेदयजुर्वेद सामवेदविदेश च । [illegible] संशयनिर्णय इति ॥ एको [illegible] । [illegible] याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नोपन्यासपदं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] विधानेति ॥ राज्ञो याज्ञवल्क्यादिप्रश्नप्रदानं [illegible] । [illegible] चेति ॥ तथा [illegible] राज्ञो मुनेः [illegible] किमिति राजा मुनिमनुसरतीति चोद्यं [illegible] ॥ प्रश्नोपन्यासो प्रतिवचन-मुपपन्नमेवेति [illegible] । याज्ञवल्क्योऽपीति ॥ [illegible] ज्योतिषि [illegible] राज्ञोऽभिप्रायमादभिप्रायः । [illegible] तथाविधं ज्योतिः राजानं बोधयिष्यन् यद्यतिरिक्तज्योतिरात्मेटकं [illegible] प्रसिद्धं भवति । तथा [illegible] [illegible] ज्योतिरित्या-दिना [illegible] प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ व्याप्तिं [illegible] इच्छति । कथमिति ॥ यो व्यवहारः सोऽतिरिक्तज्योतिर्धर्मो यथा [illegible] [illegible] इति व्याप्तिं व्याकरोति । [illegible] एवकारः॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म

आह्निकेण ज्योतिषाऽयं प्राकृतः पुरुष आस्ते उपविशति। पल्ययते पर्य्येति क्षेत्रमरण्यं वा तत्र गत्वा कर्म्म कुरुते विपल्येति विपर्य्येति च यथागतम्। अत्यन्तव्यतिरिक्तज्योतिष्ट्वप्रसिद्धताप्रदर्शनार्थमनेकविशेषणम्। वाह्यानेकज्योतिःप्रदर्शनञ्च। लिङ्गस्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थमित्रमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥

तथास्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति। चन्द्रमा एवास्य ज्योतिरस्तमित आदित्ये चन्द्रमस्यस्तमितेऽग्निर्ज्योतिः। शान्तेऽग्नौ वाग्ज्योतिर्वागिति शब्दः परिगृह्यते। शब्देन विषयेण श्रोत्रमिन्द्रियं दीप्यते।

व्यांचष्टे स्वार्य्येवेति॥ आदित्यादिज्योतिरपेक्षामन्तरेण चक्षुर्बाधादेवायं व्यवहारः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह। चक्षुष इति॥ आसनाद्यन्यतमव्यापारदेशे व्याप्तिसिद्धेर्व्यर्थो विशेषणबहुत्वमित्याशङ्क्याह। अत्यन्तेति॥ आसनादीनामेकैकव्यभिचारे देहस्यान्यथाकरणेऽपि नानुग्राहकं ज्योतिरन्यथा भवति। अनन्यदनुग्राह्यादत्यन्तविलक्षणमिति विशेषयित्वा व्यापारचतुष्टयमुपदिष्टमित्यर्थः. तथापि किमर्थमादित्याद्यनेकपर्य्यायोपादानम्। एकेनैव व्याप्तिप्रदर्शनादित्याशङ्क्याह। वाह्येति॥ देहेन्द्रियमनोव्यापाररूपं कर्म्म लिङ्गम्। तस्य व्यतिरिक्तज्योतिरव्यभिचारसाधनार्थमनेकपर्य्यायोऽन्यासो बहुशो हि दृष्टान्ता व्याप्तिं दृढयन्तीत्यर्थः॥ २॥

इन्द्रियं व्यावर्त्तयति। वागितीति॥ शब्दस्य ज्योतिष्ट्वं स्फुटयितुं मातनिकां करोति। शब्देनेति॥ तद्दीपनकार्य्यमाह। श्रोत्रेति॥ मनसि निष्याकारे परिणामे सति किं स्यात्तदाह। तेनेति॥ तत्र प्रमाणमाह।

कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योति-

श्रोत्रेन्द्रिये सम्प्रदीप्ते मनसि विवेक उपजायते। तेन मनसा बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते। मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति ब्राह्मणम्। कथं पुनर्वाग्ज्योतिरिति। वाचो ज्योतिष्ट्वमप्रसिद्धमित्यत आह। तस्माद्वै सम्राट् यस्माद्वाचा ज्योतिषाऽनुगृहीतोऽयं पुरुषो व्यवहरति। तस्मात्प्रसिद्धमेतद्वाचो ज्योतिष्ट्वम्। कथमपि यत्र यस्मिन् काले प्रावृषि प्रायेण मेघान्धकारे सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमये स्वोऽपि पाणिर्हस्तो न विस्पष्टं निर्ज्ञायते। अत्र तस्मिन् काले सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते बाह्यज्योतिषोऽभावाद्यत्र वागुच्चरति श्वा वा

मनसा ह्येति ॥ एवं पातनिकां कृत्वा वाचो ज्योतिष्ट्वसाधनार्थं प्रश्नमिति। कार्यमिति ॥ का पुनरत्रानुपपत्तिरित्याह। वाच इति ॥ ततानन्तरवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याकरोति। इत आहेत्यादिना ॥ प्रसिद्धमेवावाक्यपूर्वकं स्फुटयति। कार्यमित्यादिना ॥ एवमेवेत्यादि व्याचष्टे। तेन शब्देनेति ॥ ज्योतिः कार्यवस्तु तज्जन्यव्यवहारश्चपकार्यवस्त्वमिति यावत्।

षाऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न्न विनिर्ज्ञायते ऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवै-तद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्त-

भवति गर्दभो वा रौति उपैव तत्र न्येति तेन शब्देन ज्योतिषा श्रोत्रमनसोर्नैरन्तर्य्यं भवति। तेन ज्योतिः-कार्य्यत्वं वाक्प्रतिपद्यते। तेन वाचा ज्योतिषा उपन्येत्येव। तत्र च कर्म्म कुरुते विपल्येति। तत्र वाग्ज्योतिषो ग्रहणं गन्धादीनामुपलक्षणार्थम्। गन्धादिभिरपि हि घ्राणादिष्व-नुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति। तेन तैरप्यनुग्रहो भवति कार्य्यकरणसङ्घातस्यैवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

शान्तायां पुनर्वाचि गन्धादिष्वपि च शान्तेषु बाह्येष्व-नुग्राहकेषु सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्तोऽस्य पुरुषस्यैतदुक्तं भवति। जाग्रद्विषये बहिर्मुखानि करणानि चक्षुरादीन्या-

---

तत्र वाग्ज्योतिष इत्यत्र चतुर्थपर्याय· संग्रहार्थः ॥ त्रिमिति गन्धादयः शब्देनोपलक्ष्यन्ते तत्राह- गन्धादिभिरिति ॥ प्रश्नान्तरमुत्थापयति। एव मेवेति ॥ तथापि स्वप्नादौ तस्य प्रवृत्तिदर्शनात्तत्कारणीभूतं ज्योतिर्वक्त-व्यमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

कथं पुनरत्र पृच्छ्यते ज्योतिरन्तरमित्याशङ्क्य प्रष्टुरभिप्रायमाह। एतदुक्तं भवतीति ॥ यो व्यवहारः सोऽन्तरेणज्योतिर्निमित्तो यथा आदित्यादिनिमित्तो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तिमत्तां गि

मिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं

दित्यादिज्योतिर्भिरनुग्राह्यमाणानि यदा तदा स्फुटतरः संव्यवहारोऽस्य पुरुषस्य भवतीति। एवं तावज्जागरिते स्वावयवसङ्घातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिःकार्यसिद्धिरस्य पुरुषस्य दृष्टा। तस्मात्ते वयं मन्यामहे सर्वबाह्यज्योतिःप्रत्यस्तमयेऽपि स्वप्नसुषुप्तिकाले जागरिते च तादृगवस्थायां स्वावयवसङ्घातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिःकार्यसिद्धिरस्येति। दृश्यते च स्वप्ने ज्योतिःकार्यसिद्धिर्बन्धुसङ्गमनवियोगदर्शनं देशान्तरगमनागमनादिकं सुसुप्तोत्थानं सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति। तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं किमपि ज्योतिः। किं पुनस्तच्छान्तायां वाचि ज्योतिर्भवतीति। उच्यते आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मेति। कार्यकरणस्वावयवसङ्घातव्यतिरिक्तं कार्यकर-

---

एवं तावदिति ॥ व्याप्तिज्ञानकार्यमनुमानमाह। तस्मादिति ॥ तादृगवस्थायां सर्वज्योतिप्रत्यस्तमयदशायामिति यावत् ॥ विमतो व्यवहारोऽतिरिक्तज्योतिरधीनो व्यवहारत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यधस्तादेवानुमानमावेदितमिति भावः। हेतोराश्रयासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति। दृश्यते चेति ॥ चादिशब्देन देशान्तरादौ कर्मकरणं गृह्यते ॥ आश्रयैकदेशासिद्धिमाशङ्क्याह। सुषुप्ताच्चेति ॥ ध्यानदेवतादयाश्रयिष्टदेवतादर्शनं चकारार्थः अनुमानफलं निगमयति। तस्मादिति ॥ यथोक्तानुमानाज्ज्योतिः सिद्धं किं प्रश्नेनेत्याशङ्क्याह। किं पुनरिति ॥ सर्वज्योतिरुपरमे दृश्यमानस्य व्यवहारस्य कारणतयानुमानतो ज्योतिर्मात्रसिद्धावपि न विशेषबुद्

ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते वि
पल्येतीति ॥ ६ ॥

णावभासकमादित्यादि बाह्यज्योतिर्वत्स्वयमन्येनानवभा-
स्यमानमभिधीयते। ज्योतिरन्तरस्थं च तत्पारिशेष्यात्का-
र्य्यकरणव्यतिरिक्तं तदिति तावत्सिद्धम्। यच्च कार्य्यकरण-
व्यतिरिक्तं कार्य्यकरणसङ्घातानुग्राहकं च ज्योतिस्तद्बाह्यं
चक्षुरादिकरणैरुपलभ्यमानं दृष्टम्। न तु तथा तच्चक्षुरा-
दिभिरुपलभ्यते आदित्यादिज्योतिःषूपरतेषु। कार्य्यन्तु
ज्योतिषो दृश्यते। यस्मादात्मनैवायं ज्योतिषा ऽऽस्ते
पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीति। तस्मान्नूनमन्तःस्थं
ज्योतिरित्यवगम्यते।

किन्त्वादित्यादिज्योतिर्विलक्षणं तदभौतिकं च। स
एव हेतुर्यच्चक्षुराद्यग्राह्यत्वमादित्यादिवत्। न समानजाती-
येनैवोपकारदर्शनात्। यदादित्यादिवैलक्षण्यं ज्योतिरन्तर-

न्नायां प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः॥ प्रतिवचनमवतार्य्य व्याकरोति। उच्यत
इत्यादिना॥ अर्थभाषकत्वे दृष्टान्तमाह। आदित्यादीति॥ तत्र व्यतिरि-
क्तत्वं साधयति। कार्य्येति॥ अनुग्राहकत्वादादित्यादिवदिति शेषः॥
तस्मान्तःस्थं पारिशेष्यादित्युक्तमुपपादयति। यच्चेति॥ उपरतेष्वात्मज्योा-
तिरिति शेषः॥ तदेव तर्हि माभूदिति चेन्नेत्याह। कार्य्यन्त्विति॥ स्व-
प्नादौ दृश्यमानं व्यवहारं हेतुकत्वं फलितमाह। यस्मादित्यादिना॥
विमतमन्तःस्थमतीन्द्रियत्वादादित्यवदिति व्यतिरेकीत्यर्थः॥

व्यतिरेकान्तरमाह। किञ्चेति॥ सम्प्रति लौकायतंचोदयति। नेत्या-
दिना॥ तत्र भजर्थं व्याचष्टे। यदिति॥ उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्व्वकं वि-

सिद्धमित्येतदसत् । कस्मादुपक्रियमाणसमानजातीयेनैवा-दित्यादिज्योतिषा कार्य्यकरणसङ्घातस्य भौतिकस्य भौतिकेनैवोपकारः क्रियमाणो दृश्यते । यथा दृष्टमेतदनुमेयम् । यदि नाम कार्यकारणादर्थान्तरं तदुपकारकं आदित्यादिवज्ज्योतिस्तथापि कार्य्यकरणसङ्घातसजातीयमेवानुमेयं कार्यकरणसङ्घातोपकारकत्वादादित्यादिज्योतिर्वत् । यत्पुनरन्तःस्थत्वादप्रत्यक्षत्वाच्च वैलक्षण्यमुच्यते तच्चक्षुरादिज्योतिर्भिरनैकान्तिकम् । यतोऽप्रत्यक्षाण्यन्तःस्थानि चक्षुरादिज्योतींषि । तस्मात्तव मनोरथमात्रं विलक्षणमात्मज्योतिः सिद्धमिति । कार्य्यकरणसङ्घातभावभावित्वाच्च सङ्घातधर्म्मत्वमनुमीयते ज्योतिषः । सामान्यतो दृष्टस्य चानुमानस्य व्यभिचारित्वादप्रामाण्यम् । सामान्यतो दृष्टबलेन हि भवानादित्यादिवद्व्यतिरिक्तं ज्योतिः

भजते । कस्मादित्यादिना । यद्यपि देहादेरुपकार्य्यादुपकारकमादित्यादिसजातीयं दृष्टं तथापि नात्मज्योतिरुपकार्यसजातीयमतुमेयमित्यभ्युपेत्याह । यथा दृष्टमेति ॥ तदेव स्फुटयति । यदि नामेति ॥ विमतमन्तःस्थमतिरिक्तमतीन्द्रियत्वादादित्यवदिति परोक्तं व्यतिरेक्यनुमानमनूद्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना ॥ अनैकान्तिकत्वं व्यनक्ति । यत इति ॥ अन्तःस्थान्यव्यतिरिक्तानि च सङ्घातादिति द्रष्टव्यम् ॥ व्यभिचारफलमाह । तस्मादिति ॥ विलक्षणमन्तःस्थञ्चेति मन्तव्यम् ॥ किञ्च चैतन्यं शरीरधर्म्मस्तद्भावभावित्वाद्रूपादिवदित्याह । कार्य्यकरणेति ॥ विमतं सङ्घाताद्भिन्नं तद्भासकत्वादादित्यवदित्यनुमानात्सङ्घातधर्मात्वं चैतन्यस्येत्याशङ्क्याह । सामान्यतो दृष्टस्येति ॥ लोकायतस्य देहावभासकमपि चक्षुस्ततो न भिद्यते । तथा च व्यभिचारादस्त्वनुमानप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ मतमोऽह

साधयति कार्य्यकरणेभ्यः । न च प्रत्यक्षमनुमानेन बाधितुं शक्यते । अयमेव तु कार्य्यकरणसङ्घातः प्रत्यक्षं पश्यति शृणोति मनुते विजानाति च । यदि नाम ज्योतिरन्तरमस्योपकारकं स्यादादित्यादिवन्न तदात्मा स्याज्ज्योतिरन्तरमादित्यादिवदेव । य एव तु प्रत्यक्षं दर्शनादिक्रियां करोति स एवात्मा स्यात्कार्य्यकरणसङ्घातो नान्यः । प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानस्याप्रामाण्यात् । नन्वयमेव चेद्दर्शनादिक्रियाकर्त्तात्मा सङ्घातः कथमविकलस्यैवास्य दर्शनादिक्रियाकर्त्तृत्वं कादाचिद्भवति कदाचिन्नेति ।

नैष दोषोऽदृष्टत्वात् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । न हि खद्योतप्रकाशाप्रकाशकत्वेन दृश्यमाने कारणान्तरमनुमेयम् । अनुमेयत्वे च केनचित्सामान्यात्सर्वं सर्वत्रानुमेयं स्यात् ।

जानामीति प्रत्यक्षविरोधान्न तदनुमानमनुमानमित्याह । सामान्यतो दृष्टेति ॥ ननु तेन प्रत्यक्षमन्यथा नेयमिति चेन्नेत्याह । न चेति ॥ अतश्च देहस्यैव चैतन्यमित्याह ॥ अयमेवेति ॥ ज्योतिषो देहव्यतिरेकमङ्गीकृत्यापि दूषयति । यदि नामेति ॥ विमतं ज्योतिरनात्मा देहोपकारकत्वादादित्यवदित्यर्थः ॥ आत्मा तर्हि क इत्याशङ्क्याह । य एव त्विति ॥ अनुमानादात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वमनुमेयमित्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षेति । नान्य आत्मेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ देहस्यात्मत्वे कादाचित्कं द्रष्टृत्वमौत्स्या-न्ययुक्तमिति शङ्कते । नन्विति ॥ स्वभाववादी परिहरति । नैष दोष इति ॥ कादाचित्के दर्शनादर्शने सम्भवतो देहस्वाभाव्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति ॥

विमतं कारणान्तरपूर्वकं कादाचित्कत्वाद्घटवदित्यनुमानदृष्टान्ते भविष्यतीत्याशङ्क्याग्निरुष्ण इति वदुष्णमुदकमित्यपि द्रव्यत्वादिनानुमीयेतेति प्रसङ्गमाह । अनुमेयत्वे चेति ॥ ननु यद्भवति तत्सनिमित्तमेव

तच्चानिष्टम् । न च पदार्थस्वभावो नास्ति । न ह्यग्नेरुष्णस्वा भाव्यमन्यनिमित्तमुदकस्य वा शैत्यं प्राणिधर्माधर्माद्यपेक्षमिति चेत् । धर्माधर्मादेर्निमित्तान्तरापेक्षत्वभावप्रसङ्गोऽस्त्विति चेन्न । तदनवस्थाप्रसङ्गः । स चानिष्टः । न स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैव दर्शनात् ॥ यदुक्तं स्वभाववादिना देहस्यैव दर्शनादिक्रिया न व्यतिरिक्तस्येति तन्न । यदि हि देहस्यैव दर्शनक्रिया स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं स्यात् । अन्धः स्वप्नं पश्यन्दृष्टपूर्वमेव पश्यति । न शाकद्वीपादिगतमदृष्टपूर्वम् । ततश्चैतत्सिद्धं भवति । यः स्वप्ने पश्यति दृष्टपूर्वं वस्तु स एव पूर्वं विद्यमाने चक्षुष्यद्राक्षीन्न देह इति । देहश्चेद्द्रष्टा येनाद्राक्षीत्तस्मिन्नष्टे चक्षुषि । स्वप्ने तदेव दृष्टपूर्वं न

न स्वभावाद्भवति किञ्चिदस्माकं प्रसिद्धं तस्मात् । न चेति । अग्नेरौष्ण्यमप्सुस्य शैत्यमित्याद्यपि न निर्निमित्तं किन्तु प्राण्यदृष्टापेक्षमिति गम्यते । प्राणीति ॥ आदिशब्देनेश्वरादि गृह्यते । गूढाभिसन्धिं स्वभाववाद्याह । धर्मेति । प्रसङ्गोऽस्त्वत्वं शङ्कित्वा स्वाभिप्रायमाह । अस्त्वित्यादिना ॥ सिद्धान्ती स्वप्नादिष्वनुपपत्त्या देहातिरिक्तात्मानमभ्युपगमयन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ तत्र नञर्थं विभजते । यदुक्तमिति ॥ स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुभागं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । यदि हीति ॥ नाशाद्देहस्य दृष्टुः स्वप्ने नष्टत्वादतीन्द्रियस्य संस्कारस्य चानिष्टत्वादन्यदृष्टे चान्यस्य स्मरणायोगान्न स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं देहात्मवादे सम्भवतीत्यर्थः ॥ मा भूद्दृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टिरन्धस्यापि स्वप्ने दृष्टेरित्याशङ्क्याह । अन्ध इति ॥ अपिशब्दोऽध्याहर्तव्यः ॥ पूर्वदृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टत्वेऽपि कुतो देहव्यतिरिक्तो द्रष्टा सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । ततश्चेति ॥ अथोभयत्र देहस्यैव द्रष्टृत्वे का हानिरिति चेदत आह । देहश्चेदिति ॥ तत्र सहकारिचक्षुरभावाच्चक्षुरन्तरस्योत्पत्तौ देहान्तरस्यापि सम्भवादन्योऽन्यस्य

पश्येत् । अस्ति च लोके प्रसिद्धिः । पूर्वं दृष्टं मया हिमवतः शृङ्गमद्याहं स्वप्नेऽद्राक्षमित्युद्धृतचक्षुषामन्धानामपि । तस्मादनुद्धृतेऽपि चक्षुषि यः स्वप्नदृक् स एव द्रष्टा । न देह इत्यवगम्यते ॥ तथा स्मृतौ द्रष्टृस्मर्त्रोरेकत्वे सति य एव द्रष्टा स एव स्मर्त्ता । यदा चैवं तदा निमीलिताक्षोऽपि स्मरन्दृष्टपूर्वं यद्रूपं तद्दृष्टवदेव पश्यतीति । तस्माद्यन्निमीलितं तन्न द्रष्टृ यन्निमीलिते चक्षुषि स्मरद्रूपं पश्यति तदेवानिमीलितेऽपि चक्षुषि द्रष्टासीदित्यवगम्यते । मृते च देहेऽविकलस्यैव च रूपादिदर्शनाभावात् ।

देहस्यैव द्रष्टृत्वे मृतेऽपि दर्शनादिक्रिया स्यात् । तस्माद्यदपाये देहे दर्शनं न भवति । यद्भावे च भवति । तद्दर्शनादिक्रियाकर्त्तृ न देह इत्यवगम्यते । चक्षुरादीन्येव दर्शना-

---

न स्वप्नः स्यादित्यर्थः ॥ मा भूत्पूर्वदृष्टे स्वप्नो देहत्वभावादित्याशङ्क्याह । अस्ति चेति ॥ कथं ते जात्यन्धानामीदृग्दर्शनमिति चेज्जन्मान्तरानुभववशादिति ब्रूमः ॥ अन्धस्य देहस्याद्रष्टृत्वेऽपि चक्षुष्मतस्तस्य स्यादेव द्रष्टृत्वमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याख्याय स्मृतौ दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याचष्टे । तथेति । द्रष्टृस्मर्त्रोरेकत्वेऽपि कुतो देहनिरिक्तो द्रष्टेत्याशङ्क्याह । यदा चेति ॥ देहातिरिक्तस्य स्मर्त्तृत्वेऽपि कुतो द्रष्टृत्वमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ द्रष्टृस्मर्त्रोरैकात्म्यात्स्मर्त्ता देहव्यतिरिक्तः स्मर्त्ता चेद्द्रष्टापि तथा सिद्ध्यतीति भावः ॥ देहस्याद्रष्टृत्वे हेत्वन्तरमाह । मृते चेति ॥ न तस्य द्रष्टृतेति शेषः ॥

तदेवोपपादयति । देहस्य चेति ॥ देहव्यतिरिक्तमात्मानमुपपाद्यमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ चैतन्यं यच्छब्दयोरर्थः ॥ माभूद्देहस्यात्मत्वं इन्द्रियाणान्तु स्यादिति शङ्कते । चक्षुरादीनीति ॥ अन्यदृष्टस्येतरेणा-

दिक्रियाकर्तृणीति चेत्। न यदहमद्राक्षं तत्स्पृशामीति। भि न्नकर्तृकत्वे प्रतिसन्धानानुपपत्तेः। मनस्तर्हीति चेत्। न मनसोऽपि विषयत्वाद्रूपादिवद्दृष्टत्वाद्यनुपपत्तेः। तस्मादन्तःस्थं व्यतिरिक्तमादित्यादिवदिति सिद्धम्। यदुक्तं कार्यकरणसङ्घातसमानजातीयमेव ज्योतिरन्तरमनुमेयम्। आदित्यादिभिस्तत्समानजातीयैरेवोपक्रियमाणत्वादिति। तदसत्। उपकार्योपकारकभावस्यानियमदर्शनात्। कथं पार्थिवैरिन्धनैः पार्थिवत्वसमानजातीयैस्तृणोलपादिभिरग्नेः प्रज्वलनोपकारः क्रियमाणो दृश्यते। न च तावता तत्समानजातीयैरेवाग्नेः प्रज्वलनोपकारः सर्वत्रानुमेयः स्यात्। येनोदकेनापि प्रज्वलनोपकारो भिन्नजातीयेन वैद्युतस्याग्नेः

प्रत्यभिज्ञानादिति न्यायेन परिहरति। नेत्यादिना॥ आत्मप्रतिपत्तिहेतुमां मनसि सम्भवादिति न्यायेन गङ्कते। मन इति॥ ज्ञातृज्ञानसाधर्म्योपपत्तेः सत्त्वाभेदमात्मानमिति न्यायेन परिहरति। न मनसोऽपीति॥ देहादेरनात्मत्वे फलितमाह। तस्मादिति॥ आत्मज्योतिःसङ्घातादिति शेषः॥ परोक्तमनुवदति। यदुक्तमिति॥ अनुग्राह्यसजातीयमनुग्राहकमित्यत्र हेतुमाह। आदित्यादिभिरिति॥ उपकार्योपकारकत्वसाजात्यनियमं दूषयति। तदसदिति॥ अनियमदर्शनमाकाङ्क्षापूर्वकमुदाहरति। कथं पार्थिवैरिति॥ उलपं बालतृणम्। पार्थिवस्याग्निं प्रत्युपकारकत्वनियमं वारयति। न चेति॥ तावता पार्थिवेनाग्नेरुपक्रियमाणत्वदर्शनेनेति यावत्। तत्समानजातीयैरिति तच्छब्दः पार्थिवविषयः॥ तत्र हेतुमाह। येनेति॥ दर्शनफलं निरूपयति। तस्मादिति॥ उपकार्योपकारकभावे साजात्यानियमवदुपकार्योपकारकभावेऽपि वैजात्यनियमो नास्तीत्यर्थः। तत्रोपकार्योपकारकत्वे साजात्यनियमाभावं उदाहरणान्तरेण दर्शयति। कदाचिदिति॥ अस्मदग्निना

ठरस्य च क्रियमाणो दृश्यते। तस्मादुपकार्य्योपकारकभावे समानजातीयासमानजातीयनियमो नास्ति। कदाचित्समानजातीया मनुष्या मनुष्यैरेवोपक्रियन्ते। कदाचित्स्थावरपश्वादिभिश्च भिन्नजातीयैः। तस्मादहेतुः। कार्य्यकरणसङ्घातसमानजातीयैरेवादित्यादिज्योतिर्भिरुपक्रियमाणत्वादिति॥

यत्पुनरात्थ चक्षुरादिभिरादित्यादिज्योतिर्वद्दृष्टत्वादिति। अयं हेतुर्ज्योतिरन्तरस्यान्तःस्थत्वं वैलक्षण्यञ्च न साधयति। चक्षुरादिभिरनैकान्तिकत्वादिति। तदसत्। चक्षुरादिकरणेभ्योऽन्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणत्वोपपत्तेः। कार्य्यकरणसङ्घातधर्म्मत्वं ज्योतिष इति यदुक्तं तन्न। अनुमानविरोधात्। आदित्यादिज्योतिर्वत्कार्य्यकरणसङ्घातादर्थान्तरं ज्योतिरिति ह्यनुमानमुक्तं तेन विरुध्यते। इयं प्रतिज्ञा कार्य्यकरणसङ्घातधर्म्मत्वं ज्योतिष इति। तद्भाव-

---

वाग्नेरुपग्रात्युपलम्भादुपकार्य्योपकारकत्वे वैजात्यनियमो नास्तीति मत्वोपसंहरति। तस्मादिति॥ उक्तानियमदर्शनं तच्छब्दार्थः। अहेतुरात्मज्योतिषः सङ्घातेन समानजातीयतायामिति शेषः। अनुपाहृकमनुपाहृत्यसजातीयमनुपाहृकत्वादादित्यवदित्यपास्तम्॥

सम्प्रत्यतीन्द्रियत्वहेतोरनैकान्त्यं परोक्तमनुभाष्य दूषयति। यत्पुनरित्यादिना॥ विमतं ज्योतिःसङ्घातधर्म्मस्तद्भावभावित्वाद्रूपादिवदित्युक्तमनूद्य निराकरोति। कार्य्येति॥ अनुमानविरोधमेव साधयति। आदित्यादीति॥ कालात्ययापदेशमुक्त्वा हेत्वसिद्धिं दोषान्तरमाह। तद्भावेति॥ अदर्शनादिति हेतुः। यत्पुनर्विमतेऽनुगमाभावः सामान्येऽपि दृष्टसाध्यतेत्यनुमानदूषणमभिप्रेत्य सामान्यतो दृष्टस्य चेत्याद्युक्तं तद्दूष-

भावित्वं त्वसिद्धम्। मृते देहे ज्योतिषोऽदर्शनात्। सामान्यतो दृष्टस्यानुमानस्याप्रामाण्ये सति पानभोजनादिसर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः। स चानिष्टः। पानभोजनादिषु हि क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमुपलब्धवतस्तत्साम्यात् पानभोजनाद्युपादानं दृश्यमानं लोके न प्राप्नोति। दृश्यन्ते ह्युपलब्धपानभोजनाः सामान्यतः पुनः पानभोजनान्तरैः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमनुमिन्वन्तस्तादर्थ्ये न प्रवर्त्तमानाः। यदुक्तमयमेव तु देहो दर्शनादिक्रियाकर्त्तेति तत्प्रथममेव परिहृतम्। स्वप्नस्मृत्योर्देहादर्थान्तरभूतो द्रष्टेति। अनेनैव ज्योतिरन्तरस्यानात्मत्वमपि प्रत्युक्तम्। यत्पुनः खद्योतादेः कादाचित्कं प्रकाशाप्रकाशकत्वं तदसत्। पक्षाद्यवयवसङ्कोचविकाशनिमित्तत्वात्प्रकाशाप्रकाशकत्वस्य। यत्पुनरुक्तं धर्म्माधर्म्मयोरवश्यं फलदातृत्वस्वभावोऽभ्युपगन्तव्य इति।

यति। सामान्यतो दृष्टस्येति॥ विशेषतोऽदृष्टस्येत्यपि द्रष्टव्यम्। किमित्यनुमानाप्रामाण्ये सर्वव्यवहारहानिरित्याशङ्क्याह। पानेति॥ तत्सामान्यात्पानत्वभोजनत्वादिसादृश्यादिति। यावत्। पानभोजनाद्युपादानं दृश्यमानमित्युक्तं विशदयति। दृश्यन्ते हीति॥ तादर्थ्येन क्षुत्पिपासादिनिवृत्त्युपायभोजनपानाद्यर्थत्वेनेति यावत्। देहस्यैव द्रष्टृत्वमित्युक्तमनूद्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति। यदुक्तमित्यादिना॥ ज्योतिरन्तरमादित्यादिव्यदनात्मेत्युक्तं प्रत्याह। अनेनेति॥ खद्योतादेर्द्रष्टृत्वनिराकरणेनेति यावत्॥ देहस्य कादाचित्कं दर्शनादिमत्त्वं स्वाभाविकमित्यत्र परोक्तं दृष्टान्तमनुभाष्य निराचष्टे। यत्पुनरित्यादिना॥ सिद्धान्तिनापि स्वभाववादस्य क्वचिदेष्टव्यत्वमुपदिष्टमनूद्य दूषयति। यत्पुनरिति॥ धर्मादेर्यदि हेत्वन्तराधीनं फलदातृत्वं तदा हेत्वन्तरस्यापि हेत्वन्तराधीनफलदातृ-

कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः।

तदभ्युपगमे भवतः सिद्धान्तहानात् एतेनानवस्थादोषः प्रत्युक्तः। तस्मादस्ति व्यतिरिक्तश्चान्तःस्थं ज्योतिरात्मेति॥ ६॥

यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धं तथापि समानजातीयानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो वेत्यविवेकतः पृच्छति कतम इति। न्यायसूक्ष्मताया दुर्विज्ञेयत्वादुपपद्यते भ्रान्तिः। अथवा शरीरव्यतिरिक्ते सिद्धेऽपि करणानि सर्व्वाणि विज्ञानवन्ति च विवेकत आत्मनोऽनुपलब्धत्वात्। अतोऽहं पृच्छामि कतम आत्मेति। कतमोऽसौ देहेन्द्रियप्राणमनःसु यस्त्वयोक्त आत्मा। येन ज्योतिषाऽऽस्त इत्युक्तः। अथवा योऽयमात्मा त्वयाभिप्रेतो विज्ञानमयः। सर्व्वे इमे प्राणा विज्ञानमया

इत्यनवस्थेत्युक्तं प्रत्याह। एतेनेति। सिद्धान्तविरोधप्रसङ्गेनेति यावत्। लौकायतमतासम्भवे स्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति॥ ६॥

न त्वांतर्ज्योतिःसङ्घाताद्व्यतिरिक्तमन्तःस्थञ्चेति। साधितम्। तथा च कथं कतम आत्मेति पृच्छ्यते तत्राह। यद्यपीति। अनुग्राह्येण देहादिना समानजातीयस्यादित्यादेरनुग्राहकत्वदर्शनान्निमित्तादनुग्राहकत्वाविशेषादात्मज्योतिरपि समानजातीयं देहादिनेति भ्रान्तिर्भवति तथेति यावत्। अविवेकिनो निष्कृष्टदृष्ट्यभावादित्यर्थः। व्यतिरेकसाधकस्य न्यायस्य दर्शितत्वात्कुतो भ्रान्तिरित्याशङ्क्याह। न्यायेति। भ्रान्तिनिमित्ताविवेककृतं प्रश्नमुक्त्वा प्रकारान्तरेण प्रश्नमुत्थापयति। अथवेति। प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे। कतमोऽसावितीति। ज्योतिर्निमित्तो व्यवहारो मयोक्तो न त्वात्मेत्याशङ्क्याह। येनेति। आत्मनैवायं ज्योतिषेत्युक्तत्वा-

र्वेषु प्राणेषु कतमः। यथा समुदितेषु ब्राह्मणेषु सर्व इमे तेजस्विनः कतमः एतेषु षडङ्गविदिति। पूर्वस्मिन् व्याख्याने कतम आत्मेत्येतावदेव प्रश्नवाक्यम्। योऽयं विज्ञानमय इति प्रतिवचनम्। द्वितीये व्याख्याने प्राणेष्वित्येवमन्तं प्रश्नवाक्यम्। अथवा सर्वमेव प्रश्नवाक्यं विज्ञानमयो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः कतम इत्येतदन्तम्। योऽयं विज्ञानमय इत्येतस्य शब्दस्य निर्धारितार्थविशेषविषयत्वम्। कतम आत्मेति शब्दस्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वं व्यवहितसम्बन्धमन्तरेण युक्तमिति कृत्वा कतम आत्मेत्येवमन्तमेव प्रश्नवाक्यम्। योऽयमित्यादि परं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निर्णीयते। योऽयमित्यात्मनः प्रत्यक्षत्वान्निर्देशः। विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो बुद्धिविज्ञानोपाधिसम्पर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते।

दर्शनादिनिमित्तं ज्योतिरात्मेत्यर्थः। प्रकारान्तरेण प्रश्नं व्याकरोति। अथवेति। सप्तम्यर्थं कथयति। सर्व इति। योऽयं त्वयाभिमतो विज्ञानमयः स प्राणेषु मध्ये कतमः आत्मत्वेऽपि हि विज्ञानमया बहवः सन्तीति योजना। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावारोपयति। यथेति। व्याख्यानयोरवान्तरविभागमाह। पूर्वस्मिन्नित्यादिना। कतमेत्यादि प्रतिवचनमिति शेषः। द्वितीयतृतीयपक्षयोररुचिं सूचयन्नाद्यं पक्षमङ्गीकरोति। योऽयमिति। यस्त्वया दृष्टः सोऽयमित्यात्मनश्चिद्रूपत्वेन प्रत्यक्षत्वादयमिति निर्देश इति पदद्वयस्यार्थः। देहव्यवच्छेदार्थं विशिनष्टि। विज्ञानमय इति। विज्ञानशब्दार्थमादावुक्तमायत्वं प्रकटयति। बुद्धीति। बुद्धिरेव विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेस्तेनोपाधिना सम्पर्कस्तदविवेकस्तस्मादिति यावत्।

¹बुद्धिविज्ञानसंयुक्त एव हि यस्मादुपलभ्यते राहुरिव चन्द्रादित्यसंयुक्तः बुद्धिर्हि सर्व्वार्थकरणम्। तमसीव प्रदीपः पुरोऽवस्थितः। मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्युक्तम्। बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वं विषयजातमुपलभ्यते पुरोऽवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि। द्वारमात्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः। तस्मात्तेनैव विशेष्यते विज्ञानमय इति। येषां परमात्मविज्ञप्तिविकार इति व्याख्यानं तेषां विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ विज्ञानमयस्य शब्दस्यान्यार्थदर्शनादश्रौतार्थतावसीयते। सन्दिग्धस्य पदार्थोऽन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनान्निर्द्धारयितुं शक्यो वाक्यशेषान्निश्चितन्यायबलाद्वा सा धीरिति

¹ तत्सम्पर्के प्रमाणमाह। बुद्धिविज्ञानेति। तस्माद्विज्ञानमय इति शेषः। ननु चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादि हित्वा विज्ञानमय इत्येव कस्मादुपदिश्यते तत्राह। बुद्धिर्हीति। तस्याः साधारणकरणत्वे प्रमाणमाह। मनसा ह्येति। मनसः सर्वार्थत्वं समर्थ्यते। बुद्धीति। किमर्थानि तर्हि चक्षुरादीनि करणानीत्याशङ्क्याह। द्वारमात्राणीति। बुद्धेः सति प्राधान्ये फलितमाह। तस्मादिति विज्ञानं परम्ब्रह्म तत्प्रकृतिको जीवो विज्ञानमय इति भर्तृप्रपञ्चैरुक्तमनुवदति। येषामिति। विज्ञानमयादिष्वन्ये मयटो न विकारार्थतेति तैरेवोच्यते। तत्र मनः सम्भिव्याहारादुविज्ञानं बुद्धिर्न चात्मा तद्विकारस्तस्मादस्मिन्प्रयोगे मयटो विकारार्थत्वे वदतां स्वोक्तिविरोधः स्यादिति दूषयति। तेषामिति। कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगान्तरमनुसृीयते तत्राह। सन्दिग्धस्येति। यथा पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोतीति पुरोडाशमात्रे चतुर्द्धाकरणप्राप्तावप्येकार्थ सम्बन्धिना वाक्यान्तरीयेणाग्नेयं चतुर्द्धा करो-

चोक्तएव पाठात् हृद्यन्तरिति वचनात् विज्ञानमयत्वमेव । प्राणेष्विति व्यतिरेकप्रदर्शनार्था सप्तमी । यथा वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा । प्राणेषु हि व्यतिरेकाव्यतिरेकता सन्दिह्यत आत्मनः । प्राणेषु प्राणेभ्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तो भवत्येव । यथा पाषाणेषु वृक्षः । हृदि तर्हि तत्स्थत्वात्प्राणेषु प्राणजातीयैव बुद्धिः स्यादित्यत आह । हृद्यन्तरिति । हृच्छब्देन पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तात्स्थ्याद्बुद्धिर्हृत्तस्यां हृदि बुद्धौ । अन्तरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् । ज्योतिरवभासात्मकत्वादात्मोच्यते ।

तेन ह्यवभासकेनात्मना ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते चेतनावानिव ह्ययं कार्यकरणपिण्डो यथादित्य-

---

तीत्यनेन विशेषविषयतया निश्चितार्थेनाऽस्येव एव परोक्षो व्याख्यास्यति । यच्च चोक्तं शर्करा उपदधातीत्यस्य केनोक्ता इत्यपेक्षायां तेजो वै एत-मिति वाक्यशेषान्निर्णयस्तथेहाप्यात्मेत्यर्थः । आत्मविकारत्वे मोक्षानुपपत्त्यादबाधितन्यायाच्च विज्ञानमयपदार्थनिश्चय इत्याह । निश्चितेति । यदुक्तं निर्णयो वाक्यशेषादिति तद्रूपं व्यनक्ति । स धीरिति चेति । आधारार्था सप्तमी दृष्टा सा कथं व्यतिरेकप्रदर्शनार्थेत्याशङ्क्याह । यथेति । भवत्यत्रापि सामीप्यलक्षणा सप्तमी तथापि कथं व्यतिरेकप्रदर्शनसिद्धिरित्याशङ्क्याह । प्राणेषु हीति । फलितं सप्तम्यर्थमभिनयति । प्राणेष्विति । तेषु समीपस्थोऽपि कथं तेभ्यो व्यतिरिच्यते तत्राह । यो हीति । विशेषणान्तरमादाय व्यावर्त्यशङ्कामुक्त्वा पुनरुक्तार्थं व्याकरोति । हृदीत्यादिना । विशेषणान्तरस्य तात्पर्यमाह । अन्तरितीति ।

ज्योतिःशब्दार्थमाह । ज्योतिरिति । ज्योतिष्ट्वं स्फुटयति । तेनेति । आत्मज्योतिषा व्याप्तस्य कार्यकरणसङ्घातस्य व्यवहारक्षमत्वे दृष्टा-

प्रकाशस्थो घटो यथा वा मरकतादिर्मणिः चीरादिद्रव्य प्रचिप्तः। परीचणायात्मच्छायमेव तत्चीरादिद्रव्यं करोति। तादृगेतदात्मज्योतिर्बुद्धेरपि हृदयात्सूक्ष्मत्वा-द्‌धृद्यन्तःस्थमपि हृदयादिकं कार्यकरणसङ्घातं चैकीकृत्या-त्मज्योतिच्छायं करोति। पारम्पर्येण सूक्ष्मस्थूलतारतम्या-त्सर्वान्तरतमत्वात्। बुद्धिस्तावत्स्वच्छत्वादानन्तर्याच्चात्मचै-तन्यज्योतिःप्रतिच्छाया भवति। तेन हि विवेकिनामपि तत्रात्माभिमानबुद्धिः प्रथमा। ततोऽप्यानन्तर्यान्मनसि चैतन्यावभासता। बुद्धिसम्पर्कात्। तत इन्द्रियेषु मनः संयो-गात्। ततोऽनन्तरं शरीरेन्द्रियसम्पर्कात्। एवं पारम्पर्येण कृत्स्नं कार्यकरणसङ्घातमात्मा चैतन्यस्य स्वरूपज्योतिषाव-भासयति। तेन हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरणसङ्घाते

त्साह। यथेति। चेतनावानिवेत्युक्तं दृष्टान्तेनोपपादयति। यथावेति। हृदयं बुद्धिस्ततोऽपि सूक्ष्मत्वादात्मज्योतिस्तदन्तःस्थमपि हृदयादिकं स-ङ्घातं च सर्वमेकीकृत्य स्वच्छायं करोतीति कृत्वा यथोक्तमणिदृष्टान्तसमु-चितमिति दार्ष्टान्तिके योजना। कथमिदमात्मज्योतिः सर्वमात्मच्छायं करोति तत्राह। पारम्पर्येणेति। विषयादिप्रत्यगात्मा तेषु उत्तरो-त्तरं सूक्ष्मतारतम्यात्तेष्वेवात्मादिविपर्ययान्तेषु स्थूलतारतम्याच्च प्रतीचः सर्वस्मादन्तरतमत्वात्तत्र तत्र स्वाकारहेतुत्वमस्तीत्यर्थः। बुद्धेरात्मच्छायत्वं समर्थयते। बुद्धिस्तावदिति। लौकिकपरीचकाणां बुद्धावात्माभिमान-ज्ञानिमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति। तेन हीति। बुद्धेः पश्चान्मनस्यपि चिच्छायतेत्यत्र हेतुमाह। बुद्धीति॥ आत्मनः सर्वावभासकत्वमु-क्तमुपसंहरति। एवमिति। आत्मनः सर्वावभासकत्वे किमिति कस्य-चित्क्वचिदेवात्मधीरित्याशङ्क्याह। तेन हीति। बुद्ध्यादेस्तत्सन्नि-धानाच्छायत्वं तच्छब्दार्थः। आत्मज्योतिषः सर्वावभासकत्वे लोकप्रसिद्धिः

स्वद्वृत्तिषु चानियतात्माभिमानबुद्धिर्यथा विवेकं जायते तथा च भगवतोक्तं गीतासु। यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः। क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलमित्यादि च। नित्यानित्यानाञ्चेतनानामिति च काठके। तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्। तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति च। येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इति च मन्त्रवर्णः। तेनायं हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष आकाशवत्सर्वगतत्वात्पूर्ण इति पुरुषः।

निरतिशयञ्चास्य स्वयं ज्योतिष्ट्वं सर्वावभासात्मकत्वात्स्वयमन्यानवभास्यत्वाच्च। स एष पुरुषः स्वयमेव ज्योतिःस्वभावो यं त्वं पृच्छसि कतम आत्मेति। बाह्यानां ज्योतिषां सर्वकार्यानुग्राहकाणां प्रत्यस्तमयेऽन्तःकरण-

६

रेव न प्रमाणं किन्तु भगवद्वाक्यमपीत्याह। तथा चेति। अनाशिनामयमनाशी चेतनाश्चेतयितारो ब्रह्मादयस्तेषामयमेव चेतनो यथोदकादीनां अनग्नीनामग्निनिमित्तं दाहकत्वं तथात्मनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येषामित्याह। नित्य इति। अनुगमनवदनुमानं स्वगतया भासा स्यादिति शङ्कां प्रत्याह। तस्येति। येनेति। तत्र नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमित्युत्तरत्र सम्बन्धः। ज्योतिःशब्दव्याख्यानमुपसंहरति। तेनेति। हृद्यन्तःस्थितोऽहमात्मा सर्वावभासकत्वेन ज्योतिर्भवतीति योजना। पदान्तरमादाय व्याचष्टे। पुरुष इति।

आदित्यादिज्योतिषः सकाशादात्मज्योतिषि विशेषमाह। निरतिशयञ्चेति। प्रतिवचनवाक्यार्थमुपसंहरति। स एष इति। स समानः सन्नित्याद्यवतारयितुं कीर्त्तयति। बाह्यानामिति॥ तर्हि बाह्यज्योति

द्वारेण हृद्यन्तर्ज्योति पुरुष आत्माऽनुग्राहकः करणाना-
मित्युक्तम् । यदा तु बाह्यकरणानुग्राहकाणामादित्यादि
ज्योतिषामभावस्तदाप्यादित्यादि ज्योतिषां परार्थत्वात्का-
र्यकरणसङ्घातस्याचैतन्ये स्वार्थानुपपत्तेः । स्वार्थज्योतिष
आत्मनोऽनुग्रहाभावे च कार्य्यकरणसङ्घातो न व्यवहाराय
कल्पते । आत्मज्योतिरनुग्रहेणैव हि सर्व्वदा सर्वसंव्यव-
हारः । यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमित्यादि श्रुत्यन्तरात् ।
साभिमानो हि सर्व्व प्राणिसंव्यवहारः । अभिमानहेतुं च
मरकतमणिदृष्टान्तेनावोचाम । यद्यप्येवमेतत्तथापि जाग्र-
द्विषये सर्वकरणगोचरत्वादात्मज्योतिषो बुद्ध्यादि बाह्या-
भ्यन्तरकार्यकारणव्यापारसन्निपातव्याकुलत्वान्न शक्यते ।
तज्ज्योतिरात्माख्यं मुञ्जेषीकावन्निष्कृष्य दर्शयितुमित्यतः
स्वप्ने दिदर्शयिषुः प्रकुरुते । स समानः सन्नुभौ लोकाव-

सङ्घातावस्थायामकिञ्चित्करमात्मज्योतिरित्याशङ्क्याह । यदा त्विति । व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेन कथयति । आत्मज्योतिरिति । आत्मज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वे प्रमाणमाह । यदेतदिति । सर्वमन्तःकरणादि प्रज्ञानेत्रमित्यैतरेयके श्रवणाद्युक्तमात्मज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वमित्यर्थः । किञ्चाचेतनानां कार्यकरणानां चेतनत्वप्रसिद्ध्यनुपपत्त्या सदा चिदात्मव्याप्तिरेष्टव्येत्याह । साभिमानो हीति । कथमसङ्गस्य प्रतीचः सर्वत्र बुद्ध्यादावहंमान इत्याशङ्क्याह । अभिमानेति । दृष्टान्तमनूद्योक्तं वाक्यमवतारयति । यद्यपीति । यथोक्तमपि प्रत्यग्ज्योतिर्जागरिते दर्शयितुमशक्यमिति श्रुतिः स्वप्नं प्रस्तौतीत्यर्थः । अशक्यत्वे हेतुद्वयमाह । स-र्वेति । स्वप्ने निष्कृष्टं ज्योतिरिति शेषः । सदृशः सन्ननुसञ्चरतीति

स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव ।

नुसञ्चरति । यः स पुरुषः स्वयमेव ज्योतिरात्मा स समानः सदृशः सन् केन प्रकृतत्वात्सन्निहितत्वाच्च । हृदयेन हृदीति च । हृच्छब्दवाच्या बुद्धिः प्रकृता या सन्निहिता च । तस्मात्तयैव सामान्यम् । किं पुनः सामान्यमश्वमहिषवद्विवेकतोऽनुपलब्धिः । अवभास्या बुद्धिरवभासक तदात्मज्योतिरालोकवदवभास्यावभासकयोर्विवेकतोऽनुपलब्धिः प्रसिद्धा । विशुद्धत्वाद्ध्यालोकोऽवभास्येन सदृशो भवति ।

यथा रक्तमेव भासयन् आलोकारक्तसदृशो रक्ताकारो भवति । यथा हरितं नीलं लोहितं वाऽवभासयन्नालोकस्तत्सदृशस्तत्समानो भवति । तथा बुद्धिमवभासयन् बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभासयतीत्युक्तम् । मरकतमणि-

---

सम्बन्धः । सादृश्यस्य प्रतियोगि सापेक्षत्वमवेक्ष्य पृच्छति । केनेति । उत्तरम् । प्रकृतत्वादिति । प्राणानामपि तुल्यं तदिति चेत्तत्राह । सन्निहितत्वाच्चेति । हेतुद्वयं साधयति । हृदीत्यादिना । प्रकृतत्वादिफलमाह । तस्मादिति । सामान्यप्रश्नपूर्वकं विशदयति । किं पुनरित्यादिना । विवेकतोऽनुपलब्धिं व्यक्तीकर्तुं बुद्धिज्योतिषोः स्वरूपमाह । अवभास्येति । अवभासकत्वे दृष्टान्तमाह । आलोकवदिति । तथापि कथं विवेकतोऽनुपलब्धिस्तत्राह । अवभास्येति प्रसिद्धिमेव प्रकटयति । विशुद्धत्वाद्धीति ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावारोपयति । यथेत्यादिना । दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । तथेति । पुनरुक्तिं परिहरति । इत्युक्तमिति । सर्वावभासकत्वे कथं बुद्ध्यैव साम्यमित्याशङ्क्याह ।

निदर्शनेन। तेन सर्व्वेण समानो बुद्धिसामान्यद्वारेण सर्व्वमय इति च। अतएव वक्ष्यति। तेनासौ कुतश्चित्प्रविभज्य मुञ्जेषीकावत्स्वेन ज्योतीरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति सर्व्वव्यापारं तत्राध्यारोप्य नामरूपगतं ज्योतिर्धर्मञ्च नामरूपयोर्नामरूपे चात्मज्योतिषि सर्व्वो लोको मोमुह्यते। अयमात्मा नायमात्मेत्येवं धर्म्मा नैवं धर्म्मा कर्त्ताऽकर्त्ता शुद्धोऽशुद्धो बद्धो मुक्तः स्थितो गत आगतोऽस्ति नास्तीत्यादिविकल्पैः। अतः समानः सन्नुभौ लोकौ प्रतिपन्नप्रतिपत्तव्याविह लोकपरलोकावुपात्ते। देहेन्द्रियादिसङ्घातत्यागान्योपादानसन्तानप्रबन्धशतसन्निपातैरनुक्रमेण सञ्चरति। धीसादृश्यमेवोभयलोकसञ्चरणहेतुन स्वत इति। तत्र नामरूपोपाधिसादृश्यं भ्रान्तिनिमित्तं यत्तदेव हेतुर्न स्वत इत्येतदुच्यते। यस्मात्स समानः सन्नुभौ लोकावनुक्रमेण सञ्चरति तदेतत्प्रत्यक्षमित्येतद्दर्शयति। यतो ध्यायतीव ध्यानव्यापारं करोतीव

तेनेति। सर्व्वावभासकत्वं तच्छब्दार्थः। किमर्थं तर्हि बुद्ध्या सामान्यमुक्तमित्याशङ्क्य द्वारत्वेनेत्याह। बुद्धीति। आत्मनः सर्व्वेण समानत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति। सर्व्वमय इति चेति। वाक्यशेषसिद्धेऽर्थे लोकभ्रान्तेर्गमकत्वमाह। तेनेति। सर्व्वमयत्वेनेति यावत्। आत्मानात्मनोर्विवेकदर्शनस्याशक्यत्वे परस्पराध्यासस्तद्धर्म्माध्यासश्च स्यात्ततश्च लोकानां मोहो भवेदित्याह। इति सर्व्वेति। धर्म्मिविषयं मोहमभिनयति। अयमिति। धर्म्मविषयं मोहं दर्शयति। एवं धर्म्मेति। तदेव स्फुटयति। कर्त्तेत्यादिना। विकल्पैः सर्व्वो लोको मोमुह्यत इति सम्बन्धः। स समानः सन्नित्यस्यार्थमुक्त्वाऽवशिष्टभागं व्याकरोति। अत इत्यादिना। आत्मन,

स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥

चिन्तयतीव ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं स तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयन् तत्सदृशस्तत्समानः सन् ध्यायतीवाऽऽलोकवदेव । अतो भवति चिन्तयतीति भ्रान्तिर्लोकस्य । न तु परमार्थतो ध्यायति तथा लेलायतीवात्यर्थं चलतीव । तेष्वेव करणेषु बुद्ध्यादिषु वायुषु च चलत्सु । तदवभासकत्वात्तत्सदृशं तदिति लेलायतीव । न तु परमार्थतश्चलनधर्मकं तदात्मज्योतिः ।

कथं पुनरेतदवगम्यते । तत्समानत्वभ्रान्तिरेवोभयलोकसञ्चरणादिहेतुर्न स्वत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय हेतुरुपदिश्यते । स आत्मा हि यस्मात्स्वप्नो भूत्वा स यया धिया

स्वाभाविकमुभयलोकसञ्चरणमित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमादत्ते । तत्रेति । आत्मा सन्नित्यर्थः । यतः शब्दो वक्ष्यमाणोऽतः शब्देन सम्बध्यते । अक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । ध्यानेति । ध्यानवतीं बुद्धिं ध्यायंश्चिदात्मा ध्यायतीवेत्यत्र दृष्टान्तमाह । आलोकवदिति । यथा खल्वालोको नीलं पीतं वा विषयं व्याप्नुवानस्तदाकारो दृश्यते तथा यमपि ध्यानवतीं बुद्धिं भासयन्ध्यानवानिव भवतीत्यर्थः । यथोक्तबुद्ध्यवभासकत्वमुक्तं हेतुमनूद्य फलितमाह । अत इति । इवशब्दार्थं कथयति । न त्विति । बुद्धिधर्माणामात्मन्यौपाधिकत्वं साधयति । तेष्विति । इवशब्दसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह । न त्विति ।

स हीत्याद्यनन्तरवाक्यमाकाङ्क्षाद्वारोत्थापयति । कथमित्यादिना । तच्छब्दो बुद्धिविषयः । सञ्चरणादीत्यादिशब्दो ध्यानादिव्यापारसङ्ग्रहार्थः । स्वप्नो भूत्वा लोकमतिक्रामतीति सम्बन्धः । कथमात्मा स्वप्नो भ-

समानः सा धीर्यद्यद्भवति तत्तदसावपि भवतीवात उच्यते । तस्माद्यदासौ स्वप्नो भवति स्वापवृत्तिं प्रतिपद्यते धीस्तदा सोऽपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते यदा धीर्जिजागरिषति तदाऽसावप्यत आह । स्वप्नो भूत्वा स्वप्नवृत्तिमवभासयन् धियः स्वापवृत्त्याकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितव्यवहारलक्षणं कार्यकारणसङ्घातात्मकं लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदमतिक्रामति अतीत्य क्रामति । विविक्तेन स्वेनात्मज्योतिषा स्वप्नात्मिकां धीवृत्तिमवभासयन्नवतिष्ठते । यस्मात्तस्मात्स्वयं ज्योतिःस्वभाव एवासौ विशुद्धः सन् कर्तृक्रियाकारकफलशून्यः परमार्थतो धीसादृश्यमेवोभयलोकसञ्चारादिसंव्यवहारभ्रान्तिहेतुर्मृत्योरूपाणि मृत्युः कर्माविद्यादिर्न तस्यान्यद्रूपं स्वतः कार्यकारणान्येवास्य रूपाणि । अतस्तानि मृत्योरूपाण्यतिक्रामति क्रियाफलाश्रयाणि । ननु नास्त्येव धिया समानम् । अन्यद्धियोऽवभासकमात्मज्योतिर्धीव्यतिरेकेण प्रत्यक्षेण वानुमानेन वाऽनु-

---

षति वदाह । स यथेति । उक्तेऽर्थे वाक्यमवतार्य व्याकरोति । ध्या-येति । उक्तं हेतुमनूद्य फलितमाह । यस्मादित्यादिना । कार्यकरणातीतत्वात्प्रत्यगात्मनो न स्वतः सञ्चारित्वमित्यत आह । मृत्योरिति । रूपाण्यतिक्रामतीति पूर्वेण सम्बन्धः । क्रियास्तत्फलानि चाश्रयो येषां यानि वा क्रियाणां तत्फलानां चाश्रयस्थानीति यावत् । बुद्ध्यवभासकं ज्योतिरात्मेत्युक्तं श्रुत्वा चार्वाकः शङ्कते । नन्विति । प्रमाणादतिरिक्तात्मोपलब्धिरित्याशङ्क्य प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वैविध्यनियममभिप्रेत्य ताभ्यामतिरिक्तात्मानुपलम्भान्नास्त्यसावित्याह । धीव्यतिरेकेणेति । तत्र

पलम्भात् ॥ यथान्या तत्काल एव द्वितीया धीः। यत्त्वव भास्यावभासकयोरन्यत्वेऽपि विवेकानुपलम्भात्सादृश्यमिति घटाद्यालोकयोः तत्र भवत्वन्यत्वेनालोकस्योपलम्भद्घटादेः संश्लिष्टयोः सादृश्यं भिन्नयोरेव। न च तथेह घटादिरिव धियोऽवभासकं ज्योतिरन्तरं प्रत्यक्षेण चानुमानेन वोपलभामहे। धीरेव हि चित्स्वरूपावभासकत्वेन हि स्वाकारविषयाकारा च। तस्मान्नानुमानतो नापि प्रत्यक्षतो धियोऽवभासकं ज्योतिः शक्यते प्रतिपादयितुं व्यतिरिक्तञ्च। यदपि दृष्टान्तरूपमभिहितमवभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेव घटाद्यालोकयोः संयुक्तयोः सादृश्यमिति। तत्राभ्युपगममात्रमस्माभिरुक्तम्। न तु तत्र घटाद्यवभास्यावभासकौ भिन्नौ। परमार्थतस्तु घटादिरेवावभासात्मकः सालोकोऽन्योन्यो हि घटादिरुत्पद्यते। विज्ञानमात्र-

दृष्टान्तमाह। यथेति। घटादिरालोकश्चेत्युभयोर्मिथः संसृष्टयोर्विवेकेनानुपलम्भवदवभास्यावभासकयोर्बुद्ध्यात्मनोर्भेदेऽपि पृथगनुपलम्भादैक्यमवभासते॥ वस्तुतस्तु तयोरन्यत्वमेवेति शङ्कामनुवदति। यत्त्वति॥ वैषम्यप्रदर्शनेनोत्तरमाह। तत्रेति॥ दृष्टान्तः सप्तम्यर्थः। घटादेरन्यत्वेनेति सम्बन्धः। ज्योतिरन्तरं नास्ति चेत्कुतो ग्राह्यग्राहकसंवित्तिरित्याशङ्क्याह। धीरेवेति। बाह्यार्थवादिनोः सौत्रान्तिकवैभाषिकयोरभिप्रायमुपसंहरति। तस्मादिति॥ इदानीं विज्ञानवादी बाह्यार्थवादिभ्यामभ्युपगतं दृष्टान्तमनुवदति। यदपीति॥

बाह्यार्थवादप्रक्रिया न सुगताभिप्रेतेति दूष्यति। तत्रेति। उभयदृष्टान्तस्वरूपं सप्तम्यर्थः। ननु घटादेरवभास्यादालोकोऽवभासको भिन्नो लक्ष्यते नेत्याह। परमार्थतस्त्विति। तस्य स्थायित्वं व्यावर्त्तयति। अन्योऽन्य इति। प्रतीतं विषयप्राधान्यं व्यावर्त्तयन् क्षणमेव व्यनक्ति।

मेव वा सालोकघटादिविषयाकारमवभासते। यद्येवं तदा न बाह्यो दृष्टान्तोऽस्ति विज्ञानलक्षणसमानत्वात्सर्वस्य। एवं तस्यैव विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाकारतामलं परिकल्प्य तस्यैव पुनर्विशुद्धिं परिकल्पयन्ति। तद्ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तं विज्ञानं स्वच्छीभूतं क्षणिकं व्यवतिष्ठत इति केचित्। तस्यापि शान्तिं केचिदिच्छन्ति। अन्ये तदपि विज्ञानं साहृत ग्राह्यग्राहकांशविनिर्मुक्तं शून्यमेव। घटादिबाह्यवस्तुवदित्यपरे माध्यमिका आचक्षते। सर्वा एताः कल्पना बुद्धिविज्ञानावभासकस्य व्यतिरिक्तस्यात्मज्योतिषोऽपह्नवाद्स्याश्रयो मार्गस्य प्रतिपक्षभूतावैदिकस्य। तत्र येषां बाह्योऽर्थोऽस्ति तान् प्रत्युच्यते। तावन्न स्वात्मानवभासकत्वाद्घटादेस्तमस्यवस्थितो घटादिस्तावन्न कदाचिदपि स्वात्मनावभास्यते।

विज्ञानमात्रमिति। विज्ञानवादे यथोक्तदृष्टान्तराहित्यं फलतीत्याह। यद्येति। शिष्यबुद्ध्यनुसारेण त्रिविधं बुद्धाभिप्रायमुपसंहरति। एवमित्यादिना। परिकल्प्येत्यन्तेन बाह्यार्थवादमुपसंहृत्य तस्यैवेत्यादिना विज्ञानवादमुपसंजहार। तत्र विज्ञानवादोपसंहारं विवृणोति। तद्ग्राह्येति। शून्यवादिमतमाह। तस्यापीति। तदेव स्फुटयति। तदपीति। पक्षत्रयेऽपि दोषं सम्भावयति। सर्वा इति। कथममूषां कल्पनानां दूषणमित्याशङ्क्य प्रथमं बाह्यार्थवादिनं प्रत्याह। तत्रेति। निर्धारणे सप्तमी। यत्तु धीरेवावभासकत्वेन स्वाकारेति तत्राह। नेति। यदवभास्यं तत् स्वातिरिक्तावभास्यं अवभास्यत्वात् यथा घटादि। अवभास्या चेयं बुद्धिरित्यनुमानाद्बुद्ध्यतिरिक्तः साक्षी सिद्ध्यतीत्यर्थः। दृष्टान्तं साधयति। तमसीति। तस्यावभासकापेक्षां दर्शयितुं विशेषणम्। सालोको घट इति। संश्लेषावगमान्नास्ति घटस्य व्यतिरिक्तावभास्यत्वमित्याशङ्क्याह। संश्लिष्टयोरपीति। भवत्वन्यत्वं

प्रदीपाद्यालोकसंयोगेन तु नियमेनैवावभास्यमानो दृष्टः। संश्लिष्टयोरपि घटालोकयोरन्यत्वेन। पुनः पुनः संश्लेषे विश्लेषे च विशेषदर्शनाद्रज्जुघटयोरिव। अन्यत्वे च व्यतिरिक्तावभासकत्वं न स्वात्मनैव स्वमात्मानमवभासयति। ननु प्रदीपः स्वात्मानमेवावभासयन्दृष्ट इति। न हि घटादिवत् प्रदीपदर्शनाय प्रकाशान्तरमुपाददते लौकिकाः। तस्मात्प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति नावभास्यत्वाविशेषात्।

यद्यपि प्रदीपोऽन्यस्यावभासकः स्वयमवभासात्मकत्वात्तथापि व्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्वं न व्यभिचरति घटादिवदेव। यदा चैवं तदा व्यतिरिक्तावभास्यत्वं तावदवश्यम्भावि। ननु यथा घटचैतन्यावभास्यत्वेऽपि व्यतिरिक्तमालोकान्तरमपेक्षते नत्वेवं प्रदीपोऽन्यमालोकान्तरमपे-

---

क्षिं तावदित्याशङ्क्याह। अन्यत्वे चेति। व्यतिरिक्तावभासकत्वं तादृशावभासकसाहित्यमिति यावत्। न्यवभासयति घटादिरिति शेषः। दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे परिहृते व्यभिचारमाशङ्कते। नन्विति। तदेवं व्यतिरेकमुखेनाह। न हीति। अनैकान्तिकत्वं निगमयति। तस्मादिति। प्रदीपस्य पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति। नावभास्यत्वेति॥

अथान्यावभासकत्वात्तस्य नान्याभास्यत्वमिति चेत्तत्राह। यद्यपीति। अवभास्यत्वहेतोरव्यभिचारे फलितमाह। यदा चेति। व्यतिरिक्तावभास्यत्वं बुद्धेरिति शेषः। अवभास्यत्वे सत्यपि प्रदीपे स्वातिरिक्तेनैवावभास्यत्वमिति नियमासिद्धेर्व्यभिचारतादवस्थ्यमिति शङ्कते। नन्विति। यदि प्रदीपस्य स्वावभासनाय पूर्वमसन्निवेशः समनन्तरकाले स्यात्। तदा

च्यते। तस्मात् प्रदीपोऽन्यावभास्योऽपि सन्नात्मानमवभासयति। न स्वतः परतो वा विशेषाभावात्। यथा चैतन्याद्भास्यत्वं घटस्य तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावभास्यत्वमविशिष्टम्। यत्तूच्यते प्रदीप आत्मानं घटञ्चावभासयतीति तदसत्। कस्माद्यदात्मानं नावभासयति तदा कीदृशः स्यात्। न हि तदा प्रदीपस्य स्वतो वा परतो वा विशेषः कश्चिदुपलभ्यते। स नाम ह्यवभास्यो भवति। यदाऽस्यावभासकः सन्निधावसन्निधौ च विशेष उपलभ्यते। न हि प्रदीपस्य स्वात्मसन्निधिरसन्निधिर्वा शक्यः कल्पयितुम्। असति च कादाचित्के विशेष आत्मानं प्रदीपः प्रकाशयतीति मृषैवोच्यते। चैतन्यग्राह्यकत्वन्तु घटादिभिरविशिष्टं प्रदीपस्य। तस्माद्विज्ञानस्यात्मग्राह्यग्राहकत्वे न प्रदीपो दृष्टान्तश्चैतन्य-

---

स्वात्मानं भासयतीति वक्तुं युक्तं न च सोऽस्तीति दूषयति। नेत्यादिना। तदेव विवृणोति। यथेति। अवभास्यत्वाविशेषादित्यर्थः। प्रदीपे परोक्तं विशेषमनुभाष्य दूषयति। यत्त्वित्यादिना। यदा दीपो न स्वात्मानं भासयति तदानवभासमानः स्यादित्याशङ्क्याह। न हीति। विशेषाभावेऽपि दीपस्य स्वेनैवावभास्यत्वं किं न स्यादिति चेत्तत्राह। स नाम हीति। दीपस्य विशेषान्तराभावेऽपि स्वात्मसन्निध्यसन्निधौ विशेषाभिताशङ्क्याह। न हीति। दीपस्य स्वेनान्येन वा स्वस्मिन्विशेषाभावे फलितमाह। असतीति। व्यभिचारनिरासपूर्वकं भास्यत्वानुमानमुपपाद्यानुमानान्तरमाह। चैतन्येति। यद्व्यञ्जकं तत्स्वविजातीयव्यङ्ग्यं यथा सूर्यादि। व्यञ्जकञ्च विज्ञानं तस्माद्विज्ञानव्यतिरिक्तश्चिदात्मा सिद्ध्यतीत्यर्थः। प्रदीपस्य न स्वावभास्यत्वं किन्तु विजातीयचैतन्यावभास्यत्वमिति स्थिते फलितमाह। तस्मादिति। यद्ग्राह्यं तद्ग्राहकान्तर-

ग्राह्यत्वं च विज्ञानस्य बाह्यविपर्ययैरविशिष्टम्। चैतन्यग्राह्यत्वे च विज्ञानस्य किं ग्राह्यविज्ञानग्राह्यतैव किं वा ग्राहकाविज्ञानग्राह्यतेति तत्र सन्दिह्यमाने वस्तुनि यथान्यत्र दृष्टो न्यायः कल्पयितुं युक्तो न तु दृष्टविपरीतः। तथा च सति यथा व्यतिरिक्तेनैव ग्राहकेण बाह्यानां प्रदीपादीनां ग्राह्यत्वं दृष्टं तथा विज्ञानस्यापि चैतन्यग्राह्यत्वात् प्रकाशकत्वे सत्यपि प्रदीपवद्व्यतिरिक्तचैतन्यग्राह्यत्वं युक्तं कल्पयितुं न त्वनन्यग्राह्यत्वम्। यश्चान्यो विज्ञानस्य ग्रहीता स आत्मा ज्योतिरन्तरं विज्ञानात्तदाऽनवस्थेति चेन्न॥

ग्राह्यग्राह्यत्वमात्रं हि तद्ग्राहकस्य वस्त्वन्तरत्वे लिङ्गमुक्तं न्यायतः। न त्वेकान्तग्राहकत्वे तद्ग्राहकान्तरास्तित्वे वा कदाचिदपि लिङ्गं सम्भवति। तस्मान्न तदनवस्थाप्रसङ्गः। विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राह्यत्वे करणान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत्। न नियमाभावात्। न हि सर्वत्रायं नियमो भवति। यत्र वस्त्वन्तरेण गृह्यते वस्त्वन्तरं तत्र ग्राह्यग्राह-

---

ग्राह्यं यथा दीपः। ग्राह्यं चेद्विज्ञानमित्यनुमानान्तरमाह। चैतन्येति। तथापि कथं त्वदिष्टग्राहकसिद्धिरित्याशङ्क्य विवृणोति। चैतन्यग्राह्यत्वे चेति। कथं तर्हि निर्णयस्तत्राह। इति सन्दिह्यमान इति। अस्तु लोकानुसारी निश्चयो लोकस्तु कथमित्याशङ्क्याह। तथा चेति। तथापि कुतो विवक्षितात्मज्योतिस्तत्राह। यश्चेति।

विज्ञानस्य ग्राहकान्तरग्राह्यत्वे तस्यापि ग्राहकान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसक्तिरिति शङ्कते। अनवस्थेति चेदिति। कूटस्थबोधस्य विज्ञानसाक्षिणोऽविषयत्वान्नानवस्थेति परिहरति॥ नेति। यद्ग्राह्यं तत्स्वातिरिक्तग्राह्यं यथा घटादीति ग्राह्यत्वमात्रं बुद्धिग्राहकस्य ततो वस्त्व-

कव्यतिरिक्तं करणान्तरं स्यादिति नैकान्तेन नियन्तुं शक्यते। वैचित्र्यदर्शनात्। कथं घटस्तावत्स्वात्मव्यतिरिक्तेनात्मना गृह्यते तत्र प्रदीपादिरालोको ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करणम्। न हि प्रदीपाद्यालोके घटांशश्चक्षुरंशो वा। घटवच्चक्षुर्ग्राह्यत्वेऽपि प्रदीपस्य चक्षुःप्रदीपव्यतिरेकेण बाह्यमालोकस्थानीयं किञ्चित्करणान्तरमपेक्षते। तस्मान्नैव नियन्तुं शक्यते। यत्र यत्र व्यतिरिक्तं ग्राह्यत्वं तत्र तत्र करणान्तरं स्यादेवेति। तस्माद्विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन करणद्वारानवस्था नापि ग्राहकद्वारा कदाचिदप्युपादयितुं शक्यते तस्मात्सिद्धं विज्ञानव्यतिरिक्तमात्मज्योतिरन्तरमिति। ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थो घटादिः प्रदीपो वा विज्ञानव्यतिरिक्तः। यद्धि यद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते तत्तावन्मात्रं वस्तु दृष्टम्। यथा स्वप्नविज्ञानग्राह्यं घटपटादिवस्तु स्वप्नविज्ञान-

---

न्तरत्वे प्रदीपस्य स्वावभासत्वन्यायेन लिङ्गमुक्तम्। न च बुद्धिसाक्षिणो ग्राह्यत्वमस्ति कूटस्थदृष्टिस्वाभाव्यात्तत्कुतोऽनवस्थेत्युपपादयति। ग्राह्यत्वमात्रं होति। साक्षी स्वातिरिक्तग्राह्यो ग्राहकत्वाद्बुद्धिवदित्याशङ्क्याह। न त्विति। ग्राहकत्वं किं ग्रहणकर्तृत्वं वा साक्षित्वं वा आद्ये बुद्धिसाक्षिणो मुख्यकृत्याग्रहणकर्तृत्वेन किञ्चिल्लिङ्गं सम्भवति। द्वितीये तस्य ग्राहकान्तरास्तित्वेन कदाचिदपि प्रमाणमस्ति तत्कुतोऽनवस्थेत्यर्थः। ग्राहकानवस्थां परिहृत्य करणानवस्थामाशङ्कते। विज्ञानस्येति। तस्य ग्राह्यत्वे चक्षुरादिस्थानीयेन करणेन भवितव्यम्। तस्यापि ग्राह्यत्वेऽन्यकरणमित्यनवस्था दूषयति। न नियमाभावादिति। नियमाभावं साधयति। न हीत्यादिना। वैचित्र्यदर्शनमाशङ्कापूर्वकं स्फुटयति। कथमित्यादिना। उभयव्यतिरेकं दर्शयति। न हीति।

व्यतिरेकेणानुपलम्भात्स्वप्नघटप्रदीपादेः स्वप्नविज्ञानमात्र तावगम्यते । तथा जागरितेऽपि घटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञान-व्यतिरेकेणानुपलम्भाज्जाग्रद्विज्ञानमात्रतैव युक्ता भवितुम् । तस्मान्नास्ति बाह्योऽर्थो घटप्रदीपादिर्विज्ञानमात्रमेव तु सर्वम् । तत्र यदुक्तं विज्ञानस्य व्यतिरिक्तावभास्यत्वाद्विज्ञान-व्यतिरिक्तमस्ति । ज्योतिरन्तरं घटादिरिवेति तन्मिथ्या । सर्वस्य विज्ञानमात्रत्वे दृष्टान्ताभावात् ।

न यावत्तावदभ्युपगमात् । न तु बाह्योऽर्थो भवतैका-न्तेनैव नाभ्युपगम्यते । ननु मया नाभ्युपगम्यत एव । न विज्ञानं घटः प्रदीप इति च शब्दार्थपृथक्त्वाद्यावत्तावदपि बाह्यमर्थान्तरमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । विज्ञानादर्थान्तरं वस्तु न चेदभ्युपगम्यते विज्ञानं घटः पट इत्येवमादीनां शब्दा-

---

तथापि कथं वैचित्र्यं तत्राह । घटवदिति । नियमाभावमुपसंहरति । तस्मादिति । अनवस्थाद्वयं निराकरणं निगमयति । तस्माद्विज्ञान-स्येति । बाह्यार्थवादिमतनिराकरणमुपसंहरति । तस्मात्सिद्धमिति बाह्यार्थवादिनि ध्वस्ते विज्ञानवादी चोदयति । नन्विति । बा-ह्यार्थो विज्ञानातिरिक्तो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह । यद्धीति । नोप-लभ्यते च जाग्रद्वस्तु जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणेति शेषः । दृष्टान्तं समर्थ-यते । स्वप्नेति । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति । तथेति । उक्तमनुमानमुप-संहरति । तस्मादिति । सर्वं विज्ञानमात्रमिति स्थिते फलितमाह । तत्रेति । किमिति तस्य मिथ्यात्वं तत्राह । सर्वस्येति । बाह्यार्था-पलापवादिनं दूषयति ।

नेत्यादिना । हेतुं विशदयति । न त्विति । विज्ञानमात्रवादित्वा-देकान्तेन बाह्यार्थानभ्युपगतिरिति शङ्कते । नन्विति । बाह्यार्थं हठा-दङ्गीकारयति । नेत्यादिना । अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशद-

नामैकार्थत्वे पर्य्यायशब्दत्वं प्राप्नोति। तथा साधनानां फलस्य चैकत्वे साध्यसाधनभेदोपदेशशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गः। तत्कर्त्तुरज्ञानप्रसङ्गो वा। किञ्चान्यद्विज्ञानव्यतिरेकेण वादिप्रतिवादिवाददोषाभ्युपगमात्। न ह्यात्मविज्ञानमात्रमेव वादी प्रतिवादी प्रतिवादिवादस्तद्दोषो वाभ्युपगम्यते। निराकर्त्तव्यत्वात्प्रतिवाद्यादीनाम्। न ह्यात्मीयविज्ञानं निराकर्त्तव्यमभ्युपगम्यते स्वयं वाम्ना कस्यचित्। तथा च सति सर्वसंव्यवहारलोपप्रसङ्गः। न च प्रतिवाद्यादयः स्वात्मनैव गृह्यन्त इत्यभ्युपगमः। व्यतिरिक्तग्राह्यग्राहित अभ्युपगम्यन्ते। तस्मात्तत्सर्वमेव व्यतिरिक्तग्राह्यं वस्तु जाग्रद्विषयत्वाज्जाग्रद्वस्तु प्रतिवाद्यादिवदिति सुलभो दृष्टान्तः। सन्तत्यन्तरवद्विज्ञानान्तरवच्चेति। तस्माद्विज्ञानवादिनापि न

युति। भिन्नानादिति। ज्ञानज्ञेययोरैक्ये दोषान्तरमाह। तथेति। अनर्थकं शास्त्रमुपदिशतो बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं न स्यादित्याह। तत्कर्त्तुरिति। वा शब्दश्चार्थः। इतश्च सर्वस्य नास्ति विज्ञानमात्रत्वमित्याह। किञ्चान्यदिति। न केवलं पूर्व्वोक्तोपपत्तिवशादेव वाह्यार्थोऽभ्युपेयः किन्तु तत्रैवान्यदपि कारणमुच्यत इति यावत्। तदेव स्फुटयति। विज्ञानेति। यद्ग्राह्यं तत्स्वव्यतिरिक्तग्राह्यं यथा प्रतिवाद्यादि जाग्रद्वस्तु चेदं ग्राह्यमित्यनुमानात्तद्वाह्यार्थापलापसिद्धिरित्यर्थः। दृष्टान्ते विप्रतिपत्तिं प्रत्याह। न हीति। निराकर्त्तव्यत्वेऽपि तेषां ज्ञानमात्रत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्यात्मीयज्ञानत्वं वा तेषामिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति। न हीत्यादिना स्वकीयनिषेधे चानिष्टापत्तिमाचष्टे। तथा चेति। त्वदङ्गीकारालोचनायामपि प्रतिवाद्यादीनां विज्ञानातिरेकः हेतुसतीत्याह। न चेति। अन्यथा विवादाभावापातादिति भावः। कथं तर्हि तेषामङ्गीकारस्तत्राह। व्यतिरिक्तेति। सिद्धे दृष्टान्ते फलितमनुमानं

शक्यं विज्ञानव्यतिरिक्तं ज्योतिरन्तरं निराकर्त्तुम्। स्वप्ने विज्ञानव्यतिरेकाभावादयुक्तमिति चेत्। नाभावादपि भावस्य वस्त्वन्तरत्वोपपत्तेः। भवत्येव तावत्स्वप्ने घटादिविज्ञानस्य भूतभावत्वमभ्युपगतम्। तदभ्युपगम्य तद्व्यतिरेकेण घटाद्यभाव उच्यते॥

स विज्ञानविषयो घटादिः। यद्यभावो यदि वा भावः स्यादुभयथापि घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतमेव। न तु तन्निवर्त्तयितुं शक्यते। तन्निवर्त्तकन्यायाभावात्। एतेन सर्वस्य शून्यता प्रत्युक्ता। प्रत्यगात्मग्राह्यता चात्मनोऽहमिति मीमांसकपक्षः प्रत्युक्तः। यत्तूक्तं सालोकोऽन्यथा-

---

निगमयति। तस्मादिति। किञ्च चैत्रज्ञानेन मैत्रज्ञानं व्यवहारादनुमीयते सर्वज्ञज्ञानेन चासर्वज्ञज्ञानानि ज्ञायन्ते। तत्र भेदस्य तेऽपि सिद्धेस्तद्दृष्टान्तान्नीलादेस्तस्माद्यथा भेदः शक्योऽनुमातुमित्याह। सन्तानान्तरवदिति। न बाह्यार्थापलापसिद्धिरिति शेषः। तदुपलापासम्भवे फलितमाह। तस्मादिति। विज्ञानार्थभेदोक्त्या प्रत्यगात्मा विज्ञानातिरिक्त उक्तः। सम्प्रति विमतं न ज्ञानाभिन्नं ग्राह्यत्वात्स्वप्नग्राह्यवदिति प्रत्युक्तमनुवदति। स्वप्न इति। अयुक्तं विज्ञानातिरिक्तत्वमर्थस्येति शेषः। दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामभिप्रेत्य परिहरति। नाभावादपीति। संग्रहवाक्यं विवृणोति। भवत्येवेति। बाह्यार्थवादिभ्यो विशेषोक्तिः। तदभ्युपगम्येति।

तथापि कथं दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशङ्क्याह। स इति। घटादिविज्ञानस्य भावभूतस्याभ्युपगतस्य घटादेर्भावादभावाद्वा विषयाद्भेदान्तरत्वाद्यस्य कस्यचिद्बाह्यार्थस्योपगमाद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलता स्फुटैवेत्यर्थः। माध्यमिकमतमतिदेशेन निराकरोति। एतेनेति। ज्ञानज्ञेययोर्निराकर्त्तुमशक्यत्ववचनेनेति यावत्। आत्मनो ग्राह्यस्याहमिति प्रत्यगात्मनैव ग्राह्यतेति मीमांसकमतं प्रत्युक्तमात्मनो ग्राह्यग्राहकताया

न्यश्च घटो जायत इति तदसत्। क्षणान्तरे स एवायं इति प्रत्यभिज्ञानात्। सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं लूनोत्थितकेशनखादिष्विवेति चेत्। न तत्रापि क्षणिकत्वस्यासिद्धत्वात्। जात्यैकत्वाच्च। लूनेषु पुनरुत्थितेषु च केशनखादिषु केशनखत्वजातेरेकत्वात्केशनखप्रत्ययस्तन्निमित्तोऽभ्रान्त एव। न हि दृश्यमानलूनोत्थितकेशनखादिषु व्यक्तिनिमित्तः स एवेति प्रत्ययो भवति। कस्यचिद्दीर्घकालव्यवहितदृष्टेषु च तुल्यपरिमाणेषु तत्कालीनबालादितुल्या इति प्रत्ययो भवति न तु त एवेति। घटादिषु पुनर्भवति स एवेति प्रत्ययः। तस्मान्न समो दृष्टान्त। प्रत्यक्षेण हि प्रत्यभिज्ञायमाने वस्तुनि तदेवेति। न चान्यत्वमनुमातुं युक्तं प्रत्यक्षविरोधे लिङ्गस्याभासोपपत्तेः। सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च।

मिरस्तत्वादित्याह। प्रत्यगात्मेति। क्षणभङ्गवादिनोक्तमनूद्य प्रत्यभिज्ञाविरोधेन निराकरोति। यत्तूक्तमित्यादिना। स्वपक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञोपपत्तिं शाक्यः शङ्कते। सादृश्यादिति। दृष्टान्तं विघटयन्नुत्तरमाह। न तत्रापीति। तथापि कथं तत्र प्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्याह। जातीति। तन्निमित्ता तेषु प्रत्यभिज्ञेति शेषः। तदेव प्रपञ्चयति। लूनेष्विति। अभ्रान्त इति छेदः॥ किमिति जातिनिमित्तैषा धीर्व्यक्तिनिमित्ता किं न स्यादत आह। न हीति। ननु सादृश्यवशाद्व्यक्तिमेव विषयीकृत्य प्रत्यभिज्ञानं केशादिषु किं न स्यात्तत्राह। कस्यचिदिति। अभ्रान्तस्येति यावत्। दार्ष्टान्तिकवैषम्यमाह। घटादिष्विति। वैषम्यमुपसंहरति। तस्मादिति। यत्सत्तत्क्षणिकं यथा प्रदीपादि। सन्तश्चामी भावा इत्यनुमानविरोधाद्भ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानमित्याशङ्क्याह। प्रत्यक्षेणेति। अदुष्टादनुमानात्प्रत्यक्षविरोधे क्षणिकत्वानुमानं नोदेत्य-

ज्ञानस्य क्षणिकत्वात्। एकस्य हि वस्तुदर्शिनो वस्त्वन्तरदर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात्। न तु वस्तुदर्श्येको वस्त्वन्तरदर्शनाय क्षणान्तरमवतिष्ठते। विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्मकवस्तुदर्शनेनैव क्षयोपपत्तेः। तेनेदं सदृशमिति हि सादृश्यप्रत्ययो भवति। तेनेति दृष्टस्मरणमिदमिति वर्त्तमानप्रत्ययस्तेनेति दृष्टं स्मृत्वा यावदिदमिति वर्त्तमानं क्षणकालमवतिष्ठेत्। ततः क्षणवादहानिः।

अथ तेनेत्येवोपक्षीणः स्मार्त्तः प्रत्यय इदमिति चान्य एव वार्त्तमानिकः प्रत्ययः। क्षीयते ततः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तेनेदं सदृशमिति। अनेकदर्शिन एकस्याभावात्। व्यपदेशानुपपत्तिश्च द्रष्टव्यदर्शनेनैवोपक्षयाद्विज्ञानस्येदं दृष्टमदोऽद्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्तिर्दृष्ट-

---

वार्ज्ञानविषयत्वस्याप्यनुमित्यङ्गत्वादिति भावः। एतच्च प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनो भ्रमो न भवतीत्याह। सादृश्येति। तदनुपपत्तौ हेतुमाह। ज्ञानस्येति। तस्य क्षणिकत्वेऽपि किमिति सादृश्यप्रत्ययो न सिध्यतीत्याशङ्क्याह। एकस्येति। अस्तु तर्हि वस्तुद्वयदर्शित्वमेकस्येति चेन्नेत्याह। न त्विति। उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति। तेनेत्यादिना॥

भवतु किन्तावतेति तत्राह॥ तेनेति॥ इदमित्यवतिष्ठेत यदीति शेषः। क्षणिकत्वहानिपरिहारं शङ्कित्वा परिहरति। अथेत्यादिना। तत्र हेतुमाह। अनेकेति। परपक्षे दोषान्तरमाह। व्यपदेशेति॥ तदेव विवृणोति। इदमिति। व्यपदेशक्षणेऽन्यस्याभावादित्यर्थः। इति शङ्कित्वा दूषयति। अथेत्यादिना। अन्योऽद्राक्षम्य व्यपदेष्टेत्याशङ्क्य परिहरति। अथे-

वतो व्यपदेशः क्षणानवस्थानात् । अथावतिष्ठेत क्षणवादहानिः । अथादृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च तदानीं जात्यन्धस्येव रूपविशेषव्यपदेशस्तत्सादृश्यप्रत्ययश्च सर्वमन्धपरम्परेति प्रसज्येत सर्वज्ञशास्त्रप्रणयनादि । न चैतदिष्यते । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषौ तु प्रसिद्धतरौ क्षणवादे । दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहित एक एव हि शृङ्खलावत्प्रत्ययो जायत इति चेत् । तेनेदं सदृशमिति च । न वर्त्तमानातीतयोर्भिन्नकालत्वात्तत्र वर्त्तमानप्रत्यय एकः शृङ्खलावयवस्थानीयोऽतीतश्चापरस्तौ प्रत्ययौ भिन्नकालौ तदुभयप्रत्ययविषयस्पृक्चेच्छृङ्खलाप्रत्ययः । ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादे हानिः । ममतवतादिविशेषानुपपत्तेश्च सर्वसंव्यवहारालापप्रसङ्गः । सर्वस्य च स्वसंवेद्यविज्ञानमात्रत्वे विज्ञानस्य च स्वच्छावबोधावभासमात्र-

---

त्यादिना ॥ शास्त्रप्रणयनादीत्यादिशब्देन शास्त्रीयं साध्यसाधनादि गृह्यते ॥ क्षणिकत्वपक्षे दूषणान्तरमाह ॥ अकृतेति ॥ व्यपदेशानुपपत्तिमुक्त्वा समादधानः शङ्कते ॥ दृष्टेति ॥ सादृश्यप्रत्ययश्च शृङ्खलास्थानीयेन प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीत्याह ॥ तेनेदमिति ॥ कल्पसिद्धान्तमसहमानः प्रत्याचष्टे ॥ नेत्यादिना । तावेवोभौ प्रत्ययौ विषयौ तदवगाही चेन्मध्यवर्त्ती शृङ्खलावयवस्थानीयः प्रत्यय इति यावत् ॥ क्षणानां मिथः सम्बन्धस्तर्हि माभूदिति चेत्तत्राह । ममेति ॥ व्यपदेशसादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्त्वित्येवेति चकारार्थः । यत्तु विज्ञानस्य दुःखाद्युपप्लुतत्वं तद्दूषयति । सर्वस्य चेति । शुद्धत्वात्तत्संसर्गद्वैभावाच्च न ज्ञानस्य दुःखादिसम्बन्धः स्वसंवेद्यत्वादीत्यादित्यर्थः ॥ ज्ञानस्य शुद्धबोधैकस्वाभाव्यमसिद्धं दाडिमादिविज्ञानविषयं दुःखाद्यवत्त्वाश्रयत्वादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥

स्वाभाव्याभ्युपगमात्तद्दर्शिनश्चान्यस्वाभाव्येऽनित्यदुःखशून्या-
नामात्मत्वाद्यनेकत्वस्यानुपपत्तिः । न च दाडिमादेरिव
विरुद्धानेकांशवत्त्वं विज्ञानस्य स्वच्छस्वभावस्वाभाव्याद्विज्ञा-
नस्य । अनित्यदुःखादीनां विज्ञानांशत्वे च सत्यनुभूयमान-
त्वाद्व्यतिरिक्तविषयत्वप्रसङ्गः । अथानित्यदुःखाद्यात्मकत्व-
मेव विज्ञानस्य तदा तद्वियोगाद्विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः ॥

संयोगिमलवियोगाद्धि विशुद्धिर्भवति । यथादर्शप्रभृ-
तीनाम् । न तु स्वाभाविकेन धर्मेण कस्यचिद्वियोगो दृष्टः ।
न ह्यग्नेः स्वाभाविकेन प्रकाशेनौष्ण्येन वा वियोगो दृष्टः ।
यदपि पुष्पगुणानां रक्तत्वादीनां द्रव्यान्तरयोगेन
वियोजनं दृश्यते तत्रापि संयोगपूर्वत्वमनुमीयते । बीज-
भावनया पुष्पफलादीनां गुणान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । अतो
विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः । विषयविषय्याभासत्वञ्च

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अनित्येति ॥ तेषां तद्धर्मत्वे सत्यनुभूयमानत्वा-
त्ततोऽतिरिक्तत्वं स्याद्धर्माणां धर्मिमात्रत्वाभावात्तेषाञ्च नार्था-
न्तरत्वादतो यद्येवं तज्ज्ञानांशा यथा घटादिर्नैवं च दुःखादे-
रित्यर्थः । ज्ञानस्य दुःखादिधर्मो न भवति किन्तु स्वरूपमेवेति शङ्काम-
नुभाष्य दोषमाह । अथेत्यादिना ॥

अनुपपत्तिमेव प्रकटयति । संयोगीत्यादिना ॥ स्वाभाविकस्यापि
वियोगोऽस्ति पुष्परक्तत्वादीनां तथोपलम्भादित्याशङ्क्याह । यदपीति ।
द्रव्यान्तरशब्देन पुष्पसम्बन्धिनोऽवयवास्तद्गतरक्तत्वाद्यारम्भका विवक्षिताः ।
विमतं संयोगपूर्वकं विभागवत्त्वान्मेषादिवदित्यनुमानान्न स्वाभाविकस्य सति
वस्तुनि नाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ अनुमानानुगुणं प्रत्यक्षं दर्शयति । बीजेति ।
कार्पासादिबीजे द्रव्यविशेषसम्पर्काद्रक्तादिवासनया, पुष्पादीनां रक्तादि-

यन्मलं परिकल्पयन्ति विज्ञानस्य तदप्यन्यसंसर्गाभावादनुपपन्नम्। न ह्यविद्यमानेन विद्यमानस्य संसर्गः स्यात्। असति चान्यसंसर्गे यो धर्मो यस्य दृष्टः स तत्स्वभावत्वान्न तेन वियोगमर्हति। यथाग्नेरौष्ण्यं सवितुर्वा प्रभा। तस्मादन्यसंसर्गेण मलिनत्वं तद्विशुद्धिश्च विज्ञानस्येतीयं कल्पनान्धपरम्परैव प्रमाणशून्येत्यवगम्यते। यदपि तस्य विज्ञानस्य निर्वाणं पुरुषार्थं कल्पयन्ति तत्रापि फलाश्रयानुपपत्तिः। कण्टकविद्धस्य हि कण्टकवेधजनितदुःखनिवृत्तिफलं न तु कण्टकविद्धमरणे तद्दुःखनिवृत्तिफलस्याश्रय उपपद्यते। तद्वत्सर्वनिर्वाणेऽसति फलाश्रये पुरुषार्थकल्पना व्यर्थैव। यस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य हि सत्त्व-

---

गुणोदयोपलम्भात्तत्संयोगिद्रव्यापगमादेव तन्तुष्वादिषु रक्तत्वाद्यपगतिरित्यर्थः। विशुद्ध्यनुपपत्तिमुपसंहरति। अत इति॥ कल्पनान्तरमनूद्य दूषयति। विषयविषयीति। कथं पुनर्ज्ञानस्यान्येन संसर्गाभावस्तस्य विषयेण संसर्गादित्याशङ्क्याह। न हीति। अथान्यसंसर्गमन्तरेणापि ज्ञानस्य विषयविषय्याभासत्वमलं स्यादिति चेत्तत्राह। असति चेति। कल्पनाद्वयमप्रामाणिकमनादेयमित्युपसंहरति। तस्मादिति। कल्पनान्तरमुत्थापयति। यदपीति॥ उपशान्तिर्निर्वाणशब्दार्थः। दूषयति। तत्रापीति॥ फलाभावेऽपि फलं स्यादिति चेन्नेत्याह। कण्टकेति दार्ष्टान्तिकं विवृणोति॥ यस्य हीति॥ ननु त्वन्मतेऽपि वस्तुनोऽद्वयत्वात्तस्यामलस्य केनचिदपि संयोगवियोगयोरयोगात्फलित्वासम्भवे मोक्षासम्भवादितुल्यमित्याशङ्क्याह। यस्य पुनरिति। यद्यपि पूर्वं वस्तु वस्तुतः सद्रूपमङ्गीक्रियते। तथापि क्रियाकारकफलभेदस्याविद्यामात्रसत्त्वादस्मन्मते सर्वव्यवहारसम्भवान्न साम्यमिति भावः। ननु बाह्यार्थवादी विज्ञानवा-

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोकस्थानञ्च सन्ध्यं तृतीयꣳ स्वप्न

संयोगवियोगाभ्याम्। न हि तद्धर्मत्वे सति तैरेव संयोगी-वियोगी वा युक्तः ॥ ८ ॥

ननु नस्तोऽस्योभौ लोकौ यौ जन्ममरणाभ्यामनुक्रमेण सञ्चरति स्वप्नजागरिते इव। स्वप्नजागरिते तु प्रत्यक्षमवगम्येते न त्विहलोक परलोकौ केनचित्प्रमाणेन। तस्मादेते एव स्वप्नजागरिते इहलोकपरलोकाविति। उच्यते। तस्यैतस्य पुरुषस्य वै द्वे एव स्थाने भवतो न तृतीयं चतुर्थं वा। के ते इदं च यत्प्रतिपन्नं वर्त्तमानं जन्मशरीरेन्द्रियविषयवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानम्। परलोक एव स्थानं परलोकस्थानम्। तच्च शरीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यम्। ननु ॥ तेऽपि परलोकस्तथा च सति द्वे

न ह्रीति ॥ स्वाभाविकस्य हि धर्मस्य सति स्वभावे कुतः संयोगवियोगौ वह्न्यौष्ण्यादिष्वदर्शनात्कार्यकरणयोश्च संयोगविभागवशादस्वाभाविकत्वे सिद्धमात्मनस्तदन्यत्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्येत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्त्यांशङ्कामाह। नन्विति॥ अवस्थाद्वयवल्लोकद्वयसिद्धिरित्याशङ्क्याह। स्वप्नेति ॥ कथं तर्हि लोकद्वयप्रसिद्धिरत आह। तस्मादिति ॥ तत्रोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति। उच्यत इति। स्थानद्वयप्रसिद्धिद्योतनार्थो वै शब्दः। अवधारणं विवृणोति। नेति॥ वेदना सुखदुःखादिलक्षणा आगमस्य परलोकसाधकत्वमभिप्रेत्याह। तच्चेति। अवधारणमाक्षिपति नन्विति। तस्य स्थानान्तरत्वं दूष्यते। नेति। स्वाप्नस्य

स्थानं तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च ।

एवेत्यवधारणमयुक्तम् । न । कथं तर्हि । सन्ध्यं तत् । इहलोकपरलोकयोर्यः सन्धिस्तस्मिन्भवं सन्ध्यं यत्तृतीयं तत्स्वप्नस्थानम् । तेन स्थानद्वित्वावधारणम् । न हि ग्रामयोः सन्धिस्तावेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्वपरिगणनमर्हति । कथं तर्हि पुनस्तस्य परलोकस्थानस्यास्तित्वमवगम्यते यदपेक्ष्य स्वप्नस्थानं सन्ध्यं भवेत् । यस्मात्तस्मिन्सन्ध्ये स्वप्नस्थाने तिष्ठन्भवन्वर्त्तमान एते उभे स्थाने पश्यति । के ते उभे । इदञ्च परलोकस्थानं च । तस्मात्स्तः स्वप्नजागरितव्यतिरेकेणोभौ लोकौ यो धिया समानः सन्ननुसञ्चरति जन्ममरणसन्तानप्रबन्धेन । कथं पुनः स्वप्ने स्थितः सन्नुभौ लोकौ पश्यति किमाश्रयः केन विधिनेत्युच्यते ।

ननु द्वयातिरिक्तस्थानत्वाभावे कथं तृतीयत्वप्रसिद्धिरित्याह । यद्यपीति ॥ [illegible] स वक्ष्यमाणस्थानान्तरत्वमित्युत्तरमाह । सन्ध्यं तदिति ॥ सन्ध्यत्वं प्रतिपादयति । इहेति । यत्तत्स्वप्नस्थानं तृतीयं सन्ध्ये तदिहलोकपरलोकयोः सन्ध्यमिति यावत् ॥ अस्य सन्ध्यत्वे फलितमाह । तेनेति । [illegible] स्थानान्तरत्वेन [illegible] किं न [illegible] प्रथम[illegible] [illegible]विरोधाभावमित्याह । न हीति । परलोकास्तित्वे प्रमाणा[illegible] जिज्ञासया पृच्छति । कथमिति । प्रत्यक्षं प्रमाणयन्नुत्तरमाह । [illegible] इत्यादिना ॥ [illegible] परलोकास्तित्वे प्रमाणमित्युक्तं तदेवोत्तर[illegible] स्फुटयितुं पृच्छति । कथमिति ॥ कथं शब्दार्थमेव प्रकटयति ॥ [illegible]मित्यादिना ॥ उत्तरमाह्यस्यहरत्वे नोपपद्यते । उच्यत इति ॥

अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमा-
क्रमसमाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति।

अथ कथं पश्यतीति। शृणु। यथाक्रम आक्रामत्यनेने-त्याक्रम आश्रयोऽवष्टम्भ इत्यर्थो यादृग आक्रमोऽस्य सोऽयं यथाक्रमः। अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्ति-साधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवतीत्यर्थः। तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं प्राप्ताङ्कुरीभावमिव बीजं तमाक्रमसमाक्रम्यावष्टभ्याश्रित्योभयान्पश्यति बहुव-चनं धर्माधर्मफलानेकत्वादुभयप्रकारानित्यर्थः। कांस्तान् पाप्मनः पापफलानि। न तु पुनः साक्षादेव पाप्मनां दर्शनं सम्भवति तस्मात्पापफलानि दुःखानीत्यर्थः। आनन्दांश्च

तत्राथयद्वक्ष्यमाणप्रश्नार्थतया व्याकरोति। अथेति॥ उत्तरभागमुत्तर-त्वेन व्याचष्टे। शृण्विति॥ यदुक्तं किमाश्रय इति तत्राह। यथाक्रम इति॥ यदुक्तं केन विधिनेति तत्राह। तमाक्रमामिति॥ पाप्मशब्दस्य यथार्थत्वे सम्भवति किमिति फलविषयत्वं तत्राह॥ नत्विति। साक्षादा-गमादृते प्रत्यक्षेणेति यावत्। पाप्मनामेव साक्षाद्दर्शनासम्भवस्तच्छब्दार्थः। कथं पुनराद्ये वयसि पाप्मनामानन्दानाञ्च स्वप्ने दर्शनं तत्राह। जन्मा-न्तरेति॥ यद्यपि मध्यमे वयसि करणपाटवादैहिकवासनया स्वप्नो दृश्यते तथापि कथमन्तिमे वयसि स्वप्नदर्शनं तदाह। यानि चेति। फ-लानां क्षुद्रत्वमत्र लेशतो भुक्तत्वम्। यानीत्युपक्रमात्तानीत्युपसंहर्तव-व्यम्। ऐहिकवासनावशादैहिकानामेव पाप्मनामानन्दानाञ्च स्वप्ने दर्शनसम्भवान्न स्वप्नप्रत्यक्षं परलोकसाधकमिति शङ्कते। तत्कथमिति॥ परिहरति। उच्यत इति॥ यद्यपि स्वप्ने मनुष्याणामिन्द्रादिभावोऽननु-

धर्म्मफलानि सुखानीत्येतत्तानुभयान् पापेन आनन्दांश्च पश्यति जन्मान्तरदृष्टवासनाश्रयान्। यानि च प्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणि क्षुद्रधर्म्माधर्म्मफलानि धर्म्माधर्म्मप्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वा पश्यति। तत्कथमवगम्यते परलोकस्थानभावि तत्पाप्मानं दर्शनं स्वप्न इत्युच्यते। यस्माद्दिह जन्मन्यननुभाव्यमपि पश्यति वहु। न च स्वप्नो नामापूर्वं दर्शनम्। पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण। तेन स्वप्नजागरितस्थानव्यतिरेकेण स्त उभौ लोकौ। यदुक्तमादित्यादि वाह्यज्योतिषामभावेऽयं कार्यकरणसङ्घातः पुरुषो येन ज्योतिषा व्यतिरिक्तेनात्मना ज्योतिषा व्यवहरतीत्युक्तम्। तदेव नास्ति यदादित्यादि ज्योतिषामभावगमनम्। यत्रेदं विविक्तं स्वयं ज्योतिरुपलभ्येत॥

भूतोऽपि भाति। तथापि तदपूर्व्वमेव दर्शनमित्याशङ्क्याह। न चेति। स्वप्नधिया भाविजन्मभाविनोऽपि स्वप्ने दर्शनात्प्रायेणेत्युक्तम्। न च तदपूर्व्वदर्शनमपि सम्यग्ज्ञानमुत्थानप्रत्ययवाधात्। न चैवं स्वप्नधिया भाविजन्मार्थाविदर्शयिता भानमर्थाङ्गीकारादिति भावः। प्रमाणफलमुपसंहरति। तेनेति॥ न यदुक्तमित्यादिवाक्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तमनूद्याक्षिपति। यदित्यादिना॥ वाह्यज्योतिरभावे खल्वयं पुरुषः कार्य्यकरणसङ्घातो येन सङ्घातातिरिक्तेनात्मज्योतिषा गमनादि निर्व्वर्त्तयति। तदात्मज्योतिरस्तीति॥ यदुक्तमित्यनुवादार्थ। विशिष्टस्थानाभावं वक्तुं विशेषाभावं तावद्दर्शयति। तदेवेति॥ आदित्यादिज्योतिरभावविशिष्टस्थानमुक्तम्। तदेव स्थानं नास्ति विशेषाभावादिति शेषः।

स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्राम-
पादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा

येन सर्वदैवायं कार्यकरणसङ्घातः संसृष्ट एवोपलभ्यते। तस्मादसत्समोऽसन्नेव वा स्वेन विविक्तस्वभावेन ज्योतीरूपेणात्मेति। अथ क्वचिद्विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेणोपलभ्यते। बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यः। ततो यथोक्तं सर्वं भविष्यतीत्येतदर्थमाह। स यः प्रकृत आत्मा यस्मिन् काले प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वापमनुभवति। तदा किमुपादानः केन विधिना स्वपिति सन्ध्यं स्थानं प्रतिपद्यत इत्युच्यते। दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावान्। नायं लोकः कार्यकारणसङ्घातो विषयवेदनासंयुक्तः। सर्वावत्त्वमस्य व्याख्यातमन्नत्रयप्रकरणे। अथोऽयं वा आत्मेत्यादिना। सर्वा वा भूतभौतिकमात्रा अस्य संसर्गकारणभूता विद्यन्त इति सर्वावान् सर्ववानेव सर्वावांस्तस्य सर्वावतो मात्रामेकदेशमवय-

---

यथोक्तस्यानाभावे हेतुमाह। येनेति॥ संसृष्टो बाह्यैर्ज्योतिर्भिरिति शेषः॥ व्यवहारभूमौ बाह्यज्योतिरभावाभावे फलितमाह। तस्मादिति॥ उत्तरग्रन्थमुत्तरत्वेनावतारयति। अथेत्यादिना॥ यथोक्तं सर्वव्यतिरिक्तत्वं स्वयं ज्योतिष्ट्वमित्यादि। आह स्वप्नं प्रस्तौतीति यावत्। उपादानशब्दः परिग्रहविषयः। कथमस्य सर्वावत्त्वं तदाह॥ सर्वावत्त्वमिति॥ संसर्गकारणभूता बाह्याध्यात्मादिविभागेनेति शेषः। किमुपादानमित्यस्योत्तरमुक्त्वा केन विधिनेत्यस्योत्तरमाह। स्वयमित्यादिना। स्वेन

स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥

वमपादायापच्छिद्यादाय गृहीत्वा दृष्टजन्मवासनावासितः सन्नित्यर्थः । स्वयमात्मनैव विहत्य देहं पातयित्वा निःसम्बोधमापाद्य जागरिते ह्यादित्यादीनां चक्षुरादिष्वनुग्रहो देहव्यवहारार्थः । देहव्यवहारश्चात्मनो धर्माधर्मफलोपभोगप्रयुक्तः । धर्म्माधर्म्मफलोपभोगोपरमणमस्मिन्देहे आत्मकर्मोपरमकृतमित्यात्मास्य विहन्तेत्युच्यते । स्वयं निर्म्माय निर्म्माणं कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं मायामयमिव निर्म्माणमपि तत्कर्म्मापेक्षत्वात्स्वयं कर्तृकमुच्यते । स्वेनात्मीयेन भासामात्रोपादानलक्षणेन । भासा दीप्त्या प्रकाशेन सर्ववासनात्मकेनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः ।

सा हि तत्र विषयभूता सर्ववासनामयी प्रकाशते । सा तत्र स्वयं भा उच्यते । तेन स्वेन भासाविषयभूतेन स्वेन

स्वापाद्य प्रस्वपितीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । कथं पुनरात्मनो देहविहन्तृत्वं जाग्रद्धेतुकर्मफलोपभोगोपरमणाद्धि स विहन्यते तत्राह । जागरित इत्यादिना ॥ निर्माणविषयं दर्शयति । वासनामयमिति । यथा मायावी मायामयं देहं निर्मिमीते तद्वदित्याह । मायामयमिवेति ॥ कथं पुनरात्मनो यथोक्तं देहनिर्माणकर्तृत्वं कर्मकृतत्वात्तन्निर्माणस्येत्याशङ्क्याह । निर्माणमपीति ॥ स्वेन भासेत्यत्रेत्थंभावे तृतीया । करणे तृतीया व्यावर्त्यते । सा हीति ॥

तत्रेति स्वप्नोक्तिः । यथोक्तान्तःकरणवृत्तेर्विषयत्वेन प्रकाशमानत्वेऽपि स्वभासो भवतु कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह । सा तत्रेति ॥ स्वेन

च ज्योतिषा तद्विषयेण विविक्तरूपेणालुप्तदृक्स्वभावेन तद्भारूपं वासनात्मकं विषयीकुर्वन् प्रस्वपिति। यदेवं वर्त्तनं तत्प्रस्वपितीत्युच्यते। अत्रैतस्यामवस्थायामेतस्मिन् काले यं पुरुष आत्मा स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिर्भवति। नन्वस्य लोकस्य मात्रोपादानं कृतम्। कथं तस्मिन् सत्यं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्युच्यते। नैष दोषो विषयभूतमेव हि तत्। तेनैव चात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्दर्शयितुं शक्यः। न त्वन्यथा सति विषये कस्मिंश्चित्सुषुप्तकाल इव। यदा पुनः सा भाः वासनात्मिका विषयभूतोपलभ्यमाना भवति तदासिः कोशादिव निष्कृष्टः सर्वसंसर्गरहितं चक्षुरादिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपमलुप्तदृगात्मज्योतिः स्वेन

ज्योतिषेति कर्त्तरि तृतीया। स्वप्नदृगात्मविषयः। कोऽयं प्रस्वापो नाम तत्राह। यदेवमिति॥ विविक्तविशेषणं विवृणोति। बाह्येति। स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मेत्युक्तमाक्षिपति। नन्वस्येति॥ वासनापरिष्वक्तस्य मनोवृत्तिरूपस्य विषयतया विषयित्वाभावादविरुद्धमात्मनः स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्ट्वमिति समाधत्ते। नैष दोष इति॥ कुतो वासनोपादानस्य विषयत्वमित्याशङ्क्य स्वयं ज्योतिष्ट्वदर्शनसामर्थ्यादित्याह। तेनेति॥ मात्रादानस्य विषयत्वेनेति यावत्। तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेनाह। न त्विति। यथा सुषुप्तिकाले व्यक्तस्य विषयस्याभावे स्वयं ज्योतिरात्मा दर्शयितुं न शक्यते यथा स्वप्नेऽपि॥ तस्मात्तत्र स्वयं ज्योतिष्ट्वान्मात्रादानस्य विषयत्वं प्रकाशितमित्यर्थः। भवतु स्वप्ने वासनादानस्य विषयत्वं तथापि कथं स्वयं ज्योतिरात्मा शक्यते विविच्य दर्शयितुमित्याशङ्क्याह। यदा पुनरिति। व्यवभासकस्वभास्यं वासनात्मकमन्तःकरणमिति शेषः॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र

रूपेणावभासयद्दृश्यते। तेनात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति सिद्धम्॥ ९॥

नन्वत्र कथं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्येन जागरित इव ग्राह्यग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते। चक्षुराद्यनुग्राहकाश्चादित्याद्या लोकास्तथैव दृश्यन्ते यथा जागरिते। तत्र कथं विशेषोऽवधारणं क्रियते। अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्युच्यते वैलक्षण्यात् स्वप्नदर्शनस्य। जागरिते हीन्द्रियबुद्धिमन आलोकादिव्यापारसङ्कीर्णमात्मज्योतिः। इह तु स्वप्न इन्द्रियाभावात्तदनुग्राहकादित्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति। तस्माद्विलक्षणम्। ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेऽपि। यथा जागरिते तत्र कथमिन्द्रियाभावाद्वैलक्षण्यमुच्यत इति।

स्वप्नावस्थायामात्मनोऽवभासकान्तराभावे फलितमाह। तेनेति॥ ९॥

यदुक्तं स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्मेति तत्प्रकारान्तरेणाक्षिपति। नन्विति॥ अवस्थाद्वये विशेषाभावकृतं चोद्यं दूषयति। उच्यत इति। वैलक्षण्यं स्फुटयति। जागरिते हीति। मनस्तु स्वप्ने सदपि विषयत्वान्न स्वयंज्योतिष्ट्वं विघातीति भावः॥ उक्तं वैलक्षण्यं प्रतीतिमाश्रित्याक्षिपति। नन्विति न तत्रेत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह। शृण्विति। प्रतीतिं घटयति। अत्र चेति। रथादिदृष्टिमाक्षिपति। कथं पुनरिति। जाग-

वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्ता ॥ १० ॥

शृणु। न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणाः। तथा न रथयोगा रथे योज्यन्त इति रथयोगा अश्वादयस्तत्र न विद्यन्ते। न च पन्थानो रथमार्गा भवन्ति। अथ स रथान् रथयोगान् पथश्च सृजते स्वयम्। कथं पुनः सृजते रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावे। नन्क्तमस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्मायेत्यन्तःकरणवृत्तिरस्य लोकस्य वासनामात्रा तामपादाय रथादिवासनारूपान्तःकरणवृत्तिस्तदुपलब्धिनिमित्तेन कर्मणा चोद्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते तदुच्यते। स्वयं निर्मायेति। तदेवाह रथादीन् सृजत इति। ननु तत्र करणं वा करणानुग्राहकाणि वादित्यादिज्योतींषि तदवभास्या वा रथादयो विषया विद्यन्ते तद्वासनामात्रन्तु केवलं तदुपलब्धिकर्मनिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्या-

---

नामयीऽत्र दिवि दृश्यते उत्तरमाह। उच्यत इति ॥ तदुपलब्धिनिमित्तेनेत्यत्र तच्छब्देन वासनात्मिका मनोवृत्तिरेवोक्ता। उक्तमेवं प्रपञ्चयति। नन्वित्यादिना ॥ तदुपलब्धिर्वासनोपलब्धिस्तत्र यत्कर्मनिमित्तं तेन चोदिततया योद्भूतान्तःकरणवृत्तिग्राहकावस्था तदाश्रयं तदात्मकं तद्वासनारूपं दृश्यत इति योजना ॥ तथापि कथमात्मज्योतिः स्वप्ने केवलं सिध्यति तत्राह। तद्यस्येति ॥ तथा योग्यादर्शिर्व्यक्तो भवति तथा दृश्यायाः बुद्धेर्विविक्तमात्मज्योतिरिति केवलं साधयति। असिरिवेति ॥ तथा रथाद्यवभासकादिति। यावत् ॥ दृश्यात्येव

ऽयं दृश्यते। तद्यस्य ज्योतिषो दृश्यन्ते लुप्तदृश्यस्तदात्मज्योतिरत्र केवलमसिरिव कोशाद्विविक्तम्। तथा न तत्रानन्दाः सुखविशेषाः मुदो हर्षाः पुत्रादिलाभनिमित्ताः प्रमुदस्त एव प्रकर्षोपेताः॥

अथ चानन्दादीन् सृजते। तथा न तत्र वेशान्ताः पल्वलाः पुष्करिण्यस्तडागा स्रवन्त्यो नद्यो भवन्ति। अथ वेशान्तादीन् सृजते वासनामात्ररूपान्। यस्मात् स हि कर्त्ता। तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्म्महेतुत्वेनेत्यवोचाम तस्य कर्त्तृत्वं न तु साक्षादेव तत्र क्रिया सम्भवति तत्र साधनाभावात्। न हि कारकमन्तरेण क्रिया सम्भवति। न च तत्र हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि सम्भवन्ति। यत्र तु तानि विद्यन्ते जागरिते तत्रात्मज्योतिरवभासितैः कार्य्यकरणैर्रथादिवासनाश्रयान्तःकरणवृत्त्युद्भवनिमित्तं कर्म निर्वर्त्त्यते तेनोच्यते स हि कर्त्तेति। तदुक्तमा-

---

शिष्यन्त इति विशेषा सुखसामान्यानीत्यर्थः॥ तथेत्यानन्दाद्यभावो दर्शितः। ह्रस्वीयांसि सरांसि पल्वलशब्देनोच्यते। स हि कर्त्तेत्यत्र हि शब्दो यः स्यादित्युक्तस्तस्मात्सृजतीति शेषः॥

कुतोऽस्य कर्त्तृत्वं सहकार्य्यभावादित्याशङ्क्याह। तद्वासनेति॥ तच्छब्देन वेशान्तादिग्रहणम्। तदीयवासनाधारचित्तपरिणामस्योद्भवति स्वप्ने तस्य सुखदुःखनिदानत्वेनेति यावत्॥ मुख्यं कर्त्तृत्वं वारयति। नत्विति। तस्येति स्वप्नोक्तिः। साधनाभावेऽपि स्वप्ने क्रिया किं न स्यादित्याशङ्क्याह। न हीति। तर्हि स्वप्ने कान्यपि भविष्यन्ति नेत्याह। न चेति तर्हि पूर्वोक्तमपि कर्त्तृत्वं कथमिति चेत्तत्राह। यत्रत्विति॥ उक्तेऽर्थे वाक्योपक्रममनुकूलयति। तदुक्तमिति॥ उपक्रमे मुख्यं कर्त्तृत्वं द्र-

तदेते श्लोका भवन्ति। स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति। शुक्रमादाय

त्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म्म कुरुत इति। तत्रापि न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषावभासकत्वव्यतिरेकेण। यच्चैतन्यात्मज्योतिषान्तःकरणद्वारेणावभासयति। कार्य्यकरणानि तदवभासितानि कर्म्मसु व्याप्रियन्ते कार्य्यकरणानि। तत्र कर्तृत्वमुपचर्य्यत आत्मनः। तदुक्तं ध्यायतीव लेलायतीवेति तदेवानूद्यते स हि कर्त्तेतीह हेत्वर्थम्॥ १०॥

तदेतस्मिन्नुक्तेऽर्थे एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति। स्वप्नेन स्वप्नभावेन शारीरं शरीरमभिप्रहत्य निश्चेष्टमापाद्यासुप्तः स्वयमलुप्तदृगादिशक्तिस्वाभाव्यात् सुप्तान्वासनाकारोद्भूतानन्तःकरणवृत्त्याश्रयान् बाह्याध्यात्मिकान् सर्वानेव भावान् स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान् सुप्तानभिचाकशीत्य-

---

त्वौपचारिकमिति विशेषमाशङ्क्याह। तत्रापीति॥ परमार्थतश्चैतन्यज्योतिषो व्यापारवदुपाध्यवभासकत्वव्यतिरेकेण स्वतो न कर्तृत्वं वाक्योपक्रमेऽपि विवक्षितमित्यर्थः॥ आत्मनो वाक्योपक्रमे कर्तृत्वमौपचारिकमित्युपसंहरति। यदिति॥ स हि कर्त्तेत्यौपचारिकं कर्तृत्वमित्युच्यते चेत्तस्य ध्यायतीवेत्यादिनोक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह। तदुक्तमिति॥ अनुवादे प्रयोजनमाह। हेत्वर्थमिति॥ स्वप्ने रथादिस्रष्टृत्वमिति शेषः॥१०॥

तदेते श्लोका भवन्तीत्येतत्प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे। एते इति। उक्तोऽर्थः स्वयं ज्योतिष्ट्वादिः। शरीरमिति स्वार्थे वृद्धिः। स्वयमलुप्तत्वे हेतुमाह। अलुप्तेति॥ व्याख्येयं पदमादाय व्याचष्टे। सुप्तानि-

पुनरेति स्थानꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥ ११ ॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा। स ईयतेऽमृतो यत्र कामꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥ १२ ॥ स्वप्नान्त

लुप्तयाऽऽत्मदृष्ट्या पश्यत्यवभासयतीत्यर्थः। शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियमात्रारूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्मणा जागरितस्थानमेत्यागच्छति हिरण्मयो हिरण्मय इव चैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः पुरुष एकहंसः एक एव हन्तीत्येकहंसः। एको जाग्रत्स्वप्नेहलोकपरलोकादीन् गच्छतीत्येकहंसः ॥ ११ ॥ तथा प्राणेन पञ्चवृत्तिना रक्षन् परिपालयन्नन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यादवरं निकृष्टमनेकाशुचिसङ्घातत्वादत्यन्तबीभत्सं कुलायं नीडं शरीरं स्वयं तु बहिस्तस्मात्कुलायाच्चरित्वा। यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्नं पश्यति तथापि तत्सम्बन्धाभावात्तस्य इवाकाशो बहिश्चरित्वेत्युच्यते। अमृतः स्वयममरणधर्मा ईयते गच्छति। यत्र कामं यत्र यत्र कामो विषयेषूद्भूतवृत्तिर्भवति तं तं कामं वासनारूपेणोद्भूतं गच्छति ॥ १२ ॥ किञ्च स्वप्नान्ते

त्यादिना ॥ उक्तमनूद्य पदान्तरमश्रुतार्थं व्याकरोति। सुप्तानभिचाकशीतीति ॥ तथाशब्दः स्वप्नगतविशेषसमुच्चयार्थः। किमिति स्वप्ने प्राणेन शरीरमात्मा पालयति तत्राह। अन्यथेति ॥ बहिश्चरित्वेत्ययुक्तं शरीरस्थस्य स्वप्नोपलम्भादित्याशङ्क्याह। यद्यपीति ॥ तत्सम्बन्धाभावाद्बहिश्चरित्वेत्युच्यते इति सम्बन्धः ॥ देहस्थस्यैव तदसम्बन्धे दृष्टान्तमाह।

उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि। उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥ आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति। तन्नायतं हु बोधयेदित्याहुः ॥

स्वप्नस्थाने उच्चावचमुच्चं देवादिभावमवचं तिर्य्यगादि-
भावं निकृष्टं तदुच्चावचमीयमानो गम्यमानः प्राप्नुवन् रू-
पाणि देवो द्योतनावान् कुरुते निर्वर्त्तयतीति वासनारू-
पाणि बहून्यसङ्ख्येयानि। उत इव अपि स्त्रीभिः सह मोद-
मान इव जक्षदिव हसन्निव वयस्यैः। उत इव अपि भयानि
बिभेत्येभ्य इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि पश्यन्निव ॥ १३ ॥
आराममारमणमाक्रीडामनेन निर्म्मितां वासनारूपा-
मस्यात्मनः पश्यन्ति सर्वे जनाः। ग्रामं नगरं स्त्रियमन्ना-
द्यमित्यादिवासनानिर्म्मितमाक्रीडनरूपं न तं पश्यति।
तं न पश्यति कश्चन। कष्टं भो वर्त्ततेऽत्यन्तविविक्तं दृष्टि-
गोचरमापन्नमप्यहो भाग्यहीनता लोकस्य यच्छक्यदर्शनम-
प्यात्मानं तं न पश्यति। लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिः।

तत्स्थ इति। स्वप्नस्थं विशेषान्तरमाह। निर्दिशति ॥ उच्चावचं वि-
षयीकृत्य तेन तेनात्मना स्वेनैव स्वयं गम्यमान इति यावत् ॥ १३ ॥
आरामं विवृणोति। ग्राममित्यादिना ॥ न तमित्यादेस्तात्पर्य-
माह। कष्टमिति ॥ दृष्टिगोचरापन्नमपि न पश्यतीति सम्बन्धः। कष्ट-
मित्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति। अहो इति। लोकानां तात्पर्यमुपसंहरति।
स्वपन्तेति। वाक्यान्तरमादाय तात्पर्यमुक्तानाह सर्वस्मत्तरणि व्याचष्टे।

दुर्भिषज्यꣳ हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ।

अत्यन्तविविक्तः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायः । तं नायतं बोधयेदित्याहुः । प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते स्वप्न आत्मज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वम् । क्वासौ । तमात्मानं सुप्तमायतं सहसा भृशं न बोधयेदित्याहुरेवं कथयन्ति चिकित्सकादयो जना लोके । नूनं ते पश्यन्ति जाग्रद्देहादिन्द्रियद्वारतोऽपसृत्य केवलो बहिर्वर्तत इति यत आहुः ।

तं नायतं बोधयेदिति । तत्र च दोषं पश्यन्ति । भृशं ह्यसौ बोध्यमानः । तानीन्द्रियद्वाराणि सहसा प्रतिबोध्यमानो न प्रतिपद्यत इति । तदेतदाह दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यत इति । तमिन्द्रियद्वारदेशं यस्माद्देशाच्छुक्रमादायापसृतस्तमिन्द्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । कदाचिद्व्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति । तत

तस्मैत्यादिना ॥ तेषामभिप्रायमाह । नूनमिति ॥ इन्द्रियाण्येव द्वाराण्यस्येतीन्द्रियद्वारो जाग्रद्देहस्तस्मादिति यावत् ॥

तथापि सहसासौ बोध्यतां का हानिरित्याशङ्क्याह । तत्रेति । सहसा बोध्यमानत्वं सप्तम्यर्थः । किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदाहेत्यादिना ॥ पुनरप्रतिपत्तौ दोषप्रसङ्गं दर्शयति । कदाचिदिति ॥ व्यत्यासप्रवेशस्य कार्यं दर्शयन्दुर्भिषज्यमित्यादि व्याचष्टे । तत इति ॥ उक्तां प्रक्रियामुपसंहरति । तस्मादिति ॥ एतदनूद्य मतान्तरमुत्थापयति । अथो खल्वित्यादिना । इति शब्दो यस्मादर्थे ॥ तदेव मतान्तरं स्फोरयति । नेत्यादिना ॥ [illegible]

अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः

आन्ध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ दुर्भिषजं दुःखभिषक्रमीता ह्यस्मै देहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ देही भवतीत्यर्थः। तस्मात्प्रसिद्धयापि स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्ट्वमस्य गम्यते। स्वप्नो भूत्वातिक्रान्तो मृत्योरूपाणीति। तस्मात् स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मा अथो अपि खल्वन्य आहुर्जागरितदेश एवास्यैष यः स्वप्नः। न सन्ध्यं स्थानान्तरमिहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तम्। किं तर्हि इहलोक एव जागरितदेशः। यद्येवं किञ्चातः शृणवतो यद्भवति यदा जागरितदेश एवायं स्वप्नस्तदायमात्मा कार्य्यकरणेभ्यो न व्यावृत्तस्तैर्मिश्रीभूतः। अतो न स्वयं ज्योतिरात्मेत्यतः स्वयं ज्योतिष्ट्वबाधनायान्य आहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति। तत्र च हेतुमाचक्षते। जागरितदेशत्वे यानि हि यस्माद्धस्त्या-

---

दृच्छति। यद्येवमिति॥ स्वप्नो जागरितदेश इत्येवं यदीष्यते तत्र किं स्यादिति प्रश्नार्थः॥ फलं प्रतिज्ञाय प्रकटयति। शृण्विति॥ मतान्तरोपन्यासस्य स्वमतविरोधित्वमाह। इत्यत इति॥ स्वप्नस्य जाग्रद्देशत्वं दूषयति। तदसदिति॥ तस्य जाग्रद्देशत्वाभावे फलितमाह। तस्मादिति॥ स्वप्ने बाह्यज्योतिषः सम्भवो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह। तदुक्तमिति॥ बाह्यज्योतिरभावेऽपि स्वप्ने व्यवहारदर्शनात्तत्र स्वयं ज्योतिष्ट्वमात्मनो मुमुक्षुमिन्द्रियोपसंहरति। तस्मादिति॥ कथं पुनर्विद्यायामनुक्तायां सहस्रदानवचनमित्याशङ्क्य वृत्तं कीर्त्तयति। स्वयं ज्योतिरिति। मृत्योरूपाण्यतिक्रामतीत्यत्र च कार्यकरणव्यतिरिक्तत्वमात्मनो दर्शितमि-

स्वयं ज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥

दीनि पदार्थजातानि जाग्रज्जागरितदेशे पश्यति लौकिकस्तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीति । तदसत् इन्द्रियोपरमात् । उपरतेषु हीन्द्रियेषु स्वप्नान् पश्यति । तस्मान्नान्यस्य ज्योतिषस्तत्र सम्भवोऽस्ति । तदुक्तं न तत्र रथा न रथयोगा इत्यादि । तस्मादत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्येव स्वयं ज्योतिरात्मास्तीति स्वप्ननिदर्शनेन प्रदर्शितम् । अतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति च । क्रमेण सञ्चरन्निहलोकपरलोकादीनिहलोकपरलोकादिव्यतिरिक्तः । तथा जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यां व्यतिरिक्तः । तत्र च क्रमसञ्चारान्नित्यश्चेत्येतत्प्रतिपादितं याज्ञवल्क्येन । अतो विद्यानिष्क्रियार्थं सहस्रं ददामीत्याह जनकः । सोऽहमेवं बोधितस्त्वया भगवते तुभ्यं सहस्रं

त्याह । अतिक्रामतीति ॥ लोकद्वयसञ्चारवशादुक्तमर्थमनुद्रवति । क्रमेणेति ॥ आदिशब्दस्तत्तद्देहादिविषयः । स्थानद्वयसञ्चारवशादुक्तमनुभाषते । तथेति ॥ इहलोकपरलोकाभ्यामिवेति यावत् । लोकद्वये स्थानद्वये च क्रमसञ्चारप्रयुक्तमर्थान्तरमाह । तत्र चेति ॥ आत्मनः स्वयं ज्योतिषो देहादिव्यतिरिक्तस्य नित्यस्य स्थापितत्वादित्यतः शब्दार्थः । कामप्रश्नस्य निर्णीतत्वान्निराकाङ्क्षत्वमिति शङ्कां वारयति । विमोक्षायेति ॥ सम्यग्बोधस्य हेतुरिति यावत् । ननु स एव प्रागुक्तो मोक्षो वक्तव्योऽस्ति तत्राह । तदुपयोगीति ॥ अयमित्युक्तात्मप्रत्ययोक्तिः । ताटस्थ्यात्पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् ॥ पदार्थस्य वाक्यार्थशेषभावं दर्शयति । तदेकदेश एवेति ॥ कामप्रश्नो मयापि निर्णीत इहलो-

स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च ।

ददामि । विमोक्षश्च कामप्रश्नो मयाभिप्रेतः । तदुपयोग्योऽयं तादर्थ्यात्तदेकदेश एव । अतस्त्वां नियोक्ष्यामि समस्तकामप्रश्ननिर्णयश्रवणेन विमोक्षायात ऊर्ध्वं ब्रूहि । येन संसाराद्विप्रमुच्येयम् । त्वत्प्रसादाद्विमोक्षपदार्थैकदेशनिर्णयहेतोः सहस्रदानम् ॥ १४ ॥

यत्प्रस्तुतमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इति तत्प्रत्यक्षतः प्रतिपादितम् । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति । स्वप्ने यत्तूक्तं स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति । तत्र तदाशङ्क्यते । मृत्यो रूपाण्येवातिक्रामति न मृत्युम् । प्रत्यक्षं ह्येतत् । स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासादिदर्शनम् । तस्मान्नूनं नैवायं मृत्युमतिक्रामति कर्मणो हि मृत्योः

तद्वाक्यं गमकमित्याह । अत इति ॥ कामप्रश्नस्य निर्णीतत्वादिति यावत् । तेनापेक्षितेन हेतुनेत्यर्थः ॥ विमोक्षशब्दस्य सम्यग्ज्ञानविषयत्वं सूचयति । येनेति ॥ सम्यग्ज्ञानप्राप्तौ गुरुप्रसादस्य प्राधान्यं दर्शयति । त्वत्प्रसादादिति ॥ ननु विमोक्षपदार्थो निर्णीतोऽन्यथा सहस्रदानस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादत आह । विमोक्षेति ॥ १४ ॥

उत्तरकण्डिकामवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति । यत्प्रस्तुतमिति ॥ आत्मनैवेत्यादिना यदात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं ब्राह्मणादौ प्रस्तुतं तदत्रायमित्यादिना प्रत्यक्षतः स्वप्ने प्रतिपादितमिति सम्बन्धः । उक्तमर्थान्तरमनूद्य चोद्यमुत्थापयति ॥ यत्तूक्तमिति ॥ मृत्युं नातिक्रामतीत्यत्र हेतुमाह । प्रत्यक्षं हीति । इच्छाद्वेषादिरादिशब्दार्थः ॥ तथापि कुतो

कार्य्यं मोदत्रासादि दृश्यते । यदि च मृत्युना बद्ध एवायं स्वभावतस्ततो विमोक्षो नोपपद्यते । न हि स्वभावात्कश्चिद्विमुच्यते । अथ स्वभावो न भवति मृत्युस्ततस्तस्मान्मोक्ष उपपत्स्यते । यथासौ मृत्युरात्मीयो धर्म्मो न भवति ततः प्रदर्शनायात ऊर्द्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्य्यनुयुक्तो याज्ञवल्क्यस्तद्दिदर्शयिषया प्रवर्त्तते । स वै प्रकृतः स्वयं ज्योतिः पुरुषः । एष यः स्वप्ने दर्शित एतस्मिन् संप्रसादे सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति सम्प्रसादः । जागरिते देहेन्द्रियव्यापारशतसन्निपातजं हित्वा कालुष्यं तेभ्यो विप्रतिमुक्त ईषत्प्रसीदति स्वप्ने । इह तु सुषुप्ते सम्यक् प्रसीदतीत्यतः सुषुप्तं सम्प्रसाद उच्यते । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् भवति ।

मृत्युं नातिक्रामति तत्राह । तस्मादिति ॥ कार्य्यस्य कारणादन्यत्र प्रवृत्त्ययोगादिति यावत् ॥ उक्तमुपपादयति । कर्म्मणो हीति ॥ अतः स्वप्नं गतो मृत्युं कर्म्माख्यं नातिक्रामतीति शेषः ॥ मा तर्हि मृत्योरतिक्रमोऽभूत्को दोषस्तत्राह । यदि चेति । स्वभावादपि मृत्योर्विमुक्तिमाशङ्क्याह । न हीति ॥ उक्तं हि न हि स्वभावो भावानां व्यावर्त्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति । कथं तर्हि मोक्षोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । अथेति ॥ एषा च शङ्का प्रागेव राज्ञा कृतेति दर्शयन्नुत्तरमुत्थापयति । यथेत्यादिना ॥ तद्दिदर्शयिषयेत्यत्र तच्छब्देन मृत्योरतिक्रमणं गृह्यते ॥ वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वमुपेत्य सशब्दार्थमाह । स वै प्रकृत इति ॥ एषशब्दमनूद्य व्याकरोति । एष इति ॥ सम्यक्प्रसादे स्थितो मृत्युमतिक्रामतीति शेषः । सुषुप्तस्य सम्प्रसादत्वं साधयति । जागरित इत्यादिना । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । तीर्णो हीति । अस्तु सम्यक् प्रसादः सुषुप्ते स्थाने तथापि किमायातमित्यत आह ॥ स वा इति ॥ पूर्वोक्तेन क्रमेण सम्यक् प्रसादे सुषुप्ते

सलिल एको द्रष्टेति हि वक्ष्यति। सुप्तस्वमात्मानं स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे क्रमेण सम्प्रसन्नः सन् सुप्ते स्थित्वा कथं सम्प्रसन्नः। स्वप्नात्सुप्तं प्रविविक्षुः स्वप्नावस्थ एव रत्वा रतिमनुभूय मित्रस्वजनदर्शनादिना चरित्वा विहृत्यानेकधा चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः। दृष्ट्वैव न कृत्वेत्यर्थः। पुण्यञ्च पुण्यफलं पापञ्च पापफलम्। न तु पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवोचाम। तस्मान्न पुण्यपापाभ्यामनुबद्धः। यो हि करोति पुण्यपापे स ताभ्यामनुबध्यते। न हि दर्शनमात्रेणैतदनुबद्धः स्यात्। तस्मात् स्वप्नो भूत्वा मृत्युमतिक्रामत्येव न मृत्युरूपाण्येव केवलम्। अतो न मृत्योरात्मस्वभावत्वाशङ्का। मृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्य स्वप्नेऽपि कुर्यात्। ननु

स्थित्वा सम्यक् प्रसन्नः सन् मृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः॥ उक्तमर्थमुपपादयितुमाकाङ्क्षामाह। कथमिति॥ रत्वेत्यादि व्याकुर्वन्नुपरिहरति। स्वप्नादिति॥ पुण्यपापशब्दयोर्यथाश्रुतार्थत्वमाशङ्क्याह। न त्विति। अवोचामो भयानुपालम्भ आनन्दांश्च पश्यतीत्यत्रेति शेषः। पुण्यपापयोर्दर्शनमेव न करणमित्यत्र फलितमाह। तस्मादिति। तद्द्रष्टुरपि तदनुबन्धः स्यादित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गान्मैवमित्याह। यो हीत्यादिना॥ पुण्यपापाभ्यामात्मनोऽसंस्पर्शे फलितमाह। तस्मादिति॥ मृत्योरतिक्रमणे किं स्यादित्याशङ्क्याह॥ अतो नेति॥ मृत्योरस्वभावत्वमुपपादयति॥ मृत्युश्चेदिति। इष्टापत्तिमाशङ्क्याह। नन्विति॥ अनन्वागतवाक्यादसङ्गवाक्याच्चेत्यर्थः॥ मोक्षशास्त्रप्रामाण्यादपि मृत्योरस्वभावत्वमित्याह। न त्विति॥ अभावादिति छेदः। तस्याः स्वभावत्वे लक्षणं कथयति। अत इति॥ उक्तमेव व्याचष्टे। पुण्यपापाभ्यामिति। स्वप्ने मृत्योः स्वभावत्वाभावेऽपि जाग्रदवस्थायां कार्यत्वमात्मनः स्वभावः। तथा च नियमेन तस्य मृत्योरतिक्रमो न सिध्यतीति शङ्कते।

पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव

करोति स्वभावश्चेत्क्रियाऽस्य निर्मोक्षतैव स्यात्। न तु स्वभावः स्वप्नेऽभावात्। अतो विमोक्षोऽस्योपपद्यते मृत्योः पुण्यपापाभ्यां न तु जागरितेऽस्य स्वभाव एव। न हि बुद्ध्याद्युपाधिकृतं हि तत्। तच्च प्रतिपादितं सादृश्यात्। ध्यायतीव लेलायतीवेति॥

तस्मादेकान्तेनैव स्वप्ने मृत्युरूपातिक्रमणान्न स्वाभाविकत्वाशङ्काऽनिर्मोक्षता वा। तत्र चरित्वापि चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः। सम्प्रसादानुभवोत्तरकालं पुनः प्रतिन्यायं यथान्यायं यथागतं नि आयो न्यायः। अयनमायो निगमनं पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायः यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः। प्रतियोनि यथास्थानं स्वप्नस्थानम्। स्वप्नस्थानाद्धि सुषुप्तिं प्रतिपन्नः। स यथास्थानमेव पुनरागच्छतीति। प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव

न त्विति। औपाधिकत्वात्कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावादात्मनो मृत्योरतिक्रमः सम्भवतीति परिहरति॥ नेति॥ कथमौपाधिकत्वं कर्तृत्वस्य विशदमुच्यते तत्राह। तच्चेति। ध्यायतीवेत्यादौ सादृश्यवाचकादिवशब्दादौपाधिकं कर्तृत्वस्य प्रागेव दर्शितमित्यर्थः। जागरितेऽपि कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावे फलितमाह॥ तस्मादिति॥

मृत्योः स्वाभाविकत्वाद्यभावकृतं फलमाह। अनिर्मोक्षता वेति। वाशब्दो नञनुकर्षणार्थः॥ पुण्यञ्च पापञ्चेत्येतदन्तं वाक्यं व्याख्याय पुनरित्यादि व्याचष्टे। तत्र इति। स्वप्नादुत्थाय सुषुप्तिमनुभूयोत्तरकालमिति यावत्। स्थानात् स्थानान्तरप्राप्तावध्वानं मत्वा पुनः शब्दः।

स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य। सोऽहं भग-

---

स्वप्नस्थानायैव। ननु स्वप्ने न करोति पुण्यपापे तयोः फलमेव पश्यतीति कथमवगम्यते। यथा जागरिते तथा करोत्येवं स्वप्नेऽपि तुल्यत्वाद्दर्शनस्येति। न। यत आह स आत्मा यत्किञ्चित्तत्र स्वप्ने पश्यति पुण्यपापफलम्। अनन्वागतोऽननुबद्धस्तेन दृष्टेन भवति। नैवानुबद्धो भवतीति। यदि हि स्वप्ने कृतमेव तेन स्यात्तेनानुबध्येत। स्वप्नादुत्थितोऽपि समन्वागतः स्यात्। न च तल्लोके स्वप्नकृतकर्म्मणाऽनन्वागतत्वप्रसिद्धिः। न हि स्वप्नकृतेनागसागस्कारिणमात्मानं मन्यते कश्चित्। न च स्वप्नदृशः श्रुत्वा लोकस्तं गर्हयति परिहरति

प्रविन्यायमितस्यावयवार्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह। पुनरिति॥ सम्प्रसादादूर्द्ध्वमिति यावत्। जागरितात् स्वप्नं ततः सुषुप्तं गच्छतीति पूर्वंगमनं ततो वैपरीत्येन सुषुप्तात् स्वप्नं जागरितं वा गच्छतीति यदागमनं स प्रतिन्यायस्तमेव सङ्क्षिपति॥ यथेति। यथा स्थानमाद्रवतीत्येतद्विवृणोति। स्वप्नस्थानादिति॥ उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति। प्रतियोनीति॥ किमर्थं यथा स्थानमागमनं तदाह। स्वप्नस्थानायैवेति॥ स यदित्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह। नन्विति॥ तत्र वाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य्य व्याकरोति। यत आहेति॥ अननुबद्ध इत्यस्यार्थं स्फुटयति। नैवेति॥ स यदित्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्य्यमाह। यदि हीति॥ तेनात्मनेति यावत्। स्वप्ने कृतं कर्म्म पुनस्तेनेत्युक्तं अनुबन्धे दोषमाह। स्वप्नादिति॥ इष्टापत्तिमाशङ्क्याह। न चेति॥ स्वप्नकृतेन कर्म्मणा जाग्रद्वस्थस्य पुरुषस्यान्वागतत्वप्रसिद्धिरिति यदुच्यते तन्न व्यवहारभूमौ सम्प्रतिपन्नमित्यर्थः। स्वप्नदृष्टेन जाग्रत्कृतस्य न सम्मतिरित्यत्र स्वानुभवं

वते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोचायैव ब्रूहीति
॥ १५ ॥

वा। अतोऽनन्वागत एव तेन भवति। तस्मात्स्वप्ने कुर्वन्निवो
पलभ्यते न तु क्रियाऽस्ति परमार्थतः। उतेव स्त्रीभिः सह
मोदमान इवेति। श्लोक उक्तः। आख्यातारश्च स्वप्नस्य सहेव
शब्देनाचक्षते। हस्तिनोऽद्य घटीकृता धावन्तीव मया दृष्टा
इति। अतो न तस्य कर्तृत्वमिति। कथं पुनरस्याऽकर्तृत्व-
मिति। कार्यकरणैर्मूर्त्तैः संश्लेषो मूर्त्तस्य स तु क्रियाहेतु-
र्दृष्टः। न ह्यमूर्त्तः कश्चित् क्रियावान्दृश्यतेऽमूर्त्तश्चात्माऽतो-
ऽसङ्गो यस्माच्चासङ्गो ह्ययं पुरुषस्तस्मादन्वागतस्तेन स्वप्न-
दृष्टेन। अत एव न क्रियाकर्तृत्वमस्य कथञ्चिदुपपद्यते।
कार्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्वं स्याच्च च संश्लेषः संयोगोऽस्य

दर्शयति। न हीति॥ यथोक्तेऽनुभवे लोकस्यापि सम्मतिं दर्शयति।
म चेति। तत्र फलितमाह। अत इति॥ कथं तर्हि स्वप्ने कर्तृत्व-
प्रतीतिस्तत्राह। तस्मादिति॥ स्वप्नस्याभासत्वान्न तत्र वस्तुतोऽस्ति
क्रियेत्याह। उतेवेति॥ तदाभासत्वे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति। आख्या-
तारश्चेति॥ स्वप्नस्याभासत्वे फलितमाह। अत इति। अनन्वागत-
वाक्यं प्रतिज्ञारूपं व्याख्यायासङ्गवाक्यं हेतुरूपमवतारयितुमाकाङ्क्षा-
माह। कथमिति। मूर्त्तस्य मूर्त्तान्तरेण संयोगे क्रियोपलम्भादमूर्त्तस्य
तदभावादात्मनश्चामूर्त्तत्वेनासंयोगः क्रियायोगादकर्तृत्वसिद्धिरित्युत्तरं
हेतुवाक्यार्थकथनपूर्वकं कथयति। कार्यकरणैरित्यादिना। आत्मनोऽस-
ङ्गत्वेनाकर्तृत्वमुक्तं समर्थयते। अत एवेति॥ अतःशब्दार्थं विशदयति।
कार्येति। क्रियावत्त्वाभावे जन्ममरणादिराहित्यं कौटस्थ्यं फलतीत्याह।
तस्मादिति। कर्मप्रविवेकस्वरूपमङ्गीकरोति। एवमिति। तत्रविनिद्रात्मस्थाने

स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञ-

नास्ति यतोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः। तस्मादमृत एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य। सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि। मोक्षपदार्थैकदेशस्य कर्म्मप्रविवेकस्य सम्यग्दर्शितत्वादत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति॥ १५॥

तत्रासङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यसङ्गताकर्तृत्वे हेतुरुक्तः। उक्तञ्च पूर्वं कामवशात् स ईयते यत्र काममिति। कामश्च सङ्गोऽतोऽसिद्धो हेतुरुक्तः। असङ्गो ह्ययं पुरुष इति। न त्वेतदस्ति। कथं तर्ह्यसङ्ग एवेत्येतदुच्यते। स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने स वै एष पुरुषः सम्प्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा

दार्थं सूचयति। सोऽहमिति॥ नैराकाङ्क्ष्यं व्यावर्त्तयति। अत इति। कथं तर्हि सहस्रदानमित्याशङ्क्याह। मोक्षेति॥ कामप्रविवेकस्यार्थनियोगमभिप्रेत्य पुनरनुक्रामति। अत ऊर्ध्वमिति॥ १५॥

उत्तरकण्डिकाव्यावर्त्त्यां शङ्कामाह। तत्रेति॥ पूर्वकण्डिकास्वप्यर्थः। अकर्तृत्वस्य हेतुरसङ्गत्वं किन्तावतेत्याशङ्क्याह। उक्तञ्चेति। पूर्वश्लोकोपन्यासदशायामिति यावत्। कर्मवशात् स्वप्नहेतुकर्मसामर्थ्यादित्यर्थः। आत्मनः स्वप्ने कामकर्मसम्बन्धेऽपि किमिति नासङ्गत्वं तत्राह। कामश्चेति॥ हेत्वसिद्धिं परिहरति। न त्विति॥ न चेद्धेतोरसिद्धत्वं किं तर्हि कथं तत्सिद्धिरिति पृच्छति। कथमिति॥ हेतुसम-

वल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्द्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा

चरित्वा यथा कामं दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्चेति सर्वं पूर्ववद्बुद्धान्तायैव जागरितस्थानाय। तस्मादसङ्ग एवायं पुरुषः। यदि स्वप्ने सङ्गवान् स्यात् कामो ततस्तत्सङ्गजैर्दोषैर्बुद्धान्ताय प्रत्यागतो लिप्येत ॥ १६ ॥

यथासौ स्वप्नेऽसङ्गत्वात्स्वप्नसङ्गजैर्दोषैर्जागरिते प्रत्यागतो न लिप्यते। एवं जागरितसङ्गजैरपि दोषैर्न लिप्यत एव बुद्धान्ते। तदेतदुच्यते। स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते जागरिते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत्। यत्तत्र बुद्धान्ते किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति। ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधार्यते करोति च तत्र पुण्यपापे तत्फलञ्च

र्थपार्थमुत्तरपन्थमुत्थापयति। असङ्ग इति। प्रतियोन्या द्रवतोऽयं तदन्तर्दर्शमित्युक्तम्। स्वप्ने कर्तृत्वाभावस्तच्छब्दार्थः। उक्तमसङ्गत्वं व्यतिरेकमुखेन विशदयति। यदीति। सङ्गवानित्यस्य व्याख्यानम्। कामीति। तत्सङ्गजैस्तत्र स्वप्नविषयविशेषेषु कामाख्यसङ्गवशादुत्पन्नैरपराधैरिति यावत्। न तु लिप्यते प्रायश्चित्तविधानस्यापि स्वप्नसूचिताशुभमात्रनिवर्तकार्थत्वाद्वस्तुवृत्तानुसारित्वाभावादिति शेषः ॥ १६ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तीकृत्य जागरितेऽपि निर्लेपत्वमात्मनो दर्शयति यथेत्यादिना। तत्र प्रमाणमाह। तदेतदिति ॥ जाग्रदवस्थायामात्मनः कर्तृत्वमाक्षिपति। नन्विति ॥ तत्र कस्मिन् कर्तृत्वमित्युत्तरमाह। नेत्यादिना ॥ तदेव विवृणोति। ध्यायतेवेति। स्वतोऽकर्तृत्वे वाक्योपक्रमं प्रमादयति। तथा चेति। वाक्यार्थं सङ्गृह्णाति। बुद्धान्तेति। कर्तृ-

तद्यथा महामत्स्य उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्वं-
ञ्चापरञ्चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसञ्च-
रति स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥

एवमयं पुरुष आत्मा स्वयंज्योतिः कार्य्यकरणविल-
क्षणस्तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्म्मभ्यां विलक्षणो यस्माद-
सङ्गो ह्ययं पुरुषोऽसङ्गत्वादित्ययमर्थः। स वा एष
एतस्मिन् सम्प्रसाद इत्याद्याभिस्तिसृभिः कण्डिकाभिः
प्रतिपादितः। तत्रासङ्गतैवात्मनः कुतो यस्माज्जागरितात्
स्वप्नं स्वप्नाच्च सम्प्रसादं सम्प्रसादाच्च पुनः स्वप्नं क्रमेण
बुद्धान्तं जागरितं बुद्धान्ताच्च पुनः स्वप्नान्तमित्येवमनु-
क्रमसञ्चारेण स्थानत्रयस्य व्यतिरेकः साधितः पूर्व्वं-
ञ्चोपन्यस्तोऽयमर्थः। सुप्तो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति
मृत्योरूपाणीति। तं विस्तरेण प्रतिपाद्य केवलं दृष्टान्त-
मात्रमवशिष्टं तद्वक्ष्यामीत्यारभ्यते। तत्तत्र तस्मिन्यथा प्रद-
र्शितोऽर्थदृष्टान्तोऽयमुपादीयते यथा लोके महामत्स्यो
महांश्चासौ मत्स्यश्च नादेयेन स्रोतसाऽहार्य्य इत्यर्थः।
स्रोतश्च विष्टम्भयति। स्वच्छन्दचारी उभे कूले नद्याः

कण्डिकात्रयेण सिद्धमर्थमनुवदति। एवमिति॥ कथमात्मनः स्थानत्रयस-
ञ्चारादसिद्धोऽसङ्गत्वहेतुरित्याशङ्क्याह। तत्रेति। प्रतिज्ञाहेत्वोर्हेतुनिर्धारणं
कथमस्यार्थः॥ तत्प्रयोजकत्वाद्धृदयादेरुक्तिरवरन्तु दूरनिरस्तमित्येवमन्वयः॥
एवञ्चोदितहेतुसमर्थनार्थं महामत्स्यवाक्यमिति कृतिमभिप्रेत्य बहुत्वस्मर-
माह। पूर्वञ्चेति॥ यथा प्रदर्शितोऽर्थोऽसङ्गत्वं कार्यकरणविनिर्मुक्तत्वञ्च च-

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विप-

पूर्व्वञ्चापरञ्चानुक्रमेण सञ्चरति । स सञ्चरन्नपि कूलद्वयं तन्मध्यवर्त्तिनोदकस्रोतोवेगेन न परवशीक्रियते । एवमेवायं पुरुष एतावुभा अन्ता अनुसञ्चरति । कौ तौ । स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च । दृष्टान्तप्रदर्शनफलं तु मृत्युरूपः कार्य्यकरणसङ्घातः । स ह तत्प्रयोजकाभ्याममनात्मधर्म्मोऽयञ्चात्मैतस्माद्विलक्षण इति विस्तरतो व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

अत्र च स्थानत्रयानुसञ्चारेण स्वयं ज्योतिष आत्मनः कार्य्यकरणसङ्घातव्यतिरिक्तस्य कामकर्म्मभ्यां विविक्ततोक्ता । अतो नायं संसारधर्म्मवानुपाधिनिमित्तमेव तस्य संसारित्वमविद्याध्यारोपितमित्येष समुदायार्थ उक्तः । तत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्णरूप उक्तो न पुञ्जीकृत्यैकत्व दर्शितः । यस्माज्जागरिते संसक्तः स मृत्युः स कार्य्यकरणसङ्घात उपलभ्यतेऽविद्यया । स्वप्ने तु कामसंयुक्तो

दार्ष्टान्तिकमत्स्यस्य स्वच्छन्दचारित्वं प्रकटयति । सञ्चरन्नपीति ॥ किं पुनर्दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिके लभ्यते तदाह । दृष्टान्तेति ॥ १८ ॥

श्येनवाक्यमवतारयितुं वृत्तं कीर्त्तयति । अत्र चेति ॥ पूर्व्वसन्दर्भः सप्तम्यर्थः । देहद्वयेन तत्प्रयोजकेन वस्तुतोऽसम्बन्धे फलितमाह । स्वत इति । कथं तर्हि तस्य संसारित्वधीरित्याशङ्क्याह । उपाधीति ॥ औपाधिकस्यापि वस्तुत्वमाशङ्क्याह । अविद्येति ॥ वृत्तमनूद्योत्तरसन्दर्भमवतारयन् भूमिकामाह । तत्रेति ॥ स्थानत्रयसम्बन्धित्वे विप्रकीर्णं दर्शितमेकरूपमस्येत्यात्मा तदा पुञ्जीकृत्य विवक्षितं सर्व्वविशेषप्रत्यस्तमादायेति यावत् । एकत्वेति वाक्योक्तिः । तत्र हेतुं वदन् जागरवाक्येन विवक्षिताको-

रिपत्य श्रान्तः स॒ंहत्य पक्षौ सल्लयायैव भ्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र

मृत्युरूपविनिर्मुक्त उपलभ्यते पुनर्बुद्धान्तमागतो बुद्धान्तात्। सुषुप्ते सम्प्रसन्नोऽसक्तो भवतीत्यसकृदुक्तमपि दृश्यते। एकवाक्यतया तद्रूपसङ्ग्रहमाणं फलं नित्यमुक्तबुद्धस्वभावतास्य नैकान्त पुष्कलीकृत्य प्रदर्शितेति तत्प्रदर्शनाय कण्डिकारभ्यते। सुषुप्ते ह्येवं रूपतास्य वक्ष्यमाणा इति। तथा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माभयं रूपमिति। यस्मादिदं रूपं विलक्षणं सुषुप्तं प्रविविक्तमिति तत्कथमित्याह दृष्टान्तेनास्यार्थस्य प्रकटीभावो भवतीति। तत्र दृष्टान्त उपादीयते। तद्यथास्मिन्नाकाशे भौतिके श्येनो वा सुपर्णो वा। सुपर्णशब्देन क्षिप्रः श्येन उच्यते। यथा काशेऽस्मिन् विहृत्य विपरिपत्य श्रान्तो नानापरिपतनकृ-

---

मिरित्याह। यस्मादिति॥ पत्रमाणे ... मिथ्यात्वं सूचयति॥ अयित्रयेति। सुप्तवाक्योऽधिगतत्वात्तत्सिद्धिमाशङ्क्याह। मृत्विति। तर्हि पुनःप्रश्नाक्ये तत्सिद्धिर्नेत्याह। सुषुप्ते पुनरिति। तथाप्यसिद्धत्वानिर्मोक्षेण प्रतिभातीति भावः॥ एवं मात्रनिष्ठा एषा ... लोकनगरप्रमादत्ते। एकवाक्यतयेति। पूर्ववाक्यानामिति शेषः॥ कुत तर्हि तयोः तत्स्वरूपं पुष्कलीकृत्य प्रदर्श्यते तत्राह। सुषुप्ते हीति॥ तत्राभयमित्यविद्याराहित्यमुच्यते ... सुषुप्ते स्वरूपेण सत्यपि नाभिव्यक्तमभातीति द्रष्टव्यम्। यस्मात्सुषुप्ते ... तत्स्वरूपं दृश्यते तस्मादिति यावत्। एवं रूपमित्येतदेव प्रकटयति। विलक्षणमिति॥ कार्यकरणविनिर्मुक्तं कामकर्माविद्यारहितमित्यर्थः। स्थानद्वयं क्रिया

सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

श्रमेण कर्म्मणा परिखिन्नः संहत्य पक्षौ सङ्गमय्य सम्प्रसार्य्य पक्षौ सम्यग्लीयतेऽस्मिन्निति संलायो नीडो नीडायैव ध्रियते स्वात्मनैव धार्य्यते स्वयमेव यथायं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुष एतस्मा एतस्मै अन्ताय धावति अन्तशब्दवाच्यस्य विशेषणम् । यत्र यत्र यस्मिन्नन्ते सुप्तो न कञ्चन न कञ्चिदपि कामं कामयते । तथा न कञ्चन स्वप्नं पश्यति न कञ्चन काममिति । स्वप्नबुद्धान्तयोरविशेषेण सर्व्वः कामः प्रतिषिध्यते कञ्चनेत्यविशेषिताभिधानात् । तथा न कञ्चन स्वप्नमिति । जागरितेऽपि यद्दर्शनं तदपि स्वप्नं मन्यन्ते । श्रुतिरत आह न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति । तथा च श्रुत्यन्तरं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति यथा दृष्टान्ते पक्षिणः परिपतनजश्रमापनुत्तये स्वनीडोपसर्पणमेवं जाग्र-

---

कथं सुषुप्तं प्रवेष्टुमिच्छतीति पृच्छति । तत्कथमिति ॥ स्वप्नादौ दुःखानुभवात्तत्त्यागेन सुषुप्तं प्राप्नोतीत्याह । यथेति ॥ अथोत्तरा श्रुतिः स्थानात् स्थानान्तरप्राप्तिमभिधत्ते तथापि किं दृष्टान्तवचनेनेत्याशङ्क्याह । दृष्टान्तेनेति ॥ अस्यार्थस्य सुषुप्तिप्राप्तिरूपस्येत्येतत् । स एवार्थस्तत्रेति मन्त्रस्यार्थः ॥ परमात्माकाशं व्यावर्त्तयितुं भौतिकविशेषणम् । महाकायो मन्दवेगः श्येनः सुपर्णस्तु वेगवानल्पविग्रह इति भेदः । धारणे सौकर्य्यं वक्तुं स्वयमेवेत्युक्तम् । स्वप्नजागरितयोरवसानमत्रमन्तं [illegible] । तथा न कञ्चन स्वप्नमिति स्वप्नजागरितयोरविशेषेण सर्वं दर्शनं निषिध्यत इति शेषः । नन्वविशेषात् स्वप्नदर्शननिषेधेऽपि सुप्तो जाग्रद्दर्शनं निषिध्यते तदाह । जागरिते

तावा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः

त्वप्रयो: कार्य्यकरण संयोगजक्रियाफलैः संयुज्यमानस्य पक्षिणः परिपतनज इव श्रमो भवति तत्श्रमापनुत्तये आत्मनो नीडमायतनं सर्वसंसारधर्म्मविलक्षणं सर्व्वक्रियाकारकफलायासशून्यं स्वयमात्मानं प्रविशति ॥ १८ ॥

यद्यस्यायं स्वभावः सर्व्वसंसारधर्म्मशून्यता परोपाधिनिमित्तञ्चास्य संसारधर्म्मित्वम्। यन्निमित्तञ्चास्य परोपाधिकृतं संसारधर्म्मित्वं सा चाविद्या। तस्या अविद्यायाः किं स्वाभाविकत्वमाहोस्वित्कामकर्म्मादिवदागन्तुकत्वम्। यदि चागन्तुकत्वं ततो विमोक्ष उपपद्यते तस्याश्चागन्तुकत्वे कोपपत्तिः कथं वा नात्मधर्म्मोऽविद्येति। सर्व्वानर्थवीजभूताया अविद्यायाः सतत्त्वावधारणार्थं परा कण्डिकाऽऽरभ्यते। ता

ऽपीति। कथमयमभिप्रायः श्रुतेरवगत इत्याशङ्क्याविशेषश्रवणादित्याह। यत एवेति। जागरितस्यापि भवत्येतदन्तरं स्फारयति। तथा चेति॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विवक्षितमंशं दर्शयति। यथेत्यादिना। संयुज्यमानस्य चेत्यस्येति शेषः। सर्वसंसारधर्मविलक्षणमिति विशेषणं व्याचष्टे। सर्व्वेति॥ १८॥

स्वेनशब्देनात्मनः सौषुप्तं रूपमुक्तमिदानीं ताद्गीरायाईस्य सत्वस्य वक्तुं चोदयति॥ यद्यस्येति। परः सदुपाधिर्बुद्ध्यादिरसङ्गस्यतः स्वतो बुद्ध्यादिसम्बन्धासम्भवमपेत्याह। यन्निमित्तञ्चेति॥ सिद्धान्ताभिप्रायमनूद्य पूर्ववादी विकल्पयति। तस्या इति। चागन्तुकत्वमस्वाभाविकत्वम्। आद्ये मोक्षानुपपत्तिं विवक्षित्याह। यदि चेति। पक्षस्तु सर्व्वत्र द्वितीयोऽत्र मोक्षोपपत्तेरित्याशङ्क्याह। तस्याश्चेति। माभूदविद्यात्म-

सहस्रधा भिन्नस्तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा

वा अस्य शिरःपाण्यादिलक्षणस्य पुरुषस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावता तावत्परिमाणेनाणिम्नाऽणुत्वेन तिष्ठन्ति ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा एतैः शुक्लत्वादिभी रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः। एते च रसानां वर्णविशेषा वातपित्तश्लेष्मणामितरेतरसंयोगवैषम्यविशेषाद्विचित्रा बहवश्च भवन्ति। तास्वेवंविधासु नाड़ीषु सूक्ष्मासु बालाग्रसहस्रभेदपरिमाणासु शुक्लादिरसपूर्णासु सकलदेहव्यापिनीषु सप्तदशकं लिङ्गं वर्त्तते। तदाश्रिताः सर्व्वा वासना उच्चावचसंसारधर्म्मानुभवजनितास्तल्लिङ्गं वासनाश्रयं सूक्ष्मत्वात्स्वच्छं स्फटिकामणिकल्पं नाड़ीगतरसोपाधिसंसर्गवशाद्धर्म्माधर्म्मप्रेरितोद्भूततद्वृत्तिविशेषं स्त्रीरथहस्त्याद्याकार-

---

स्वभावस्तद्धर्मस्तु स्यात्कर्म्मान्तराभावादित्याह। कथं चेति। तत्रोत्तरत्वेनोत्तरमन्यच्छ्रुत्यापर्यति। सर्वानर्थेति। तासां परमसूक्ष्मत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति। यथेति। कथमन्नरसस्य वर्णविशेषप्राप्तिरित्याशङ्क्याह। वातेति। शुक्लस्यान्नस्य परिणामविशेषो वाताधिक्ये नीलो भवति पित्ताधिक्ये पिङ्गलो जायते श्लेष्मातिशये शुक्लो भवति पित्ताल्पत्वे हरितः साम्ये च धातूनां लोहित इति तेषां मिथः संयोगवैषम्यात्तत्साम्याच्च विचित्रा बहवश्चावान्तरा भवन्ति तद्व्याप्तानां नाडीनामपि तादृशो वर्णो जायते। अरुणाः सिरा वातवहाः नीलाः पित्तवहाः सिराः असृग्वहास्तु रोहिण्यो गौर्य्यः श्लेष्मवहाः सिरा इति सौश्रुतेऽर्थमादायार्थः।

**अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाय-
यति गर्त्तमिव पतति ॥**

विशेषैर्वासनादिभिः प्रत्यवभासते । तदेवं सति यत्र यस्मिन् काले केचन शत्रवो अन्ये वा तस्करा वा मामागत्य घ्नन्तीति मृषैव वासनानिमित्तः प्रत्ययोऽविद्याख्यो जायते तदे-तदुच्यते । एनं सुप्तं घ्नन्तीवेति । तथा जिनन्तीव वशं कुर्वन्तीव । न केचन घ्नन्ति नापि वशीकुर्वन्ति केवलम-विद्यावासनोद्भवनिमित्तं भ्रान्तिमात्रम् । तथा हस्ती चैनं विच्छाययति विच्छादयति विद्रावयति धावतीत्यर्थः । गर्त्तमिव पतति गर्त्तं जीर्णकूपादिकमिव पतन्तमात्मान-मुपलक्षयति । तादृशी ह्यस्य मृषा वासनोद्भवति । अत्यन्त-निकृष्टा धर्मोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याश्रया दुःखरूपत्वात् । किं बहुना यदेव जाग्रद्भयं पश्यति हस्त्यादिलक्षणं तदेव

नाडीस्वरूपं निरूप्य तत्र जागरिते लिङ्गशरीरस्य वृत्तिं दर्शयति । तास्विति । एवंविधास्वित्यस्य विवरणम् । सूक्ष्माभिरिति । पञ्चभू-तानि दशेन्द्रियाणि प्राणोऽन्तःकरणमिति सप्तदशकम् । जागरिते लि-ङ्गशरीरस्य स्थितिमुक्त्वा स्वप्ने तत्स्थितिमाह । तदिदमिति । [illegible] स्वप्ने स्थितिमुक्त्वा [illegible] योजयति । पश्येत्यादिना । भ्रमं धर्मा-दिनिमित्तवशान्मिथ्यैव लिङ्गं नानाकारमवभासते तच्चिदाभासं [illegible]-नुगतमूलाविद्याकार्यत्वादविद्येति स्थिते सतीत्यस्य पदार्थमाह । एवं सतीति । तस्मिन् काले स्वप्नदर्शनं विशेषणमिति शेषः । यत्रपदार्थमाह । नेत्यादिना ॥ उक्तोदाहरणेन सदृशमुदाहर-णान्तरमाह । तथेति ॥ गर्त्तादिपतनप्रतिपत्तौ हेतुमाह ।

यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते भयरूपमत्रास्मिन् स्वप्ने विनैव हस्त्यादिरूपं भयमविद्या-वासनया समुद्भूतया मन्यते ।

अथ पुनर्यत्राविद्यापकृष्यमाणा विद्या चोत्कृष्यमाणा किंविषया किंलक्षणा वेत्युच्यतेऽथ पुनर्यत्र यस्मिन् काले देव इव स्वयं भवति देवताविषया विद्या यदोद्भूता जागरितकाले तदोद्भूतया वासनया देवमिवात्मानं मन्यते स्वप्नेऽपि तदुच्यते । देव इव राजेव राज्यस्थोऽभिषिक्तः स्वप्नेऽपि राजाहमिति मन्यते । राजवासनावासित एवमत्यन्तप्रचीयमाणा विद्योद्भूता च विद्या सर्व्वात्मविषया । तदा स्वप्नेऽपि तद्भावभावितोऽहमेवेदं सर्व्वमस्मीति मन्यते । स च सर्व्वात्मभावः सोऽस्यात्मनः परमो लोकः परम आत्मभावः स्वाभाविकः । यत्तु सर्व्वात्मभा-

तादृशो हीति । तादृशत्वं विशदयति । अत्यन्तेति ॥ यथोक्तशासनाप्रभवत्वं कथं गर्त्तपतनादेरवगतिमित्याशङ्क्याह । दुःखेति ॥

यदेवेत्यादिश्रुतेरर्थमाह । किं बहुनेति ॥ भयमित्यस्य भयरूपमिति व्याख्यानम् । भयं रूप्यते तेन तत्कारणं तथा हस्त्यादि नास्ति चेत्कथं स्वप्ने भातीत्याशङ्क्याह । अविद्येति ॥ अथ यत्र देव इवेत्यादेस्तात्पर्यमाह । अथेति ॥ तत्र तस्याः फलमुच्यत इति शेषः । तात्पर्योक्त्यानन्तर्यशब्दार्थमुक्त्वा विद्याया विषयस्वरूपे प्रश्नपूर्व्वकं वदन् यत्रेत्यादेरर्थमाह । किं विषयेति । इवशब्दप्रयोगात् स्वप्न एवोक्त इति शङ्कां वारयति । देवतेति । विद्येत्युपासिरुक्ता । अभिषिक्तो राज्यस्थो जाग्रदवस्थायामिति शेषः । अहमेवेदमित्याद्यवतारयति । एवमिति । यथा विद्यायामपकृष्यमाणायां

ऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदꣳ सर्व्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

वाद्वाग्वालाग्रमात्रमप्यन्यत्वेन दृश्यते नाहमस्मीति । तदवस्थाऽविद्या तयाऽविद्यया ये प्रत्युपस्थापिता अनात्मभावा लोकास्तेऽपरमाः स्थावरान्तास्तान् संव्यवहारविषयाल्लोकानपेक्ष्य यः अयं सर्व्वात्मभावः समस्तोऽनन्तरो वाह्यः सोऽस्य परमो लोकस्तस्मादपकृष्यमाणायामविद्यायां विद्यायाञ्च काष्ठां गतायां सर्व्वात्मभावो मोक्षः । यथा स्वयं ज्योतिष्ट्वं स्वप्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तद्वद्विद्याफलमुपलभ्यत इत्यर्थः । तथाऽविद्यायामप्युत्कृष्यमाणायां तिरोधीयमानायाञ्च विद्यायामविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत उपलभ्यते । अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीवेति । त एते विद्याविद्ये कार्य्ये सर्व्वात्मभावः परिच्छिन्नात्मभावश्च । विद्यया शुद्धया सर्व्वात्मा भवति । अविद्यया चासर्व्वो भवति । अन्यतः कुतश्चित्प्रविभक्तो भवति ।

कार्यमुक्तं तद्वदित्यर्थः । यदेति जागरितोक्तिः । इदं चैतन्यमहं चिन्मात्रमेव न तु मदतिरिक्तो नास्ति तस्मादहं पूर्णोऽस्मीति जानातीत्यर्थः । सर्वात्मभावस्य परमत्वमुपपादयति । यत्त्वित्यादिना । तत्र तेनाकारेणाविद्यावस्थितेत्याह । तदवस्थेति । तस्याः कार्यमाह । तयेति । समस्तत्वं पूर्णत्वमनन्तरत्वमेकरसत्वम् । अवाह्यत्वं प्रत्यक्त्वम् । योऽयं यथोक्तो लोकः सोऽस्यात्मनो लोकान्तर्व्वोक्तानपेक्ष्य परम इति सम्बन्धः वाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । मोक्षो विद्याफलमित्युत्तरत्र सम्बन्धः । तस्य प्रत्यक्षत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । विद्याफलवदविद्याफलमपि स्वप्ने प्रत्यक्षमित्युक्तमनुवदति । तथेति । विद्याफलमनि-

यतो विभक्तो भवति तेन विरुध्यते। विरुद्धत्वाद्धन्यते जीयते विच्छिद्यते चासर्वविषयत्वे च भिन्नत्वादेतद्भवति समस्तश्च सन् कुतो भिद्यते केन विरुद्धते येन विरुध्येत विरोधाभावात् केन हन्यते जीयते विच्छिद्यते च।

अत इदमविद्यायाः सतत्त्वमुक्तं भवति। सर्वात्मानं सन्तमसर्वात्मत्वेन ग्राहयत्यात्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमविद्यमानं प्रत्युपस्थापयति। आत्मनः सर्वमापादयति। ततस्तद्विषयः कामो भवति। यतो भिद्यते कामतः क्रियामुपादत्ते ततः फलं। तदेतदुक्तं वक्ष्यमाणं च यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादि। इदमविद्यायाः सतत्त्वं सह कार्येण प्रदर्शितम्। विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शितोऽ

ध्यफलञ्चेत्युक्तमुपसंहरति। ते एते इति। उक्तं फलद्वयं विभजते। विद्ययेति। असर्वो भवतीत्येतत्प्रकटयति। अन्यत इति। प्रविभागे फलमाह। यत इति। विरोधफलं कथयति। विरुद्धत्वादिति॥

अविद्याकार्यं निगमयति। असर्वेति। अविद्यायाश्चेत्परिच्छिन्नफलत्वं तदा तस्य भिन्नत्वादेव यथोक्तं विरोधादि दुर्वारमित्यर्थः। विद्याफलं निगमयति। समस्तस्त्विति। नन्वविद्यायाः सतत्त्वं निरूपयितुमारब्धं न च तदद्यापि दर्शितं यथा च किं कृतं स्यादत आह। अत इति। कार्यवशादिति यावत्। इदं शब्दार्थमेव स्फुटयति। सर्वात्मानमिति॥ ग्राहकत्वमेव व्यनक्ति। आत्मन इति। वस्त्वन्तरोपस्थितिफलमाह। तत इति। कामस्य कार्यमाह॥ कामत इति। क्रियातः फलं लभते तद्भोगकाले च रागादिना क्रियामादधातीत्यविच्छिन्नः संसारः स्यात्तद्धेतु-त्वग्ज्ञानं तावन्निष्पादनिदानमविद्या दुर्वारेत्याह॥ तत इति॥ भेददर्शननिदानमविद्येति। अविद्याकृते फलमित्याह। तदेतदिति।

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्मा ऽभय९ रूपम्।

विद्याविपर्य्ययेण। सा चाविद्या नात्मनः स्वाभाविको धर्म्मः यस्माद्विद्यायामुत्कृष्यमाणायां स्वयमपचीयमाना सती काष्ठां गतायां विद्यायां परिनिष्ठिते सर्व्वात्मभावे सर्व्वात्मना निवर्त्तते रज्ज्वामिव सर्पज्ञानं रज्जुनिश्चये। तच्चोक्तं। यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादि। तस्मान्नात्मधर्म्मोऽविद्या। न हि स्वाभाविकस्योच्छित्तिः कदाचिदप्युपपद्यते सवितुरिवौष्ण्यप्रकाशयोः। तस्मात्तस्य मोक्ष उपपद्यते॥ २०॥

इदानीं योऽसौ सर्व्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलशून्यं स प्रत्यक्षतो निर्द्दिश्यते। यत्राविद्याकाम

तत्रैव वाक्यशेषमनुकूलयति। यस्मिन्नात्मन इति। अविद्यात्मनः स्वभावो न वेति विचारे किं निर्णीतं भवतीत्याशङ्क्य वृत्तं कीर्त्तयति। इदमिति। अविद्यायाः परिच्छिन्नफलत्वमस्ति ततो वैपरीत्येन विद्यायाः कार्य्यमुक्तं स च सर्व्वात्मभावो दर्शित इति योजना॥ सम्प्रति निर्णीतमर्थं दर्शयति। सा चेति। ज्ञाने सत्यविद्यानिवृत्तिरित्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति। तच्चेति॥ अविद्या नात्मनः स्वभावो निवर्त्त्यत्वाद्रज्जुसर्पवदित्याह। तस्मादिति। निवर्त्त्यत्वेऽप्यात्मस्वभावत्वे का हानिरित्याशङ्क्याह। न हीति॥ अविद्यायाः स्वाभाविकत्वाभावे फलितमाह। तस्मादिति॥ २०॥

तद्वा अस्यैतदित्यनन्तरवाक्यतात्पर्यमाह। इदानीमिति। विद्याविद्ययोस्तत्फलयोश्च प्रदर्शनानन्तरमिति यावत्॥ सोऽहमेव विनिनष्टि॥ यत्रेति॥ पदद्वयस्यान्वयं दर्शयन्विवक्षितमर्थमाह। तदेतदिति।

कर्म्माणि न सन्ति। तदेतत्प्रस्तुतं यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति। तद्वै अस्य रूपम्। यः सर्व्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः। रूपपरत्वाच्छन्दः कामोऽतिगतः छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्दं रूपम्। अन्योऽसौ असन्तः छन्दःशब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोवाची। अयन्तु कामवचनोऽतः स्वरान्त एव। तथाप्यतिच्छन्दा इति पाठः स्वाध्यायधर्म्मो द्रष्टव्यः। अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तः छन्दःशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ अतोऽतिच्छन्दमित्येवमुपनेय कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे। तथापहतपाप्मा। पापशब्देन धर्म्माधर्म्मावुच्येते। पाप्मभिः संसृज्यते। पाप्मनो

चवेत्यन्तभङ्गितं मन्त्रोच्यते। व्याख्यातं पदद्वयमनूद्य [illegible] प्रति-पाद्यत्वं मन्वानो रूपशब्देन [illegible] सम्बन्धं दर्शयति। तदिति। अति-च्छन्दमिति प्रयोगे हेतुमाह। रूपपरत्वादिति॥ [illegible]-रूपं विवक्ष्यते तत्राह। छन्द इति॥ छन्दःशब्दस्य गायत्र्यादिच्छन्दोऽभि-धेयस्य कथं कामविषयत्वमित्याशङ्क्याह। अन्योऽसाविति। गायत्र्या-दिविषयत्वं त्यक्त्वा छन्दःशब्दस्य कामविषयत्वं [illegible]। तथापि रूपं कामवर्जितमित्येतदत्र विवक्षितं किमिति तर्हि दैर्घ्यं प्रयुक्तं तत्राह। तथापीति। स्वाध्यायधर्म्मत्वं छान्दसत्वम्। [illegible]-[illegible] छन्दःशब्दस्य कथमित्याशङ्क्याह। अस्ति चेति॥ [illegible]-[illegible] पदद्वयमनूद्य तस्यार्थमुपसंहरति [illegible] इति। तथा कामवर्जितत्वमित्येतत्। [illegible]

विजहातीत्युक्तत्वात्। अपहतपाप्मा धर्म्माधर्म्मवर्जितमित्ये तत्किञ्चाभयं। भयं हि नामाविद्याकार्य्यम्। अविद्यया भयमन्यत इति ह्युक्तं। तत्कार्य्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयमभयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत्। यदेतद्विद्याफलं सर्व्वात्मभावस्तदेतदतिच्छन्दापहतपाप्मा भयं रूपं सर्व्वसंसारधर्म्मवर्जितमतो भयं रूपमेतत्। इदञ्च पूर्व्वमेवोपन्यस्तमतीतानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ। अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीत्यागमतः। इह तु तर्कतः प्रपञ्चितं। दर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्याय। अयमात्मा स्वयं चैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्व्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषावभासयति। स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति रमते चरति जानाति चेत्युक्तम्। अतः स्थितञ्चैतत् न्यायतो नित्यं स्वरूपं चैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनः।

पाप्मशब्दस्य अधर्म्ममात्रवचनत्वादत आह। पाप्मशब्देनेति॥ उपक्रमानुसारेण पाप्मशब्दयोर्भयविषयत्वे विशेषणमनूद्य विवक्षितमर्थं कथयति। अपहतेति। तर्हि कार्य्यमेवाविद्याया निषिध्यते नेत्याह॥ तत्कार्य्येति। तस्मादर्थे तच्छब्दः। वाक्यार्थमुपसंहरति। यदेतदिति कूर्चब्राह्मणान्तेऽपीदमुक्तमित्याह। इदञ्चेति। आगमप्राप्तत्वोक्तं चेत्किमित्यत्र पुनरुच्यते तत्राह। इह त्विति॥ सविशेषत्वं चेदात्मत्वानुपपत्तिरित्यादिस्तर्कः। आगमसिद्धे किं तर्कोपन्यासेनेत्याशङ्क्याह। दर्शितेति। स्त्रीवाक्यस्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुद्रवति। अयमिति। अनन्तरागतवाक्ये चात्मनश्चैतन्यत्वमुक्तमित्याह। स यदिति। आत्मनः सदा चैतन्यज्योतिष्ट्वं स्वरूपं न केवलमुक्तादागमादेव सिद्धं किन्तु पूर्व्वोक्तादनुमानाच्च स्थितमित्याह। अत स्थितञ्चेति।

तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं

स यद्यात्मानाविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्त्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानं वा बहिर्वेमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्नयोरिव न जानातीत्यत्रोच्यते । शृणु तत्राज्ञानहेतुमेकत्वमेवाज्ञानहेतुस्तत्कथमित्युच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह । तत्तत्र यथा लोके प्रिययेष्टया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः सन्नबाह्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद मत्तोऽन्यद्वस्त्विति । न चान्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी चेति अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति । सर्व्वमेव बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । परिष्वङ्गोत्तरकालन्त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति एवमेव यथादृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः

वृत्तमनूद्य सम्बन्धं वक्तुं कामश्चोदयति । स यदीति ॥ अत्रेति सुषुप्तिस्थानं । चैतन्यस्वभावस्यैव सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावं साधयति ॥ उच्यत इति । सुषुप्तिं सप्तम्यर्थः । अज्ञानं विशेषज्ञानाभावः । कोऽसावज्ञानहेतुस्तमाह । एकत्वमिति । जीवस्य परेणात्मना यदेकत्वं तत् तस्य सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावे कारणं तस्मिन् सत्यपि चैतन्यस्वभावानिवृत्तेरिति शङ्कते । तत्कथमिति ॥ तत्र स्त्रीवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थापयति । उच्यत इति । तत्र दृष्टान्तभागमाचष्टे । दृष्टान्तेनेति ॥ एकत्वकृतो विशेषज्ञानाभावो विवक्षितोऽर्थः । परिष्वङ्गप्रयुक्तानुरागाभिनिवेशादज्ञानमिति कल्प्यते स्वाभाविकमेव तत् किं न स्यादित्याशङ्क्याह । अपरिष्वक्तस्त्विति ॥ तर्हि परिष्वक्तस्यापि स्वभावविपरिलोपासम्भवाद्विशेषविज्ञानं स्यादिति चेन्नेत्याह । परिष्वङ्गेति । स्त्रीपुंसयोरविभक्तत्वं

किञ्चन वेद नान्तरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् ॥

सैन्धवखिल्यवत् विभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत् कार्यकारणे प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्त एकीभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं किञ्चन वस्त्वन्तरं नाप्यान्तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावे कस्मादिह न जानातीति तदप्राचीन्यत्वादेतत्संसर्गात् । तत्र यथा स्त्रीपुंसयोः सम्परिष्वक्तयोः । तत्रायमेकत्वं विज्ञानाभाव-हेतुरित्युक्तं भवति ॥

परिष्वक्तत्वदृष्टान्तं सयोगद-प्राज्ञेनात्मना [illegible] तदर्थः । दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति । एवमेवेति । भवतु [illegible] इतरेतर-लक्षणासु अविद्याकर्मकामादि [illegible] घटाकाशवत् [illegible] । सैन्धवेति । तत्र दृष्टान्तेन [illegible] दर्शयति । जलादाविति । उपसर्गेण [illegible] । सोऽयमिति । तादात्म्यं व्यावर्तयितुं निरन्तर इत्युक्तम् । सर्वात्मतामिदमनुक्तानवच्छिन्नत्वमाह । सर्वात्मेति ॥ एवं स्त्रीपुरुषयोरिव [illegible] चोद्यपरिहारं प्रकटयति । तत्रेति ॥ एतदुक्तं भवतीति [illegible] । एवमेति सुषुप्तिरुच्यते । यथा परिष्वक्तयोः स्त्रीपुंसयोरेकत्वं [illegible] ज्ञानाभावे तथा तत्र कारणमुक्तमित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोः [illegible] विशेषज्ञानाभावमाह । तत्रेति ॥

तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामꣳ रूपꣳ शोकान्तरम्॥ २१ ॥

नानात्वे च कारणमात्मनो वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिका विद्येत्युक्तं तत्र चाविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति तदा सर्वेणैकत्वमेवास्य भवति। ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्थ आत्मज्योतिषि। यस्मादेवं सर्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वै अस्यात्मनः स्वयं ज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामा अस्मिन्रूपे तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनाप्तकामं भवति। यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपम्। न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यतेऽतस्तदाप्त

किं पुनर्नानात्वे कारणमिति तत्राह। नानात्वे चेति। उक्तमद्य योन्यामित्यादावित्यर्थः। किमेतावता सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावस्य स्यात्तत्राह। तत्रेति। विशेषविज्ञाने नानात्वं तत्र चाविद्याकारणमिति स्थिते सतीति यावत्। यदा तदेति सुषुप्तिर्विवक्षिता। प्रविविक्तत्वं कार्यकारणाविद्याविरहित्वम्। सर्वेण पूर्णेन परमात्मना सहैकत्वं विज्ञानात्मा प्राप्नोतीत्युच्यते। एकत्वफलमाह। ततश्चेति॥ उक्तमुपजीव्याप्तकामवाक्यतात्पर्यं व्याचष्टे। यस्मादिति॥ आप्तकामं कथमुच्यते॥ यस्मात्समस्तमिति। तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति। यस्य हीत्यादिना। विशेषव्याख्यानमाप्तकामपदमादाय व्याचष्टे। किमन्यकामादित्यादिना॥ सुषुप्तेरन्यत्रात्मनः स्वरूपादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव गम्यमानाः सुषुप्तात्मनि कामास्तस्मादाप्तकामत्वात्मरूपमिदं तद्दृष्टान्तेनाह। यथेति। अत्र-

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः ॥

कामं भवति। किमन्यस्मादन्यस्मादन्तरान्न प्रविभक्तं गतं आत्मा स्विदात्मैव तदन्तरमत आह। नान्यदस्यात्मनः कथं यत आत्मकाममात्मैव कामा यस्मिन् रूपे येऽन्ये प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोरस्येऽस्यात्मैवान्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकान्तरं शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्येतच्छोकमध्यमिति वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रकृतः स्वयं ज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम्। असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां तत्रैवा

स्वाद्वये सत्यात्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव काम्याः काम्यन्त इति कामाः। नैवं सुषुप्तावस्थायामात्मनस्ते भिद्यन्ते किन्तु सुषुप्तस्यात्मैव कामा इत्यात्मकामं तद्रूपमित्यर्थः। तत्रात्मैवेत्यत्र हेतुमाह। अन्यत्वेनेति ॥ यद्यपि सुषुप्तेऽविद्या विद्यते तथापि न साभिव्यक्तास्तीत्यनर्थपरिहारोपपत्तिरित्यर्थः ॥ कामानामात्माश्रयत्वपक्षं प्रतिक्षिप्य तृतीयं विशेषणम् ॥ शोकमध्यं शोकस्यान्तरं प्रत्यग्भूतमिति यावत्। तर्हि शोकवत्त्वं प्राप्तं नेत्याह। सर्वथेति ॥ पक्षद्वयेऽपि शोकशून्यमात्मरूपम्। न हि शोको येनात्मवांस्तस्य शोकवत्त्वं शोकस्यात्माधीनसत्तास्फूर्तेरात्मातिरेकेणाभावादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अत्र पितेत्यादि वाक्यमवतारयितुं वृत्तमनुद्रवति ॥ प्रकृत इति। अविद्यादिनिर्मोके हेतुद्वयमाह। असङ्गत्वादिति ॥ यद्यपि नागन्तुकत्व-

शङ्का जायते। चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्रीपुंसयोरिव सम्परिष्वक्तयोरित्युक्तम्। तत्र प्रासङ्गिकमेतदुक्तं कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावः। यस्मात् सम्प्रसादेनोपलभ्यत इत्याशङ्कायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन विद्यमानस्यैवं स्वयं ज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्तेऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्मादिवदागन्तुकम्। इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्त्तयति। अत्र चैतत्प्रकृतमविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपम्। यत्सुषुप्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसम्बन्धाधीनमेतद्रूपमिति। यस्मादत्रैतस्मिन् सुषुप्तस्थानेऽतिच्छन्दापहतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः। तस्य च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं तेन च

> मविद्याया युक्तं तथाप्यभिव्यक्ता सानर्थहेतुरागन्तुकीति द्रष्टव्यम्। स्त्रीगाव्यनिरस्याशङ्कामनुवदति। तत्रेति॥ कामादिविमोके दर्शिते सतीति यावत्। स्वभावस्यापायो न सम्भवतीत्यभिप्रेत्य हेतुमाह। यस्मादिति। शङ्कोत्तरत्वेन स्त्रीवाक्यमवतार्य तत्तात्पर्यं पूर्वोक्तमनुकीर्त्तयति। एवं स्वयमिति। विद्यमानस्येति वृत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमुत्थापयति। इत्येतदिति। स्वयं ज्योतिष्ट्वस्य स्वाभाविकत्वमेतच्छब्दार्थः॥ प्रासङ्गिकं कामादेरागन्तुकत्वोक्तिः॥ प्रसङ्गादागतमिति यावत्॥ प्रकृतमेव दर्शयति। अत्र चेति॥ अतिच्छन्दादिवाक्यं सम्यग्दर्शं। प्रत्यक्षतः स्वरूपचैतन्यस्याव्यथोक्तात्मरूपस्य सुषुप्ते गृह्यमाणत्वमुक्तमिति परामर्शमपबेदम्। कामादिसम्बन्धवदात्मनस्तद्रहितमपि रूपं कल्पितमेवेत्याशङ्क्याह॥ तदेतदिति। प्रकृतमनुक्तोत्तरवाक्यमस्य सम्यग्दर्शमाह। कस्मात्तस्मिन्निति ॥

कर्म तस्यासम्बन्धादस्मिन् काले । तस्मात्पिता पुत्रजन्मनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात् पिताप्यपिता भवति । तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्गम्यते । उभयोर्हि सम्बन्धनिमित्तं कर्म । तदयमतिक्रान्तो ऽतीतोऽपहतपाप्मेति श्रुतम् । तथा लोका अलोकाः । लोका कर्मणा जेतव्या जिताश्च । तत्कर्मसम्बन्धाभावाल्लोका अलोकाः । तथा देवाः कर्माङ्गभूताः कर्मसम्बन्धात्मका देवा अदेवाः । तथा वेदाः साध्यसाधनसम्बन्धाभिधायका ब्राह्मणलक्षणा मन्त्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्माङ्गभूता अधीता अध्येतव्याश्च । कर्मनिमित्तमेव सम्बध्यन्ते पुरुषेण । तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन् काले वेदा अवेदाः सम्पद्यन्ते ॥

जनकोऽप्यजनकत्वादपिता भवतीति सम्बन्धः । पिताप्यपिता भवतीत्युपपादयति । तदेत्यादिना । यदा यस्मिन् काले तत्पिता पुत्रस्यापिता भवति तदुदित्याह । तथेति ॥ नायमर्थस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्तीत्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति ॥ तदेव सामर्थ्यं दर्शयति । उभयोरिति ॥ सुषुप्ते कर्मातिक्रमे प्रमाणमाह । अपहतेति ॥ पुनरुक्तवेदशब्दानुवादार्थं ॥ वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे । तथेत्यादिना ॥ साध्यसाधनसम्बन्धाभिधायका मन्त्रलक्षणा इति शेषः । अभिधायकत्वेन प्रमाणत्वेन प्रमेयत्वेन चेत्यर्थः ॥

अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसो नन्वागतं पुण्येनानन्वागतं

न केवलं शुभकर्म्मसम्बन्धातीतः । किन्तर्हि अशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्म्मभिरसम्बद्ध एवायं वर्त्तत इत्येतमर्थमाहात्र स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्त्ता भ्रूणहा सहपाठादवगम्यते स तेन घोरेण कर्म्मणैतस्मिन्काले विनिर्म्मुक्तो भवति । येनायं कर्म्मणा महापातकी स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा तथा चाण्डालो न केवलं गत्युत्पन्नेनैव कर्म्मणा विनिर्म्मुक्तः । किं तर्हि सहजेनाप्यत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्म्मुक्त एवायम् । चाण्डालो नाम शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नः चाण्डाल एव चाण्डालः स जातिनिमित्तेन कर्म्मणा सम्बद्धत्वादचाण्डालो भवति । पौल्कसः पुल्कस एव पौल्कसः शूद्रेणैव क्षत्रियायामुत्पन्नः । तथा सोऽप्यपुल्कसो

अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादेस्तात्पर्य्यमाह । न केवलमिति ॥ स्तेनशब्दोऽत्र चोरमात्रे भाति कथं विशेषणमित्याशङ्क्याह । भ्रूणहेति ॥ भ्रूणहा च वरिष्ठब्रह्महन्तोच्यते ॥ तदेव घोरं कर्म्म विविनक्ति । येनेति ॥ महत्पातकमस्येति व्युत्पत्त्या महापातकस्तेनः ॥ स्तेनादिवाक्येन चाण्डालादिवाक्यस्य गतार्थत्वमाशङ्क्याह । नेत्यादिना । प्रत्युत्पन्नमागन्तुकम् ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृत इति स्मृतिमाश्रित्याह । चाण्डालो नामेति ॥ जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या पुक्कस इति स्मृतेः । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः । स च जात्या शूद्रः । तस्मात्क्षत्रियायां जातः पुक्कसो भवतीति व्याख्या-

पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

भवति। तथा श्रमणश्च कर्म्मभिरसम्बद्धो भवतीत्युच्यते श्रमणः परिव्राट् यत्कर्म्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वादश्रमणः। तथा तापसो वानप्रस्थो ऽतापसः। सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणं किं बहुना। अनन्वागतं न अन्वागतमनन्वागतमसम्बद्धमित्येतत्पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्म्मणा। तथा पापेन विहिताकरण-प्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपरत्वान्नपुंसकलिङ्गम्। अभयं रूपमिति ह्यनुवर्त्तते। किं पुनरसम्बद्धत्वे कारणमिति तद्धेतुरुच्यते। तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिन् काले सर्वाञ्छोकान् शोकाः कामा इष्टविषय-प्रार्थनाः। ते हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यन्ते। इष्टं

नन्वमेत्याह। श्रूद्रेणैवेति ॥ तथा चाण्डालवदिति यावत् ॥ श्रम-णादिशब्दस्य तात्पर्यमाह। तथेति ॥ परिव्राड्तापसयोरेव ग्रह-णात्तत् कर्मायोगेऽपि सौषुप्तस्य वर्णाश्रमान्तरकर्म्मयोगं शङ्कित्वाह। सर्व्वेषामिति ॥ आदिशब्देन वयोऽवस्थादि गृह्यते ॥ सौषुप्ते पुरुषे प्रकृते कथमनन्वागतमिति नपुंसकप्रयोगस्तत्राह। रूपपर-त्वादिति ॥ तत्परत्वे हेतुमनुषङ्गं दर्शयति। अभयमिति ॥ हेतु-वाक्यमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे। किं पुनरित्यादिना ॥ यस्मा-दतिच्छन्दादिवाक्योक्तस्वभावोऽयमात्मा सुषुप्ते काले हृदयनिष्ठान् स-र्व्वाञ्छोकानतिक्रामति तस्मादेतदात्मरूपं पुण्यपापाभ्यामनन्वागतं युक्त-मित्यर्थः ॥ शोकशब्दस्य कामविषयत्वं साधयति। इष्टेति ॥

हि विषयमप्राप्तं दिदृक्षं चोद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान् सन्तप्यते पुरुषोऽतः शोको रतिः काम इति पर्य्यायाः ।

यस्मात् सर्व्वकामातीतो ह्यत्राय भवति । न कञ्चन कामं कामयते अति छन्दा इति ह्युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । कामश्च कर्म्महेतुर्वक्ष्यति हि । स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म्म कुरुत इति । अतः सर्व्वकामातितीर्णत्वाद्युक्तमुक्तमनन्वागतं पुण्येनेत्यादि । हृदयस्य हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्स्थमन्तःकरणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते । तात्स्थ्यान्मञ्चाक्रोशनवद्धृदयस्य बुद्धेर्ये शोकाबुद्धिसंश्रया हि ते । कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि । सर्व्वं मन एवेत्युक्तत्वात् । वक्ष्यति च कामा येऽस्य हृदि श्रिता

कथं तस्याः शोकत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह । दृष्टं हीति ॥

तेषां पर्य्यायत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह । यस्मादिति ॥ अत्रेति सुषुप्तिरुच्यते । अतः सर्व्वकामातितीर्णत्वादित्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ न केवलं शोकशब्दस्य कामविषयत्वमुपपन्नमेव किन्तु सन्निधेरपि सिद्धमित्याह । न कञ्चनेति ॥ शोकशब्दस्य कामविषयत्वेऽपि तदत्ययमात्रात् कथं कर्म्मात्ययः स्यादित्याशङ्क्याह । कामश्चेति ॥ तत्र वाक्यं प्रमाणयति । वक्ष्यति हीति ॥ कामस्य कर्म्महेतुत्वे सिद्धे फलितमाह । अत इति ॥ हृदयस्य शोकानतिक्रान्त इत्यत्र हृदयशब्दार्थमाह ॥ हृदयमितीति ॥ मांसपिण्डविशेषविषयं हृदयपदं कथं बुद्धिमाहेत्याशङ्क्याह । तात्स्थ्यादिति । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चक्रोशनमुच्यमानं मञ्चस्थान् पुरुषानुपचारादाह तथा हृदयस्थत्वाद्बुद्धेरुपचाराद्बुद्धिं हृदयशब्दो दर्शयतीत्यर्थः ॥ हृदयशब्दार्थं युक्त्वा तस्य सम्बन्धं दर्शयति । हृदयस्येति ॥ तानतिक्रान्तो

इति। आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हीदं वचनम्। हृदि श्रिता हृदयशोका इति च। हृदयकरणसम्बन्धातीत-श्चायमस्मिन् कालेऽतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति ह्युक्तम्। हृदयसम्बन्धातीतत्वात्तत्संश्रयकामसम्बन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम्। ये तु वादिनो हृदि श्रिताः कामा वास-नाश्च हृदयसम्बन्धिनमात्मानमुपसर्प्योपश्लिष्यन्ते। हृदय-वियोगेऽपि चात्मन्यवतिष्ठन्ते। पुटतैलस्य इव पुष्पादिगन्ध इत्याचक्षते। तेषां कामः संकल्पः। हृदये ह्येव रूपाणि हृदयस्य शोका इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव। हृद-यकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत्। न। हृदि श्रिता इति विशे-षणात्। न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति वचनं समञ्जसम्। हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति च।

भवतीति शेषः॥ आत्माश्रयास्ते न बुद्धिमाश्रयन्तीत्याशङ्क्याह। हृ-दीति॥ कथं तर्हि केचिदात्माश्रयत्वं तेषां वदन्तीत्याशङ्क्य भ्रान्ति-वशादित्याह। आत्मेति॥ भवतु कामादीनां हृदयाश्रितत्वं तथापि तत् सम्बन्धद्वारा तदाश्रयत्वसम्भवात् कथमात्मा सुषुप्ते कामानतिवर्त्तते तत्राह। हृदयकरणेति॥ तत्सम्बन्धातीतत्वे श्रुतिसिद्धे फलितमाह। हृदयेति॥ मतं प्रपञ्च प्रस्थानमुत्थापयति। ये त्विति॥ सत्येव हृदये तद्गिणां कामादीनामात्मन्युपश्लेषेण तन्निष्ठत्वमित्याशङ्क्याह। हृदय-वियोगेऽपीति॥ तन्मते श्रुतिविरोधमाह। तेषामिति॥ करणेन हृदयेनोत्पाद्यत्वादात्मविकाराणामपि कामादीनां हृदयसम्बन्धसम्भवाचा-नर्थक्यं श्रुतीनामिति शङ्कते। हृदयेति॥ न कामादिसम्बन्धमात्रं हृदयस्य श्रुत्यर्थः। किन्त्वाश्रयाश्रयित्वं तच्च करणत्वे न स्यात्। न हि चक्षुराद्याश्रयं रूपादिज्ञानं दृष्टमिति परिहरति। न हृदीति॥ चकाराद्वचनं न समञ्जसमिति सम्बध्यते॥

आत्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वाद्बुद्ध्याश्रयणवचनं यथार्थमेव युक्तं । ध्यायतीव लेलायतीवेति च श्रुतेरन्यार्थासम्भवात् । कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति विशेषणादात्माश्रया अपि सन्तीति चेत् । न अनाश्रितापेक्षत्वात् । न चाश्रयान्तरमपेक्ष्य ये हृदीति विशेषणं किन्तर्हि ये हृद्यनाश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणं । ये त्वप्ररूढा भविष्या भूताः स्वप्रतिपक्षतो निवृत्तास्ते नैव हृदि श्रिताः सम्भाव्यन्ते च ते । अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये प्ररूढा वर्त्तमानादिविषये ते सर्व्वे प्रमुच्यन्त इति । तथापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् । न । तेषु यत्नाधिक्याद्धेयार्थत्वात् । इतरथाऽश्रुतमनिष्टञ्च कल्पितं स्यादात्माश्रयत्वञ्च कामानां । न कञ्चन कामं कामयत इति

प्रदीपायत्तं घटज्ञानमिति वदन्तः करणायत्तमात्माश्रितं कामादीति तस्य तदाश्रयत्ववचनमौपचारिकमित्याशङ्क्याह । आत्मविशुद्धेश्चेति ॥ अतश्चेदं यथार्थमेवेत्याह । ध्यायतीवेति ॥ अन्यार्थासम्भवाद्बुद्ध्याश्रयणवचनस्येति शेषः ॥ दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीतिवत् प्रमुच्यन्ते हृदि श्रिता इति विशेषणसामर्थ्यादाशङ्कते । कामा य इति ॥ प्रकारान्तरेण विशेषणस्यार्थवत्त्वं दर्शयति । नेत्यादिना । अत्रेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः । आश्रयान्तरं बुद्धिव्यतिरिक्तमात्मादिरूपम् ॥ बुद्ध्यनाश्रिताः कामा एव न सन्ति यदपेक्षया हृदयाश्रयत्वविशेषणमित्याशङ्क्याह । ये त्विति ॥ प्रतिपक्षतो विषयदोषदर्शनादिति यावत् ॥ कामानां वर्त्तमानत्वनियमाभावाद्भूतभविष्यतामपि सम्भवे फलितमाह । ये इति । हृदयानाश्रितभूतभविष्यत्कामसम्भवेऽपि सर्व्वकामनिवृत्तेर्विवक्षितत्वाद्वर्त्तमानविशेषणमनर्थकमिति शङ्कते । तथापीति ॥ अतीतानागतकामानां सत्यपि भूतं [illegible] न तन्निवृत्तौ यत्नोऽपेक्ष्यते यद्वा [illegible] वर्त्तमानकामनिरासे यत्नाधिक्यमाधेयमिति ज्ञापयितुं वर्त्तमानपदमिति

प्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत्। न। सुधीः स्वप्नो भूत्वेति परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेरसङ्गवचनाच्च। न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते। सङ्गश्च काम इत्यवोचाम। आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयोऽस्य कामो भवतीति चेत्। न। व्यतिरिक्तकामाभावार्थत्वात्तस्याः। वैशेषिकादितन्त्रन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत्। न। हृदि श्रिता इत्यादि विशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्ता वैशेषिकादितन्त्रोपपत्तयः। श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात्। स्वयं ज्योतिष्ट्वबाधनाच्च। कामादीनाञ्च स्वप्ने केवलदृशिमात्रविषयत्वात् स्वयं ज्योतिष्ट्वं सिद्धं। स्थितञ्च बाध्येतात्म समवायित्वे। दृश्यत्वानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषवत्।

परिहरति॥ न तेष्विति॥ यदि यथोक्तं व्याख्यानमनादृत्यात्माश्रयत्वमेव कामनामाश्रीयते तदाऽश्रुत मोक्षासम्भवेनानिष्टञ्च कल्पितं स्यादित्याह। इतरथेति॥ अश्रुतत्वमसिद्धमिति शङ्कते। न कस्येति॥ अर्थादात्माश्रयत्वं श्रुतमेव कामानामित्येतद्दूषयति। नेत्यादिना॥ निषेधो हि प्राप्तिमपेक्षते न वास्तवं कामानामात्मधर्मत्वं प्राप्तिस्तु भ्रान्त्यापि सम्भवति। तस्मादात्मनो वस्तुतो न कामाद्याश्रयत्वमित्यर्थः॥ इतश्चात्मनो न कामाद्याश्रयत्वमित्याह। असङ्गेति॥ नन्वसङ्गवचनमात्मनः सङ्गाभावं साधयति तस्य कामित्वे न विरुध्यते तत्राह। सङ्गश्चेति॥ कामश्च सङ्गस्ततोऽसिद्धो हेतुरत्रेति शेषः॥ वाक्यान्तरमाश्रित्यात्मनि कामाश्रयत्वं शङ्कित्वा दूषयति। आत्मेत्यादिना॥ इच्छादयः क्वचिदाश्रिताः गुणत्वाद्रूपादिवदित्यनुमानात्परिशेषात् कामाद्याश्रयत्वमात्मनः सेत्स्यतीति शङ्कते॥ वैशेषिकादीति॥ श्रुत्यवष्टम्भेन निराचष्टे। नेत्यादिना॥ स्वयं ज्योतिष्ट्वबाधनाच्च नात्माश्रयत्वं कामादीनामिति शेषः॥ तदेव विवृणोति। कामादीनामिति। स्थित-

द्रष्टुर्हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति । द्रष्टुः स्वयं ज्योतिष्ट्वं सिद्धम् । तद्बाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत । सर्वशास्त्रप्रतिषेधाच्च । परस्यैकदेशकल्पनायाः कामाद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत । एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम । महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः । आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धेः । तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न सङ्गच्छन्ते । तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनान्नादरणीया ॥ २२ ॥

स्यादनुमानादिति शेषः । यद्यत्र समवेतं तत्तेन न दृश्यते । यथा चक्षुर्गतं कार्ष्ण्यं तेनैव चक्षुषा न दृश्यते तथा कामादीनामात्मसमवायित्वे दृश्यत्वं न स्यात् । दृश्यत्वबलेनैव स्वयं ज्योतिष्ट्वं साधितम् । तथा च तद्बाधे पूर्वोक्तानुमानमपि बाध्येतेत्यर्थः । कथं कामादीनामात्मदृश्यत्वमाश्रित्य स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्ट्वस्योपदिष्टत्वं तत्राह । द्रष्टुरिति ॥ तथापि तेषामात्माश्रयत्वे कानुपपत्तिस्तत्राह । तद्बाधितमिति ॥ यत्तु परमात्मैकदेशं जीवमाश्रित्य तदाश्रितं कामादीति तत्राह । सर्वशास्त्रेति ॥ तदेव स्फुटयति । परस्येति ॥ शास्त्रार्थजातं निरवयवत्वप्रत्यगेकत्वादि । तस्य कथं कोपः स्यादित्याशङ्क्याह । एतच्चेति ॥ चतुर्थे चेदुक्तं प्रसङ्गागतं निरस्तं तर्हि पुनर्निराकरणमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह । महतेति ॥ परेण सह प्रत्यगात्मनो यदेकत्वं तस्य शास्त्रार्थस्य सिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ अशक्यकल्पनायामपि शास्त्रार्थसिद्धिमाशङ्क्याह । तत्कल्पनायामिति ॥ शास्त्रमन्तरेण कल्पनाया हेयत्वमुपसंहरति । यथेत्यादिना ॥ २२ ॥

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति ॥

स्त्रीपुंसयोरिवैकत्वान्न पश्यतीत्युक्तं स्वयं ज्योतिरिति च। स्वयं ज्योतिष्ट्वं नाम चैतन्यात्मस्वभावता। यदि ह्यग्न्युष्णत्वादिवच्चैतन्यात्मस्वभाव आत्मा स कथमेकत्वेऽपि हि स्वभावं जह्यान्न जानीयात्। अथ न जहाति कथमिह सुषुप्ते न पश्यति। विप्रतिषिद्धमेतच्चैतन्यमात्मस्वभावो न जानाति चेति। न विप्रतिषिद्धमुभयमप्येतदुपपद्यत एव। कथं यद्वै सुषुप्ते तन्न पश्यति पश्यन्वै तत्तत्र पश्यन्नेव न पश्यति। यत्तत्र सुषुप्ते न पश्यतीति जानीषे तन्न। तथा गृह्णीयाः। कस्मात्पश्यन्नेव भवति तत्र। नन्वेवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमो यतो न चक्षुर्वा मनो वा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति। व्यापृतेषु हि दर्शनश्रवणादिषु पश्यतीति व्यवहारो भवति शृणोतीति वा। न च व्यापृतानि करणानि पश्यामः। तस्मान्न पश्यत्येवायं न हि किन्तर्हि पश्यन्नेव भवति। कथं

यद्वै तन्नेत्यादेः सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। स्त्रीपुंसयोरिति॥ चकारादुक्तं स्वयं ज्योतिष्ट्वमिति सम्बध्यते॥ किमिदं स्वयं ज्योतिष्ट्वमिति तदाह। स्वयं ज्योतिष्ट्वं नामेति॥ एवं वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यव्यावर्त्त्यां शङ्कामाह। यदीत्यादिना॥ स्वभावत्यागमेवाभिनयति॥ न जानीयादिति। तत्त्यागाभावे सुषुप्ते विशेषविज्ञानराहित्यमयुक्तमित्याह। अथेत्यादिना॥ आत्मा चिद्रूपोऽपि सुषुप्ते विशेषं न जानाति किं दुर्घटमित्याशङ्क्याह। विप्रतिषिद्धमिति॥ परिहरति। नेति। उभयं चैतन्यस्वभावत्वं विशेषविज्ञानराहित्यञ्चेत्यर्थः। उभयस्वीकारे पृष्टं विप्रतिषेधमाकाङ्क्षापूर्वकं श्रुत्या निराकरोति। कथमित्यादिना। यद्वै तदित्यादिवाक्यं चोदितार्थानुवादस्त-

न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् ॥

न हि। यस्माद्‌द्रष्टुर्दृष्टिकर्तुर्या दृष्टिस्तस्या दृष्टेर्विपरिलोपो विनाशः सन् विद्यते यथाग्नेरौष्ण्यं यावदग्निभावि तथा चायमात्माऽविनाश्यतोऽविनाशित्वादात्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी यावद्‌द्रष्टृभाविनी हि सा। ननु विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते द्रष्टुः सा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति च। दृष्टिश्च द्रष्ट्रा क्रियते। दृष्टिकर्तृत्वाद्धि द्रष्टेत्युच्यते। क्रियमाणा च द्रष्ट्रा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति चाशक्यं वक्तुम्। ननु न विपरिलुप्यत इति वचनादविनाशिनी स्यात्। न वचनस्य ज्ञापकत्वात्। न हि न्यायप्राप्तो विनाशः। कृतकस्य वचनशतेनापि वारयितुं शक्यते वचनस्य यथा प्राप्तार्थज्ञापकत्वात्। नैष दोषः। आदित्यादि-

त्परिहारस्तु पश्यन्नित्यादिवाक्यमिति विभजते। यत्तद्वेति ॥ न त्वत्यादिवाक्यनिरस्यामाशङ्कामाह। नन्विति ॥ चक्षुरादिव्यापाराभावेऽपि स्वप्ने दर्शनादि किं न स्यादित्याशङ्क्याह। व्याहतेमिति ॥ अस्तु तर्हि तत्रापि करणव्यापारो नेत्याह। न चेति ॥ अयमिति सुषुप्तपुरुषोक्तिः ॥

न पश्यत्येवेति नियमं निषेधति। नेति। तत्र हेतुं वक्तुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिज्ञां प्रस्तौति। किं तर्हीति ॥ तत्राकाङ्क्षापूर्वकं हेतुवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। कथमित्यादिना ॥ अविनाशित्वादित्येतद्द्रष्टुर्दृष्टेर्विनाशाभावं स्पष्टयति। यथेत्यादिना ॥ द्रष्टुर्दृष्टिर्नश्यतीत्यत्र विरोधं चोदयति। नन्विति ॥ विप्रतिषेधमेव साधयति। दृष्टिरेति ॥ कार्यस्यापि वचनादविनाशः स्यादिति शङ्कते। नन्विति ॥ तस्या

प्रकाशकत्ववद्दर्शनोपपत्तेः । यथादित्यादयो नित्यप्रकाशस्वभावा एव सन्तः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयन्ति । न ह्यप्रकाशात्मनः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्तः प्रकाशयन्तीत्युच्यन्ते । किं तर्हि स्वभावेनैव नित्येनैव प्रकाशेन । तथायमप्यात्मा विपरिलुप्तस्वभावया दृष्ट्या नित्यया द्रष्टेत्युच्यते । गौणं तर्हि द्रष्टृत्वम् । नैवमेव मुख्यत्वोपपत्तेः । यदि ह्यन्यथाप्यात्मनो द्रष्टृत्वं दृष्टं तदास्य द्रष्टृत्वस्य गौणत्वं न त्वात्मनोऽन्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति । तदेवमेव मुख्यं द्रष्टृत्वमुपपद्यते नान्यथा । यथादित्यादीनां प्रकाशयितृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेनाभ्रियमाणेन प्रकाशेन । तदेव च प्रकाश-

---

कारकत्वाच्चैवमिति परिहरति । न यत्नेनेति ॥ तदेव स्फुटयति । न हीति ॥ यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्त्यनुगृहीतानुमानविरोधाद्यत्नो न कार्यनित्यत्वबोधक इत्यर्थः ॥ कूटस्थदृष्टिरेवात्र द्रष्टृशब्दार्थो न दृष्टिकर्त्ता तत्र विप्रतिषेधोऽस्तीति सिद्धान्तयति । नैष दोष इति । आदित्यादिप्रकाशयितृवदित्युक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे । यथेति ॥ दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपन्नं प्रत्याह । न हीति । दर्शनोपपत्तेरित्युक्तं दार्ष्टान्तिकं विभजते । तथेति । आत्मनो नित्यदृष्टित्वे दोषमाशङ्कते । गौणमिति । गौणस्य मुख्यापेक्षत्वान्मुख्यस्य चान्यस्य द्रष्टृत्वस्याभावान्नैवमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । तामेवोपपत्तिमुपदर्शयति । यदि हीत्यादिना । अन्यथा कूटस्थदृष्टिमन्तरेणेति यावत् । दर्शनप्रकारस्यान्यत्वं क्रियात्वं तस्य निष्क्रियत्वश्रुतिस्मृतिविरोधादिति शेषः । द्रष्टृत्वान्तरानुपपत्तौ फलितमाह । तदेवमेवेति । नित्यदृष्टित्वेनैवेत्यर्थः । उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह । यथेत्यादिना । तथात्मनोऽपि द्रष्टृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेन चैतन्यज्योतिषा सिद्ध्यति तदेव च द्रष्टृत्वं मुख्यं द्रष्ट्रन्तरानुपपत्तेरिति शेषः । आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वे फलितमाह । तस्मादिति । तृजन्तं दृष्टिशब्दमा-

न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥

यितृत्वं सूर्यं प्रकाशयितृत्वान्तरानुपपत्तेः । तस्मान्न द्रष्टुर्दृष्टिर्विपरिलुप्यत इति न विप्रतिषेधगन्धोऽप्यस्ति ॥ नन्वनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृच्प्रत्ययान्तस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टो यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति तथा द्रष्टेत्यत्रापीति चेन्न । प्रकाशयितेति दृष्टत्वात् । भवतु प्रकाशकेष्वन्यथा सम्भवान्न त्वात्मनीति चेत् । न ॥ दृष्टेरविपरिलोपश्रुतेः ॥ पश्यामि न पश्यामीत्यनुभवदर्शनान्नेति चेत् ॥ न । करणव्यापारविशेषापेक्षत्वात् ॥ उद्धृतचक्षुषाञ्च स्वप्न आत्मदृष्टेरविपरिलोपदर्शनात् । तस्मादविपरिलुप्तस्वभावैवात्मनो दृष्टिः । अतस्तयाऽविपरिलुप्तया दृष्ट्या स्वयं ज्योतिःस्वभावया

श्चित्वं शङ्कते । नन्विति । अत्राप्यनित्यक्रियाकर्तृविषयस्तृजन्तशब्दप्रयोग इति शेषः । तृजन्तशब्दप्रयोगस्यानित्यक्रियाकर्तृविषयत्वं व्यभिचारयन्नुत्तरमाह नेति । वैषम्यमाशङ्कते । भवत्विति । आदित्यादिषु स्वाभाविकप्रकाशेन प्रकाशयितृत्वमस्तु कादाचित्कप्रकाशेन प्रकाशयितृत्वस्य तेष्वसम्भवान्न त्वात्मनि नित्यादृष्टिरस्ति तन्मानाभावात् । तथा च कादाचित्कदृष्ट्यैव तस्य द्रष्टृतेत्यर्थः । प्रतीचश्चिद्रूपस्य श्रौतत्वात्कर्तृत्वं विना प्रकाशयितृत्वमविशिष्टमित्युत्तरमाह । न दृष्टेरिति । कूटस्थदृष्टिरात्मेत्युक्ते प्रत्यक्षविरोधं शङ्कते । पश्यामीति । द्विविधोऽनुभवस्तस्य कूटस्थदृष्टित्वमनुरुणद्धीति । चक्षुरादिव्यापारभावाभावापेक्षया पश्यामि न पश्यामीति धियोरात्मधीविकारत्वादित्युत्तरमाह । न करणेति ॥ आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह । उद्धृतेति ॥ आत्मदृष्टेर्नित्यत्वमुपसंहरति । तस्मादिति ।

पश्यन्नेव भवति सुषुप्ते । कथं तर्हि न पश्यतीत्युच्यते । न हि तदस्ति किन्तद्द्वितीयं विषयभूतं किं विशिष्टं ततो द्रष्टुरन्यदन्यत्वेन विभक्तं यत्पश्येद्यदुपलभेत । यानि तु विशेषदर्शनकारणमन्तःकरणं चक्षूरूपं च तदविद्ययान्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत् । तदेतस्मिन्काले एकीभूतम् । आत्मनः परेण परिष्वङ्गात् । द्रष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य विशेषदर्शनाय कारणमन्यत्वेन व्यवतिष्ठते । अयन्तु स्वेन सर्वात्मना सम्परिष्वक्तः स्वेन परेण प्राज्ञेनात्मना प्रिययेव पुरुषस्तेन न पृथक्त्वेन व्यवस्थितानि करणानि विषयाश्च । तदभावाद्विशेषदर्शनं नास्ति । करणादिकृतं हि तन्नात्मकृतम् । आत्मकृतमिव प्रत्यवभासते

तन्नित्यत्वोक्तिफलमाह । अत इति । वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । द्वितीयादिपदानां पौनरुक्त्यमाशङ्क्यार्थभेदं दर्शयति । यद्वीत्यादिना । साभासमन्तःकरणं यत्पश्येदिति विशेषदर्शनकारणं प्रमातृद्वितीयम् । तस्मादन्यच्चक्षुरादिप्रमाणं रूपादि च प्रमेयं विभक्तं तत्सर्वं जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याप्रतिपन्नं सुषुप्तिकाले कारणमात्रतां गतमभिव्यक्तं नास्तीत्यर्थः । सुषुप्ते द्वितीयं प्रमातृरूपं नास्तीत्येतदुपपादयति । आत्मन इति । प्रमातृरूपं पृथङ्नास्तीति शेषः । तथापि करणव्यापारकृतं विषयदर्शनमात्मनः स्यादित्याशङ्क्याह । द्रष्टुरिति । सुषुप्तस्यापि परिच्छिन्नत्वमाशङ्क्याह । अयन्त्विति ॥ तस्य परेणैकीभावफलमाह । तेनेति । विषयेन्द्रियाभावकृतं फलमाह । तदभावादिति । किमिति विषयाद्यभावाद्विशेषदर्शनं निषिध्यते । तत्त्वमेव तस्यात्मवस्त्वाधीनं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । करणादीति । नन्ववस्थाद्वये विशेषदर्शनमात्मकृतं प्रतिभाति तस्य प्रधानत्वादत आह । आत्मकृतमिति । नन्वित्यादेस्तात्पर्यमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रमातृकरणविषयद्वैतत्वाद्विशेषदृष्टेस्तेषां च सुषुप्तावभावात्तत्कार्यभूताया विशेषदृष्टेरपि तत्राभावादिति

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न हि रसयितूरसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽवि-

---

तस्मात्तत्कृतेयं भ्रान्तिरात्मनो दृष्टिः परिलुप्यत इति समानमन्यत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति। यद्वै तन्न रसयते। यद्वै तन्न वदति। यद्वै तन्न शृणोति। यद्वै तन्न मनुते। यद्वै तन्न स्पृशति। यद्वै तन्न विजानाति। मननविज्ञानयोर्दृष्ट्यादिसहकारित्वेऽपि सति चक्षुरादिनिरपेक्षो भूतभविष्यद्वर्त्तमानविषयव्यापारो विद्यत इति पृथग्ग्रहणम्। कं

यावत्। तत्कृता जागरादावात्मकर्तृत्वेन भ्रान्तिप्रतिपक्षविशेषदर्शनाभावप्रयुक्तेत्यर्थः समानमन्यदिति ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादावुक्तन्यायमुत्तरवाक्येष्वतिदिशति। मनोबुद्ध्योः साधारणकरणत्वात् पृथग्व्यापाराभावे कथं पृथङ्निर्देशः स्यादित्याशङ्क्याह। मननेति॥ वाक्यानि व्याख्याय स्वसिद्धान्तस्फुरणार्थं विचारयति। किं पुनरिति॥ धर्मभेदो धर्माणां मता मिथो धर्मिणश्च भेदो नास्तीति यावत्॥ धर्मस्य दृष्ट्यादिपदार्थस्येत्यर्थः। परोपाधिनिमित्तं

नाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-भक्तं यच्छृणुयात् ॥२७॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्य-तेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-भक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरि-लोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति

पुनर्दृष्ट्यादीनामग्नेरौष्ण्यप्रकाशनज्वलनादिवद्धर्मभेद आ-होस्विदभिन्नस्यैव धर्मस्य परोपाधिनिमित्तकं धर्मान्य-त्वमित्यत्र केचिद्व्याचक्षते। आत्मवस्तुनः स्वत एवैकत्वं नानात्वञ्च। यथा गोर्गोद्रव्यतयैकत्वं सास्नादीनां धर्माणां परस्परतो भेदो यथा स्थूलेष्वेकत्वं नानात्वञ्च तथा निरव-यवेष्वमूर्त्तवस्तुष्वेकत्वं नानात्वञ्चानुमेयम्। सर्वत्राव्यभिचार

चक्षुराद्युपाधिकृतमित्येतत्। धर्मान्यत्वं धर्मत्वं धर्मिणो भिन्नोऽन्यत्वं चेत्यर्थः। भर्तृप्रपञ्चमतेन पूर्वपक्षं गृह्णाति ॥ आत्मेति ॥ गवादीनां सा-वयवत्वाद्रूपभेदसम्भवादेकेन रूपेणाभिन्नत्वं रूपान्तरेण भिन्नत्वमित्युभय-यात्वेऽपि निरवयवेष्वाकाशादिषु कथमनेकरूपत्वमित्याशङ्क्याह। यथा स्थूलेष्विति ॥ एकरूपत्वे वस्तुनो दृष्टान्ताद्दृष्टेर्नानारूपत्वे गवादिदृष्टान्ताद-

ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

दर्शनादात्मनोऽपि तद्वदेव दृष्ट्यादीनां परस्परं नानात्वमात्मना चैकत्वमिति नान्यपरत्वात् । न हि दृष्ट्यादिधर्मभेदप्रदर्शनपरमिदं वाक्यं यद्वै तदित्यादि । किं तर्हि चैतन्यात्मज्योतिः कथं न जानाति सुषुप्ते नूनमतो न चैतन्यात्मज्योतिरित्येवमाशङ्काप्राप्तौ तन्निराकरणायैतदारब्धं यद्वै तदित्यादि ॥

.. यदस्य जाग्रत्स्वप्नयोश्चक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारा चैतन्यात्मज्योतिः स्वाभाव्यमुपलक्षितं दृष्ट्याद्यभिधेयव्यवहारापन्नं सुषुप्त उपाधिभेदव्यापारनिवृत्तावनुद्भास्यमान-

---

र्शनात्तदेवानुमेयम् ॥ विमतं भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । यद्यपि गगनादिषु भिन्नाभिन्नत्वमनुमीयते तथापि कथमात्मनि तदनुमानमित्याशङ्क्य वस्तुत्वस्य नानारूपत्वेनाव्यभिचारादात्मन्यपि यथोक्तमनुमानं निरङ्कुशप्रसरमित्याह । सर्वत्रेति । यथोक्तानुमानानुग्रहाच्च द्वैतमित्यादि भिन्नाभिन्नत्वमस्तु न तात्पर्यमिति भावः । भर्तृप्रपञ्चोक्तं वाक्यतात्पर्यं निराकरोति । नेत्यादिना ॥

चैतन्याविनाशे शास्त्रतात्पर्ये स्थिते कथं तर्हि दृष्ट्यादिभेदवचनमित्याशङ्क्याह । यदस्येति । तद्धि सुषुप्तस्यानुपाधेस्तत्त्वकथनं चक्षुरादिभेदाधीनपरिच्छिन्नव्यापारनिवृत्तौ त्वावनुपाधिभेदस्यानुद्भास्यमानत्वात्तेन

त्वादनुपलभ्यमानस्वभावमप्युपाधिभेदेन भिन्नमिव यथा प्राणानुवादेनैव विद्यमानत्वमुच्यते। तत्र दृष्ट्यादिधर्म- भेदकल्पना विवक्षितार्थानभिज्ञतया सैन्धवघनवत् प्रज्ञानै- करसघनश्रुतिविरोधाच्च विज्ञानमानन्दं सत्यं ज्ञानं प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यश्च। शब्दप्रवृत्तेश्च लौकिकी च शब्द- प्रवृत्तिश्चक्षुषा रूपं विजानाति श्रोत्रेण शब्दं विजानाति। वाचान्नस्य रसं विजानातीति च सर्वत्रैव च दृष्ट्यादि- शब्दाभिधेयानां विज्ञानशब्दवाच्यतामेव दर्शयति॥ शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणम्। दृष्टान्तोपपत्तेश्च। यथा हि लोके स्वच्छस्वाभाव्ययुक्तः स्फटिकस्तन्निमित्तमेव केवलं हरि-

---

भिन्नमिवानुपलभ्यमानस्वभावं यद्यपि तथापि चक्षुर्द्वारेण जायमा- नायां बुद्धिवृत्तौ व्यक्तं चैतन्यं दृष्टिः। घ्राणद्वारेण जातायां तस्यां व्यक्तं घ्रातिरित्युपाधिभेदात्माभेदानुवादेन चैतन्यस्याविनाशित्वं वाक्य- तात्पर्यमित्यर्थः। उक्ते वाक्यतात्पर्ये स्थिते फलितमाह। तत्रेति॥ इतश्च दृष्ट्यादिभेदकल्पना न श्लिष्टेत्याह। सैन्धवेति॥ तदेव स्पष्टयति। विज्ञानमिति। न दृष्ट्यादिभेदकल्पनेति शेषः॥ यथा घटाकाशो महा- काश इत्येकशब्दविषयत्वादुपाधिभेदेऽप्याकाशस्यैकत्वमिष्टं तथैकशब्दप्रवृ- त्तेरेकत्वं चितोऽपि स्वीकर्त्तव्यं तत्कुतो दृष्ट्यादिभेदसिद्धिरित्याह। शब्दप्रवृत्तेश्चेति। तामेव विवृणोति। लौकिकी चेति। यत्तु सिद्धान्ते दृष्टान्तो नास्तीति तत्राह। दृष्टान्तेति। किमेकरूपत्वे वस्तुनो दृष्टान्तो नास्ति किं वा मिथ्यात्वे तत्रानाद्ये ऽपि वक्तव्यम्। नाद्य॥ नानारू- पवस्तुवादिभिरप्यैकरूपस्यानवस्थापरिहारार्थमनानारूपत्वाङ्गीकारात- स्माकं दृष्टान्तसिद्धेर्वस्तुत्वहेतोश्च तत्र चानैकान्तिकत्वात्तस्मादेकरूपमेव वस्तु स्वीकर्त्तव्यमिति भावः। द्वितीयं दूषयति। यथा हीति। तन्नि- मित्तमेवेत्यत्र तच्छब्देन स्वच्छस्वाभाव्यं परामृश्यते। स्फटिके हरितादि-

तनीललोहिताद्युपाधिभेदसंयोगात्तदाकारत्वं भवति । न च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरितनीललोहितादिलक्षणा धर्मभेदाः स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यन्ते । तथा चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगात् प्रज्ञानघनस्वभावस्यैवात्मज्योतिषो द्रष्ट्रादिशक्तिभेद उपलक्ष्यते । प्रज्ञानघनस्य स्वच्छस्वाभाव्यात् । स्फटिकस्वच्छस्वाभाव्यवज्ज्योतिष्ट्वाच्च ॥

यथा चादित्यज्योतिरवभास्यभेदैः संयुज्यमानं हरितनीलपीतलोहितादिभेदैरविभाज्यं तदाकाराभासं भवति । तथा च कृत्स्नं जगदवभासयच्चक्षुरादीनि च तदाकारं भवति । तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इत्यादि । न

धर्माणां स्वाभाविकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति । तस्य हि स्वच्छं स्वाभाव्यं तद्गुणेन हरिताद्युपाधिभेदसम्बन्धव्यतिरेकेणेति यावत् । एकस्य नानारूपत्वं मिथ्येत्यत्र दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । आत्मा मिथ्यानानानिर्भास उपहितत्वात् स्फटिकवदित्यर्थः । किञ्चात्मा मिथ्यानामात्वाधारः स्वच्छत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्याह । प्रज्ञानेति । किञ्चात्मा कल्पितनानात्वाधारो ज्योतिष्ट्वादादित्यादिज्योतिर्वदित्याह । स्वयमिति ।

आदित्याद्यवकल्पितोऽपि भेदोऽस्तीत्याशङ्क्य विवक्षितं साम्यमाह । यथा चेत्यादिना । अविभाज्यं वस्तुतो विभागायोग्यमिति यावत् । चक्षुरादीनि चावभासयदिति सम्बन्धः । आत्मनः सर्वावभासकत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति । तथेति ॥ यत्तु निरवयवेष्वपि नानारूपत्वमनुभेयमिति तत्राह । न चेति ॥ आकाशादीनां दृष्टान्तत्वमाशङ्क्य निराचष्टे । यद्यपीत्यादिना । कथमाकाशस्यानेकधर्मवत्त्वमौपाधिकमित्याशङ्क्य तस्य सर्वगतत्वं तावदौपाधिकमिति साधयति । आकाशस्येति । कथं तर्हि सर्वगतत्वव्यवहारस्तत्राह । सर्वोपाधीति ॥ नन्वाकाशस्य सर्वं गतमन्त-

च निरवयवेष्वनेकात्मता शक्यते कल्पयितुम्। दृष्टान्ताभावात्। यदप्याकाशस्य सर्व्वगतत्वादिधर्म्मभेदःपरिकल्प्यते परमाण्वादीनाञ्च गन्धरसाद्यनेकगुणवत्त्वं तदपि निरूप्यमाणं परोपाधिनिमित्तमेव च भवत्याकाशस्य तावत् सर्व्वगतत्वं नामतः स्वतो धर्म्मोऽस्ति। सर्व्वोपाधिसम्बन्धाद्धि सर्व्वत्र स्वेन रूपेण सत्त्वमपेक्ष्य सर्व्वगतत्वव्यवहारो न त्वाकाशः क्वचिद्गतो वाऽगतो वा। स्वतो गमनं हि नाम देशान्तरस्थस्य देशान्तरेण संयोगकारणम्। सा च क्रिया नैवाविशेषे सम्भवति। एवं धर्म्मभेदा नैव सन्त्याकाशे। तथा परमाण्वादावपि। परमाणुर्नाम पृथिव्या गन्धघनायाः परमः सूक्ष्मोऽवयवो गन्धात्मक एक एव न तस्य पुनर्गन्ध-

---

पेक्ष्य सर्वगतत्वं किमिति न व्यवह्रियते तत्राह। नत्विति॥ आकाशे गमनायोगं वक्तुं तत्स्वरूपमाह। गमनं हीति। ननु कुतश्चिद्विभागे संयोगे च केनचिद्देशे न तत्करणीभूता क्रियापि श्येनादाविवाकाशे भविष्यति नेत्याह। सा चेति। सावयवे हि श्येनादौ क्रिया दृश्यते आकाशत्वविशेषं निरवयवं कुतस्तत्र क्रियेत्यर्थः। तथापि धर्मान्तराण्याकाशे भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तेषामपि क्रियापूर्वकाणामुक्तन्यायकवलीकृतत्वमाह। एवमिति। भेदाभेदाभ्यां दुर्वचत्वाच्च तत्र धर्मधर्मिभावो न सम्भवतीति भावः॥ आकाशे दर्शितन्यायमन्यत्रापि सञ्चारयति। तथेति पार्थिवत्वं परमाणोरेकं रूपं गन्धवत्त्वं चापरमितत्यनेकरूपत्वमित्याशङ्क्याह। परमाणुर्नामेति। न हि पार्थिवत्वातिरेकि गन्धवत्त्वं प्रामाणिकमिति भावः। वैशेषिकपरिभाषामाश्रित्य शङ्कयति। अथेति। पार्थिवपरमाणौ रसादिमत्त्वमनौपाधिकं न भवति जलादिसंसर्गकृतत्वात्तथा च निरुपाधिकभेदेनेदमुदाहरणमिति परिहरति। न तत्रापीति। उक्तन्यायस्य दिगादावपि समत्वं मत्वोपसंहरति। तस्मादिति। सन्ति

यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदेदन्योऽन्य-

. . .

वत्त्वं नाम शक्यते कल्पयितुम्। अथ तस्यैव रसादिमत्त्वं स्यादिति चेन्न। तत्राप्यबादिसंसर्गनिमित्तत्वात्। तस्मान्न निरवयवस्यानेकधर्मवत्त्वे दृष्टान्तोऽस्ति। एतेन दृगादिशक्तिभेदानां पृथक्चक्षुरूपादिभेदेन परिणामभेदकल्पना परमात्मनि प्रत्युक्ता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

जाग्रत्स्वप्नयोरिव यद्विजानीयात्तद्द्वितीयं प्रविभक्तमन्यत्वेन नास्तीत्युक्तमतः सुषुप्ते न विजानाति विशेषम्। ननु सुषुप्तस्यायमेवास्य स्वभावः किंनिमित्तमस्य विशेषविज्ञानं स्वभावपरित्यागेन। अथ विशेषविज्ञानमेवास्य स्वभावः कस्मादेष विशेषं न विजानातीत्युच्यते। शृणु। यत्र यस्मिन् जागरिते स्वप्ने वान्यदिवात्मनो वस्त्वन्तरमिवाविद्यया प्रत्यु-

---

परस्मिन्नात्मनि दृगादिशक्तिभेदास्तेषां मध्ये दृक्शक्तिश्चक्षुरात्मना रूपात्मना च पृथगेव परिणमते। घ्राणशक्तिश्च घ्राणात्मना गन्धात्मना चेत्यनेन क्रमेण परस्मिन् परिणामकल्पना भर्तृप्रपञ्चैर्या कृता सापि परस्यैकरूपत्वोपपादनेन निरस्तेत्याह। एतेनेति ॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥

सौषुप्तिको दृश्यादिभेदो न वास्तवोऽस्तीत्युपपाद्य वृत्तमनुद्रवति। जाग्रदिति॥ यत्रेत्युत्तरवाक्यव्याख्यामाशङ्क्य दर्शयति। नन्विति॥ किमस्य विशेषविज्ञानराहित्यं स्वरूपं किं वा विशेषविज्ञानवत्त्वम्। आद्ये जाग्रत्स्वप्नयोरनुपपत्तिः॥ द्वितीये सुषुप्तेरसिद्धिरिति भावः।

च्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः

पस्थापितं भवति तत्र तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितादन्योऽन्यमिवात्मानं मन्यमानोऽसत्यात्मनः प्रविभक्ते वस्त्वन्तरेऽसति चात्मनि ततः प्रविभक्तोऽन्योऽन्यं पश्येदुपलभेत । तच्च दर्शितं स्वप्ने प्रत्यक्षतो घ्नन्तीव जिनन्तीवेति । तथान्योऽन्यज्जिघ्रेद्रसयेद्वदेच्छृणुयान्मन्वीत स्पृशेद्विजानीयादिति ॥ ३१ ॥

यत्र पुनः साविद्या सुषुप्ते वस्त्वन्तरप्रत्युपस्थापिका शान्ता तेनान्यत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनोऽभावात्तत्केन कं पश्येज्जिघ्रेद्विजानीयाद्वातः स्वेनैव हि प्राज्ञेनात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेन सम्परिष्वक्तः समस्तः सम्प्रसन्न आप्तकाम आत्मकामः सलिलवत्स्वच्छीभूतः सलिल इव सलिल एको द्वितीयस्याभावात् । अविद्यया हि द्वितीयः प्रविभज्यते

प्रतीचश्चिन्मात्रज्योतिषो विशेषविज्ञानराहित्यमेव स्वरूपं तथापि स्वाविद्याकल्पितविशेषविज्ञानवत्त्वमाश्रित्यावस्थाद्वयं सिद्धमित्युत्तरं वाक्यमवष्टभ्योत्तरमाह । उच्यत इत्यादिना । तद्धेत्याविद्यं दर्शनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तवस्तूपसंहारार्थं सलिलवाक्यमुत्थापयति । यत्रेत्यादिना । तेनाविद्यायाः शान्तत्वेनेति यावत् । वस्तुनोऽभावात्तत्केति शेषः । सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावप्रयुक्तं फलमाह । आप्त इति । पूर्वमेवास्यार्थस्योक्तत्वं द्योतयितुं हिशब्दः । सम्परिष्वङ्गफलं समस्तत्वमपरिच्छिन्नत्वं तत्फलं सम्प्रसन्नत्वम् । अप्रसादो हि परिच्छेदाभिमानकृतः ।

सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो

सा च शान्तात्मात एको द्रष्टा दृष्टेरविपरिलुप्तत्वात्म-ज्योतिःस्वभावा या । अद्वैतो द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्याभावा-देतदमृतमभयमेष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः पर एवायमस्मिन् काले व्यावृत्तकार्य्यकरणोपाधिभेदः स्व आत्मज्योतिषि शान्तसर्व्वसम्बन्धो वर्त्तते । हे सम्राडिति ह एवं हैनं जनकमनुशशासानुशिष्टवान् याज्ञवल्क्य इति । श्रुतेर्वचनमेतत्कथं वानुशशास एषास्य विज्ञानमयस्य परमा गतिः । यास्त्वन्या देहग्रहणलक्षणा ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्ता अविद्या कल्पितास्ता गतयोऽतोऽपरमा अविद्याविषयत्वात् । इयन्तु देवतादिगतीनां कर्म्मविद्यासाध्यानां परमोत्तमा । यः समस्तात्मभावो यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-द्विजानातीत्येषैव च परमा सम्पत्सर्व्वासां सम्पदां विभूतीनां इयं परमा स्वाभाविकत्वादस्याः कृतका ह्यन्याः सम्पदः

सम्प्रसन्नत्वे हेत्वन्तरमाह । आप्तकाम इति । तदेव सम्प्रसन्नत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । सलिलवदिति ॥ उक्तेऽर्थे वाक्याक्षराणि योजयति । सलिल एवेति ॥ द्वितीयस्याभावं सुषुप्ते व्यक्तीकरोति । अविद्येति । अद्रष्टा-द्रष्टेति वाच्छेदः । एकोऽद्वैतशब्दाभ्यासस्तात्पर्यलिङ्गम् । तस्य परमपुरु-षार्थत्वं दर्शयन् कूटस्थत्वमाह । एतदिति । किमिति षष्ठीसमासमुपेक्ष्य कर्मधारयो गृह्यते तत्राह । पर एवेति । अस्मिन् काले सुषुप्तावस्था-कालमित्येतत् । परमत्वं साधयति । याश्चेति । प्रस्तुतं समस्तात्मभावं विशेषविज्ञानराहित्येन विशिनष्टि । यत्रेति ॥ सर्वात्मभावादस्य लो-

स यो मनुष्याणाꣳ राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स

यस्य परमानन्दस्य मात्रा अवयवाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्य्यन्तैर्भूतैरुपजीव्यन्ते तदानन्दमात्राव्यवहारेण मात्रिणं परमानन्दमधिजिगमिषन्नाह । सैन्धवलवणशकलैरिव लवणशैलम् । स यः कश्चिन्मनुष्याणां मध्ये राद्धः संसिद्धोऽविकलः समग्रावयव इत्यर्थः समृद्ध उपभोगोपकरणसम्पन्नो भवति । किञ्चान्येषां समानजातीयानामधिपतिः स्वतन्त्रः पतिर्न माण्डलिकः सर्वैः समस्तैर्मानुष्यकैरिति दिव्यभोगोपकरणनिवृत्त्यर्थं मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणानि तैः सम्पन्नानामप्यतिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः । तदानन्दानन्दिनोरभेदनिर्देशान्नार्थान्तरभूतत्वमित्येतत् । परमानन्दस्यैवेय विषयविषय्याकारेण

स यो मनुष्याणामित्यादिवाक्यतात्पर्य्यमाह । यस्येति ॥ यथा सैन्धवावयवैः सैन्धवाचलं लोको बोधयति तथा तस्यानन्दस्य मात्रा नाम अवयवास्तद्दर्शनद्वारेणावयविनं परमानन्दमधिगमयितुमिच्छन्ननन्तरो मन्त्रः प्रवृत्त इत्यर्थः । तात्पर्यमुक्त्वाक्षराणि व्याचष्टे । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ राद्धत्वमविकलत्वं हेतुमत्त्वेन पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह । समग्रेति ॥ तथैव समृद्धत्वमपीत्याशङ्क्य व्याकरोति । उपभोगेति ॥ अन्तर्बहिःसम्पत्तिभेदादपुनरुक्तिरिति भावः ॥ न केवलमुक्तमेव तस्य विशेषणं किन्तु विशेषणान्तरमस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ विशेषणतात्पर्यमाह । दिव्येति तन्निवर्त्तनेऽपि तस्य इन्द्रादिभोगसम्बन्धाद्विषयत्वाभावादिति भावः । अतिशयेन सम्पन्न इति

एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः । अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दः । अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः

माता प्रसूतेति ज्ञातं यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिवाक्येन । तस्माद्युक्तोऽयं स परम आनन्द इत्यभेदनिर्देशः युधिष्ठिरादितुल्यो राजात्रोदाहरणं दृष्टम् । मनुष्यानन्दमादिं कृत्वा शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेणोन्नीय परमानन्दं यत्र भेदो निवर्त्तते तमधिगमयति । अथायमानन्दः शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्द्धमानो यत्र दृष्टिकाष्ठामनुभवति । यत्र गणितभेदो निवर्त्ततेऽन्यदर्शनश्रवणमननाभावात्तं परमानन्दं विवक्षन्नाह । अथ ये मानुष्या एवं प्रकाराः शतमानन्दभेदाः स एकः पितॄणाम् । तेषां विशेषणं जितलोकानामिति । श्राद्धादिकर्म्मभिः पितॄन् तोषयित्वा तेन कर्म्मणा जितो लोको येषां ते जितलोकाः पितरः

शेषः । अभेदनिर्देशस्याभिप्रायमाह । तत्रेति ॥ प्रकृत वाक्य समस्यार्थः ॥ आत्मनः सकाशादानन्दस्येति । शेषः । औपचारिकत्वं भेदनिर्देशस्य भावप्रतीत्याशङ्क्याह । परमानन्दस्येति । तस्यैव विपर्यासत्वं विषयत्वमिति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । यथोक्तो मनुष्यो न दृष्टिवक्रमतरतीत्याशङ्क्याह । युधिष्ठिरादीति ॥ अथ ये शतं मनुष्याणामित्यादेस्तात्पर्यमाह । दृष्टमिति ॥ शतगुणेनोत्तरोत्तरत्वानन्दस्योत्कर्षप्रदर्शनक्रमेण परमानन्दमुन्नीय तमधिगमयत्युत्तरेण ग्रन्थेनेति सम्बन्धः । परमानन्दमेव विशिनष्टि । यत्रेति ॥ भेदः सङ्ख्याव्यवहारः । तमानेव समपश्यति । यत्रेत्यादिना ॥ पर

स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते। अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमा-

---

लोके पितॄणां जितलोकानां मनुष्यानन्दशतगुणीकृतपरिमाण एक आनन्दो भवति। सोऽपि शतगुणीकृतो गन्धर्वलोक एक आनन्दो भवति। स च शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनन्दः। अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा ये देवत्वं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः।

तथैवाजानदेवानामेक आनन्दः। आजानत एवोत्पत्तित एव ये देवास्ते आजानदेवाः। यश्च श्रोत्रियोऽधीतवेदोऽवृजिनो वृजिनं पापं तद्रहितो यथोक्तकारीत्यर्थः। अकामहतो वीततृष्णः। आजानदेवेभ्योऽर्वाक् यावन्तो

आनन्दे त्रिःशिक्षाया हेतुमाह। अन्यत्रेति। यद्यपि यश्चेत्यादिनोक्तमितरत्रापीहाचरव्याख्यानावसरे तत्रैव विवृतमित्यविरोधः। तत्तदानन्दप्रदर्शनानन्तर्यं तत्र तत्राथशब्दार्थः। तद्वाक्योपक्रमो वा। एवं प्रकारत्वमग्रे दृष्टादि पितॄणामानन्द इति सम्बन्धः। श्राद्धादिकर्मभिरित्यादिशब्देन पिण्डपितृयज्ञादि गृह्यते। के ते कर्मदेवा नाम तत्राह। अग्निहोत्रादीति।

यथा गन्धर्वानन्दः शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनन्दस्तथा कर्मदेवानन्दः शतगुणीकृतः सन्नाजानदेवानामेक आनन्दो भवतीत्याह। तथैवेति। कुत्र वीततृष्णत्वं तत्राह। आजानदेवेभ्य इति। श्रोत्रियादिवाक्यस्य प्रकृतासङ्गतिमाशङ्क्याह। तस्य चेति। एवमुत्तरत्रापि पञ्चपर्यायपितृस्येति यावत्। प्रजापति लोकशब्दस्य प्रजापतेर्भगवदाद-

आजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको

विरजास्तेषु तस्य चैव भूतस्याजानदेवैः समान आनन्द इत्येतदन्वाख्यायते। यस्मात्तच्छतगुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोक एक आनन्दो विराट्शरीरे। तथा तद्विज्ञानवान् श्रोत्रियोऽधीतवेदश्चावृजिन इत्यादि पूर्ववत्। तच्छतगुणीकृतपरिमाणो ब्रह्मलोक एक आनन्दो हिरण्यगर्भात्मनि। यश्चेत्यादि पूर्ववदेव। अतःपरं गणितनिवृत्तिः। एष परम आनन्द इत्युक्तो यस्य च परमानन्दस्य ब्रह्मलोकाद्यानन्दा मात्रा उदधेरिव विप्रुषः। एवं शतगुणोत्तरोत्तरोत्कृष्टा एत आनन्दा यत्रैकतां यान्ति। यश्च श्रोत्रियप्रत्यक्षोऽवृजिन

र्थभेदमाह। विराडिति। यथा विराडात्मन आजानदेवानन्दः शतगुणीकृतः सन्नेक आनन्दो भवति तथा विराडुपासिता श्रोत्रियत्वादिविशेषणो विराजा तुल्यानन्दः स्यादित्याह। तथेति। तच्छतगुणीकृत इति तच्छब्दो विराडानन्दविषयः। श्रोत्रियत्वादिविशेषणवानपि हिरण्यगर्भोपासकस्तेन तुल्यानन्दो भवतीत्याह। यश्चेति। हिरण्यगर्भानन्दादुपरिष्टादपि ब्रह्मानन्दे गणितभेदे प्राकरणिके प्राप्ते प्रत्याह। अतः परमिति। एषोऽस्य परमानन्द इत्युपक्रम्य किमित्यानन्दान्तरमुपदर्शितमित्याशङ्क्याह। एष इति। तथापि सोऽप्युपमर्दात्मत्वमुपेक्षितमिति चेन्नेत्याह। यस्य चेति। एतस्य ब्रह्मानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वमाह। तत्रेति। अनवच्छिन्नत्वफलमाह। भूमत्वादिति। ब्रह्मानन्दादितरे परिच्छिन्ना मर्त्याश्चेत्याह। इतर इति। अथ यत्रान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुते-

ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियो वृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम आनन्दः ।

एव सम्प्रसादलक्षणः परम आनन्दस्तत्र हि नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति अतो भूमा भूमत्वादमृतः । इतरे तद्विपरीता आनन्दाः । अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्ये । अकामहतत्वकृतो विशेष आनन्दशतगुणवृद्धिहेतुः । अत्रैतानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्यानन्दस्य प्राप्तावर्थादभिहितानि । यथा कर्म्माण्यग्निहोत्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ । तत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वलक्षणे कर्म्मणी अधरभूमिष्वपि समाने इति नोत्तरानन्दप्राप्तिसाधने अभ्युपेयेते ॥

रिति भावः । श्रोत्रियादिपदानि व्याख्याय तात्पर्यं दर्शयति । अत्र चेति । मध्ये विशेषणेषु त्रिष्विति यावत् । तुल्ये सर्वपर्यायेष्विति शेषः । विशेषणान्तरे विशेषमाह । अकामहतत्वेति । तयोक्तविभागमुपपादयितुं लिङ्गमर्थमाह । अत्रैतानीति ॥ यश्चेत्यादिवाक्यं सम्बन्धार्थः । तस्य तस्यानन्दस्येति देवप्राजापत्यादिनिर्देशः । अर्थादभिहितत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ ये कर्म्मणा देवत्वमित्यादिश्रुतिसामर्थ्याद्देवानन्दाप्तौ यथा कर्म्माणि साधनान्युक्तानि तथा यश्चेत्यादिश्रुतिसामर्थ्यादेव तान्यपि श्रोत्रियत्वादीनि तत्तदानन्दप्राप्तौ साधनानि विवक्षितानीत्यर्थः ॥ ननु त्वयाप्यकामविशेषश्रुतौ कथं श्रोत्रियत्वावृजिनत्वयोः सर्व्वत्र तुल्यत्वम् । न हि ते पूर्व्वभूमिषु श्रुते तथा चाकामहतत्ववदानन्दोत्कर्षे तयोरपि हेतुतेति तत्राह । तत्र चेति ॥ निर्द्धारणार्था सप्तमी । न हि श्रोत्रियत्वादिशून्यः सार्व्वभौमादिसुखमनुभवितुमलम्भते ॥ तदा च सर्व्वत्र श्रोत्रियत्वादेस्तुल्यत्वान्न तदानन्दातिरेकप्राप्त्यसाधारणं साधनमित्यर्थः ॥

एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥

अकामहतत्वं तु वैराग्य [illegible] परमानन्द-स्यानन्दप्राप्तिसाधनमित्यवगन्तव्यम् । स एष परम आनन्दो विलक्षणो विषयप्रत्ययोऽविगतः । तथा च वेदव्यासः । यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति । एष ब्रह्मलोकः सम्रा-डिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहमेवमनुशिष्टो भगवद्भ्यं ते तु सहस्रं ददामि गवाम् । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति व्याख्यातमेतत् । अत्र ह विमोक्षायेत्यस्मिन् वाक्ये याज्ञ-वल्क्यो बिभयांचकार भीतवान् । [illegible] माह श्रुतिर्न याज्ञवल्क्यो [illegible] सर्वेभ्यो मा मान्तेभ्यः [illegible] किन्तर्हि मेधावी राजा सर्वेभ्यो [illegible] अरौत्सीत् आवृणोत् [illegible] प्रश्ननिर्णयावसानेभ्य उत

यदुक्तमानन्दगतगुण [illegible] इति तदुप-पादयति । अकामहतत्वान्त्विति ॥ [illegible] परमानन्द-स्यानन्दप्राप्तिसाधनं वैराग्यस्य तारतम्येन [illegible] । यच्चेत्यादि-[illegible] तस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनस्य [illegible] प्रमाणमाह इति । वाक्यशेषस्य तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृते परमानन्दे [illegible] परमानन्दप्राप्तेर्हेतुत्वं [illegible] परमानन्दमेव इति प्रमाणमाह । तथा चेति ॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा

ज्ञातवानित्यर्थः । यद्व मया निर्णीतं प्रश्नरूप विमोक्षार्थं तत्तदेकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनर्मां पर्य्यनुयुङ्क्त एव मेधावित्वादित्येतद्भयकारणं सर्व्वं मदीयं विज्ञानं कामप्रश्नव्याजेनोपादित्सतीति ॥ ३३ ॥

अत्र विज्ञानमयः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने प्रदर्शितः । स्वप्नान्तबुद्धान्तसञ्चारेण कार्य्यकारणव्यतिरिक्तताकामकर्म्मप्रविविकथामसङ्गतया महामत्स्यदृष्टान्तेन प्रदर्शितः । पुनश्चाविद्याकार्य्यं स्वप्न एव मन्तोवेत्यादिना प्रदर्शितं । अर्थादविद्यायाः सतत्त्वं निर्द्धारितमतद्धर्म्माध्यारोपणरूपत्वमनात्मधर्म्मत्वञ्च । तथा विद्यायाश्च कार्य्यं प्रदर्शितं सर्व्वात्मभावः स्वप्न एव प्रत्यक्षतः सर्व्वोऽस्मीति मन्यते । सोऽस्य

पुराम्नगति श्रुतिर्मेधावीत्याद्या व्याचष्टे । नेत्यादिना ॥ तथापि किन्तद्भयकारणं तदाह । यद्वेति ॥ मेधावित्वात्प्रज्ञातिशयवानित्यादिति यावत् ॥ तदेव भयकारणं प्रकटयति । सर्व्वमिति ॥ ३३ ॥

स वा एष एतस्मिन्नित्याद्युत्तरमन्यसम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । अत्रेति ॥ अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति वाक्यं सप्तम्यर्थः ॥ वृत्तमर्थान्तरमनुद्रवति । स्वप्नान्तेति ॥ कार्य्यकारणव्यतिरिक्तत्वं प्रदर्शितमिति सम्बन्धः ॥ उक्तमर्थान्तरमाह । कामेति ॥ अथ यत्रैनं घ्नन्तीत्याद्युक्तमनुभाषते । पुनश्चेति ॥ किं तत्कार्य्यप्रदर्शनसामर्थ्यान्निर्द्धारितमविद्यायाः सतत्त्वं तदाह । अतद्धर्म्मेति ॥ अनात्मधर्म्मस्तमात्मनि चैतन्यं तस्याभाविकामदः । अविद्याकार्य्यं विद्याकार्य्यञ्च स्वप्ने सर्व्वात्मभावनमप्रत्यक्षत एव प्रदर्शितमित्याह । तथेति ॥ सुषुप्ते स्वप्नदेवदर्शितमित्याह । एवमिति ॥ सर्व्वात्मरूपचैतन्यमादिशेत्तत् ।

दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥

परमो लोक इति । तत्र च सर्व्वात्मभावः स्वभावोऽस्याविद्याकामकर्म्मादिसर्व्वसंसारधर्म्मशून्यः। तेन रूपमस्य सदा सुषुप्ते प्रदर्शित इत्येतद्विज्ञापितं स्वयं ज्योतिरात्मा । तत्र परम आनन्द एष विद्याया विषयः । स एष परमः सम्प्रसादः सुखस्य च परा काष्ठेत्येतदेवमन्तेन ग्रन्थेन व्याख्यातं तस्यैतत्सर्व्वं विमोक्षपदार्थस्य दृष्टान्तभूतं बन्धनस्य च । ते च एते मोक्षबन्धने सहेतुके सप्रपञ्चे निर्दिष्टे विद्याकार्य्यं तत्सर्व्वं दृष्टान्तभूतमेवेति तद्दार्ष्टान्तिकस्थानीये मोक्षबन्धने सहेतुके कामप्रश्नार्थभूते त्वया वक्तव्ये इति पुनः पर्य्यनुयुङ्क्ते जनकोऽत ऊर्द्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । तत्र महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धान्तावसक्तः सञ्चरत्येक आत्मा । कथ

प्रत्ययोत्थितस्य सुखपरामर्शो न स्यादिति भावः । उक्तं विद्याकार्य्यं निगमयति । एष इति ॥ तमेव विद्याविषयं विशदयति । स एष इति । इत्यनुवादमुपसंहरति । इत्येतदिति ॥ एतदन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मलोकान्तवाक्येनेति यावत् । सोऽहमित्यादेस्तात्पर्य्यमनुवदति । तच्चेति ॥ यतो राजेत्थं मन्यतेऽतस्तस्य सहस्रदाने पुनः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत ऊर्द्ध्वमित्यादेरभिप्रायमनुवदति । ते चेति ॥ यद्यपि यथोक्तलक्षणे मोक्षबन्धने प्रागेवोपदिष्टे तथापि सर्व्वोक्तं सर्व्वं दृष्टान्तभूतमेव तयोरिति यतो राजा मन्यते अतो मोक्षबन्धने दार्ष्टान्तिकभूते वक्तव्ये याज्ञवल्क्येनेति मन्यमानस्तं प्रेरयतीत्यर्थः । बन्धमोक्षयोर्वक्तव्यत्वेन प्राप्तयोरपि प्रथमं बन्धो वर्ण्यत इति वक्तुं दृष्टान्तमार-

ज्योतिरित्युक्तम्। यथा चासौ कार्यकरणानि मृत्युरूपाणि परित्यजन्नुपाददानश्च महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धान्तावनुसञ्चरति। तथा जायमानो म्रियमाणश्च तैरेव मृत्युरूपैः संयुज्यते वियुज्यते चोभौ लोकावनुसञ्चरतीति। सञ्चरणं स्वप्नबुद्धान्तावनुसञ्चारस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन सूचितम्। तदिह विस्तरेण सनिमित्तं सञ्चरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थोऽयमारम्भः। तत्र च बुद्धान्तात्स्वप्नान्तमयमात्मानुप्रवेशितः। तस्मात्सम्प्रसादस्थानं मोक्षदृष्टान्तभूतम्। ततः प्रच्याव्य बुद्धान्ते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य इति। तेनास्य सम्बन्धः स वै बुद्धान्तात्स्वप्नान्तक्रमेण सम्प्रसन्न एषः। तस्मिन्सम्प्रसादे स्थित्वा ततः पुनरीषत्प्रच्युतः स्वप्ने रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववद्बुद्धान्तायैवाद्रवति ॥ २४ ॥

यतीति॥ तत्रेति॥ दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकस्य सञ्चारस्य सूचितत्वं दर्शयति। यथा चेत्यादिना॥ उभौ लोकावित्यत्र प्रथममेवंशब्दो द्रष्टव्यः॥ वृत्तमनूद्यानन्तरप्रकरणमुत्थापयति। तदिहेति॥ अयमः संसारो ग्रन्थार्थः। सनिमित्तं कामादिना निमित्तेन सहितमित्येतत्॥ प्रकरणारम्भमुक्त्वा समनन्तरवाक्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धमाह। तत्र चेति॥ स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वेत्युपक्रम्य स्वप्नान्तायैवेति वाक्यं सप्तत्या परामृश्यते॥ स्वप्नान्तशब्दस्य स्वप्नविषय व्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि। सम्प्रसादेति॥ कथं पुनः सम्प्रसन्नस्य संसारोपवर्णनमित्याशङ्क्याह। तत इति॥ प्रागुक्तः सम्प्रसादो व्यवहितो यच्छब्देनेति परामृश्यते। समनन्तरग्रन्थं प्रत्युच्यते॥ वाक्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति। स वै बुद्धान्तादिति॥ स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वेत्यादि बुद्धान्तायैवाद्रवतीत्येतदन्तं पूर्ववदिति योजना॥ २४॥

तद्यथा नः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवा-

इत आरभ्य संसारो वर्ण्यते । यथायमात्मा स्वप्ना-न्ताद्बुद्धान्तमागत एवमयमस्माद्देहान्तरं प्रतिपत्स्यत इत्याहात्र दृष्टान्तः । तत्र यथा लोके अनः शकटं सुसमाहितं सुष्ठु भृशं वा समाहितं भाण्डोपस्करणेनोलू-खलमुसलशूर्पपिठरादिनान्नाद्येन च सम्पन्नं सम्भारा-क्रान्तमित्यर्थः । तथा भाराक्रान्तं सदुत्सर्जच्छब्दं कुर्व-द्वा यायाद्गच्छेच्छाकटिकेनाधिष्ठितं सत् । एवमेव यथोक्तो दृष्टान्तोऽयं शारीरः शरीरे भवः । कोऽसौ आत्मा लिङ्गोपाधिर्यः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणाभ्यां पाप्मसंसर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसञ्चरति यस्योत्क्रमणमनुप्राणाद्युत्क्रमणं स प्राज्ञेन परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढोऽधिष्ठितोऽवभास्यमानस्तथा

तद्यथेत्यादेरिति तु कामवशात् इत्युक्तस्य सन्दर्भस्य तात्पर्यं तद्धितेत्युक्तमनुवदति । इत आरभ्यत इति । तद्यथेत्यस्याक्षरव्याख्यानेन दृष्टान्तवाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति । यथेत्यादिना । इत इत्यत्र दृष्टान्तमाहेति योजना । भाण्डोपस्करणेन भाण्डप्रमुखेन उपस्करणेनेति यावत् ॥ तदेवोपकरणं विशिनष्टि । उलूखलेति । पिठरं पाकार्थं स्थूलं भाण्डं ॥ अन्वयं दर्शयितुं यथा शब्दोऽनूद्यते ॥ लिङ्गविशिष्टमात्मानं विशिनष्टि । य. स्वप्नेति ॥ जन्ममरणे विवृणोति । पाप्मेति ॥ कार्यकरणानि पा-प्मशब्देनोच्यन्ते । शारीरस्य प्राधान्यं द्योतयति । यस्येति । उत्क्र-मिष्यति चेत्तदाङ्गीकृतमात्मनो गमनमिति नेत्याशङ्क्याह ॥ तथेति ॥ लिङ्गो-पाधेरात्मनो गमनप्रतीतिरित्यत्राथर्वणश्रुतिं प्रमाणयति । तथा चेति ॥

यं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढमुत्सर्ज-
न्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥

चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते इति उत्सर्जन्याति तत्र चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ये लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिरप्यात्मा गच्छतीव । तथा च श्रुत्यन्तरं कस्मिन्नहमित्यादि ध्यायतीवेति च । अत एवोक्तं प्राज्ञेना-त्मनान्वारूढ इत्यन्यथा प्राज्ञेनैकीभूतः शकटवत्कथमुत्सर्ज-न्याति तेन लिङ्गोपाधिरात्मा उत्सर्जन्मर्मसु निकृत्यमा-नेषु दुःखवेदनयार्तः शब्दं कुर्वन्याति गच्छति । तदस्मि-न्काल इत्युच्यते । यत्रैतद्भवत्येतदिति क्रियाविशेषणमूर्ध्वो-च्छ्वासी यत्रोर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः । दृश्यमान-स्याप्यनुवदनं वैराग्यहेतोरीदृशः कष्टः खल्वयं संसारो येनोत्क्रान्तिकाले मर्मसु निकृत्यमानेषु स्मृतिलोपो दुःख-वेदनार्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवशी-कृतचित्तस्य । तस्माद्यावदियमवस्था नागमिष्यति तावदेव

उत्सर्जन्यातीति श्रुतेर्यथार्थत्वार्थमात्मनो वस्तुतो गमनं किं न स्यादि-त्याशङ्क्याह । ध्यायतीवेति ॥ औपाधिकमात्मनो गमनमित्यत्र लिङ्गा-न्तरमाह । अत एवेति ॥ कथमेतावता निरुपाधेरात्मनो गमनं ने-ष्यते तत्राह । अन्यथेति ॥ प्रमाणफलं निगमयति । तेनेति ॥ तत्-कालमित्यत्र तच्छब्देनार्तस्य शब्दविशेषकरणपूर्वकं गमनं गृह्यते ॥ ऊर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य यदा स्यात्तादृगवस्था यस्मिन्काले भवति तस्मिन् गमनमित्युपपादयति । उच्यत इत्यादिना ॥ किमिति प्रत्यक्षमर्थं श्रुतिरनुवदति तत्राह । दृश्यमानेति ॥ कष्ट इत्यारभ्य पदानुवाद-

स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता

पुरुषार्थसाधनकर्त्तव्यतायामप्रमत्ता भवतेत्याह काकण्या-च्छ्रुतिः ॥ ३५ ॥

तदस्योर्द्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन् काले किं निमित्तं कथं किमर्थं वा स्यादित्येतदुच्यते। सोऽयं प्राकृतः शिरःपाण्या-दिमान् पिण्डो यत्र यस्मिन् कालेऽयमणिमानमणोर्भावम-णुत्वं कार्श्यमित्यर्थः नि एति निगच्छति। किं निमित्तं जरया वा स्वयमेव कालपक्वफलवज्जीर्णः कार्श्यं गच्छति उपतपतीत्युपतपत् ज्वरादिरोगग्रस्तेनोपतपता वा उप-तप्यमानो हि रोगेण विषमाग्नितयान्नं भुक्तं न जरयति ततोऽन्नरसेनानुपचीयमानः पिण्डः कार्श्यमापद्यते तदु-

मालेण वैराग्यविशिष्टत्वाह। ईत्य इति॥ ईदृशत्वमेव विशदयति। येनेत्यादिना॥ अनुवादश्रुतेरभिप्रायमुपसंहरति। तस्मादिति॥ ३५॥

प्रश्नचतुष्टयमनूद्य तदुत्तरत्वेन स यत्रेत्यादि वाक्यमादाय व्या-करोति। तदस्येत्यादिना॥ प्रश्नपूर्वकं कार्श्यनिमित्तं स्वाभाविक-मागन्तुकं चेतद्दर्शयति। किं निमित्तमित्यादिना॥ कथं ज्वरादिना कार्श्यप्राप्तिरित्याशङ्क्याह। उपतप्यमानो हीति। यथोक्तनिमित्त-द्वयवशात् कार्श्यप्राप्तिं निगमयति। अणिमानमिति॥ कस्मिन्काले तदू-र्द्ध्वोच्छ्वासित्वमस्येति प्रश्नस्योत्तरमुक्तविधया सिद्धमित्याह। यदेति॥ अविशिष्टप्रश्नस्योत्तरमाह। यदोर्द्ध्वोच्छ्वासीति। तत्र हि कार्श्यं निमित्तं सम्भृतशकटवन्नानाशब्दकरणं स्वरूपम्। शरीरविमो-क्षणञ्च प्रयोजनमित्यर्थः॥ स यत्रेत्यादिवाक्यादर्थसिद्धमर्थमाह। न-रेति॥ तद्यथेत्यादिवाक्यं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे। यदेत्यादिना॥ फलं बन्धनात्प्रमुच्यत इति सम्बन्धः। किमिति विषमानेकदृष्टान्तोपादान-

वाणिमानं निगच्छति यद्यथाम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष

ज्वरेणोपतपता वेत्यणिमानं निगच्छति। यदात्यन्तकार्श्यं प्रतिपन्नो ज्वरादिनिमित्तैस्तदोर्ध्वोच्छासी भवति। यदोर्ध्वोच्छासी तदा भृशाहितसम्भारशकटवदुत्सर्जन्याति जराभिभवो रोगादिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च शरीरवतोऽवश्यंभाविन एतेऽनर्था इति वैराग्यायेदमुच्यते। यदाऽसावुत्सर्जन्याति तदा कथं शरीरं विमुञ्चतीति दृष्टान्त उच्यते। तत्र यथाम्रं वा फलमुदुम्बरं वा फलं पिप्पलं वा फलं विषमानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्यानियतनिमित्तत्वख्यापनार्थम्। अनियतानि हि मरणस्य निमित्तान्यसंख्यातानि च। एतदपि वैराग्यार्थमेव। यस्मादयमनेकमरणनिमित्तवांस्तस्मात्सर्वदा मृत्योरास्ये वर्त्तत इति। बन्ध-

---

मेकेनापि विवक्षितसिद्धेरित्याशङ्क्याह। विषमेति॥ कथं मरणस्यानियतानि अनेकानि निमित्तानि सम्भवन्तीत्याशङ्क्यारम्भमनुसृत्याह। अनियतानीति॥ अथ मरणस्यानेकानियतनिमित्तवत्त्वसङ्कीर्त्तनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह। एतदपीति॥ तदर्थवत्त्वमेव समर्थयते। यस्मादिति॥ अप्रमत्तैर्भवितव्यमिति शेषः। वृन्तेन सह फलं येन रसेन सम्बध्यते स रसो बन्धनकारणभूतो बन्धनं वृन्तमेव वा बन्धनं यस्मिन् फलं सम्बध्यते रसेनेति व्युत्पत्तेस्तस्माद्बन्धनादनेकनिमित्तवशात्प्रच्युतस्य फलस्य भवति प्रमोचनमित्याह। बन्धनादित्यादिना। लिङ्गात्मोपाधिरस्येति तद्विशिष्टः शारीररूपोच्यते। सम्प्रमुच्याद्रवतीति सम्बन्धः॥ स गत्युपसर्गस्य तात्पर्यमाह। नेत्यादिना॥ यदि स्वप्नान्तावस्थायामिव मरणावस्थायां प्राणेन

एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव॥ ३६॥

नाड्यग्रयन्ते येन वृन्तेन सह बन्धनकारणो रसो यस्मिन्वा बध्यत इति वृन्तमेवोच्यते बन्धनम्। तस्माद्बन्धनाद्वा बन्धनात्प्रमुच्येत वाताद्यनेकनिमित्तमेवायं पुरुषो लिङ्गात्मा लिङ्गोपाधिरेभ्योऽङ्गेभ्यश्चक्षुरादिदेहावयवेभ्यः सम्प्रमुच्य सम्यङ्निर्लेपेन प्रमुच्य न सुषुप्तगमनकाल इव प्राणेन रक्षन्। किन्तर्हि सह वायुनोपसंहृत्य पुनः प्रतिन्यायं पुनः शब्दात्पूर्वमप्ययं देहाद्देहान्तरमसकृद्गतवानन्यथा स्वप्नबुद्धान्तौ पुनः पुनर्गच्छति तथा पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः। प्रति योनि योनिं योनिं प्रति कर्मश्रुतादिवशादाद्रवति। किमर्थम्। प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः। स प्राण एव गच्छति। ततः प्राणायैवेति विशेषणमन-

---

देहं रक्षन्द्रवतीति नादियते केन प्रकारेण तर्हि तदा देहान्तरं प्रति गमनमित्याशङ्क्याह। किं तर्हीति॥ वायुना प्राणेन सह करणजातमुपसंहृत्याद्रवतीति पूर्वेण सम्बन्धः॥ पुनः प्रतिन्यायमिति प्रतीकमादाय पुनःशब्दस्य तात्पर्यमाह। पुनरित्यादिना॥ तथा पुनराद्रवतीति सम्बन्धः। यथा पूर्वमिमं देहं गतवान् पुनरपि तथा देहान्तरं गच्छतीत्याह। प्रतिन्यायमिति॥ देहान्तरगमने कारणमाह। कर्मेति॥ आदिशब्देन पूर्वप्रज्ञा गृह्यते प्राणव्यूहाय प्राणानां विशेषाभिव्यक्तिलाभायेति यावत्॥ प्राणायेति श्रुतिः किमर्थमित्थं व्याख्यायते तत्राह। स प्राण इति॥ एतच्च तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे निर्द्धारितम्॥ प्राणायेति विशेषणस्यानर्थक्याद्युक्तं प्राणव्यूहायेति विशेषणमित्याह। प्राणेति॥ मुख्यस्य प्राणः सह वर्त्तते चेत्तावतैव

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूत-
ग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमाया-

येकं प्राणव्यूहाय हि गमनं देहाद्देहान्तरं प्रति। तेन
ह्यस्य कर्म्मफलभोगार्थसिद्धिः। न प्राणसत्तामात्रेण तस्मा-
त्तादर्थ्यार्थं युक्तं विशेषणं प्राणव्यूहायेति ॥ ३६ ॥
तत्रास्येदं शरीरं परित्यज्य गच्छतो नान्यस्य देहान्त-
रस्योपादाने सामर्थ्यमस्ति देहेन्द्रियवियोगात्। न चान्येऽस्य
भृत्यस्थानीया गृहमिव राज्ञे शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्ष-
माणा विद्यन्ते। अथैवं सति कथमस्य शरीरान्तरोपादान-
मित्युच्यते। सर्वं ह्यस्य जगत्स्वकर्म्मफलोपभोगसाधनत्वायो-
पात्तं स्वकर्म्मफलोपभोगाय चायं प्रवृत्तो देहाद्देहान्तरं
प्रतिपित्सुः। तस्मात्सर्वमेव जगत्स्वकर्मप्रयुक्तं तत्कर्म्मफलो-
पभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव। कृतं लोकं

भोगसिद्धेरस्य प्राणव्यूहेनेत्याशङ्क्याह। तेन हीति॥ अन्यथा सुषु-
प्तिमूर्छयोरपि भोगप्रसक्तेरित्यर्थः। तादर्थ्यार्थ्यं प्राणस्य भोगशेषत्व-
मिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ ३६ ॥

तद्यथा राजानमित्यादिवाक्यव्यावर्त्त्यामाशङ्कामाह। तत्रेति ॥
मुमूर्षावस्था सप्तम्यर्थः। अथास्य स्वयमसामर्थ्येऽपि शरीरान्तरकर्त्ता-
रोऽन्ये भविष्यन्ति यथा राज्ञो भृत्या गृहनिर्म्मातारस्तत्राह। न
चेति॥ स्वयमसामर्थ्यमन्येषां चाकर्त्तृत्वमिति स्थिते फलितमाह। अ-
थेति॥ तद्यथेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह। उच्यत इति॥
भवत्वस्य स्वकर्म्मफलोपभोगे साधनत्वसिद्ध्यर्थं सर्वं जगदुपात्तं त-
थापि देहाद्देहान्तरं [illegible] [illegible]मायातमित्याशङ्क्याह। तस्मा-
दिति॥ [illegible] स्वमन्यत्कर्म्मफलोपभोगयोग्यमित्यत्र

त्ययमागच्छतीत्येवꣳ हैवं विदꣳसर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥३७॥

पुरुषोऽभिजायत इति श्रुतेः। यथा स्वप्नजागरितं प्रतिपित्सोस्तत् कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते। तत्र यथा राजानं राज्याभिषिक्तमायान्तं स्वराष्ट्रे उग्रा जातिविशेषाः क्रूरकर्म्माणो वा प्रत्येनसः प्रति प्रत्येनसि पापकर्मणि नियुक्ताः प्रत्येनस्तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः सूता वर्णसङ्करजा जातिविशेषा ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्ते पूर्वमेव राज्ञ आगमनं बुद्ध्वाऽन्नैर्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्मदिरादिभिरावसथैश्च प्रासादादिभिः प्रतिकल्पयन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजा आयात्ययमागच्छतीत्येवं वदन्तः। एवं ह एवं विद कर्म्मफ-

---

तस्यादृष्टस्य प्रकारभोक्तृविषयौ। तत्र प्रमाणमाह। कृतमिति॥ पुरुषो हि तात्कालवर्तमानदेहो भूतसूक्ष्मादिना निर्म्मितमेव देहान्तरमभिव्याप्य जायत इति श्रुतेरर्थः॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति॥ स्वप्नस्थानाज्जागरितस्थानं प्रतिपत्तुमिच्छतः शरीरं पूर्व्वमेव कृतं नापूर्व्वं क्रियते तथा देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्समानस्य पञ्चभूतादिना कृतमेव देहान्तरमित्यर्थः। सर्व्वेषां भूतानां देहान्तरं कृत्वा संसारिणि परलोकाय प्रस्थिते प्रतीक्षणं केन प्रकारेणेति प्रश्नपूर्व्वकं दृष्टान्तवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। तत्रेत्यादिना॥ तत्र पापकर्म्मणि नियुक्तत्वमेव व्यनक्ति। तस्करादीति॥ आदिपदेनान्येऽपि निग्राह्या गृह्यन्ते। दण्डनादीत्यादिशब्दो हिंसाप्रभेदसङ्ग्रहार्थः। ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूत

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले

लस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः। कर्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवंशब्देन परामृश्यते। सर्वाणि भूतानि शरीरकर्तॄणि करणानुग्रहीतॄणि चादित्यादीनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते। इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ चास्माकमायाति। तथेदमागच्छतीत्येवमेव कृत्वा प्रतीक्षन्त इत्यर्थः॥ ३७॥

तमेव जिगमिषुं के सह गच्छन्ति। ये वा गच्छन्ति ते किं तत्क्रियाप्रयुक्ता आहोस्वित्तत्कर्मवशात्स्वयमेव गच्छन्ति पारलोकशरीरकर्तॄणीव भूतानीत्यत्रोच्यते दृष्टान्तः। तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातुमिच्छन्त-

---

इति श्रुतिमाश्रित्य सूतशब्दार्थमाह। वर्णसङ्करेति॥ भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैरित्यादिशब्देन लेह्यचोष्ययोः सङ्ग्रहः। मदिरादिभिरित्यादिपदेन क्षीरादि गृह्यते। प्रासादादिभिरित्यादिशब्दो गोपुरतोरणादिसङ्ग्रहार्थः। विद्वन्मात्रे प्रतीयमाने किमिति कर्मफलस्य वेदितारमिति विशेषोपादानमित्याशङ्क्याह। कर्मफलं हीति॥ तत्कर्मप्रयुक्तानीत्यत्र तच्छब्दः संसारिविषयः संसारिणो वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वात्तस्मिन् ब्रह्मशब्दः। अभ्यासस्तूभयत्रादरार्थः॥ ३७॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमित्यादिवाक्यव्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति। तमेवमिति। वागाद्ययमनुगच्छन्तीत्याशङ्क्याह। ये वेति। तत्क्रियाप्रयुक्तास्तस्य गन्तुर्वागादिव्यापारेण प्रेरिताः समाहूता इति यावत्। यानि च भूतानि परलोकशब्दितं शरीरं कुर्वन्ति यानि वा करणानुग्रहीतॄणि आदित्यादीनि तान्यपि यथोक्तप्रत्युद्गतिं दर्श-

सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३८ ॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य सम्मोहमिव न्येत्यथै-

मुग्रः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यस्त एवाभिसमायन्त्याभि-मुख्येन समायान्त्येकीभावेन तमभिमुखा आयान्त्यनाज्ञप्ता एव राज्ञा केवलतज्जिगमिषाभिज्ञाः । एवमेवेममात्मानं भोक्तारमन्तकाले मरणकाले सर्वे प्राणा वागादयोऽभिस-मायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातम् ॥३८॥०॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३

स यत्रायमात्मा । संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम् । तत्रायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्येत्युक्तम् । तत् सम्प्रमोचणं कस्मिन् काले कथं वेति सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते । सो

र्थति । परलोकेति ॥ नाद्यः परलोकार्थं प्रस्थितस्य वागादिव्यापा-राभावादाह्वानानुपपत्तेः । न द्वितीयो भोक्तृकर्म्मणामपि वागादिष्वचे-तनेषु स्वयं प्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति चोदयितुरभिमान. ॥ उत्तरवाक्ये-नोत्तरमाह । अत्रेत्यादिना ॥ मरणकालमेव विशिनष्टि । यत्रेति ॥ अचेतनानामपि रथादीनाञ्चेतनप्रेरितानां प्रवृत्तिदर्शनाद्वागादीनामपि भोक्तृकर्म्मवशात्तदाहूतत्वमन्तरेण प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः ॥ ३८ ॥

इति षष्ठे प्रपाठके ज्योतिर्ब्राह्मणं तृतीयं विवृतम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति । स यत्रेति ॥ सम्बन्धं वक्तुमुक्तं कीर्त्तयति । संसारेति ॥ वक्ष्यमाणोपयोगित्वेनोक्तमर्थान्तरमनुद्रवति । तत्रेति ॥ संसारप्रकरणं सप्तम्यर्थः ॥ सम्प्रत्याकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तरब्राह्मणमादत्ते । तत्सम्प्रमोक्षणमिति ॥ एवं ब्राह्मणमवतार्य्य तदक्षराणि व्याकरोति । सोऽयमित्यादिना ॥ गत्वा सम्मोहमिव न्येतीत्युत्तरत्र सम्बन्ध । कथ-

नमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः

ऽयमात्मा प्रसुतो यत्र यस्मिन् काले अबल्यमबलभावं नि एत्य गत्वा यद्देहस्य दौर्बल्यं तदात्मन एव दौर्बल्यमित्युपचर्यते अबल्यं न्येतीति । न ह्यसौ स्वतो मूर्त्तत्वादबलभावं गच्छति तथा सम्मोहमिव संमूढता सम्मोहो विवेकाभावः सम्मोहतामिव नि एति निगच्छति । न चास्य स्वतः सम्मोहोऽसम्मोहो वास्ति नित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात् । तेनेव शब्दः सम्मोहमिव न्येतीति । उत्क्रान्तिकाले हि करणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलीभाव आत्मन इति लक्ष्यते लौकिकैः । तथा च वक्तारो भवन्ति संमूढः संमूढोऽयमिति । अथ वोभयत्रेवशब्दप्रयोगो योज्योऽबल्यमिव न्येतीत्यसम्मोहमिव न्येतीति । उभयस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात् ।

आत्मनो दौर्बल्यं तदाह । यद्देहस्येति ॥ किमित्युपचारो मुख्यमेवात्मनो दौर्बल्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति । यथायमबलभावं निगच्छति तथा सम्मोहं संमूढतामिव प्रतिपद्यते । विवेकाभावो हि सम्मोहः । तथा च मूढतामिव निगच्छतीति युक्तमित्याह । तथेति ॥ इवशब्दार्थमाह ॥ न चेति ॥ कथं पुनरात्मनः समारोपितोऽपि सम्मोहः स्यान्नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वादित्याशङ्क्याह । उत्क्रान्तीति । व्याकुलीभावो लिङ्गस्येति शेषः । तत्र लौकिकीं वार्त्तामनुकूलयति । तथेति । यथाश्रुतमिवशब्दं गृहीत्वा वाक्यं व्याख्याय पक्षान्तरमाह । अथवेति । इवशब्दप्रयोगस्योभयत्र योजनामेवाभिनयति । अबल्यमिति । उभयत्र तद्योजने हेतुमाह । उभयस्येति ॥ तुल्यशब्देनाबल्यसम्मोहयोरेकफलत्वनिर्देशादप्युभयत्रेवकारो द्रष्टव्य इत्याह । समानेति ॥

समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष

समानकर्तृकनिर्देशाच्च। अथास्मिन् काल एते प्राणा वागादय एनमात्मानमभिसमायन्ति तदास्य शारीरस्यात्मनोऽङ्गेभ्यः सम्प्रमोक्षणम्। कथं पुनः सम्प्रमोक्षणं केन वा प्रकारेणात्मानमभिसमायन्तीत्युच्यते। स आत्मा एतास्तेजोमात्रास्तेजसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोऽवयवा रूपादिप्रकाशकत्वाच्चक्षुरादीनि करणानीत्यर्थः। ता एताः समभ्याददानः सम्यङ्निर्लेपेनाभ्याददानः आभिमुख्येनाददानः संहरमाणस्तत्स्वप्नापेक्षया विशेषणं समिति। ननु स्वप्ने निर्लेपेन सम्यगादानमस्त्यित्वादानमात्रम्। गृहीता वाक् गृहीतश्चक्षुरस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय शुक्रमादायेत्यादि वाक्येभ्यो हृदयमेव पुण्डरीकाकाशमन्ववक्रामत्यन्वव-

---

अथेत्यादि वाक्यमवतार्य व्याकुर्वन् कस्मिन् काले तत्सम्प्रमोक्षणमित्यस्योत्तरमाह। अथेत्यादिना॥ कथं वेत्युक्तं प्रश्नमनूद्य प्रश्नान्तरं प्रस्तौति। कथमिति॥ अस्योत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमादाय व्याकरोति। उच्यत इत्यादिना॥ रूपादिप्रकाशनशक्तिमत्त्वप्रधानभूतकार्यत्वात्तेजोमात्राश्चक्षुरादीनीत्युक्तम्। सम्यगिति समभ्याददान इत्यस्यार्थमाह। ता एता इति॥ संहरमाणो हृदयमन्ववक्रामतीत्यन्वयः। तत्समिति विशेषणं स्वप्नापेक्षयेति सम्बन्धः। कथं स्वप्नापेक्षया विशेषणं तदाह। न त्विति॥ आदानमात्रमपि स्वप्ने नास्तीति कुतस्तद्व्याहत्यर्थं विशेषणमित्याशङ्क्याह। अस्तीति। स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्येतद्व्याख्याय हृदयमेवेत्यादि व्याचष्टे। हृदयमित्यादिना। सविज्ञानो भवतीति वाक्यशेषमाश्रित्य वाक्यार्थमाह हृदय इति॥ कथमात्मनो निष्क्रियस्य

चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्य्यावर्त्तते तथा रूपज्ञो भवति ॥ १ ॥

गच्छति हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थो बुद्ध्यादिविक्षेपोपसंहारे सति । न हि तस्य स्वतश्चलनं विक्षेपोपसंहारादिविक्रिया वा । ध्यायतीव लेलायतीवेत्युक्तत्वात् । बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाध्यारोप्यते तस्मिन् । कदा पुनस्तस्य तेजोमात्राभ्यादानमित्युच्यते । स यत्रैष चक्षुषि भवश्चाक्षुषः आदित्यांशो भोक्तुः कर्मणा प्रयुक्तो यावद्देहधारणं तावच्चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन्वर्त्तते । मरणकाले त्वस्य चक्षुषोऽनुग्रहं परित्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रतिपद्यते । तदेतदुक्तम् । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादि । पुनर्देहग्रहणकाले संश्रयिष्यन्तस्तथा

तेजोमात्रादानकर्तृत्वमित्याशङ्क्याह । बुद्ध्यादीति ॥ तेन तद्विक्षेपस्य चोपसंहारे चात्मनस्तदादानकर्तृत्वमौपचारिकमित्यर्थः । तर्हि तद्विक्षेपोपसंहर्तृत्ववत्तदादानकर्तृत्वमपि मुख्यमेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ आदिशब्देन क्रियाविशेषः सर्वो गृह्यते । कथं तर्हि प्रतीचिकर्तृत्वादिप्रथेत्याशङ्क्याह । बुद्ध्यादीति ॥ स यत्रेत्यादि वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्य व्याकरोति । कदा पुनरित्यादिना ॥ तस्य पुरुषशब्दाङ्गीकृत्वे प्राप्ते विशिनष्टि । आदित्यांश इति ॥ तस्य चाक्षुषत्वं साधयति । भोक्तुरित्यादिना ॥ यावद्देहधारणमिति कुतो विशेषणं तत्राह । मरणकाले त्विति ॥ आदित्यांशस्य चक्षुरनुग्रहमकुर्वतः स्वातन्त्र्यं दर्शयति । स्वमिति ॥ मरणावस्थायां चक्षुराद्यनुग्राहकदेवतानामधिदैवतात्मनोपसंहारे श्रुत्यन्तरं संवादयति । तदेतदिति ॥ तर्हि देहान्तरे वागादिग्रहणं न स्यादित्याशङ्क्याह । पुनरिति ॥ सं-

एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकी-

---

स्वप्नतः प्रबुद्धतश्च। तदेतदाह। चाक्षुषः पुरुषो यत्र यस्मिन् काले पराङ् पर्य्यावर्त्तते परि समन्तात् पराङ्-व्यावर्त्तत इति यथाऽस्मिन् कालेऽरूपज्ञो भवति मुमूर्षुः रूपं न जानाति तदायमात्मा चक्षुरादीन्तेजोमात्राः समभ्याददानो भवति स्वप्नकाल इव ॥ १ ॥

एकीभवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना। तदैनं पार्श्वस्था आहुर्न पश्यतीति। तथा घ्राणदेवतानिवृत्तौ घ्राण-मेकीभवति लिङ्गात्मना। तदा न जिघ्रतीत्याहुः। समान-मन्यत्। जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता तन्निवृत्त्यपेक्षया न रसयत इत्याहुः। तथा न वदति न शृणोति न मनुते

अयिष्यन्ति वागादयस्तत्तद्देवताधिष्ठिता यथास्थानमिति शेषः। दृष्टान्ते-रिव स्वाप्नतः सर्व्वाणि करणानि लिङ्गात्मनोपद्रियन्ते प्रबुध्यमानस्य चोत्पित्सोरिव तानि यथास्थानं प्रादुर्भवन्तीत्याह। तदेति ॥ उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति। तदेतदाहेति ॥ पराङ् पर्य्यावर्त्तत इति रूपपरा-मुख्यं चाक्षुषस्य विवक्षितमिति शेषः ॥ १ ॥

तर्हि भोक्तुरुपसंहृतं चक्षुरत्यन्ताभावीभूतमित्याशङ्क्याह। एकी-ति ॥ उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिं दर्शयति। तदेति ॥ चक्षुषि दर्शित-न्यायं घ्राणेऽतिदिशति। तथेति ॥ यथा चक्षुर्देवताया निवृत्तौ लिङ्गात्मना चक्षुरेकीभवति तथा घ्राणदेवतांशस्य घ्राणानुग्रहनिवृत्ति द्वारेणाधिदेवतयैक्ये लिङ्गात्मना घ्राणमेकीभवतीत्यर्थः। तन्निवृत्त्यपेक्षया वरुणादिदेवताया जिह्वायामनुग्रहनिवृत्तौ जिह्वाया लिङ्गात्मनैक्य-व्यपेक्षयेत्यर्थः। तदनुग्राहकदेवतांशस्य तत्र तत्रानुग्रहनिवृत्त्या तत्त-

भवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतते नैष आत्मा निष्क्रामति ॥

न स्पृशति न विजानातीत्याहुस्तदोपलक्ष्यते देवता निवृत्तिः करणानाञ्च हृदय एकीभावः। तत्र हृदय उपसंहृत्य तेषु करणेषु योऽन्त्यव्यापारः स कथ्यते। तस्य ह एतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रस्येत्येतत्। अग्रं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतते स्वप्नकाल इव स्वेन भासा तेजोमात्रादानकृतेन स्वेनैव ज्योतिषाऽऽत्मनैव च तेनात्मज्योतिःप्रद्योतेन हृदयाग्रेण एष आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिर्निर्गच्छति निष्क्रामति। तथाऽऽथर्वणे कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि। कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति

दर्शितदेवताप्राप्तौ तत्तत्करणस्य लिङ्गात्मनैक्यं भवतीत्यभिप्रेत्याह। तथेति॥ मरणदशायां रूपादिदर्शनराहित्यमर्थद्वयसाधकमित्याह। तदेति॥ तस्य हैतस्येत्यादि वाक्यमुपादत्ते। तत्रेति॥ कुर्वाणस्यास्मिन्नर्थः॥ केनायं प्रद्योतो भवतीत्यपेक्षायामाह। स्वप्नेति॥ यथा स्वप्नकाले स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति व्याख्यातं तथाऽत्रापि तेजोमात्राणां यदादानं तत्कृतेन वासनारूपेण प्राप्यकर्मनिबन्धबुद्धिवृत्तिरूपेण स्वेन भासा स्वेन चात्मचैतन्यज्योतिषा हृदयाग्रप्रद्योतनमित्यर्थः॥ तस्यार्थक्रियां दर्शयति। तेनेति॥ किमिति निर्गमनद्वाराऽऽत्मनो निर्गमनं प्रतिज्ञायते तत्राह। तथेति॥ यदि मरणकाले

चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य

स प्राणमसृजतेति तत्र चात्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्यक्ततरं तदुपाधिद्वारेण आत्मनि जन्ममरणगमनागमनादि सर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारस्तदात्मकं हि द्वादशविधं करणम् ।

बुद्ध्यादि तत्सूत्रं तज्जीवनं सोऽन्तरात्मा जगतस्तस्थुषश्च तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निःक्रममाणः । केन मार्गेण निष्क्रामतीत्युच्यते । चक्षुषो वाऽऽदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् । मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेत् । अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यो यथा कर्म यथा श्रुतमिति तं विज्ञानात्मानमुत्क्रामन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्भूताकूतमित्यर्थः । प्राणः सर्वाधिका-

---

तेजोमात्रादानं तर्हि सदा निरुपाधिरात्मेत्याशङ्क्याह । तत्रेति सप्तम्या लिङ्गमुच्यते । सर्वदेति । लिङ्गसत्तादशोक्तिः ॥ आत्मोपाधिभूते लिङ्गे किं प्रमाणमित्याशङ्क्यात्मनि कूटस्थे संव्यवहारदर्शनमित्याह । 'तदुपाधीति ॥ चक्षुरादिप्रसिद्धिरपि प्रमाणमित्याह । तदात्मकं हीति ॥

एकादशविधं करणमित्यभ्युपगमात् कुतो द्वादशविधत्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि । बुद्ध्यादीति ॥ वायुर्वै गौतम तत्सूत्रमित्यादिश्रुतिरपि यथोक्ते लिङ्गे प्रमाणमित्याह तत्सूत्रमिति । जगतो जीवनमपि तत्र मानमित्याह । तज्जीवनमिति ॥ एष सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतिरपि यथोक्तं लिङ्गं साधयतीत्याह । सोऽन्तरात्मेति ॥ निरुपाधेरात्मनो यथोक्तप्रकारेण मरणकाले हृदयान्निष्क्रमणे मार्गं प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्येनोपदिशति । तेनेत्यादिना । चक्षुषो वेति विकल्पे निमित्तं सूच-

स्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्त

स्थानीयो राज इवानूत्क्रामति। तञ्च प्राणमनूत्क्रामन्तं वागादयः सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति। यथा प्रधानान्वाचिख्यासेयं न तु क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितम्। एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्न इव विशेषविज्ञानवान् भवति कर्मवशान्न स्वतन्त्रः। स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात्। नैव तु तल्लभ्यते। अत एवाह व्यासः। सदा तद्भावभावित इति। कर्मणाऽनूद्भाव्यमानेनान्तःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोक एतस्मिन् काले सविज्ञानो भवति। सविज्ञानमेव च गन्तव्यमन्ववक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवे-

यति। आदित्येति॥ मूर्ध्नो वेति विकल्पे हेतुमाह। ब्रह्मलोकेति। तत्रापि निमित्तं चेज्ज्ञानं कर्म वा स्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः॥ देहावयवान्तरेभ्यो निष्क्रमणे नियामकमाह। यथेति॥ कथं परलोकाय प्रस्थितमित्युच्यते प्राणगमनाधीनत्वाद्विज्ञानात्मगमनस्येत्याशङ्क्याह। परलोकायेति॥ ननु जीवस्य प्राणादिना सार्धं सति कथमनुगमने क्रमो विरुध्यते तत्राह। यथा प्रधानेति॥ प्रधानमनतिक्रम्य कीर्त्यमाना-ख्यानेच्छा। तथा च जीवादौ प्राधान्याभिप्रायेणानुशब्दप्रयोगो न क्रमाभिप्रायेण देशकालभेदाभावादित्यर्थः॥ सार्थे समूहे व्यक्तिषु क्रमेण गमनं दृश्यते न तथा प्राणादिष्विति व्यतिरेकः। यदुक्तं हृदयाग्रप्रद्योतनं तत्सविज्ञानश्रुत्या प्रकटयति। तदेति॥ कर्मवशादिति विशेषणं साधयति। नेति। विरुद्धे दोषमाह। स्वातन्त्र्येणेति। इष्टापत्ति-माशङ्क्याह। नैवेति। कृम्यादेरस्वातन्त्र्ये मानमाह। अत एवेति। कर्मवशादुक्तं सविज्ञानत्वमुपसंहरति। कर्मणेति। अन्तःकरणस्य वृत्ति-

सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति स विज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति ।

त्यर्थः । तस्मात्तत्काले स्वातन्त्र्याभावात् योगधर्मानुसरणं न परिसंख्यानाभ्यासश्च शिष्टपुण्योपचयश्च सर्वदा परमार्थिभिरप्रमत्तैः कर्त्तव्य इति सर्वशास्त्राणां यत्नतो विशेषोऽर्थो दुरितोपशमनम् । न हि तत्काले शक्यते किञ्चित् सम्पादयितुम् । कर्मणा नीयमानस्य स्वातन्त्र्याभावात् । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्युक्तः । एतस्य ह्यनर्थस्योपशमोपायविधानाय सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ताः न हि श्रुतोपायानुसेवनमृतेऽत्यन्तिकस्यानर्थस्योपशमोपायोऽस्ति । तस्मादत्रैवोपनिषद्विहितोपाये यत्नः परैर्भवितव्यमित्येष प्रकरणार्थः ।

भोगो भाविदेहविषयत्वाद्भाविनं तद्धर्मं स्वाभाविकं विशेषविज्ञानं केचिद् यान्तु । नियमान्तरं सविज्ञानस्य पादर्शितुमाह । सविज्ञानेति, यत्तदीयं विज्ञानं विज्ञानान्तरपरिणामभूतं विशेषः । विज्ञानमेवेति ॥ प्राणैरनुक्रान्तः सविज्ञानस्य श्रुतौ तत्प्रसिद्धं स्थापयति । तस्मादिति । पुरुषस्य कर्मानुसारित्वं तच्छब्दार्थः । योगधर्मो निरोधः । तत्र धर्माधर्मनियमप्रवृत्तयः । तेषामनुसेवनं एवं पुनरावर्त्तनं परिसंख्यानाभ्यासो योगानुष्ठानम् । कर्त्तव्य इति प्रत्येकं विशेषार्थ इति शेषः । किञ्च पुण्योपचयकर्त्तव्यतादेवेषो सर्वेषां निषिध्यते दर्शितमित्याह । सर्वशास्त्राणामिति । सर्वशास्त्रार्थमदुरितादुपरमणं कर्त्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे निषेधशास्त्रमपि पर्यवसितमित्याह । दुरितेति । ननु सर्वं यथेष्टचेष्टां कृत्वा मरणकाले सर्वमेतत्सम्पादयिष्यते नेत्याह ॥ न हीति ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥२॥

शकटवत्संभारमुत्सर्जद्यातीत्युक्तं किं पुनस्तस्य परलोकाय प्रवृत्तस्य पथ्यदनं शाकटिकसंभारस्थानीयं गत्वा वा परलोकं यद्भुङ्क्ते शरीराद्यारम्भकं च यत्तत्किमित्युच्यते। तं परलोकाय गच्छन्तमात्मानं विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारविहिता प्रतिषिद्धा अविहिताऽप्रतिषिद्धा च। तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धमविहितमप्रतिषिद्धञ्च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालभेतेऽनुगच्छतः। पूर्वप्रज्ञा च। पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञाऽतीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः। सा च वासनाऽपूर्वकर्मारम्भे कर्मविपाके चाङ्गं भवति। तेन ता अप्यन्वारभते। न हि तया वासनया विना केनचित् कर्म कर्तुं फलञ्चोपभोक्तुं शक्यते। न ह्यनभ्यस्ते विषये

कर्मणामानीयमानत्वे मानमाह। पुण्य इति॥ तर्हि पुण्योपचयादेव यथोक्तानर्थनिवृत्तेर्व्यर्थं तत्त्वज्ञानमित्याशङ्क्याह। एतस्येति। उपशमोपायस्तत्त्वज्ञानं तस्य विधानं प्रकाशनं तदर्थमिति यावत्। देवताध्यानादनर्थो निवर्त्स्यते किं तत्त्वज्ञानेनेत्याशङ्क्याह। न हीति। तद्विहितेति तच्छब्देन प्रकृताः सर्वशाखोपनिषदो गृह्यन्ते। विद्यान्तरेणानर्थध्वंसासिद्धौ फलितमाह। तस्मादिति। आपितं तत्त्वज्ञानशब्देनेति शेषः। उक्तमनूद्य प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे। शकटवदित्यादिना। विहिता विद्याऽऽध्यात्मिका। प्रतिषिद्धा नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपा। अविहिता घटादिविषया। अप्रतिषिद्धा पथि पतिततृणादिविषया। विहितं कर्म यागादि। प्रतिषिद्धं ब्रह्महननादि॥ अविहितं गमनादि। अप्रतिषिद्धं नेत्रस्पन्दनिमेषादि। विद्याकर्म-

वैतत्सर्वमिन्द्रियाणां भवति । प्रत्यक्षस्य [illegible]
न्द्रियाणामिन्द्रियाणां [illegible] । [illegible]
च केषाञ्चिदिन्द्रियाणां [illegible] निर्गतानि [illegible]
देहात्मनि [illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] । तथा [illegible]
एव केषाञ्चित् [illegible] । [illegible] प्रत्य-
[illegible] । तेन पूर्वं [illegible] यथा जिना [illegible]
[illegible] न कस्यचित् [illegible] । तस्मादेतद्
[illegible] स्थिताः [illegible]
[illegible] । तस्मादिन्द्रियाणां [illegible] न [illegible]
[illegible] तस्मादिन्द्रियार्थ [illegible] । [illegible]
[illegible] प्रकरणार्थः ॥ २ ॥

[illegible]
[illegible] । [illegible]
न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥ २ ॥

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमा-

एवं विद्यादिसम्भारसम्भृतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानो मुक्त्वा पूर्व्वं देहं पक्षीव वृक्षान्तरं देहान्तरं प्रपिपद्यते । अथ वाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्म्मफलजन्मदेशं नीयते । किं वातस्थस्यैव सर्व्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो भवत्याहोस्विच्छरीरस्थस्य सङ्कुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्व्वतो व्याप्य पुनर्देहान्तरारम्भे सङ्कोचमुपगच्छन्ति किं वा मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेशं प्रति गच्छति किं वा कल्पनान्तरमेव वेदान्तसमय इत्युच्यते । त एते सर्व्व एव समाः सर्व्वेऽनन्ता इति श्रुतेः । सर्व्वात्मकानि तावत् करणानि सर्व्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च तेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्म्मज्ञानभावनानिमित्तः । अतस्तद्वशात् स्वभावतः सर्व्वगता

तृणजलायुकावाक्यमवतारयितुं वृत्तमनूद्य पादिविवादान्दर्शयन्नादौ दिगम्बरमतमाह । एवमित्यादिना । देवतावादिमतमाह । अथ वेति ॥ देवता येन शरीरेण विशिष्टं जीवं परलोकं नयति तदातिवाहिकं शरीरान्तरं तेनेति यावत् । सांख्यादिमतमाह ॥ किं वेति । सिद्धान्तं सूचयति । आहोस्विदिति ॥ वैशेषिकादिपक्षमाह । किं वेति । न्यूनत्वनिरस्त्यर्थमाह । किं वा कल्पनान्तरमिति । तत्र सिद्धान्तस्य प्रामाणिकत्वेनोपादेयत्वं वदन् कल्पनान्तराणामप्रामाणिकत्वेन त्याज्यत्वमभिप्रेत्याह । उच्यत इति । तेषां सर्वात्मकत्वे हेत्वन्तरमाह । सर्वात्मकेति । कथं तर्हि करणानां परिच्छिन्नत्वधीरित्याशङ्क्याह । तेषामिति ॥ आधिदैविकेन रूपेणापरिच्छिन्नानामपि करणानामाध्यात्मिकादिरूपेण परि

क्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं

नामनन्तानामपि प्राणानां कर्म्मज्ञानवासनानुरूप्येणैव देहान्तरारम्भवशात् प्राणानां वृत्तिः सङ्कुचति विकसति च । तथाचोक्तं । समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैःसमोऽनेन सर्व्वेणेति । तथाचेदं वचनमनुकूलं । स यो हैताननन्तानुपास्ते इत्यादि तं यथा यथोपासत इति च । तत्र वासनापूर्व्वप्रज्ञाख्या विद्या कर्म्म तन्त्रा जलूकावत्सन्ततैव स्वप्नकाल इव कर्म्मकृतं देहाद्देहान्तरमारभते हृदयस्थैव पुनर्द्देहान्तरं पूर्व्वाश्रयं विमुञ्चतीत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते तत्तत्र देहान्तरसञ्चार इदं निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा प्राप्यान्यत्तृणं तृणान्तरमाक्रममाक्रम्यत इत्याक्रमस्तमाक्रममाक्रम्याश्रित्यात्मा-

---

च्छिद्यतेति स्थिते फलितमाह । अत इति तद्दर्यादुदाहृतश्रुतिवशादित्येतत् । स्वभावतो देवतास्वरूपानुसारेणेति यावत् । कर्म्मज्ञानवासना-रूपेणोत्यत्र भोक्तुरिति शेषः । उभयत्र संवादार्थं प्राणानामिति द्विरुक्तं तेषां वृत्तिसङ्कोचादौ प्रमाणमाह । तथा चेति ॥ परिच्छिन्नापरिच्छिन्न-प्राणोपासने गुणदोषसङ्कीर्त्तनमपि प्राणसङ्कोचविकासयोः सूचकमित्याह । तथा चेदमिति । आधिदैविकेन रूपेण सर्व्वगतानामपि करणानामाध्यात्मिकाधिभौतिकरूपेण परिच्छिन्नत्वात्तत्परिवृतस्य गमनं सिध्यतीति सिद्धान्तो दर्शितः ॥ इदानीं तृणजलायुकादृष्टान्ताद्देहान्तरं गृहीत्वा पूर्व्वदेहं मुञ्चत्यात्मेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति पौराणिकप्रक्रियां प्रत्याख्यातुं दृष्टान्तवाक्यस्य तात्पर्य्यमाह । तत्रेत्यादिना ॥

शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्र-
म्यात्मानमुपसंहरति ॥ ३ ॥

नमात्मनः पूर्व्वावयवमुपसंहरत्यन्त्यावयवस्थाने । एवमेवा-
यमात्मा यः प्रकृतो यः संसारी इदं शरीरं पूर्व्वोपात्तं
निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वा विद्यां गमयित्वा
चेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं तृणान्तरमिव तृ-
णजलूकामिव शरीरान्तरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनया
ऽऽत्मानमुपसंहरति । तत्रात्मभावमारभते । यथा स्वप्ने
देहान्तरमारभते । स्वप्नदेहान्तरस्थ इव शरीरारम्भदेशे
आरभ्यमाणे देहे जङ्गमे स्थावरे वा । तत्र च कर्मवशात्का-
रणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते बाह्यञ्च कुशमृत्तिकास्था-
नीयं शरीरमारभ्यते । तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनु-

देहनिर्गमनात्प्रागवस्था सप्तम्यर्थः । तदैव यथोक्तया वासनया हृदयस्थया
विद्याकर्मनिमित्तं भावि देहं स्पृशति जीवोऽपि तत्राभिमानं करोति
पुनश्च पूर्वदेहं त्यजति यथा स्वप्ने देवोऽहमित्यभिमन्यमानो देहान्तरस्थ
एव भवति तथोत्क्रान्तावपि । तस्मान्न पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्यर्थः
स्वात्मोपसंहारो देहे पूर्वस्मिन्नात्माभिमानत्यागः प्रसारितया वासनया
शरीरान्तरं गृहीत्वेति सम्बन्धः ॥ उपसंहारस्य स्वरूपमाह । तत्रेति ।
सप्तम्यर्थं विवृणोति । आरभ्यमाण इति । आरब्धे देहान्तरे स्थूलदे-
हस्याभिव्यक्तिमाह । तत्र चेति ॥ कर्मग्रहणं विद्यापूर्वप्रज्ञयोरुपलक्ष-
णम् । ननु लिङ्गदेहवत्ता देहार्थक्रियासिद्धौ कृतं स्थूलशरीरेणेत्याशङ्क्य
तद्व्यतिरेकेणेतरस्यार्थक्रियाकारित्वं नास्तीति मत्वाह । तत्र चेति ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं क-

---

ग्रहः । या अग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते एष देहान्तरारम्भविधिः ॥ ३ ॥

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहान्तरमारभते आहोस्विदपूर्वमेव पुनः पुनरादत्त इत्यत्रोच्यते । दृष्टान्तस्तावदेतस्मिन्नर्थे । यथा पेशस्कारी । पेशः सुवर्णं तत् करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रामपादायापच्छिद्य गृहीत्वाऽन्यत् पूर्वस्माद्रचनाविशेषादन्यन्नवतरमभिनवतरं कल्याणात् कल्याणतरं रूपं तनुते निर्मिनोति एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत्

प्रारब्धे देहद्वये करणेषु देवतानामनुग्राहकत्वेनावस्थानं दर्शयति । तत्रेति । स्थूलो देहः सप्तम्यर्थः । करणव्यूहस्योपलम्भाभिव्यक्तिः ॥ ३ ॥

पेशस्कारिवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । तत्रेति । संसारिणो हि प्रकृते देहान्तरारम्भे किमुपादानं नास्ति किं वाऽस्ति नास्ति चेद्भावरूपं कार्यं सिद्ध्येत् । अस्ति चेत्किम्भूतपञ्चकमुतान्यत् । आद्येऽपि तन्नित्योपात्तमेव पूर्वपूर्वदेहोपमर्देनान्यमन्यं देहमारभते किं वान्यदन्यद्भूतपञ्चकमन्यं अन्यं देहं जनयति । नाद्यः । भूतपञ्चकस्य तत्तद्देहोपादानत्वे मायायाः सर्वकारणत्वस्वीकारविरोधात् । न द्वितीयो भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वात्तस्यैव देहान्तरकारणत्वसम्भवान्नेतरो देहस्य पाञ्चभौतिकत्वप्रसिद्धिविरोधादिति भावः । उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनादत्ते । अत्रेति । तच्छब्दार्थमपेक्षितं पूरयन्नाह । दृष्टान्त इति । अवशिष्टं भागमादाय व्याचष्टे । यथेत्यादिना । कि

ल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥४॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः

नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीन्याकाशान्तानि पञ्च भूतानि यानि द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति चतुर्थे व्याख्यातानि पेशःस्थानीयानि तान्येवोपमर्द्योपमर्द्यान्यदन्यच्च देहान्तरं नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः। कुरुते पित्र्यं वा। पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः। गान्धर्वं गन्धर्वाणामुपभोगयोग्यं। तथा देवानां दैवं। प्रजापतेः प्राजापत्यं। ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा। यथा कर्म्म यथा श्रुतमन्येषां वा भूतानां सम्बन्धि शरीरान्तरं कुरुत इत्यभिसम्बध्यते ॥ ४ ॥

यस्य बन्धनसञ्ज्ञका उपाधिभूता यैः संयुक्तस्तन्मयोऽयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्येहैकत्र प्रतिनिर्दिश्यन्ते। स वा अयं य एवं संसरत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव

पुनरुपादानमेतावता देहान्तरारम्भोऽभ्युपगतं भवति तत्राह। नित्योपात्तानीति। शरीरद्वयारम्भकाणीति शेषः। तेषामुभयारम्भकत्वेन मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे प्रस्तुतत्वं दर्शयति। यानीति। देहविकल्पे निदानमाह। यथा कर्म्मेति॥ शरीरारम्भे मायात्मकभूतपञ्चकमुपादानमिति वदता भूताध्यक्षाणामपि सहैव गमनमित्युक्तः॥ ४ ॥

इदानीं स वा अयमात्मेत्यादेस्तात्पर्यमाह। यस्येति। तानेवोपाधिभूतान् पदार्थान्निर्दिशति। यैरिति॥ ननु पूर्वमप्येते पदार्थाः

प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो

योऽशनायाद्यतीतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलक्ष्यमाणस्तन्मयः। कतम आत्मेति। योऽयं विज्ञानमयः। प्राणेष्विति ह्युक्तं विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मात्तद्धर्मत्वमस्य विभाव्यते ध्यायतीव लेलायतीवेति। तथा मनोमय मनःसन्निकर्षान्मनोमयः। तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चवृत्तिस्तन्मयो येन चेतनश्चलतीव लक्ष्यते। तथा चक्षुर्मयो रूपदर्शनकाले। एवं श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले। एवं तस्य तस्येन्द्रियस्य व्यापारोद्भवे तत्तन्मयो भवति एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन् शरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतमयो भवति। तत्र पार्थिवादिशरीरारम्भे पृथिवीमयो भवति। तथा वरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारम्भ आपोमयो भवति। तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो भवति। तथाकाशशरीरारम्भे आकाशमयो भवति। एवमेतानि तैजसानि देवशरीराणि। तेष्वारभ्यमाणेषु तत्तन्मयस्तेजोमयो भवति। अतो व्यतिरिक्तानि पश्वादिशरीराणि

दर्शिताः किं पुनस्तत्प्रदर्शनेनेत्याशङ्क्याह। पुञ्जीभूतेति॥ स वा अयमात्मा ब्रह्मेति भागं व्याकुर्वन्नात्मनो ब्रह्मैक्यं वास्तवं वृत्तं दर्शयति। स वा इति। तस्यैवाशास्तवं रूपमुपन्यस्यति। विज्ञानमय इत्यादिना। ज्योतिर्ब्राह्मणेऽपि व्याख्यातं विज्ञानमयत्वमित्याह। कतम इति॥ कस्मिन्नर्थे मयट् प्रयुज्यते तत्राह। विज्ञानेति। उक्तो मयडर्थे हेतुमाह। यस्मादिति। बुद्धेरैक्याध्यासात्तद्धर्मस्य कर्तृत्वादेरात्मनि प्रतीतिरित्यत्र मानमाह।

**वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काम-
मयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्म्ममयो**

नरकप्रेतादिशरीराणि चातेजोमयानि । तान्यपेक्ष्याहा-
तेजोमय इति । एवं कार्य्यकरणसङ्घातमयः सन्नात्मा प्राप्तं
वस्त्वन्तरं पश्यन्निदम्मयोऽदोमय इत्यप्राप्तव्यमिति । एवं
विपरीतप्रत्ययस्तदभिलाषः काममयो भवति । तस्मि-
न्कामे दोषं पश्यतस्तद्विषयाभिलाषप्रशमे चित्तं प्रस-
न्नमकलुषं शान्तं भवति तन्मयोऽकाममयः । एवं तस्मि-
न्विहते कामे केनचित्स कामः क्रोधत्वेन परिणमते तेन
तन्मयो भवन् क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निव-
र्त्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सद-
क्रोध उच्यते । एवं तेन तन्मयः । एवं कामक्रोधाभ्याम-
कामक्रोधाभ्याञ्च तन्मयो भूत्वा धर्म्ममयोऽधर्म्ममयश्च
भवति । न हि कामक्रोधादिभिर्विना धर्म्मादिप्रवृत्तिरुपप-
द्यते । यद्यद्धि कुरुते कर्म्म तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मर-
णात् । धर्म्ममयोऽधर्म्ममयश्च भूत्वा सर्व्वमयो भवति ।
समस्तं धर्म्माधर्म्मयोश्च कार्य्यं यावत्किञ्चिद्व्याकृतं तत्सर्व्वं

ध्यायतीवेति ॥ मन आदिकार्य्यत्वेन द्रष्टव्यतया मनस्त्वादिति
यावत् ॥ चक्षुर्मयत्वादेरपञ्चत्वमङ्गीकृत्याह । सर्व्वमिति ॥ एतन्म-
नूद्य सामान्येन भूतमयत्वमाह । एवं ब्रुवीति ॥ भूतमयत्व श्रद्ध-
ानन्तरविशेषमाह । तत्सेत्यादिना ॥ न चाकाशपरमार्थ भावा टीका

ऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधु-

धर्माधर्मयोः फलम् । तत्प्रतिपत्त्यर्थं [illegible] । किं बहुना ॥

तदेतत् सिद्धमस्य यदयमिदंमयो गृह्यमाणविषया-दिमयस्तस्मादयमदोमयः परोक्ष [illegible] गृह्य-माणेन निर्दिश्यते । अनन्ता [illegible] । नैव ते विशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते । तस्मिंस्तस्मिन् क्षणे कार्यतो ऽवगम्यन्ते । इदमस्य हृदि वर्तते [illegible] । तेन गृह्यमाण-कार्येणेदंमयतया निर्दिश्यते । परोक्षस्तु कार्यतो ऽयमिदानीमदोमय इति । संक्षेपतस्तु यथा कर्तुं यथा चाचरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी स तथा भवति । करणं नाम नियता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्य-

---

गम्य [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ॥

कथं पुनर्धर्मादिमयत्वे [illegible] तत्राह । स इति ॥ कथं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । किं बहुनेति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] किमिति [illegible] । [illegible] [illegible] । तस्मिन्निति ॥ [illegible] [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] इति । [illegible] [illegible] ।

कारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेन ॥

स्याचरणं नाम । अनियतमिति विशेषः । साधुकारी साधुर्भवति । यथाकारीत्यस्य विशेषणं । पापकारी पापो भवति च । यथाचारीत्यस्य ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् । अत्यन्ततात्पर्य्यतैव तन्मयत्व न तु तत्कर्म्ममात्रेणेत्याशङ्क्याह । पुण्यः पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेति । पुण्यपापकर्म्ममात्रेणैव तन्मयता स्यान्न तु ताच्छील्यमपेक्षते । ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः । तत्र कामक्रोधादिपूर्व्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्व्वमयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहाद्देहान्तरसञ्चारस्य च ॥ एतत्प्रयुक्तो ह्यन्यदन्यद्देहान्तरमुपादत्ते । तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य कारणमेतत् । विषयौ हि विधिप्रतिषेधावत्र शास्त्रस्य साफल्यमिति । अथोऽप्यन्ये बन्धमोक्षकुशलाः खल्वाहुः ।

इदानीमित्यस्मादुपरिष्टादपि तेनेति सम्बध्यते । परोक्षत्वादस्येदानीमित्युक्ता तृतीयया च प्रकृतो व्यवहारो निर्दिश्यते । इतिशब्दः सर्व्वमयत्वोपसंहारार्थः ॥ विज्ञानमयादिवाक्यार्थं सङ्क्षिपति । सङ्क्षेपतस्त्विति ॥ करणचरणयोरैक्येन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । करणं नामेति ॥ आदिशब्दः शिष्टाचाररूढ्युपलक्षणार्थः । वाक्यान्तरं प्रश्नोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । ताच्छील्येत्यादिना ॥ कुत्र तर्हि ताच्छील्यमुपयुज्यते तत्राह । ताच्छील्ये त्विति ॥ पूर्व्वपक्षमुपसंहरति । तत्रेत्यादिना ॥ [illegible] संसारकारणत्वमुपसंहरति । एतत्प्रयुक्तो हीति ॥ संसारप्रयोजके कर्म्मणि प्रमाणमाह । एतद्विषया हीति ॥ कथं यथोक्त-

अथो खल्वाहुः कामम्य एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते ॥५॥

सत्यं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणम्। तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यापुण्यकर्मणोपचिनोति।

कामप्रहाणे तु कर्म विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति। उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्मणी कामशून्ये फलारम्भके न भवतः। तस्मात्काम एव संसारस्य मूलम्। तथा चोक्तमाथर्वणे। कामान् यः कामयते मन्यमानः स्वकर्मभिर्जायते तत्र तत्रेति। तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यदन्यमत्तं तत्कारणं विद्यमानमपीत्यतोऽवधारयति काममय एवेति। स च काममयः सन् यादृशेन कामेन यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति सकाम ईषदभिलापमात्रेणाभिव्यक्तो यस्मिन्विषये भवति सो विहन्यमानः स्फुटीभवन् क्रतुत्वमापद्यते। क्रतुर्नामाध्यवसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया

कर्मविण्यत्वं विधिनिषेधयोरित्याशङ्क्याह। अत्रेति॥ इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः। सिद्धान्तमवतारयति। अथो इति॥ संसारकारणस्याज्ञानस्य प्राधान्येन कामः सहाकरोति स्वसिद्धान्तं समर्थयते। सत्यमित्यादिना॥

कामाभावेऽपि कर्मणः सत्त्वं दृष्टमित्याशङ्क्याह। कामप्रहाणे त्विति॥ ननु कामाभावेऽपि नित्याद्यनुष्ठानात् यथापुण्ये सञ्चीयेते तत्राह। उपचितेति॥ यो हि पशुपुत्रस्वर्गादीननतिशयपुरुषार्थान्मन्यमानस्तानेव कामयते स तत्तद्भोगभूमौ तत्तत्कामसंयुक्तो

तदेष श्लोको भवति तदेव सक्तः सह कर्म्म-णैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य प्राप्यान्तं कर्म्म-

---

प्रवर्त्तते यत्क्रतुर्भवति यादृक्कामकार्य्येण क्रतुना यथा-स्वरूपः क्रतुरस्य सोऽयं यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म्म कुरुते । यद्वि-षयः क्रतुस्तत्फलनिर्वृत्तये यद्योग्यं कर्म्म तत्कुरुते निर्वर्त्तयति यत्कर्म्म कुरुते तदभिसम्पद्यते । तदीय फलमभिसम्पद्यते । तस्मात्सर्व्वमयत्वेऽस्य संसारित्वे च काम एव हेतुरिति॥५॥

तत्तस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । तदेवेति तदेव गच्छति । सक्त आसक्तस्तत्रोद्भूताभिलाषः सन्नित्यर्थः । कथमेति सहकर्म्मणा । यत्कर्म्मफलासक्तः सन्नकरोत्तेन कर्म्मणा सहैव तदेति तत्फलमिति । किन्तल्लिङ्गं । मनः।मन प्रधानत्वाल्लिङ्गस्य मनो लिङ्गमित्युच्यते । अथ वा लिङ्ग्यते ऽवगम्यतेऽवगच्छति येन तल्लिङ्गं । तन्मनो यत्र यस्मिन्निषक्तं निश्चयेन सक्तमुद्भूताभिलाषमस्य संसारिणस्तदभिलाषो हि

भवतीत्यादेर्वर्णकस्येत्यर्थः ॥ इतियुक्तिसिद्धमर्थं निगमयति । तस्मादिति ॥ धर्म्मादिमयत्वस्यापि सत्यावधारणानुपपत्तिमाशङ्क्याह । यदिति ॥ स यथाकामो भवतीत्यादि व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना ॥ यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन सम्बन्धः । इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्रेति गन्तव्यपरामर्शः । तदेव गन्तव्यं फलं विशेषतो याव गच्छति । किन्तदिति ॥ प्रतीकमादाय व्याचष्टे ॥ लिङ्गमिति ॥ योऽवगच्छति स प्रमाताऽदिसाक्षी तेन साक्ष्येण मनसावगम्यते तन्मनो लिङ्गमिति पक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ यस्मिन्निश्चयेन संसारिणो मनः सक्तं तत्फलप्राप्तिसक्तेति सम्बन्धः ॥ तदेवोपपादयति तदभिलाषो

गास्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययं। तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्म्मण इति नु कामयमानो या-

तत्कर्म्म कृतवान्। तस्मात्तन्मनोऽभिषङ्गवशादेवास्य तेन कर्म्मणा तत्फलप्राप्तिः। तेनैतत्सिद्धं भवति कामो मूलं संसारस्येति। अत उत्पन्नकामस्य विद्यमानान्यपि कर्म्माणि ब्रह्मविदो बन्ध्यप्रसवानि भवन्ति। पर्य्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्व्वे प्रलीयन्ति कामा इति श्रुतेः। किञ्च प्राप्यान्तं कर्म्मण प्राप्य भुक्त्वाऽन्तमवसानं यावत्कर्म्मणः फलम्। परिसमाप्तिं कृत्वेत्यर्थः। कस्य कर्म्मणोऽन्तं प्राप्येत्युच्यते। तस्य यत्किञ्चन कर्म्म इहास्मिल्लोके करोति निर्व्वर्त्तयत्ययं तस्य कर्म्मणः फलं भुक्त्वान्तं प्राप्य तस्माल्लोकात्पुनरेत्यागच्छत्यस्मै लोकाय कर्म्मणेऽयं हि लोकः कर्म्मप्रधानस्तेनाह कर्म्मण इति। पुनः कर्म्मकरणाय पुनः कृत्वा फलसङ्गवशात्पुनरमुं लोकं यातीत्येवम्। इति नु एवं कामयमानः संसरति यस्मात्

ह्यीति॥ पूर्व्वार्द्धार्थमुपसंहरति तेनेति॥ कामस्य संसारमूलत्वे सत्यर्थसिद्धमर्थमाह। अत इति॥ बन्ध्यप्रसवत्वं निष्फलत्वम्॥ पर्य्याप्तकामस्य प्राप्तपरमपुरुषार्थस्येति यावत्। कृतात्मनः शुद्धबुद्धेर्व्विदितसतत्त्वस्येत्यर्थः। इहेति जीवदवस्थोक्तिः। कामप्रधानः संसरति चेत्कर्म्मफलभोगानन्तरं कामाभावान्मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह। किञ्चेति॥ इतश्च संसारस्य कामप्रधानत्वमास्थेयमित्यर्थः। यावदवसानं तावद्भुक्त्वेति सम्बन्धः॥ उक्तमेव सङ्क्षिपति। कर्म्मण इति॥ इत्येवं पारम्पर्य्येण संसरणादृते ज्ञानान्न हुक्तिरिति शेषः॥ संसारप्रकरणमुपसंहरति। इति न्विति॥ अवस्थाद्वयस्य दार्ष्टान्तिकं बन्धं प्रबन्धेन दर्शयित्वा तुरीयस्य दार्ष्टान्तिकं मोक्षं वक्तुमथेत्यादि वाक्यं॥

कामयमान एवैवं संसरत्यथ तस्मादकामयमानो न क्वचित् संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता। अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः। अकामयमानो मुच्यते। एवं कथं पुनरकामयमानो भवति। योऽकामो भवत्यसावकामयमानः। कथमकामतेत्युच्यते। यो निःकामो यस्मान्निर्गताः कामाः सोऽयं निःकामः। कथं कामा निर्गच्छन्ति॥ य आप्तकामो भवति। आप्ताः कामा येन स आप्तकामः। कथमाप्यन्ते कामाः। आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति। आत्मैवान्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्नाधः। आत्मनोऽन्यत्कामयितुं वस्त्वन्तरं यस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्येत्

फलायत्तदर्थमाह। तस्मादिति॥ कामरहितस्य संसाराभावं साधयति। फलासक्तस्येति॥ विदुषो निष्कामस्य क्रियाराहित्ये नैष्कर्म्यमयत्नसिद्धमिति भावः॥ अकामयमानत्वे प्रश्नपूर्व्वकं हेतुमाह। कथमित्यादिना॥ बाह्येषु शब्दादिषु विषयेष्वासक्तिराहित्यादकामयमानतेत्यर्थः॥ अकामत्वे हेतुमाकाङ्क्षापूर्व्वकमाह। कथमिति॥ कामनारूपकामाभावादकामतेत्यर्थः॥ निष्कामत्वे प्रश्नपूर्व्वकं हेतुमुत्थाप्य व्याचष्टे। कथमिति॥ प्राप्तपरमानन्दत्वान्निष्कामतेत्यर्थः॥ आप्तकामत्वे हेतुमाकाङ्क्षापूर्व्वकमाह। कथमित्यादिना॥ हेतुमेव साधयति। यस्येति॥ तस्य युक्तमाप्तकामत्वमिति शेषः॥ उक्तमर्थं प्रमाणतः प्रदर्शनार्थं प्रपञ्चयति। आत्मैवेति॥ कामयितव्याभावं मन्त्रपदैः स्पष्टतरमेव साधयति। यस्येति॥ इति विद्यास्तावकं विदुषोऽन्ति

कामः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥

शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा। एवं विजानन् किङ्कामयेत। ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति।

न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति। य एवात्मकामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते। न हि यस्यात्मैव सर्व्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति। अनात्मा चान्यः कामयितव्यः। सर्व्वञ्चात्मैवाभूदिति प्रतिषिद्धम्। सर्व्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात् कर्म्मानुपपत्तिः। ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्व्वं भवति। प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात्। येन चाशनाया

योऽन्यमविजानन्न किञ्चिदपि कामयेतेति योजना॥

पदार्थोऽन्यत्वेनाविज्ञातोऽपि कामयितव्यः स्यादिति चेन्नेत्याह। ज्ञायमानो हीति॥ अनुभूते स्मरणविपरिवर्त्तिनि कामनियमादित्यर्थः॥ अन्यत्वेन ज्ञायमानस्तर्हि पदार्थो विदुषोऽपि कामयितव्यः स्यादित्याशङ्क्याह। न चेति॥ आप्तकामस्य ब्रह्मविदोर्दर्शितरीत्या कामयितव्याभावे श्रुतिः सिद्धेत्युपसंहरति। य एवेति। कथं कामयितव्याभावो नात्मनस्तथात्वादित्याशङ्क्याह। न हीति॥ सर्व्वात्मत्वमनात्मकामयितव्यञ्च स्यादित्याशङ्क्याह। अनात्मा चेति॥ अथेत्यादिवाक्यश्रौतमर्थमुक्तार्थलिङ्गमर्थं कथयति सर्व्वात्मदर्शिन इति॥ कर्म्मजडानां मतमुत्थाप्य श्रुतिविरोधेन प्रत्याचष्टे। येत्विति॥ ब्रह्मविदि प्रत्यवायप्राप्तिमङ्गीकृत्योक्तं इदानीं तत्प्राप्तिरेव तस्मिन्नास्तीत्याशङ्क्याह येन चेति॥ यथोक्तस्यापि ब्रह्मविदो विहितत्वादेव नित्यानुष्ठानं स्यादिति

द्यतीतो नित्यं प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वय ब्रह्मविदं ब्रूमः। नित्यमेवाग्रनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति। यस्माच्च जिज्ञासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म्म न शक्यं एव सम्बद्धं। यस्त्वन्नवित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म्मेति न विरोधः। अतः कामाभावाद्कामयमानो न जायते मुच्यत एव। तस्यैवमकामयमानस्य कर्म्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्द्धं क्रामन्ति देहात्। स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः। सर्व्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपम्। तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति। तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियते। अथाकामयमान इत्यादिना। स कथमेवम्भूतो मुच्यत इत्युच्यते। यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्त-

. . .. . .

चेनेत्याह। नित्यमेवेति॥ यो हि सदैवासंसारिणमात्मानमनुभवति न च हेयमादेयं वात्मनोऽन्यत्पश्यति। यस्मादेवं तस्मात्तस्य कर्म संस्प्रष्टुमयोग्यम्। यथोक्तब्रह्मविद्यया कर्माधिकारहेतूनानुपमर्दितत्वादित्यर्थः॥ कर्म्मसम्बन्धस्तर्हि कस्येत्याशङ्क्याह। यस्त्विति। न विरोधो विधिकाण्डस्येति शेषः॥ स्तुत्यर्थाभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति। अत इति॥ विद्याश्रयादित्येतत्। कामाभावात्कर्म्माभावाच्चेति द्रष्टव्यम्। अकामयमानोऽमुच्यतेति शेषः॥ देशान्तरप्राप्त्यायत्ता मुक्तिरित्येतन्निराकर्त्तुं न तस्येत्यादि व्याचष्टे। तस्येत्यादिना॥ ब्रह्मैव सन्नित्येतदवतारयति। स चेति॥ कथं वर्त्तमाने देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मभूतो भवति तत्राह। सर्व्वात्मनो हीति॥ दृष्टान्तालोचनया दार्ष्टान्तिकोऽपि सदा

चिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणवागादयो नोत्क्रामन्ति। किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते। स ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति। तस्मान्नहि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति। तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालम्। न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावो देहान्तरप्रतिसन्धानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते। भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्व्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थ आत्मैकत्वाख्यः स बाधितो भवेत्। कर्म्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति॥ स चानिष्टोऽनित्यश्च मोक्षस्य प्राप्नोति। न हि क्रियानिर्वृत्तोऽर्थो नित्यो दृष्टः। नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते। एष नित्यो महिमेति मन्त्रवर्णात्। न च स्वाभाविकात्

ब्रह्मत्वं यातीति भावः॥ सदा ब्रह्मीभूतस्य मुक्तिर्नास्त्यस्तीति शङ्कित्वा परिहरति। स कथमिति॥ परिहारमेव स्फोरयितुं तस्येत्यादिवाक्यार्थमनुद्रवति। तस्यैवेति॥ ब्रह्मैव सन्नित्यस्यार्थमनुवदति। किन्त्विति॥ विद्वानिहैव ब्रह्म नेत्कथं तस्य ब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याह। ब्रह्मैवेति॥ यदुक्तं ब्रह्मैव सन्नित्यादि तदुपपादयति। यस्मादिति॥ प्रागपि ब्रह्मभूतस्यैव पुनर्देहपाते ब्रह्मप्राप्तिरित्ययुक्तं विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिस्वीकारादित्याशङ्क्याह॥ न हीति॥ कथं तर्हि ब्रह्माप्येतीत्युच्यते तत्राह। देहान्तरेति॥ विदुषो भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरिति पक्षेऽपि किं दूषणमिति चेत्तदाह। भावान्तरापत्तौ हीति॥ तथा चोपनिषदामप्रामाण्यं विना हेतुना स्यादिति भावः। भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह। कर्म्मेति॥ इति पदादुपरिष्टात् क्रियापदस्य सम्बन्धः॥ अस्तु कर्म्मनिमित्तो मोक्षो ज्ञाननिमित्तस्तु माभूत्-

स्वभावादन्यन्नित्यं कल्पयितुं शक्यम् । स्वाभाविकश्चेदग्न्यु-ष्णवदात्मनः स्वभावः स न शक्यते पुरुषव्यापारानुभावीति वक्तुं । न ह्यग्नेरौष्ण्यं प्रकाशो वाऽग्निव्यापारानन्तरानुभावी । अग्निव्यापारानुभावी स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धं । ज्वल-नव्यापारानुभावित्वमुष्णप्रकाशयोरिति चेत् । न । अन्योप-लब्धिव्यवधानापगमाभिव्यक्त्यपेक्षत्वात् । ज्वलनादिपूर्व्वक-मग्निरुष्णप्रकाशगुणाभ्यामभिव्यज्यते नाग्न्यपेक्षया । किन्त-र्ह्यन्यदृष्टेरग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्म्मौ व्यवहितौ कस्यचिद् दृष्ट्या सम्बध्यमानौ ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमने दृष्टेरभि-

---

त्याह । स चेति ॥ प्रसङ्गः सर्व्वनाम्ना परामृश्यते । प्रतिषेधशास्त्र-विरोधादिति भावः ॥ मोक्षस्य कर्म्मसाध्यत्वे दोषान्तरमाह । अनि-त्यत्वञ्चेति ॥ तत्रोपयुक्तां व्याप्तिमाह । न हीति ॥ अस्तु तर्हि प्रासा-दादिवत् क्रियासाध्यस्य मोक्षस्याप्यनित्यत्वं नेत्याह नित्यश्चेति ॥ कृत-कोऽपि प्रध्वंसाभावे ध्वंसवन्नित्यः स्यादित्याशङ्क्याह । न चेति कृत्रिमस्व-भावव्यावृत्त्यर्थं स्वाभाविकं पदम् । अतोऽन्यदार्त्तमिति हि श्रुतिः । ध्वंसस्य तु विकल्पमात्रत्वान्नित्यत्वमसम्मतमिति भावः ॥ मोक्षोऽकृत्रिम-स्वभावोऽपि कर्म्मोत्थः स्यादित्याशङ्क्याह । स्वाभाविकश्चेदिति ॥ अग्ने-रौष्ण्यवदात्मनो मोक्षश्च स्वाभाविकस्वभावश्चेन्न स क्रियासाध्यो व्यापा-तादित्यर्थः ॥ दृष्टान्तं समर्थयते । न हीति ॥ अरणिगतस्याग्नेरौष्ण्य-प्रकाशौ नोपलभ्येते । दृश्येते च ज्वलने तेन स्वाभाविकावपि तावागन्तुकौ कादाचित्कोपलब्धिमत्त्वादिति शङ्कते । ज्वलनेति ॥ न हि सतोऽग्नेरौष्ण्यादिकादाचित्कं युक्तम् । तद्दृष्टेर्व्यवधानस्य दार्व्वा-देर्ध्वंसे ज्वलनमथनादिना वह्निरभिव्यक्तिमपेक्ष्य तत्स्वभावस्यौष्ण्यादेर्व्य-क्त्यभ्युपगमादिति परिहरति नान्येति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । ज्वलना-दीति ॥ ज्वलनादिव्यापारवशाद् प्रकाशादिना व्यज्यतेऽग्निरिति यदुच्यते तदग्नौ सत्येव तद्गतव्यापारानपेक्षया तदौष्ण्याद्यभिव्यक्तिवशाद्भवति ।

व्यज्यते तदपेक्षया स्वाभाविकप्रकाशादिर्वा । अग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्मौ जाताविति । तयोरौष्ण्यप्रकाशयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यात् । यस्मात्स्वाभाविकोऽग्नेर्धर्मोऽस्माद्दृष्टान्तो न च स्वाभाविको धर्मो एव नास्ति पदार्थानामिति वक्तव्यम् ॥

न च निगडभङ्ग इवाभावभूतो मोक्षो बन्धननिवृत्तिरूप उपपद्यते। परमात्मैकत्वाभ्युपगमादेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः। न चान्यो बद्धोऽस्ति। यस्य निगडनिवृत्तिवद्बन्धननिवृत्तिर्मोक्षः स्यात्। परमात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभाव विस्तरेणावादिष्म। तस्मादविद्यानिवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहार इति

किन्तु देवदत्तादेरग्निपक्षौ व्यज्येते न तु तौ स्वधर्मवत्त्वा सम्बध्येते। ज्वलनादिव्यापारात्तु दृष्टेर्व्यवधानभङ्गे तयोरभिव्यक्तिरित्यर्थः। कथं तर्हि ज्वलनव्यापारादग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ जाताविति बुद्धिस्तत्राह। तदपेक्षयेति ॥ ज्वलनादिव्यापारात् दृष्टिव्यवधानभङ्गे वह्नेरौष्ण्यप्रकाशाभिव्यक्त्यपेक्षयेति यावत्। यथा वह्नेरौष्ण्यादि स्वाभाविकं न क्रियासाध्यं तथात्मनो मुक्तिः स्वाभाविकी न क्रियासाध्येत्युक्तम् ॥

इदानीमग्नेरौष्ण्यादि न स्वाभाविकमित्याशङ्क्याह। यदीति ॥ दृष्टान्तस्यासौ मोक्षस्यात्मस्वभावस्याकर्मसाध्यत्वायेति शेषः ॥ तथाग्नेः स्वाभाविको न कश्चिद्धर्मोऽस्ति यो मोक्षस्य दृष्टान्तः स्यादत आह। न चेति ॥ सत्त्वात्मकं हि वस्तु वस्त्वन्तरेण सम्बध्यते। अस्ति निस्वादौ निःसत्त्वादि धीरित्यर्थः ॥ भावान्तरापत्तिपक्षं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रत्याह। न चेति ॥ न हि बन्धस्य तथाभूतस्य निवृत्तिर्निरोधान्यथान्यथाभूतस्यानवस्थानात्। न च प्रतिद्वन्द्विविरोधो दुर्निरूपत्वस्तितिमिषयत्वादिति भावः ॥ किञ्च परस्मादन्यस्य बन्धनिवृत्तिस्तत्सैव वा मास्त इत्याह। न चेति। तत्र हेतुत्वेन परमात्मैकत्वाभ्युपगमादित्यादिभाष्यं व्याख्येयम्।

पारोचात्। यथा रज्ज्वादौ सर्पादिज्ञाननिवृत्ता सर्पादिनिवृत्तिवदिति। येऽप्याचक्षते मोक्षे विज्ञानान्तरमानन्दान्तरं वाभिव्यज्यत इति तैर्वक्तव्योऽभिव्यक्तिशब्दार्थः। यदि तावल्लौकिकस्येवोपलब्धिविषयव्याप्तिरभिव्यक्तिशब्दार्थः। ततो वक्तव्यं किं विद्यमानमभिव्यज्यतेऽविद्यमानमिति वा। विद्यमानश्चेदस्य मुक्तस्य तदभिव्यज्यते तस्यात्मभूतमेव तदित्युपलब्धिव्यवधानानुपपत्तेर्नित्याभिव्यक्तत्वान्मुक्तस्याभिव्यज्यत इति। विशेषवचनमनर्थकं एवमथ कदाचिदेवाभिव्यज्यते उपलब्धिव्यवधानादनात्मभूतं तदित्यन्यतोऽभिव्यक्तिप्रसङ्गः। तथा चाभिव्यक्तिसाधनापेक्षिता।

न द्वितीयस्तस्य नित्यमुक्तस्य त्वया बद्धत्वानभ्युपगमादिति द्रष्टव्यम्। कथं परस्मादन्यो बद्धो नास्तीत्याशङ्क्य प्रवेशविचारादावुक्तं स्मारयति। परमात्मेति॥ न चेदन्यो बद्धोऽस्ति कथं मोक्षव्यवहारः स्यादित्याशङ्क्याह। तथादिति॥ अन्यस्य बद्धस्याभावात्परस्य च नित्यमुक्तत्वादिति यावत्। यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादिहेतोरज्ञानस्य निवृत्तौ सत्यां सर्पादेरपि निवृत्तिस्तथाऽविद्याया बन्धहेतोर्निवृत्तिमात्रेण तत्कार्यस्य बन्धस्यापि निवृत्तिव्यवहारो भवतीति चाद्यादिप्वेति योजना॥ मतान्तरमुद्भावयति। येऽप्याचक्षत इति॥ वैषयिकज्ञानानन्दापेक्षयान्तरशब्दः। केयमभिव्यक्तिरुत्पत्तिर्वा प्रकाशो वा॥ नाद्यो मोक्षे सुखाद्युत्पत्तौ तदनित्यत्वापत्तेरित्यभिप्रेत्याह। तैरिति॥ द्वितीयमालम्बते। यदीति॥ तत्र दोषं वक्तुं विकल्पयति। तत इति॥ द्वितीये खरविषाणवदपरोक्षाभिव्यक्तिर्न स्यादित्यभिप्रेत्याद्यमनूद्य दूषयति। विद्यमानं चेदिति॥ उपलब्धिस्वभावस्तावदात्मा तस्य विद्यमानं सुखादि व्यज्यते चेत्। ज्ञानानन्दयोर्देशादिव्यवधानाभावादानन्दः सदैव व्यज्यत इति मुक्तिविशेषणमनर्थकमित्यर्थः। चक्षुर्घटयोर्विषयविषयित्वप्रतिबन्धकं कुड्यादि तदपक्षादिप्रतिबन्धाद

समानाश्रयत्वात्प्रधानेन प्रत्यनुपपत्तेः । यदा तदाभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिर्वा नित्यानन्दज्ञानयोः समानमस्ति । न च समानाश्रयाणामेकात्मभूतानां धर्माणामितरेतरविषयविषयित्वं सम्भवति । नित्यानन्दस्यैव प्रागभिव्यक्तेः संसारित्वेऽभिव्यक्त्युत्तरकालेन मुक्तत्वं यस्य सोऽन्यः परस्मान्नित्याभिव्यक्तज्ञानस्वरूपादत्यन्तवैलक्षण्याच्चेतनमिवा-प्रमाणात्परमात्मभेदकल्पनायाश्च वैदिकः कृतान्तः परित्यक्तः स्यात् । मोक्षस्येदानीमिव निर्विशेषत्वे तदर्थविधानानुपपत्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोतीति चेन्न । अविद्याध्यारोपोहार्थत्वात् । न हि वस्तुनो मुक्तामुक्तत्वविशेषोऽस्ति ।

नन्देः ज्ञानञ्च संसारदशायां न व्यज्यते । मोक्षे तु व्यज्यते तत्स्वाभाविकमिति शङ्कते । यथेति ॥ उपलब्धिदेशात्स्थितदेशस्यैव घटादेरुपलब्धिप्रतिबन्धदर्शनादात्मभूतं सुखं न स्वभावभूतयोपलब्ध्या प्रकाशेत किन्तु विषयेन्द्रियसम्पर्कादित्युत्तरमाह । उपलब्धेति ॥ यद्यतोऽभिव्यक्त्या किं स्यादिति चेत्तदाह । तथा चेति ॥ तत्साधनानि चेन्मुक्तौ स्युः संसारादविशेषः स्यादिति भावः ॥ उपलब्धियथावदानन्दस्याङ्गीकृत्योक्तं इदानीं तदेव नास्तीत्याह । उपलब्धीति ॥ कदाचिदभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिश्च कदाचिदित्येवं कालभेदेनोभयं किं स्यादित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ आनन्दज्ञानयोर्विषयविषयित्वाभावे कादाचित्की तदभिव्यक्तिर्निरस्ता भवति तदपि न सम्भवत्यात् । न चेति ॥ आत्मभूतत्वं स्वाभाविकत्वं विमतं न समानाश्रयविषयं धर्मत्वात्प्रदीपप्रकाशवदिति भावः ॥ एकाश्रयानन्दज्ञानाभिव्यक्तिपक्षे दोषान्तरं वक्तुं भूमिकां करोति । नित्यानन्दस्यैवेति ॥ तद्भेदापादनमिष्टमेवेत्याशङ्क्य निषिद्धं दोषमाह । परस्मादिति ॥ परतन्त्रे निराकृते सिद्धान्तो दोषद्वयमाशङ्कते । मोक्षस्येति ॥ मोक्षार्थोऽधिकारो यत्न शमदमादिः । शास्त्रं मोक्षविषयं । मोक्षस्य निर्वि-

आत्मनो नित्यैकरूपत्वात्। किन्तु तद्विषया अविद्यापोह्यते। शास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन प्राक् तदुपदेशप्राप्तेः। तदर्थश्च प्रयत्न उपपद्यत एव। अविद्यावतोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतो विशेष आत्मनः स्यादिति चेत्। न। अविद्याकल्पनाविषयत्वाभ्युपगमात्। रज्जूषरशुक्तिकागगनानां सर्पोदकरजतमलिनत्वादिवद्दोष इत्यवोचाम। तिमिरातिमिरदृष्टिवदविद्याकर्तृत्वाकर्तृत्वकृत आत्मनो विशेषःस्यादिति चेत्। न ध्यायतीव लेलायतीवेति स्वतोऽविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात्। अनेकव्यापारसन्निपातजनितत्वाच्च। अविद्याभ्रमस्य विषयत्वोपपत्तेश्च। यस्य चाविद्याभ्रमो घटादिवद्विविक्तो

शेषत्वेऽपि प्रत्यगविद्यातदुत्थानर्थध्वंसित्वेनोभयसमर्थकदिति परिहरति। नाविद्येति ॥ तत्र नञर्थं विवृणोति नहीति ॥ कथं तर्हि शास्त्राद्यर्थवत्त्वमित्याशङ्क्याह। किन्त्विति ॥ तत्र शास्त्रार्थवत्त्वं समर्थ्यते। तद्विषयेति ॥ वस्तुनात्मविषयस्तच्छब्दः ॥ सम्प्रति प्रयत्नस्यार्थवत्त्वं प्रकटयति। प्रागिति ॥ प्रथमस्तच्छब्दः शास्त्रविषयः। द्वितीयो मोक्षविषयः ॥ आत्मनः सदैकरूपत्वं प्रागुक्तमाक्षिपति। अविद्येति पश्चिद्यः सोऽपीति समाधत्ते ॥ नेति ॥ यथा रज्ज्वाद्यविद्योत्थसर्पादेस्तद्विद्यया ध्वंसाध्वंसयोरज्ज्वादेर्न वास्तवो विशेषस्तथात्मनोऽपि स्वाविद्यासमुत्थविषयत्वेऽपि तद्ध्वंसाध्वंसयोर्न वास्तवो विशेषोऽस्तीत्यर्थः ॥ अदोषः स्वविषयत्वराहित्यं ॥ प्रकारान्तरेण सविशेषत्वं शङ्कते तिमिरेति ॥ किमिदमविद्याकर्तृत्वं तज्जनकत्वं वा तदाश्रयत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति। न ध्यायतीवेति ॥ आत्मनः स्वतोऽविद्याकर्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह। अनेकेति ॥ विषयविषयाकारान्तःकरणस्य तत्र चिदाभासोदयश्चात्मनो व्यापारस्तथा चानेकव्यापारसन्निपाते सत्यहं संसार्यविद्यात्मको भ्रमो जायते तस्मान्न तस्यात्मकार्य्यतेत्यर्थः ॥ कल्पान्तरं प्रत्याह। विषयत्वेति। अविद्यादेरात्मदृश्यत्वान्न तदाश्रयत्वं। न हि

गृह्यते स नाविद्याभ्रमवान्। अहं न जाने मुग्धोऽस्मीति प्रत्ययदर्शनात्। अविद्याभ्रमवत्त्वमेवेति चेन्न। तस्यापि विवेकग्रहणात्॥

न हि योऽयस्य विवेकेन गृहीता स तस्मिन् भ्रान्तज्ञान इत्युच्यते। तस्य च विवेकग्रहणं तस्मिन्नेव च भ्रम इति विप्रतिषिद्धम्। न जाने मुग्धोऽस्मीति दृश्यत इति ब्रुवोपि। तद्दर्शिनश्चाज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यत इति च तद्दर्शनस्य विषयं भवति कर्मतामापद्यत इति। तत्कथं कर्मभूतं सत् कर्तृस्वरूपदृशिविशेषणमज्ञानमुग्धते स्याताम्। अथ दृशिविशेषणत्वं तयोः कथं कर्म स्यातां दृशिना व्याप्येते। कर्म हि कर्तृक्रियाव्याप्यमानं भवति। अन्यत्र व्याप्यमन्यद्व्या-

---

तद्गतस्य तद्रूपाद्यत्वमतः स्वपक्षापत्तेरित्यर्थः॥ तदेव स्फोरयति॥ यस्य चेति॥ अनुभवमनुस्तत्र गृह्यते। अहं नेत्यादिना॥ साक्षिसाक्ष्यभावेन भेदाभ्युपगमादात्मनो विद्याश्रयत्वमित्युत्तरमाह। न तस्यापीति॥ तदेव स्पष्टयति। न हीति॥ अविद्यादेर्विवेकेन गृहीतस्यापि तद्विषये भ्रान्तत्वे का हानिरित्याशङ्क्याह। तस्य चेति॥ अज्ञानं मुग्धत्वं चात्मनो न विशेषणमिति विधान्तरेण दर्शयत्चोद्यं वाक्यमनुवदति न जान इति। तद्व्याचष्टे। तद्दर्शिन इति॥ अज्ञानादिसम्बद्धार्थः॥ दृश्यमानत्वमेव विशदयति। कर्मतामिति॥ इति ब्रुवोपीति सम्बन्धः। एवं परकीयवाक्यं व्याख्याय फलितमाह। तत्कथमिति॥ तत्र चोद्यवाक्यार्थे दर्शितरीत्या स्थिते सति कर्तृविशेषणं नाज्ञानमुग्धते स्यातां। तयोः प्रत्येकं कर्मभूतत्वादित्यर्थः। विपक्षे दोषमाह। अथेति। कथं कर्म स्यातामित्येतदेव व्याचष्टे। दृशिनेति॥ तत्रापि कथं भङ्गः सम्बध्यते॥ एतदेव स्फुटयति। कर्म हीति॥ एवं सति व्याप्यव्यापकभावस्य भेदनिष्ठत्वे

पक्षं न तेनैव तत्प्राप्यरे च। वद कथमेवं सत्यज्ञानमुग्धत्वे दृष्टिविशेषेण स्यातां। न चाज्ञानविवेकदर्शी अज्ञानमात्मनः कर्म्मभूतमुपलभमान उपलब्धृधर्म्मत्वेन गृह्णाति शरीरे कार्श्यरूपादिवत्। तथा सुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन् सर्व्वो लोको गृह्णातीति चेत्तथापि गृहीतुर्लोकस्य विविक्ततैवाभ्युपगता स्यात्। न जानेऽहं त्वदुक्तं मुग्ध एवेति चेद्भव त्वमज्ञो मुग्धो यस्त्वेवं दर्शी तं ज्ञमसुग्धं प्रतिजानीमहे वयं। तथा व्यासेनोक्तम्। इच्छादिकृत्स्नं क्षेत्रं क्षेत्री प्रकाशयतीति। समं सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्। विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यतीत्यादि शतश उक्तम्। तस्मान्नात्मनः स्वतो बन्धमुक्तज्ञानाज्ञानकृतो विशेषोऽस्ति। सर्व्वदा सर्व्वशः समैकरसस्वाभाव्याभ्युपगमात्। ये त्वतोऽन्य-

---

थाऽऽत्मनस्तु परिकल्प्य बन्धमोक्षादिशास्त्रं चार्थवादमापाद-
न्त्येतत्। किञ्चाज्ञानमुपलब्धृधर्म्मो न भवत्युपलभ्यमानत्वाद्देहगतकार्श्यादिवदित्याह न चेति। अज्ञानवत्कार्श्यमपि नात्मधर्म्मः स्यादित्यतिदिशति। तथेति॥ अज्ञानोत्थस्येच्छादेरात्मधर्म्मत्वनिराकरणे प्रतीतिविरोधः स्यादिति शङ्कते। सुखेति॥ तेषां ग्राह्यत्वमङ्गीकृत्य परिहरति। तथापीति॥ आत्मनिष्ठत्वे सुखादीनां चैतन्यवदग्राह्यत्वायोगात्तद्ग्राह्याणां तेषां न तद्धर्म्मतेति भावः॥ प्रकारान्तरेण निराकर्त्तुं निराकृतमेव चोद्यमनुद्रवति। न जान इति॥ किं प्रमातुरज्ञानाद्याश्रयत्वमनुभवादभिदधासि तत्साक्षित्वं वा। तत्राद्यं प्रत्याह। भवत्वमिति॥ कल्पान्तरं निराकरोति। यस्त्विति॥ न हि योऽयं साक्षी स तथाज्ञो मूढो वेति। तथा च सर्व्वसाक्षी नाज्ञानादिमान् भवतीत्यर्थः॥ आत्मनो मोहादिराहित्ये भगवद्वाक्यं प्रमाणयति तथेति॥ तस्य सर्व्वविशेषशून्यत्वे वाक्यान्तरमुदाहरति। सममिति॥ आदिपदेन समं पश्यन् हि सर्व्वत्र। ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादि गृह्यते॥ आत्मनो

[illegible] शास्त्रं [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ ६ ॥

इत्ययं प्रतिपत्तव्योऽर्थः । [illegible] संसारो [illegible] । [illegible] । देहोपाधिभूतैः कार्यकरणसंघातैर्भूतैः परिच्छिन्नः संसारित्वमनुभवति तानि पौरुषाणि । तेषां [illegible] धर्माधर्माविति पूर्वपक्षं कृत्वा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

तदेष श्लोको भवति यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥

च ब्राह्मणेनायमर्थोऽवधारित एवं मन्त्रेणापीति बन्धकारणं चोक्तोपसंहृतं प्रकरणमिति नु कामयमान इति। अथाकामयमान इत्यारभ्य सुषुप्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्वात्मभावो मोक्ष उक्तः। मोक्षकारणञ्चात्मकामतया यदाप्तकामत्वमुक्तम्। तच्च सामर्थ्यान्नात्मज्ञानमन्तरेणात्मकामतयाप्तकामत्वमिति सामर्थ्याद्ब्रह्मविद्यैव मोक्षकारणमित्युक्तम्। अतो यद्यपि कामो मूलमित्युक्तं तथापि मोक्षकारणविपर्य्ययेण बन्धकारणमविद्येत्येतदप्युक्तमेव भवति। अत्रापि मोक्षो मोक्षसाधनं च ब्राह्मणेनोक्तम्। तस्यैव दृढीकरणाय मन्त्र उदाह्रियते श्लोकशब्दवाच्यः। तत्तस्मिन्नेवार्थ

परपक्षनिरासेन प्रकृतं वाक्यार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ उपचारे निमित्तमाह। विपरीतेति ॥ आत्मा तत्त्वतः संसारीति विपरीतप्रत्ययो या देहसन्ततिस्तस्या विच्छेदमात्रं ज्ञानफलमपेक्ष्योपचारमात्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रमवतारयितुं ब्राह्मणार्थमनुवदति। स्वप्नेत्यादिना ॥ अयमर्थः संसारस्तद्धेतुश्च मन्त्रस्तदेव सक्तः सह कर्मणेत्यादिः ॥ आत्मज्ञानस्य तर्हि मोक्षकारणत्वमनुपेक्षितमित्याशङ्क्याह। तच्चेति ॥ अतो ब्रह्मज्ञानं मोक्षकारणमित्युक्तत्वादिति यावत्। मूलं बन्धस्येति शेषः। अत्रेति मोक्षप्रकरणोक्तिः। बन्धप्रकरणं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः ॥ उक्तेऽर्थे तदेष इत्यक्षराणि व्याचष्टे। तस्मिन्नेवेति ॥

एष श्लोको मन्त्रो भवति । यदा यस्मिन्काले सर्वे समस्ताः कामास्तृष्णाप्रभेदाः प्रमुच्यन्ते । आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विशीर्यन्ते । ये प्रसिद्धा लोक इहामुत्रार्थाः पुत्रवित्तलोकैषणालक्षणा अस्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः । अथ तदा स मर्त्यो मरणधर्मा सन् कामवियोगात्समूलतोऽमृतो भवति । अर्थादनात्मविषयाः कामा अविद्यालक्षणा मृत्यव इत्येतदुक्तं भवति । अतो मृत्युवियोगे विद्वाञ्जीवन्नेवामृतो भवति । अत्रास्मिन्नेव शरीरे वर्त्तमानो ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अतो मोक्षो न देशान्तरगमनाद्यपेक्षते । तस्माद्विदुषो नोत्क्रामन्ति प्राणा यथावस्थिता एव स्वकारणे पुरुषे समवनीयन्ते । नाममात्रं ह्यवशिष्यत इत्युक्तम् ।

यस्मिन्काले विद्यापरिपाकावस्थायामित्यर्थः ॥ सर्वे इत्यस्यार्थं सर्व-विशेषणमिति मत्वाह । समस्ता इति ॥ कामपदस्यार्थान्तरविषयत्वं व्यावर्त्तयति । तृष्णेति ॥ क्रियापदं सोपसर्गं व्याकरोति । आत्म-कामस्येति ॥ तानेव विशिनष्टि । ये प्रसिद्धा इति ॥ कामानामात्मा-श्रयत्वं निराकरोति । हृदीति ॥ समूलतः कामवियोगादिति सम्बन्धः ॥ कामवियोगादमृतो भवतीति निर्देशसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह । अर्थादिति ॥ तेषां मृत्युत्वे किं स्यात्तदाह । अत इति ॥ अत्रेत्यादिमन्त्रविवक्षित-मर्थमाह । अतो मोक्ष इति ॥ श्रुत्यादिपदकृतमुत्क्रान्त्यादिसापेक्षत्वं । उक्ते-ऽर्थे उत्क्रान्त्यभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥ तर्हि मरणाविधिरित्याह । यथेति ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतिराहित्यं यथावस्थितत्वम् एवञ्च पञ्चमे प्रतिपादितमित्याह । नाममात्रमिति ॥

तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदँ शरीरँ शेते। अथायमशरीरो

कथं पुनः समवनीतेषु प्राणेषु देहे च स्वकारणे प्रलीने विद्वान्मुक्तोऽत्रैव सर्वात्मा सन् वर्त्तमानः पुनः पूर्ववद्देहित्वं संसारित्वलक्षणं न प्रतिपद्यत इत्यत्रोच्यते। तत्तत्रायं दृष्टान्तो यथा लोके अहिःसर्पस्तस्य निर्ल्वयनी निर्म्मोकः सा हि निर्ल्वयनी वल्मीके सर्पाश्रये वल्मीकादावित्यर्थः। प्रत्यस्ता प्रतिक्षिप्ताऽनात्मभावेन सर्पेण परित्यक्ता शयीत वर्त्तेत। एवमेव यथायं दृष्टान्त इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्तेनानात्मभावेन परित्यक्तं मृतमिव शेते। अथेतरः सर्पस्थानीयो मुक्तः सर्वात्मभूतः सर्पवत्तत्रैव वर्त्तमानोऽप्यशरीर एव न पूर्ववत्पुनः सशरीरो भवति। कामकर्म्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेन हि पूर्वं सशरीरो मर्त्यश्च।

तद्यथेत्यादि वाक्यनिरस्यां शङ्कामाह। कथं पुनरिति॥ विदुषो विद्ययात्ममात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वपि देहे चेदसौ वर्त्तते ततोऽस्य पूर्ववद्देहित्वाद्विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः॥ दृष्टान्तेन परिहरति। तत्रेत्यादिना॥ देहे वर्त्तमानस्यापि विदुषस्तदात्माभिमानराहित्यं तत्रेत्युच्यते। यस्यां त्वचि सर्पो नितरां लीयते सा हि निर्ल्वयनी सर्पत्वगुच्यते॥ सर्पनिर्म्मोकदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह। एवमेवेति॥ सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति। अथेति॥ अज्ञानेन सह देहस्य नष्टत्वमशरीरत्वादौ हेतुरथशब्दार्थः। अथशब्दावद्योतितहेत्वनुरोधेनाशरीरत्वं विशदयति। कामेति॥ पूर्वमित्यविद्यावस्थोक्तिरिदानीमिति विद्यावस्थोच्यते॥ व्युत्पत्त्यनुसारेण रूढञ्च मुख्यं प्राणं व्यावर्त्तयति। प्राणस्येति॥ लोके परमात्मा यथा प्राणशब्दस्तथावर्णितेत्यर्थः॥

ऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एष सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥७॥

तद्वियोगाद् अथेदानीममरोऽमृत एव चामृतः प्राणः। प्राणितीति प्राणः। प्राणस्य प्राणमिति हि वक्ष्यमाणे श्लोके प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति च श्रुत्यन्तरे प्रकरणवाक्यग्रसामर्थ्याच्च पर एवात्मा। अत्र प्राणशब्दो ब्रह्मैव परमात्मैव। किन्तु पुनस्तत्तेज एव विज्ञानं ज्योतिर्येनात्मज्योतिषा जगदवभास्यमानं प्रज्ञानेत्रं विज्ञानज्योतिष्मत्सद्विभ्रंशद्वर्त्तते। यः कामः प्रश्नो विमोचार्थो याज्ञवल्क्येन वरोदत्तो जनकाय सहेतुको बन्धमोचार्थलक्षणो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभूतः स एषोऽन्तिकभूतः स एष निर्णीतः सविस्तरो जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्या श्रुत्या संसारविमोचोपाय उक्तः प्राणिभ्यः। इदानीं श्रुतिः स्वयमेवाह। विद्यानिःक्रयार्थं जनकेनैव मुक्तमिति कथं सोऽहं

यथा च श्रुत्यन्तरे प्राणशब्दः पर एवात्मा तथात्रापीत्याह। प्राणेति॥ किञ्च परविषयमिदं प्रकरणमथाकामयमान इति मोक्षस्य प्रक्रान्तत्वादथायमित्यादि वाक्यस्य तद्विषयमन्यथा नश्चादिशब्दानुपपत्तेः। तस्मादुभयसामर्थ्यादत्र पर एवात्मा प्राणशब्दित इत्याह। प्रकरणेति॥ विशेष्यं दर्शयित्वा विशेषणं दर्शयति। ब्रह्मैवेति॥ ब्रह्मशब्दस्य कमलासनादिविषयत्वं वारयति। किं पुनरिति॥ तेजःशब्दस्य कार्यज्योतिर्विषयत्वमाशङ्क्याह। विज्ञानेति॥ तत्र प्रमाणमाह। येनेति॥ प्रज्ञा प्रज्ञप्तिः स्वरूपमेतन्नेत्रमिव नेत्रं प्रकाशक-

मेवं विमोचितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रं ददामीति। ह एवं किलोवाचोक्तवान् जनको ह वैदेहः ॥ ७ ॥

अत्र कस्माद्विमोचपदार्थं निर्णीति विदेहराज्यमात्मानमेव च न निवेदयति। एकदेशे गवामिव सहस्रमेव ददाति। तत्र कोऽभिप्राय इति। अत्र केचिद्वर्णयन्ति। अध्यात्मविद्यारसिको जनकः श्रुतमप्यर्थं पुनर्मन्त्रैः शुश्रूषति। अतो न सर्व्वमेव निवेदयति श्रुत्वाभिप्रेतं याज्ञवल्क्यात् पुनरन्ते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते। यदि चात्रैव सर्वं निवेदयामि निवृत्ताभिलाषोऽयं श्रवणादिति मत्वा श्लोकान्न वक्ष्यतीति च भयात्सहस्रदान शुश्रूषालिङ्गज्ञापनायेति। सर्व्वमप्येतद-

सत्येति तथोक्तम् ॥ सोऽहमित्यादेस्तात्पर्य्यं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति। यः कामप्रश्न इति ॥ निर्णयप्रकारं सङ्क्षिपति। संसारेति ॥ सोऽहंमवरादिवाक्यान्तरमुत्थापयति। इदानीमिति ॥ व्याकाङ्क्षापूर्व्वकं वाक्यमादाय विभजते। कथमिति ॥ ७ ॥

सहस्रदानमाक्षिपति। अत्रेति ॥ सर्व्वस्वदानप्राप्तावपि सहस्रदानहेतुमेकदेशीयं दर्शयति। अत्र केचिदित्यादिना ॥ कदा तर्हि गुरवे सर्व्वस्वं राजा निवेदयिष्यति तत्राह। श्रुत्वेति ॥ ननु पुनः शुश्रूषुरपि राजा किमिति समस्तेऽपि सर्व्वस्वं गुरवे न प्रयच्छति। प्रभूता हि दक्षिणा गुरुं प्रीणयती स्वीयां शुश्रूषां फलयति तत्राह। यदि चेति ॥ अनाप्तोक्तौ हृदयेऽन्यन्निधाय वाच्यन्यन्निष्पादनात्मकं व्याजोत्तरं युक्तम्। श्रुतौ त्वपौरुषेय्याममात्ता शेषदोपशङ्कायां न व्याजोक्तिर्युक्ता ॥ तदीयस्वार्थिकप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति। सर्व्वमपीति ॥ एकदेशीयपरिहारासम्भवे हेत्वन्तरमाह। अथेति ॥ तदुपपत्तिमेवोपपादयति। विमोचेति ॥ तस्यापि पूर्वमसकृदुक्तो त्वदीयशुश्रूषाधीनं सहस्रदानमनुचितमित्याशङ्क्य समादेशनसाधनत्वेन प्रागप्युक्ते-

सत्पुरुषस्येव । प्रमाणभूतायाःश्रुतेर्व्याजानुपपत्तेः । अर्थशेषोपपत्तेश्च । विमोक्षपदार्थं उक्तोऽप्यात्मज्ञानसाधनमात्मज्ञानशेषभूतः सर्वैषणापरित्यागः सन्न्यासाख्यो वक्तव्योऽर्थशेषो विद्यते । तस्माच्छ्लोकमात्रशुश्रूषाकल्पनान्नृज्वी अगतिका हि गतिः पुनरुक्तार्थकल्पना । सा चायुक्ता । सत्यां गतौ न च तत्स्तुतिमात्रमित्यवोचाम । नन्वेवं सत्यत ऊर्द्ध्वं विमोक्षायैवेति वक्तव्यं । नैष दोषः । आत्मज्ञानवदप्रयोजकः सन्न्यासः पक्षे प्रतिपत्तिकर्मवदिति हि मन्यते । सन्न्यासिन तनुं त्यजेदिति हि स्मृतेः । साधनत्वपक्षेऽपि नात ऊर्द्ध्वं विमोक्षायैवेति प्रश्नमर्हति । मोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरिपाकार्थत्वात् ॥

स्तेन सह भूयोऽपि सन्न्यासस्य वक्तव्यत्वयोगात्तदपेक्षया युक्तं सहस्रदानमित्याह । आगतिका हीति ॥ ननु सन्न्यासादि विद्यास्तुत्यर्थमुच्यते महाभागार्होऽयं यत्तदर्थी दुष्करमपि करोत्यतो नार्थशेषसिद्धिस्तत्राह । न चेति ॥ न तावत्सन्न्यासो विद्यास्तुतिर्विदित्वा व्युत्थायेति समानकर्तृत्वनिर्देशादिति पञ्चमे स्थितम् । नापि शमादिर्विद्यास्तुतिस्तत्रापि विधेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ अर्थशेषस्तुश्रूषया सहस्रदानमित्यत्र जनकस्याकौशलं चोदयति । नन्विति ॥ राज्ञः शङ्कितमकौशलं दूषयति । नैष इति ॥ तत्र हेतुमाह । आत्मज्ञानवदिति यथाज्ञानं मोक्षे प्रयोजकं न तथा सन्न्यासो न चास्मिन्पक्षे तस्याकर्त्तव्यत्वं प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठानसम्भवादिति राजा यतो मन्यते ततः सन्न्यासस्य न ज्ञानतुल्यत्वमतो नात ऊर्द्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति पृच्छतीत्यर्थः । सन्न्यासस्य प्रतिपत्तिकर्मवत्कर्त्तव्यत्वे प्रमाणमाह । सन्न्यासेनेति ॥ ननु विविदिषासन्न्यासमङ्गीकुर्व्वता न तस्य प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठेयत्वमिष्यते तत्राह । साधनत्वेति ॥ तत्र जातेन हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदमित्युक्तत्वादित्यर्थः ।

तदेते श्लोका भवन्त्यणुः पन्था विततः पुराणो

आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्रब्राह्मणोक्ते विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति। अणुः सूक्ष्मः पन्था दुर्विज्ञेयत्वाद्विततो विस्तीर्णो विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा वितर इति पाठान्तरान्मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणश्चिरन्तनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वान्न तार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवदर्वाक्कालिको मां स्पृष्टो मां स्पृष्टो मया लब्ध इत्यर्थः। यो हि येन लभ्यते स तं स्पृशतीव सम्बध्यते। तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्धत्वान्मां स्पृष्ट इत्युच्यते। न केवलं मया लब्धः। किन्त्वनुवित्तो मयैवानुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतानिष्ठा प्राप्तिः। भुजेरिव तृप्त्यवसानता पूर्वन्तु ज्ञान-

---

राशोऽकौशलं परिहृत्य मन्त्रानवतारयति। आत्मकामस्येति॥ यदेतद्राद्यगीतश्लोकेनागामिश्लोकानामप्यपौनरुक्त्यं सूचयति। विस्तरेति। ज्ञानमार्गस्य सूक्ष्मत्वे हेतुमाह। दुर्विज्ञेयत्वादिति॥ विस्तीर्णत्वं पूर्वं वस्तुविषयत्वादवधेयं॥ माध्यन्दिनश्रुतिमाश्रित्याह। विस्पष्टेति। प्रयत्नसाध्यत्वं तस्य पश्चस्या विवक्ष्यते। कथं पुनरधुनातनो वैदिको ज्ञानमार्गश्चिरन्तनो निरुच्यते तत्राह। नित्येति। विशेषणप्रकाशितमपेक्ष्य तस्य व्यवच्छेद्यमाह॥ न तार्किकेति। मन्त्रदृशा लब्धत्वेऽपि कुतो ज्ञानमार्गस्य तत्स्पर्शित्वमित्याशङ्क्याह॥ यो हीति। अनुवेदनलाभयोर्विशेषाभावात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह। अनुवेदनमिति॥ पूर्वशब्देन पाठक्रमानुसारेण लाभो गृह्यते। एवकारमाश्रित्य शङ्कते। किमसाविति॥ तथा च तद्यो यो देवानामित्यादिविशेषश्रुतिर्विरुध्येत इति भेदः॥ अवधारणश्रुतेरन्यतरत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकाभावमभिप्रेत्य परि-

माऽऽस्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव। तेन धीरा अपि यन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्द्ध्वं विमुक्ताः ॥८॥

प्राप्तिसम्बन्धमात्रमेवेति विशेषः। किममायैव मन्त्रदृशंको ब्रह्मविद्याफलं प्राप्तो नान्यः प्राप्तवान् येनानुवित्तो मयैवे-त्यवधारयति। नैष दोषः। अस्याः फलमात्मसाक्षिकमनुत्त-ममिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात्। एवं हि कृतार्थाभि-मानकरणमात्मप्रत्ययसाक्षिकमात्मज्ञानं किमतः परमन्यत् स्यादिति ब्रह्मविद्यां स्तौति। न तु पुनरन्यो ब्रह्मवित्तत्फलं न प्राप्नोतीति। तद्यो यो देवानामिति सर्वार्थश्रुतेस्तदे-वाह। तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रज्ञावन्तोऽन्येऽपि ब्रह्मविद इत्यर्थः। अपियन्त्यपिगच्छन्ति ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं स्वर्गं लोकं च। स्वर्गलोकशब्दस्त्रिविष्टपवाच्यपि सन्निह-

---

हरति। नैष दोष इति। स्तुतिपरत्वमेव प्रकटयति। एवं हीति॥ कृतार्थोऽस्मीत्यात्मन्यभिमानकारणं स्वानुभवसिद्धमात्मज्ञानं साक्षादस्मा-दुत्कृष्टं किञ्चिदित्येवं विद्यामवधारणश्रुतिः प्रशंसतीत्यर्थः। यद्यान्यता-र्थत्वे को दोषः स्यादिति चेत्तत्राह। न त्विति॥ इत्यवधारणमुक्ता वि-वक्षितमिति शेषः॥ तत्र हेतुः। तद्यो य इति। सर्वार्थश्रुतेर्ब्रह्म-विद्या सर्वार्था सर्वसाधारणीति मरणादिति यावत्। ब्रह्मविद्यायाः सर्वार्थत्वे वाक्यशेषप्रमाणमेवाधिकृतार्थं व्याचष्टे तदेनेति। ननु मोक्षे स्वर्गशब्दो न युज्यते तस्यार्थान्तरे रूढत्वादत आह। स्वर्गेति। यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतो ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयस्तथा मोक्षप्रक-रणे श्रुतः स्वर्गशब्दो मोक्षमधिकरोति। इत्यङ्गीकारे ब्रह्मविद्याया नि-

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलꣳ हरितं लोहितञ्च एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तः

प्रकरणान्मोक्षाभिधायकः । इतोऽस्माच्छरीरपातादूर्द्ध्वं ऊर्द्धं । जीवन्त एव विमुक्ताः सन्तः ॥ ८ ॥

तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां । कथं । तस्मिन् शुक्लं शुद्धं विमलमाहुः । केचिन्मुमुक्षवो नीलमन्ये पिङ्गलमन्येऽपि हरितं लोहितञ्च यथा दर्शनं । नाड्यस्त्वेताः सुषुम्नाद्याः श्लेष्मादिरससम्पूर्णाः शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्येत्याद्युक्तत्वादित्यं वा मोक्षमार्गमेवंविधं मन्यन्ते । एष शुक्ल एष नील इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । दर्शनमार्गस्य च शुक्लादिवर्णासम्भवात्सर्वथापि तु प्रकृताद्ब्रह्मविद्यामार्गादन्य एते शुक्लादयो न तु शुक्लः शुद्धोऽद्वैतमार्गो न नीलपी-

र्णप्रसङ्गादिति भावः । जीवन्त एव मुक्ताः सन्तः शरीरपातादूर्ध्वं मोक्षमपि यन्तीति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

तस्मिन्नित्यादि पूर्वपक्षमुत्थापयति । तस्मिन्निति ॥ विप्रतिपत्तिरेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना ॥ पिङ्गलं वह्निज्वालातुल्यम् । लोहितं जपाकुसुमसन्निभम् । अप्रपञ्चं शब्दस्पर्शरूपरसादिमद्ब्रह्म तदुपासनमनुसृत्य तत्प्राप्तिमार्गे विवादो मुमुक्षूणामित्याह । यथा दर्शनमिति । तथापि कथं ब्रह्मप्राप्तिमार्गे शुक्लादिरूपसिद्धिः । न हि ध्यानस्य रूपादिमत्त्वमित्याशङ्क्याह । नाड्यस्त्विति ॥ तासामपि कथं यथोक्तरूपवत्त्वमित्याशङ्क्याह । श्लेष्मादीति ॥ तथापि कथं शुक्लादिरूपत्वमित्याशङ्क्य नाडीखण्डोक्तं स्मारयति । शुक्लस्येति ॥ नाडीपरिपक्षे नियामकाभावमाशङ्क्य पक्षान्तरमाह । आदित्यञ्चेति एवंविधं शुक्लादिनानावर्णमित्यर्थः । तस्य तथा प्रमाणमाह । एष इति ॥ प्रकृते ध्यान-

तादिशब्दैर्धर्मवाचकैः सहानुद्रवणात्। याज्ञवल्क्यादीन् योगिनो मोक्षपथ आनन्ति मोक्षमार्गाः संसारविषया एव हि ते। चतुष्टांना मूर्ध्नी वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यो वेति शरीरदेशान्निःसरणसम्बन्धाद्ब्रह्मादिलोकप्रापका हि ते। तस्मादयमेव मोक्षमार्गो य आत्मकामत्वेनाप्त-कामतया सर्वकामक्षये गमनानुपपत्तौ प्रदीपनिर्वाणव-च्चक्षुरादीनां कार्य्यकरणानामत्रैव समवनय इत्येष ज्ञान-मार्गः पन्था ब्रह्मणा परात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वै-षणेनानुवित्तः॥

मार्गं किमिति मार्गान्तरं कल्प्यते तत्राह॥ दर्शनेति। तर्हि नाडी-पथो वाऽऽदित्यपथो वा कतरो विवक्षितस्तत्राह। सर्वधर्मेति॥ शुक्ल-मार्गस्य ज्ञानमार्गादन्यत्वमाशिपति। नन्विति॥ शुक्लशब्दस्य नाद्वैतविष-यत्वं नीलादिशब्दसमभिव्याहारविरोधादिति परिहरति। न नीलेति॥ सैद्धान्तिकमन्त्रभागं व्याख्याय पूर्वपक्षं दूषयति। याज्ञवल्क्यादीनिति॥ न केवलं देहदेशनिःसरणसम्बन्धादेव नाडीभेदानां संसारविषयत्वम्। किन्तु ब्रह्मलोकादिसम्बन्धादपीत्याह। ब्रह्मादीति॥ आदित्योऽपि देव-यानमध्यपाती ब्रह्मलोकप्रापकः संसारहेतुरेवेति मत्वानो मोक्षमार्गमुप-संहरति। तस्मादिति॥ आप्तकामतया ज्ञानमार्ग इति सम्बन्धः। एवं भूमिकां कृत्वा य इत्यस्यार्थमाह। सर्वकामेति। यथा तैलादिनिमित्ते प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ तेजोमात्रे निर्वाणमिष्यते। तथा स्थूलस्य सू-क्ष्मस्य च सर्वस्यैव कामस्य ज्ञानात् क्षये सति गत्यनुपपत्तावत्रैव प्रत्यगात्मनि कार्यकरणानामेकीभावेनावस्थानमित्ययमेव शब्दार्थ इत्यर्थः। पन्था इत्ये-तद्व्याचष्टे। ज्ञानमार्ग इति। इत्थं भावे तृतीयामाश्रित्याह। परमा-त्मेति। अनुवेदनकर्तुर्मोक्षपथस्य चराचरत्वं दर्शयति। त्यक्तेति॥

तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत्तैजसश्च ॥९॥

तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण ब्रह्मविदन्योऽप्येति। कीदृशो ब्रह्मवित्तेनैतीत्युच्यते। पूर्वं पुण्यकृद्भूत्वा पुनस्त्यक्तपुत्राद्येषणः परमात्मतेजस्यात्मानं संयोज्य तस्मिन्नभिनिर्वृत्तस्तैजसश्चात्मभूत इहैवेत्यर्थः। ईदृशो ब्रह्मवित्तेन मार्गेणैति। न पुनः पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ग्रहणं विरोधादित्यवोचाम। अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः। शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः इति स्मृतेश्च। त्यज धर्ममधर्मञ्चेत्यादिपुण्यापुण्यत्यागोपदेशात्। निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम्। अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः। नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता

विप्रतिपत्तिं निराकृत्य मोक्षमार्गं निर्धार्य्य ते न धीरा अपियन्तीत्युक्तं निगमयति। तेनेति॥ अन्योऽपि सन्नदृशः सकाशादिति शेषः। इहेति जीवदवस्थोक्तिः। समुच्चयकारिणोऽत्र ब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षितेति केचित्तान् प्रत्याह। न पुनरिति॥ विरोधाज्ज्ञानकर्मणोरिति शेषः। किञ्च क्रमसमुच्चयः समसमुच्चयो वेति विकल्पयाद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति। अपुण्येति। ज्ञानस्य कर्मासमुच्चयेऽपि विवेकज्ञानेन समुच्चयोऽस्तीत्याशङ्क्याह। त्यजेति॥ ब्रह्मविदोऽपि क्षुत्प्रादिदृष्टेस्तेन समुच्चयो ज्ञानस्येत्याशङ्क्याह। निराशिषमिति। काम्यानुष्ठानमनारम्भः। अक्षीणत्वं निषिद्धानाचरणम्। क्षीणकर्मत्वं नित्यादिकर्मराहित्यम्। असमुच्चये वाक्यान्तरमाह। नेत्यादिना॥ एकता निरपेक्षता सर्वौदासीन्यतेति यावत्। समता मित्रोदासीनशत्रुबुद्धिव्यतिरेकेण सर्वत्र स्वस्मिन्निव दृष्टिः। दण्डनिधानमहिंसापरत्वम्। शरीरस्य मूलं निष्कृतिः क्षमा च कामस्य चित्तस्य सर्वयस। धर्मस्य यागादि दयादमश्च मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्यः इत्यादिचतुर्विधे पुरुषार्थे साधनभेदोपदेशि वाक्यमादिशब्दार्थः।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो

सत्यता च । शीलं स्थितिर्दमनिधानमार्जवं ततस्ततश्चो-परमः क्रियाभ्य इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । उपदेक्ष्यन्ति चेहापि एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनीयानिति । कर्मप्रयोजनाभावे हेतुमुक्त्वा तस्माद्धात्रैवंवित् शान्तो दान्त इत्यादिना सर्वक्रियोपरमं दर्शयति । तस्मा-द्यथा व्याख्यातमेव पुण्यकृत्त्वम् । अथवा यो ब्रह्मवित्तेनैति स पुण्यकृत्तैजसश्चेति ब्रह्मवित् । स्तुतिरेषा पुण्यकृति तैजसे च । योगिनि महाभाग्यं प्रसिद्धं लोके ताभ्याम् । अतो ब्रह्मवित्स्तूयते प्रख्यातमहाभाग्यत्वाल्लोके ॥ ९ ॥

अन्धमदर्शनात्मकं तमः संसारनियामकं प्रविशन्ति प्रतिपद्यन्ते । के । येऽविद्यां विद्यातोऽन्यां साध्यसाधनलक्षणामुपासते कर्मानुवर्तन्त इत्यर्थः । ततस्तस्मादपि भूय इव

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च न पुण्यादिसमुच्चयकारिणो मुमुक्षोरिति सम्बन्धः । तथापि प्रकृते मन्त्रे कथमयो गतिरित्याशङ्क्याह । उपदेक्ष्यन्तीति । वाक्य-शेषादिपर्यालोचनासिद्धमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ सर्वमपि पुण्यकृ-त्त्वा पुनस्तत्त्वस्य पुण्यकृत्त्वाद्यपि यो ब्रह्मवित्तेनैतीति क्रमो न युज्यतेऽन्यत-त्वादित्याशङ्क्याह । अथ वेति ॥ स्तुतिमेवोपपादयति । पुण्यकृतीति । तेजांसि करणान्युपसंहृत्य स्थितस्तैजसो दहराद्युपासीनो योगी त-स्मिन्नणिमाद्यैश्वर्यात्मकानुभावप्रसिद्धिः ॥ ताभ्यां पुण्यकृत्तैजसाभ्या-मित्यर्थः । अतःशब्दपरामृष्टं स्फुटयति । प्रख्यातेति ॥ पुण्यकृत्तैज-सयोरिति शेषः ॥ ९ ॥

प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरं निन्दति । अन्धमित्यादिना ॥ अविद्यायामिति प्रतीकमादाय व्याकरोति । अविद्येति ॥ कथं

भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥१०॥

अनन्दानाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वाꣳसोऽबुधो जनाः ॥ ११ ॥

बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । के । ये तु विद्यायामविद्या-वस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यायां रता अभिरताः । विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नान्योऽस्तीत्युपनिषदर्थानपेक्षिण इत्यर्थः ॥ १० ॥

यदि तेऽदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति को दोष इत्युच्यते । अनन्दा अनानन्दा असुखानाम ते लोकास्तेनान्धेनादर्शनलक्षणेन तमसा वृताः व्याप्तास्ते तस्याज्ञानतमसो गोचरास्तांस्ते प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छन्त्यभिप्रयान्ति । के येऽविद्वांसः । किं सामान्येनाविद्वत्तामात्रेण नेत्युच्यते । अबुधो बुधेरवगमनार्थस्य धातोः क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । आत्मावगमवर्जिता इत्यर्थः । जनाः प्राकृता एव जननधर्म्मिणो वेत्येतत् ॥ ११ ॥

पुनर्विद्यामभिरतानामधःपतनमित्याशङ्क्याह । विधीति ॥ १० ॥

मन्त्रान्तरमाकाङ्क्षाद्वारोत्थाप्य व्याचष्टे । यदीत्यादिना ॥ अबुध इत्यस्य निष्पत्तिं सूचयन्निर्वचितमर्थमाह । बुधेरिति ॥ ११ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु सञ्ज्वरेत्॥१२॥

आत्मानं स्वं परं सर्वप्राणिमनीषितज्ञं हृत्स्थमशनायादिधर्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्सहस्रेषु कश्चिदित्। इत्यात्मविद्याया दुर्लभत्वं दर्शयति। कथमयं पर आत्मा सर्वप्राणिप्रत्ययसाक्षी यो नेति नेत्याद्युक्तः। यस्मान्नान्योऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता समः सर्वभूतस्थो नित्यः शुद्धो बुद्धो मुक्तस्वभावोऽस्मि भवामीति पूरुषः पुरुषः। स किमिच्छन् तत्स्वरूपव्यतिरिक्तमन्यद्वस्तु फलभूतं किमिच्छन् कस्य वान्यस्यात्मनो व्यतिरिक्तस्य कामाय प्रयोजनाय। न हि तस्यात्मन एष्टव्यं फलम्। न चाप्यात्मनोऽन्योऽस्ति यस्य कामायेच्छति सर्वस्यात्मभूतत्वात्। अतः किमिच्छन् कस्य वा कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेदनुसञ्ज्वरेत्सन्तप्येत् शरीरोपाधिकृतदुःखमनु दुःखी स्यात्। शरीरतापमनुतप्येत।

उक्तात्मज्ञानस्तुत्यर्थमेतद्विदुषः पापक्लेशराहित्यं दर्शयति। आत्मानमित्यादिना॥ विज्ञानात्मनो वैलक्षण्यार्थं विशिनष्टि। सर्वेति। ताटस्थ्यं व्यावर्तयति। हृत्स्थमिति। बुद्धिसम्बन्धप्राप्तं संसारित्वं वारयति। अशनायादीति। प्रश्नपूर्वकं ज्ञानप्रकारं प्रकटयति। कथमित्यादिना। सर्वभूतसम्बन्धप्रयुक्तं दोषं वारयितुं विशिनष्टि। नित्येति। इति विजानीयादिति सम्बन्धः। प्रयोजनाय शरीरमनुसंज्वरेदिति सम्बन्धः। किमिच्छन्नित्याक्षेपं समर्थयते। न हीति॥ कस्य वा कामेत्याक्षेपमुपपादयति। न चेति। आक्षेपद्वयं निगमयति। अत इति॥ तदेव

तदनात्मदर्शिनो हि तद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तरेप्सोर्ममेदं स्यात् । पुत्रस्येदं भार्याया इदमित्येव मोहमानः पुनः पुनर्जननमरणप्रबन्धारूढः शरीररोगमनुरुध्यते ॥ १२ ॥

सर्वात्मदर्शिनस्तु तदसम्भव इत्येतदाह । किञ्च यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धः साक्षात्कृतः । कथमहमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनावगत आत्माऽस्मिन् सन्देह्ये सन्देहे अनेकानर्थसङ्कटोपचये गहने विषमेऽनेकशतसहस्रविवेकविज्ञानप्रतिपक्षे विषमे प्रविष्टः । स यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तप्रतिबोधेनेत्यर्थः । स विश्वकृद्विश्वकर्त्ता । कथं विश्वकृत्त्वं तस्य विश्वकृदिति नामेत्याशङ्क्याह । स हि यस्मात्सर्वस्य कर्त्ता न नाममात्रं न केवलं विश्वकृत्त्वमप्रयुक्तः । किन्तर्हि तस्य लोकः सर्वः किमन्यो लोकोऽन्योऽसावित्युच्यते । स तु लोक एव । लोकशब्देनात्मोच्यते तस्य

स्पष्टयति शरीरेति । विदुषस्तापाभावं व्यतिरेकमुखेन विशदयति । अनात्मेति । वस्त्वन्तरे शोकतापसम्भव इति शेषः ॥ १२ ॥

मम चेत्येतदध्याहृत्य ममेदमित्यादि योज्यमित्येतदाह किमिच्छन्नित्याद्या श्रुतिरिति शेषः । न केवलमात्मविद्यारहितस्य कायक्लेशराहित्यं किन्तु कृतकृत्यता चास्तीत्याह । किञ्चेति । सन्देहशब्दिताविद्यादिभिर्भूतैरुपचिते शरीरे सन्देहत्वं साधयति । अनेकेति । विषमत्वं विशदयति । अनेकशतेति । न नाममात्रमित्यत्र पुरस्तान्नञस्तस्मादिति पठितव्यम् । यस्मादित्युपक्रमाद्विश्वकृत्त्वमिति शेषः । परशब्दोऽविद्याविषयः । विश्व॰

गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्व्वस्य कर्त्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥१३॥

इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती ....

सर्व आत्मा । स च सर्व्वस्यात्मेत्यर्थः । य एष ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतयानुवित्त आत्मानर्थसङ्कटे गहने प्रविष्टः सन् संसारी । किन्तु पर एव । यस्माद्विश्वस्य कर्त्ता सर्व्वस्यात्मा । तस्य च सर्व आत्मा एक एवाद्वितीयः पर एवास्मीति मन्तव्य इति श्लोकार्थः ॥ १३ ॥

किञ्चेहैवानेकानर्थसङ्कुले सन्तो भवन्तोऽज्ञानदीर्घनिद्रामोहिताः सन्तः कथञ्चिदिव तद्ब्रह्मतत्त्वमात्मत्वेनाथ विद्मो विजानीमः । तदेतद्ब्रह्म । प्रकृतमहो वयं कृतार्था इत्यभिप्रायः । यदेतद्ब्रह्म विजानीमः । तन्न चेद्विदितवन्तो वयं वेदनं वेदः वेदोऽस्यास्तीति वेदी वेद्येव वेदिर्न वेदिर-

कृत्, तत्कृत्य इत्येतत् । लोकलोकिविभागेन भेदं शङ्कित्वा दूषयति । किमित्यादिना । यस्येत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यार्थं संक्षिपति । य एष इति । स्यादेवं किन्नामेत्याशङ्क्याह । एकं एवेति । यो हि परः सर्वप्रकारभेदराहित्यात्पूर्णतया वर्त्तते स एवास्मीत्यात्मानुसन्धातव्य इति योजना ॥ १३ ॥

ब्रह्मविदो विद्ययामृतत्वे श्रुतिसम्मतिप्रतिपत्तिरेव केवलं न भवति किन्तु स्वानुभवसम्मतिप्रतिपत्तिरस्तीत्याह । किञ्चेति । अथेत्यस्य कथञ्चिदिवेति व्याख्यानं तदित्यस्य ब्रह्मतत्त्वमित्युक्तमर्थं स्फुटयति । तदेतदिति । ब्रह्मज्ञाने कृतार्थत्वं स्तुत्यनुभवाभ्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह । यदेतदिति । तर्हि महती विनष्टिरिति सम्बन्धः । बहुत्वं न विरचितं ज्ञानान्मोक्षो

विनष्टिः। य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥१४॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा। ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥

वेदिः। ततोऽहमवेदिः स्याम्। यद्यवेदिः को दोषः स्यान्महती अनन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणा विनष्टिर्विनशनम्। अहो वयमस्मान्महतो विनशनान्निर्मुक्ता यदेतद् ब्रह्म विदितवन्त इत्यर्थः। यथा च वयं ब्रह्म विदित्वास्माद्विनशनाद्विप्रमुक्ता एवं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति। ये पुनर्नैवं ब्रह्मविदुस्त इतरे ब्रह्मविद्भ्योऽन्येऽब्रह्मविद इत्यर्थः। दुःखमेव जन्ममरणादिलक्षणमेवापि यन्ति प्रतिपद्यन्ते न कदाचिदप्यविदुषां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः। दुःखमेव हि त आत्मत्वेनोपगच्छन्ति ॥ १४ ॥

यदा पुनरेतमात्मानं कथञ्चित्परमकारुणिकं कञ्चिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्ननु पश्चात्पश्यति

ऽस्म विजानीम इत्यभिप्रेत्य वेदिरित्यस्यार्थमाह। वेदनमित्यादिना। न चेदेतद्ब्रह्म विदितवन्तो वयं ततोऽहमवेदिः स्यादिति योजना। विद्याभावे दोषमुक्त्वा विद्वदनुभवसिद्धमर्थं निगमयति। अहो वयमिति। इहैवेत्यादिना पूर्वार्धेनोक्तमेवार्थमुत्तरार्धेन प्रपञ्चयति। यथा चेत्यादिना॥ दुःखादविदुषां विनिर्मोक्षाभावे हेतुमाह। दुःखमेवेति ॥ १४ ॥

निश्चितविदुषो विचिकित्साकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्यास्तोत्रमेव मन्त्रान्तरमादाय व्याचष्टे। यदा पुनरित्यादिना॥ एतमनर्थं व्यति-

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः। ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराण-मग्र्यम् ॥१८॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति

किञ्च तेन हि चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यमानः प्राण आत्मभूतेन प्राणिति। तेन प्राणस्यापि प्राणः मन्तं प्राणस्य प्राणम्। तथा चक्षुषोऽपि चक्षुः। तथा श्रोत्रस्यापि श्रोत्रम्। ब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनादिसामर्थ्यम्। स्वतः काष्ठलोष्टसमानि हि तानि चैतन्यात्मज्योतिःशून्यानि मनसोऽपि मन इति ये विदुश्चक्षुरादिव्यापारद्वारानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं न विषयभूतं ये विदुस्ते किं निचिक्युर्निश्चयेन ज्ञानवन्तो ब्रह्म पुराणं चिरन्तनमग्र्यमग्रे भवम् तद्यदात्मविदो विदुरिति श्रुत्यर्थवर्णे। तद्ब्रह्मदर्शनसाधनमुच्यते ॥ १८ ॥ मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेनाचार्य्योपदेशपूर्वकं चानुद्रष्टव्यम्। तत्र च दर्शनविषये ब्रह्मणि न इह

प्रकृताः पञ्चजनाः पञ्चज्योतिष वस प्राणादयो वा सुरित्यभिप्रेत्याह। किञ्चेति कथं चक्षुरादिषु चक्षुरादित्वं ब्रह्मणः विद्यत इति तत्राह। ब्रह्मशक्तीति ॥ निरन्तानि केनचिदधिष्ठितानि प्रवर्त्तन्ते करणत्वाद्वास्याऽऽदिवदिति चक्षुरादिव्यापारेणानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं ये विदुरिति योजना। विदि क्रियाविषयत्वं व्यावर्त्तयति। नेति ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्मविदां कथं ब्रह्मवित्त्वमित्याशङ्क्याह। तदिति। मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरित्याशङ्क्याह। परमार्थेति। केवलं मनो ब्रह्माविषयीकुर्वदपि श्रवणादिसंस्कृतं तदाकारं जायते। तेन दृष्टव्यं तदुच्यतेऽत एव इतिव्याप्यं ब्रह्मेत्युपगच्छन्तीति

किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१९॥

एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं। विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥२०॥

नानास्ति किञ्चन। न किञ्चिदप्यस्ति नानात्वे नानात्वमध्यारोपयत्यविद्यया। स मृत्योर्मरणान्मरणमाप्नोति। कोऽसौ। य इह नानेव पश्यति अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण। नास्ति परमार्थतो द्वितीयमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यस्मादेवं तस्मादेकधैवैकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसप्रकारेणाकाशवन्निरन्तरेणानुद्रष्टव्यम्। यस्मादेतद्ब्रह्माप्रमेयमप्रमेयं सर्वैकत्वादन्येन ह्यन्यत्प्रमीयते। इदन्त्वेकमेवातोऽप्रमेयम्। ध्रुवं नित्यं कूटस्थमविचालीत्यर्थः। ननु विरुद्धमिदमुच्यते। अप्रमेयं ज्ञायत इति च। ज्ञायत इति प्रमाणैर्मीयत इत्यर्थोऽप्रमेयमिति च तत्प्रतिषेधः। नैष

भावः। अनुषङ्गार्थमाह। आचार्येति। द्रष्टृदृश्यादिभावाभेदमाशङ्क्याह। तत्र चेति। एवकारार्थमाह। न चेति॥ कथमात्मनि वस्तुतो भेदरहितेऽपि भेदो भातीत्याशङ्क्याह। पश्यतीति। नेहेत्यादेः पिण्डितमर्थं कथयति अविद्येति ॥ १९ ॥

द्वैताभावे कथमनुद्रष्टव्यमित्याशङ्क्याह। यस्मादिति तत्रैकं प्रकारं प्रकटयति। विज्ञानेति॥ परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति। आकाशवदिति। एकरसत्वं हेतूकृत्याप्रमेयत्वं प्रतिजानीते। यस्मादिति। एतद्ब्रह्म यस्मादेकरसं तस्मादप्रमेयमिति योजना। हेत्वर्थं स्फुटयति। सर्वैकत्वादिति–

दोषः। अन्यथा ह्यागमानामान[illegible] [illegible]। यथान्यानि वस्तून्यागमानिषेधैः प्रमाणैर्विरुध्यन्ते न तथैतदागमस्य प्रमाणान्तरेण विरोधोऽस्ति [illegible]। क[illegible] स्वात्मत्वे केन वा पर्य[illegible] प्रमाणान्तराणि [illegible] व्यापारप्रतिषेधेनैवागमोऽपि [illegible]। न [illegible] नाभिधेयत्वमागमस्यापि कर्त्तव्यम्। तस्मादागमेनापि स्वर्गनिर्वाणादिवत्प्रतिपाद्यः प्रतिपादयिता। आत्मभूत [illegible] तत्प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्रतिपाद्यविषयत्वात्। अस्मि-न्हि सति तद्भवति। ज्ञानञ्च तस्मिन् परमात्मभावनिवृत्ति-रेव। न तस्मिन्साक्षादात्मभावः कर्त्तव्यो नित्यसिद्धत्वादात्म-भावस्य। नित्यो ह्यात्मभावः सर्वस्यानादिसिद्ध एव प्रत्ययभा-वे। तस्मादतद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेण न तस्मिन्ना-

---

द्यपि रूपमप्रमेयत्वं तदाह। अन्येनेति [illegible] विरोधं मा[illegible]। न-न्विति। विरोधमेव स्फोरयति। [illegible] दर्शनेति। नोदितं विरोधं नि-राकरोति। नैष दोष इति। [illegible] प्रमाणानां [illegible]। यथे-त्यादिना। तस्य मानान्तरैर्विरोधोऽस्तु [illegible] चेत्तमाह। [illegible] इति सर्वद्वैतोपशमनिवृत्तेरिति शेषः। आगमोऽपि तर्हि [illegible]-मावेदयेदित्याशङ्क्याह। प्रमाणेति। आत्मनः स्वर्गादिवद्[illegible]नागम-प्रतिपाद्यत्वाभावे हेतुमाह। प्रतिपादयितेति। तथापि [illegible] विष-यत्वेनाप्रतिपाद्यत्वं तत्राह। प्रतिपादयितुरिति। तदिति प्रतिपाद्य-त्वमुक्तं कथं तर्हि तस्मिन्नागमिकं ज्ञानं तत्राह। ज्ञानञ्चेति। तस्-मिन्देहादावात्मभावस्यारोपितस्य निवृत्तिरेव वाक्येन क्रियते। तथाचा-त्मपरिशिष्टे स्वाभाविकमेव स्फुरणं प्रतिबन्धविगमात्प्रकटीभवतीति भावः। ननु ब्रह्मण्यात्मभावः कृत्वा कर्त्तव्यो विधास्यते। न तु देहादावात्मत्वा-

त्मभावो विधीयते । अन्यात्मभावनिवृत्तावात्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविको यः स केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत इत्युच्यते । स्वतश्चाप्रमेयः । प्रमाणान्तरेण न विषयीक्रियत इत्युभयमप्यविरुद्धमेव । विरजो विगतरजो रजो नाम धर्म्माधर्म्मादिमलं तद्रहित इति । एतत्परः परो व्यतिरिक्तः सूक्ष्मो व्यापी वा आकाशादप्यव्याकृताख्यात् । अजो न जायते जन्ममरणप्रतिषेधात् । उत्तरेऽपि भावविकाराः प्रतिषिद्धाः । सर्व्वेषां जन्मादित्वादात्म। महान् परिमाणतो महत्तरः सर्व्वस्मात् । ध्रुवोऽविनाशी । तमीदृशमात्मानमेव धीरो धीमान् विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्राचार्य्योपदिष्टविषयां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं कुर्व्वीत ब्राह्मणः ॥ एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि सन्न्यासशमदमोपर-

---

वृत्तिरत आह । न तस्मिन्निति ॥ ब्रह्मणश्चेदात्मभावः सदा मन्यते कथमन्यथा प्रथेत्याशङ्क्याह । नित्यो हीति ॥ सर्व्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मण इत्येतत् । अतद्विषयो ब्रह्मव्यतिरिक्तविषय इत्यर्थः ॥ ब्रह्मण्यात्मभावस्य सदा विद्यमानत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ अतद्विषयाभासो देहादावात्मत्वप्रतिभासस्तस्मिन् ब्रह्मणीत्यर्थः । अन्यस्मिन्नात्मभावनिवृत्तिरेवागमेन क्रियते चेत्तर्हि कथमात्मा तेन गम्यते इत्युच्यते तत्राह । अन्येति ॥ यदा प्रमिकवृत्तिव्याप्यत्वेनात्मनो मेयत्वमिष्यते कथं तर्हि तस्याप्रमेयत्ववाचो युक्तिरित्याशङ्क्याह । स्वतश्चेति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वेन मेयत्वस्फुरणाव्याप्यत्वेन चाप्रमेयत्वमित्युपसंहरति । इत्युभयमिति ॥ यदुक्तं ध्रुवत्वं तदुपस्कारपूर्व्वकमुपपादयति । विरज इत्यादिना ॥ कथं जन्मनिषेधादितरे विकारा निषिध्यन्ते तत्राह । सर्व्वेषामिति ॥ यथोक्ते वस्तुनि दर्शनं निगमयति । तमीदृशमिति ॥ नित्यशुद्धादिलक्षणमिति यावत् ॥ उक्तरीत्या प्रज्ञाकरणे कानि साधनानीति चेत्तानि

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः।

मतितिक्षासमाधानानि कुर्यादित्यर्थः। नानुध्यायान्नानुचिन्तयेद्बहून् प्रभूतान्शब्दांस्तत्र बहुत्वप्रतिषेधात्केवलात्मैकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायन्ते। ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्। अन्या वाचो विमुञ्चथ चाथर्वणे। वाचो विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमकरं हि यस्मा-त्तद्बहुशब्दाभिध्यानमिति ॥ २० ॥

सहेतुकौ बन्धमोक्षावभिहितौ मन्त्रब्राह्मणाभ्यां श्लोकैश्च। पुनर्मोक्षस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादितमेवमेतस्मिन्नात्मविषये सर्वो वेदो यथोपयुक्तो भवति तथा वक्तव्यमिति तदर्थेयं कण्डिकाऽऽरभ्यते। तत्र यथाऽस्मिन्प्रपाठके विहितं सप्रयोजनमनूद्यात्रैवोपयोगः कृत्स्नस्य वेदस्य काम्य-

दर्शयति। एवमिति॥ काम्यनिषेधत्यागः संन्यास उपरमो नित्यनैमित्तिकत्याग इति भेदः॥ सर्वमिति विशेषणसमुदायतात्पर्यं दर्शयति। तत्रेति॥ चिन्तनीयेषु शब्देष्विति यावत्॥ तत्र हेत्वन्तरं कथयति। ओमित्येवमिति॥ नानुध्यायादित्यत्र हेतुमाह। वाच इति॥ तस्माद्बहूञ्छब्दान्नानुचिन्तयेदिति पूर्वेण सम्बन्धः। इतिशब्दः श्लोकव्याख्यानसमाप्त्यर्थः॥ २० ॥

कण्डिकान्तरमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति। सहेतुकाविति॥ उत्तरकण्डिकातात्पर्यमाह। एवमिति॥ विरजः पर इत्यादिनोक्तक्रमेणावस्थिते ब्रह्मणीति यावत्॥ तदित्यप्रयुक्तोक्तिः॥ तदर्थं ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनियोगदर्शनार्थमिति यावत्॥ ननु विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनियोगो वक्ष्यते॥ तथाच तस्मात्प्राक्तनं वाक्यं किमर्थमित्याशङ्क्याह। तत्रेति। यथाऽस्मिन्नध्याये फलमात्मज्ञानमुक्तं तथैव तदनूद्येति योजना॥ कथं यथोक्ते ध्याने

नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति ॥२१॥

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञान-

वाग्विवर्जितस्येत्येवमर्थः । उक्तार्थानुवाद स वा एष इत्यादिः । स इत्युक्तपरामर्शार्थः । कोऽसावुक्तः परामृश्यते तं प्रति निर्दिशति । य एष विज्ञानमय इत्यतीतानन्तर-वाक्योक्तसम्प्रत्ययो माभूदिति । य एष कतम एष इत्युच्यते ॥ २१ ॥

विज्ञान यः प्राणेष्वित्युक्तवाक्योल्लिङ्गनं संशयनिवृत्त्यर्थं । उक्तं हि पूर्व्वं जनकप्रश्नारम्भे कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि । एतदुक्तं भवति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयं ज्योतिरात्मा स एष कामकर्म्माविद्यानामनात्मधर्म्मत्व-

सर्व्वो वेदो विनियोक्तुं शक्यते ॥ स्वर्गकामादिवाक्यस्य स्वर्गादावेव पर्य्य-वसानादित्याशङ्क्य संयोगपृथक्त्वन्यायमनादृत्य विशिनष्टि काम्यराशीति उक्तस्य सफलस्यात्मज्ञानस्यानुवाद इति यावत् ॥ उक्तानां भूयस्त्वे विशेषं ज्ञातु पृच्छति । कोऽसाविति ॥ विशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति । अतीतेति ॥ सहि विरजः पर इत्यादिनोक्तो महत्त्वादिविशेषणः पर-मात्मा । तत्र सशब्दादतीतिर्माभूदिति मत्वा तेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्थं जीवं परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य सन्निहितेन परोक्त-क्रमेणैवमेषशब्देन निर्दिशतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

विशेषणवाक्यस्योल्लिङ्गनं प्रश्नपूर्व्वकं व्याचष्टे । कतम इति ॥ कथं जीवो विज्ञानमयः कथं वा प्राणेष्विति सप्तमी प्रयुज्यते तत्राह । उक्तेति ॥ तदनुवादस्य प्रयोजनं सन्देहापोहं स्पष्टमाह । संशयेति ॥

मय: प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्व्वस्य वशी सर्व्वस्येशानः सर्व्वस्याधिपतिः स न

प्रतिपादनद्वारेण शोधितःपरमात्मभावमापादितः पर एवायं नान्य इत्येषः। स साक्षान्महानज आत्मेत्युक्तो विज्ञानमयः प्राणेष्विति यथा व्याख्यातार्थः। एवञ्च य एषोऽन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकमध्ये य एष आकाशो बुद्धिविज्ञानसंश्रयः। तस्मिन्नाकाशे बुद्धिविज्ञानसहितः शेते तिष्ठति। अथवा सम्प्रसादकालेऽन्तर्हृदये य एष आकाशः पर एव आत्मा निरुपाधिको विज्ञानमयः स्वस्वभावस्तस्मिन् स्वभावे परमात्मन्याकाशाख्ये शेते। चतुर्थ एव तदव्याख्यातं क्वैष तदाऽभूदित्यस्य प्रतिवचनत्वेन।स च सर्व्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेर्वशी सर्व्वो ह्यस्य वशे वर्त्तते। उक्तञ्चैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासनेइति। न केवलं वशी सर्व्वस्येशान ईशिता च। ब्रह्मेन्द्रप्रभृतीनामीशितृत्वं च कदाचिज्जातिशक्तं। यथा राजकुमारस्य बलवत्तरानपि भृत्यान् प्रति तद्वन्मा भूदित्याह। सर्व्वस्याधि-

---

उक्तवाक्योर्लिङ्गनमित्युक्तं विवृणोति। उक्तं हीति॥ योऽयं विज्ञानमय. प्राणेषु प्रागुक्तः स एव महानज आत्मेति जीवानुवादेन परमात्मभावो विहित इति वाक्यार्थमाह। एतदिति॥ परमात्मभावापादनप्रकारमनुवदति। साक्षादिति। विशेषणवाक्यस्य व्याख्येयत्वप्राप्तावुक्तवाक्योर्लिङ्गनमित्युक्तं स्मारयति। योऽयमिति। वाक्यान्तरमवतार्य व्याचष्टे। य एष इति। कथं पुनराकाशशब्दस्य परमात्मविषयत्वमुपेत्य द्वितीयं व्याख्यानं तस्यार्थान्तरे रूढत्वादित्याशङ्काह। चतुर्थ इति॥

साधुना कर्म्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्।

पतिरधिष्ठाय पालयिता स्वतन्त्र इत्यर्थः। न राजपुत्रवदमात्यादिभृत्यतन्त्रः। त्रयमप्येतद्वशित्वादि हेतुहेतुमद्रूपम्। यस्मात्सर्वस्याधिपतिस्ततोऽसौ सर्वस्येशानः। यो हि यमधिष्ठाय पालयति स तं प्रतीष्ट एवेति प्रसिद्धम्। यस्माच्च सर्वस्येशानस्तस्मात्सर्वस्य वशीति। किञ्चान्यत्स एवम्भूतो हृद्यन्तर्ज्योतिःपुरुषो विज्ञानमयो न साधुना शास्त्रविहितेन कर्म्मणा भूयान् भवति। नु वर्द्धते पूर्वावस्थातः केनचिद्धर्म्मेण। नो एव शास्त्रप्रतिषिद्धेनासाधुना कर्म्मणा कनीयानल्पतरो भवति। पूर्वावस्थातो न हीयत इत्यर्थः। किञ्च सर्वो ह्यधिष्ठानपालनादि कुर्वन् परानुग्रहपीडाकृतेन धर्म्माधर्म्माख्येन युज्यते। अस्यैव तु कथं तदभाव इत्युच्यते। यस्मादेष सर्वेश्वरः सन्कर्म्मणोऽपीशितुं भवत्येव शीलमस्य। तस्मान्न कर्म्मणा सम्बध्यते॥

आत्मज्ञानमनूद्य तत्फलमनुवदति। स वेत्यादिना। कथं पुनर्निरुपाधिकस्येश्वरस्य वशित्वम्। कथञ्च तदभावे तदात्मनो विदुषस्तदुपपद्यते तत्राह त्रयमिति। विशेषणत्रयस्य हेतुहेतुमद्रूपत्वमेव विघटयति। यस्मादित्यादिना। तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति। यो हीति। न केवलमुक्तमेव विद्याफलं किन्त्वन्यदप्यस्तीत्याह। किञ्चेति। एवं भूतं ज्ञातपरमात्माभिन्नम्। परिशिष्टं सर्वमनुवदति। हृदीति। ब्रह्मीभूतस्य विदुषः स्वातन्त्र्यादिना धर्मादिसम्बन्धित्वं स्यादिति शङ्कते। सर्वो हीति॥

एष सर्व्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल

किञ्च एष भूताधिपतिर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानां भूतानामधिपतिरित्यन्वार्थं पदं। एष कर्त्ता तेषामेव पालयिता रक्षिता। एष सेतुः किं विशिष्ट इत्याह। विधरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता। तदाह एषां भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानां लोकानाममम्भेदायामम्भिन्नमर्य्यादाये परमेश्वरेण सेतुवदविधार्य्यमाणाः लोकाःसम्भिन्नमर्य्यादाः स्युः।अतो लोकानाममम्भेदाय सेतुभूतोऽयं परमेश्वरो यः स्वयं ज्योतिरात्मैवेवंवित्सर्वस्य वशीत्यादि ब्रह्मविद्यायाः फलमेतन्निर्द्दिष्टं। किं ज्योतिरयं पुरुष इत्येवमादिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्मविद्यायामेवं फलायां कास्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्म्मकाण्डं तादर्थ्येन विनियुज्यते। तत्कथमितुरुच्यते। तमेतमेवम्भूतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवच-

परतन्त्रत्वमुपाधिरिति परिहरति। उच्यत इति। सर्व्वाधिपत्यराहित्यञ्चोपाधिरित्याह। किञ्चेति। सर्व्वपालकत्वराहित्यञ्चोपाधिरित्याह। एष इति। सर्व्वानाधारत्वञ्चोपाधिरित्याह। एष इति। कथं विधारयितृत्वमित्याशङ्क्याह। तदाहेति। तदेव साधयति। परमेश्वरेणेति। सर्व्वस्य वशीत्यादिनोक्तमुपसंहरति। एवं विदिति। सफलं ज्ञानमनूद्य विविदिषावाक्यमवतारयति। किं ज्योतिरिति। एवं फलायां सर्व्वस्य वशीत्यादिमोक्षफलोपेतायामिति यावत्। तादर्थ्येन परम्परया ज्ञानोत्पत्तिशेषत्वेनेत्यर्थः। विनियोजकवाक्यमाकाङ्क्षापूर्व्वकमादाय व्याचष्टे। तत्कथमित्यादिना। एवम्भूतं श्लोकोक्तविशेषणमित्यर्थः। ब्राह्मणशब्दस्य त्रैवर्णिकोपलक्षणत्वे हेतुमाह। अविशिष्टो हीति। सम्भावितं पक्षान्तर-

एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

नेन मन्त्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेन विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । के ब्राह्मणाः । ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थं । अविशिष्टो ह्यधिकारस्त्रयाणां वर्णानां। अथवा कर्म्मकाण्डेन मन्त्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । कथं विविदिषन्तीत्युच्यते यज्ञेनेत्यादि । ये पुनर्मन्त्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्यमानः विविदिषन्तीति व्याचक्षते तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यात् । न हि कर्म्मकाण्डेन पर आत्मा प्रकाश्यते । तन्त्वौपनिषदमिति विशेषश्रुतेः । वेदानुवचनेनेति चाविशेषितत्वात्समस्तपाठोदं वचनम् । न च तदेकदेशोत्सर्गो युक्तः ॥

माह । अथवेति । तेन विविदिषाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना । भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थाप्य व्याचष्टे । ये पुनरित्यादिना । तत्र हेतुमाह । न हीति । भवतूपनिषन्मात्रग्रहणमित्याशङ्क्य वेदो यानूच्यते गुरूच्चारणानन्तरं पठ्यत इति व्युत्पत्तेर्वेदानुवचनशब्देन सर्ववेदग्रहे सम्भवति तदेकदेशत्यागो न युक्त इत्याह । वेदेति । दोषसाम्यमाशङ्कते । नन्विति ॥ सिद्धान्तेऽप्युपनिषदं वर्जयित्वा वेदानुवचनशब्देन कर्मकाण्डं गृहीतमिति कृत्वा तस्य वेदैकदेशविशेषविषयत्वं स्यात्तत्रोभयोरित्यादिन्यायविरोध इत्यर्थः । नित्यस्वाध्यायो वेदानुवचनमिति पक्षमादाय परिहरति । नेत्यादिना ॥

ननु त्वत्पक्षेऽप्युपनिषद्वर्जमित्येकदेशत्वं स्यात्। नाद्य व्याख्यानेऽविरोधादस्मत्पक्षे नैष दोषो भवति। यदा वेदानुवचनशब्देन नित्यः स्वाध्यायो विधीयते तदोपनिषदपि गृहीतैवेति वेदानुवचनशब्दार्थैकदेशो न परित्यक्तो भवति। यज्ञादिसहपाठाच्च। यज्ञादीनि कर्माण्येवानुक्रमिष्यन् वेदानुवचनशब्दं प्रयुङ्क्ते। तस्मात् कर्मैव वेदानुवचनशब्देनोच्यत इति गम्यते। कर्म हि नित्यस्वाध्यायः कथं पुनर्नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिरात्मानं विविदिषन्ति। नैव विहितान्यात्मानं प्रकाशयन्ति यथोपनिषदः। नैष दोषः। कर्मणां विशुद्धिहेतुत्वात्कर्मभिःसंस्कृता हि विशुद्धात्मानः शक्नुवन्त्यात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रतिबन्धेन वेदितुं।तथा ह्याथर्वणे। विशुद्धसत्त्वस्ततःस्तुतं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति। स्मृतिश्च। ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण

वेदैकदेशपरित्यागपरित्यागात्मकविरोधाभावं साधयति। यदेति। तर्हि व्याख्यानान्तरसमेवितमित्याशङ्क्य तदपि वाक्यशेषवशादपेक्षितमेवेत्याह। यज्ञादीति। सङ्गृह्य वाक्यं विवृणोति। यज्ञादीनि कर्माणीति। तर्हि प्रथमव्याख्याने कथं वाक्यशेषोपपत्तिरित्याशङ्क्याह। कर्म हीति। वेदानुवचनादीनामात्मविविदिषासाधनत्वमाक्षिपति। कथमिति उपनिषद्भिरिवात्मा तैरपि ज्ञायतामित्याशङ्क्याह। नैवेति। कर्मणामप्रमाणत्वेऽपि परम्परया ज्ञानहेतुत्वाद्विविदिषाश्रुतिरविरुद्धेति समाधत्ते। नैष दोष इति। तदेव स्फुटयति। कर्मभिरिति। तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति। तथा हीति। ततो नित्याद्यनुष्ठानाद्विशुद्धधीरात्मानं सदा चिन्तयन्नुपनिषद्भिस्तं पश्यतीत्यर्थः। आदिशब्देन कषायपक्ति-

यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति ॥

इत्यादिः । कथं पुनर्नित्यानि कर्म्माणि संस्कारार्थानीत्यवगम्यते ॥

स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेने नाङ्गं संस्क्रियत इदं मेने नाङ्गमुपधीयत इत्यादि श्रुतेः । सर्व्वेषु च स्मृतिशास्त्रेषु कर्म्माणि संस्कारार्थान्येवाचक्षते अष्टाचत्वारिंशसंस्कारा इत्यादिषु । गीतासु च । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां । सर्व्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा इति । यज्ञेनेति द्रव्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थाः संस्कृतस्य च विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिवन्धेन भविष्यत्यतो यज्ञेन विविदिषन्ति । दानेन दानमपि पापक्षय-

---

इत्यादिस्मृतिसङ्ग्रहः । नित्यकर्म्मणां संस्कारार्थत्वे प्रमाणं पृच्छति ॥ कथमिति ॥

यद्यपि श्रुतिस्मृतिभ्यां कर्म्मभिः संस्कृतस्योपनिषद्भिरात्मज्ञानं प्रकथ्यते तथापि तेषां संस्कारार्थत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्ने श्रुतिस्मृती प्रमाणयति । स ह वा इत्यादिना ॥ किं पुनः स्मृतिशास्त्रं तदाह । अष्टाचत्वारिंशदिति ॥ अष्टावनायासादयो गुणाश्चत्वारिंशद्गर्भाधानादयः संस्कारा इति विभागः ॥ बहुवचनोपात्तं स्मृत्यन्तरमाह । गीतासु चेति ॥ पदान्तरमादाय व्याचष्टे । यज्ञेनेतीति ॥ तेषां संस्कारार्थत्वेऽपि कथं ज्ञानसाधनत्वमित्याशङ्क्याह । संस्कृतस्येति ॥ दानेन विविदिषन्तीति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ कथं पुनः स्वतन्त्रं दानं विविदिषाकारणमत आह । दानमपीति ॥ विविदिषाहेतुरिति शेषः । तदेवाह । कामानशनं रागद्वेषरहितैरिन्द्रियैर्विषयसेवनानि पूर्व्वपदन्यायः । कामानशनं यदृच्छालाभसन्तुष्टत्वमिति यावत् ॥ यथाकृतार्थत्वे का हानि-

हेतुत्वाद्धर्म्मशुद्धिहेतुत्वाच्च । तपसा तप इत्यविशेषेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्राप्तौ विशेषणमनाशकेनेति । कालाऽनशनमनाशकं न तु भोजननिवृत्तिः । भोजननिवृत्तौ म्रियत एव । नात्मवेदनं । वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देन सर्व्वमेव नित्यं कर्म्मोपलक्ष्यते । एवं काम्यवर्जितं नित्यं कर्म्मजातं सर्व्वमात्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते । एवं कर्म्मकाण्डेनास्यैकवाक्यतावगतिः । एवं यथोक्तेन न्यायेनैतमेवात्मानं विदित्वा यथा प्रकाशितं मुनिर्भवति । मननान्मुनिः योगी भवतीत्यर्थः । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति नान्यं । नन्वन्यवेदनेऽपि मुनित्वं स्यात्कथमवधार्य्यते एतमेवेति । वाढं अन्यवेदनेऽपि मुनिर्भवेत् । किन्त्वन्यवेदने न मुनिरेव स्यात् । किं तर्हि कर्म्म्यपि भवेत् । स एतन्त्वौपनिषदं पुरुषं विदित्वा मुनिरेव स्यात् न तु कर्म्मी । अतोऽसाधारणत्वं मुनित्वं विवक्षितमस्येत्यवधारयत्येतमेवेति ॥

रित्याशङ्क्याह । न त्विति । भवतूपात्तानां वेदानुवचनादीनामिष्यमाणे ज्ञाने विनियोगस्तथापि कथं सर्व्वं नित्यं कर्म्म ततः विनियुक्तमित्याशङ्क्याह । वेदानुवचनेनेति ॥ उपलक्षणमाह । एवमिति ॥ प्रणाल्या कर्म्मणो मुक्तिहेतुत्वे काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वमपि सिद्ध्यतीत्याह । एवं कर्म्मेति ॥ वाक्यान्तरमवतार्य्य व्याकरोति । एवमिति ॥ तस्यैवार्थमाह । यथोक्तेनेति ॥ यज्ञाद्यनुष्ठानाद्विशुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरुपादोपसर्पणश्रवणादि चेत्यनेन क्रमेणेत्यर्थः ॥ यथा प्रकाशितं नक्षप्रकारं मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुक्तलक्षणमित्यर्थः ॥ योगिशब्दो जीवन्मुक्तविषयः । एवकारं व्याकरोति । एतमेवेति ॥ अवधारणमाक्षिप्य समाधत्ते । नन्वित्यादिना ॥ एवकारस्तर्हि व्यर्थतामितमित्याशङ्क्याह । किन्त्विति ॥ आत्मवेदनेऽपि कर्म्मित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । स एतन्त्विति ॥

एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ।

एतस्मिन् हि विदिते केन कं पश्येदित्येव क्रियासम्भवान्मननमेव स्यात्। किञ्चैतमेतमेवात्मानं स्वं लोकमिच्छन्तः प्रार्थयन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजनशीलाः प्रव्रजन्ति प्रकर्षेण व्रजन्ति सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्यन्तीत्यर्थः। एतमेव लोकमिच्छन्त इत्यवधारणान्न बाह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिव्राज्ये ऽधिकार इति गम्यते । न हि गङ्गाद्वारं प्रतिपित्सुः काशीदेशनिवासी पूर्वाभिमुखः प्रैति । तस्माद्बाह्यलोकत्रयार्थिनां पुत्रकर्म्मापरब्रह्मविद्या साधनं । पुत्रेणायं लोको जय्यो नान्येन कर्म्मणेत्यादिश्रुतेः । अतस्तदर्थिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्याख्याय न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तं । अतत्साधनत्वात्पारि-

---

कथमात्मविदोऽपि मुनित्वमसाधारणं तदाह । एतस्मिन्निति ॥ इतश्चात्मविदो न कर्म्मित्वमित्याह । किञ्चेति ॥ आत्मलोकमिच्छतां मुमुक्षूणामपि कर्म्मत्यागश्रवणादात्मविदां न कर्म्मितेति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तच्छीलत्वं वैराग्यातिशयशालित्वं ॥ अवधारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह । एतमेवेति ॥ पारिव्राज्ये लोकत्रयार्थिनामनधिकारे दृष्टान्तमाह । न हीति ॥ लोकत्रयार्थिनश्चेत्पारिव्राज्ये नाधिक्रियन्ते कुत्र तर्हि तेषामधिकारस्तत्राह । तस्मादिति ॥ स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने यागेऽधिकारवल्लोकत्रयार्थिनामपि तत्साधने पुत्रादावधिकार इत्यर्थः ॥ पुत्रादीनां बाह्यलोकसाधने प्रमाणमाह । पुत्रेणेति ॥ पुत्रादीनां लोकत्रयसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह । अत इति ॥ अतत्साधनत्वं लोकत्रयं प्रत्यनुपपन्नं ॥ अवधारणफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ लोकत्रयार्थिनां पारिव्राज्येऽनधिकारादिति यावत् । आत्मलोकस्य स्वरूपत्वेन सदाप्राप्तत्वात् तत्साधनत्वासम्भवमाह । आत्मेति ।

वान्यस्त। तस्मादेतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति वृत्तमव-धारणं। आत्मलोकप्राप्तिर्हि विद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थान-मेव। तस्मादात्मानमेव लोकमिच्छति यस्तस्य सर्वक्रियोपरम एवात्मलोकसाधनं मुख्यमन्तरङ्गं। यथा पुत्रादीनि वाह्य-लोकत्रयस्य पुत्रादिकर्मणः आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात्। अस-म्भवेन च विरुद्धत्वमवोचाम। तस्मादात्मानं लोकमि-च्छन्तः प्रव्रजन्त्येव। सर्वक्रियाभ्यो निवर्त्तेरन्नेवेत्यर्थः। यथा च वाह्यलोकत्रयार्थिनः प्रति नियतानि पुत्रादीनि साध-नानि विहितानि। एवमात्मलोकार्थिनः सर्वैषणानिवृत्तिः पारिव्राज्यं ब्रह्मविदो विधीयत एव॥

तस्यात्मत्वेन नित्यप्राप्तत्वेऽप्यविद्यया व्यवहितत्वादप्राप्त इत्यवगन्तीति भावः। भवत्वात्मलोकोऽप्राप्तस्तथापि किन्तत्प्राप्तिसाधनं तदाह। तस्मा-दिति॥ अविद्यावशात्तदप्राप्तमप्राप्तमादित्यर्थः। नहि शब्दार्थौ दौर्लभ्यं द्योतयितुं चेच्छब्दः। मुख्यत्वं श्रुत्यन्तरप्रतिपन्नत्वम्। पुत्रादिकर्म-साधनेभ्यो वेदानुवचनादिभ्यो विशेषमाह। अन्तरङ्गमिति॥ पारि-व्राज्यमेव लोकस्यान्तरङ्गसाधनमिति दृष्टान्तमाह। यथेति॥ तथा पारिव्राज्यमेवात्मलोकस्य साधनमिति शेषः। पारिव्राज्यमेवेति नियमे हे-तुमाह। पुत्रादीति॥ तस्यान्यत्र विनियुक्तत्वादिति शेषः। यद्यपि केवलं पुत्रादिकं नात्मलोकप्रापकं तथापि पारिव्राज्यसमुच्चितं तथा स्यादित्याशङ्क्याह। असम्भवेनेति॥ न हि परिव्राजकस्य पुत्रादि-मत्वतो वा पारिव्राज्यं सम्भवति। उक्तञ्च समुच्चयं निराकुर्वद्भिः सप-रिव्राजकस्य ज्ञानस्य कर्मादिना विरुद्धत्वं तेन कुतः समुच्चितं पुत्रा-द्यात्मलोकप्रापकमित्यर्थः॥ साधनान्तरासम्भवे फलितमुपसंहरति। तस्मादात्मानमिति॥ प्रव्रजन्तीति वर्त्तमानापदेशात्मत्वात् विधिरस्ती-त्याशङ्क्याग्निहोत्रं जुहोतीति वद्विधिमाभिरप्याह। यथा चेति॥

एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामः ।

कुतः पुनस्त आत्मलोकार्थिनः प्रव्रजन्त्येवेत्युच्यते । तत्रार्थवादवाक्यरूपेण हेतुं दर्शयति । एतद्ध स्म वै तत् । तदेतत्पारिव्राज्ये कारणमुच्यते । ह स्म वै किल । पूर्वेऽतिक्रान्तकालीना विद्वांस आत्मज्ञाः प्रजां कर्मापरब्रह्मविद्याश्च प्रजोपलक्षितं हि त्रयमेतत् वाह्यलोकत्रयसाधनं निर्दिश्यते प्रजामिति । प्रजां किं न कामयन्ते पुत्रादिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । नन्वपरब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठन्त्येव तद्बलाद्धि व्युत्थानम् । नापवादात् । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद सर्वं तं परादादित्यपरब्रह्मदर्शनमप्यपवदत्येव । अपरब्रह्मणोऽपि सर्वमध्यान्तर्भावात् । यत्र नान्यत्पश्यतीति च पूर्वापरबाह्यान्तर्दर्शनप्रतिषेधाच्च । अपूर्वमनप-

पारिव्राज्यविधिमुक्त्वा तदपेक्षितमर्थवादमाकाङ्क्षापूर्वकमुदाहरति । कुतः पुनरिति । उक्तस्यार्थवादस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति ॥ आत्मलोकार्थिनां पारिव्राज्यनियमः सप्तम्यर्थः । एतद्धेत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकं व्याचष्टे । तदेतदिति । क्रियापदेन स्मेति सम्बध्यते । निपातद्वयस्यार्थमाह । किलेति । प्रजां न कामयन्त इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । प्रजाशब्देन कथं कर्मादि गृह्यते तत्राह । प्रजेति । आकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरवाक्यमाचष्टे । प्रजां किमिति । अकामयमानत्वस्य पर्यवसानं दर्शयति । पुत्रादीति ॥ पूर्वे विद्वांसः साधनत्रयं नानुतिष्ठन्तीत्युक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ बाह्यात्साधनाद्व्युत्थिता किं तदनुष्ठानेनेत्याशङ्क्याह । तद्बलादिति । कश्चिदाक्षेपमपरविद्यानुष्ठानं दूषयति । नापवादादिति ॥ अपवादं सर्वस्मादनात्मनो दर्शनमेवापोह्यते । न त्वपरस्य ब्रह्मणो दर्शनमत आह । अपर-

रमनात्मवदाचरणमिति । तर्हि न कर्म पर्यनुयोगार्हमिति च । तस्मादात्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यत्र प्रवृत्तिरनुपपन्नैव । कः पुनरेषामभिप्राय इत्युच्यते । किं प्रयोजनं फलं साध्यं करिष्यामः प्रजया साधनेन । प्रजा हि बाह्यलोकस्य-साधनं निर्ज्ञाता । स च बाह्यो लोको नास्माकमात्मव्यतिरिक्तः । सर्वं ह्यस्माकमात्मभूत एव । सर्वस्य च वयमात्मभूताः । आत्मा च न आत्मत्वादेव न केनचित्साधनेनोत्पाद्य आप्यो विकार्यः संस्कार्यो वा । यदप्यात्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मेति तदपि कार्यकरणात्मदर्शनविषयमेव । इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इत्यङ्गाङ्गित्वादिव्यवहारात् । न हि विज्ञानघनैकरसनैरन्तर्यदर्शिनोऽङ्गाङ्गिसंस्कारोपधान-

---

ब्रह्मणोऽपीति । तद्वादे श्रुत्यन्तरमाह । यत्रेति । यस्मिन् भूम्नि स्थितश्चक्षुरादिभिरन्यं न पश्यति शृणोतीत्यादिना च दर्शनादिव्यवहाराभावारितत्वादात्मविदो न शुभमशुभकृद्दर्शनमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । पूर्व इति । प्रतिषेधप्रकारमभिनयति । अपूर्वमिति । इतश्चात्मविदां नापरब्रह्मदर्शनमित्याह । तत्केनेति । अपरब्रह्मदर्शनाभावे किं तेषामेषणाभ्यो व्युत्थाने कारणमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । साधनत्रयमननुतिष्ठतामभिप्रायं प्रश्नपूर्वकमाह । कः पुनरित्यादिना । कोऽस्यमेव तत्साध्यं फलमित्याशङ्क्याह । प्रजा हीति । निर्ज्ञाता सोऽयमित्यादिष्टुताविति शेषः । स एव तर्हि प्रजया साध्यतामिति चेन्नेत्याह । स चेति । आत्मव्यतिरिक्तो नास्तीत्युक्तमुपपादयति । सर्वं हीति । आत्मव्यतिरिक्तस्यैव लोकस्य प्रजादिसाध्यत्वमिष्यतामिति चेन्नेत्याह । आत्मा चेति । आत्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मेत्यङ्गीकारादात्मनोऽस्ति संस्कार्यत्वमित्याशङ्क्याह । यदपीति । अङ्गाङ्गित्वसंस्कार्यत्वञ्च संस्कारदर्शन-

येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा

दर्शनं सम्भवति तस्मान्न किञ्चित् प्रजादिसाधनैः करिष्यन ॥

अविदुषां हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्त्तव्य फलम् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकदर्शी प्रवृत्त इति । तत्रोपरमात्तमुदकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता । एवमस्माकमपि परमार्थात्मलोकदर्शिनां प्रजादिसाधनसाध्ये मृगतृष्णिकादिसमेऽविद्वद्दर्शनविषयेन प्रवृत्तिर्युक्तेत्यभिप्रायः । तदेतदुच्यते । येषामस्माकं परमार्थदर्शिनामयमात्माऽशनायादिविनिर्मुक्तः साध्वसाधुभ्यामविकार्य्योऽयं लोकः फलमभिप्रेतं । नचास्यात्मनः साध्यसाधनतादिसर्व्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्य साधनं किञ्चिदेषितव्यम् । साध्यस्य हि साधनान्वेषणा क्रियते । असाध्यस्य साधनान्वेषणायां जलबुद्ध्या

स्थलमेव किं नेष्यते तत्राह । न हीति । आत्मविदां प्रजादिसाध्याभावमुपसंहरति । तस्माच्चेति ॥

तेषां तर्हि प्रजादिभिः साध्यं फलं तदाह । अविदुषां हीति । केनचिद्भ्रान्त्या प्रवृत्तिश्चेत्तेनैव न्यायेन विदुषामपि तेषु प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति । तत्र प्रवृत्तिरिति सम्बन्धः । अविद्वद्दर्शनविषय इति च्छेदः । उक्तेऽर्थे वाक्यमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदिति । आत्मा चेत्तदभिप्रेतं फलं तर्हि तस्य साधनेन भवितव्यमित्याशङ्क्याह । न चेति । क्व तर्हि साधनमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । साध्यस्येति । विपक्षे दोषमाह । असाध्यस्येति । देवानित्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मा-

वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः ।

स्वल एव तस्यां स्यात् । ये वा गाकृतपदार्थे पण । तस्मा
देतमात्मानं विदित्वा प्रव्रजेयुरेव ब्राह्मणा न कर्मारभेर-
न्नित्यर्थः । यस्मात्पूर्वे एव ब्राह्मणा एवं विद्वांसः प्रजामकामयमानाः । त एवं साध्यसाधनसंव्यवहारं निन्दन्तो वि-
विपर्ययमिति कृत्वा किं कुर्वन्ति इत्युच्यते । ते ह स्म किल
पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ
भिक्षाचर्यं चरन्ति इति व्याख्यात । तस्मादात्मानं लोकमि-
च्छन्तः प्रव्रजन्ति । प्रव्रज्याविधिरयं न विधिरर्थवादेन सम्बध्यते ।
नहि सार्थवादस्यास्य लोकस्तुत्याऽभिमुख्यमुत्पद्यते । प्रव्रज-
न्तीत्यस्यार्थवादरूपो ह्येतद्ध स्मेत्यादिरुत्तरो ग्रन्थः । अर्थ-
वादश्चेन्नार्थवादान्तरमपेक्षेत । अपेक्षते त्वेतद्ध स्मेत्याद्यर्थवादं
प्रव्रजन्तीत्येतत् । यस्मात्पूर्वे विद्वांसः प्रजादिकर्मभ्यो

दिति । ब्राह्मणाना ब्रह्मविदां प्रजादिभिः साध्याभावादिति यावत् । या-
वदन्तरं प्रश्नद्वारेणाचार्यः पारमार्थिकं व्याख्यानं तस्य करिष्यति । न
एवमित्यादिना । वदतोऽयमर्थवादस्य विधिं निगमयति । तस्मादिति ।
महानुभावोऽयमात्मलोको यत्तद्दर्शिनो दुष्करमपि पारिव्राज्यं पूर्वेऽपि
मुनिरत्र विजिता । न विधिरित्याशङ्क्याह । न चेति । तदेव प्रपञ्चयति ।
प्रव्रजन्तीत्यस्येति, तथापि प्रव्रजन्तियाक्यस्यार्थवादत्वं किं न स्यादित्या-

निष्ठताः प्रव्रजितवन्त एव तस्मादधुनातना अपि प्रम-
कन्ति । प्रव्रजेयुरित्येवं सम्बध्यमानं न लोकमुत्थमिसुखं
भवितुमर्हति ॥

विज्ञानसमानकर्तृकत्वोपदेशादित्यादिनाऽवोचाम ।
वेदानुवचनादिसहपाताच्च । यथात्मवेदनसाधनत्वेन विहि-
तानां वेदानुवचनादीनां यथार्थत्वमेव नार्थवादत्वं तथा
तैरेव सह पतितस्य पारिव्राज्यस्यात्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेना-
र्थवादत्वमयुक्तम् । फलविभागोपदेशाच्च । एतमेवात्मानं
लोकं विदित्वेत्यन्यस्मादाहात् लोकादात्मानं फलान्तरत्वेन
प्रविभजति । यथा पुत्रेणैवायलोको जय्यो नान्येन कर्मणा.

मस्याह । अर्थवादत्वेति । अपेक्षाप्रकारमेव प्रकटयदस्य स्तुत्यभिमुखत्वा-
भावाद्विधित्वमेवेत्याह । यस्मादिति ॥

किञ्च विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यत्र विज्ञानेन समान-
कर्तृकत्वं व्युत्थानादेरुपदिश्यते । विज्ञानञ्च सर्वोपनिषत्सु विधीयते ।
अतो व्युत्थानमपि विधिमर्हतीत्युक्तम् । तथा चात्रापि व्युत्थानापरप-
र्यायं पारिव्राज्यं विधेयमित्याह । विज्ञानेति । एतच्च पारिव्राज्यप्रवा-
दत्वमर्थवादो न भवतीत्याह । वेदेति । तदेव साधयति । यथेत्यादिना ।
पारिव्राज्यस्य विधेयत्वे हेत्वन्तरमाह । फलेति । पुत्रादिफलापेक्षया
पारिव्राज्यफलं विभागेनोपदिश्यते । तथाच फलवत्त्वात्पुत्रादिवत्पारिव्रा-
ज्यस्य विधेयत्वसिद्धिरित्यर्थः । तदेव विवृणोति । तमेवेति । प्रकृतमा-
त्मानं स्वलोकमात्मत्वेन विदित्वा तमेव साक्षात्कर्तुमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति
वचनात्पुत्रादिसाध्यान्मनुष्यलोकादात्माख्यं लोकं पारिव्राज्यस्य फलान्तर-
त्वेन यतः श्रुतिर्विभज्याभिदधाति । अतस्तस्य विधेयत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः ।
फलविभागोपदेशे दृष्टान्तमाह । यथेति । तथापि पारिव्राज्येऽपि फल-
विभागोक्तेर्विधेयतेति दार्ष्टान्तिकमिति गम्यार्थः । पारिव्राज्यस्य स्तुतिप-
रत्वाभावे हेत्वन्तरमाह । न चेति । यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिरर्थवादः

कर्मिणां पितृलोक इति । न च प्रशंसार्थोऽयं तत्त्वान्यलोक-स्तुतिपरम् । प्रधानवाक्यार्थत्वाद्विधेः पराङ्मुखं स्यात् । तस्मा-त्प्राप्तिरेवैषा लोकस्तुतिपरमिति । न चानर्थक्येन पारिव्रा-ज्येन स्तुतिरुपपद्यते । यदि पारिव्राज्यमनुष्ठेयमपि सदन्य-स्तुत्यर्थं स्यात् । दर्शपूर्णमासादीनामप्यनुष्ठेयानां स्तुत्यर्थता स्यात् । न चान्यत्र पारिव्राज्यस्याविधीता । यत इह स्तुत्यर्थो भवेत् । यदि पुनः क्वचिद्विधिः परिकल्प्येत पारिव्राज्यस्य स इहैव मुख्यो नान्यत्र सम्भवति । यद्यप्यन-धिकृतविषये पारिव्राज्यं परिकल्प्यते तच्च दृष्टार्थवत्ता-

---

प्राप्तार्थो देवतादिस्तुत्यर्थः स्थितो न तथेदं स्तुतिपरं तदप्रतीतिगत्वा-भावादित्यर्थः । किञ्च प्रधानस्य दर्शपूर्णमासादेरर्थवादापेक्षावत्पारि-व्राज्यमपि तदपेक्षमुपलभ्यते । तेन वस्य दर्शादिविधेयस्य दुर्वारमित्याह । प्रधानवच्चेति । किञ्च पारिव्राज्यं सकृदेव श्रुतं नेदं विहितमन्यस्तु-तिपरं स्यान्न चेदं सकृदेव श्रूयते । एतज्जन्मोत्तरपक्षस्य प्रजां न काम-यन्ते व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यादिवाक्यादतोऽपि न स्तुतिमात्र-मेतदित्याशङ्क्याह । सकृदिति । न चेत्तत्रापि सम्बध्यते कथं तर्हि पा-रिव्राज्यस्य स्तुतिपरत्वप्रतीतिरित्यत आह । तस्मादिति । अस्तु तर्हि विधे-यमपि पारिव्राज्यं स्तावकमपीति चेन्नेत्याह । न चेति । विपक्षे दोष-माह । यदीति । अथ पारिव्राज्यं प्रकरणादन्यत्र विधीयतामिह स्तुति-रेवेत्याशङ्क्याह । न चान्यत्रेति । आत्मज्ञानाधिकारादन्यत्र पारिव्रा-ज्यविध्यनुपपत्तेरित्यर्थः । अन्यत्र विध्यनुपलम्भं समर्थयते । यदीत्या-दिना । अन्यत्र प्रक्रियायामिति यावत् । कर्माधिकारे तत्त्यागविधेर्विरु-द्धत्वादिति भावः । भवत्विह पारिव्राज्ये विधिस्तथापि कर्त्त-कर्मानधिकृतविषयं स्यादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ तत्र कर्मा-नधिकृते पुंसीत्येतत् ॥ तत्र हेतुमाह । कर्त्तव्यत्वेनेति । कर्मानधि-

स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते

हणाद्यपि पारिव्राज्यवत्कल्प्येत कर्त्तव्यत्वेनाविज्ञातत्वाविशेषात्। तस्मात्स्तुतित्वगन्धोऽप्यत्र नाशक्यः कल्पयितुम्॥

यद्ययमात्मा लोक इष्यते किमर्थं तत्प्राप्तिसाधनत्वेन कर्म्माण्येव नारभेरन् किं पारिव्राज्येनेति। अत्रोच्यते। अस्यात्मलोकस्य कर्म्मभिरसम्बन्धाद्यमात्मानमिच्छन्तः प्रव्रजेयुः स आत्मा साधनत्वेन फलत्वेन चोत्पाद्यत्वादिप्रकाराणामन्यतमत्वेनापि कर्म्मभिर्न सम्बध्यते। कस्मात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न गृह्यते इत्यादिलक्षणः। यस्मादेवंलक्षण आत्मा कर्म्मफलसाधनासम्बन्धी सर्व्वसंसारधर्म्मविलक्षणोऽशनायाद्यतीतोऽस्थूलादिधर्म्मवान् अजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः सैन्धवघनवद्विज्ञानैकरसस्वभावः स्वयं ज्योतिरेक एवाद्वयोऽपूर्व्वो न परोऽनन्तरोऽवाह्य इत्येतदागमतस्तर्कतश्च स्थापितम्। विशेषतश्चेह जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेऽस्मिन्

एतेन कर्त्तव्यतया ज्ञातत्व ब्रह्मचारोहणादावपि पारिव्राज्येऽपि नास्ति। तथा चानधिकृतविषये पारिव्राज्यं कल्प्यते चेत्तर्हि तद्विषये ब्रह्मचारोहणाद्यपि कल्प्येताविशेषादित्यर्थः। पारिव्राज्यस्याधिकृतविषयत्वे विधेयत्वे च सिद्धे फलितमाह। तस्मादिति।

सार्थवादं पारिव्राज्यं व्याख्याय स एष इत्यादि व्याकर्त्तुं शङ्कयति। यद्यीति। परिहरति। अत्रेति। तदर्थिनो नारभन्ते कर्म्माणीति शेषः। कर्म्मभिरसम्बन्धमात्मलोकस्य साधयति। यमात्मानमिति। तस्य कर्म्मासम्बन्धे निष्प्रपञ्चत्वं फलतीत्याह। तस्मादिति। निर्विशेषत्वात्तत्र दर्शितस्वरूपोऽयमात्मेत्येतदागमोपपत्तिभ्यां यथा पूर्व्वत्र स्थापितं यथाऽत्रापि ब्राह्मणद्वये विशेषतो दर्शयिष्यतीति

ऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इति।

तस्मादेवंलक्षण आत्मनि विदित आत्मत्वेन नैव कर्म्मारम्भ उपपद्यते। तस्मादात्मा निर्विशेषः। न हि चक्षुष्मान् पथि प्रवृत्तोऽहनि कूपे कण्टके वा पतति। कृत्स्नस्य च कर्म्म-फलस्य विद्याफलेऽन्तर्भावात्। न चायत्नप्राप्ये वस्तुनि विद्वान्यत्नमातिष्ठति। अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्व्वतं व्रजेत्। इष्टस्यार्थस्य सम्प्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत्। सर्वं कर्म्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति गीतासु। इहापि चैतस्यैव परमानन्द ब्रह्मवित्प्राप्यस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्युक्तम्। अतो ब्रह्मविदां न कर्म्मारम्भः। यस्मात्सर्वैषणाविनिवृत्तः स एष नेति

तस्मादस्मिन्नात्मन्यापाततो ज्ञाते कर्म्मानुष्ठानप्रयत्नासिद्धिरिति योजना। उक्तात्मविषयविवेकविज्ञानवतो न कर्म्मानुष्ठानमित्यत्र दृष्टान्तमाह। न हीति। ब्रह्मज्ञानफले सर्व्वकर्म्मफलान्तर्भावाच्च तदर्थिनो मुमुक्षोर्न कर्त्त-व्यकर्म्मेत्याह। कृत्स्नस्येति। तथापि विचित्रफलानि कर्म्माणीति विवे-की कुतूहलवशादनुष्ठास्यतीत्याशङ्क्याह। न चेति। तत्र लौकिकं न्यायं दर्शयति। अर्के चेति। पुरोदेशे मधु लभेत चेदिति यावत्। ज्ञानफले कर्म्मफलान्तर्भावे मानमाह। सर्व्वमिति। अखिलं समग्राङ्गोपेतमित्यर्थः। तत्रैव श्रुतिं संवादयति। इहापीति॥ निषेधतात्पर्य्यमुपसंहरति। अत इति। एवमित्यादि वाक्यं योजयति। यस्मादिति। उ हेति निपाताभ्यां

अतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः॥ २२ ॥

नित्यात्मानमात्मत्वेनोपगम्य तद्रूपेणैव वर्त्तते । तस्मादेतमेवंविदं नेति नेत्यात्मभूतमु हैवैते वक्ष्यमाणे न तरतो न प्राप्नुत इति युक्तमेवेति वाक्यशेषः ॥

के ते इत्युच्येते । अतोऽस्मान्निमित्ताच्छरीरधारणादिहेतोः पापमपुण्यं कर्माकरवं कृतवानस्मि । कष्टं खलु मम वृत्तमनेन पापेन कर्मणाहं नरकं प्रतिपत्स्य इति । योऽयं पश्चात्पापं कर्म कृतवतः परितापः स एवैनं तं नेति नेत्यात्मभूतं न तरति । तथाऽतः कल्याणं फलविषयकामान्निमित्ता यज्ञदानादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म कृतवानस्मि । अतोऽहमस्य फलं सुखमुपभोक्ष्ये देहान्तर इत्येषोऽपि हर्षः । तन्न तरति उभे उ ह एव एष ब्रह्मविदेते कर्मणी तरति पुण्यपापलक्षणे । एवं ब्रह्मविदः सन्न्यासिन उभेऽपि कर्मणी क्षीयेते । पूर्वजन्मनि कृते ये ते इह जन्मनि कृते ये ते चापूर्वं च नारभ्येते । किञ्च नैनं कृताकृते । कृतं नित्यानुष्ठा-

सूचितोऽर्थो दर्शितादित्यनुभाषितं । इतिशब्दस्यापेक्षितं पूरयति । इति दुष्कृति ॥

वाक्यान्तरमपूर्वकर्तृत्वनिवृत्तिपरतया व्याकरोति । के त इत्यादिना । यदीयमात्मविदस्तापकत्वं [illegible] तदाह । उभे इति । पुण्यपापे [illegible] तयो [illegible] । तद्विवृणोति । [illegible] [illegible] वाक्यम् । इदरात्मा [illegible] धर्मादि[illegible]

तदेतदृचाभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्म्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात्प-

नमकृतं तस्यै क्रिया । तेऽपि कृताकृते एनं तपतः । नात्मज्ञं हि कृतं फलदानेनाकृतं प्रत्यवायोत्पादनेन तपतः । अयन्तु ब्रह्मविदात्मविद्याग्निना सर्व्वाणि कर्माणि भस्मीकरोति । यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्व-कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेत्यादि स्मृतेः । शरीरारम्भकयोस्तूपभोगेनैव क्षयः । अतो ब्रह्मविदकर्मसम्बन्धी ॥ २२ ॥

तदेतद्वस्तु ब्राह्मणेनोक्तमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितम् । एष नेति नेत्यादिलक्षणो नित्यो महिमा । अन्ये तु महिमानः कर्मकृता इत्यनित्याः । अयन्तु नेति नेत्यादिलक्षणो महिमा स्वाभाविकत्वान्नित्यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य त्यक्तसर्वैषणस्य । कुतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह । न कर्म्मणा वर्द्धते शुभ

नास्तीत्याह । किञ्चेति । तदेवानन्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति । नैनमिति । तयोस्तर्हि कुत्र तापकत्वं तदाह । अनात्मज्ञं हीति पुरुषत्वाद्ब्रह्मविद्युष्यपि कृताकृतयोस्तापकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । अयन्त्विति । अत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयति । यथेति ॥ २२ ॥

यद्यपि पूर्व्वोत्तरयोर्धर्म्माधर्म्मयोरनारब्धयोरात्मविद्यावष्टम्भादिनाशश्लेषौ तथापि प्रारब्धयोरस्ति तयोस्तापकत्वमित्याशङ्क्याह । शरीरेति । प्रकृतं विद्याफलमुपसंहरति । अत इति । कर्म्मकार्यसम्बन्धादिति यावत् । उक्ते विद्याफले मन्त्रं संवादयति । तदेतदिति । एष नित्यो महिमेत्यत्र नियतत्वमुपपादयति । अन्ये त्विति । तद्विलक्षणत्वमकर्म्मकृतत्वम् ।

द्विचं विदित्वा न लिप्यते कर्म्मणा पापकेनेति तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं

लक्षणेन कर्तेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । यथा शुभेन कर्मणा नो कनीयानाप्यपचयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । उपचयापचयहेतुभूता एव हि सर्वा विक्रिया इत्येताभ्यां प्रतिषिध्यन्ते । अतोऽविक्रियत्वान्नित्य एव महिमा । तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्यात्भवेत्पदवित्पदस्य वेत्ता । पद्यते गम्यते ज्ञायत इति । महिम्नः स्वरूपमेव पदम् । तस्य पदस्य वेदिता । किं तत्पदवेदनेन स्यादित्युच्यते । तं विदित्वा महिमानं न लिप्यते न सम्बध्यते कर्मणा पापकेन धर्माधर्मलक्षणेनोभयमपि पापकमेव विदुषः । यस्मादेवमकर्मसम्बन्ध्येष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणस्तस्मादेवंविच्छान्तो बाह्येन्द्रियव्यापारत उपशान्तः । तथा दान्तोऽन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः । उपरतः सर्वैषणाविनिर्मुक्तः सन्न्यासी ।

अकर्म्मलतो महिमा स्वाभाविकत्वमनिद्धमित्याशङ्क्याह । कुतोऽस्येति । वृद्धिरपचयश्चेति विक्रियाद्वयाभावेऽपि विक्रियान्तराणि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह । उपचयेति ॥ एताभ्यां विशेषाभ्यामिति यावत् । आत्मनः धर्म्मविक्रियाराहित्ये फलितमाह । अत इति । तस्य नित्यत्वेऽपि किन्तदाह । तस्मादिति । अधर्म्मलक्षणेनेति वक्तव्ये किमिदं धर्म्माधर्म्मलक्षणेनेत्युक्तमत आह । उभयमपीति । संसारहेतुत्वाविशेषादित्यर्थः । तस्मादित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । यस्मादिति । एवंविदात्मा कर्म्म तत्फलसम्बन्धशून्य इत्यापाततो ज्ञानेऽभिव्यक्तिः । विशेषणाभ्यामुत्सर्गतो विहितस्योभयविधकरणव्यापारोपरमस्य यावज्जीवादिश्रुतिविहित कर्म्मादिबाधकत्व-

पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो

तितिक्षुर्द्वन्द्वसहिष्णुः । समाहित इन्द्रियान्तःकरणचलनरूपाद्वायात्यैकाग्र्यरूपेण समाहितो भूत्वा । तद्देतदुक्तं पुरस्ताद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्येति । आत्मन्येव स्वकार्य्यकरणसङ्घात आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं पश्यति । तत्र किं तावन्मात्रपरिच्छिन्नं नेत्युच्यते । सर्वं समस्तमात्मानमेव पश्यति नान्यदात्मव्यतिरिक्तं वालाग्रमात्रमप्यस्तीत्येवं पश्यति । मननान्मुनिर्भवति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं स्थानत्रयं हित्वा एवं पश्यन्तं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणस्तरति न प्राप्नोति । अयन्तु ब्रह्मवित्सर्वं पाप्मानं तरत्यात्मभावेनैव व्याप्नोत्यतिक्रामति । न चैनं पाप्मा कृताकृतलक्षणस्तपति । इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्यां सर्वं पाप्मानमयं तपति । ब्रह्मवित्सर्वात्मदर्शनवह्निना भस्मीकरोति । स एष एवं

स्याद्विरक्तस्यापि न नित्यादित्यागः । उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न सम्मत इत्यादिन्यायादित्याशङ्क्याह । उपरत इति । जीवनादिहेतुव्यतिरिक्तशीतादिसहिष्णुत्वं तितिक्षुत्वम् । यत्र कर्त्तुः स्वातन्त्र्यं तेषां कर्म्मणां निवृत्तिः शमादिपदैः सक्ता । यत्र सम्यग्धीविरोधिनि निद्रालस्यादौ पुंसो न स्वातन्त्र्यं तन्निवृत्तिः समाधानम् । समाहितो भूत्वा पश्यतीति सम्बन्धः । पश्यतीति वर्त्तमानापदेशात्कथं विशेषणेषु सङ्क्रामितो विधिरित्याशङ्क्याह । तद्देतदिति । यथोक्ते साधनैरुदितायां विद्यायां किं स्यादित्याशङ्क्याह । एवमिति ॥ तस्य पुण्यपापसंस्पर्शो हेतुमाह । अयन्त्विति । कृतश्च विदुषो न कर्म्मतद्-

विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भग-

विद्धपापो विगतधर्माधर्मो विरजो विगतरजो रजःकामो विगतःकामः। अविचिकित्सश्छिन्नसंशयोऽहमस्मि सर्वात्मा परब्रह्मेति निश्चितमतिः ब्राह्मणो भवति। अयन्त्वेवम्भूत एतस्यामवस्थायां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपावस्थानाद्गौणमस्य ब्राह्मण्यम्। एष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोको मुख्यो निरुपचरितः सर्वात्मभावलक्षणः॥

हे सम्राट् एनं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोऽस्य भयं नेति नेत्यादिलक्षणमिति होवाच याज्ञवल्क्यः। एवं ब्रह्मभूतो जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्मभावमापादितः प्रत्याह। सोऽहं त्वया ब्रह्मभावमापादितः सन् भगवते तुभ्यं विदेहा-

सम्बन्धोऽस्तीत्याह। स चैनमिति। किमिति पाप्मा ब्रह्मविदं न तपतीत्याशङ्क्याह। सर्वमिति। कथं ब्राह्मणो भवतीत्यपूर्ववदुच्यते। प्रागपि ब्राह्मण्यस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह। अयन्त्विति। मुख्यत्वमनयाधिकृत्य। सफलां विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपदिश्योपसंहरति। एष इति। तत्र कर्मधारयसमासं सूचयति। ब्रह्मैवेति॥

तथाविधमुमामपरिसम्पत्ते प्रकरणमनुपाहकमभिप्रेत्याह। सम्राट् इति। तथापि किमसिद्धमिति तदाह। एनमिति। आत्मीयं विद्यालाभं द्योतयितुं राज्ञो वचनमित्याह। एवमिति॥ सति ब्रह्मभावे कथमिदं राज्ञो वचनमित्याशङ्क्याह। परिप्रापितेति। तथापि परपुरुषार्थस्य वक्तव्यत्वमाशङ्क्याह। दमाप्र इति। कर्त्तव्यान्तरं ममाप्यस्तीत्याशङ्क्याह। एतावदिति। तथापि यत्र निष्ठा कर्त्तव्या तद्वाच्यमित्याशङ्क्याह। एषेति।

वते विदेहान् ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥
स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवंवेद । २४ ।

न्देशान् मम राज्यं ददामि। मां च सह विदेहैर्दास्याय दास्यकर्म्मणि ददामीति चशब्दात्सम्बध्यते। परिसमापिता ब्रह्मविद्या सह सन्न्यासेन साङ्गा सेति कर्त्तव्यताका।परिसमाप्तः परमः पुरुषार्थः। एतावत्पुरुषेण कर्त्तव्यमेषा निष्ठा एषा परागतिरेतन्निश्श्रेयसमेतत्प्राप्य कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवत्येतत्सर्व्ववेदानुशासनमिति ॥ २३ ॥

योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां व्याख्यात आत्मा स वै एष महानज आत्मा अन्नादः सर्व्वभूतस्थः सर्व्वान्नानामत्ता वसुदानो वसु धनं सर्वप्राणिकर्म्मफलं तस्य दाता प्राणिनां यथा कर्म्मफलेन योजयितेत्यर्थ। तमेतम-

तथापि परमा निष्ठाऽस्तीति चेन्नेत्याह। एषेति। नि श्रेयसमन्योऽन्यऽस्तीत्याशङ्क्याह। एतदिति। तथापि कृतकृत्यतया मुख्यब्राह्मण्यसिद्ध्यर्थं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्याह। एतत्प्राप्येति ॥ किमस्यां प्रतिपत्तिपरम्परायां नियामकमित्याशङ्क्याह। एतदिति ॥ निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कर्त्तव्यमिति गमयितुमिति शब्दः ॥ २३ ॥

सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयं दर्शयति। योऽयमित्यादिना ईश्वरश्चेत्प्राणिभ्यः कर्म्मफलं ददाति तर्हि तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याशङ्क्याह। प्राणिनामिति॥ उपास्य स्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनं सफलं दर्शयति। तमेतमिति सर्वात्मत्वफलमुपासनमुक्त्वा फलान्तरमाह। अयवेति। दृष्टं फलमन्नात्तृत्वं धनलाभश्च चन्नागुणकमीश्वरं ध्यायतः

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो

जमन्नादं वसुदानमात्मानमन्नादवसुदानगुणाभ्यां युक्तं यो वेद सर्वभूतेष्वात्मभूतोऽन्नमत्ति विन्दते च वसु सर्व्वं कर्म्मफलजातं लभते सर्वात्मत्वादेव । य एवं यथोक्तं वेद । अथवा दृष्टफलार्थिभिरप्येवं गुण उपास्यः । तेनान्नादो वसुमांश्च लब्धादृष्टेनैव फलेनान्नात्तृत्वेन गोऽश्वादिना चास्य योगो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इदानीं समस्तस्यैवारण्यकस्य योऽर्थ उक्तः स समुच्चित्यास्यां कण्डिकायां निर्दिश्यते । एतावान् समस्तारण्यकार्थ इति । स वा एष महानज आत्माऽजरो न जीर्य्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः । अमरो यस्माच्चाजरस्तस्मादमरो न म्रियत इत्यमरो यो हि जायते जीर्य्यते च स विनश्यति म्रियते वा । अयन्त्वजत्वादजरत्वाच्चाविनाशी यतोऽत एवामृतः । यस्माज्जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिस्त्रि भिर्भावयि-

---

फलमाह । तेनेति । तदेव फलं स्फुटयति । दृष्टेनेति ॥ २४ ॥

अन्नात्तृत्वं दीप्ताग्नित्वं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरुक्ता । सोपाधिकब्रह्मध्यानाच्चाभ्युदय उक्तस्तथा च किमुत्तरकण्डिकयेत्याशङ्क्याह ॥ इदानीमिति । अजत्वाच्चाविनाशीति वक्तुं चशब्दः । कथं जन्मजराभावयोरमरत्वाविनाशित्वसाधकत्वं तदाह ॥ यो हीति । अयन्त्वजत्वाच्चाविनाशी अजरत्वाच्चामरोऽमरत्वाच्चाविनाशीति योजना । मरणायोग्यत्वमुपजीव्य मरणकार्य्याभावं दर्शयति । अत एवेति ॥ जन्मादयस्त्रिकाणामेव भावविकाराणामिह मध्यतो निषेधाद्वृद्ध्यादीनि विकारान्तराण्यत्र सन्ति भविष्यन्तीति विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वादित्याशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ इतरे मध्यवर्त्तिपरिणामाः । अस्तता भय

ऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥ २५ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ४ ॥

कारैर्वर्जितस्तस्मादितरैरपि भावविकारैस्त्रिभिस्तत एव कामकर्म्ममोहादिभिर्मृत्युरूपैर्वर्जित इत्येतदभयोऽत एव। यस्माच्चैवं पूर्वोक्तविशेषणस्तस्मादभयवर्जितः। भयं हि नामाविद्याकार्य्यं तत्कार्य्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन चाविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः। अयमभय आत्मैवं गुणविशिष्टः किमसौ ब्रह्म परिवृढं निरतिशयं महदित्यर्थः। अभयं वै ब्रह्म। प्रसिद्धमेतल्लोकेऽभयं ब्रह्मेति। तस्माद्युक्तमेवंगुणविशिष्ट आत्मा ब्रह्मेति। य एवं यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद सोऽभयं हि वै ब्रह्म भवति। एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोऽर्थ उक्तः। एतस्यैवार्थस्य सम्यक् प्रबोधायोत्पत्तिस्थितिप्रलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाध्यारोपणा चात्मनि कृता तदपोहेन च नेति नेत्य-

इत्युक्तं विदधातीति। यस्मादिति। किन्तद्रूपं तदाह। भयमिति। अवि द्याविषयत्वेऽपि विधेयत्वाभावादात्मानं सा सदा स्पृशतीत्यायशङ्क्याह। तत्का- र्येति॥ विशेषणान्तरं प्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य व्याकरोति। अभय इति। कथं पुनरभयगुणविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं तदाह। अभयमिति॥ वै शब्- दार्थमाह। प्रसिद्धमिति॥ लोकशब्दः शास्त्रस्याप्युपलक्षणम्। वेद्यस्व- रूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति। य एवमिति॥ कण्डिकार्थमुपसंहरति। एष इति। सृष्ट्यादेरपि तदर्थत्वात्किमित्यप्राविहितोपसंह्रियते तत्राह। एतस्येति॥ सृष्ट्यादेरारोपितत्वे गमकमाह। तदपोहेनेति॥ तच्छब्दः सृष्ट्यादिप्रपञ्चविषयः। तदपोहेनेति युक्तम्। तदेव स्फुटयति। नेतीति

ध्यारोपितविशेषापनयनद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितम्। यथा एकप्रभृत्यापरार्द्धं सङ्ख्यास्वरूपपरिज्ञानाय रेखाध्यारोपणं कृत्वा एकेयं रेखा दशेयं शतेयं सहस्रेयमिति ग्राहयत्यवगमयति सङ्ख्यास्वरूपं केवलं न तु सङ्ख्याया रेखात्मत्वमेव। यथा चाकारादीन्यक्षराणि विजिग्राहयिषुः यत्र पत्रमषीरेखादिसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेदयति न पत्रमष्याद्यात्मतामक्षराणां ग्राहयति तथा चेहोत्पत्त्याद्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितम्। पुनस्तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं नेति नेतीति तत्त्वोपसंहारकृतस्तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलं ज्ञानमन्तेऽस्यां कण्डिकायामिति ॥ २५ ॥ इति बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अध्यारोपापवादन्यायेन तत्त्वस्यावेदितत्वादारोपितं मर्यत्येव सृष्ट्यादिद्वैतमित्यर्थः। अध्यारोपापवादन्यायस्य पङ्कप्रक्षालनन्यायविरुद्धत्वात्तत्त्वं विवक्षितं चेत्तद्देशोच्यतां कथं सृष्ट्यादिद्वैतारोपणेनेत्याशङ्क्याह। यथेति उदाहरणान्तरमाह। यथा चेति॥ दृष्टान्तद्वयमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाचष्टे। तथाचेति॥ इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः। तथापि कल्पितप्रपञ्चसम्बन्धप्रयुक्तं सविशेषत्वं ब्रह्मणः स्यादित्याशङ्क्याह। पुनरिति॥ तस्मिन्नात्मनि कल्पितः सृष्ट्यादिरुपायस्तेन जनितो विशेषस्तस्मिन् कारणत्वादिस्तस्य निरासार्थमिति यावत्। तर्हि द्वैताभावविशिष्टं तत्त्वमिति चेन्नेत्याह। तदुपसंहृतमिति॥ परिशुद्धं भावरूपभावेनापि न संस्पृष्टमित्यर्थः। केवलमित्यद्वितीयोक्तिः॥ सृष्ट्यादिपक्षस्य गतिमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति सफलमिति॥ इति शब्दः कण्डिकासमाप्त्यर्थो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थो वा॥ २५॥ इति ६ प्रपाठके शारीरकब्राह्मणं चतुर्थम्॥ ४॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी

आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मकाण्डेन ब्रह्मतत्त्वं निर्द्धारितम्। पुनस्तस्यैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा विगृह्य वादेन विचारितम्। शिष्याचार्य्यसम्बन्धेन च षष्ठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन सविस्तरं विचार्य्योपसंहृतं। अथेदानीं निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते। अयञ्च न्यायो वाक्यकोविदैः परिगृहीतो हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति। अथवाऽऽगमप्रधानेन मधुकाण्डेन यदमृतत्वसाधनं ससन्न्यासमात्मज्ञानमभिहितं तदेव तर्केणाप्यमृतत्वसाधनं ससन्न्यासमात्मज्ञानमधिगम्यते। तर्कप्रधानं हि याज्ञवल्कीयं काण्डं। तस्माच्छास्त्रतर्काभ्यां निश्चितमेतद्य-देतदात्मज्ञानं ससन्न्यासममृतत्वसाधनमिति। तस्मा-

समाप्ते शारीरके ब्राह्मणे षष्ठब्राह्मणं व्याख्यातव्यं प्राप्तं गतार्थेन मैत्रेयीब्राह्मणेनेत्याशङ्क्य मधुकाण्डार्थमनुवदति। आगमेति॥ याज्ञ-विकमर्थमनुभाषते। पुनरिति। तस्यैव ब्रह्मतत्त्वस्येति शेषः। विगृह्य-वादो जयपराजयप्रधानो जल्पन्यायः। षष्ठे प्रतिपादितमनुवदति॥ शिष्येति। प्रश्नप्रतिवचनन्यायस्तत्त्वनिर्णयप्रधानो वादः। उपसंहृतं तदेव तत्त्वमिति शेषः॥ सम्प्रत्युत्तरब्राह्मणस्यावगतार्थत्वमाह। अथेति। आगमोपपत्तिभ्यां निश्चिते तत्त्वे निगमनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह॥ अयञ्चेति। प्रकारान्तरेण सङ्गतिमाह। अथवेति कथमिह तर्केणाधिग-तिस्तत्राह। तर्केति॥ मुनिकाण्डस्य तर्कप्रधानत्वे किं स्यात्तदाह॥

बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्यो ऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥

व्याख्यातवद्भिरस्तत्प्रतिपित्सुभिरेतत्प्रतिपत्तव्यमिति । आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितोऽर्थः श्रद्धेयो भवत्यव्यभिचारादिति । वाक्याक्षराणां तु चतुर्थे यथा व्याख्यातो ऽर्थस्तथा प्रतिपत्तव्योऽत्रापि यान्यक्षराणि व्याख्यातानि तानि व्याख्यास्यामः । अथेति हेत्वपदेशानन्तर्यप्रदर्शनार्थः । हेतुप्रधानानि हि वाक्यान्यतीतानि । तदनन्तरमागमप्रधानेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते मैत्रेयीब्राह्मणेन । ह शब्दो वृत्तावद्योतकः । याज्ञवल्क्यस्यर्षेः किल द्वे भार्ये पत्न्यौ बभूवतुरास्तां मैत्रेयी च नामत एका ऽपरा कात्यायनी नाम । तयोर्भार्ययोर्मैत्रेयी ह किल इति ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला बभूव आसीत् । स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियां योचिता सा

तस्मादिति । इति ॥ फलतीति शेषः । शास्त्रादिना यथोक्तस्य ज्ञानस्य निश्चितत्वेऽपि किं सिद्ध्यति तदाह । तस्माच्छ्रद्धावद्भिरिति शेषः ॥ एतच्छब्दो यथोक्तज्ञानपरामर्शार्थ इति । सिद्ध्यतीति शेषः । तत्र हेतुमाह । आगमेति अव्यभिचारान्मानयुक्तिगम्यस्यार्थस्य तथैव सत्त्वादिति यावत् । इतिशब्दो ब्राह्मणसङ्गतिसमाप्त्यर्थः ॥ तात्पर्यार्थे व्याख्याते ऽक्षरव्याख्यानप्रसक्तावाह । अक्षराणान्त्विति ॥ तर्हि ब्राह्मणेऽस्मिन् पदार्थाभावात् परिसमाप्तिरेवेत्याशङ्क्याह । यानीति ॥ ननु वाक्यानि पूर्वत्र व्याख्यातानि न हेतुरपदिष्टस्तत्कथं तदुपदेशानन्तर्यं समन्वागम्यान्तर्हेतोरात्मज्ञानस्याप्राधान्येन द्योत्यते तत्राह । हेतुप्रधानानीति । तदेव स्फुटं व्यनक्ति । याज्ञवल्क्यस्येति ॥ ऋषेरित्यस्यार्थमाह । एवं स-

भवति। न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति। न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति। न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति। न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति। न वा अरे सर्व्वस्य कामाय सर्व्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्व्वं

नीत्युच्यते। पूर्व्वमाचार्य्यागमाभ्यां श्रुते पुनस्तर्केणोपपत्त्या मते विचारिते। श्रवणन्त्वागममात्रेण। मते उपपत्त्या। पश्चाद्विज्ञाते। एतमेतन्नान्यथेति निर्द्धारिते किं भवतीत्युच्यते।

नीत्युत्तरत्र सम्बन्धः। केनोपायेनात्मनि दृष्टे सर्वं दृष्टं भवतीत्युपाय तृष्णच। कथमिति॥ आत्मदर्शनोपायं श्रवणादिकं दर्शयन्नुत्तरमाह। उच्यत इति। उक्तोपायफलं प्रश्नपूर्वकमाह। किमित्यादिना। इदं सर्वमित्यनूद्य तस्यार्थमाह। यदात्मनोऽन्यदिति। तदात्मनि दृष्टे

प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इद ँ सर्व्वं विदितम्॥६॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदा तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्व्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्व्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि सर्व्वाणि भूतानीद ँ सर्व्वं यदयमात्मा॥७ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न वाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः॥ ८॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न वाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य-

---

इद सर्व्वं विदितं भवति इदं सर्व्वमिति यदात्मनोऽन्य-दात्मव्यतिरेकाणाभावात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतुर्थे शब्दनिश्वा-सेनैव लोकाद्यर्थनिश्वासः सामर्थ्याद्युक्तो भवतीति पृथ-

---

दृष्टं स्यादिति शेषः। कथमन्यस्मिन्दृष्टे सत्यन्यद्दृष्टं भवति तत्राह। आत्मव्यतिरेकेणेति। स यथार्द्रैधाग्नेरित्यादावपिदं कृतमित्याद्यधिकं

तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयञ्च लोकः परश्च लोकः सर्व्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्व्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्व्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ रसानां

ङ्नोक्तः । इह तु सर्व्वशास्त्रार्थोपसंहार इति क्लतार्थप्राप्तोऽप्यर्थः स्पष्टीकर्त्तव्य इति पृथगुच्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

सर्व्वकार्य्यप्रलये विद्यानिमित्ते सैन्धवघनवदनन्तरो वाह्यः क्लत्स्नः प्रज्ञानघन एक आत्मावतिष्ठते । पूर्व्वं तु

ष्टं तस्यार्थमाह । चतुर्थ इति । सामर्थ्यादर्थशून्यस्य शब्दस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । नन्वत्रापि सामर्थ्याविशेषात्पृथगुक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह । इहत्विति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

स यथा सैन्धवघन इत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । सर्वकार्य्येति ॥

जिह्वैकायनमेवꣳ सर्व्वेषां गन्धानां नासिकैकायनमेवꣳ सर्व्वेषांꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्व्वेषांꣳ शब्दानांꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ सङ्कल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्व्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्व्वेषां कर्म्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्व्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्व्वेषां विसर्गाणाꣳ पायुरेकायनमेवꣳ सर्व्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्व्वेषां वेदानाꣳ वागेकायनं ॥ १२ ॥ स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा

भूतमात्रासंसर्गविशेषाल्लब्धविशेषविज्ञानस्तस्मिन्प्रविलापिते विद्यया विशेषविज्ञाने तन्निमित्ते च भूतसंसर्गे न प्रेत्यसञ्ज्ञाऽस्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ सा होवाचात्रैव मा भगवान्तस्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव न प्रेत्यसञ्ज्ञाऽस्तीति मोहान्तं मोहमध्यं आपीपिपदपतङ्गमितवान स सम्मोहितवानसीत्यर्थः । अतो न वै अहमिममात्मानमुक्तलक्षणं विजानामि विवेकत इति । स होवाच नाहं मोहं ब्रवीमीत्याह याज्ञवल्क्यः । अविनाशी वा अरेऽयमात्मा

एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यादेरर्थमाह । पूर्व्वन्त्विति । ज्ञानोदयात्प्रागवस्थाया-मित्यर्थः । लब्धविशेषज्ञानः सन् व्यवहरतीति शेषः । प्रविलापिते तस्येत्यध्याहारः । पूर्व्वोत्तरविरोधं मन्वाना परिहरति । सा होवा-

॥हरिः ओं॥यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च

॥ओं॥ प्राणो गायत्रीत्युक्तं । कस्मात् पुनःकारणात् प्राणभावो गायत्र्या न पुनर्वागादिभाव इति । यस्मात्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्रेष्ठभाजः । कथं ज्येष्ठत्वञ्च श्रेष्ठत्वञ्च प्राणस्येति तन्निर्दिधारयिषयेदमारभ्यते । अथवोक्थयजुःसामक्षत्त्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमभिहितं सत्स्वप्यन्येसु चक्षुरादिषु तत्र हेतुमात्रमिहानन्तर्य्येण सम्बध्यते न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितन्तु खिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्व्वत्र यदनुक्तं विशिष्टं फलं प्राणविषयमुपासनं तद्वक्तव्यमिति । यः कश्चिद्ध वै इत्यवधारणार्थं । यो ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं वेदासौ भवत्येव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । एवं फलेन प्रलोभितः सन् प्रश्नाभिमुखीभूतस्तस्मै चाह । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनरवगम्यते प्राणो ज्येष्ठश्च

श्रीगणेशाय नमः । ओंकारो दमादित्रयं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तद्यां गतिरादित्याद्युपस्थानमित्येषोऽर्थः प्रपञ्चे निवृत्तः । सम्प्रति प्राधान्येनाब्रह्मोपासनं सफलं श्रीमन्थादिकर्म्म च वक्तव्यमित्यष्टममध्यायमारभमाणो ब्राह्मणसङ्गतिमाह । प्राण इति ॥ तस्मात्प्राणो गायत्रीति युक्तमुक्तमिति शेषः ॥ प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिनाद्यापि सिद्धौरितमिति शङ्कित्वा परिहरति । कथमित्यादिना ॥ प्रकारान्तरेण पूर्व्वोत्तरग्रन्थसङ्गतिमाह । अथवेति ॥ आदिशब्दादन्नवैश्वानरादिनिर्देशस्तत्रेति प्राणस्यैव विशिष्टगुणकस्योपास्यत्वोक्तिर्हेतु । ज्येष्ठत्वादिस्तन्मात्रमिहानन्तरग्रन्थेन कथ्यत इति शेषः ॥ तदेव पूर्वग्रन्थस्य हेतुमत्त्वादुत्तरस्य च हेत्वानन्तर्य्येण पौर्वापर्य्येण पूर्वग्रन्थेन सहोत्तरं ग्रन्थजातं सम्बध्यत इति फलितमाह । आनन्तर्य्येणेति । वक्ष्यमाणप्राणोपास-

श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च

श्रेष्ठश्चेति । यस्मान्निषेककाल एव शुक्रशोणितसम्बन्धः प्राणादिकपालस्याविशिष्टस्तथापि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यः । अतो ज्येष्ठो वयसा प्राणो निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे हि सम्प्रवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतो युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु । भवति तु कश्चित्कुले ज्येष्ठो गुणहीनत्वात्तु न श्रेष्ठो मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वाच्छ्रेष्ठो न ज्येष्ठः । न तथेहेत्याह प्राण एव तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनः श्रेष्ठमवगम्यते प्राणस्य । तदिह संवादेन दर्शयिष्यामः ॥

तस्य पूर्वोक्तस्य रूपाद्युपासिनमुपलभ्यमानस्य गुणभेदात् फलभेदाच्च नैवमित्यभिप्रेत्याह । न पुनरिति । किमिति प्राणोपासनमिह स्वातन्त्र्येणोपदिश्यते तत्राह । खिलत्वादिति ॥ इति यद्यो ब्राह्मणारम्भं प्रतिपाद्याकरादि ब्राह्मणोपसंहारार्थः ॥ यः कश्चिदित्यादिना ॥ यच्छब्दस्य पुनरुपादानमन्वयाद्यर्थं । यः कश्चिदित्यादिना ॥ भवत्यात्मार्थम् । निपातयोरर्थमसाधारणमेव प्राणुक्तं प्रकटयति । भवत्येवेति ॥ प्रश्नाय कोऽसौ ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । प्रथमतदर्थमिति यावत् ॥ प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिकं साधयति । कथमिति ॥ तत्र हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तस्माज्ज्येष्ठत्वादिना तुल्यमेवेति शेषः ॥ सम्बन्धाविशेषमङ्गीकृत्य ज्येष्ठत्वं प्राणस्य साधयति । तथापीति ॥ उक्तमेव समर्थयते ॥ निषेककालादिति ॥ तत्रापि विप्रलिप्सं प्रत्याह । प्राणे हीति ॥ ज्येष्ठत्वे सत्यपि श्रेष्ठत्वे सिद्धे किमिति पुनरुक्तिरित्याह । भवतीति ॥ ज्येष्ठत्वे सत्यपि श्रेष्ठत्वाभावदृष्टान्तमनुक्त्वापि ज्येष्ठत्वाभावमाह । मध्यम इति । इहेति श्रेष्ठत्वाभावदृष्टान्तमनुक्त्वापि ज्येष्ठत्वाभावमाह । प्रत्याह । कथमित्यादिना ॥ प्राणो हि ॥ प्राणस्य श्रेष्ठत्वे प्रमाणाभावमाशङ्क्य प्रत्याह ।

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति

सर्वथापि तु प्राणं ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेदोपास्ते स स्वानां ज्ञातीनां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति। ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासनसामर्थ्यात्स्वव्यतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति बुभूषति भवितुमिच्छति तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति। ननु वयोनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीत्युच्यते। नैष दोषः। प्राणवद्वृत्तिलाभस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति। दर्शनानुरूप्येण फलं। येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषाञ्च वसिष्ठो भवत्युच्यतां तर्हि कासौ वसिष्ठेति। वाग्वै वसिष्ठा। वाग्मिनो ह्यतिशयेन वस्ते-

---

पूर्वोक्तामुपास्ति फलमुपसंहरति। सर्वथापीति॥ आरोपेणानारोपेण चेत्यर्थः॥ ज्येष्ठस्याविद्याफलत्वमाक्षिपति। नन्विति॥ तस्य विद्याफलत्वं साधयति। उच्यत इति॥ इच्छातो ज्यैष्ठं दुःसाध्यमिति दोषस्यासत्त्वमाह। नेतीति॥ तत्र हेतुमाह। प्राणवदिति॥ यथा प्राणकृताशनादिप्रयुक्तचक्षुरादीनां वृत्तिलाभस्तथा प्राणोपासकाधीनं जीवनमन्येषां स्वानां भवतीति प्राणदर्शिनो ज्यैष्ठ्यं न वयोनिबन्धनमित्यर्थः॥ १॥

वसिष्ठत्वमपि प्राणस्यैवेति वक्तुमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। यो हेत्यादिना॥ फलेन प्रलोभितं शिष्यं प्रश्नाभिमुखं प्रत्याह। उच्यतामित्यादिना

धाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥

वेति वसिष्ठा। वाग्मिनो हि धनवन्तो वसन्त्यतिशयेन। आच्छादनार्थस्य वा वसेर्वसिष्ठा अभिभवन्ति हि वाचा वाग्मिनोऽन्यान्। तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानाद्वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलं॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा। तां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवतीं यो वेद तस्यैतत्फलं प्रतितिष्ठति समे देशे काले च। तथा दुर्गे विषमे च दुर्गमने च। देशे दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे। यद्येवमुच्यतां काऽसौ

॥ वाचो वसिष्ठत्वं द्विधा प्रतिजानीते वासयतीति ॥ वासयत्यतिशयेनेत्युक्तं विशदयति। वाग्मिनो हीति ॥ वासयन्ति चेति द्रष्टव्यं ॥ वसते वेत्युक्तं स्फुटयति। आच्छादनार्थस्य वेति ॥ आच्छादनार्थत्वमनुभवेन साधयति। अभिभवन्तीति ॥ उक्तमुपास्तिफलं निगमयति। तेनेति ॥ २ ॥

गुणान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे। यो ह वा इति ॥ समे प्रतिष्ठां [illegible] तथेति ॥ विषमे च प्रतितिष्ठतीति सम्बन्धः। विषमशब्दार्थमाह। दुर्गमने चेति ॥ [illegible] दर्शयति। यद्येवमिति ॥ प्रतिष्ठागुणो [illegible]। [illegible]-

यो ह वै सम्पदं वेद सं हास्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै सम्पत् श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः सं हास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठा । चक्षुर्हि प्रतिष्ठा । कथं चक्षुषा हि पश्यन्प्रतितिष्ठति स्यात् । चक्षुषा हि समे च दुर्गे च दृष्ट्वा प्रतितिष्ठति । अतोऽनुरूपं फलं प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेदेति ॥ ३ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद सम्पद्गुणयुक्तं यो वेद तस्यैतत्फलम् । अस्मै विदुषे सम्पद्यते ह । किं । यं कामं कामयते स कामः । किं पुनः सम्पद्गुणकं । श्रोत्रं वै सम्पत् । कथं पुनः श्रोत्रस्य सम्पद्गुणत्वमिति । उच्यते । श्रोत्रे सति हि यस्मात्सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः श्रोत्रेन्द्रियवतोऽध्येयत्वात् वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामाः तस्माच्छ्रोत्रं सम्पत् । अतो ज्ञानानुरूपं फलम् । सं हास्मै पद्यते स यं यं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥

त्यादिना ॥ विद्याफलं निगमयति । अत इति ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमादाय विभजते । यो ह वै सम्पदमिति ॥ तत्तदर्थं सम्पद्गुणत्वमुपपादयति । किं पुनरिति ॥ श्रोत्रस्य सम्पद्गुणत्वे प्रश्नपूर्वकं कथमिति ॥ अध्येयत्वमध्ययनार्हत्वं ॥ तथापि कथं श्रोत्रं सम्पद्गुणकमित्याशङ्क्याह । वेदेति ॥ पूर्वोक्तं फलमुपसंहरति । अत इति ॥ ४ ॥

योह वा आयतनं वेदायतनꣳ स्वानां भवत्या-यतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभीरेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥

योह वा आयतनं वेद। आयतनमाश्रयस्तद्यो वेदाय-तनं स्वानां भवत्यायतनं जनानामन्येषामपि किं पुनस्तदा-यतनमित्युच्यते। मनो वा आयतनमाश्रय इन्द्रियाणां विषयाणाञ्च। मन आश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते। मनःसङ्कल्पवशानि चेन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते। अतो मन आयतनमिन्द्रियाणां अतो दर्शनानुरूपेण फलं आय-तनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजापतिं वेद। प्रजायते ह प्रजया पशु-भिश्च सम्पन्नो भवति। रेतो वै प्रजातिः। रेतसा प्रज-

---

वाक्यान्तरमादाय विभजते। यो ह वा आयतनमिति ॥ सामान्ये-नोक्तमायतनं प्रश्नरूपेण विवृणोति। किं पुनरिति ॥ मनसो विषयाश्रयत्वं विशदयति। मन इति ॥ इन्द्रियाश्रयत्वं तस्य स्पष्टयति। मनः सङ्कल्पेति ॥ पूर्व्वोक्तमुपपन्नं निगमयति। अत इति ॥ ५ ॥

गुणान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरं गृहीत्वा तदक्षराणि व्याकरोति। यो हेत्यादिना ॥ प्राणादीन्द्रियाणि तत्तद्गुणविशिष्टानि विज्ञाय रेतोविशिष्ट-

ते हेमे प्राणा अहᳫंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तᳫं होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदᳫं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७॥

नेन्द्रियमुपलभ्यते। तद्विज्ञानानुरूपं फलं प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥

ते ह इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसेऽहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुर्ब्रह्म गतवन्तः ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिं गत्वा च तद्ब्रह्म ऊचुरुक्तवन्तः। को नोऽस्माकं मध्ये वसिष्ठः। कोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति। तद्ब्रह्म तैः पृष्टं सत् होवाचोक्तवद्यस्मिन्वो युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते निर्गते शरीरादिदं शरीरं पूर्व्वस्मादतिशयेन पापीयः पापतरं मन्यते लोकः शरीरं हि नानानेकं श्रुतिसङ्घातत्वाज्जीवतोऽपि पापमेव ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति। वैराग्यार्थमिदमुच्यते। पापीय इति। स वो युष्माकं मध्ये वसिष्ठो भविष्यतीति। जान-

गुणमाचचाणस्य प्रकरणविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह ।. रेतसेति ॥ विद्याफलमुपसंहरति । तद्विज्ञानेति ॥ ६ ॥

उक्ता वसिष्ठत्वादिगुणा न वागादिगामिनः किन्तु मुख्यप्राणग एवेति दर्शयितुमाख्यायिकां करोति । ते हेत्यादिना ॥ इत्यसनुप्रयोगस्य तात्पर्यमाह । शरीरं हीति ॥ किमिति शरीरस्य पापीयस्त्वमुच्यते तदाह । वैराग्यार्थमिति ॥ शरीरे वैराग्योत्पादनद्वारा तस्मिन्नहंममाभिमानपरिहारार्थमित्यर्थः । वसिष्ठो भवतीत्युक्तवानिति सम्बन्धः । किमिति

वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा कला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच

न्नपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाचायं वसिष्ठ इति । इतरेषामप्रियपरिहाराय । त एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणा आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमेणोच्चक्रमुः ॥ ७ ॥

तत्र वागेव प्रथमं ह अस्माच्छरीरादुच्चक्राम उत्क्रान्तवती । सा चोत्क्रम्य संवत्सरं प्रोष्य प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच कथमशकत शक्तवन्तो यूयं मदृते मां विना

वाचादेर मुख्यं प्राणं वसिष्ठत्वादिगुणं नोक्तवान् प्रजापतिः । न हि सर्वं स्वत्वाभिमानं । जानन्नपीति ॥ ... ॥
... मिति ॥ ७ ॥

वक्ष्यमाणानि ... व्याचष्टे । तत्रेत्यादिना ॥ ...

कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रं ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

जीवितुमिति । एवमुक्ता ऊचुर्यथा लोके कला मूका अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन व्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन पश्यन्तो दर्शनव्यापारं चक्षुषा कुर्वन्तस्तथा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा कार्य्यादिविषयं प्रजायमाना रेतसा पुत्रानुत्पादयन्त एवमजीविष्म वयं । इत्येवं प्राणैर्दत्तोत्तरा वागात्मनोऽस्मिन्नवशिष्टत्वं बुद्ध्वा प्रविवेश ह वाक् ।

त्यादिशब्देनोपेक्षणीयः सङ्क्रमः । चक्षुरादिभिर्दत्तोत्तरा पुनर्वाग्निवरो-

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशङ्कून्संवृहेदेवꣳ हैवेमान्प्राणा-

तथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत्॥ श्रोत्रं मनः प्रजातिरिति॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्नुत्क्रमणं करिष्यंस्तदानीमेव स्वस्थानात्प्रचलिता वागादयः। किमिवेत्याह। यथा लोके महाश्वासौ सुहयश्च महासुहयः शोभनहयो लक्षणोपेतो महान्परिमाणतः सिन्धुदेशे भवः सैन्धवोऽभिजनतः पड्वीशशङ्कून्पादबन्धनशङ्कून्पड्वीशाश्च ते शङ्कवश्चेति तान्संवृहेदुद्यच्छेद्युगपदुत्खनेदश्वारोह आरूढे परीक्षणाय। एवं ह एव इमान् वागादीन् प्राणान् संववर्होद्यतवान् स्वस्थानाद्भ्रंशितवान्। ते वागादयो ह ऊचुर्हे भगवः भगवन् मोत्क्रमीः। यस्मान्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते त्वां विना जीवितुं। यद्येवं मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिरहं श्रेष्ठस्तस्य उ मे मम बलिं करं कुरुत करं प्रयच्छतेति। अयञ्च प्राणसंवादः कल्पितो विदुषः श्रेष्ठ-

दिति तत्राह। आत्मन इति॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

वागादिप्रकरणविच्छेदार्थोऽथशब्दः। उत्क्रमं करिष्यन्नित्यत्र भाविनिर्देशः। उत्क्रमणमिदानीमेव स्वस्थानाच्चलनमारब्धमिति॥ किमिवेत्यादिना प्राणस्य श्रेष्ठत्वं वागादिभिर्निर्धारितमित्याह। ते वागादय इति॥ तर्हि तत्कृतेन भवितव्यमित्याह। यद्येवमिति। यथोक्तस्य प्राणसंवादस्य

नसंवव्रह इत्ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प

परीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि विद्वान् को नु खल्वत्र श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति । स एष परीक्षणप्रकारः संवादभूतः कथ्यते । न ह्यन्यथा संहत्यकारिणां सतामेषामञ्जसैव संवत्सरमात्रमेवैकैकस्य निर्गमनादुपपद्यते । तस्माद्विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति । वागादीनां प्रधानबुभुत्सुरुपासनाय बलिं प्रार्थिताः सन्तः प्राणस्तथेति प्रतिज्ञातवन्तः ॥ १३ ॥

सा हि वाक् प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ह किल उवाच उक्तवती । यद्वै अहं वसिष्ठास्मि यन्मम वसिष्ठत्वं तत्तवैव

काल्पनिकत्वं दर्शयति ॥ ञनश्चेति ॥ कल्पनाफलं सूचयति । विद्वानिति ॥ तदेव स्फुटयति । अनेन हीति ॥ उपास्यपरीक्षणप्रकारो विवक्षितश्चेत्किं संवादेनेत्याशङ्क्याह । स एष इति ॥ संवादस्य मुख्यार्थत्वादकल्पितत्वमाशङ्क्याह । न हीति ॥ संवादस्य कल्पितत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ एवं प्राणसंवादस्य तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृतामक्षरव्याख्यामेवानुवर्त्तयति । बलिमिति ॥ १२ ॥

सा ह वागिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । प्रथममिति ॥ तेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वमेव वसिष्ठोऽसि । तथा च तद्वसिष्ठत्वं तवैवेति योजना । वसि-

तिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहꣳ सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि

तेन वसिष्ठगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति। यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसि। या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति चक्षुः। समानमन्यत्। सम्पदायतनप्रजापतित्वगुणांस्त्वं क्रमेण समर्पितवन्तः। यद्येवं साधु बलिं दत्तवन्तो ब्रूत तस्य मे एवं गुणविशिष्टस्य किमन्नं किं वास इति आहुरितरे। यदिदं लोके किञ्च किञ्चिदन्नं नामाप्याश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यो यच्चान्नं श्वन्नं कीटपतङ्गान्नं च तेन सह सर्वमेव यत्किञ्चित्प्राणिभिरद्यमानमन्नं तत्सर्वं

दानमन्नमित्याद्यन्नवासयी पृच्छति। यद्येवमित्यादिना॥ एवंगुणविशिष्टस्य इन्द्रियस्य मे तत्त्वमसीत्यादिसम्बन्धस्येत्यर्थः॥ यदिदमित्यादि वाक्यं व्याचष्टे, यदिति॥ प्रकृतेन श्वनामसन्नेन कीटादीनां वाऽन्नेन सह यत्किञ्चिदन्नं दृश्यते तत्सर्वमेव तवान्नमिति योजना। तदेव स्फुटयति। यत्किञ्चिदिति॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति। सर्वमिति॥ अस्मिन्नेव वाक्ये पक्षान्तर-मुत्थापयति केचित्त्विति॥ न ह वा अस्येत्याद्युत्तरवाक्यदर्शनादित्यर्थः। तद्दूषयति। तदसदिति॥ शास्त्रान्तरेण किमयो भवन्त्यभक्षभक्षणे इत्या-दिनेत्यर्थः॥ प्राणविदतिरिक्तविषयं शास्त्रान्तरं सर्वभक्षणन्तु प्राणदर्शिनो विहितम्। अतो व्यवस्थितविषयत्वात् प्रतिषेधेन सर्वभक्षणस्योदिता-नुदितहोमवद्विकल्प इत्याशङ्क्य यद्बूते। तेनेति॥ किन्तर्हि सर्वान्नभक्षणं विहितं न वा। न हेव तस्य निषिद्धस्यानुष्ठानं प्राप्येदिति। तस्मादन्ना-भावादिविहितं चेत्तर्हि यदिदमित्यादिना न हेत्यादिना वा विहितं भाव्य

त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं मे वास इति यदिदं किञ्चाश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्य

तवान्नं सर्व्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते केचित् सर्व्वभक्षणे दोषाभावं वदन्ति प्राणान्नविदः। तदसत्। शास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धत्वात्। तेनास्य विकल्प इति चेत्। न। अविधायकत्वात्। न ह वा अस्यानन्नं जग्धं न भवतीति सर्व्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत्। तेनैकवाक्यतापत्तेः। न तु शास्त्रान्तरे विहितस्य बाधने सामर्थ्यं सत्यपरत्वादस्य प्राणमात्रस्य सर्वमन्नमित्येतद्दर्शनमिह विधित्सितं। न तु सर्वं भक्षयेदिति॥

कुत्याह। नाविधायकत्वादिति॥ यदिदमित्यादिना हि सर्व्वं प्राणस्यान्नमिति ध्यानमेव विधीयते न तु प्राणविदः सर्व्वान्नभक्षणं तद्बोधकपदाभावाच्च विकल्पोपपत्तिरित्यर्थः॥ द्वितीयं दूषयति। न ह वा इति॥ अस्येति विद्वत्परामर्शान्निपाताः पारार्थ्यंशादत्वादप्रद्योतिनो दर्शनादेकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वाच्चेति हेतुमाह। तेनेति॥ अर्थवादस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायेन भविष्यतीत्याशङ्क्य न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिर्निषिद्धस्य भक्षणाभावस्य बाधने न ह वेत्यादेर्न सामर्थ्यं दृष्टिपरत्वादस्य मानान्तरविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगादित्याह। नन्विति॥ न ह वेत्यादेरन्यपरत्वं प्रपञ्चयति। प्राणमात्रस्येति॥

यत्तु सर्व्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मिथ्यैव प्रमाणाभावाद्विदुषः प्राणत्वात्सर्व्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याददोषः एवेति चेत्। न। अशेषान्नत्वानुपपत्तेः। सत्यं। यद्यपि विद्वान् प्राणो येन कार्य्यकरणसङ्घा न विशिष्टस्य विद्वत्ता तेन कार्य्यकरणसङ्घातेन कृमिकीटदेवाद्यशेषान्नभक्षणं नोपपद्यते। तेन तत्राशेषान्नभक्षणदोषाभावज्ञापनमनर्थकं। अप्राप्तत्वादशेषान्नभक्षणदोषस्य। ननु प्राणः सन् भक्षयत्येव कृमिकीटाद्यन्नमपि। बाढं। किन्तु न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति तस्माद्दैवरक्तं किंशुकं। तत्र दोषाभावः। अतस्तद्रूपेण दोषाभावज्ञानमनर्थकं। अप्राप्तत्वादशेषान्न-

तत्र दोषाभावज्ञापनात्तदेव विधित्सितमित्याशङ्क्याह। यत्त्विति॥ अर्थवादस्य मानान्तरविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगस्योक्तत्वादिति भावः॥ प्रमाणाभावस्यासिद्धिमाशङ्कते। विदुष इति॥ सामर्थ्यात्प्राणस्वरूपत्वादिति यावत्। अदोषः सर्वान्नभक्षणे तस्येति शेषः॥ अर्थापत्तिं दूषयति। नेत्यादिना॥ अनुपपत्तिमेव निरूपयति। सत्यमिति॥ येनेत्यस्मात्प्राक्तथापीति वक्तव्यम्॥ यद्यपीत्युपक्रमात्। प्राणस्वरूपसामर्थ्यादनुपपत्तिरपि शाम्यतीति शङ्कते॥ नन्विति॥ किं फलात्मना विदुषः सर्वान्नभक्षणं साध्यते किंवा साधकत्वरूपेणेति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति। बाढमिति॥ प्राणरूपेण सर्वभक्षणं तच्छब्दार्थः। तत्र प्रतिषेधाभावे दृष्टान्तं [illegible]तमाह। तस्मादिति॥ तथा स्वाभाविकं प्राणस्य सर्वभक्षणं तत्र वा प्रतिषेधाद्दोषराहित्यमिति शेषः। तद्राहित्ये किं स्यादिति तत्राह। अत इति॥ पक्षस्यार्थमेव स्फोरयति। अप्राप्तत्वादिति॥ प्राणविद्साधकत्वाकारेण साध्यते सर्वान्नभक्षणमिति पक्षं मत्वाह। येन त्विति॥ इष्टेति प्राणविदुच्यते। निमित्तान्तरादत्यन्ताप्राप्तिविषयो विधिः प्रति-

स्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं य एवमेतदन्न-

---

आपो वास इत्यापो भक्ष्यमाणा वासःस्थानीयास्तवात्र च प्राणस्यापो वास इत्येतद्दर्शनं विधीयते। न तु वासःकार्य आपो विनियोक्तुं शक्याः। तस्माद्यथा प्राप्तेऽब्भक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम्। न ह वै अस्य सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवंविदो नानन्नमनदनीयं जग्धं भुक्तं भवति ह। यद्यप्यनेनानदनीयं भुक्तमदनीयं भुक्तमदनीयमेव भुक्तं स्यान्न तु तत्कृतदोषेण लिप्यत इत्येतद्विद्यास्तुतिरित्यवोचाम। तथा नानन्नं प्रतिगृहीतं यद्यप्यप्रतिग्राह्यं हस्त्यादि प्रतिगृहीतं स्यात्तदप्यन्नमेव प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीतं स्यात्तदप्यन्नमेव स्यात्तत्राप्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव। य एवमेतदन्नस्य प्राणस्यान्नं वेद।

वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति। आप इति॥ स्मार्तादाचमनादन्यदेव श्रौतमाचमनमन्यतोऽप्राप्तं विधेयं तदर्थमिदं वाक्यमिति केचित्॥ तान्प्रत्याह। अत्र चेति वासःकार्यं परिधानम्॥ तत्र मानादपां विनियोगायोगे प्राप्तमर्थमाह। तस्मादिति॥ यदिदं किञ्चेत्यादावुक्तं दृष्टिविधेरर्थवादमादाय व्याचष्टे। नेत्यादिना॥ पुनर्नञनुकर्षणमन्यथार्थसूचा वाक्यार्थमाह। यद्यपीति॥ अभक्ष्यभक्षणं तर्हि स्वीकृतमिति चेन्नेत्याह। इत्येतदिति॥ यथा प्राणविदो नान्नं भुक्तं भवति तथैवैतदन्नमतस्तर्हि प्राणविदो दुष्प्रतिग्रहोऽपीत्याशङ्क्याह। तथापीति॥ असत्प्रतिग्रहे प्राप्तेऽपीत्यर्थः। किमित्युक्तं स्तुत्यर्थत्वादस्योदर्कस्यार्थः। उक्तमेवार्थं चोद्यमाराधिक्या समर्थ्यते। नन्वित्यादिना। यथा प्राप्तं

स्यान्नं वेद तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्व-

फलन्तु, प्राणात्मभाव एव न त्वेतत्फलाभिप्रायेण किं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेणेति। नन्वेतदेव फलं कस्मान्न भवति। न प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलम्। तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मनोऽनदनीयमयत्नमेव। तथा प्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमेवेति। यथा प्राप्तमेवोपादाय विद्या स्तूयते। तेनैव फलविधिस्वरूपतावाक्यस्य। यस्मादापो वासः प्राणस्य तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणाः श्रोत्रिया अधीतवेदा अशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा आचामन्त्यपः अशित्वा चाचामन्ति भुक्त्वा चोत्तरकालमपो भक्षयन्ति। तत्र तेषामाचमतां कोऽभिप्राय इत्याह। एतमेवानं प्राणमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते अस्ति चैतद्यो यस्मै वासो ददाति स तमननग्नं करोमीति

प्रकृतिवाक्यस्यात्प्रतिपन्नरूपफलातिकस्येति यावत् [illegible] विद्यास्तुतिमि-
फलितमाह। अत इति ॥ यदुक्तमापो वास इति तस्य [illegible]-
न्यमनुवाद्य व्याचष्टे। यस्मादिति ॥ तदेत्यमनात् प्राणस्य [illegible]
उक्तेऽभिप्राये लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति। अस्ति चेति ॥ तत्रैव वास्तो-
पक्रमस्यानुकूल्यं दर्शयति। प्राणस्येति ॥ किमर्थमिदं सोमकर्म वाक्यमि-
त्यपेक्षायामन्न चेत्यादावुक्तं स्मारयति। यत्र इति ॥ दृष्टिविधानमप-
श्यमान. मनुते नग्नेति ॥ अस्तु प्राणार्थमाचमनं प्राणपरिधानार्थं हेतुः-
शङ्कते। तत्रेति ॥ कल्पासम्भवनन्यायेन द्विकरत्वविरोधमाशङ्क्याह।
न चेति ॥ तत्र प्रत्यक्षत्वात्कार्यभेदस्याविरोधेऽपि प्रकृते प्रमाणाभावाद्-
द्विकरणत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तमुपपादयति। यदिति ॥ ननु कार्याचम-

न्तो मन्यन्ते ॥१४॥ अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणं ॥१॥

हि मन्यते। प्राणस्य चापोवास इति ह्युक्तम्। यदपः पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामीति विज्ञानं कर्त्तव्यमित्येवमर्थमेतत्। ननु भक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च प्रयतो भविष्यामीत्याचामति तत्र प्राणस्यानग्नताकरणायत्वे च द्विः कार्यताऽऽचमनस्य स्यात्। न च कार्य्यद्वयमाचमनस्यैकस्य युक्तम्। यदि प्रायत्यर्थं नानग्नतार्थमथानग्नतार्थं न प्रायत्यर्थं यस्मादेवं तस्माद्द्वितीयाचमनान्तरं प्राणस्यानग्नताकरणाय भवतु। न क्रियाद्वित्वोपपत्तेर्द्वे ह्येते क्रिये भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्प्रायत्यर्थं भवति क्रियामात्रमेव न तु तत्र प्रायत्ये दर्शनाद्यपेक्षते। तत्र चाचमनाङ्गभूतास्वप्सु वासोविज्ञानं प्राणस्येति कर्त्तव्यतया चोद्यते। न तु तस्मिन् क्रियमाण आचमनस्य प्राय-

---

ननु प्रायत्यार्थं तस्यैवानग्नतार्थत्वं प्रकृतवाक्यादधिगतं तथाच कथं द्विकरणत्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्य शास्त्रस्य विषयान्तरं दर्शयति। यस्मादिति॥ द्विकरणत्वदोषमुक्तं दूषयति। नेत्यादिना॥ तच्चाचमनं दर्शननिरपेक्षमित्याह। क्रियामात्रमेवेति॥ तत्राचमने फलभूतं प्रायत्यं दर्शनसापेक्षमिति चेन्नेत्याह। नन्विति॥ क्रियाया एव तदाधानसामर्थ्यादित्यर्थः। तत्रेत्याचमने शुद्ध्यर्थे क्रियान्तरे सतीत्यर्थः॥ प्राणविज्ञानप्रकरणे वासोविज्ञानं चोद्यते चेद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह। प्राणस्येति॥ कर्त्तव्यविज्ञानवदिति चकारार्थः। आचमनीयास्वप्सु वासोविज्ञानं विहितं चेत्कथमाचमनस्य प्रायत्यार्थत्वमित्याशङ्क्याह। न त्विति॥ द्विकरण-

त्यार्थता बाध्यते क्रियान्तरशेषत्वादाचमनस्य। तस्मात्प्राश्य-
मानस्य भुज्यमानस्य यदाचमनं तत्रापो वासः प्राणस्येति
दर्शनमात्रं विधीयते। अप्राप्तत्वादन्यतः॥ १४॥ षष्ठस्य
प्रथमं ब्राह्मणम्॥ १॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य सम्बन्धः। खिला-
धिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदुच्यते। सप्तमाध्यायान्ते
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाग्नेर्मार्गयाचनं कृतम्। अग्ने नय
सुपथेति। तत्रानेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रद-
र्शितः सुपथेति विशेषणात्पन्थानश्च कृतविपाकप्रतिपत्ति-
मार्गाः। वक्ष्यति च यत्कृत्वेत्यादि। ते च कति कर्म-
विपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्व्वसंसारगत्युपसंहारार्थोऽ-
यमारम्भः। एतावती हि संसारगतिरेतावान्कर्मविपाकः

दोषाभावे फलितं दर्शनविधिमुपसंहरति। तस्मादिति॥ अप्राप्तत्वाच्छा-
स्त्रोद्दिष्टेर्विधिव्यतिरेकेण प्राप्त्यभावाददृष्टार्थत्व गलत्वात्कार्य्यान्वयानादर-
व्वमिति च न्यायादित्यर्थः॥ १४॥ षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्॥१॥

ब्राह्मणान्तरमादाय तस्य पूर्व्वेण सम्बन्धं प्रतिजानीते। श्वेतकेतु-
रिति॥ कोऽसौ सम्बन्धस्तमाह। खिलेति॥ तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानका-
ण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्काण्डे वक्तव्यमस्य खिलाधिका-
रत्वात्तथा च पूर्व्वमनुक्तं वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः। वक्तव्यशेषं दर्शयि-
तुं वृत्तं कीर्त्तयति। सप्तमेति समुच्चयकारिणो मुमुक्षोरग्निप्रार्थनेऽपि
किं स्यादित्याशङ्क्याह। तत्रेति॥ अध्यायावसानं सप्तम्यर्थः॥ साम-
र्थ्यमेव दर्शयति। सुपथेति॥ विशेषणसामर्थ्यतो मार्गा भान्तु किं
पुनस्तेषां स्वरूपं तदाह। पन्थानश्चेति॥ तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति॥
वक्ष्यति चेति॥ सम्बन्धाकाङ्क्षाद्वारा समनन्तरब्राह्मणतात्पर्य्यमाह, तत्रेति